

Bosanskohercegovački slavistički kongres

IV

ZBORNIK RADOVA | **LINGVISTIKA**

ISSN 2303-4106



KNJIGA 1

Bosanskohercegovački slavistički kongres IV

ZBORNIK RADOVA | **LINGVISTIKA**

B

KNJIGA 1

BOSANSKOHERCEGOVAČKI SLAVISTIČKI KONGRES

ZBORNİK RADOVA (KNJIGA 1)

© Slavistički komitet; prvo izdanje, 2026. Sva prava pridržana. Nijedan dio ove publikacije ne smije se umnožavati na bilo koji način ili javno reproducirati bez prethodnog dopuštenja izdavača.

Izdavači

Slavistički komitet, Sarajevo

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, F. Račkog 1, Sarajevo, BiH

tel. (+387) 33 253 181 **e-mail** info@slavistickikomitet.ba

www.slavistickikomitet.ba

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar

Ulica Krpića 3A, Mostar, BiH

tel. (+387) 36 355 700; **e-mail** info@fmon.gov.ba

www.fmon.gov.ba

Redakcija

Elma Durmišević, Iliana Genew-Puhalewa, Helena Grochola-Szczepanek, Miroslav Hrdlička, Tjaša Jakop, Jagoda Jurić-Kappel, Mehmed Kardaš, Virna Karlić, Amela Ljevo-Ovčina, Leszek Małczak, Emira Mešanović-Meša, Anera Ryznar, Jelena Šušanj, Marijana Tomelić Ćurlin, Sanda Lucija Udier

Glavni urednik

Mehmed Kardaš

Urednice

Elma Durmišević

Amela Ljevo-Ovčina

Emira Mešanović-Meša

ISSN = 2303-4106 (Online)

ISSN = 2303-405X (Print)

Bosanskohercegovački slavistički kongres

IV

Zbornik radova
(knjiga 1)



Sarajevo, 2026.

B

KNJIGA 1

Objavlivanje ove knjige finansijski je podržalo
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

Sadržaj

Predgovor.....	9

I. Standardizacija bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika krajem 20. i početkom 21. stoljeća

Elmedina Alić: Riječi s višestrukim naglasnim varijantama u dva savremena bosanska rječnika: Komparativna analiza normativnih pristupa	13
Krešimir Mićanović: O našim polazištima i stavovima. Polemika o <i>Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika</i>	33

II. Historija jezika: Jezik spomenika pismenosti

Jasmin Hodžić: Podudarnost epitafskih konstrukcija bosanskih natpisa na nišanima sa bosanskim natpisima sa stećaka.	53
Mehmed Kardaš: <i>Beštimat ričmi nepristojnim i poganim</i> : Prilog proučavanju uvreda, psovki i vulgarizama u starim ćirilčnim ispravama.....	69
Ana Lalić: Pragmatička analiza slavenskih posuđenica u građi Državnog arhiva u Dubrovniku na italijanskom jeziku iz XV stoljeća	81
Gerhard Neweklowsky: Kontaktni sinonimi i druge riječi u zagradama u <i>Bosanskom vjestniku</i> 1866.	101
Ivana Petešić Šušak: Odjeci pučke pismenosti u hrvatskoglagoljskim tekstovima: Bilježnice Mate Šimoncina Puhova	117
Erma Ramić-Kunić: Tekstovno-leksičke osobine sanktpeterburškog bosanskog apostola Giljf. 14	131
Edita Spahić i Nusret Drešković: Etimološka struktura sarajevske toponimije ..	143
Belmin Šabić: Sankcija u bosanskim poveljama i kletva na stećcima – poredbeni analiza	163

III. Teme iz dijalektologije

Anita Celinić i Mira Menac-Mihalić: Od hrvatske dijalektološke građe do ozvučenih dijalektoloških čitanki	185
Mirjana Crnić Novosel: Govor Vareša u rukopisu Mije Žuljića (1897. – 1911.) ...	207
Marina Marinković: Jezik <i>Narodnih pripovijetki iz Grada Karlovca</i> (1901.): Doprinos rasvjetljavanju stare čakavsko-kajkavske interferencije na tlu središnje Hrvatske.	227
Dženisa Mujević: Semantički opseg adinatona u frazemikonu govora Rožaja. ...	241

IV. Bosanski, hrvatski, srpski jezik u nastavnoj praksi u Bosni i Hercegovini i svijetu

Damir Horga i Ivančica Banković-Mandić: (Iz)govor u nastavi bosanskog, hrvatskog i srpskog kao stranih jezika	261
Vesna Bjedov: Učeničeva uporaba udžbenika hrvatskoga jezika	279
Kirill Ganzha: On Some of the Difficulties Encountered by Native French-Speaking Students in Mastering the Intonation of Russian Utterances	307
Erika Kum: Stališča o učenju slovenščine kot neprvega jezika južnoslovanskih priseljencev v Sloveniji	317
Emir Šišić: The Cultural Identity of Students of the Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian Language at Sorbonne University in Paris	329
Filip Škiljan i Kristian Lewis: Poučavanje Bosanskoga jezika i kulture prema modelu C u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj	341

V. Slavističke teme: Savremena slavistička lingvistička istraživanja

Adriana Car-Mihec i Silvana Vranić: Prolegomena stilističke analize Isakovićeve <i>Hasanaginice</i>	359
Bisera Cero: Od <i>Kif kif ili sutra sve ispočetka</i> do <i>Volim sutra</i> : Prevod žargona, kulturema i humora s francuskog na srpski i hrvatski jezik	373
Maria Cichońska: Jak fenomen języka radzi sobie z chaosem?	391
Nermina Čengić: Tvorbene i semantičke osobine tvorenica u bosanskom i italijanskom jeziku na izabranim primjerima iz Andrićevog romana "Na Drini ćuprija"	407
Nermina Čordalija: Neakuzativnost, antikauzativnost i glagolski vid	421
Elma Durmišević i Azra Hodžić-Čavkić: Govor mržnje u komentarima na bosanskohercegovačkim internetskim portalima ili kako nadmudriti AI za prepoznavanje govora mržnje	439
Жанна Горіна: Етноконцепти в мультимедійному словнику культури України	459
Marijana Horvat: O digitalizaciji hrvatskih dopreporodnih gramatika	467
Lana Hudeček i Milica Mihaljević: Hrvatska opća jednojezična leksikografija u 21. stoljeću	483
Adriana Katavić: Utjecaj engleskog jezika na hrvatski i srpski: Anglizmi u prijevodima romana Stephena Kinga	507
Наталія Кондратенко і Любов Завальська: Еквівалентність синтаксичних фразеологізмів слов'янських мов у Мультилінгвальному репозиторії фраземних конструкцій Центральної та Східної Європи (PhraConRep)	519
Amela Ljevo-Ovčina: Slavenski egzotizmi u bosanskohercegovačkom putopisu ..	529

Irena Mikulaco: Komparativna semantička reprezentacija kulturnoga nazivlja Jugoslavije i SSSR-a	539
Damir Mišetić: <i>Kakav Muktokaz Žnj filmova, kakvi bakrači!</i> – O frazeoshemama ili leksički otvorenim frazemima u suvremenome hrvatskom jeziku	555
Maja Opašić i Nina Spicijarić Paškvan: Odabrane poslovice, izreke i frazemi iz Bojničićeve <i>Slovnice mađarskoga jezika</i> i njihovi hrvatski ekvivalenti	569
Sanja Orlandić: Medijska ratna retorika i njene ideološke implikacije u diskursu o kodifikaciji crnogorskoga jezika.	583
Merima Osmankadić: Kontrastivna funkcionalna analiza tematske i informacijske strukture u bosanskom i engleskom jeziku: Tematska i informacijska struktura u <i>Travničkoj hronici</i> i njena dva engleska prijevoda	603
Lucia Ráčková: Mirativita v slovenskom jazyku. Na príklade románu <i>Živý bič</i> od Mila Urbana.	627
Jelena Vignjević: Jezične i ine odlike zadarske početnice iz 1847. godine	635
Podaci o autorima/autoricama	653

Predgovor

Zbornik *Bosanskohercegovački slavistički kongres IV. Knjiga 1. Lingvistika* nastao je kao rezultat četvrtog po redu Bosanskohercegovačkog slavističkog kongresa, održanog od 22. do 24. maja 2025. godine u Sarajevu, na kojem su slavistice i slavisti (ali i anglisti, germanisti i romanisti kontrastivno) raspravljali o temama koje se odnose na standardizaciju bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika krajem 20. i početkom 21. stoljeća; historiju jezika; dijalektologiju; bosanski, hrvatski, srpski jezik u nastavnoj praksi u Bosni i Hercegovini i svijetu te savremena slavistička lingvistička istraživanja. Uredništvo Zbornika zaprimilo je 39 radova. Svi pristigli radovi prošli su postupak dvostruke slijepe recenzije. Radovi su objavljeni u autorskoj verziji, redakcijske izmjene svedene su na tehničko ujednačavanje priloga te na korekturu teksta. Kao i svi prethodni zbornici, i ovaj je objavljen u elektronskoj varijanti, ali i kao zasebna knjiga.

Najobimniji temat jeste onaj posvećen savremenim slavističkim istraživanjima, koji donosi gotovo polovinu ukupnih radova u Zborniku, gdje posebno želimo izdvojiti učešće ukrajinskih slavistica – budući da su iz ratom zahvaćene Ukrajine uspjele poslati priloge za Zbornik. Radovi iz preostala četiri temata nude aktuelna i zanimljiva lingvistička i filološka promišljanja, pa urednice čvrsto vjeruju da će Zbornik pronaći svoj put do čitalaca – biti čitan i citiran – te tako otvoriti puteve nekim novim istraživačima i istraživačima najraznovrsnijih tema koje lingvistika i humanistika nude.

Neizmjernu zahvalnost, prije svega, dugujemo svim učesnicama i učesnicima Kongresa koji su nas inspirirali za neprekidan rad na Zborniku kako bi što prije ugledao svjetlo dana, zatim svima onima koji su poslali svoje radove te nam tako iskazali veliku čast da objavimo njihova promišljanja i istraživanja, kao i cijenjenim recenzenticama i recenzentima koji su pažljivo čitali poslane im retke, te s naučnom preciznošću ispisivali komentare i sugestije kako bi svaki rad bio još bolji i naučno podatniji. Svoju zahvalnost izražavamo i Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke bez čije finansijske pomoći ne bi bilo ni Kongresa ni Zbornika.

Urednice, u skladu s naučnom čestitošću, na sebe preuzimaju sve nedostatke te potkradene i nenamjerne greške.

Urednice

I. Standardizacija
bosanskog, hrvatskog,
srpskog jezika krajem 20.
i početkom 21. stoljeća

Elmedina Alić: Riječi s višestrukim naglasnim varijantama u dva savremena bosanska rječnika: Komparativna analiza normativnih pristupa

Višestruke naglasne varijante predstavljaju jezičke situacije u kojima jedna riječ ima dva ili više dopuštenih naglasnih oblika, pri čemu ti oblici ne moraju imati isti normativni status. U radu se analiziraju riječi s višestrukim naglasnim varijantama zabilježene u dva savremena bosanska rječnika: *Rječniku bosanskoga jezika* S. Halilovića, I. Palića i A. Šehovića i *Rječniku bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu. Posebna pažnja posvećuje se posuđenicama, jer se u njima često ukrštaju zahtjevi akcenatskog sistema, tradicija normiranja i stvarna govorna upotreba. U radu se razmatra dosljednost bilježenja naglasnih varijanti, njihov međusobni odnos, redoslijed navođenja i pitanje izdvajanja osnovnog, odnosno preferiranog oblika. Analiza pokazuje da se razlike između rječnika ne odnose samo na broj zabilježenih varijanti, nego i na tip naglaska, mjesto naglaska, naglasnu dužinu i normativni status pojedinih oblika. Rezultati upućuju na to da RBJ (2007) češće pokazuje normativno suzdržaniji pristup, dok RBJ (2010) bilježi širi korpus varijantnih oblika i jasnije označava njihov međusobni status. Time se pokazuje da rječnici ne evidentiraju samo naglasne varijante nego ih izborom i redoslijedom oblika i normativno usmjeravaju.

Ključne riječi: bosanski jezik, višestruke naglasne varijante, normativni pristupi, leksikografija, standardizacija jezika.

Words with Multiple Accent Variants in Two Contemporary Bosnian Dictionaries: A Comparative Analysis of Normative Approaches

Multiple accent variants refer to linguistic situations in which a single word has two or more permissible accentual forms, whereby these forms do not necessarily have the same normative status. This paper analyzes words with multiple accent variants recorded in two contemporary Bosnian dictionaries: *Rječnik bosanskoga jezika* by S. Halilović, I. Palić and A. Šehović, and *Rječnik bosanskog jezika* published by the Institute for Language in Sarajevo. Special attention is given to loanwords, since they often reflect the interaction between the requirements of the accentual system, the tradition of norm-setting, and actual spoken usage. The paper examines the consistency in recording accent variants,

their mutual relationship, the order in which they are listed, and the question of whether one form is presented as basic or preferred. The analysis shows that the differences between the two dictionaries do not concern only the number of recorded variants, but also the type of accent, the position of the accent, accentual length, and the normative status of individual forms. The results indicate that RBJ (2007) more often shows a normatively restrained approach, whereas RBJ (2010) records a broader corpus of variant forms and more clearly marks their mutual status. This demonstrates that dictionaries do not merely record accent variants, but also normatively guide them through the selection and ordering of forms.

Key words: Bosnian language, multiple accent variants, normative approaches, lexicography, language standardization.

1. Uvod

Višestruke varijante predstavljaju pojavu u kojoj se u okviru istog standardnog jezika pojavljuju dva ili više oblika iste jezičke jedinice, pri čemu svi oblici mogu biti u upotrebi, ali nemaju nužno isti normativni status. Varijantnost može biti posljedica različitih faktora, među kojima se posebno izdvajaju regionalna rasprostranjenost, stil, utjecaj drugih jezika i promjene unutar samoga standardnog sistema.

Poseban tip varijantnosti predstavljaju višestruke naglasne varijante, kod kojih jedna riječ ima dva ili više naglasnih oblika koji su normativno dopušteni i u rječnicima zabilježeni kao mogući. Pri tome rječnici često ne bilježe varijante samo deskriptivno, nego ujedno iskazuju i određeni normativni stav: bilo ravnopravnim prikazivanjem varijanti, bilo isticanjem jedne kao preporučene, odnosno preferirane varijante. Takva rješenja nisu samo tehnički način rječničkog prikaza, nego odražavaju šire normativne stavove o odnosu između ujednačenosti i stabilnosti standardne norme, s jedne strane, i prihvatanja raznolikosti u jezičkoj praksi, s druge strane.

U ovom radu analiziraju se riječi s višestrukim naglasnim varijantama zabilježene u dva savremena bosanska rječnika: *Rječniku bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu, iz 2007. godine, i *Rječniku bosanskoga jezika* Senahida Halilovića, Ismaila Palića i Amele Šehović, iz 2010. godine. Oba rječnika pripadaju relevantnim savremenim izvorima bosanske leksikografije i normativne prakse, ali se njihovi postupci u bilježenju i vrednovanju naglasnih varijanti mogu razlikovati.

Važnost ovog pitanja proizlazi iz činjenice da naglasna varijantnost u bosanskom jeziku nije dovoljno sistematski istražena, posebno u savremenim rječnicima. Poređenje RBJ (2007) i RBJ (2010) pokazuje kako se u rječničkoj praksi usklađuju norma i stvarna upotreba. Doprinos rada ogleda se u tome što se na konkretnoj građi pokazuje kako dva rječnika bilježe, vrednuju i normativno usmjeravaju višestruke naglasne varijante. Na složenost odnosa između standarda i stvarne jezičke prakse upućuje i činjenica da je bosanski standard dijalekatski nijansiran te da svi govornici ne poznaju u potpunosti

naglasni sistem, zbog čega je standardna akcentuacija nerijetko nedovoljno stabilna u realnoj upotrebi (Hodžić i dr. 2020: 19).

U radu se ispituje na koji način svaki od rječnika pristupa višestrukim naglasnim oblicima, koliko je njihovo bilježenje dosljedno i kako se kroz rječnički opis ostvaruje normativna selekcija. Cilj nije poređenje ukupne leksičke širine, niti analiza leksike u cjelini, nego komparativna analiza normativnih pristupa u bilježenju naglasnih varijanti. Na konkretnim primjerima razmatraju se razlike u tipu i mjestu naglasaka, naglasnoj dužini, redosljedu varijanti i odnosu prema silaznim naglascima na unutrašnjem slogu.

Fokus istraživanja usmjeren je na pitanja koliko je bilježenje višestrukih naglasnih oblika dosljedno u oba rječnika, da li se varijante donose ravnopravno ili se jedan oblik izdvaja kao osnovni, odnosno preporučeni oblik. Pod dosljednošću se u ovom radu podrazumijeva način na koji svaki rječnik primjenjuje vlastite kriterije u bilježenju naglasnih varijanti: da li ih uključuje ili izostavlja, kako ih grafički označava i da li redosljedom jasno pokazuje odnos između osnovnog i sporednog oblika. Zato se analiza ne zadržava samo na predgovorima rječnika nego pokazuje kako se ta načela primjenjuju u konkretnoj građi.

Pažnja u analizi usmjerava se na strane riječi, odnosno posuđenice, koje u standardni jezički sistem ulaze kroz procese fonološke i akcenatske adaptacije. U tom kontekstu može se poći od šireg shvatanja standardnog jezika kao prostora u kojem se normativna pravila stalno dovode u odnos sa stvarnom jezičkom upotrebom (Alerić 2024). To je posebno vidljivo kod posuđenica, jer se njihova prozodijska integracija ostvaruje između izvornog izgovora i prilagođavanja domaćim naglasnim obrascima, pa se nerijetko javljaju različita ili kompromisna naglasna rješenja.

Kako ističu Škarić, Škavić i Varošanec-Škarić (1996: 129–130), akcentuacija posuđenica oblikuje se na dodiru sistema standardnog jezika i izvornog izgovora, što prirodno dovodi do pojave naglasnih varijanti prije njihove stabilizacije u normi. Upravo zbog takvih kolebanja posuđenice predstavljaju pogodan korpus za uočavanje razlika u rječničkim rješenjima, posebno u pogledu dopuštene varijantnosti i njenog normativnog usmjeravanja. U literaturi o standardnoj akcentuaciji posuđenice se često ističu kao jedan od glavnih izvora naglasne nestabilnosti i normativnih kolebanja, što dodatno opravdava njihovo izdvajanje kao zasebnog korpusa za analizu.

Način na koji rječnici bilježe i vrednuju naglasne varijante ne odražava samo stvarnu jezičku praksu nego i normativne odluke o tome šta se smatra stabilnim rješenjem. Rezultati analize mogu pokazati kako savremena standardizacija traži ravnotežu između smanjivanja broja varijanti i prihvatanja naglasne raznolikosti u standardnom jeziku.

2. Normativna načela u pristupu naglasnim varijantama

U proučavanju jezičke norme pitanje varijanata ne rješava se proizvoljno, nego u odnosu na određena normativna načela. Prilikom određivanja statusa neke jezičke jedinice nije dovoljno samo utvrditi njezinu prisutnost u upotrebi nego je potrebno razmotriti prema

kojim joj načelima treba dati prednost u odnosu na drugu jedinicu. Posebno je važno to što među tim načelima ne postoji unaprijed utvrđena i apsolutno važeća hijerarhija, pa njihova primjena u konkretnim slučajevima može dovesti do različitih normativnih rješenja. Zbog toga svaka normativna procjena podrazumijeva i odmjeravanje samih načela, odnosno odluku o tome koje će u određenom slučaju imati veću težinu (Pranjeković 1996; usp. Pranjeković 2010).

Za ovo istraživanje posebno su važna načelo sustavnosti, načelo stabilnosti, načelo proširenosti u upotrebi i načelo autohtonosti. Načelo sustavnosti daje prednost onome rješenju koje je bolje uklopljeno u jezički sistem, dok načelo stabilnosti polazi od toga da prednost ima ono što je postojanije i trajnije u normi. Načelo proširenosti u upotrebi daje veću težinu oblicima koji su učestaliji i rašireniji među govornicima, a načelo autohtonosti polazi od toga da domaće i prilagođenije rješenje ima prednost pred stranim ili slabije prilagođenim. Takav pristup pokazuje da normiranje nije samo pitanje formalne pravilnosti nego i pitanje odnosa između sistema, tradicije i stvarne jezičke upotrebe.

Za temu naglasnih varijanti posebno je važno razumijevanje odnosa prema inačicama koje iznosi Pranjeković (2010). Varijantnost se ne mora posmatrati kao puki poremećaj norme, nego kao izraz supostojanja različitih jezičkih rješenja koja mogu biti uslovljena tradicijom, razvojnim promjenama, stilskom obilježenošću ili stvarnom upotrebom. To, međutim, ne znači da su sve varijante jednako vrijedne ili jednako preporučljive. Među njima se može uspostaviti normativna hijerarhija, pa se pojedine varijante mogu procjenjivati kao preporučljive, manje preporučljive ili nepreporučljive.

U tom smislu i rječnici se mogu posmatrati ne samo kao mjesta evidentiranja naglasnih dubleta nego i kao instrumenti njihove normativne interpretacije. Kada rječnik ravnopravno navodi dvije naglasne varijante, on time može pokazivati veću otvorenost prema stvarnoj govornoj praksi i načelu proširenosti u upotrebi. Kada, međutim, redoslijedom navođenja, grafičkim obilježavanjem ili selekcijom oblika izdvaja jedan lik kao osnovni, tada u prvi plan dolaze načelo sustavnosti, načelo stabilnosti i potreba za normativnim usmjeravanjem. Zbog toga komparativna analiza rječničkih rješenja ne treba ostati samo na nivou registriranja razlika nego treba pokazati i koja su normativna načela vjerovatno u pozadini tih razlika. U ovom radu ta se načela neće posmatrati samo teorijski, nego kroz konkretne naglasne razlike među rječnicima: mjesto naglaska, tip naglaska, naglasnu dužinu, redoslijed varijanti i odnos prema silaznim naglascima na unutrašnjem ili završnom slogu. Na taj način analiza se usmjerava na jezički relevantne obrasce, a ne samo na broj zabilježenih primjera.

Ovakav teorijski okvir posebno je koristan u analizi naglasnih varijanti kod posuđenica, jer se upravo u njima često ukrštaju zahtjevi jezičkog sistema, tradicija normiranja i utjecaj stvarne govorne realizacije. U tom smislu naglasne varijante u rječnicima mogu se razumjeti kao pokazatelj odnosa između sustavne pravilnosti i stvarne jezičke upotrebe u različitim leksikografskim pristupima. Polazeći od navedenih normativnih načela, u nastavku rada analizira se na koji način dva savremena bosanska rječnika pristupaju naglasnim varijantama, odnosno kako se u njihovoj obradi posuđenica prepoznaje odnos između sustavnosti, stabilnosti i proširenosti u stvarnoj upotrebi.

3. Naglasne varijante u predgovorima dvaju savremenih bosanskih rječnika: poređenje pristupa

U predgovoru *Rječniku bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu ističe se da bosanski standard dopušta različite načine izražavanja istog sadržaja. Takve pojave autori povezuju s dvostrukostima i višestrukostima, predstavljajući ih kao bogatstvo jezika i izraz njegove prirodne raznolikosti.

Kada je riječ o akcentuaciji, naglašava se da je upotreba naglasaka u jezičkoj praksi neujednačena, pojedine riječi imaju dvije ili tri naglasne realizacije, što se tumači kao naglasna dvostrukost i višestrukost. Rječnik pritom ističe da se, zbog opredjeljenja za normu oslonjenu na jezičku praksu, bilježe naporedni akcenti ukoliko su uobičajeni. Time se pokazuje da je kriterij bilježenja akcenatske varijantnosti prvenstveno povezan s frekvencijom i ustaljenošću u realnoj upotrebi, što potvrđuje deskriptivno-tolerantniji pristup.

U predgovoru se, međutim, ne razrađuje detaljno način grafičkog označavanja naglasnih varijanti (zagradama i kosim crtama), već se akcenatska varijantnost posmatra prije svega kao fenomen žive jezičke prakse i normativne tolerancije. Ipak, autori navode i određena ograničenja. Posebno se ističe da se kod posuđenica u praksi javljaju silazni akcenti na unutrašnjim slogovima, ali se naglašava da takvi oblici u rječniku nisu bilježeni, iako su potvrđeni u upotrebi. Time rječnik, s jedne strane, priznaje postojanje odstupanja u praksi, a s druge strane zadržava normativnu disciplinu u bilježenju, oslanjajući se na "do sada u nauci prihvaćena pravila bilježenja akcenata".¹ Iz toga se vidi da RBJ (2007) ne odbacuje stvarnu govornu praksu, ali je prihvata selektivno. Drugim riječima, taj rječnik nastoji uskladiti opis stvarne upotrebe s postojećim akcenatskim pravilima.

U uvodu i uputama za korištenje *Rječnika bosanskoga jezika* (S. Halilović, I. Palić, A. Šehović) akcenatske varijante tretiraju se kroz pojam naglasnih dubleta, a njihov način bilježenja objašnjen je sistematično i detaljno. Naglasni dublet određene riječi označava se tako što se drugi naglasni oblik bilježi u obliku zagradama, npr. *nàušnica* (*năušnica*). Time rječnik eksplicitno potvrđuje da se kod pojedinih riječi u standardnom jeziku prihvata više od jedne naglasne realizacije.

Posebno značajno u normativnom pristupu jeste tumačenje redoslijeda navođenja varijanti, jer autori naglašavaju da je redoslijed normativno relevantan ("á, à, â, ã; ukoliko je taj redoslijed narušen, to znači da se dubletu koji je na prvome mjestu daje prednost").² Time se pokazuje da rječnik ne navodi varijante samo deskriptivno, nego samim načinom zapisa i redoslijedom navođenja izdvaja preferirani oblik. Pored toga precizno se razlikuje način bilježenja varijantnosti u paradigmi (oblici) od bilježenja naglasnog dubleta odrednice (zgrade). Dakle, taj rječnik u predgovoru pruža jasna uputstva o tome kako se akcenatska varijantnost bilježi i kako se kroz taj zapis pokazuje odnos među varijantama. RBJ (2010), prema tome, ne samo da bilježi naglasne dublete nego jasnije određuje

¹ (Institut za jezik, 2007: Predgovor)

² (Halilović, Palić i Šehović, 2010: Upute za korištenje rječnika, tač. 18, 25)

njihov međusobni status. Redoslijed varijanti u tom rječniku ima normativnu funkciju, jer pokazuje kojem se obliku daje prednost.

Uporedna analiza predgovora pokazuje da oba rječnika prepoznaju naglasnu varijantnost kao realnu i značajnu pojavu u savremenom bosanskom jeziku, ali joj pristupaju s različitim normativnih i leksikografskih pozicija. Razlike između rječnika ne odnose se samo na bilježenje varijanti nego i na širi normativni pristup: RBJ (2007) više naglašava odnos prema ustaljenim pravilima i selektivno prihvatanje oblika iz upotrebe, dok RBJ (2010) sistematičnije objašnjava način bilježenja dubleta i redoslijedom jasnije označava preferirani oblik. Ipak, ti se zaključci ne mogu zasnivati samo na predgovorima, nego ih je potrebno provjeriti na konkretnim primjerima iz rječničke građe.

4. Zastupljenost naglasnih varijanti u rječnicima

Istraživanje je usmjereno na utvrđivanje stepena zastupljenosti naglasnih varijanti u svakom od rječnika,³ kao i na ispitivanje međusobnog odnosa tih varijanti. Brojčani pregled u ovom radu služi kao polazište za jezičku analizu, jer se nakon njega razmatraju razlike u mjestu naglaska, tipu naglaska, naglasnoj dužini, redoslijedu varijanti i silaznim naglascima na unutrašnjem ili završnom slogu. Time se pokazuje da razlike među rječnicima nisu samo brojčane, nego i fonološke i normativne.

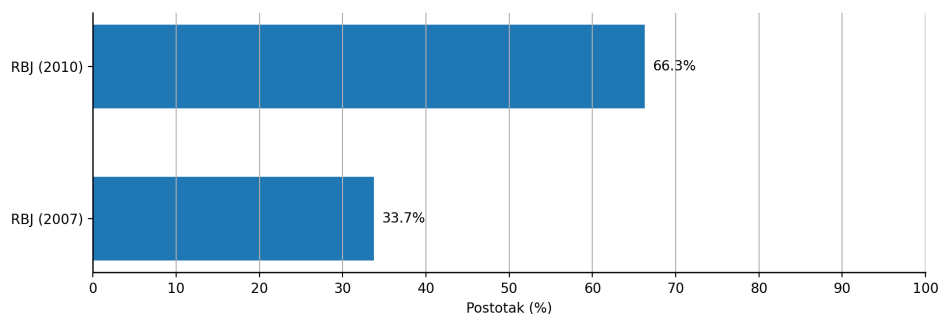
Posebna pažnja posvećena je pitanjima da li se iste riječi pojavljuju u oba rječnika, u kojoj mjeri je to podudaranje potpuno ili djelomično, te da li se kod leksičkih jedinica, zabilježenih u oba rječnika, bilježe identične ili različite naglasne realizacije.

Pored kvantitativnog pregleda pažnja je posvećena i naglasnim oblicima koje rječnici izdvajaju kao preporučene. Takav pristup omogućava uvid ne samo u brojčanu zastupljenost varijanti nego i u razlike u njihovoj normativnoj obradi, posebno kada je riječ o posuđenicama.

Razvrstavanje prema početnom slovu služi samo kao pomoćni pregled građe, a ne kao glavna jezička analiza. Ono pokazuje u kojim se dijelovima rječnika naglasne varijante najčešće javljaju. Zbog toga se podaci prema početnim slovima u nastavku ne tumače kao samostalna zakonitost, nego samo kao pokazatelj raspodjele građe. Glavna analiza usmjerava se na naglasne i normativne razlike među varijantama. Radi preglednosti rezultati su predstavljeni grafički, što omogućava lakši uvid u raspodjelu naglasnih varijanti u oba rječnika. Grafički prikaz izgleda ovako:

³ U nastavku rada za *Rječnik bosanskoga jezika* (S. Halilović, I. Palić, A. Šehović 2010) koristi se skraćenica RBJ (2010), a za *Rječnik bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu (2007) skraćenica RBJ (2007).

Grafikon 1. Zastupljenost posuđenica s naglasnim varijantama u RBJ (2007) i RBJ (2010), izražena u postocima



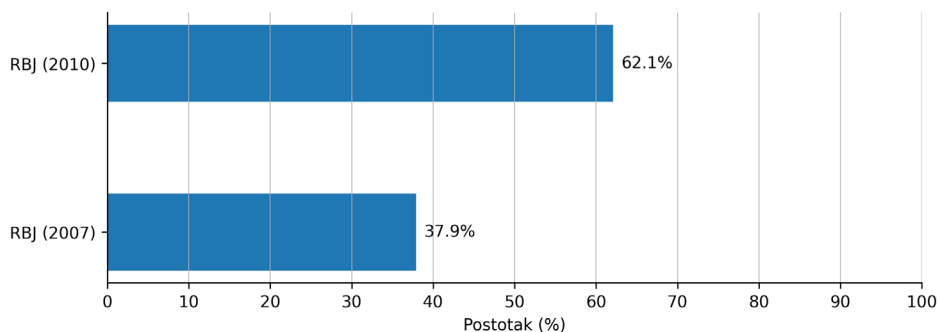
Iz grafikona se vidi da je u RBJ (2010) zabilježen znatno veći udio posuđenica s višestrukim naglasnim varijantama (66,3%) u odnosu na RBJ (2007), gdje taj udio iznosi 33,7%. Takva raspodjela ukazuje na to da RBJ (2010) u većoj mjeri registrira naglasnu varijantnost kod posuđenica, što može upućivati na izraženiji deskriptivni pristup, šire prihvatanje varijantnih naglasnih rješenja, ali i veću osjetljivost na realnu jezičku praksu.

Pregled prema početnim slovima pokazuje samo neravnomjernu raspodjelu građe i razliku u obimu korpusa između dvaju rječnika. Budući da početno slovo samo po sebi ne objašnjava naglasnu varijantnost, taj pregled ima ulogu uvodnog statističkog pokazatelja. Za jezičku analizu važniji su primjeri u kojima se vide razlike u tipu naglasaka, mjestu naglasaka, naglasnoj dužini i redoslijedu varijanti.

5. Posuđenice zabilježene u samo jednom od analiziranih rječnika: naglasne varijante i preferirani oblici

Uporedni pregled riječi s višestrukim naglasnim varijantama u analiziranim rječnicima pruža uvid u savremena kretanja bosanske naglasne norme, ali i otkriva razlike u leksikografskom pristupu dvaju izvora. Posebno su indikativne posuđenice koje su zabilježene samo u jednom, a izostavljene u drugom rječniku, jer upravo takvi primjeri najjasnije ukazuju na razlike u izboru leksičke građe, kao i na načine na koje se pojedini naglasni oblici normativno izdvajaju, vrednuju i preporučuju. Ova skupina važna je zato što pokazuje da se rječnici ne razlikuju samo po broju zabilježenih riječi, nego i po tome koje naglasne varijante smatraju dovoljno relevantnim da ih uključe u opis. Zbog toga se ti primjeri mogu posmatrati kao pokazatelj različitih leksikografskih kriterija i različitog odnosa prema varijantnosti.

Grafikon 2. *Prikaz posuđenica s naglasnom alternacijom koje su evidentirane samo u jednom od rječnika RBJ (2007) ili RBJ (2010)*



Grafikon pokazuje da je znatno veći procenat posuđenica s naglasnom alternacijom koje su zabilježene samo u jednom od rječnika prisutan u RBJ (2010), gdje one čine 62,1% ukupnog broja takvih jedinica, dok u RBJ (2007) taj procenat iznosi 37,9%. Ta razlika može se povezati s različitim obimom građe, ali i s različitim kriterijima u izboru leksičkih jedinica. U tom smislu RBJ (2010) pokazuje veću otvorenost prema bilježenju pojedinačnih i manje stabiliziranih varijanti, dok RBJ (2007) zadržava uži izbor takvih jedinica, što se može dovesti i u vezu s razlikama u leksikografskom konceptu. U tabeli koja slijedi prikazani su broj i postotak posuđenica (imenica) s naglasnim varijantama koje nisu zajedničke objema rječničkim bazama.

Pregled raspodjele građe prema početnim slovima ima ograničenu funkciju: pokazuje neravnomjernu zastupljenost posuđenica, ali ne objašnjava uzroke naglasne varijantnosti. Za analizu je važnije to što se veći broj primjera javlja samo u RBJ (2010), što upućuje na širi izbor varijantnih oblika i veću otvorenost prema naglasnim kolebanjima u posuđenicama. RBJ (2007), s druge strane, donosi uži izbor takvih jedinica, pa se može tumačiti kao normativno suzdržaniji.

6. Posuđenice zabilježene u oba analizirana rječnika: naglasne varijante i preferirani oblici

Analiza posuđenica s naglasnim varijantama koje su zabilježene u oba rječnika omogućava precizniji uvid u stepen njihove normativne podudarnosti. Posebna pažnja posvećena je utvrđivanju potpunih podudarnosti naglasnih varijanti, u kojima su i naglasni oblici i njihov redoslijed u oba rječnika identični. Nasuprot tome, izdvajaju se i primjeri djelomičnih podudarnosti, kod kojih se razlike odražavaju u samom naglasku, broju zabilježenih varijanti ili u normativnom prioritetu koji se daje pojedinom obliku, pri čemu se u toj skupini mogu naći i riječi s jednom jedinom naglasnom varijantom.

Ova skupina posebno je važna jer pokazuje zajednički dio građe u kojem oba rječnika donose isti naglasni oblik, isti redoslijed varijanti i isti normativni status. Takvi primjeri mogu se posmatrati kao stabilniji dio korpusa, jer u njima rječnici daju sličnu normativnu procjenu.

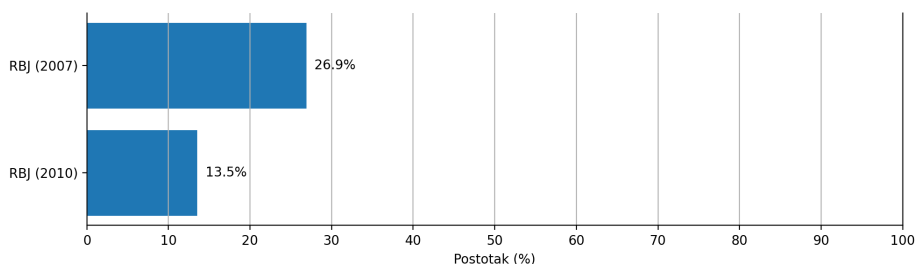
Tabela 1. Posuđenice (imenice) s naglasnom varijantom zabilježene u oba rječnika (RBJ 2007 i RBJ 2010)

àerodrom (aeròdrom) <grč.>	bàritōn (baritōn) <grč.>	padišāh (pàdišāh) <perz.>	stalāgmūt (stalagmīt) <grč.>
agèncija (agèncija) <lat.>	bezistān (bezistan) <ar.-perz.>	pàradoks (paràdoks) <grč.>	stalāktīt (stalaktīt) <grč.>
ājluk (ájluk) <tur.>	būnār (bùnār) <tur.>	pàragraf (paràgraf) <grč.>	stòmāk (stòmāk) <grč.>
ājvār (ájvār) <tur.>	buržòāzija (buržoāzija) <fr.>	parājlija (parájlija) <perz.-tur.>	stràtègija (stratègija) <grč.>
àktiv (äktiv) <lat.>	būsola (busòla) <ital.>	parampārče (pàrampārče) <tur. perz.>	strēs (strēs) <engl.>
àlbum (àlbūm) <lat.>	ciklus (cīklus) <grč.>	pāun (pàun) <lat.>	sūfler (sūflēr) <fr.>
alinėja (alinėja) <lat.>	dèva (déva) <tur.>	përla (përla) <fr.>	šinòbus (šinobus) <njem.>
àlkhōl (àlkohol) <ar.>	dijāk (dijāk) <grč.>	pirāna (pirāna) <port.>	štikla (štikla) <njem.>
ambulānta (ambulānta) <lat.>	dògma (dògma) <grč.>	pirat (pirāt) <grč.>	tāksi (tāksi) <engl.>
ànagram (anàgram) <grč.>	đūbre (đūbre) <tur. ← grč.>	plādanj (plādanj) <grč.>	tāšna (tāšna) <njem.>
antitèza (antiteza) <grč.>	ekípa (ekipa) <fr.>	poènta (pòènta) <fr.>	tèlegraf (telègraf) <grč.>
ášov (ášōv, ášov) <mad.>	èritrociti (eritrociti) <grč.>	prèsija (prèsija) <lat.>	tèlegram (telègram) <grč.>
àtlās (àtlas) <grč.>	esperànto (esperànto) <lat.>	pròfit (pròfit) <fr.>	telèvizija (televizija) <grč.-lat.>
automòbil (automòbil) <grč.-lat.>	māgnetofōn (magnetòfōn) <grč.>	prosèdē (prosedē) <fr.>	tèlva (tèlva) <tur.>
fikus (fikus) <lat.>	mānēvar (manēvar) <fr.>	prozòdija (pròzòdija) <grč.>	tèndžera (tèndžera) <tur.>
fòlklōr (fòlklōr) <engl.>	mārka (márka) <njem.>	pùmpa (pùmpa) <njem.>	tèrmofōr (tèrmofōr) <grč.>
hàzna (hàzna) <ar.>	medàlja (medalja) <fr.>	rakéta (rakèta) <njem.>	tèzga (tèzga) <perz.>
jàrbol (jārbol) <lat.>	mizèrija (mizèrija) <lat.>	rèli (rèli) <engl.>	tigānj (tiganj) <tur.>
jűfka (jűfka) <tur.>	mònogram (monògram) <grč.>	revòlvēr (revòlver) <engl.>	tigar (tigar) <grč.>

<i>komócija</i> (<i>kòmôcija</i>) <lat.>	<i>mûmija</i> (<i>mùmija</i>) <perz.>	<i>rìzik</i> (<i>rìzik</i>) <ital.>	<i>tìkēt</i> (<i>tìket</i>) <engl.>
<i>làsēr</i> (<i>làsēr</i>) <engl.>	<i>něolit</i> (<i>neòlit</i>) <grč.>	<i>sěminār</i> (<i>seminār</i>) <lat.>	<i>tītula</i> (<i>tītula</i>) <lat.>
<i>lavàbō</i> (<i>lavabō</i>) <lat.>	<i>opsēsija</i> (<i>òpsēsija</i>) <lat.>	<i>sėnior</i> (<i>sėnior</i>) <lat.>	<i>tòpāz</i> (<i>tòpaz</i>) <grč.>
<i>lignīt</i> (<i>lignit</i>) <lat.>	<i>līmūn</i> (<i>līmūn</i>) <ital.>	<i>sīlos</i> (<i>sīlos</i>) <šp.>	<i>tornádo</i> (<i>tornādo</i>) <šp.>
<i>likēr</i> (<i>likēr</i>) <fr.>	<i>līra</i> (<i>līra</i>) <ital.>	<i>sōnda</i> (<i>sōnda</i>) <fr.>	<i>trāmvāj</i> (<i>trāmvāj</i>) <engl.>
<i>uravnilōvka</i> (<i>uràvnilōvka</i>) <rus.>	<i>vióla</i> (<i>viola</i>) <ital.>	<i>vizíta</i> (<i>vìzita</i>) <lat.> <i>volūmen</i> (<i>volúmen</i>) <lat.>	<i>trāuma</i> (<i>trāuma</i>) <grč.>
<i>věto</i> (<i>véto</i>) <lat.>	<i>vīrtuōz</i> (<i>virtuōz</i>) <lat.>	<i>žirī</i> (<i>žirī</i>) <engl.>	<i>tròtoār</i> (<i>trotòār</i>) <fr.>

U tu skupinu uvrštene su posuđenice (imenice) potvrđene u oba analizirana rječnika, pri čemu se podudaraju i zabilježene naglasne varijante i normativno istaknuti oblici. Takvih je imenica ukupno 105, što predstavlja manji dio cjelokupne građe (od 766 jedinica u jednom, odnosno 390 u drugom rječniku). Kod tih riječi oba izvora navode istu naglasnu strukturu, isti broj varijanata i normativno vrednovanje pojedinih oblika. Ti primjeri upućuju na to da, barem u tom dijelu korpusa, postoji ujednačen pristup naglašavanju posuđenica.

Grafikon 3. Prikaz posuđenica s naglasnom alternacijom koje su evidentirane u oba rječnika (RBJ 2007 i RBJ 2010), potpuno preklapanje naglasnih varijanti



Grafikon pokazuje da je udio posuđenica s naglasnim varijantama koje su potvrđene u oba rječnika veći u RBJ (2007), gdje iznosi 26,9%, dok u RBJ (2010) taj udio iznosi 13,5%. Takav odnos upućuje na to da RBJ (2007) u većoj mjeri zadržava zajednički korpus varijantnih posuđenica, dok RBJ (2010) proširuje građu novim jedinicama, čime se udio zajedničkih primjera smanjuje. Drugim riječima, RBJ (2010) pokazuje izraženiju tendenciju uključivanja dodatnih posuđenica s naglasnom alternacijom, dok RBJ (2007) ostaje bliže stabiliziranom zajedničkom fondu.

Raspodjela zajedničkih primjera prema početnim slovima pokazuje samo kako je građa organizirana u korpusu. Za ovu analizu važnije je to što se kod 105 imenica podudaraju naglasni oblici, broj varijanti i njihov redoslijed. To upućuje na postojanje stabilnijeg zajedničkog fonda posuđenica u kojem oba rječnika daju ista ili vrlo bliska normativna rješenja. Takvi primjeri predstavljaju osnovu za razlikovanje potpunog podudaranja od kasnijih slučajeva djelomičnog podudaranja, gdje se razlike javljaju u tipu naglasaka, mjestu naglasaka, naglasnoj dužini ili redoslijedu varijanti.

6.1. Posuđenice zabilježene u oba analizirana rječnika: djelomično podudaranje naglasnih varijanti

U okviru posuđenica s naglasnom alternacijom koje su potvrđene u oba rječnika (RBJ 2007 i RBJ 2010) izdvajaju se riječi s djelomičnim podudaranjem naglasnih varijanti. Riječ je o primjerima kod kojih je jedan naglasni oblik podudaran, dok se drugi razlikuje po mjestu, tonu, trajanju naglasaka ili naglasnoj dužini. Takvi slučajevi čine 21,9% zajedničkog korpusa (23 od ukupno 105 imenica), što ukazuje na to da se, pored potpunih podudaranja, u znatnom broju primjera javljaju i finije prozodijske razlike. Unutar te skupine posebno se izdvaja podskup od 47 posuđenica, što predstavlja približno 44,8% od ukupno 105 zajedničkih imenica, kod kojih se varijantni naglasni oblici javljaju u oba rječnika, ali je njihov redoslijed različit. Jedan rječnik prednost daje jednoj naglasnoj varijanti, dok drugi kao osnovnu navodi drugu naglasnu varijantu. Upravo su takvi primjeri posebno važni za jezičku analizu, jer pokazuju da se razlike između rječnika ne odnose samo na broj zabilježenih oblika nego i na njihov prozodijski sastav i normativni status.

Grafikon 4. Prikaz posuđenica s naglasnom alternacijom koje su evidentirane u oba rječnika (RBJ 2007 i RBJ 2010), djelomično preklapanje naglasnih varijanti

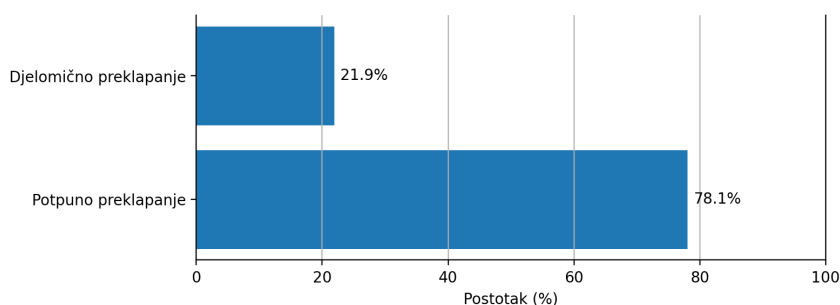


Tabela 2. *Raspodjela posuđenica (imenica) s djelomično podudarnim naglasnim varijantama u RBJ (2007) i RBJ (2010)*

Posuđenice s naglasnom varijantom u RBJ (2007)	Posuđenice s naglasnom varijantom u RBJ (2010)
<i>àlkohol (àlkohōl)</i>	<i>àlkohōl (àlkohol)</i>
<i>ambulànta (ambùlanta)</i>	<i>ambulànta (ambulànta)</i>
<i>àntitēza (antíteza)</i>	<i>antitéza (antiteza)</i>
<i>bàritōn (baritōn)</i>	<i>bàritōn (baritōn)</i>
<i>bezistan (bèzistān)</i>	<i>bezistān (bezistan)</i>
<i>buržoàzija (buržòàzija)</i>	<i>buržòàzija (buržoàzija)</i>
<i>bùsola (bùsola)</i>	<i>bùsola (busòla)</i>
<i>èritrociti (eritrocíti)</i>	<i>èritrociti (eritrociti)</i>
<i>espèranto (esperànto)</i>	<i>esperànto (esperànto)</i>
<i>fìkus (fìkus)</i>	<i>fìkus (fìkus)</i>
<i>mònogram (monògram)</i>	<i>mònogram (monògram)</i>
<i>padišah (padišāh)</i>	<i>padišāh (pàdišāh)</i>
<i>pêrla (pêrla)</i>	<i>pêrla (pêrla)</i>
<i>plâdanj (plâdanj)</i>	<i>plâdanj (plâdanj)</i>
<i>pròfit (pròfit)</i>	<i>pròfit (pròfit)</i>
<i>rizik (rizik)</i>	<i>rizik (rìzik)</i>
<i>sênior (sèniör)</i>	<i>sênior (sèniör)</i>
<i>tàksi (tàksi)</i>	<i>tàksi (tàksī)</i>
<i>telèvizija (televízija)</i>	<i>telèvizija (televízija)</i>
<i>tèzga (tèzga)</i>	<i>tèzga (tézga)</i>
<i>tīgānj (tíganj)</i>	<i>tīgānj (tíganj)</i>
<i>tornado (tornado)</i>	<i>tornádo (tornâdo)</i>
<i>vizíta (vizita)</i>	<i>vizíta (vìzita)</i>

Podaci iz tabele pokazuju da se kod posuđenica s djelomično podudarnim naglasnim varijantama razlike između rječnika najčešće odnose na tip akcenta, mjesto naglaske i naglasnu dužinu. Posebno je uočljivo da RBJ (2007) češće bilježi kratkosilazni akcenat, dok RBJ (2010) daje prednost kratkouzlaznim realizacijama. Takva raspodjela pokazuje da se razlike između dvaju rječnika ne svode samo na način izgovora pojedinih riječi, nego i na šire normativno tumačenje naglasnih varijanti. Varijantnost se tako uočava ne samo u naglasku (mjestu, tonu i dužini), nego i u izboru oblika koji se u rječničkom opisu ističu kao osnovni. To ukazuje na različite pristupe normiranju i različite kriterije pri obradi posuđenica.

Na taj način ova skupina primjera pokazuje jezički relevantne zakonitosti u građi: jedne se razlike tiču samog naglasnog oblika, a druge redosljeda i statusa varijanti. Prve

su fonološke, jer se odnose na mjesto, ton i dužinu naglaska, dok su druge normativne, jer pokazuju kojem se obliku daje prednost.

U pojedinim slučajevima oba rječnika potvrđuju iste varijante, ali im ne daju isti status, što se vidi iz redoslijeda navođenja, dok se u drugim slučajevima razlikuju i sami varijantni oblici. Zbog toga se na odabranim primjerima iz korpusa može pokazati kako se u rječničkoj obradi naglasnih varijanti prepoznaju pojedina normativna načela, prije svega sustavnost, stabilnost i proširenost u upotrebi.

Tabela 3. *Primjena normativnih načela na odabrane primjere naglasnih varijanti iz korpusa*

Riječ	RBJ (2007)	RBJ (2010)	Uočena razlika	Moguće normativno tumačenje
<i>alkohol</i>	<i>àlkohol</i> (<i>àlcohōl</i>)	<i>àlcohōl</i> (<i>àlkohol</i>)	Razlikuje se osnovna, odnosno preferirana varijanta.	Ovdje se može uočiti različito vrednovanje stabilnosti i sustavnosti, jer rječnici ne daju prednost istom naglasnom liku.
<i>antiteza</i>	<i>āntitēza</i> (<i>antiteza</i>)	<i>antitēza</i> (<i>antiteza</i>)	Razlikuje se oblik koji je naveden kao osnovni.	Primjer pokazuje da se među varijantama uspostavlja normativna hijerarhija, odnosno da rječnici ne registriraju samo postojanje dubleta nego i daju prednost jednom rješenju.
<i>bariton</i>	<i>bāritōn</i> (<i>baritōn</i>)	<i>bāritōn</i> (<i>baritōn</i>)	Razlika je u osnovnoj varijanti, dok je druga podudarna.	Ovdje dolazi do izražaja različita procjena poželjnijeg oblika, što se može povezati s različitim normativnim usmjerenjem dvaju rječnika.
<i>bezistan</i>	<i>bezistan</i> (<i>bèzistān</i>)	<i>bezistān</i> (<i>bezistan</i>)	U rječnicima se razlikuju i osnovni i sporedni lik.	Primjer upućuje na različit odnos prema stabilnosti u normi i prema mogućim oblicima potvrđenim u upotrebi.
<i>busola</i>	<i>būsola</i> (<i>būsola</i>)	<i>būsola</i> (<i>busòla</i>)	Drugi rječnik daje prednost drugom naglasnom rješenju.	Ovdje se može govoriti o različitom odnosu prema proširenosti u upotrebi i prema normativnom usmjeravanju naglasnih varijanata.
<i>fikus</i>	<i>fīkus</i> (<i>fīkus</i>)	<i>fīkus</i> (<i>fīkus</i>)	Osnovni oblik nije isti u oba rječnika.	Primjer pokazuje da se ista riječ može različito normativno tumačiti, zavisno od toga da li se veća važnost daje sustavnosti ili govornoj realizaciji.
<i>senior</i>	<i>sēnior</i> (<i>sēniōr</i>)	<i>sēnior</i> (<i>sēnior</i>)	Razlikuju se osnovni oblici i naglasna dužina.	Ovaj primjer jasno pokazuje da razlike među rječnicima nisu samo tehničke, nego odražavaju različita normativna rješenja.

Riječ	RBJ (2007)	RBJ (2010)	Uočena razlika	Moguće normativno tumačenje
<i>taksi</i>	<i>tǎksi</i> (<i>tǎksi</i>)	<i>tǎksi</i> (<i>tǎksi</i>)	Osnovna varijanta je ista, ali se razlikuje sporedna.	Ovdje se vidi djelomična podudarnost: rječnici se slažu oko osnovnog oblika, ali ne i oko granica dopuštene varijantnosti.
<i>tezga</i>	<i>tèzga</i> (<i>tèzga</i>)	<i>tèzga</i> (<i>tèzga</i>)	Osnovni lik je isti, ali je druga varijanta različita.	Ovdje se može uočiti različit odnos prema sekundarnim naglasnim mogućnostima, odnosno prema širini normativne tolerancije.
<i>vizita</i>	<i>vizíta</i> (<i>vìzita</i>)	<i>vizíta</i> (<i>vìzita</i>)	Podudara se osnovni oblik, ali ne i druga varijanta.	Primjer pokazuje da i tamo gdje postoji saglasnost o osnovnome liku može postojati razlika u procjeni manje preporučljivih varijanata.

Primjeri iz tabele pokazuju da se razlike između analiziranih rječnika ne svode samo na bilježenje različitih naglasnih likova nego i na njihovo različito normativno vrednovanje. U pojedinim slučajevima oba rječnika potvrđuju iste varijante, ali im ne daju isti status, što se vidi iz redoslijeda navođenja, dok se u drugim slučajevima razlikuju i sami varijantni oblici. Na osnovu toga može se zaključiti da RBJ (2007) češće daje prednost oblicima koji djeluju stabilnije i bliže ustaljenoj naglasnoj normi, dok RBJ (2010) pokazuje veću otvorenost prema varijantama koje su moguće u stvarnoj upotrebi. To ne znači da su ta dva pristupa potpuno suprotstavljena nego da rječnici u obradi istih riječi različito određuju kojoj će varijanti dati prednost. Time se ujedno odgovara na pitanje o ravnopravnosti varijanti: one nisu uvijek ravnopravno predstavljene, jer redoslijed navođenja često pokazuje koji se oblik izdvaja kao osnovni ili poželjniji. Zato analiza konkretnih primjera dopunjuje podatke iz predgovora rječnika i pokazuje kako se najavljena normativna načela ostvaruju u samoj građi.

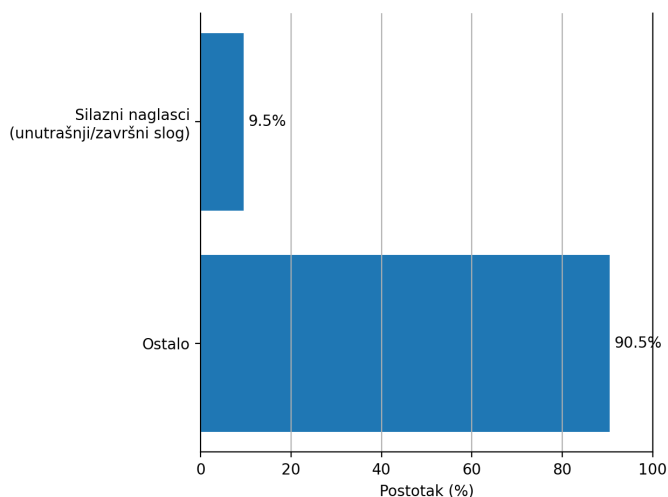
7. Posuđenice sa silaznim naglascima na unutrašnjem ili završnom slogu

U nastavku analize razmatraju se posuđenice sa silaznim naglascima na unutrašnjem ili završnom slogu. Ta je skupina posebno važna jer silazni naglasci izvan početnog sloga odstupaju od uobičajene raspodjele naglasaka u standardnom jeziku, a ipak se javljaju u pojedinim posuđenicama. Zbog toga oni pokazuju napetost između akcenatskog sistema i stvarne govorne upotrebe. Iako oba rječnika pokazuju određenu otvorenost prema bilježenju takvih naglasnih rješenja kod stranih riječi, rezultati pokazuju da je međusobno podudaranje vrlo ograničeno.

Zajednički potvrđene posuđenice (imenice) čine tek mali dio ukupnog korpusa, što upućuje na različite leksikografske izbore, ali i na neujednačenu zastupljenost tih oblika u samoj građi. To pokazuje da silazni naglasci na unutrašnjem ili završnom slogu još

nisu jednako stabilizirani u oba rječnika, nego se bilježe selektivno i u ograničenom broju primjera.

Grafikon 5. *Posuđenice s naglasnom varijantom i silaznim naglaskom na unutrašnjem ili završnom slogu, zabilježene u oba rječnika (RBJ 2007 i RBJ 2010)*⁴



U tabelama su prikazane posuđenice (imenice) s naglasnim varijantama i silaznim naglascima na unutrašnjem ili završnom slogu, uključujući primjere zabilježene u oba rječnika, posuđenice na *-ost* s kratkosilaznim naglaskom i dužinom, posuđenice na *-or* s dugosilaznim naglaskom te strane složenice s kratkosilaznim i dugosilaznim naglaskom u RBJ (2007) i RBJ (2010). Radi se o oblicima koji, iako nisu u skladu s očekivanom raspodjelom silaznih naglasaka u standardnom jeziku, ipak jesu evidentirani kao leksi-kografska građa u barem jednom od rječnika.⁵ Zato ovi primjeri nisu važni samo kao pojedinačni izuzeci nego kao pokazatelji načina na koji rječnici rješavaju odnos između normativnog pravila i potvrđene upotrebe.

⁴ U predgovoru *Rječniku bosanskoga jezika* Instituta za jezik u Sarajevu navodi se da, kada je riječ o silaznim akcentima na unutrašnjim slogovima posuđenih riječi, iako su takvi akcenti potvrđeni u govornoj praksi, u ovom rječniku nisu sistematski bilježeni, već se postupalo prema do sada u nauci prihvaćenim pravilima bilježenja akcenata; istovremeno je uvažena aktualna govorna praksa, pa su naporedni akcenti bilježeni onda kada su bili sasvim uobičajeni (RBJ 2007).

⁵ U predgovoru *Rječniku bosanskog jezika* (RBJ 2010) ističe se da, iako prema prozodijskoj teoriji silazni naglasci na unutrašnjim slogovima tuđica ne odgovaraju uobičajenim naglasnim zakonitostima, oni se ipak susreću u govornoj praksi; stoga su u rječnik uključeni samo oni silazni naglasci koji su u relevantnoj upotrebi potvrđeni pa su predstavljeni kao leksički varijeteti, dok se nebilježeni oblici prepuštaju daljnjim teorijskim i deskriptivnim istraživanjima.

Tabela 4. *Posuđenice (imenice) s naglasnim varijantama i silaznim naglaskom na unutrašnjem ili završnom slogu u RBJ (2007) i RBJ (2010)*

Posuđenice s kratkosilaznim naglaskom na unutrašnjem ili završnom slogu u RBJ (2007)	Posuđenice s kratkosilaznim naglaskom na unutrašnjem ili završnom slogu u RBJ (2010)	Posuđenice s dugosilaznim naglaskom na unutrašnjem ili završnom slogu u RBJ (2007)	Posuđenice s dugosilaznim naglaskom na unutrašnjem ili završnom slogu u RBJ (2010)
<i>esperànto (esperànto)</i>	<i>esperànto (esperànto)</i>	<i>lavàbō (lavabō)</i>	<i>lavàbō (lavabō)</i>
<i>stalàgmīt (stalagmīt)</i>	<i>stalàgmīt (stalagmīt)</i>	<i>buržōāzija (buržoāzija)</i>	<i>buržōāzija (buržoāzija)</i>
<i>stalàktīt (stalaktīt)</i>	<i>stalàktīt (stalaktīt)</i>	<i>prosèdē (prosedē)</i>	<i>prosèdē (prosedē)</i>
		<i>strēs (strēs)</i>	<i>strēs (strēs)</i>
		<i>telèvizija (televizija)</i>	<i>telèvizija (televizija)</i>
		<i>tornàdo (tornado)</i>	<i>tornàdo (tornado)</i>

Tabela 5. *Posuđenice (imenice) s naglasnim varijantama i kratkosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu s dužinom: pregled prema RBJ (2007) i RBJ (2010)*

Posuđenice na -ost s kratkosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu i dužinom u RBJ (2007)	Posuđenice na -ost s kratkosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu i dužinom u RBJ (2010)
.....	<i>kompàktnōst / kompàktnōst</i>
.....	<i>kompetètnōst / kompetètnōst</i>
<i>valètnōst</i>	<i>valètnōst / valètnōst</i>

Tabela 6. *Posuđenice (imenice) s naglasnim varijantama i dugosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu: pregled prema RBJ (2007) i RBJ (2010)*

Posuđenice na -or s dugosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu u RBJ (2007)	Posuđenice na -or s dugosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu u RBJ (2010)
.....	<i>modèrātor (moderātor)</i>
<i>retròvīzor</i>	<i>retròvīzor (retrovīzor)</i>
<i>torèādor</i>	<i>torèādor (toreādor)</i>

Tabela 7. *Strane složenice s kratkosilaznim i dugosilaznim naglaskom: pregled prema RBJ (2007) i RBJ (2010)*

Strane složenice s kratkosilaznim i dugosilaznim naglaskom u RBJ (2007)	Strane složenice s kratkosilaznim i dugosilaznim naglaskom u RBJ (2010)
<i>rětroaktīvan</i>	<i>retroàktīvan / retroàktīvan</i>
.....	<i>videospōt / videospōt</i>
.....	<i>višekomponēntan / višekomponēntan</i>
.....	<i>sūpervīzor / supervīzor</i>
<i>fōtokōpīja</i>	<i>fotokōpīja / fotokōpīja</i>

Navedene tabele komparativne analize ukazuju na razlike u normativnom pristupu RBJ (2007) i RBJ (2010), kao i na nastojanje da se prozodijska pravila povežu sa stvarnom jezičkom upotrebom. U RBJ (2007) prednost se daje ustaljenim naglasnim pravilima, uz ograničeno uvažavanje govornih varijanti, dok RBJ (2010) pokazuje veću otvorenost prema oblicima potvrđenim u praksi, koji se onda i bilježe kao naglasni varijeteti. Tabele stoga ne prikazuju samo pojedinačne naglasne oblike nego pružaju uvid u silazne naglaske na unutrašnjem slogu kao pojavu koja se razvija između norme i stvarne upotrebe, čime se dodatno ističe složenost njihove standardizacije.⁶

Na osnovu navedenih primjera može se izdvojiti nekoliko važnih obrazaca: silazni naglasci na unutrašnjem ili završnom slogu češće se pojavljuju u posuđenicama i stranim složenicama, posebno u riječima koje zadržavaju trag izvornog ili raširenog izgovora. RBJ (2010) takve oblike bilježi šire i češće ih prikazuje kao varijantna rješenja, dok je RBJ (2007) oprezniji i u većoj mjeri ostaje vezan za očekivanu raspodjelu naglasaka. Time se potvrđuje da razlika između rječnika nije samo brojčana nego se odnosi na konkretan prozodijski problem: prihvatanje ili ograničavanje silaznih naglasaka u nepočetnoj poziciji.

8. Zaključak

Ovaj rad polazi od pretpostavke da je akcentuacija jedno od najsloženijih pitanja našeg jezika, pri čemu višestruke naglasne varijante predstavljaju važan pokazatelj odnosa između normativnih pravila i stvarne jezičke prakse (Muratagić-Tuna 2022: 9–11). Već u uvodu naglašeno je da varijantnost nije izuzetak nego sastavni dio standardnog jezika, posebno u području akcentuacije. Budući da među normativnim načelima ne postoji unaprijed utvrđena hijerarhija, status pojedine naglasne varijante zavisi od toga kojem se načelu u konkretnom slučaju daje veća prednost: sustavnosti, stabilnosti, proširenosti u upotrebi ili prilagođenosti jezičkom sistemu (Pranjeković 1996; usp. Pranjeković 2010).

Upravo zbog toga rad je usmjeren na komparativnu analizu normativnih pristupa dvaju savremenih bosanskih rječnika: RBJ (2007) i RBJ (2010), s posebnim osvrtom na posuđenice kao skupinu u kojoj su naglasna kolebanja naročito izražena. Analiza predgovora pokazala je da oba rječnika priznaju postojanje naglasne varijantnosti, ali joj ne pristupaju na isti način. RBJ (2007) više se oslanja na ustaljena akcenatska pravila i selektivno prihvata oblike potvrđene u praksi, dok RBJ (2010) sistematičnije bilježi dublete i redosljedom jasnije pokazuje kojem se obliku daje prednost.

Primjeri iz analize potvrđuju da se razlike između rječnika ne svode samo na broj zabilježenih varijanti nego i na njihovo normativno vrednovanje. U pojedinim slučajevima oba rječnika navode iste varijante, ali im daju različit status, dok se u drugim slučajevima razlikuju i sami naglasni oblici. Zato se može zaključiti da RBJ (2007) češće

⁶ Ma koliko naša prozodijska pravila insistirala na besprijekornoj zakonitosti ponašanja silaznih akcenata, naš standardni jezik potvrđuje činjenicu da su silazni akcenti u neinicijalnoj poziciji ne samo u njima prisutni, nego i njegovoj prirodi imanentni. S tom sada posve neospornom činjenicom valja se suočiti, te u potenciji našeg/naših jezika već sadržanu zakonitost i adekvatno definisati" (Valjevac 2009: 337).

daje prednost stabilnijim i ustaljenijim oblicima, dok je RBJ (2010) otvoreniji prema varijantama iz stvarne upotrebe.

Na pitanje o dosljednosti može se odgovoriti da oba rječnika imaju jasne postupke bilježenja naglasnih varijanti, ali ih ne primjenjuju na isti način. RBJ (2007) pokazuje veću normativnu suzdržanost i uži izbor varijanti, dok RBJ (2010) češće bilježi dublete i redoslijedom jasnije označava osnovni, odnosno poželjniji oblik. Zato se pitanje ravnopravnosti varijanti ne može posmatrati samo prema predgovorima nego i prema konkretnim primjerima u rječničkoj građi.

RBJ (2010) bilježi znatno veći broj posuđenica s višestrukim naglasnim varijantama, što upućuje na širu otvorenost prema varijantnim oblicima i veću osjetljivost na savremenu jezičku praksu. RBJ (2007), s druge strane, zadržava uži korpus takvih jedinica, što se može tumačiti kao izraz normativne opreznosti. Pregled prema početnim slovima u radu pokazuje raspodjelu građe, ali ne daje objašnjenje za pojavu naglasne varijantnosti. Za zaključke su važniji primjeri u kojima se vide razlike u tipu naglasaka, mjestu naglasaka, naglasnoj dužini i redoslijedu varijanti.

Analiza posuđenica potvrđenih u oba rječnika omogućila je preciznije sagledavanje normativnog odnosa među varijantama. Potpuna podudarnost naglasnih varijanti pokazuje da postoji zajednički stabilizirani fond, ali znatan dio građe čine primjeri s djelomičnim podudaranjem. U njima se razlike ogledaju u tipu naglasaka, mjestu naglasaka, naglasnoj dužini ili redoslijedu varijanti. Time se pokazuje da analiza ne ostaje samo na brojčanom poređenju, nego izdvaja jezički relevantne obrasce koji upućuju na različitu normativnu obradu istih ili sličnih naglasnih pojava.

Posebno su značajne posuđenice sa silaznim naglascima na unutrašnjem ili završnom slogu. One pokazuju napetost između očekivane akcenatske raspodjele i stvarne upotrebe u posuđenicama. RBJ (2010) takve oblike bilježi šire i češće ih prikazuje kao varijantna rješenja, dok je RBJ (2007) u njihovom bilježenju suzdržaniji i bliži ustaljenim akcenatskim pravilima. Zbog toga ti primjeri nisu samo pojedinačni izuzeci, nego pokazuju obrasce prilagođavanja stranih riječi u bosanskom jeziku.

U cjelini posmatrano, rezultati istraživanja potvrđuju da savremena bosanska leksikografija balansira između normativne stabilnosti i potrebe da se registrira stvarna jezička upotreba. Rječnici ne bilježe samo naglasne varijante nego ih i normativno usmjeravaju, jer redoslijed i izbor oblika pokazuju kojoj se varijanti daje prednost. RBJ (2007) pokazuje izraženiju orijentaciju prema ustaljenim akcenatskim pravilima i užem izboru varijanti, dok RBJ (2010) nudi širi korpus naglasnih rješenja i jasnije normativno usmjeravanje putem redoslijeda varijanti.

Zaključno se može reći da višestruke naglasne varijante u bosanskom jeziku ne predstavljaju samo tehnički problem akcentuacije. One pokazuju da savremeni normativni pristupi još uvijek traže ravnotežu između selekcije i tolerancije, odnosno između ujednačavanja norme i prihvatanja stvarne jezičke raznolikosti.

Izvori

Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo

Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo

Literatura

Alerić, Marko (2024), *Pravo na jezik*, Školska knjiga, Zagreb

Alić, Elmedina (2017), *Akcent u standardnom bosanskom jeziku*, Slavistički komitet, Sarajevo

Bugarski, Ranko (2003), *Jezik u društvu*, Biblioteka XX vek, Beograd

Hodžić, Jasmin, Aida Kršo, Haris Čatović (2020), *Bosanski akcenatski priručnik*, Knjiga 13, 11–37, Institut za jezik, Sarajevo

Kapović, Mate (2015), *Povijest hrvatske akcentuacije*, Matica hrvatska, Zagreb

Karavdić, Zenaida (2022), "Silazni akcent izvan početnog sloga u bosanskom jeziku – utjecaj sufiksa", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 48/1, 105–131.

Martinović, Blaženka (2014), *Na putu do naglasne norme – oprimjereno imenicama*, Hrvatska sveučilišna naklada – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb

Martinović, Blaženka, Elenmari Pletikos Olof, Jelena Vlašić Duić (2021), *Naglasak na naglasku*, Filozofski fakultet u Puli, Pula

Muratagić-Tuna, Hasnija (2022), *Akcentologija bosanskoga jezika s osvrtom na hrvatsku i srpsku*, Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti, Sarajevo

Pranjeković, Ivo (1996), "Temeljna načela jezične pravilnosti", *Kolo*, 5 (4), 5–12.

Pranjeković, Ivo (2010), *Ogledi o jezičnoj normi*, Disput, Zagreb

Silić, Josip (2006), *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb

Šehović, Amela (2013), "Mijene akcenatske norme savremenog bosanskog jezika", *Književni jezik*, 24 (1–2), 113–120.

Škarić, Ivo, Đurđa Škavić, Gordana Varošaneć-Škarić (1996), "Kako se naglašavaju posuđenice", *Jezik*, 43 (4), 129–138.

Škarić, Ivo, Zoran Babić, Đurđa Škavić, Gordana Varošaneć (1987), "Silazni naglasci na nepočetnim slogovima riječi", *Govor*, IV (2), 139–151.

Valjevac, Naila (2005), "Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija", *Radovi*, XVII, Institut za jezik, Sarajevo

Valjevac, Naila (2009), *Akcentatske sličnosti i razlike između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika sa posebnim osvrtom na jezik u BiH*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Institut za jezik, Graz – Sarajevo

Vuković, Petar (2018), "Ivo Pranjković i jezična kultura", *Croatica*, 42 (62), 81–93.

Vukušić, Stjepan (2015), "Naglasna tipologija izrasla na prozodijskim načelima", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 19, 99–106.

Krešimir Mićanović: O našim polazištima i stavovima. Polemika o *Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika*¹

U drugoj polovici 1970-ih skupina hrvatskih jezikoslovaca iz tadašnjeg Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku izradila je *Priručnu gramatiku hrvatskoga književnog jezika* (1979). Izrade toga djela, kako navode autori u predgovoru, Zavod za jezik prihvatio se nastojeći da “našoj javnosti – u skladu s društvenim i stručnim potrebama – pruži gramatiku hrvatskoga književnog jezika utemeljenu na suvremenijim lingvističkim načelima i dostignućima”. U ovome se radu prikazuje onodobna recepcija *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* u stručnoj i široj javnosti, a posebna se pozornost posvećuje polemici prouzročenoj ministarskom odlukom da se *Priručnoj gramatici*, unatoč prijedlogu Komisije za udžbenike, uskrati odobrenje za upotrebu u školama.

Ključne riječi: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, hrvatski književni jezik, hrvatski ili srpski jezik.

“On Our Foundations and Attitudes”: The Controversy Over the *Handbook Grammar of the Croatian Literary Language*

In the second half of the 1970s, a group of Croatian linguists from the then Department of Language at the Institute for Philology and Folklore Studies compiled the *Handbook Grammar of the Croatian Literary Language* (1979). As stated by the authors in the preface, the Department undertook this work with the aim of providing “our public – with regard to social and professional needs – a grammar of the Croatian literary language based on more modern linguistic principles and achievements.” This paper examines the contemporary reception of the *Handbook Grammar of the Croatian Literary Language* among both experts and the wider public, with particular attention given to the controversy sparked by the ministerial decision to deny approval for its use in schools, despite the recommendation of the Textbook Commission.

Key words: *Handbook Grammar of the Croatian Literary Language*, Croatian literary language, Croatian or Serbian.

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom Upravljanje standardnim jezikom u Hrvatskoj i Srednjoj Europi od 1945. do danas (IP-2022-10-4172).

1. Uvod

U kronološkom nizu hrvatskih gramatika druge polovice 20. stoljeća peta je po redu *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* (1979) Eugenije Barić, Mije Lončarića, Dragice Malić, Slavka Pavešića, Mirka Petija, Vesne Zečević i Marije Znika.² Iz “Uvodne riječi” autora iščitava se da su nastojali izraditi “gramatiku hrvatskoga književnog jezika utemeljenu na suvremenijim lingvističkim načelima i dostignućima”, koja je “zamišljena i ostvarena kao priručnik namijenjen učenicima srednjih škola, studentima viših i visokih škola, nastavnicima hrvatskoga ili srpskoga jezika i nastavnicima stranih jezika te svima koji se zanimaju za hrvatski književni jezik” (Barić i dr. 1979: s. p.). U široj javnosti ubrzo je nakon objavljivanja *Priručne gramatike* izišao na vidjelo spor o gramatičkom priručniku posve negramatične naravi, koji je nastao i prije negoli je priručnik izišao iz tiska.

2. Geneza *Priručne gramatike*

Nakon što je “obustavljeno” daljnje izdavanje *Pregleda gramatike hrvatskoga književnog jezika* (VI, prerađeno izdanje, 1973) Stjepka Težaka i Stjepana Babića,³ “što je uskoro izazvalo određenu prazninu jer je ta gramatika funkcionirala kao priručnik za učenike”, objašnjava se u internom izvještaju o genezi *Priručne gramatike*, nakladnička kuća Školska knjiga odlučila je povjeriti “izradu gramatike kvalificiranoj znanstvenoj instituciji” te je 11. ožujka 1975. sklopila sa Zavodom za jezik izdavački ugovor.⁴ Početkom 1976. Zavod za jezik uručio je rukopis izdavaču, koji je potom recenziju rukopisa povjerio Vladimiru Aniću, Radoslavu Katičiću i Dragutinu Rosandiću. “Sva tri recenzenta obavila su savjesno i odgovorno svoj zadatak” (str. 2). Autori su obavijestili 4. veljače 1977. izdavača, njihov odgovor “sadrži 32 stranice kucanog teksta”, da su “prihvatili gotovo sve recenzentske napomene”, a potom je izdavač 7. veljače 1977. uputio recenzentima dorađen rukopis na ponovni pregled. Vladimir Anić u ponovljenoj recenziji

² Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, ¹1952. (od 4. izd. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, ⁴1961, ⁹1970); Ljudevit Jonke, *Kratka gramatika hrvatskosrpskoga književnog jezika. Uz audio-vizuelni tečaj*, ¹1964. (strojopis; poslije Jugoton objavljuje više izd.; dio didaktičkog kompleta za učenje jezika pomoću audiovizualne metode, “opsegom je pregledna, kratka i sažeta”, v. Brlobaš–Znika 2018: 120); Stjepko Težak, Stjepan Babić, *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika za osnovne i druge škole*, ¹1966. (*Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika za osnovne i druge škole*, VI, prerađeno izdanje, 1973); Josip Hamm, *Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance*, 1967.

³ O tome kako je 6. izd. gramatike postalo “politički problem”, odnosno zašto se prestalo s objavljivanjem gramatike v. Babić (1990: 24–25). U strogo povjerljivom elaboratu Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu (1980/81) navodi se “skrenuta je pažnja izdavaču (‘Školska knjiga’), na neprihvatljiv uvod u toj gramatici i zatraženo je da se to otkloni”, a poslije toga izdavač “nije tražio novo izdavanje Babićeve i Težakove gramatike” (Selak 1992: 85–86). U Londonu je 1974. u izdanju *Nove Hrvatske* pretisnuto 6. izd. Težak–Babićeve gramatike. Tiskano je, prema riječima urednika hrvatskoga emigrantskog časopisa, 5.000 primjeraka, “no odjek i prodaja potpuno su zakazali” (Kušan 2000: 98).

⁴ Citati i podaci relevantni za genezu *Priručne gramatike* preuzeti su iz nenaslovljenog izvještaja (8 stranica) koji je 1. lipnja 1979. priredio dr. Zvonimir Diklić, “urednik za hrvatski ili srpski jezik” u Školskoj knjizi. Taj izvještaj i sve druge ovdje citirane interne dokumente, dragocjene za istraživanje, svojedobno sam dobio od suautora *Priručne gramatike* Mije Lončarića (1941–2023).

(superrecenziji) ustvrdio je da se gramatika “može pojaviti pred javnošću u željeno vrijeme i početi našoj kulturi jezika davati one koristi koje od nje očekujemo”, Radoslav Katičić navodi da “ponuđeni rukopis ima posebnu vrijednost jer ne služi samo jezičnoj kulturi u smislu korektnoga i njegovanoga govorenja i pisanja, nego i produbljivanja opće naobrazbe suvremenim uvidom u svijet jezičnih pojava”, a Dragutin Rosandić u završnoj riječi svojeg izvještaja o prerađenoj verziji rukopisa izričito predlaže izdavaču da tiska *Priručnu gramatiku hrvatskoga književnog jezika* prema ustaljenoj proceduri odobravanja i tiskanja udžbenika i priručnika. Potom izdavač 27. lipnja 1977. upućuje kompletan materijal (rukopis, sve recenzije i osvrte na recenzije) Komisiji za udžbenike Sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske sa zahtjevom da se odobri rukopis *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* za upotrebu u školama. “Uskoro zatim uslijedio je izvještaj izvjestitelja mr Vjere Rašković-Zec” (str. 5) u kojem se u završnom dijelu navodi: “Budući da je tekst savjesno redigiran, predlažem da se tiska što hitnije jer je potreba za ovakvom priručnom gramatikom velika u školskoj praksi.”⁵ Šest mjeseci poslije izvjestiteljica preinačuje, po svemu sudeći, potaknuta je na to, svoj iznimno pohvalni izvještaj o rukopisu gramatike, odnosno piše drugi izvještaj u kojem uvodno objašnjava da je “nakon detaljnog analiziranja rukopisa”, posebice “nakon analize Predgovora”, koji je “vjerojatno urednikovom intervencijom dobio naslov Povijest hrvatskoga književnog jezika”, dužna dopuniti izvještaj “kritičkim osvrtom na taj Predgovor”. Potom reda niz primjedaba, među ostalim i diskvalifikative političke naravi, “ima dosta jednostranih, isforsiranih tumačenja koja ovakav predgovor kvalificiraju kao politički i ideološki nezreo”. U završnom dijelu izvještaja ustvrđuje da tako “data povijest jezika posve je lišena kritičkog, marksističkog pristupa i politički je dezorijentirana”. Savjetuje autorima da taj dio “iz gramatike izdvoje, jer on uz nju i nije čvrsto vezan”, odnosno da taj pregled “povijesti jezika, objektivan, egzakatan i s *obaveznom argumentacijom tvrdnji* mogu objaviti kao zasebni naučni rad koji neće imati edukativnu svrhu, nego će ga znanstvenici valorizirati”. U konačnici predlaže da naslov gramatike bude *Priručna gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*, predlaže dakle promjenu naziva jezika, s obrazloženjem da je gramatika hrvatskoga književnog jezika i gramatika narodnog jezika kojim govore i pišu svi narodi i narodnosti u Hrvatskoj. “Ukoliko se moji prijedlozi ne usvoje, odnosno ukoliko povijesno-jezični pregled ostane neizmijenjen, ne želim da se u priručnoj gramatici tiska moje ime kao izvjestitelja, jer, u tom slučaju, mojem izvještaju neće biti udovoljeno, te ne može biti tretiran kao službeno prihvaćen izvještaj.”⁶ Potom je Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, navodi se u izvještaju urednika Školske knjige, 19. siječnja 1978. obavijestio izdavača da se na Komisiji za udžbenike raspravljalo o *Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika* na temelju “novog izvještaja izvjestitelja Vjere Rašković-Zec”. U tome dopisu (br. 4680/1-1977) Republičkog sekretarijata stoji i: “Nakon rasprave donesen je zaključak da se predložena gramatika

⁵ Ovdje citirano prema: Vjera Rašković-Zec, Izvještaj o Priručnoj gramatici hrvatskog književnog jezika, [nedatirano, 1 str.]. U naslovu izvještaja navodi se *hrvatskog*, a trebalo bi *hrvatskoga*.

⁶ Ovdje citirano prema: Mr Vjera Rašković-Zec, savjetnik u Zavodu za prosvjetno-pedagošku službu SR Hrvatske, Izvještaj o Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika, [nedatirano, 6 str.].

može prihvatiti i odobriti ako se uvodni tekst, odnosno povijesno-jezični pregled izostavi. Naziv gramatike ostaje neizmijenjen, samo treba na nekim mjestima u tekstu prema tome uskladiti terminologiju.” Nakon toga urednik *Priručne gramatike* u suradnji s autorima “pažljivo je pregledao ponovo čitav rukopis i izvršio potrebne intervencije”, u “toku redaktorskog priređivanja rukopisa za štampu došlo je (uz suglasnost autora) do nekih dorada, prerada i dotjerivanja – s ciljem da se udovolji zahtjevima Komisije, a i da se rukopis usavrši i otklone svi mogući sporni problemi” (str. 6). U novoj inačici rukopisa, koja je bila pripremljena za tisak, izostavljen je “povijesno-jezični dio”, koji je imao dva podnaslova *Podrijetlo hrvatskoga književnog jezika* i *Oblikovanje hrvatskoga književnog jezika*.⁷

Iz Dikličeva se izvještaja dobro može iščitati da je – nakon što je izdavač u siječnju 1978. dobio dopis (br. 4680/1-1977) Republičkog sekretarijata – na redakturu već pripremljenog rukopisa, koji je prije toga prošao dvostruki recenzentski postupak, potrošeno više od godinu dana. Naime izdavač je 12. ožujka 1979. obavijestio Komisiju za udžbenike Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu da su ispunili sve zahtjeve, “tj. da smo izostavili uvodni tekst (povijesno-jezični pregled), izvršili nužne korekcije u tekstu i druga potrebna ujednačenja (npr. terminološka) i da je s tim izmjenama urednik upoznao izvijestitelja Komisije za udžbenike Vjeru Rašković-Zec” (str. 6). U izvještaju nema ni riječi o tome zbog čega je trebalo više od godinu dana – od siječnja 1978. do ožujka 1979. – da se izostavi uvodni tekst, izvrše nužne korekcije i druga potrebna ujednačenja. Vjerojatno je u tome razdoblju, može se pretpostaviti, došlo i do zastoja u dovršetku rada i pripreme za tiskanje gramatike.

Prema svjedočenju Mije Lončarića (2020: 46) Institut za jezik i autori “neslužbeno su saznali” da republički sekretar Stipe Šuvar “želi zabraniti objavljivanje gramatike”, autori “znaju da moraju nešto poduzeti i traže sastanak u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske”, gdje ih je poslije primio Ivica Račan. “Sastanak i razgovori s Račanom trajali su dva radna dana, a naknadno su se još jedanput, zbog novih okolnosti, dvojica autora (Mirko Peti i Mijo Lončarić) sastala s Račanom.” I to je sve što je Lončarić zabilježio o tim razgovorima s Račanom, koji je u vrhu SKH u desetogodišnjem razdoblju (1972–1982) bio zadužen za “ideološki sektor”.⁸ Ono što je poznato jest da je Komisija za udžbenike na svojoj sjednici 21. ožujka 1979. zaključila da se republičkom sekretaru za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu “predloži PRIRUČNA GRAMATIKA HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA za upotrebu u školama”. Neposredno prije izlaska knjige iz štampe, bilježi se u Dikličevu izvještaju, sekretar za prosvjetu dr. Stipe Šuvar obavijestio je predsjednika Poslovnog odbora Školske knjige Josipa Malića “da neće izdati odobrenje da se knjiga upotrebljava kao udžbenik u školi”, o tome je naknad-

⁷ Ni u Dikličevu izvještaju ni u izvještaju Rašković-Zec nije rečeno da je autorica toga povijesno-jezičnog dijela Dragica Malić. Izostavljeni dio prvi je put objavljen u trećem, dopunjenom izdanju gramatike (Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, 1995, str. 9–38). Uz 40. obljetnicu *Priručne gramatike* Dragica Malić (2020) osvrće se na okolnosti njezina nastanka, posebice na izvještaj Vjere Rašković-Zec.

⁸ Mirko Peti i Ivo Pranjković usmeno su mi potvrdili da su sudjelovali u tim razgovorima, no o njima nisu mogli reći ništa detaljnije. U fondu CK SKH (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu) nije se nažalost uspjelo ući u trag tim razgovorima.

no izdao i rješenje. "Organi samoupravljanja u 'Školskoj knjizi' odlučili su da izdaju knjigu bez klauzule Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SRH, i to kao priručnik općeg tipa (a ne kao udžbenik)" (str. 7).

3. Rješenje republičkog sekretara

Stipe Šuvar, sekretar za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske, donio je 3. svibnja 1979. rješenje (br. 3278/1-1979) kojim ne odobrava za upotrebu u školi *Priručnu gramatiku hrvatskoga književnog jezika*. U uvodnom dijelu obrazloženja ustvrđuje da je Komisija za udžbenike Sekretarijata zaključila na svojoj sjednici od 21. 3. 1979. da mu predloži da svojim rješenjem odobri za upotrebu u školama *Priručnu gramatiku*. "Nakon što sam proučio rukopis i recenzije, odlučio sam da ne prihvatim prijedlog Komisije i da uskratim takvo odobrenje." Pritom se sekretar "rukovodio" razlozima elaboriranim u trima točkama. Prvi razlog jest taj da nigdje u gramatici nije navedena "potpuna ustavna definicija našeg jezika". U svim školama u SR Hrvatskoj u službenim dokumentima upotrebljava se naziv hrvatski ili srpski jezik. Autorima i izdavačima bilo je predloženo da se usvoji naslov *Priručna gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*, što oni nisu prihvatili. Sekretar sugerira da se u naslov mogao staviti i jedan i drugi naziv – npr. *Priručna gramatika hrvatskog ili srpskog jezika (hrvatskog književnog jezika)* – te zaključuje: "Ovako su moguće zabune i zloupotrebe." U drugoj točki obrazlaže da djelo "nije pedagoški primjereno, jer je rađeno za upućenije, stručnjake, ljude s relativno visokom jezičnom kulturom, a ne za uvođenje učenika u poznavanje gramatike". Pritom se u obrazloženju sekretar poziva i na dijelove iz recenzija. Treća je točka najopsežnija. Objašnjava se da je u prvotnoj verziji rukopisa postojao uvod, "što se pretežno odnosio na historijat i oblikovanje hrvatskog književnog jezika". Navodi da su dvojica recenzenata (Vladimir Anić, Dragutin Rosandić) smatrala da takav uvod nije uobičajen u gramatici suvremenog jezika, a da je Radoslav Katičić smatrao da je takav uvod uobičajen u gramatičkim priručnicima. Spominje se i Vjera Rašković-Zec, koja je dala "određene kritičke primjedbe na sadržaj prvotno ponuđenog uvoda, te predložila preinake ili pak izostavljanje tog uvoda". Taj su uvod u "konačnoj verziji rukopisa autori i izdavači" izostavili. Sekretar ustvrđuje da neupućeni "čitalac nigdje iz rukopisa ove gramatike ne može saznati što je to hrvatski književni jezik i da li on jest ili nije i hrvatski ili srpski jezik". U završnom odlomku obrazlaže što je zapravo *nedopustivo* u gramatici koju nije odobrio za upotrebu u školi:

Smatram da je nedopustivo, s obzirom na osjetljivost jezične problematike na našem zajedničkom historijskom životnom prostoru, na kojem jednim jezikom govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i Muslimani, kao i na težnje našeg socijalističkog društva da svi naši narodi gaje svoj jezik, čuvaju ga i razvijaju, ali u duhu pune tolerancije i protiv svakog separatizma ili pak unitarizma, i u ovakvom djelu kao što je priručna gramatika ne reći ni riječi o tome što su posebnosti hrvatskog književnog jezika u onom smislu kako ga određuje Ustav SR Hrvatske, a što je isto i zajedničko, i u gramatici, jednom jeziku Hrvata, Srba, Crnogoraca i Muslimana, koji zovemo još i hrvatski ili srpski je-

zik, hrvatskosrpski, srpskohrvatski itd. Pogotovo je to nedopustivo u štivu koje dajemo u ruke novim naraštajima da se njime i obrazuju i odgajaju.⁹

4. “Oštra kritika” vs. “O našim polazištima i stavovima”

Objavljivanje *Priručne gramatike* nedvojbeno je jedan od razloga da se u užem, probranom partijskom krugu, u organizaciji Predsjedništva CK SKH, upravo koncem svibnja raspravlja o “otvorenim problemima jezika i sociologije”. Na tom je zatvorenom, strogo povjerljivom sastanku član Predsjedništva CK SKH Ivica Račan kao uvodničar otvorio “prvu temu oko jezika” govoreći pitijsko-partijskim rječnikom. Ipak bi se iz njegovih riječi – “Mi imamo pojavu [...] da čak i članovi Partije, lingvisti i profesori na fakultetu, pokušavaju opravdati na primjer *Priručnu gramatiku* hrvatskoga književnog jezika” (str. 3) – moglo razabrati da je on tu “pojavu” uočio razgovarajući s njima.¹⁰ Opširno je o jezičnopolitičkim temama, posebice o *Priručnoj gramatici*, govorio Stipe Šušvar, koji je izričito ustvrdio da je “na svoju ruku” napisao rješenje, što se, razabire se iz stenografskog zapisnika, nalazilo u materijalima priređenim za sjednicu. Informirao je da je izdavač, nakon što je obaviješten o rješenju, skinuo već otisnuto odobrenje, i tiskao gramatiku kao “običnu knjigu”, “u 40 hiljada” primjeraka, koja se uoči Prvog maja pojavila “u svim knjižarama” (str. II/2).¹¹

Nakon što je 23. svibnja održan okrugli stol “Marksizam i lingvistika” u organizaciji Centra CK SKH za idejno-teorijski rad, *Priručna gramatika* u široj javnosti postaje predmet javnog spora.¹² Isti dan navečer “u 2. dnevniku” Televizije Zagreb “javno ju je

⁹ Rješenje je objavljeno 5. srpnja 1979. u *Prosvjetnom vjesniku*, službenom glasilu Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu (v. PV 1979). Koncem lipnja Ostojić (1979b) u svojem članku bilježi da sekretar Stipe Šušvar nije odobrio da se *Priručna gramatika* “upotrebljava u školama”. U drugoj polovici srpnja Šušvar (1979a) u *Vjesniku* opširno govori o rješenju.

¹⁰ HR-HDA-1220-CK SKH, D-str. pov. 2228, Magnetofonski zapisnik sa razgovora o otvorenim problemima jezika i sociologije, 29. 5. 1979. Na sjednici, vodila ju je predsjednica Predsjedništva CK SKH Milka Planinc, govorili su uz Račana i Šušvara “oko jezika” i Vladimir Bakarić, Mirko Božić, Rene Lovrenčić i Jakov Širotković.

¹¹ Uz 40. obljetnicu *Priručne gramatike* Lončarić (2000: 46) piše o tome da je u CK SKH “održan poseban sastanak posvećen objavljivanju gramatike”, “do sada nismo priskrbili zapisnike, odnosno transkripte”, iznio je “svjedočenje sudionika” o tome sastanku: Šušvar je držao “uvodni govor”, “Predlaže da se *Gramatika* ne objavi. Nakon Šušvara javlja se Bakarić, koji svoje izlaganje završava zaključkom: ‘Tu nema ništa sumnjivoga.’ Nakladniku je to zeleno svjetlo za objavljivanje djela.” Bit će ipak da je to “svjedočenje sudionika” posve nepouzdan, tj. takav sastanak, po svemu sudeći, na kojem je *de facto* nakladnik dobio zeleno svjetlo nikad nije održan. Sjednica u CK SKH na kojoj se govori o *Priručnoj gramatici* održana je oko mjesec dana nakon objavljivanja gramatike – 29. svibnja 1979. U stenografskom zapisniku te sjednice nema ni riječi o tome da se u CK SKH raspravljalo o *Priručnoj gramatici* prije njezina objavljivanja.

¹² U časopisu Centra CK SKH za idejno-teorijski rad *Naše teme* (1979, br. 7–8) objavljene su “uvodne teze” (D. Škiljan) i “autorizirane diskusije svih učesnika” okruglog stola (V. Koprivnjak, D. Škiljan, I. Salečić, V. Anić, A. Šojat, M. Pupovac, I. Škarić, M. Mihaljević, I. Račan, J. Silić). Iz tih je diskusija očito da je Salečić, tada glavni i odgovorni urednik *Naših tema*, u završnom dijelu svojeg izlaganja govorio o *Priručnoj gramatici*, poslije njega Anić (1979: 1349), koji svoju dionicu o gramatici počinje riječima: “Nisam mislio da će se danas razgovarati i o ovoj Gramatici, no razgovor je o njoj počeo drug Šojat, a onda poslije i drug Salečić.” U autoriziranu Šojatovu diskusijskom prilogu ipak nema ni riječi o *Priručnoj gramatici*.

napao” Ivan Salečić,¹³ a novinarka *Večernjeg lista* izvještava da je Salečić na okruglom stolu “vrlo kritički progovorio o nedavno objavljenoj” *Priručnoj gramatici*, “zamjerajući joj da se služi iskonstruiranom terminologijom, arhaičnom leksikom (primjer: komunikacijski kanal u njoj se ‘prevodi’ kao priopćajni kanal), te da ima više osobina autorskog, teorijskog traktata nego li jezičnog savjetnika”. Još je “ozbiljnija zamjerka Salečićeva tvrdnja da ta gramatika inzistira na suprotstavljanju hrvatskog i srpskog jezika proglašavajući ih samostalnim, međusobno suprotstavljenim entitetima”, kritičar smatra da “ta gramatika ne izražava marksistički pogled na jezične fenomene u nas”. Navodi se i da Vladimir Anić, “jedan od recenzenata te gramatike, nije se složio s tim kritičkim primjedbama” (Jurišić 1979).

I u *Vjesniku* se izvještava da je Salečić “podvrgao oštroj kritici” *Priručnu gramatiku*, govorio da je “terminologija u njoj iskonstruirana i arhaična” te “da je ‘napisana u uvjerenju da hrvatski i srpski jezik postoje kao dva samostalna, međusobno suprotstavljena entiteta’”, a da sa “svim tim primjedbama nije se složio Vladimir Anić, jedan od recenzenata ‘Gramatike’” (Pavičić 1979a). U opremi članka u *Politici* o okruglom stolu u podnaslovu se navodi i rečenica “Kritikovana ‘Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika’”. Iz Salečićeva se izlaganja izdvaja da se “kritički osvrnuo na upravo objavljenu” *Priručnu gramatiku*, prenose se njegove riječi o terminologiji i leksiku, “izraz ‘komunikacijski kanal’ neopravdano se prevodi kao ‘priopćajni kanal’”. Gramatika je, “ističe Salečić, ‘pisana u uvjerenju da postoje dva različita, rekao bih čak suprotna jezična i govorna sistema, tj. da hrvatski i srpski jezik postoje kao dva samostalna, jedno drugom suprotstavljena entiteta’” (Ostojić 1979a).¹⁴

Ovdje treba zabilježiti samo zbog jednog izlaganja i da se u prvoj polovici lipnja u organizaciji zagrebačkog Centra za idejno-teorijski rad GK SKH raspravlja o temi “Kulturni trenutak i stanje duhova”. Tada se, tako izvještava Borba, Stanko Pekeč osvrnuo “na neka izdanja u posljednje vrijeme koja su objavljena ne iz jezičnih razloga već iz političkih interesa i tu je njihov najveći promašaj” (Tomljanović 1979). Nije se moglo ustvrditi što je sve Pekeč rekao, no u svojem osvrtu ciljao je, po svemu sudeći, i na *Priručnu gramatiku*.¹⁵

Mjesec dana poslije okruglog stola u nedjeljnom izdanju *Vjesnika* Joža Vlahović (1979) u svojoj kolumni “Vedar pogled na svijet” tematizira uz ostalo i *Priručnu gramatiku*, koju, priznaje, nije čitao, “(tko bi čitao još i gramatike!)”, ali da oni koji to jesu “kažu da vrvi spornim stvarima”, a i da ju je “kritika koja se već čula i (vidjela)” – očito se cilja na tv-razgovor sa Salečićem – “da se mnogo ne uvija, obilježila kao nacionalistički

¹³ Salečićev tv-istup jedanaest godina poslije pedantno (sačuvan snimak, stenografski zapis?) donosi Babić (1990: 50–51). U ljeto 1979. taj tv-istup Šuvar (1979a) spominje kao “jedan kratki kasni noćni razgovor na televiziji”.

¹⁴ U autoriziranom je diskusijskom prilogu Salečić (1979: 1345), ondje gdje je riječ o dvama entitetima, dvama sistemima, izbrisao *hrvatski i srpski*, “u duhu koncepcije o legitimnosti dvaju suprotnih jezičnih govornih sistema”.

¹⁵ Autorizirane diskusije sudionika rasprave objavljene su u *Našim temama* (1979, br. 11), no bez diskusijskog priloga Stanka Pekeča. U iščitanim člancima o *Priručnoj gramatici* ne spominje se Pekeč i njegovo izlaganje.

prezent, ali i perfekt i futur zajedno”.¹⁶ Vlahović uzima u zaštitu autore – “[g]rupa jezikoslovaca, uglavnom mladih i, tvrdi se politički dosad nekompromitiranih autora,” – koji su i sami zatečeni “izrečenim kvalifikacijama” te dobro upućen najavljuje da će oni “iznijeti jasan svoj stav o jeziku” za koji dan u dva lista odjedanput. Kuloarski prepričava da su autori “nekoliko puta tražili, prije nego što su završili svoje ‘priručne priloge’, da porazgovaraju i savjetuju se o gramatici i s takozvanim ‘političkim faktorom’ (i gramatika, zna se, može biti politika)”, da su se htjeli “posavjetovati, čujem, čak i oko naslova koji je, napokon i crno na bijelo odobren”, a da, “[n]ažalost, tvrdi se također, nitko nije imao vremena za takve razgovore”. Ustvrdjuje da je lopta, kad se pojavila gramatika, “logično prebačena s gramatike na politiku, jer nije bilo politike prije gramatike”. Ipak, danas se može utemeljeno pretpostaviti da je bilo i politike prije gramatike.

Ubrzo je nakon Vlahovićeve najave objavljen članak autora, koji je u *Vjesniku* opremljen nadnaslovom “Riječ autora ‘Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika’” te redakcijskom napomenom da se udovoljava želji autora da se “njihovo pismo” objavi premda se ono “ne odnosi ni na kakav kritički osvrt dosad objavljen na njihovu knjigu u ‘Vjesniku’” (Autori 1979).¹⁷ Uvodno autori ustvrđuju da su se u javnosti pojavile “neargumentirane izjave koje pokušavaju **Gramatiku** društveno diskvalificirati”, objašnjavaju da neodgovorno interpretiranje i etiketiranje ne šteti samo djelu, “i ne predstavlja samo klevetu i uvredu za autore, već izaziva zabunu i uznemirenost u javnosti”. Nije rečeno tko je odgovoran za takve izjave, tj. nijednom se riječju ne spominje Salečićovo izlaganje na okruglom stolu i njegov televizijski istup. Salečić nije “apostrofirani” – da je on upravo taj nema nikakve sumnje – ni onda kada autori objašnjavaju “pitanje terminologije”, “nastojali smo da uz tuđice uvijek damo i našu riječ, pa ima i nekoliko novonačinjenih riječi”, no da se to ne odnosi na “izraz ‘priopćajni kanal’, koji je apostrofirani, jer je to već općeprihvaćeni i općepoznati lingvistički termin”.¹⁸

Autori nijednom riječju ne spominju ni Šuvarovo rješenje, ali očito je da su ga – sadržaj rješenja bio im je poznat i prije nego li je ono objavljeno – itekako uzeli u obzir. Podrobno su se naime, koliko je to bilo moguće u neveliku članku, u objašnjavanju vlastitih polazišta i stavova usredotočili na ustavnu odredbu o jeziku, koja, kako im je spočitnuo Šuvar u prvoj točki svojeg rješenja, “nije navedena potpuna” ni “u naslovu ni u uvodnoj riječi, niti igdje u tekstu”. U pismu se obrazlaže:

Autori su dobili zadatak da napišu gramatiku hrvatskoga književnog jezika, tj. jezika za koji u Ustavu SRH stoji: “U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj,

¹⁶ Vlahović se u istoj kolumni dotiče više tema, među ostalim spominje i *Hrestomatiju* [tako se u članku naziva, riječ je o knjizi *Književna hrestomatija. Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj*, ur. Stanko Korać, Zagreb, Prosvjeta, 1979], koja je izazvala i “reakcije i protureakcije i jednu ogorčenu polemiku”.

¹⁷ Članak “O našim polazištima i stavovima” – u nadnaslovu “Jedno objašnjenje”, u podnaslovu “Riječ autora ‘Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika’” – objavljen je i u dvotjedniku *Oko* (br. 190, 28. 6. – 12. 7. 1979, str. 16). O pismu autora u *Vjesniku* i *Oku* ažurno izvještava *Politikin* dopisnik iz Zagreba (Ostojić 1979b).

¹⁸ Autori ustvrđuju da se taj termin “nalazi, uostalom, i u školskim udžbenicima” – mogli su navesti udžbenik *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika* (1974) Josipa Silića i Dragutina Rosandića – te da glagol *priopćiti* upotrebljava već i Đuro Daničić.

*koji se naziva hrvatski ili srpski.” Ta je definicija precizna i kratka i njezin sadržaj vjerojatno ne bismo mogli bolje objasniti ni širim tumačenjem. Citiramo je zato što ona predstavlja naše uvjerenje i koncepciju od koje smo polazili pri pisanju **Gramatike**.¹⁹*

Autori dakle polaze od toga, brozovićevski rečeno, da je “hrvatski ili srpski jedan jezik, jedan jezični sistem, odnosno dijasistem ranga jezika”, “pod terminom ‘dijasistem’ podrazumijeva [se] cjelokupna pojavnost, svi oblici jezika kojim govore Crnogorci, Hrvati, Muslimani i Srbi”, to se “naziva hrvatski ili srpski jezik, odnosno dijasistem”. Na temelju toga dijasistema “razvilo se više varijanti književnog jezika, koje su međusobno vrlo slične i koje u svojim sredinama vrše funkciju standardnog jezika”, a posebnosti tih varijanti “posljedica su različitih narodnih govora koji su im u osnovi i višestoljetne civilizacijske nadgradnje”. Iako autori to nisu izričito ustvrdili, iz njihova objašnjenja posve je očito da ustavnu odredbu tumače ovako: narodni jezik (“narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj”) = hrvatski ili srpski dijasistem, hrvatski ili srpski jezik; standardni oblik = hrvatski književni jezik = varijanta književnog jezika koja funkcionira kao standardni jezik.²⁰

Uz pismo autora *Priručne gramatike* u *Vjesniku* je na istoj stranici objavljen i Pavičićev (1979b) u osnovi pozitivno intoniran prikaz gramatike, “djelo koje se ne može odbaciti, ali koje u drugom izdanju treba dotjerati”. U posebnom se odlomku prikazivač osvrće na naziv jezika u naslovu gramatike, a to ne bi ni činio “da u vezi s nazivom Gramatike već nisu izražene neke rezerve”. O tome tko je izrazio te rezerve Pavičić očito hotimice nije napisao ni slova, no vjerojatno je i on imao na umu Šuvarovo rješenje. Kad je riječ o naslovu gramatike, tj. o nazivu jezika, Pavičić dopušta da bi se ona “mogla zvati i nekako drugačije (pogotovo s obzirom na činjenicu da izlazi i kao priručnik za školski predmet koji se zove; hrvatski ili srpski jezik)”, ali to ne znači “da sadašnji naziv nije opravdan”. Pozivajući se na Ustav SR Hrvatske, “u javnoj upotrebi hrvatski književni jezik”, zaključuje da “nije nelogično” da se taj naziv “upotrebljava i u nazivima njegovih gramatika”.

5. Duga ljetna polemika u *Sedam dana*

U drugoj polovici srpnja 1979. objavljen je u *Vjesnikovu* subotnjem tjednom dodatku *Sedam dana* opširan intervju sa Stipom Šuvarom (1979a) u kojem je pri kraju razgovora bilo riječi i o dvjema knjigama – *Književna hrestomatija. Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj* i *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* – koje su, riječima novinara, “kulturnog profila i sadržaja, ali koje imaju i politički karakter,

¹⁹ Peti amandman, usvojen je 1972. godine u okviru promjena Ustava SRH (1963), određuje da je hrvatski književni jezik u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj, da su autentični tekstovi saveznih zakona koji se objavljuju u službenom listu SFRJ “na hrvatskom književnom jeziku, latinicom”. Odredbe toga amandmana uz sitne izmjene poslije postaju temeljne jezične odredbe novog Ustava SRH (1974, čl. 138, čl. 293), v. Mićanović (2022).

²⁰ Dalibor Brozović u nizu je svojih tekstova 1960-ih i 1970-ih elaborirao razliku između jezika dijasistema i standardnog jezika, objašnjavao da je na temelju jednog jezika dijasistema oblikovano više varijanti koje funkcioniraju kao svaki drugi standardni jezik (v. Mićanović 2018).

političko značenje”.²¹ Šušar je, osvrćući se “na izjavu autora” i Pavičićev “afirmativni prikaz”, ustvrdio da “o nekoj kampanji nema ni govora”, a posebno mu je zasmetalo što je *Vjesnikov* kritičar pisao “o toj gramatici kao o priručniku u školama”, pitao se zbog čega je Pavičić tako učinio premda je on kao republički sekretar u skladu sa zakonskim ovlaštenjima “izdao rješenje kojim se ne odobrava upotreba ‘Priručne gramatike’ kao udžbenika u školama u SR Hrvatskoj”. Odgovarajući na pitanje o tome kakvo je bilo njegovo obrazloženje, Šušar je sažeto ponovio ono što je napisao u svojem rješenju. U idućem broju tjeđnog dodatka u rubrici pisma čitatelja “Odjeci – za i protiv” objavljeno je pismo Josipa Pavičića, koji nije, kako je objasnio, Šušara htio ostaviti bez odgovora. Tjeđan dana poslije objavljen je Šušarov odgovor, tada i prva dva pisma čitatelja. U polemiku Šušar–Pavičić uključuju se potom i drugi čitatelji te zajednički suautori *Priručne gramatike* Mijo Lončarić i Mirko Peti.²²

Šušar je 4. kolovoza u svojoj prvoj replici ustvrdio da je Pavičić “kao novinar dnevnog političkog lista Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske bio dužan da upozna javnost s činjenicom” da *Priručna gramatika* “nije odobrena za upotrebu u školama”. Prigovorio je Pavičiću, cilja na njegov prikaz u *Vjesniku*, da “opravdava naziv ‘Priručne gramatike’” tako što “nepotpuno navodi definiciju iz Ustava SR Hrvatske, zapravo ispusti ustavnu odredbu o nazivu jezika”. Objasñjava da u Ustavu SRH “izričito stoji da se hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj naziva ‘hrvatski ili srpski jezik’”. Međutim, kad bi to tako stajalo, kako tumači Šušar, tada bi to značilo da se hrvatski književni jezik naziva hrvatski ili srpski jezik, tj. da se za standardni oblik, koji je u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj, rabe dva lingvonima – *hrvatski književni jezik* i *hrvatski ili srpski jezik*. Drugim riječima, Šušar je previdio da se u ustavnoj odredbi standardni oblik naziva hrvatski književni jezik, a da se narodni jezik Hrvata i Srba u Hrvatskoj naziva hrvatski ili srpski jezik. Pismo završava oštrim upozorenjem da našim “jezičnim stručnjacima, nastavnicima, svima nama u Hrvatskoj, ne može i ne smije biti putokaz militantna nacionalistička politika kakvu jedna grupa ljudi zagovara npr. u časopisu ‘Jezik’ negdje od 1962. godine pa sve do danas” (Šušar 1979b).

Pavičić (1979c) u svojoj replici 11. kolovoza dobro uočava da u ustavnoj odredbi ne stoji onako “(kako misli Šušar)”, međutim i on u svojoj interpretaciji ustavne odredbe slično Šušaru gubi iz vida da se u ustavnoj odredbi standardni oblik jezika, koji je u javnoj upotrebi, naziva hrvatski književni jezik, a da se narodni jezik naziva hrvatski ili srpski. Pavičić naime piše da se “jezik koji je u SRH u javnoj upotrebi” naziva “prvo, hrvatski književni jezik; drugo, hrvatski ili srpski jezik, i treće, ili (samo) hrvatski ili (samo) srpski, ovisno o tome na kojoj se upotrebnoj razini javlja”. U drugom (posljednjem)

²¹ Čitateljima je uvodno Stipe Šušar predstavljen kao “[s]ociolog, sveučilišni nastavnik, član CK SKH i republički sekretar za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, autor desetak knjiga...”. Šušar je republički sekretar [ministar] i član Izvršnog vijeća Sabora [vlade] od srpnja 1974. do svibnja 1982.

²² Nakon Šušarova intervjua 21. srpnja slijede pisma u rubrici “Odjeci – za i protiv” redakcijski nadnaslovljena “Radnicima često tepamo, a ne govorimo im prave stvari”: (2) 28. srpnja: Josip Pavičić; (3) 4. kolovoza: Stipe Šušar, Marija Jasić, Mustafa Arslanagić; (4) 11. kolovoza: Josip Pavičić, Juraj Nodilo, Josip Župarić; (5) 18. kolovoza: Stipe Šušar, Mijo Lončarić i Mirko Peti, Marko Laškovića, Marija Petek, I. M. [Ivo Horvat]; (6) 8. rujna: Mijo Lončarić i Mirko Peti, Marija Jasić.

pismu 18. kolovoza ponovno se Šušar (1979c) osvrće na ustavnu odredbu o jeziku, citira je u cijelosti, što smatra dovoljnom potvrdom da je “u pravu”, jer u potpunosti je nije bio citirao Pavičić, no ne upušta se u njezinu interpretaciju.

Uz taj drugi Šušarov odgovor objavljeno je i prvo zajedničko pismo Mije Lončarića i Mirka Petija (1979a), koji su smatrali da su u vezi s dijelom intervjuja dra Stipe Šušara, koji se odnosi na *Priručnu gramatiku*, “kao autori dužni, radi istine i potpunijeg informiranja javnosti, reći nekoliko riječi”, doduše “sa zakašnjenjem” zbog godišnjih odmora. Osvrćući se na Šušarovu tvrdnju da je nedopustivo ne reći ni riječi o posebnosti hrvatskoga književnog jezika, odnosno o onome što je zajedničko u jednom jeziku Hrvata, Srba, Crnogoraca i Muslimana, suautori izražavaju “potpuno razumijevanje za takav stav”, no podsjećaju na to da je Komisija za udžbenike smatrala da uvodni dio, “u kojem bi sve to što navodi dr S. Šušar, kao i štošta drugo, bilo objašnjeno – takvoj gramatici nije neophodno potreban”. Oni smatraju “da bi bilo bolje da gramatika ima takav tekst”, “i šteta je što ga nema”, no da “nije ‘nedopustivo’ što ga nema”. Što se tiče “naziva gramatike”, tj. naziva jezika, suautori upozoravaju na to da je Komisija za udžbenike 19. siječnja 1978. zaključila da naziv gramatike ostaje neizmijenjen. U isto vrijeme dok se zbog naziva hrvatski književni jezik “navedena gramatika ne odobrava za upotrebu u školi kao priručnik, odobravaju se za upotrebu u školi dva gramatička djela kao udžbenici, dakle kao obavezna knjiga svakog učenika, koja oba imaju u naslovu” naziv hrvatski književni jezik – *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika. Udžbenik za prvi razred srednjih škola* (1974) i *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika. Udžbenik* (1979).²³ Konačno, citiraju Mirka Božića koji je svojedobno u *Vjesniku* (18–19. 11. 1973) govorio “u povodu zakonskih reguliranja” da se u školama nastava “vrši na hrvatskom književnom jeziku, jer hrvatskim književnim jezikom govore i Hrvati i Srbi u ovoj republici, a sam predmet zove se hrvatski ili srpski jezik”. U završnom dijelu pisma Lončarić i Peti komentiraju Šušarovu rečenicu da “se ne odobrava upotreba ‘Priručne gramatike’ kao udžbenika u školama”. *Priručna gramatika* “i nije udžbenik, nije ni pisana kao udžbenik”, “nije ni trebalo dati odobrenje za njezinu upotrebu u školi kao udžbenika, već samo odobrenje za upotrebu u školi”. U vezi s primjedbom da je gramatika pedagoški neprimjerena može se razabrati da je suautori posve ne odbacuju, gramatika je “stvarno ‘teža’ i nastavnicima”, glavni je razlog u tome “što u odnosu na naše dosadašnje gramatike unosi novine u shvaćanje jezične strukture i njezin opis”, no “o razbijanju atoma učili smo već i mi u školi pedesetih godina, a o razbijanju glasa nismo čuli ni kasnije za vrijeme studija”. Na kraju objašnjavaju da neodobravanje *Priručne gramatike* za upotrebu u školi znači upravo njezinu zabranu za upotrebu jer se u školi upotrebljava mnogo više knjiga koje nemaju takvog odobrenja nego onih koji ga imaju. “Koliko knjiga

²³ Uz srednjoškolske udžbenike autori Josip Silić i Dragutin Rosandić priredili su i radne bilježnice te priručnike za nastavnike. Odabir naziva *hrvatski književni jezik* u naslovu tih knjiga nije slučajna, odnosno uporište ima u srednjoškolskom planu i programu. Ime nastavnog predmeta u srednjim školama – Hrvatski ili srpski jezik i književnost – utvrđeno je u listopadu 1973. godine, kada su donesene *Osnove nastavnog plana i programa za srednjoškolsko obrazovanje u SR Hrvatskoj* (Zagreb, Školska knjiga, 1974). U *Osnovama*, u opisu predmeta, sâm jezik, koji se razlikuje od predmeta, od nastave hrvatskoga ili srpskoga jezika i književnosti, dosljedno se naziva samo *hrvatski književni jezik*.

iz školske knjižnice ima takvo odobrenje? Vrlo malo. A one se ipak upotrebljavaju – jer nema rješenja da se ne odobrava njihova upotreba. Rješenjem da se Priručna gramatika ne odobrava za upotrebu u školi takva se njezina upotreba zapravo zabranjuje, što je inače posve neuobičajeno.”

Lončarić i Peti (1979b) u pismu 8. rujna željeli su, uvodno objašnjavaju, čitateljima koji su nedovoljno obaviješteni o jezičnoj problematici i široj javnosti jednostavno i sažeto objasniti odnose oko jezika i književnog jezika. Pritom se, polazeći od ustavne odredbe, objašnjava u prvom redu razlika između standardnog oblika (= književni jezik), koji se naziva hrvatski književni jezik, i narodnog jezika (narodni jezik Hrvata i Srba u Hrvatskoj), to je “cjelokupna pojavnost, svi oblici jezika kojim govore Hrvati i Srbi u Hrvatskoj, a isto tako i Crnogorci, Hrvati, Muslimani i Srbi u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji”, “što obično nazivamo hrvatskosrpskim (srpskohrvatskim) jezičnim dijastemom”. U vezi s nazivom jezika – “poznato je da je nazivan hrvatski jezik, srpski jezik, hrvatski ili srpski, hrvatskosrpski, srpskohrvatski, što kod manje upućenih može izazvati zabunu” – suautori *Priručne gramatike* opširno citiraju intervju Vladimira Bakarića (*Vjesnik*, 30. 1. 1978), drugim riječima, pozivaju se na njegov politički autoritet. Oduži citat počinje Bakarićevim riječima: “Kad govorimo, recimo, o jeziku Hrvata onda je to hrvatski jezik, jer Hrvati govore tim jezikom. Govore i Srbi, ali govore i Hrvati. [...]”

Iz pisama čitatelja posve je očito da većina njih posve izričito staje na Šuvarovu stranu. Čitatelj Juraj Nodilo (1979) ne piše pismo poput drugih, tj. ne opredjeljuje se poput drugih, no za *Priručnu gramatiku* nema ni jedne lijepe riječi. Na odabranim primjerima iz gramatike želi dokazati da u “divne i skupocjene nebeski plave korice ‘spakovan’ je stilistički i stručno tako slab tekst da o njemu ne treba trošiti riječi”.²⁴ Čitatelj Marko Laškovića pak polemički se osvrće na pismo čitateljice Marije Jasić, koja će mu potom i odgovoriti. Iz toga niza pisama čitatelja izdvaja se I. M., “(podaci poznati redakciji)”, [Ivo Horvat], koji jedini ustvrđuje da su u polemici Pavičić–Šuvar očito argumenti na strani *Vjesnikova* novinara.²⁵ U vezi s nazivom jezika taj čitatelj 18. kolovoza podsjeća da je *Borba* (27. 3. 1979) izvijestila o tome da je Vladimir Anić, predsjednik “Jezične komisije”, koju je “imenovao, da ne kažem dekretirao, republički sekretar Šuvar”, najavio “da će ‘Pravopis hrvatskoga književnog jezika’ krajem godine biti u štampi”.²⁶ Drugim riječima, Vladimir Anić, predsjednik Komisije, koja djeluje pri Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske, najavljuje objavljivanje pravopisa u naslovu kojeg je naziv hrvatski književni jezik, a istodobno sekretar istog tog Republičkog sekretarijata uskraćuje odobrenje za upotrebu u školi *Priručnoj gramatici* i zbog toga

²⁴ Babić (1990: 66) smatra da je “Juraj Nodilo gotovo sigurno pseudonim jer autor veoma dobro poznaje modernu lingvistiku, a Juraj Nodilo u našoj je lingvistici nepoznato ime”.

²⁵ Otkriveno je poslije da je Ivo Horvat pisac pisma potpisan inicijalima I. M. (v. Babić 1990: 74, Horvat 1991: 16).

²⁶ Komisija za jezična pitanja (naziva se i Komisija za jezik) osnovana je u mandatu sekretara Veseljka Velčića kao savjetodavno stručno-političko tijelo pri Sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske u ožujku 1974. Novi sastav Komisije imenovan je koncem 1976. u mandatu sekretara Šuvara. Tada je za predsjednika Komisije izabran Vladimir Anić. U proljeće 1979. najavljena pravopisna knjiga (*Pravopis hrvatskoga književnog jezika*) Vladimira Anića i Josipa Silića objavljena je tek u drugoj polovici 1986. pod naslovom *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (v. Mićanović 2024: 227–254).

što je u njezinu naslovu naziv hrvatski književni jezik. Tomu se može dodati, što piscu pisma vjerojatno nije bilo poznato, da se Republički sekretarijat 1977. obratio Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik Filozofskog fakulteta u Zagrebu s prijedlogom da se prihvate izrade nove pravopisne knjige, što je Katedra i prihvatila. Kad je riječ o nazivu jezika, čitatelj podsjeća i na intervju Slavka Pavešića (*Vjesnik*, 24. 8. 1975) u kojem je riječ o tome da je “narodni jezik Hrvata, Srba, Muslimana i Crnogoraca, kao skup srodnih dijalekata, u tom smislu jedan jezik”, no da postoje “dva književna jezika, hrvatski i srpski, koji su se razvijali u različitim društvenim i političkim prilikama [...]”. Konačno, podsjeća i na izjave o jeziku koje je “prije nepune godine dao i dr Vladimir Bakarić”.²⁷ Tako se navodi i: “Objašnjavajući davne tendencije ‘da se jezik unificira i da se pod nazivom srpskohrvatski uvede jedan jedinstven jezik, s jedinstvenim rječnikom, s jedinstvenom gramatikom, itd.’, Bakarić je izrijezom naglasio: ‘Mi, naravno, na to nismo nikada pristali.’ [...]” Završno se čitatelj pita “na čemu se zasniva stav republičkog sekretara Šuvara prema nazivu hrvatskoga književnoga jezika?” te zaključuje da se očito ne zasniva “na stavu Republičke komisije za udžbenike” [Komisija za udžbenike Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske], “ni na stavu Republičke komisije za jezik” [Komisija za jezična pitanja] “jer je predsjednik te komisije dr Vladimir Anić, koji je, uz dra Radoslava Katičića i dra Dragutina Rosandića, i recenzent ‘Priručne gramatike’”, odnosno da se Šuvar “zacijelo ne može pozvati ni na jezikoslovne katedre Filozofskog fakulteta, ni na Akademiju”.

6. Autori pišu Republičkom sekretarijatu

Nakon što su Lončarić i Peti 18. kolovoza i 8. rujna u *Vjesniku* opširno osporavali Šuvarovo rješenje, njegovo obrazloženje zbog kojih sve razloga nije odobrio *Priručnu gramatiku* za upotrebu u školi, autori su 30. listopada 1979. uputili i službeno pismo Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu u kojem objašnjavaju zbog čega ni jedan od razloga – “1. naslov Gramatike, odnosno naziv jezika nije u skladu s nazivom predmeta u školi”; “2. djelo nije pedagoški primjereno i u primjerima ne odražava naše vrijeme i bitne odrednice našega društva”; “3. djelu nedostaje uvod i objašnjenje što je to hrvatski književni jezik” – nije opravdan.²⁸ U vezi s nazivom jezika objašnjava se među ostalim da je jedno naziv jezika u javnoj upotrebi u SRH, a drugo naziv predmeta u školi. Hrvatski književni jezik naziv je standardnog oblika jezika u javnoj upotrebi na kojem se nastava izvodi i kojim su učenici dužni ovladati, a za tu se namjenu “uvijek i svagdje /u svijetu i u nas/ pišu gramatike standardnog /književnog/ jezika” (str. 1). Naziv jezika u naslovu *Priručne gramatike* jest u skladu s Ustavom SRH i stoga je opravdan. Naziv koji

²⁷ Riječ je o razgovoru Vladimira Bakarića, člana Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CK SKJ, s novinarima dvadesetak jugoslavenskih listova, radija i televizije u povodu objavljivanja Bakarićeve knjige *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. Druga knjiga* (1978). Čitatelj I. M. [Ivo Horvat] mogao je imati pri ruci Bakarićev intervju objavljen u *Vjesniku* (11. i 12. 11. 1978).

²⁸ Autori *Priručne gramatike* hrvatskoga književnog jezika, Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, 30. listopada 1979. [5 str.].

se mogao staviti u naslov – u obrazloženju republičkog sekretara spominje se *Priručna gramatika hrvatskog ili srpskog jezika (hrvatskog književnog jezika)* – “nikada ni od koga” nije bio predložen, “ni u recenzentskom postupku, ni u postupku pregleda i ocjene rukopisa Gramatike u Sekretarijatu prije davanja u tisak”, osim toga “s naslovom koji se predlaže zabune i zloupotrebe mogle bi biti samo veće”. Što se tiče “pedagoške primjerenosti”, autori podsjećaju na to da je Komisija za udžbenike predložila da se gramatika odobri za upotrebu u školi, no ne poriču da je njihova “gramatika ‘teža’ i nastavnicima” jer “razvija suvremeno znanstveno shvaćanje o jezičnoj strukturi i u skladu s tim unosi dosta novina u njezin opis”, što autori smatraju “jednom od bitnih vrijednosti” nove gramatike, a ne njezinim nedostatkom. Kada se to “novo jednom svlada i usvoji, uključivanje u suvremene lingvističke tokove trebalo bi biti brže i jednostavnije” (str. 2). Autori pobijaju i prigovor da se iz primjera u gramatici ne odražava “naše vrijeme i bitne odrednice našeg društva” tako što navode “nekoliko potvrda” iz gramatike, tj. dvije kratice (SIZ, OUR) i, može se pobrojiti, deset rečenica, od kojih se ovdje izdvajaju one s delegatima, partizanima i omladinom: Možda neka pitanja delegati već sutra upute SIV-u, Partizani su mnoge gradove zauzeli na juriš, Omladina je svjesna odgovornosti. U vezi s trećim prigovorom iznosi se kraći historijat o uvodnom dijelu gramatike koji je u konačnici na zahtjev Komisije za udžbenik izostavljen. Prihvaćaju da je u uvodnom dijelu bilo i propusta, no ustvrđuju da u drugoj recenziji Rašković-Zec “ton kojim se tu govori o uvodnom dijelu posve je neprihvatljiv, to više što se obje recenzije odnose na isti tekst i što ih je napisala ista osoba” (str. 3). Smatraju “da bi bilo bolje da gramatika ima uvodni tekst u kojem bi mnoge stvari koje mogu izazvati nesporazume bile objašnjene, pa i to što je to hrvatski književni jezik”. Što se tiče “narodnih imena” za jezik, navode iz gramatike “tri od nekoliko mjesta gdje se u Gramatici navode oba narodna imena”, tj. iz primjera je vidljivo da se rabi lingvonim hrvatski ili srpski jezik. U završnom dijelu pisma zaključuju da “za zabranu upotrebe priručne gramatike u školi nema opravdanja i stoga” predlažu “da se ta zabrana s nje skine”. Sekretarijat je naime svojim rješenjem “izazvao zabunu u javnosti i ponovno stvorio slučaj ‘jezika’, a Gramatika kao knjiga koja je trebala odigrati pozitivnu obrazovnu i društvenu ulogu postala je predmetom politikantskih razgraničavanja” (str. 4). Nije se moglo utvrditi jesu li autori na svoje pismo – adresat je Republički sekretarijat, a ne republički sekretar koji je rješenje ne samo potpisao, nego i napisao²⁹ – ikada dobili pismovni odgovor, no nedvojbeno je da nije preinačeno rješenje od 3. svibnja 1979. kojim se ne odobrava upotreba *Priručne gramatike* u školi.

7. Šuvar i Pavičić naknadno o polemici

Konačnu riječ o polemici vođenoj u ljeto 1979. Šuvar i Pavičić izrekli su u studenome 1980. na sjednici Sekcije za kulturu i umjetnost RK SSRNH na kojoj se raspravlja i analizira praćenje kulturnog života u *Vjesniku* i *Večernjem listu*, u zagrebačkim dnevni-

²⁹ Pismo se upućuje *ad informandum* (“O tome obavijest:”) 1. sekretaru Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu dr. Stipi Šuvaru, “2. Komisiji za udžbenike RSPKFK”, “3. Komisiji za jezik RSPKFK”, 4. Predsjedništvu CK SKH, 5. SSRNH, 6. Školskoj knjizi.

novinama kojima je osnivač Socijalistički savez (VN 1980). Tada je tajnik Sekcije govorio i o *Priručnoj gramatici*, o “polemikama o jeziku koje su se vodile prošle godine na stranicama ‘Vjesnika’”, o tome da je sadržaj rješenja kojim se gramatika ne odobrava za upotrebu u školi imao “i političku težinu”. Kritizirao je *Vjesnikovu* redakciju jer da je “na tom osjetljivom području” otvorila “jednu u osnovi neprincipijelnu vođenu polemiku”, da se stvorila “atmosfera koja se može protumačiti kao spor politike i administracije” te na koncu zaključio da je bilo očito da su u polemici “stavovi redakcije bili na krivim idejnim pozicijama”. U raspravi je Pavičić govorio da ne vidi razloga zašto bi nekomu smetalo da jedan republički sekretar i jedan kritičar u “Pismima čitalaca” razgovaraju i razmjenjuju mišljenje o jednoj knjizi, o tome da političku težinu nema samo “jedno rješenje jednog republičkog sekretara”, nego i da istu takvu političku težinu može imati i “jedna kritika javno napisana, argumentirana i obrazložena”, da je i rješenje javan čin, i da je kritika javan čin, “i treba odvagnuti gdje su bolji argumenti”.³⁰ Šuvar je vrlo vjerojatno bio posve zadovoljan da je redakcija *Vjesnika* barem na sjednici jedne sekcije Republičke konferencije SSRNH dobila ideološku packu, možda i čušku, jer je bila “na krivim idejnim pozicijama”. On je pak, izričito je tako rekao, zamjerio redakciji “što se nije ogradila od Pavičićevog stava, odnosno naglasila da je to njegov lični stav”, a Pavičiću zamjera “ne to što on ima suprotno gledište”, već što je njegov stav “nazvao ‘stavom birokrate’”. Šuvar je u vezi s gramatikom i svojim rješenjem na sjednici u osnovi ponovio ono što je već bilo poznato čitateljima polemike: *Priručna gramatika* “izazvala je unaprijed ogromnu buku” i zato ju je “pažljivo pročitao”, nije ju “htio prihvatiti” unatoč mišljenju Komisije za udžbenike i recenzenata “zbog stvari” koje je naveo u rješenju. “Nisam se složio s nazivom jezika, a osim toga sam je smatrao i pedagoški neprihvatljivom.”

8. Završno o *Priručnoj gramatici*, nazivu jezika i ustavnoj odredbi o jeziku

Godinu dana poslije objavljivanja gramatike objavljen je Pranjkovićev (1979–80) prikaz u *Jeziku*, u časopisu s podnaslovom “za kulturu hrvatskoga književnog jezika”. Uvodno prikazivač ustvrđuje da je objelodanjanje *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* svakako “jedan od najznačajnijih događaja u našoj jugoslavistici posljednjih godina i pored svih prigovora koji se toj knjizi mogu uputiti”, da je “to prva cjelovita gramatika koja je pisana s ozbiljnom namjerom da teorijska i metodološka dostignuća suvremene lingvistike primijeni u opisu hrvatskoga književnog jezika”. Uslijedila je potom polemika onda i danas zanimljiva isključivo s gramatikografskog gledišta.³¹

³⁰ Pavičić je u *Hrvatskoj gibanici* (1986) pretisnuo svoje članke o *Priručnoj gramatici* i dodao komentare. Zbog polemike sa Šuvarom “više je puta kritiziran” *Vjesnik* zbog toga što “nije imao vlastiti stav, a najpreciznije” ta je kritika “formulirana na sastanku” Sekcije za kulturu i umjetnost RK SSRNH. *Vjesnik* se od Pavičićevih stajališta “nikada (ni poslije sastanka u Socijalističkom savezu) nije ogradio, kao što se nije ogradio ni od Šuvarovih” (1986: 102, 105).

³¹ Na Pranjkovićev prikaz reagirali su Lončarić u vezi s morfologijom (“Uz kritiku *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika*”, str. 21–22) i Zečević (“O fonetici i fonologiji u *Priručnoj gramatici*”, str. 22–24) u istom broju *Jezika* (1981–82, br. 1). Potom su u vezi s akcentom reagirali u istom broju *Jezika* (1983–84, br.

O recepciji *Priručne gramatike* u osamdesetima, posebice među osnovnoškolskim i srednjoškolskim nastavnicama i nastavnicima, zapravo ne znamo ništa konkretnije. Uz 40. obljetnicu *Priručne gramatike* Lončarić (2020: 47) piše da je ona upravo zbog toga što “nije odobrena za škole” postala “najtraženija i najprodavanija hrvatska gramatika”. Šušvar je u rješenju napisao “ne odobravam za upotrebu u školama”, no očito je i sâm bio svjestan vrlo upitnog učinka te svoje odluke. Koncem svibnja 1979. obavijestio je sudionike partijske sjednice da je već rasprodano “17 hiljada” primjeraka. Tada je rekao i, valjda iz straha da će gramatika brzo pokvariti socijalističku omladinu, školsku djecu, da se *Priručna gramatika* “faktično upotrebljava” u školama. Nedvojbeno su i mnogi prosvjetari već u svibnju kupili gramatiku, vjerojatno su neki od njih i donijeli vlastiti primjerak u školu, no malo je vjerojatno da se gramatika, koja nije poput udžbenika raščlanjena na lekcije usklađene s planom i programom nastave, može, i to u posljednjim tjednima nastave te šk. 1978/79. godine, već “faktično” upotrebljavati. U vezi s tom upotrebom u školi Šušvar je na sjednici tješio i sebe i druge, očito je to naime iz njegove upadice zabilježene u stenografskom zapisniku: “Jedina nam je utjeha da je gramatika toliko neupotrebljiva da učenici neće zaviriti u nju. Teška je i dobru obrazovanu” (str. III/3). Kakav god da je bio učinak rješenja republičkog sekretara, njime se nije moglo spriječiti nikoga tko je predavao u školi da barem u svojoj privatnoj zbirci stručnih knjiga ima i *Priručnu gramatiku*.

Republički sekretar u svojem rješenju nije *expressis verbis* gramatiku Zavoda za jezik difamirao kao nacionalističku knjigu. Ni na svibanjskoj strogo povjerljivoj partijskoj sjednici – tada je bilo riječi i o hrvatskim jezikoslovcima kao jezičnim reaktionarima i nacionalistima – nitko nije, pa tako ni Šušvar, autore gramatike *expressis verbis* optužio zbog jezičnog nacionalizma. Ipak jasno je da *Priručna gramatika* nije dospjela na sjednicu održanu u organizaciji Predsjedništva CK SKH zbog toga što je riječ o djelu koje nije pedagoški primjereno, nego zbog toga što je, “da se mnogo ne uvija”, rekao bi *Vjesnikov* kolumnist, obilježena kao nacionalistička.

U polemici o *Priručnoj gramatici* naziv jezika u naslovu gramatike nerazmrsivo je povezan s ustavnom odredbom o jeziku u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj. Šušvar je prigovarao autorima da nisu nigdje u gramatici naveli potpunu ustavnu definiciju našeg jezika ciljajući pritom implicite na to da bi u skladu s ustavnom odredbom naziv jezika u naslovu gramatike mogao (trebao) biti hrvatski ili srpski. Autori su uzimajući u obzir cjelovitu ustavnu odredbu uvjerljivo objašnjavali da je njihov zadatak bio da napišu gramatiku standardnog oblika [= standardnog (književnog) jezika] koji se u Ustavu SR Hrvatske naziva – hrvatski književni jezik. Šušvar je na zatvorenoj partijskoj sjednici oprezno ustvrdio, “ali bih se ja usudio reći”, da se članak Ustava, jezična odredba, “jednostrano primjenjuje i da se dosta zloupotrebljava” (str. 5), a u javnoj polemici ustrajavao je na svojem prigovoru autorima. Međutim, nedvojbeno je da Ustav SRH određuje da je

1) Danijel Alerić (“Akcenat u Priručnoj gramatici”, str. 25–29) i Lončarić (“Dodatak polemici o Priručnoj gramatici”, str. 29–30). Na prve dvije reakcije Pranjković je odgovorio člankom “Ponovo o Priručnoj gramatici” (*Jezik*, 1982–83, br. 1, str. 28–32), a na druge dvije člankom “Naglasak Lišana Ostrovačkih i Priručna gramatika” (*Jezik*, 1984–85, br. 1, str. 23–26).

u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj hrvatski književni jezik, da se tekstovi saveznih zakona donose i objavljuju u službenom listu SFRJ “na hrvatskom književnom jeziku”.

Slijed događaja pokazat će da se javni spor krajem 1970-ih o nazivu jezika u naslovu gramatičke knjige nastavlja početkom 1980-ih kao spor o nazivu jezika u naslovu pravopisne knjige, što će u drugoj polovici toga desetljeća postati spor o nazivu jezika u Ustavu SR Hrvatske. Ubrzo je dakle u Komisiji za jezična pitanja došlo do spora o nazivu jezika u naslovu pravopisa Vladimira Anića i Josipa Silića, koji je u proljeće 1979. javnosti najavljen kao *Pravopis hrvatskoga književnog jezika*. U prosincu 1985. najuže partijsko vodstvo, Predsjedništvo CK SKH, odobrilo je objavljivanje *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* te donijelo političku odluku o promjeni ustavne odredbe, ciljalo se pritom na brisanje naziva hrvatski književni jezik. Potom je odredba o jeziku, ustavni naziv jezika, dospjela u žarište javne rasprave o ustavnim amandmanima. Na koncu je Sabor SR Hrvatske u lipnju 1989. odbacio sve jezične amandmane, što je tada značilo da je obranjena ustavna odredba o hrvatskome književnom jeziku.

Arhivska/neobjavljena građa

Autori Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika (1979), Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu [službeno pismo autora upućeno Republičkom sekretarijatu].

Zvonimir Diklić (1979), [***], [interni izvještaj o *Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika*, nenaslovljen].

HR-HDA-1220-CK SKH, D-str. pov. 2228, Magnetofonski zapisnik sa razgovora o otvorenim problemima jezika i sociologije, 29. 5. 1979.

Vjera Rašković-Zec, Izvještaj o Priručnoj gramatici hrvatskog književnog jezika [interni izvještaj, nedatiran].

Vjera Rašković-Zec, Izvještaj o Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika [interni izvještaj, nedatiran].

Izvori i literatura

Anić, Vladimir (1979), [***], *Naše teme*, XXIII, 7–8, 1346–1349.

Autori (1979) = Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Marija Znika, Dragica Malić, Mirko Peti, Vesna Zečević, “O našim polazištima i stavovima”, *Vjesnik*, 11435 (28. 6. 1979), 13.

Babić, Stjepan (1990), *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*, Ante Pelivan i Danica Pelivan, Zagreb

Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1979), *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Brlobaš, Željka, Marija Znika (2018), “Hrvatske gramatike i gramatička norma u 20. stoljeću”, u: R. Katičić, vod. proj., I. Pranjković, M. Samardžija, ur., A. Bičanić, gl. ur., *Povijest hrvatskoga jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio*, 101–151, Croatica, Zagreb

Horvat, Ivo (1991), *Osuđeni na šutnju. Dnevници i pisma hrvatskog novinara*, NIT, Zagreb

- Horvat, Ivo [I. M.] (1979), [***], *Vjesnik*, 11488 (tjedni dodatak *Sedam dana* 75), (18. 8. 1979), 2–3.
- Jurišić, Mirjana (1979), “Opasnost zloupotrebe jezika”, *Večernji list*, 6082 (25. 5. 1979), 13.
- Kušan, Jakša (2000), *Bitka za Novu Hrvatsku*, Otokar Keršovani, Rijeka
- Lončarić, Mijo (2020) “Natuknice uz četrdeset godina *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika*”, *Luč*, VIII, 8, 43–48.
- Lončarić, Mijo, Mirko Peti (1979a), [***], *Vjesnik*, 11488 (tjedni dodatak *Sedam dana* 75), (18. 8. 1979), 2.
- Lončarić, Mijo, Mirko Peti (1979b), [***], *Vjesnik*, 11509 (tjedni dodatak *Sedam dana* 78), (8. 9. 1979), 2–3.
- Malić, Dragica (2020) “Uz četrdesetu obljetnicu objavljivanja *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika*”, *Luč*, VIII, 8, 49–52.
- Mičanović, Krešimir (2018), *Varijacije na temu jezika i varijanata. Standardologija Dalibora Brozovića*, Matica hrvatska, Zagreb
- Mičanović, Krešimir (2022), “Ustav i jezik – rasprava o amandmanima na Ustav SR Hrvatske 1971/72. godine”, u: T. Jakovina, ur., *Kakva Hrvatska? Miko Tripalo (1926. – 1995.)* 77–108, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb
- Mičanović, Krešimir (2024), *Vlast i pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb
- Nodilo, Juraj (1979), [***], *Vjesnik*, 11481 (tjedni dodatak *Sedam dana* 74), (11. 8. 1979), 2.
- Ostojić, Stevo (1979a), “Marksizam i jezik”, *Politika*, 23574 (25. 5. 1979), 17.
- Ostojić, Stevo (1979b), “Šta se krije iza ‘dijasistema’”, *Politika*, 23607 (27. 6. 1979), 15.
- Pavičić, Josip (1979a), “Rasprava o marksizmu i lingvistici”, *Vjesnik*, 11402 (24. 5. 1979), 5.
- Pavičić, Josip (1979b), “Osnova za dalji rad”, *Vjesnik*, 11435 (26. 6. 1979), 13.
- Pavičić, Josip (1979c), [***], *Vjesnik*, 11481 (tjedni dodatak *Sedam dana* 74), (11. 8. 1979), 2.
- Pavičić, Josip (1986), *Hrvatska gibanica. Polemike, pamfleti i (naknadni) komentari*, Znanje, Zagreb
- Pranjeković, Ivo (1979–80), “Eksperimentalna gramatika”, *Jezik*, XVII, 4, 127–128; 5, 155–160.
- PV (1979) = “Rješenje o *Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika*”, *Prosvjetni vjesnik*, XXXII, 3–4: 82.
- Salečić, Ivan (1979), [***], *Naše teme*, XXIII, 7–8, 1342–1345.
- Selak, Ante (prir.) (1992), *Taj hrvatski*, Školske novine, Zagreb
- Šuvar, Stipe (1979a), “Radnicima često tepamo, a ne govorimo im prave stvari”, Razgovarao Mirko Galić, *Vjesnik*, 11460 (tjedni dodatak *Sedam dana* 71), (21. 7. 1979): 5–7.
- Šuvar, Stipe (1979b), [***], *Vjesnik*, 11474 (tjedni dodatak *Sedam dana* 73), (4. 8. 1979), 2.
- Šuvar, Stipe (1979c), [***], *Vjesnik*, 11488 (tjedni dodatak *Sedam dana* 75), (18. 8. 1979), 2.
- Tomljanović, Ivo (1979), “Kultura, ideologija i udruženi rad”, *Borba*, 153 (7. 6. 1979), 10.
- Vlahović, Joža (1979), “Rani radovi u vlastitom dvorištu”, *Vjesnik*, 11433 (24. 6. 1979), 5.
- VN (1980) = “O kulturi u novinama – kritički. Izvodi iz rasprave o sadržajima kulturnih rubrika ‘Vjesnika’ i ‘Večernjeg lista’”, *Vjesnik*, 11945 (25. 11. 1980), 10.

II. Historija jezika: Jezik spomenika pismenosti

Jasmin Hodžić: Podudarnost epitafskih konstrukcija bosanskih natpisa na nišanima sa bosanskim natpisima sa stećaka

U radu se govori o bosanskim muslimanskim stihovanim nadgrobnim natpisima na latini i bosanskoj arebici, pisanim bosanskim jezikom, te sličnim bosanskim nadgrobnim natpisima na arapskom i turskom jeziku, u kontekstu svojevrsnog formalnog sinkretizma tradicija: od bogate srednjovjekovne i rane osmanske ćirilične krstjanske epigrafičke, preko islamske epigrafičke u Bosni i Hercegovini osmanskog perioda (na arapskom pismu), pa sve do bogate islamske epigrafičke XX vijeka pisane bosanskom arebicom i savremenom latinicom. Dato je ukupno deset ovakvih natpisa, koji su po sadržaju i strukturi slični poznatim bosanskim epitafima sa stećaka, tipa: *Ja sam bio kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja*. Svi natpisi na nišanima, i latinični i arebički, potkrijepljeni su fotografijama s terenskog istraživanja kao priloženom izvornom građom. Arebički natpisi dati su izvorno i u transliteraciji.

Ključne riječi: stećci, islamska epigrafika, Bosna i Hercegovina, latinica, arebica, epitafi, XV vijek, XX vijek.

The Correspondence of Epitaphic Constructions of Bosnian Inscriptions on Muslim Gravestones with Bosnian Inscriptions on Stecaks

This paper examines Bosnian Muslim verse grave inscriptions written in both Latin script and Bosnian Arabic (Arebica), in the Bosnian language, alongside comparable Bosnian grave inscriptions in Arabic and Turkish. It situates these materials within a broader syncretic tradition, spanning from medieval and early Ottoman Cyrillic Christian epigraphy, through Islamic Arabic epigraphy in Bosnia and Herzegovina during the Ottoman period, to the rich twentieth-century Islamic epigraphy composed in Bosnian Arabic and modern Latin script. A total of ten such inscriptions are presented, which, in both content and structure, resemble well-known Bosnian epitaphs from *stećci*, such as: "I was as you are; you will be as I am." All gravestone inscriptions (in both Latin and Arabic scripts) are accompanied by original materials (fieldwork photographs). The

inscriptions written in Bosnian Arabic (Arebica) are presented both in their original form and in transliteration.

Key words: stecaks, Islamic epigraphy, Bosnia and Herzegovina, Latin script, Arabic script, epitaphs, 15th century, 20th century.

1. Uvod

Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, osim što je pisana na tri jezika (arapskom, turskom i bosanskom), pisana je i na pet pisama (arapsko pismo, bosanska ćirilica, bosanska arebica, savremena latinica i savremena ćirilica). Natpisi na nišanima, kao i natpisi na stećcima, imaju izraziti jezički, književni i opći kulturnohistorijski značaj kao bogato filološko i šire tradicijsko naslijeđe bosanske pismenosti, književnosti i kulture. Ovdje ćemo dati primjere podudarnosti epitafskih konstrukcija bosanskih natpisa na nišanima s bosanskim natpisima sa stećaka. Cilj je na strukturno-sadržajnom planu pokazati formalne sličnosti i podudarnost različitih tradicija bosanske epigrafske pismenosti. Tako ćemo, osim što ćemo izdvojiti epitafe sa stećaka sadržajno slične epitafu *Ja sam bio kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja*, ovdje još komparativno dati i nekoliko bosanskih arebičkih natpisa na nišanima (na bosanskom jeziku), a zatim i nekoliko bosanskih latiničnih muslimanskih stihovanih nadgrobnih natpisa (sve iz XX vijeka), uz slične primjere natpisa na nišanima na arapskom i turskom jeziku (iz XIX vijeka).¹ Kao potvrdu ili dokaz komparacije u formalnom preplitanju tradicija kroz svojevrzni “epitafski sinkretizam”, dat ćemo i jedan noviji primjer ćiriličnog natpisa s pravoslavnog groblja, također formom sličan poznatim natpisima sa stećaka.

2. Bosanski nadgrobnji natpisi na nišanima: više jezika i više pisama

U ranom periodu osmanske vladavine Bosnom pojavljuju se bosanski muslimanski nadgrobnji spomenici koji svojim izgledom i sadržajem, likovnim predstavama, dekoracijama i napose natpisima, čuvaju vezu s tradicijom i kulturom srednjovjekovne Bosne, odnosno koji su konceptualno slični epitafima sa stećaka XV i XVI vijeka. Za muslimanske nadgrobnje natpise koji formalno imaju vezu s bosanskim epitafima sa stećaka uzimaju se za primjer nišani Sulimana Oškopice i Mahmuta Brankovića, Alije i Jusufa (Jusupa) Miloševića, nišani Hasana i Ahmata Radilovića i sl., na koje su različiti naši autori u više

¹ Naravno, ovdje ni u kom slučaju ne tvrdimo da se novija epitafska tradicija izvodi iz srednjovjekovne, jer je naznačena formula na stećcima kao univerzalna poruka i univerzalna istina prisutna svuda i u mnogim jezicima te nije nikakva autentična bosanska pojava. Nalazi se već i kao latinska grobna formula koja se javlja širom Evrope: *Sum quod eris, quod es ante fui*. Bilježi se još od antičkih nadgrobnih spomenika, a javlja se i u srednjovjekovnom engleskom: *As you were, so was I, and as I am, so shall you be*, gdje se također pojavljuje konstrukcija *Here lieth*, koja odgovara konstrukciji *A se leži* (up. <https://journals.uclpress.co.uk/ai/article/id/2084/> – pristupljeno: februar 2026).

navrata skrenuli pažnju (v. Mujezinović 1977: 101–103; Bešlagić 1978: 62–75; Klinčević 2021: 112).

Opća karakteristika bosanskih muslimanskih nadgrobnih natpisa jeste njihov multilingvizam – upotreba arapskog, turskog i bosanskog jezika.² Međutim, ono što nužno ne proistječe iz multilingvizma jeste i upotreba više grafijskih sistema, što je i opća karakteristika samog bosanskog jezika u cjelini. Prvi muslimanski nadgrobnni natpisi na bosanskom jeziku (XV i XVI vijek) pisani su starijom ćirilicom, da bi se nakon bogate epigrafske građe na orijentalnim jezicima u XIX stoljeću pojavili muslimanski nadgrobnni natpisi na bosanskom jeziku pisani latinicom i bosanskom arebicom, koja se intenzivno upotrebljavala sve do kraja Drugog svjetskog rata, a u tragovima sve do novijeg vremena. Također, u nekoliko navrata zabilježena je i upotreba savremene ćirilice na muslimanskim nadgrobnim spomenicima (up. Hodžić i Alađuz 2025). Inače, srednjovjekovni bosanski epigrafski tekstovi pisani su lapidarnom zapadnom ćirilicom, odnosno bosanskom ćirilicom. Nakon *ktitorsko-nadgrobnne* faze kao prve faze bosanske lapidarne ćirilične pismenosti (up. Kardaš 2015), specifičnost bosanske epigrafike imamo u *epitafskom razdoblju*, kada od XV do XVI stoljeća nastaju epitafi kao natpisi na stećcima. Pored toga što su grafijske odlike najstarijih bosanskih ćiriličnih tekstova prisutne i u epitafima (up. Kardaš 2015), valja istaći da “[i]z morfologije pojedinih slova epitafi nude vrlo zanimljivo stanje, tako da se odstupanja od starijih ćiriličnih formi mogu pratiti već od najstarijih tekstova ovog razdoblja” (Kardaš 2015: 35), odnosno da “u većem broju epitafa uočeni su i slovni oblici koji se smatraju karakterističnim za bosančicu” (Kardaš 2015: 35). Generalno, poznato je da se savremeni muslimanski nadgrobnni spomenici u Bosni i Hercegovini pišu latinicom, dok su u početku bili pisani bosanskom varijantom starije ćirilice (kao i srednjovjekovni natpisi na stećcima), pa tako Bešlagić (1978) navodi da nišani iz vremena XV i XVI vijeka “imaju natpise u staroj bosanskoj ćirilici, kakvi se javljaju i na stećcima” (Bešlagić 1978: 12). Posebnu vrijednost za historiju bosanskog književnog jezika i opći kulturnohistorijski značaj predstavljaju i stihovani arebički nadgrobnni natpisi na bosanskom jeziku, pisani uglavnom između dva svjetska rata. Iako je izvorno bosanska arebička pismenost naslijeđe osmanskog doba, ona se preko austro-ugarskog vremena, kada su i javni natpisi uz ćirilične i latinične bili i arebički, prenosi sve do novijeg vremena. Arebička reforma reisa Džemaludina ef. Čauševića odigrala je značajnu ulogu u širenju i populariziranju bosanske arebičke pismenosti XX vijeka, koja se u različitim vidovima primjene prenijela u živu praksu sve do današnjih dana. Osim literarno-poetski, odnosno, šire filološki, bosanski arebički natpisi na nišanima su u sadržajnom smislu zanimljivi i važni i po tome što odražavaju duh, mentalitet, kulturu i tradiciju islamskog svjetonazora, šaljući univerzalne poruke o životu i smrti. Po takvoj prepoznatljivoj popularnoj poruci prisutnoj u mnogim evropskim jezicima još od srednjeg vijeka, postoji formalna sličnost između arebičkih epitafa na bosanskom

² Iako i Bešlagić i Mujezinović navode i pisanje epitafa na perzijskom jeziku, uvidom u građu vidi se da se (npr. kod Mujezinovića) označava perzijskim natpisom natpis koji je izvorno osmanskoturski (formalno s dosta riječi kao u perzijskom), kakav je jedan od natpisa na nadgrobniku Mehmed-bega Kapetanovća Ljubušaka (v. Mujezinović 1982).

jeziku i bosanskih epitafa sa stećaka, kao i kod bosanskih tariha na orijentalnim jezicima.³ Paralelno, uz stihovane arebičke nadgrobne natpise na bosanskom jeziku koristi se i latinica, samostalno ili miješano s bosanskom arabicom, a nije rijedak slučaj ni sadržajnog poklapanja latiničnih i arebičkih stihovanih bosanskih nadgrobničkih natpisa. Arebički natpisi na bosanskom jeziku na nišanima XX vijeka, među kojima je većina stihovanih, obrađeni su kod Hodžić i Aladžuz (2025), a slična građa stihovanih latiničnih muslimanskih nadgrobničkih natpisa, do sada, koliko nam je poznato, nije obrađivana. Bogata islamska epigrafika Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima obrađena je kod Mujezinović (1974, 1977).

3. Bosanski natpisi na nišanima slični epitafima sa stećaka

U svom osvrtu na djelatnost natpisa na nišanima, Hadžiosmanović i Memija (2008: 10) ističu i potvrđuju da nišani prenose univerzalnu istinu koja se proteže kroz prostore, vrijeme i civilizacije, upućujući i na primjere sa stećaka, konceptom jednake ovima: “Vi ćete biti kako ja, a ja ne mogu biti kako vi” ili “Ja sam bio kao vi, a vi ćete biti kao i ja”, kao što je i dugi niz njima sličnih (up. Kardaš 2015). Također, još je Z. Kajmaković (1961) utvrdio podudarnost poruka na stećcima i nišanima: “Na **stećcima i nišanima** često piše: Nemojte me uznemiravati, jer ja sam bio što ste vi sada, a vi ćete biti što sam ja sada” (isticanje autorsko, Kajmaković 1961: 1), a što su univerzalne poruke koje se mogu pratiti i preko stihovanih arebičkih natpisa na nišanima Mostara i šire okoline, kao što je dato u nastavku.

Natpis iz Konjica:

Glavna svrha od posjete, hajr dova, brate, jeste.

(غلاونا سورھا وڊ پؤسيه ته خاير دؤوا براته يهسته)

Pa, iako danas meni, zasigurno sutra tebi.

(پا بی اقؤ داناس مہنی زاسیغورئو سؤترا تہبی)

Natpis iz Mostara:

Posjetioče moga groba, životu našem kratko je doba.

(پؤسيه تیؤچه مؤغا غرؤبا ژیوؤتؤ ناشہم قراتقؤ یه دؤبا)

Ti sada živeš, ali znadi – i ti, kao što sam i ja – zemlja ćeš biti.

(تی سادا ژیوہش الی زندابی بی تی قاؤ شتؤ سام بی یا زہملا جہش بی تی)

³ Govorimo o formalnom preklapanju po univerzalnoj poruci o životu i smrti, a ne o međusobnom direktnom utjecaju različitih tradicija.

Natpis iz Nevesinja:

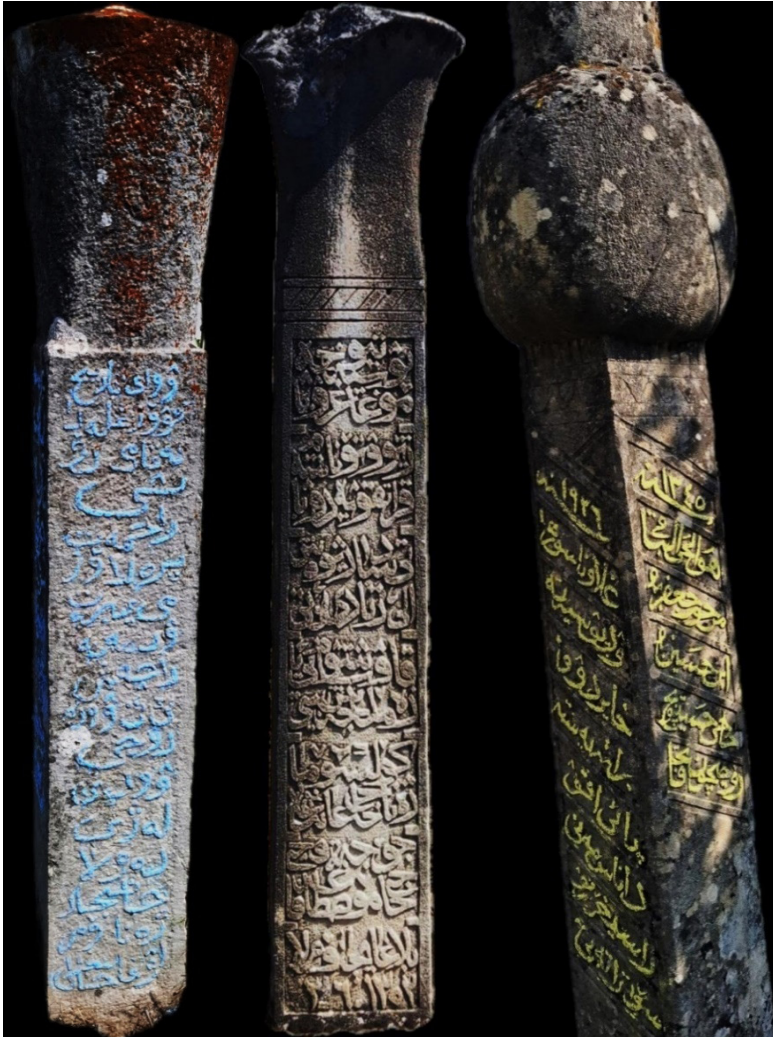
Ovaj tarih ko uzgleda, neka mi duši rahmet preda.

(ؤوای تاریخ کوؤزغلهدا نهقا می دوؤشی راحمهت پرهدا)

Uzmi ibret od mene da ćeš i ti ovdje doći.

(ؤومی بیبرهت ودمه نه دا جهش بی تی ووده دوچی)

(up. Hodžić i Aladžuz 2025)



Slika 1. Primjeri stihovanih arebičkih natpisa na bosanskom jeziku iz Konjica, Mostara i Nevesinja (foto: J. Hodžić; up. Hodžić i Aladžuz 2025)

Nekoliko prikazanih primjera arebičkih natpisa na nišanima konceptualno sličnih natpisima na stećcima dopunjujemo doslovnim preklapanjem sadržaja poznate poruke sa stećka, tipa: “Ja sam bio kao vi, a vi ćete biti kao i ja”, što je odlika i bosanskih latiničnih stihovanih natpisa na nišanima.

3. 1. Ja sam bio kao vi, vi ćete biti kao ja – *ponavljanje sličnih poruka*

Prepoznatljiva popularna poruka prisutna u mnogim evropskim jezicima još od srednjeg vijeka, a izvedena iz latinske grobne formule, sadržana je i u bosanskim epitafima na stećcima. To u konkretnim natpisima na stećcima, koji su dostupni za pretraživanje na *Digitalnom jezičkom anotiranom korpusu tekstova srednjovjekovne Bosne*, što su ga pripremili L. Nakaš i M. Kardaš, te ranije kod Kardaš (2015), izgleda ovako:

1. ѣ самъ| бнлъ како вн есте| вн ѣте бнѣ како| есамъ ѣ
Ja sam bio kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja.
(Kočerina kod Lištice, 1410–1411. Dio natpisa Vignja Miloševića)
2. ере самъ ѣ бно како н вн а вн ѣте бѣѣ| како н ѣ смрѣѣ
Jer sam ja bio kako i vi, a vi ćete biti kako i ja smrtni.
(Dio natpisa Petka krstjanina, Zagrađe u Šćepan Polju, 1435–1439)
3. ѣ са[мъ] ---| како н вн а вн ѣ[ете бн]|ѣѣ како н ѣа
Ja sam bio kako i vi, a vi ćete biti kako i ja.
(Mirusić, Gornje Selo u Mirušama kod Bileće, 15. st.)
4. ѣ са[мъ] бнѣ како вн а вн ѣте| бѣѣ како н ѣ
Ja sam bio kako vi, a vi ćete biti kako i ja.
(Zagorac Brajanović, Podubovac kod Bileće, 15. st.)
5. ѣа самъ| бнѣ како| вн а вн ѣт[е бнѣ] ---
Ja sam bio kako vi, a vi ćete biti kako ja.
(Vukša Dubčević, Radmilović-Dubrava kod Bileće, 15. st.)
6. ѣ сам|--- н вн: а вн: хоѣте: бн|[ѣѣ] како н ѣ:
Ja sam bio kako i vi, a vi hoćete biti kako i ja.
(Milosav i Radišin, Brnjica kod Pala, 15. st.)
7. ере ѣт[е вѣ бнѣ како онъ а нъ не море како вн]| ...
Jer ćete bi biti kako on a on ne more (biti) kako vi. ...
(Dragaj, Pojska kod Zenice, 15. st.)
8. ере ѣте бнѣ| вн каковъ есмъ ѣ а ѣ неѣѣ бнѣ каковн| есте вн
Jer ćete biti vi kako jesam ja, a ja neću biti kakvi jeste vi.
(Radojca Bilić, Staro Selo kod Donjeg Vakufa, 14/15. st.)
9. ѣ съмъ бнлъ| ѣко вн а вн| ѣѣ| бнѣ| ко н| ѣ|
Ja sam bio ko vi, a vi ćete biti ko i ja.
(Ivan, Prečani ispod Treskavice, 14/15. st.)

U nastavku izdvajamo i prijevod nekoliko bosanskih tariha (natpisa na nišanima) na orijentalnim jezicima, gdje se također mogu uočiti veoma slične poruke.

Inače, razloge za navedenu veliku sličnost, osim kod predodžbi univerzalne istine o životu i smrti, vidimo i u zabilježenim tradicijskim vrijednostima islamske kulture, kao što je već utvrđen primjer ili preporučeni kolektivni obrazac ponašanja kod posjete muslimanskim grobljima (mezarjima). Naime, hadis broj 583. u zbirci hadisa *Rijadu-s-salihin* kod An-Nawawi (1998: 115) glasi:

Aiša, r. a., kaže: "Allahov Poslanik, a. s., kad god bi kod mene konačio, izlazio bi pred kraj noći u mezarluke Beki'u, pa bi rekao: 'Neka je mir sa vama, domovi ljudi vjernika, došlo vam je ono što vam je obećano (smrt), a sutra (narednih dana) doći će edžel (smrt) onima što su ostali, i mi ćemo se, ako Allah dadne, vama pridružiti! Allahu moj, oprosti stanovnicima Beki'a-garkada.'" (Beki'a je groblje u Medini, a garkad je vrsta trnja koje je tu bilo, pa je po tome nazvano.) (Muslim)

Zato je i kod nas, shodno prethodnom, zadržan i običaj da se prilikom posjećivanja mezarluke kaže sljedeće:

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْقُبُورِ، يَغْفِرُ اللَّهُ لَنَا وَلَكُمْ، أَنْتُمْ سَلَفُنَا وَنَحْنُ بِالْآثَرِ.

Es-selāmu 'alejkum ehlel-kubūr, jagfirullāhu lenā ve lekum, entum selefuna ve nahnu bil-ether.

– što je u prijevodu:

Mir neka je s vama, o stanovnici kaburova (grobova). Allah oprostio i nama i vama. Vi ste nas pretekli, a mi ćemo doći za vama.

Otud i bosanski natpisi na nišanima pisani na orijentalnim jezicima u svom sadržaju i strukturi također imaju poruke slične porukama epitafa sa stećaka, ali i arebičkim ili latiničnim nadgrobnim natpisima na bosanskom jeziku.

Slikovit primjer za prethodnu tvrdnju je natpis na arapskom jeziku na nišanu hadži Derviša Riđanovića (1851) iz Mostara, koji u prijevodu glasi:

Smrtni napitak svak će okušati. Posjetioče njegova groba, sjeti se umrlog sa dovom, kao i ostalih vjernika i vjernica, jer ja sam danas ono što ćeš ti biti sutra. Umrli hadži Derviš efendija, sin Alije Riđanije (Riđanovića). Za njegovu dušu (prouči) Fatiha. Pisano 1267. (isticanje autorsko, v. Mujezinović 1982: 256)

Sličan prethodnom je natpis na turskom jeziku na nišanu hadži Muhameda Tikvine (1881), također iz Mostara:

Godina 1298 (1880/81). Pametni motrioče, sjeti se (umrlog) Fatihom. Istiniti napitak (smrtni napitak) svak će okušati. Ja sam jučer bio što ti danas, a ti ćeš sutra biti što ja danas. Umrli hadži Muhamed-aga, sin hadži Mehmed-efendije Tikvine (Tikvinazade). Za njegovu dušu (prouči) Fatiha. (isticanje autorsko, v. Mujezinović 1982: 309)

Interesantan je primjer prevedenog i nanovo postavljenog sličnog nadgrobnog natpisa kod mezara hadži Hasana ef. Muslimovića u Gradačcu, u gradskom parku niže džamije Husejnije, gdje na novopostavljenoj ploči piše: "On (Bog) je vječan. Ja sam juče bio kao i ti, a ti ćeš sutra biti ono što sam ja danas, pa crpite pouku pametni. Umrli i upokojeni Šejh i muderis hadži Hasan efendija. Godina 1272." Ovaj natpis se odnosi na 1855/1856. godinu i zapravo je Mujezinovićev prijevod originalnog natpisa (كُنْتُ أَمْسٍ مِثْلَكَ، تَكُونُ أَغْدًا مِثْلِي – *Kuntu emsi mithleke, tekūnu ente gadan mithlī* – *Ja sam juče bio kao ti, a ti ćeš sutra biti kao ja*), dat kod Mujezinović (1998: 181). U novije vrijeme uz sami mezar postavljena je ploča s ovim natpisom.



Slika 2. Mezar Hasana ef. Muslimovića u Gradačcu (foto: J. H.)

Inače, slični po strukturi srednjovjekovnim natpisima su i kraći epitafi koji u svome sastavu imaju dijelove teksta kao npr. "Ovo je kabur" ili "Ovdje leži", i u latiničnoj i u arebičkoj varijanti, slično kraćim natpisima na stećcima: "A se kami" ili "A se leži".

Također, ne samo da su na arapskom ili turskom (osmanskom) jeziku prisutni kod nas slični natpisi, već su, osim prikazanog primjera prevođenja na latinicu i naš jezik, prisutni i originalni latinični natpisi koji sadrže slične poruke (o najavi smrti, odnosno o poređenju živog i umrlog, tj. o podsjećanju na smrt kao svrsi posjete umrlih), kao natpisi upućeni direktno onima koji posjećuju mjesta gdje su umrli sahranjeni.

Univerzalne poruke da će smrt zadesiti i žive jednako kako je već zadesila i mrtve sadrže i neki bosanski stihovani latinični natpisi⁴ na nišanima, kako ćemo i po prikazanim izvorima s terenskog istraživanja⁵ vidjeti u nastavku, konkretno:

1. Natpis na nišanu Fatime Džudža, iz Gnojnice kod Mostara, iz 1909. godine:
Posjetioče moga kabura, razmisli o mome stanju. Ja sam prije bila što si ti danas, ti ćeš biti sutra što ja danas.

2. Natpis na nišanu književnika Salih-bega Bakamovića iz Mostara, iz 1940. godine:
Posjetioče moj grob. Juče sam bio kao i ti živ, sutra ćeš doći i ti u moje sadašnje stanje. Prouči mi fatihu pred dušu.

3. Zajednički natpis Rahime Veleđar (1962) i Huseina Veleđara (1968) iz Počitelja:
Što ste vi to smo bili mi. Što smo mi bićete i vi. Rahmet im duši.

4. Natpis na nišanu Alije Pirkića iz Konjica, iz 1980. godine:
Ti što stojiš kraj kabura mog razmisli malo o stanju svom. Jer sam i ja bio što si ti a ti ćeš sutra biti ovo što sam ja.

Ono što se iz prikazanog već može zaključiti (iako je o nešto manjem broju primjera riječ), imamo stihovane latinične natpise (slične porukama sa stećaka) s početka, iz sredine te iz druge polovine XX vijeka.

Na putu iz Mostara prema Blagaju, u naselju Gnojnice, u blizini džamije Gnojnice, na putu prema Kočinama, nalazi se harem Vrba, u kojem se, između ostalog, nalazi i nekoliko zanimljivih stihovanih latiničnih natpisa na nišanima, a jedan od njih je i natpis na nišanu Fatime Džudža iz 1909. godine. Latinični natpis, s ispupčenim reljefom, dat je na sjeverozapadnoj, bočnoj strani nišana (dok je na čeonj, jugozapadnoj strani epitaf na arapskom jeziku; a na jugoistočnoj strani je latinični natpis: Džudža Fatima, kći hadži Ajdiage Frlj, 1909):

Posje/-tioče / moga / kabura / razmisli / o mome / stanju. Ja sam / prije bila / što si ti / danas ti / ćeš biti / sutra / što ja / danas.

⁴ Izlaganje na konferenciji Bosanskohercegovački slavistički kongres, u maju 2025. godine, pod naslovom: "Stihovani epitafi na latinici na nišanima XX vijeka na području istočne i centralne Hercegovine" samo je početni prikaz šireg istraživanja koje je u toku, a koje pokazuje da se već s početka XX vijeka pojavljuju latinični epitafi na bosanskom jeziku i da postoji bogat fond stihovanih latiničnih natpisa na nišanima, vrijednih pažnje za tradiciju, književnost i opću kulturu – koji su slični bosanskim stihovanim arebičkim natpisima na nišanima.

⁵ Istražujući primarno stihovane arebičke natpise na nišanima na bosanskom jeziku, u ljeto 2024. godine obišli smo sve glavne lokacije muslimanskih nadgrobničkih spomenika od Konjica do Trebinja i zabilježili pedesetak stihovanih latiničnih natpisa na nišanima, uglavnom iz prve polovine XX vijeka.



Slika 3. Stihovani latinični natpis na nišanu Fatime Džudža
(Gnojnice – Vrba, Mostar, 1909)⁶ (foto: J. H.)

U velikom mostarskom haremu *Šoinovac*, u kojem je više od hiljadu nadgrobnih spomenika (od kojih su neki i poznati stihovani epitafi na bosanskoj arebici), nalazi se i mezar mostarskog književnika Salih-bega Bakamovića, poznatog i po posveti iz pjesme Muse Ćazima Ćatića “Teubei-Nesuh” (Pokajanje jednog griješnog pjesnika), gdje stoji: *Mom pobri S. Bakamoviću* – a na Bakamovićevom mezarju je latinični epitaf koji je sam za života smislio. Kako navodi Serdarević (2004) u jednom svom opsežnom tekstu o Salihu Bakamoviću:

Sam je za života napisao epitaf za svoj nišan koji glasi:

– Posjetićeš moj grob, razmisli dobro, o mome sadašnjem stanju. Jučer sam bio kao i ti živ, sutra ćeš i ti doći u moje stanje. Prouči mi fatihu pred dušu. Ovdje počiva Bakamović Salih-beg sin Jusuf-bega, književnik iz Mostara.

⁶ Natpis na cijelom nišanu je svježe obojen zlatnožutom bojom, što je vjerovatno uradila porodica/rodbina, da bi izgled predložene sadržaja bio vidljiviji.

Serdarević (2004) još navodi da je Bakamović preminuo i bio pokopan u Brezi, te je naknadno prenesen u Mostar:

Tekst napisan na bosanskom i arapskom jeziku predao je ing. Ćazimu Ugljenu, direktoru rudnika u Brezi. Ovom čovjeku treba zahvaliti što mu je o trošku rudnika dao izraditi bašluk i brinuti se o njegovom održavanju. Zemni ostaci su mu 28. oktobra 1989. godine prenešeni u Mostar u harem Šoinovac.

Ono što se na licu mjesta u mostarskom haremu Šoinovac može vidjeti jesu arapski dijelovi natpisa *Huve el-Ĥajjul Bāqī* (هُوَ الْحَيُّ الْبَاقِي) – On je Živi, Vječni – Onaj koji ostaje) i *El-Fatiha*, što su već ustaljene formule često prisutne na nišanima, koji se nalaze na prednjem dijelu uzglavnog nišana, između kojih je latinicom napisano: *Bakamović Jusufbega Salihbeg. Književnik. 1892–1940. Zahvalna djeca i unučad.*

Na lijevom boku uzglavnog nišana s turbanom je epitaf koji je Bakamović sam smislilo, koji se vidi i na priloženim fotografijama.



Slika 4. Mezar Salih-bega Bakamovića, mostarskog književnika (1940) (foto: J. H.)

U mezaristanu Veliki harem u Počitelju (općina Čapljina) nalaze se jedan do drugoga nišani Rahime Veledar (u. 1962) i Huseina Veledara (u. 1968), pri čemu je čeoni natpis na ženskom nišanu arabički i latinični, a na muškom samo latinični. Međutim, ono što je

interesantno jeste da su ova dva nišana spojena zajedničkim zidom, pri čemu je uklesana ploča sa zanimljivim latiničnim natpisom: *Što ste vi to smo / bili mi. Što smo mi / bićete i vi. / Rahmet im duši.*



Slika 5. Zajednički epitaf Huseina i Rahime Veledar iz Počitelja (1962/1968)

Također, na nišanu Alije Pirkića iz Konjica, na kojem je i arebički stihovani epitaf na bosanskom jeziku⁷ na uzglavnom nišanu, na podnožnom nišanu je dodatno dat i latinični natpis, druge sadržine: *Ti što stojiš / kraj kabura / mog, razmisli / malo o stanju / svom, jer sam / i ja bio što / si ti a i ti / ćeš sutra / biti ovo što / sam ja.* – što je direktno aludiranje na slične poruke sadržane u epitafima sa stećaka.

⁷ Ovaj tarih ko pogleda, nek mi duši rahmet preda (v. Hodžić i Alađuz 2025).



Slika 6. Podnožni nišan Alije Pirkića iz Konjica (1980) (v. Hodžić i Alađuz 2025)

Na kraju, u svrhu svojevrstne dodatne evidencije “epitafskog sinkretizma”, spomenut ćemo i jedan noviji primjer, natpis s hrišćanskog, pravoslavnog nadgrobnika sa grobnice Jovana Mihića (u. 1987) i Darinke Mihić (u. 1995) iz sela Bančići kod Ljubinja (na putu Stolac – Ljubinja), lokalitet Mihića groblje, na kojem, između ostalog, stoji i uklesan natpis savremenom ćirilicom: ПУТНИЧЕ / СВРАТИ И / РАЗГЛЕДАЈ / ПРОЧИТАЈ И / РАЗМИСЛИ / ЈА САМ БИО / ШТО СИ САДА / ТИ А ТИ ЋЕШ / БИТИ ШТО / САМ САДА ЈА.

Navedena grobnica ukrašena je i mnogim figuralnim i floralnim predstavama i sadrži još nekoliko natpisa. Inače, na lokalitetu sela Bančići su u proljeće 1963. godine, kako to pokazuje Š. Bešlagić (1965), evidentirane i dvije manje nekropole stećaka. Jedna od njih je upravo istovjetna lokalitetu Mihića groblje.

4. Zaključak

Primjeri stihovanih latiničnih nadgrobnih natpisa na nišanima iz Mostara (Gnojnice – Vrba, 1909: *Ja sam prije bila što si ti danas, ti ćeš biti sutra što ja danas*; ili: Šoinovac, 1940: *Posjetićeš moj grob. Juče sam bio kao i ti živ, sjutra ćeš doći i ti u moje sadašnje stanje. Prouči mi fatihu pred dušu*) te Čapljine (Počitelj, 1968: *Što ste vi to smo bili mi. Što smo mi bićete i vi*) i Konjica (1980: *Jer sam i ja bio što si ti a ti ćeš sutra biti ovo što*

sam ja), te konceptualno njima slični stihovani arebički natpisi na bosanskom jeziku iz Konjica (1936: *Pa, iako danas meni, zasigurno sutra tebi*), Mostara (1933: *Ti sada živiš, ali znadi – i ti, kao što sam i ja – zemlja ćeš biti*) i Nevesinja (prva pol. XX vijeka: *Uzmi ibret od mene da ćeš i ti ovdje doći*), pokazuju izrazitu formalnu sličnost s tradicionalnim poznatim bosanskim epitafima sa stećaka, a na osnovu zajedničke univerzalne popularne poruke prisutne u mnogim evropskim jezicima još od srednjeg vijeka – i koja je, nakon što je izvedena iz latinske grobne formule, prisutna i u bosanskim natpisima na stećcima.

Vidjeli smo da ovaj svojevrsni dijalog između umrlog i njegovog posjetioca nije samo bosanska pojava (poznata po natpisima sa stećaka) već je univerzalna poruka o životu i smrti posvjedočena na mnogim evropskim nadgrobnim spomenicima još od srednjeg vijeka, a u islamskoj tradiciji dodatno utemeljena kroz preporuku iz poznatog hadisa da se prilikom posjete grobnim mjestima posjetilac obrati pozdravom, riječima: “Mir neka je sa vama (selam alejkum), o stanovnici ovih kaburova (grobova), Allah oprostio i nama i vama. Vi ste prije nas preselili, a mi ćemo doći za vama.” Slične poruke mogu se naći i kod bosanskih tariha (stihovanih muslimanskih nadgrobni natpisa) na turskom ili arapskom jeziku. Naravno, riječ je o prikazu univerzalne istine o prolaznosti života i jednakosti ljudskih sudbina, što su poruke koje u bosanskoj epigrafici možemo pratiti još od epitafa sa stećaka i natpisa kao što je npr. epitaf: *Ja sam bio kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja*.

Literatura

- An-Nawawi, Yaliyā Šarat (1998), *Rijadu-s-salihin: izbor hadisa iz djela*, Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Sarajevo
- Bešliagić, Šefik (1965), “Ljubinje: srednjovjekovni nadgrobni spomenici”, *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, 10, 113–163.
- Bešliagić, Šefik (1978), *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Hadžiosmanović, Lamija, Emina Memija (2008), *Antologija tariha Bosne i Hercegovine*, Connectum, Sarajevo
- Hodžić, Jasmin, Enis Alađuz (2025), *Arebički epitafi na bosanskom jeziku na nišanima XX vijeka u Mostaru i široj okolini*, Centar za istraživanje islamske kulture i tradicije Medžlisa Islamske zajednice, Mostar
- Kajmaković, Zdravko (1961), *Šta je spomenik kulture*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, Sarajevo
- Kardaš, Mehmed (2015), *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed (1974), *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo, Veselin Masleša, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed (1982), *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. 3, Bosanska krajina, Zapadna Bosna i Hercegovina, Veselin Masleša, Sarajevo

- Mujezinović, Mehmed (1998), *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Istočna i Centralna Bosna, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Nakaš, Lejla, Mehmed Kardaš (2025), *Dijak: Digitalni jezički anotirani korpus starih bosanskih tekstova*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik (dostupno na: <http://170.187.186.236/dijak/search>; pristupljeno 31. 12. 2025)
- Serdarević, Šemsudin Zlatko (2004), “Velikan iz Bakamluka Salih-beg Bakamović – Mostarska duhovna vertikala”, *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Most*, XXIX, 178 (89 – nova serija), Mostar (dostupno na: <https://www.most.ba/089/074.aspx>; pristupljeno februar 2026)

Mehmed Kardaš: *Beštimat ričmi nepristojnim i poganim*: Prilog proučavanju uvreda, psovki i vulgarizama u starim ćiriličnim ispravama

U centru pažnje ovoga rada su uvrede, psovke i vulgarizmi zabilježeni u nekoliko novovjekovnih ćiriličnih isprava nastalih u razdoblju 17–19. stoljeća: pisma kostajničkog bajraktara Mustafe Akvalovića upućena kapetanu Petrinje grofu Emeriku Erdodvu (17. st.), zatim pismo Grge Trogrlića sa Studenaca upućeno Matiju Biliću (1738) te dvije poljičke isprave – pismo kurata Pave Skejića (1820) iz Podstrane upućeno nadležnim vlastima i pismo Pere Kovačeva (1849) iz Sitnog upućeno Stipi Grujici. Budući da se psovke i vulgarizmi obično pripisuju razgovornom jeziku, njihova pojava u starim tekstovima svojevrsan je kuriozitet s obzirom na to da je pisani jezik, naročito u administrativnom stilu, u manjoj ili većoj mjeri ugađen i podređen prihvatljivim društvenim normama. U ovome radu komentiraju se jezička sredstva kojima se oblikuje uvredljiv govor, čije su sastavnice nerijetko psovke i vulgarizmi, premda takvo obraćanje može biti konstruirano i od neutralnih sredstava, što znači da uvredljivost počiva na intenciji govornika, odnosno perlokucijskom efektu na sagovornika. Provedena analiza zabilježenih uvreda, psovki i vulgarizama doprinos je širem sagledavanju geneze ovakvog društveno neprihvatljivog oblika komuniciranja.

Ključne riječi: uvrede, psovke, vulgarizmi, stare ćirilične isprave.

***Beštimat ričmi nepristojnim i poganim*: A Contribution to the Study of Insults, Curses, and Vulgarisms in Old Cyrillic Documents**

The focus of this paper is on insults, curses, and vulgarisms recorded in several early modern Cyrillic documents dating from the seventeenth to the nineteenth century: the letters of the Kostajnica standard-bearer Mustafa Akvalović addressed to the captain of Petrinja, Count Emerik Erdody (17th century), then the letter of Grgo Trogrić from Studenci addressed to Matija Bilić (1738), as well as two Poljica documents – the letter of the curate Pave Skejić (1820) from Podstrana addressed to the competent authorities and the letter of Pero Kovačev (1849) from Sitno addressed to Stipe Grujica. Since swear words and vulgarisms are usually associated with colloquial speech, their appearance in

old texts is something of a curiosity, considering that written language – especially in the administrative style – is, to a greater or lesser extent, polished and subject to accepted social norms. This paper comments on the linguistic means used in the construction of offensive speech, whose components are often curses and vulgarisms, although such forms of address may also be constructed from neutral linguistic means, which implies that offensiveness rests upon the speaker's intention, that is, upon the perlocutionary effect on the interlocutor. The conducted analysis of the recorded insults, curses, and vulgarisms may contribute to a broader understanding of the genesis of this socially unacceptable form of communication.

Key words: insults, curses, vulgarisms, old Cyrillic documents.

1. Uvod

Za razliku od tradicionalne lingvistike koja je fenomen psovke i vulgarizma smatrala oblikom jezičkog izražavanja koji je nedostojan proučavanja, savremena lingvistika polazi od stanovišta da se u ovom obliku komunikacije kriju važne odlike određene zajednice te se, naizgled paradoksalno, oblik društveno neprihvatljivog, "nekulturnog" izražavanja smatra važnom sastavnicom kulture. Upravo su iz tih razloga psovke i njoj bliski vulgarizmi postali relevantan predmet lingvističkih proučavanja, ponajprije zbog njihove neupitne specifične funkcije u komunikaciji. Ne treba naročito isticati da je uvredljiv govor, koji često uključuje psovke i vulgarizme, i psiholingvistički fenomen, čije je proučavanje i započeto u okviru psihologije s obzirom na to da osvijetljavanje mentalnih procesa vrijeđanja i psovanja omogućava važna saznanja o tome kako mislimo i kako se ponašamo u različitim situacijama. U skladu s tim, sasvim je osnovana pretpostavka A. Montagua da je psovanje staro koliko i čovjekov jezik (1967: 7), pri čemu Freudova opservacija da se čovjek "počeo civilizirati u onome trenu kada je odlučio ne pogoditi sugovornika kamenom u znak neslaganja, već je oduška svojoj ljutnji dao verbalnim izričajem" upravo potvrđuje da psovka ne mora nužno značiti odsustvo kulture i civiliziranosti, nego upravo suprotno, ukazivati na njih (Freud 2010: 296; prema Badurina – Palašić 2020: 99). To korespondira s tumačenjem da su psovke zapravo fizička agresija pretvorena u verbalnu, koja u razvoju društvene zajednice označava prelazak na novi način borbe s oponentom (Pilch 2011: 8), što otvara mogućnosti njene drukčije interpretacije, posebno u ranijim razdobljima ljudske zajednice.

Kad je riječ o savremenim istraživanjima uvredljivog govora koji čine psovke i vulgarizmi, u njima se uvredljivost i njoj bliska nepristojnost pozicioniraju u drukčije polje. Uvredljivost kao krajnji cilj psovačkog obraćanja uvjetovana je društveno, kulturno i jezički jer riječi same po sebi nisu uvredljive nego to postaju u kontekstu, ili preciznije – uvredljivost proizlazi iz društvenog konsenzusa. Da li je određeni iskaz nepristojan, uvredljiv, grub ili vulgaran nije moguće univerzalno odrediti – to ovisi o brojnim faktorima među kojima je presudno važna namjera govornika. U skladu s tim, Jay i Janschewitz

(2008: 270) zaključuju da sve slučajeve psovanja konceptualiziramo kao propozicijske ili nepropozicijske. Propozicijsko psovanje je svjesno planirano i namjerno – u takvom slučaju govornik kontrolira sadržaj iskaza – a može biti pristojno ili nepristojno, ili potencijalno ni jedno ni drugo. Nepristojno je kada za cilj ima namjerno napadanje nekoga, kao i kada se koristi za agresivno maltretiranje ili stjecanje moći itd. Suprotno tome, nepropozicijsko psovanje je nenamjerno, neplanirano i nekontrolirano te uključuje automatske emocionalne reakcije. Ovakvo psovanje ne smatra se pristojnim ili nepristojnim, a uvreda sagovornika je nenamjerna. Međutim, jedno je sigurno – za razliku od drugih oblika komunikacije, psovanjem se dominantno prenose konotativna ili emocionalna značenja, koja često izviru iz tabua. Osim toga, većina istraživača ističe da su psovke i vulgarizmi svojstveni razgovornom jeziku, koji općenito karakterizira manje kontrolirana afektivnost, dok je pisani jezik u značajnijoj mjeri ugladen i podređen prihvatljivim društvenim normama. Ipak, različita istraživanja pokazuju da je uvredljiv govor odlika komunikacije ne samo svih zajednica nego se javlja i u društvenim kontekstima u kojima se tradicionalno ne očekuje, a rijetko bilježenje ovakvog načina obraćanja u starim tekstovima nipošto nije znak njegovog odsustva nego refleks “društvenog dogovora” o izbjegavanju nepristojne i uvredljive komunikacije. Inače, takav stav društvene zajednice pokazuju i brojna istraživanja u različitim jezicima koja psovka i vulgarizmima pristupaju s moralističkog aspekta uglavnom ističući njihovu neprikladnost.¹

U recentnim razmatranjima psovke i vulgarizma postavljeni su teorijski temelji i za njihovo razgraničavanje. Naime, iako srodni, psovka i vulgarizam nisu sinonimi jer upotreba vulgarizama sama po sebi ne znači psovanje, dok se s druge strane može psovati i bez upotrebe vulgarizama (Badurina – Pranjković 2016: 232). Kao govorni čin ekspresiv, psovka može ali i ne mora sadržavati vulgarizme. Njome se iskazuju određena govornikova stanja i stavovi te se postižu određene komunikacijske namjere, dok je vulgarizam nepristojna, odnosno prostačka riječ kojom se najčešće označava neki predmet ili proces iz sfere društvenih tabua, uglavnom pojmovi koji se odnose na čovjekovu spolnost te njima zapravo govornik iskazuje vulgaran odnos spram određenih elemenata vanjezičke stvarnosti (Pranjković 2010: 116; Badurina – Pranjković 2016: 231). Psovka je također i specifičan oblik performativa, kojom se i nešto govori i istovremeno vrši, s tim da se ne vrši radnja iskazana u lokucijskom dijelu govornog čina s obzirom na to da psovka nema propozicijski sadržaj (Badurina – Palašić 2020: 107). Psovka i vulgarizam kao njena moguća sastavnica mogu poslužiti u konstruiranju uvredljivog govora, s tim da uvredljiv govor može biti sazdan i od posve neutralnih jezičkih sredstava, kako to pokazuje i korpus koji je predmet analize u ovome radu.

¹ Takav je, npr., Gavranov pristup u inače vrlo temeljitoj knjizi *Bludna psovka: povijesno-psihološka studija* (1962).

2. Analiza korpusa

Korpus za ovaj rad čini nekoliko novovjekovnih ćiriličnih isprava 17–19 st. u kojima su zabilježene različite konstrukcije uvredljivog govora, psovke i vulgarizmi, što je svojevrsan kuriozitet jer su u pitanju pravni dokumenti u kojima se takve jezičke konstrukcije u pravilu ne očekuju. Stoga je njihovo svjedočanstvo važno ne samo za istraživanje jezičkih oblika vrijeđanja u ranijim razdobljima nego i za genezu ove pojave. Riječ je o nekoliko pisama kostajničkog bajraktara Mustafe Akvalovića upućenih kapetanu Petrinje grofu Imrihu Erdodi, u kojima ga obavještava o razmjeni sužanja, prodaji robe i konja te pošiljci knjiga.² Pisma su nastala u drugoj polovini 17. st., a u određenim dionicama teksta sadrže takve primjere vulgarizama kakvi nisu zabilježeni u iznimno velikom korpusu krajišničkih pisama. Pored ovih isprava, iz korpusa hrvatskih novovjekovnih dokumenata kuriozitet predstavlja pismo Grge Trogrlića sa Studenaca, nastalo 1738. god., u kojem se žali nadležnim vlastima na svoju majku Vidosavu, koja njemu i njegovoj supruzi neprestano govori pogrdne riječi.³ Treća podskupina dokumenata pripada korpusu poljičkih isprava, a riječ je o dvije isprave iz 19. stoljeća: prva je pismo kurata Pave Skejića, nastalo 1820. god. u Podstrani, u kojem se žali na harambašu Antu Perišića da mu upućuje nepristojne riječi, dok je druga isprava pismo Pere Kovačeva Stipi Grujici, nastalo 18. marta 1849. u Sitnom, u kojem Kovačev izvještava Grujicu o tome da ga Grujicin brat Jura napada i prijeti mu dok on radi na njegovoj zemlji.⁴

Na samom početku valja ukazati na razlike među ovim dokumentima u pogledu načina iskazivanja uvredljivog govora, psovki i vulgarizama. Pisma Grge Trogrlića, Pave Skejića i Pere Kovačeva u svojim sadržajima prepričavaju uvrede koje su žaliteljima uputila druga lica, dok u pismima Mustafe Akvalovića psovke i vulgarizmi pripadaju samom govoru pošiljaoca te predstavljaju jedinstven primjer krajnje ekspresivnog govora. Upravo rijetko bilježenje govora koji bi se u najširem smislu mogao nazvati vulgarnim daje uvid u odnos društvene zajednice prema jezičkim sredstvima nepristojnog obraćanja. Naime, međuljudska komunikacija, naročito u pisanom izrazu administrativnog tipa, teži promoviranju svojevrsne društvene harmonije i izbjegavanju afektivnog izražavanja čak i onda kada je sadržaj pisanog izraza bilo kakva vrsta sukoba, dok su psovanje, prijetnja i grubost uglavnom nedopušteni. Međutim, *nepristojne riči* ili *beštima* mogu biti dopuštene u tekstu isprave onda kada vrijeđanje postaje predmet optužbe, spora, te se principom upravnog govora uvodi kao “tuđi jezik”, kao što je to u pismima Grge Trogrlića, Pave Skejića i Pere Kovačeva, koji u uvodnim pasażima jasno aludiraju na takav tip govora. Trogrlić naglašava da njegova majka “beštima ričimi poganim”, dok se Skejić žali “poradi riči nepristojni aranbaše Ante Perišića”. S druge strane, u pismima Mustafe Akvalovića razlog upotrebe uvredljivog govora s mnoštvom vulgarizama treba tražiti u

² Pisma je objavio B. Čerović 1911. god. u *Glasniku Zemaljskog muzeja*: “Поклон др. пл. Талоција земаљском музеју у Сарајево”, XXIII, Sarajevo, 163–174. Primjeri iz pisama ovdje se donose u transliteriranoj adaptaciji.

³ Zahvaljujem kolegi I. Botici koji mi je ustupio transliteriranu verziju dokumenta.

⁴ Ove isprave dio su Zbirke Aleksandra Poljanića (NUBBiH): pismo žalba kurata Pave Skejića na harambašu Antu Perišića (Ms 1199) i pismo Pere Kovačeva Stipi Grujici (Ms 1212). Isprave su objavljene u: *Poljičke isprave i isprave iz okolnih mjesta III* (2024: 282. i 303).

nečemu drugom. Naime, namjerna verbalna agresija koju emitiraju Akvalovićeva pisma najvjerojatnije je rezultat njegove potrebe da potvrdi svoju poziciju moći, pa izbor izuzetno ofanzivnog govora treba reflektirati i njegovu silovitu prirodu.

Kad je riječ o konstrukcijama kojima se iskazuju uvrede, psovke i vulgarizmi, ovdje ćemo ih pokušati razvrstati prema nekoj vrsti gradacije te prema leksičkim jedinicama koje čine semantičko jezgro uvrede. Već je istaknuto da uvreda ne mora biti iskazana niti psovkom niti vulgarizmom, nego upravo suprotno, nju je moguće iskazati neutralnim jezičkim sredstvima. Tako npr. Mustafa Akvalović, aludirajući na raniji sukob s Patačićem, koji je od nekog Alagića želio kupiti arapske konje, implicitno potcjenjuje njegovo porijeklo uspostavljanjem kontrasta između posjedovanja arapskih konja, koji su dostojni gospode, i Patačićeve rodbine koja je “po Turovo polje svinje pasli”. Time želi jasno ukazati na skorojevički status Patačića, odnosno na njegovo negospodsko porijeklo, a ne treba zanemariti ni očito svjesnu upotrebu imenica svinja, koja u Akvalovićevom muslimanskom kontekstu nosi dodatne negativne asocijacije:

[Ar je sada tako vrime, konjem se preštimanje znade. Tako sada od Alagića išće Pat(ači)ć harapske konje. Uslačemo mu konja čim s(e ho)će dičiti kod bana. *A što će mušu Patačiću harapski konji, komu su rodbina po Turovo polje svinje pasli.*] (Mustafa Akvalović, 17. st.)

Da vrijeđanje može biti izraženo i leksikom čije osnovno značenje nije pogrdno, ali u drukčijim kontekstima te lekseme poprimaju pejorativna značenja i funkcioniraju kao uvrede, pokazuju i drugi primjeri iz Akvalovićevih pisama. Kada spominje izvjesnog Mehu, koji je o njemu nešto ružno pisao, Akvalović mu ne ostaje dužan. Nazivajući ga ćoravim,⁵ unižava ga implicitno, smatrajući ga nevažnim – “otpiši mu kako znaš”, ali i eksplicitno, upotrebom glagola *lajati* – “neka laje Meha”:

[Ćoravi Meha nešto je pisal, čul sam sramotno. Otpiši kako znaš, *neka laje Meha.*] (Mustafa Akvalović, 17. st.)

Inače, glagol *lajati*, čije se osnovno značenje odnosi na glasanje psa, sastavnica je animalističkih frazema koje nerijetko imaju uvredljiv prizvuk. Zoonimske komponente koriste se veoma često kako bi se izrazile bliske veze ljudskog sa životinjskim svijetom (usp. Barčot 2017) jer se tako posredno izražava antropocentrična i antropomorfna slika svijeta koju čovjek artikulira općom prisutnošću njemu podređenih životinja. Upravo takva jedna konstrukcija dolazi u pismu Grge Trogrlića, a njeno ishodište treba tražiti u modifikacijama poredbenih frazema *lajati kao pas* i *lagati kao pas*,⁶ čije metaforično značenje svodi čovjekov govor na razinu psa, a takav govor po pravilu je lažan, neistinit, bez smisla, zaglušujući, prosta buka. Međutim, u Trogrličevom pismu, u kojem mu majka govori da radije sluša lajanje paščeta nego njega, riječ je o doslovnom značenju izraza

⁵ Pridjev *ćorav*, pored neutralnog, češće ima pejorativno značenje: ‘a. koji slabo vidi: *jesi li* ~ b. *pren.* koji slabo uočava i ono što je jasno vidljivo i bjelodano: ~ *kod očiju*’ (Halilović et al. 2010: 151).

⁶ Frazeme *lajati kao (kak/kaj) pas (pes)*, *lajav ko pas* i *lagati kao pas* široko su potvrđene u hrvatskoj dijalekatskoj frazeologiji (v. Fink Arsovski et al. 2023: 755, 757).

čija uvredljivost izvire iz cjelokupne rečenične strukture. Svakako da tome doprinosi i izbor leksema *pašče*, koja nosi dodatni pejorativni naboj u odnosu na neutralnu imenicu *pas*:

[I da sam lupež kada uzmem knjige, molim Boga i govorim i letanije i rozarije, ona neće da sluša i govori *da voli slušati da pašče laje*, nego ja govorim to.] (Grga Trogrlić, 1738)

Poznato je da je imenica *pas*, iz čije je osnove i izveden glagol *psovati*, pored navedenih frazema, česta sastavnica različitih konstrukcija s uvredljivim značenjem, što potvrđuju brojna frazeološka istraživanja, koja pokazuju da je status ove životinje u čovjekovoj stvarnosti uglavnom ambivalentan: s jedne strane pas je odan čovjekov prijatelj (*vjeran kao pas*), dok se s druge strane čovjeku pripisuju stvarne (*bijesan kao pas*) ili domaštane negativne osobine ove životinje (*lagati kao pas*, *ružan kao pas*). Svođenje ljudske prirode na animalnu, nečistu i nižu, izraženu kroz prizivanje psećih osobina, sadržano je i u konstrukciji *pasja vjera i duša*, zabilježenoj u Trogrličevom pismu u kojem mu takvu porugu upućuje majka. Ovdje je riječ o široko potvrđenim frazemama *pasja vjera* i *pasja duša*,⁷ koje se upućuju prevrtljivom, zlom čovjeku, onome koji je bez moralnih vrijednosti.⁸

[(...) odgoni svoga mlađega i beštima ričimi poganim, svake vrs(t)e govori, **pasijom virom i dušom** i jostalim viram svake vrste.] (Grga Trogrlić, 1738)

Snagu idiomatiziranih struktura koje mogu poslužiti u oblikovanju uvredljivog govora potvrđuje i pismo Pave Skejića, u kojem je uvreda izražena frazomom *hraniti mekinjama*, čije je transponirano značenje 'pomagati onome ko će se pokazati kao neprijatelj'. Ovoj frazemi je srodna konstrukcija *doći na (nečije) mekinje*, za koju ne pronalazimo paralelu u frazeološkim izvorima,⁹ ali je njena idiomatska motivacija više nego očita:

[I da sam ja **doša na njegove mekinje** i da on mene **mekinjam rani**.] (Pava Skejić, 1820)

Za razliku od uvredljivog govora iskazanog neutralnim jezičkim sredstvima, koji je moguće relativno često naći u starijim tekstovima, ofanzivne konstrukcije koje sadrže vulgarizme dosta su rjeđe te stoga njihovo svjedočanstvo zaslužuje posebnu pažnju. Već je istaknuto da su pisma Mustafe Akvalovića najveći kuriozitet, ali se takve konstrukcije bilježe i u drugim analiziranim ispravama. Njihovu okosnicu čini glagol *jebati*, kao svojevrсна nad-riječ (Užarević 2021: 174), kao i neke druge riječi uglavnom iz sfere seksualnog i analnog područja: *kurac*, *sranje*, *govna* itd. Ovakvom leksikom, koja označava

⁷ Usp. kod Matešića *pasja vjera* 'osoba bez karaktera/loših osobina, nepouzdana osoba' (1982: 742).

⁸ Frazemu *pasja vjera* bilježe i stari pisci poput Reljkovića, ali u značenju pripadnika druge vjere, inovjerca (Eismann 1992: 116).

⁹ Njoj bi mogle biti srodne strukture *doći na (...): doći na hal nečiji* 'spasti na njegove muke'; *dolaziti/doći na tapet* 'naći se na udaru kritike' itd. Očigledno je riječ o modelu dinamične neprijelazne konstrukcije koji podrazumijeva promjenu lokalizacije, što često otvara scenarij "spadanja", tj. "padanja" u nepovoljni, nepoželjni, donji položaj.

pojave i predmete iz polja društvenih tabua, postiže se ekspresivnost, koja zapravo reflektira afektivno stanje usmjereno prema sagovorniku.

Glagol *jebati* spada u kategoriju najfrekventnijih vulgarizama u razgovornom jeziku, ali je bez sumnje bio dio svakodnevnog psovačkog idioma i u prošlosti. Ovaj glagol funkcionalno ujedinjuje cijeli semantički prostor psovke (Užarević 2012: 174), zbog čega je i njegov kreativni potencijal ogroman. U psovačkom obraćanju glagol *jebati* može imati više funkcija. Jedna od njih je srodna glagolu *psovati*, kakva je zabilježena u pismu Pave Skejića, gdje je upotrijebljen eufemistički lik glagola *jebati* – *grebati*: “da mi grebe sviću i zakon”. Inače, psovanje svijeeće, koja u kršćanstvu predstavlja simbol božanske prisutnosti (svjetlo Kristovo), prosvjetljenja i opće duhovnosti, oblik je blasfemične uvrede, a da je riječ o idiomatiziranom izrazu, potvrđuje i pismo Pere Kovačeva u kojem je glagol *grebati* (*jebati*) izostavljen, ali je uvredljiva namjera adresanta i dalje prisutna:

[Pak je pozatim počea me a-ra'nbaša psovati – **da mi grebe sviću i zakon**] (Pava Skejić, 1820)

[I govori **da mi sviću**, ko mi je da radit onu zemlju, da on ne da radit nikomu.] (Pero Kovačev, 1849)

Kao vrsta ekspresivnog markera, odnosno intenzifikatora, može poslužiti i pridjev *grebeni* (*jebeni*), koji upotrijebljen uz imenice gubi doslovno seksualno značenje te po prima preneseno: *prokleti*, *odvratni*. U Skejićevom pismu izbor imenice *Ciganin*, čije je pejorativno značenje ugrađeno u brojne idiomatizirane izraze zasnovane na etnokulturnim stereotipima o Romima, funkcionira kao uvreda koja stoji u relaciji s izrazom *grebeni šunje*. Zapravo se dva izraza ponašaju kao kontaktne uvrede:

[I da sam **grebeni** Ciganin i **grebeni** šunje] (Pava Skejić, 1820)

Najofanzivniju upotrebu glagola *jebati* nalazimo u pismima Mustafe Akvalovića, u kojima se pojavljuje cijeli spektar izrazito vulgarnih konstrukcija s ciljem potpunog ugrožavanja dostojanstva izvjesnog Čorbega. Inače, polisemičnost glagola *jebati* i njegova visoka frekvencija u psovačkim konstrukcijama omogućavaju iskazivanje različitih nijansi uvredljivog govora. S jedne strane su izrazi u kojima se upotrebljava u osnovnom značenju ‘spolno općiti; biti u seksualnom odnosu s kim’, čija opscenost izvire iz tabua, s tim da u Akvalovićevom jeziku značenje može biti i dodatno pojačano poređenjem “da se kauri ne jebavaju kako turci”. Primjer krajnje diskreditacije Čorbega sadržan je u aluziji na njegovo homoseksualno iskustvo jer “ga je jebal Čiganin Miha iz Dubice”, s tim da je Čorbeg još “u mladosti sto kurača isil”. Navedena konstrukcija ima paralelu u vulgarnoj frazemi *primiti (sto) kurac(a)*, kojom se obično unižava žena koja se ponaša promiskuitetno:

[Sva krajina znade **da se kauri ne jebavaju kako turci**, a Čorbeg je u mladosti **sto kurača isil**; najposli **ga je jebal Čiganin** Miha iz Dubice.] (Mustafa Akvalović, 17. st.)

S druge strane, optativna forma psovke *jeblo ga sto pasa*, srodna psovki *jeblo ti pas mater*, pokazuje posve drukčiju funkciju glagola *jebati*, koji prestaje služiti opisivanju neke radnje, već se njima radnja vrši te takva psovka ima funkciju performativa:

[Nešto piše izradi me Čorbeg vami, i **jeblo ga sto pasa** Mehu.] (Mustafa Akvalović, 17. st.)

Vulgarizam *kurac*, pored Akvalovićevog pisma, zabilježen je dvaput i u pismu Pave Skejčica. U prvom primjeru po svemu sudeći riječ je o modifikaciji frazemske strukture *navrći se na nešto kao cura na kurac*, dok je u drugom primjeru riječ o psovci koja ima značenje negiranja *dati kurac* – ne dati:

[I da sam se sam **navrga na njihovo selo kao (cur)a na kurac**, i da da će me **kuratije kurac**.] (Pava Skejić, 1820)

Iz sfere opscene leksike su i vulgarizmi koji se osnovnim značenjem odnose na eks-krementalne pojmove poput imenice *govna* i glagola *sрати*, dok u psovačkim izrazima po-primaju druga značenja. Cijela je lepeza značenja psovke *jedi govna*, koja uglavnom ovise o različitim intencijama govornika: njome se najčešće ponižava, izražava neslaganje ili neprihvatanje, dok u Trogrličevom pismu ima značenje odsustva straha i odbacivanja autoriteta. U sličnom značenju upotrijebljen je i glagol *usrati*, koji u konstrukciji *usere u jedno* odgovara savremenoj *poserem vas zajedno*, a upućuje je Trogrličeva majka njemu i vlastima kojima on šalje žalbu:

[Kada ja rečem da ću se Vami tužiti, ona pljuje i govori govoreći s proštenjem od moje strana **da jidem govna** i s Vami i da nam se zato uzmu **usere** u jedno, da se ne boji ništa zato.] (Grga Trogrlić, 1738)

Naposljetku ostaju veoma brojne konstrukcije koje u sastavu imaju imenicu *kurva*. Rječnički izvori za ovu imenicu navode etiketu *vulg. pejor.* te najmanje dva značenja: '1. a. žena koja se odaje nemoralnom životu; rospija, bludnica, drolja b. prostitutka 2. *pren.* a. onaj koji nema karaktera, nekarakterna osoba: *prava je* ~ b. prijetvorna, podmukla osoba; hinja' (Halilović et al. 2010: 574). Upravo se u pismu Grge Trogrlića potvrđuje razlika između osnovnog i prenesenog značenja ovog vulgarizma: upotrijebljena za žensku osobu, ova imenica gotovo bez izuzetka ima značenje nevjerne, nemoralne i lake žene, dok za mušku osobu ima značenje prevrtljivosti, beskarakternosti itd.:

[Nevistu svoju bije i zove i kune je virom i dušom da je višćica i **kurva** svega imockoga i tako diže poštenje prid ljudmi i ženami.] (Grga Trogrlić, 1738)

[Po isti nači(n) meni govori da sam **kurva** od svakog grada di sam dolazijo kako odsudom je.] (Grga Trogrlić, 1738)

Međutim, u Trogrličevom pismu vulgarizam *kurva* dolazi u rečenici čija semantika nije potpuno prozirna, ali se čini da asocira na neku vrstu eliptične poslovice s izrazito uvredljivim značenjem. Naime, predikatsko jezgro iskazano glagolom *okotiti*, čije je osnovno značenje 'dobiti mlade', okuplja sintagme *nijedna vira nijednu i kurva kurvu*, a

potencijalno značenje moglo bi biti 'nijedna vjera ne može roditi (okotiti) drugu, kao što kurva ne može roditi (okotiti) ništa drugo do kurvu':

[Uzme dite malo o tri miseca i baca na dvor i govori *nijedna vira nijednu okotila kurva kurvu.*] (Grga Trogrlić, 1738)

Slična značenja vulgarizma *kurva* dolaze i u poljičkim ispravama, u kojima ova imenica dolazi u dijalekatskom liku *kurba*. U primjerima koji slijede uvredljiv karakter rečeničnih konstrukcija očito počiva na njihovoj mogućoj psovačkoj idiomatiziranosti jer se prepoznaju njihova jezgra: *jahati kao na kurbi*, *braniti kurbe*, *biti kao kurba*, *ići po kurbarskim kućama*:

[I da on na meni gospodar *jašiti ka i na kurbi*. I da ja *kurbe* *branim* i da sam ja ka i *kurba*, i da *po kurbarskim kućam idem.*] (Pava Skejić, 1820)

[Ako ko dođe, da će ga ubiti na zemlji, da ste vi dosad smakli četiri zemlje, da se š njima nije pomoga on ništa, da vi vaše odilite, pak da date ako oćete *kurbi* radit.] (Pero Kovačev, 1849)

S druge strane, Akvalovićeva upotreba vulgarizma *kurva* u psovačkim idiomskim skupinama *kurvin sin* i *biti gori (čovjek) od kurve* očito nema funkciju samoponiženja, nego upravo suprotno – upotrijebljene modalno, psovke postaju izrazito ekspresivno re-toričko sredstvo potvrde Akvalovićeva prkosa i zakletve da će ispuniti obećano. Upravo ovakva upotreba psovki funkcionira kao marker moći, što je samo potvrda već ranije iznesenog stava da intencija govornika igra presudnu ulogu u ilokucijskoj namjeri psovačkog obraćanja:

[I piši list što je kumu sužnju cine porusto od Nasufa i od Vuice, ki su tamo pomerli. Ako ti sužnje Halulović ne dovede svezane i mi mu budemo u pomoć, ter ako onda vaši sužnji ne dojde, **neka sam kurva i kurvin sin.**] (Mustafa Akvalović, 17. st.)

[A moj gos(podine), ako mi sad Brišan i Ivanušić ne dojde, ako pak svakomu nosove ne ušaljemo, **neka sam od kurve gori čovik.**] (Mustafa Akvalović, 17. st.)

Zaključak

Jezička građa iz ćiriličnih isprava predstandardnog perioda, u kojima su zabilježene psovke i vulgarizmi, pokazuje da je uvredljiv govor ne samo sastavni dio komunikacijske prakse različitih društvenih, kulturnih i povijesnih sredina nego da njegova upotreba u prošlosti nije bila ograničena isključivo na usmenu komunikaciju. Na temelju provedene analize zasvjedočenih primjera može se zaključiti da se uvredljivost određenog iskaza ne ostvaruje samo upotrebom vulgarizama i psovki, nego takav govor može biti oblikovan i neutralnim jezičkim sredstvima, pri čemu ključnu ulogu imaju komunikacijska namjera govornika i perlokucijski efekat koji iskaz proizvodi na sagovornika. Drugim riječima, značenje uvredljivog iskaza ne proizlazi nužno iz denotativnog značenja njegovih

pojedinačnih sastavnica, nego iz cjeline oblikovane u konkretnom komunikacijskom kontekstu. To potvrđuju i analizirani idiomatizirani izrazi, čije se značenje ne može sve-
sti na doslovno značenje pojedinih leksičkih sastavnica, već se ostvaruje kao konvenci-
onalizirana pragmatička cjelina. Kao ilustracija može poslužiti upotreba glagola *jebati*,
čija funkcija u analiziranim primjerima uvelike nadilazi njegovo osnovno leksičko zna-
čenje te postaje sredstvo oblikovanja ekspresivnosti, intenzifikacije i uvredljivog efekta.
U takvim strukturama dominira ideacijska funkcija jezika, uz naglašenu pragmatičku i
ekspresivnu dimenziju iskaza, usmjerenu na izazivanje određene reakcije kod sagovornika.
Upravo dominacija perlokucijske dimenzije pokazuje da se snaga ovakvih iskaza ne
temelji prvenstveno na njihovoj leksičkoj strukturi, nego na njihovoj sposobnosti da iza-
zovu emocionalnu reakciju, povrijede sagovornika ili naruše društvene odnose unutar
konkretnih komunikacijskih situacija. Time se samo potvrđuje da je uvredljiv govor, čije su
sastavnice najčešće psovke i vulgarizmi, složen pragmatički fenomen čije razumijevanje
zahtijeva uvažavanje jezičkog, društvenog i komunikacijskog konteksta.

Na samome kraju valja istaći da izolirani primjeri iz nekoliko novovjekovnih ćiril-
nih isprava predstavljaju tek mali korpus nedovoljan za šire analize, a ovjereni primjeri
ovakvog "društveno neprihvatljivog načina komunikacije", iako rijetki, zasigurno nisu
jedini u korpusu starijih tekstova. Stoga ovaj prilog može biti koristan budućim istraži-
vanjima uvredljivog govora, psovki i vulgarizama u njihovoj historijskoj projekciji, ali i
širim istraživanjima odnosa između jezičkog izraza, komunikacijske funkcije i društve-
nog konteksta u ranijim razdobljima.

Izvori i literatura

- Badurina, Lada, Nikolina Palašić (2020), "Komunikacijska funkcija psovke i pitanje njezine vul-
garnosti", *Croatica*, XLIV, 97–114.
- Badurina, Lada, Ivo Pranjković (2016), "Jezična i pragmatična obilježja psovke", *Romanosloavica*,
Serie nouă, LII, br. 2, 227–235.
- Barčot, Branka (2017), *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*, Hrvatska sveučilišna nakla-
da, Zagreb
- Черовић, Божидар (1911), "Поклон др. пл. Талоција земаљском музеју у Сарајеву", *Glasnik
Zemaljskog muzeja*, XXIII, 163–174.
- Eismann, Wolfgang (1992), "Phraseologismen in M. A. Reljkovićs 'Satir' – Ein Beitrag zur hi-
storischen Phraseologie des Kroatischen", *Studia Phraseologica et Alia (Festschrift für
Josip Matešić zum 65. Geburtstag)* (Hrsg. von Wolfgang Eismann und Jürgen Petermann),
Specimina Philologiae Slavicae, Supplementband 31, Verlag Otto Sagner, München, 111–123.
- Fink Arsovski, Željka et al. (2023) *Bibliografija hrvatske frazeologije s frazeobibliografskim rječni-
kom*, KNJIGRA, Zagreb
- Freud, Sigmund (2010), "On the psychical mechanism of hysterical phenomena", in: *The Standard
Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, W. W. Norton & Company,
New York, 287–298.

- Gavran, Ignacije (1962), *Bludna psovka: povijesno-psihološka studija*, Udruženje katoličkih svećenika NR BiH, Sarajevo
- Halilović, Senahid et al. (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Jay, Timothy, Kristin Janschewitz (2008), "The Pragmatics of Swearing", *Journal of Politeness Research*, No. 2, 267–288.
- Kardaš, Mehmed (prir.) (2024), *Poljičke isprave i isprave iz okolnih mjesta III*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Montagu, Ashley (1967), *The Anatomy of Swearing*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia
- Pilch, Pavel (2011), *Psovka u hrvatskome i češkome jeziku*, Završni rad, Masarykovo sveučilište u Brnu, Brno
- Pranjković, Ivo (2010), *Ogledi o jezičnoj pravilnosti*, Disput, Zagreb
- Užarević, Josip (2012), "Fenomenologija psovke", u: J. Užarević, ur., *Književni minimalizam*, Disput, Zagreb, 167–184.

Ana Lalić: Pragmatička analiza slavenskih posuđenica u građi Državnog arhiva u Dubrovniku na italijanskom jeziku iz XV stoljeća

U ovom radu ispitujeemo pragmatičku ulogu slavenskih posuđenica u korpusu na italijanskom jeziku. Riječ je o građi na italijanskom jeziku iz zbirke *Lettere di Levante*, koja se danas čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku. Uzeli smo u obzir 88 pisama (ukupno 74.434 riječi), koja su u periodu od 1403. do 1463. godine poslana ambasadorima Dubrovačke Republike u Bosanskom Kraljevstvu. Tom korpusu smo pristupili i kvantitativno i kvalitativno, odnosno odredili smo frekvencije upotrebe slavenskih posuđenica te smo razmatrali pragmatičku motivisanost svake pojedinačno. U kvalitativnoj analizi se udaljavamo od tradicionalnog shvaćanja posuđenica kao "potrebnih" i "nepotrebnih" te uzimamo u obzir jezički i vanjezički kontekst nastajanja korpusa kako bismo ukazali na pragmatičku motivisanost njihove upotrebe. Kao osnovni metodološki okvir uzimamo Levinsonovu (2000) teoriju generalizovanih konverzacionih implikatura prema kojoj svaka leksema posjeduje karakteristike kvantifikacije, informativnosti i markiranosti. Također se oslanjamo na pojmove katahrestične i nekatahrestične posuđenice koje su, na osnovu Levinsona (2000), uveli Onysko i Winter-Froemel (2011) kako bi opisali razliku između leksema koja nema ekvivalent (katahrestična) i one koja imaju blizak ekvivalent (nekatahrestična). Istraživanje najprije ukazuje na činjenicu da se u korpusu upotrebljava dvanaest slavenskih posuđenica te da je njihov ukupni udio u korpusu manji od 1%. Kvalitativna analiza je pokazala da su tri katahrestične, koje popunjavaju leksičke praznine u vezi sa vjerskim i duhovnim životom, te da je devet nekatahrestičnih koje su upotrijebljene radi svoje stilske markiranosti kako bi terminološki precizno izrazili lokalni koncept.

Ključne riječi: slavenske posuđenice, italijanski kancelarijski jezik, Dubrovačka Republika, srednjovjekovna Bosna, (ne)katahrestične inovacije.

A pragmatic analysis of Slavic loanwords in the Italian-language archival material in the Dubrovnik State Archives from the 15th century

In this study, we examine the pragmatic role of Slavic loanwords in a corpus in the Italian language. The material consists of Italian-language documents from the *Lettere*

di Levante collection, currently preserved in the State Archives of Dubrovnik. We considered 88 letters (for a total of 74.434 words) sent between 1403 and 1463 to the ambassadors of the Republic of Ragusa in the Bosnian Kingdom. This corpus was approached both quantitatively and qualitatively: we determined the frequency of use of Slavic loanwords and examined the pragmatic motivation behind each individual instance. In the qualitative analysis, rather than relying on the traditional distinction between “necessary” and “unnecessary” loanwords, we take into account both the linguistic and extralinguistic context of the corpus to highlight the pragmatic motivation of their use. As the primary methodological framework, we adopt Levinson’s (2000) theory of generalized conversational implicatures, according to which each lexical item possesses characteristics of quantification, informativeness, and markedness. We also draw on the concepts of catachrestic and non-catachrestic loanwords, introduced by Onysko and Winter-Froemel (2011) based on Levinson (2000), to describe the difference between a lexical item for which there is no alternative (catachrestic) and one that has a close equivalent (non-catachrestic). The study first shows that twelve Slavic loanwords occur in the corpus, and that their overall share is less than 1%. The qualitative analysis revealed that three of them are catachrestic, filling lexical gaps related to religious and spiritual life, while the remaining nine are non-catachrestic and were used for their stylistic markedness, in order to terminologically convey a precise local concept.

Key words: Slavic loanwords, Italian chancery language, Republic of Ragusa, medieval Bosnia, (non)catachrestic innovations.

1. Uvod

U ovom radu ćemo se posvetiti pragmatičkoj analizi posuđenica u epistolarnom korpusu napisanom u Dubrovniku na italijanskom jeziku u prvoj polovini XV stoljeća te se koncentrišemo na slavenske posuđenice u tom korpusu. Ako uzmemo u obzir dugu historiju jezičkog kontakta i preplitanja kultura sa dvije strane Jadrana,¹ logično je da kao posljedicu i danas i kroz stoljeća imamo dugi niz posuđenica u oba jezika kao posljedicu romansko-slavenskih jezičkih veza. Italijanske posuđenice koje ulaze u standardni jezik se najčešće odnose na muziku, umjetnost, kulturu, trgovinu, kuhinju kao i na (po) morski život (Sočanac 2001: 79–80) te je riječ o relativno istraženoj pojavi u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku. To je pogotovo tačno kada su u pitanju teritorije izraženog jezičkog kontakta kao što su Istra, Dalmacija ili Boka kotorska, ali nisu rijetka ni istraživanja italijanizama u standardnom jeziku.² S druge strane, slavenske

¹ Za više detalja pogledati Sočanac (2004).

² Nemoguće bi bilo navesti sve radove u vezi sa italijanizmima u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom, srpskom jeziku i njihovim dijalektima pa ćemo ovdje navesti samo neke kako bismo ilustrirali koje su najzastupljenije teme. Jedan od prvih lingvista koji se bavio italijanizmima u tadašnjem srpskohrvatskom jeziku je bio Josip Jernej (1956). U novije vrijeme, tom temom su se, između ostalih, bavili Brajičić (npr. 2014, 2024) koja istražuje italijanizme u crnogorskom književnom i novinarskom diskursu, pogotovo XIX stoljeća. Smiljka

posuđenice u italijanskom su manje istražene (Zolli 1976; Bezić & Granić 2017), ali ne možemo reći da se radi o u potpunosti zanemarenom području.³

Pored toga, jezik obrađenog korpusa na kojem radimo pokazuje specifičnosti. Riječ je o kancelarijskom italijanskom jeziku (it. *koinè*⁴, *lingua cancelleresca*) i to njegovoj jadranskoj varijanti koja je bila u upotrebi u dubrovačkoj kancelariji (Dotto 2008). Svi italijanski kancelarijski jezici pokazuju karakteristike toskanskog, latinskog, ali i lokalnih utjecaja (Patota 2002: 182), dok, specifičnije, jadranski kancelarijski italijanski jezik pokazuje utjecaje venecijanskog vernakulara, latinske patine i lokalnih utjecaja pojedinačnih pisara koji zavise od njegovog teritorijalnog porijekla (Dotto 2008: 363). Budući da za razliku od mnogih drugih italijanskih kancelarijskih jezika⁵ njegova jadranska varijanta nije istražena u mjeri u kojoj toskanska jeste, željeli smo početi istraživanje sa slavenkim posuđenicama kao obilježjem lokalnog utjecaja. Pored toga, pragmatički pogled na posuđenice nam može pomoći da odgovorimo na pitanje zašto jezici uopće “posuđuju” lekseme. Na osnovu toga postavljamo sljedeća istraživačka pitanja:

- Koja je frekvencija slavenkih posuđenica u korpusu *Lettere di Levante*?
- Postoji li pragmatička motivacija za upotrebu posuđenice?
- Postoje li (približni) ekvivalenti na italijanskom jeziku?
- Koje su posuđenice markirane, a koje nisu?

Kako bismo odgovorili na ova istraživačka pitanja, najprije ćemo elaborirati šta su posuđenice i šta se podrazumijeva pod konceptom (ne)katahrestične inovacije, odnosno, objasniti ćemo šta podrazumijeva pragmatička analiza posuđenice. Zatim ćemo predstaviti korpus koji je predmet istraživanja i u sržnom dijelu rada prelazimo na njegovu analizu. Analiza je najprije izvršena kvantitativno određivanjem frekvencija imenica, a zatim kvalitativno, pri čemu smo nastojali dati odgovor na pitanje markiranosti imenice, motivacije njene upotrebe i prijevodnih ekvivalenata na italijanskom jeziku.

Malinar (2002) istražuje jezičke kontakte na Jadranu do XIX stoljeća. Što se tiče istraživanja savremenog jezika, Piletić (2016) istražuje italijanski jezik u pravopisu, dok Trbonja-Kahrman (2014) piše o posuđenicama, među kojima su i italijanizmi, u jezičkom izričaju Dževada Karahasana. Također, Marković (2023) istražuje italijanske utjecaje u savremenoj Istri. Za potpuniji i detaljniji pregled istraživanja italijanizama pogledati Bezić i Bešlić (2024).

³ Žarko Muljačić (1972) je istraživao razmjenu leksike na Jadranu, a Zolli (1976) je mali dio svog istraživanja o riječima stranog porijekla u italijanskom jeziku posvetio i slavenizmima. U savremenije vrijeme, ovom temom su se bavile npr. i Bezić i Granić (2017), koje daju doprinos klasifikaciji slavenizama iz jednojezičnog rječnika Zingarelli te Ivana Zečević (2021), koja pod mentorstvom Lorenza Tomasina piše o slavenskim utjecajima i jezičkom kontaktu slavenskih jezika sa italijanskim u venecijanskoj regiji. Za istraživanje o rusizmima pogledati Orioles (2003).

⁴ Termin *koinè* potječe iz grčkog jezika (gr. κοινή διάλεκτος, zajednički jezik) i označava najprije nadregionalni grčki jezik koji se koristio nakon Aleksandra Makedonskog. U italijanskoj lingvistici označava nadregionalni italijanski jezik u upotrebi u kancelarijama počevši od trinaestog stoljeća i korišten kao vrsta “standardnog” jezika u komunikaciji između italo fonih govornika (v. Lubello 2014).

⁵ Za karakteristike italijanskih kancelarijskih jezika pogledati Tavoni (1992), Lubello (2014) i Bruni (2000, 2013).

2. Teorijski i metodološki okvir

U teorijskom i metodološkom okviru ćemo najprije raspravljati o definiciji posuđenica koju smo upotrijebili prilikom identifikacije takvih leksema, a zatim ćemo se koncentrirati na pragmatički pogled na posuđenice, koji ćemo koristiti tokom analize.

2.1. O definicijama posuđenica

Rječnik *Garzanti Linguistica* (GL)⁶ pojam *prestito* (bos. posuđenica) definiše kao fenomen zahvaljujući kojem jedan jezik crpi određen jezički element iz nekog drugog jezika. Isti rječnik termin *slavismo* (bos. slavenizam) određuje kao “riječ, izraz, konstrukcija svojstvena slavenskom jeziku, a prisutne u neslavenskom”. U sličnom tonu Zolli (1976: 91–93) primjećuje da se radi o riječima koje dolaze iz ruskog, srpskohrvatskog, slovenačkog, češkog i poljskog te da je ta leksika slabo istražena u italijanskom jeziku. Naime, rječnik italijanskog jezika *Zingarelli* samo 191 leksemu označava kao slavenizme (Bezić & Granić 2016), a budući da *Zingarelli* ima otprilike 145.000 riječi, procent slavenizama je manji od 1% (0,13%). Iako definicija posuđenica ne ostavlja mnogo prostora za raspravu kakva je to leksika slavenskog porijekla, analizirajući korpus naišli smo na problem koje lekseme možemo smatrati da su zaista slavenskog porijekla, a koje ne. Kako bismo riješili taj problem, odlučili smo se oslanjati na Muljačića (2003), koji razlikuje pojmove *etimologia proxyma* (bos. neposredna etimologija) i *etimologia remota* (bos. daleka etimologija), smatrajući takav pristup već ustaljenim u romanskoj lingvistici; odnosno, prilikom određivanja etimologije ne možemo govoriti samo o jednoj buduću da je česta pojava da riječi ulaze u jezik bez kontakta sa jezikom iz kojeg originalno potječe, tj. posredstvom nekog drugog jezika. Prateći Muljačića (2003), smatramo slavenskom posuđenicom sve one lekseme koje u italijanski jezik korpusa ulaze zahvaljujući kontaktu sa slavenskim svijetom iako se i u slavenskim jezicima smatraju posuđenicama.⁷ Preciznije, klasifikujemo kao slavenizam svu onu leksiku koja je u korpusu upotrijebljena kako bi opisala slavenske i lokalne realije te koja ulazi u italijanski jezik posredstvom slavenskog jezika iako njena daleka etimologija može sezati u neke druge jezike, a ne staroslavenski.

2.2. Pragmatički pogled na posuđenice

Ideja da posuđenice mogu ili popunjavati leksičku prazninu ako označavaju do tada nepoznat pojam ili da ih se uvodi u jezik zbog političkih razloga postoji još od XIX stoljeća i veže se za švicarskog lingvistu Adolpha Picteta (1859). Hermann Paul (1920) tu činjenicu objašnjava prirodnom superiornošću jednog jezika u odnosu na drugi: ukoliko je jezik

⁶ GL = <https://www.garzantilinguistica.it>

⁷ Muljačić (2003: 96) kao primjer ovakvog postupanja sa posuđenicama navodi pridjev *dežurni*, koji u hrvatski jezik ulazi iz ruskog, a ne francuskog jezika te ga stoga ne treba smatrati galicizmom već rusizmom. Također navodi primjer glagola *amare* (bos. voljeti) u italijanskom jeziku. Njegovo porijeklo je načelno latinsko, međutim, etimologija latinskog glagola se može povezati sa etrurskim božanstvom Aminth (Devoto 1967: 15), što bi značilo da *amare* nije “čisti” latinizam.

prestižniji, njegova leksika se posuđuje i to nekada čak i bespotrebno. Riječ je o pretkolonijalnom poimanju jezika i kulture u kojem je pomisao da je jedna kultura superiornija u odnosu na drugu predstavljala zakone prirode te je bilo lako zamisliti da leksika gravitira iz “višeg” jezika ka “nižem” (Laakso 2013: 1–2).⁸ Ako prihvatimo koncept koji jezike klasifikuje u manje ili više vrijedne, posuđenice možemo veoma lako podijeliti na “potrebne” i “nepotrebne” (odnosno luksuzne)⁹ u zavisnosti od toga da li je riječ o jeziku sa višim ili nižim statusom. Također, bitno je napomenuti da govornici uvijek imaju razlog zašto koriste “nepotrebnu” ili “luksuznu” posuđenicu čak i ako jezik posjeduje mehanizme da se izbjegne upotreba tuđice. Ti razlozi mogu biti stilski (MacKenzie 2012: 30–31) ili potjecati iz socioloških ili psiholoških potreba pošiljaoca poruke (Myers-Scotton 2006: 265).

Međutim, u savremenim istraživanjima se udaljava od ideje potrebnih i nepotrebnih posuđenica i radije se koriste pojmovi *katahrestične* (engl. *catachrestic*) i *nekatahrestične*¹⁰ (engl. *non-catachrestic*) inovacije jer su neutralniji od *potrebne* i *luksuzne* posuđenice (Winter-Froemel 2017). Kako bismo objasnili šta podrazumijevaju ove inovacije, najprije moramo objasniti na koji način pragmatičko shvatanje jezičkog kontakta i preuzimanja leksike utječe na pogled na posuđenice. Pragmatičke aspekte i motivaciju posuđenica ispituje preko Griceove (1975) konverzacijske implikature (engl. *conversational implicatures*) i Levinsonova (2000) pretpostavljena značenja (engl. *presumptive meaning*), koji se zasnivaju na teoriji generalizovanih konverzacijskih implikatura (engl. *theory of generalized conversational implicatures*).¹¹ Uprošteno govoreći, konverzacijske implikature¹² se zasnivaju na ideji da učesnici komunikacije prenose poruke upotrebljavajući i ono što nije rečeno, što je nagoviješteno, prešućeno ili samo implicirano. Samim time, uspješna komunikacija se događa u onom trenutku kada učesnici odlučuju da sarađuju jedan s drugim kako bi prenijeli i razumjeli značenje. Levinson (2000) se nadograđuje na Gricea (1975) tako što osmišljava generalizovane konverzacijske implikature označene na sljedeći način: Q-implikatura, I-implikatura te M-implikatura. Poblježe objašnjeno, Q-implikatura (engl. *quantity*), odnosno kvantitativna implikatura, se temelji na očekivanju da pošiljalac poruke kaže onoliko koliko treba i ne više od toga. I-implikatura (engl. *informativeness*), odnosno informacijska implikatura, pretpostavlja da govornik misli na tipičnu i nemarkiranu situaciju ili pojavu osim ako nije drugačije precizirao.

⁸ Pitanje posuđenica nije samo pitanje prestiža jezika jer ga također možemo dovesti u vezu i sa jezičkim purizmom kao vrstom ideologije koja “kažnjava” ili obeshrabruje posuđenice koje smatra nepotrebnima. Za više o purizmu pogledati izuzetno puristički nastrojen rad Arriga Castellanija (1987) *Morbus anglicus*, u kojem autor lamentira nad pošasti koju “engleska bolest” nanosi italijanskom jeziku. Za vezu ideologije (i ideologija) sa purizmom pogledati Laakso (2013).

⁹ Neki autori razlikuju i druge termine: neophodne i luksuzne (Tappolet 1913; Danesi & Rocci 2009); kulturnološke i prestižne (Myers-Scotton 2002; MacKenzie 2012); funkcionalne i moderne (Melchers & Shaw 2011).

¹⁰ Autori (Onysko & Winter-Froemel 2011) pojam posuđuju iz retoričke tradicije, odnosno od Cicerona, koji *katahrezom* označava metafore koje nastaju iz potrebe, *inopiae causa*: siromaštva jezika radi (Ciceron, *Orator* XXVI, 92). Sam pojam potječe od grčkog κατάχρησις, što znači pogrešna upotreba (u kontekstu) (citirano prema Onysko & Winter-Froemel).

¹¹ Budući da se ovaj pristup posuđenicama već uspješno koristio (v. Onysko & Winter-Froemel 2011, Winter-Froemel 2017; Đurčević & Kostić 2021), u ovom radu se nećemo baviti njegovom opravdanošću.

¹² Grice (1975) razvija i razgovorne maksime koje pomažu pri kvalitetnom razgovoru. Za više detalja vidjeti *Logic and conversation* (Grice 1975).

Konačno, M-implikatura (engl. *markedness*), ili markirana implikatura, označava pojavu da govornik mora misliti na nešto atipično ili posebno ako koristi neuobičajenu ili markiranu formu. Preglednosti radi, u sljedećoj tabeli ćemo prikazati sve tri implikature i ponuditi primjere s objašnjenjima i značenjima.

Tabela 1. *Pregled generalizovanih konverzacijskih implikatura*

Implikatura	Objašnjenje	Primjer	Implikacija
Q	Govornik daje potrebnu količinu informacija, ako nešto ne kaže, to nije ni bitno.	Marko ima jednu mačku.	Marko nema više od jedne mačke i nema drugih kućnih ljubimaca.
I	Konverzacija kreće od pretpostavke da se radi o tipičnoj situaciji jer pošiljalac poruke ne precizira drugačije.	Marko je otišao na ručak.	Marko je otišao u restoran, nije negdje društveno neuobičajeno kao piknik na planini.
M	Markirane forme impliciraju neobične ili atipične pojave i situacije.	Sastanak je bio... Zanimljiv	Sastanak je bio čudan i vjerovatno nije dobro prošao.

Na posuđenice se mogu primijeniti I- i M-implikature. Katahrestične inovacije vezujemo uz I-implikaturu i riječ je o onim leksemama koje uvode novi koncept ili realiju i za njih ne možemo naći ekvivalent. Takve imenice su tipične i nisu markirane jer služe da u jeziku popune leksičku prazninu. S druge strane, nekatahrestične inovacije su povezane uz M-implikature i njih karakteriše činjenica da imaju bliske ekvivalente i da nose dozu pragmatičke markiranosti (Onysko & Winter-Froemel 2011). Ove imenice odudaraju od tipičnog izražavanja i koriste se kako bi signalizirale da pošiljalac poruke ili poznaje stranu riječ, kako bi zvučao stručnije ili preciznije. U korpusu smo imenice koje imaju blizak ekvivalent koji pokriva značenje slavenske riječi označili nekatahrestičnim, odnosno, tako smo označili sve one imenice koje dijele sličan semantički prostor sa svojim italijanskim ekvivalentima. Neki od razloga zašto se ove imenice koriste su preciznost, stilske osobenosti, registar, konotacija, kolokacije ili prestiž (Đurčević & Kostić 2021: 179). S druge strane, imenice za koje nismo mogli utvrditi dovoljno čvrst zajednički prostor i koje uvode realije nepoznate italofonom svijetu i karakteristične isključivo za bosanski i/ili slavenski smo obilježili kao nekatahrestične.

3. Korpus

Korpus za ovo istraživanje smo sastavili na osnovu dijela zbirke *Lettere di Levante*, koja se danas čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku. Sama zbirka obuhvata period od 1359. do 1808. godine, a korespondencija iz XV stoljeća je sadržana u šesnaest knjiga koja svaka sadrži otprilike sto dokumenata (Filipović 2021: 16). U istraživanju se koncentrišemo na potkorpus od 88 pisama napisanih na jadranskom italijanskom jeziku u rasponu od

1403. do 1463. godine, tako da je u konačnici sastavljen korpus od 74.434 riječi.¹³ Sva odabrana pisma su upućena dubrovačkim ambasadorima u tadašnjoj srednjovjekovnoj Bosni i bave se diplomatskim temama kao što su trgovina, sklapanje saveza ili briga za Dubrovčane koji žive i djeluju u Bosni kao carinici, diplomate ili trgovci.¹⁴ Budući da su ova pisma napisana u ime Republike, Vijeća i kneza, u samom korpusu ne nailazimo na tragove imenovanja pisara koji ih je sastavio. Međutim, možemo pretpostaviti da se radi o školovanim notarima i kancelarima koji su porijeklom iz Italije te je samim time njihovo poznavanje lokalnog slavenskog jezika u Bosni slabije (v. Kurtović 2019: XIII).¹⁵

4. Analiza

Budući da se ne radi o višemilionskom korpusu i da je transkripcija ručno rađena te da je riječ o jeziku još neutvrđene norme, smatrali smo da je korpusu najbolje pristupiti kroz kvalitativnu analizu. Dakle, korpus smo analizirali i sortirali smo rezultate, a zatim smo izračunali frekvencije za svaku pojedinačnu leksemu. Posuđenice smo podijelili u četiri grupe, u zavisnosti od semantičkog polja kojem pripadaju: titule, vjerske titule, predmeti te političko-ekonomski vokabular. U sljedećoj tabeli donosimo pregled slavenskih posuđenica (poredane abecedno), njihovu frekvenciju kao i potencijalne ekvivalente¹⁶ na italijanskom jeziku.

Tabela 2. *Prikaz posuđenica u korpusu (frekvencija i funkcija)*

Posuđenica	Pojavljivanja	Frekvencija ¹⁷	Potencijalni ekvivalent(i)	Funkcija	Vrsta
ban	7	0.094	viceré, governatore	M	nk
ceonich	1	0.013	tesoriere, scriba, copista, segretario	M	nk
corize	1	0.013	fodero	M	nk
died	6	0.08	nonno*, capo spirituale, patriarca, <i>djed</i>	I	k
gost	10	0.134	ospite*, prete, monaco, <i>gost</i>	I	k
poueya	85	1.141	carta, privilegio, atto	M	nk
sbor	5	0.067	adunanza pubblica, consiglio di baroni, <i>zbor</i>	M	nk

¹³ Transkripciju je uradio prof. dr. Esad Kurtović s Odsjeka za historiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta, kojem zahvaljujemo na dozvoli da koristimo njegovo djelo.

¹⁴ Za više detalja o priređivanju i prevođenju ovog korpusa pogledati Kurtović et al. (2018), a za historijsku pozadinu nastanka pisama vidjeti Lalić (2023).

¹⁵ Detaljnije o dubrovačkim pisarima, notarima i kancelarima u Marinović (1985).

¹⁶ U tabeli su zvjezdicom obilježeni neadekvatni ekvivalenti.

¹⁷ Zbog relativno malog obima korpusa, frekvencije smo normalizovali na 1.000 riječi, a ne na milion.

Posuđenica	Pojavljivanja	Frekvencija ¹⁷	Potencijalni ekvivalent(i)	Funkcija	Vrsta
stanach	3	0.04	adunanza pubblica, consiglio di baroni, <i>stanak</i>	M	nk
staraz	3	0.04	vecchio*, anziano, prete, consigliere spirituale, <i>starac</i>	I	k
voiuoda	423	5.68	duca	M	nk
zarina	2	0.027	dogana, gabella	M	nk
zuppan	2	0.027	conte, principe	M	nk
Ukupno	548	7.36			

U nastavku ćemo analizirati porijeklo, upotrebu, funkciju i vrstu svake pojedinačne imenice. Također ćemo raspraviti potencijalne razloge za upotrebu inovacije, a ne eventualnog italijanskog bliskog ekvivalenta koji određujemo na osnovu usporedbe definicija italijanskih imenica iz rječnika *Treccani*¹⁸ i definicija slavenskih imenica. Sve imenice smo potražili u historijskom rječniku italijanskog jezika *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (TLIO)¹⁹ kako bismo provjerili da li je zabilježena njihova upotreba. Etimologiju imenica smo utvrdili na osnovu rječnika TLIO i *Etimologijskog rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ERHIS) Petra Skoka (1971–1974).²⁰ U slučajevima u kojima se leksema ne nalazi u ERHIS-u, koristili smo *Hrvatski jezični portal* (HJP)²¹ kako bismo odredili etimologiju. Budući da smo naišli na nekoliko imenica čiju definiciju nismo mogli odrediti na osnovu spomenutih rječnika, upotrijebljeni su drugi izvori koji će biti naznačeni u svakom pojedinačnom slučaju.

4.1. Titule

U korpusu smo izdvojili pet titula: vojvoda, ban, herceg, župan i čelnik. Slijedi analiza svake pojedinačno.

1. /.../ ambador nostro al **voiuoda** Sandagli²²
(Naš ambador kod **vojvode** Sandalja)

TLIO imenicu *vojvoda* definiše kao “capo di una circoscrizione territoriale nella Serbia medievale, con poteri amministrativi, giudiziari e militari” (bos. starješina teritorijalne jedinice u srednjovjekovnoj Srbiji sa upravnim, sudskim i vojnim ovlaštenjima). Kao prva zapisana upotreba imenice u italijanskom jeziku navedena je 1371. godina. Također je registrovana kao imenica slavenskog porijekla koja u italijanski ulazi putem

¹⁸ Treccani = <https://www.treccani.it>

¹⁹ TLIO = <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>

²⁰ Pri analizi smo namjeravali koristiti i rječnik *Dizionario etimologico della lingua italiana* (DELI) kao jedan od najreferentnijih u tom polju na italijanskom jeziku. Međutim, ispostavilo se da je od cijelog korpusa u njemu zavedena samo imenica *vojvoda* (DELI: 1831). Iz tog razloga smo DELI zanemarili u daljnjoj analizi.

²¹ HJP = <https://hjp.znanje.hr>

²² 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v

srednjovjekovnog latinskog jezika. U ERHIS-u je navedeno da je riječ o složenici staroslavenskog porijekla koja potječe od sintagme *voje-*, vojnik ili vojska, i *-voda*, voditi (Skok, vol. 3, 1971–1974: 612–613). Kao potencijalni prijevodni ekvivalent za imenicu *vojvoda* možemo izdvojiti italijansku leksemu *duca*, čija je etimologija dosta slična slavenskom *vojvodi* budući da potječe od latinske riječi *dux*, *ducis* što znači vođa. Pored očite etimologijske sličnosti, primjećujemo da rječnik *Treccani* imenicu *duca* objašnjava kao “titolo nobiliare che nella gerarchia araldica segue quello di principe; nel medioevo, /.../, al titolo di duca era connesso l’esercizio del potere politico, sia autonomo sia subordinato a un sovrano” (bos. plemićka titula koja u heraldskoj hijerarhiji dolazi odmah nakon titule princa; u srednjem vijeku, /.../, titula vojvode bila je povezana sa obnašanjem političke vlasti, bilo samostalno, bilo podređeno vladaru). Željeli bismo privući pažnju na činjenicu da i definicija imenice *duca* i imenice *vojvoda* iz TLIO-a potcrtavaju činjenicu da je riječ o visoko samostalnim plemićima koji imaju određeni stepen vojne i upravne odgovornosti (bilo potpune ili ograničene). Dakle, upravo zbog bliskog originalnog značenja ove dvije imenice smatramo da se radi o nekatahrestičnoj inovaciji u korpusu jer u italijanskom jeziku postoji ekvivalent sa približno istim značenjem. Dakle, riječ je o upotrebi pragmatički markirane lekseme čija je uloga da objasni da se radi o lokalnom plemiću koji nosi titulu *vojvode*, a ne bilo kojom drugom koji bi mogao biti *duca*.

2. Et questo e claro et manifesto a vui parte per odida et per vezuda che **ban** Stephano, lo re Tuertecho, re Dabissa et tuto el consiglio di i baruni /.../ ²³

(I ovo vam je jasno i očigledno dijelom prema onome što ste čuli i dijelom prema onome što ste vidjeli, da su **ban** Stjepan, kralj Tvrtko i kralj Dabiša i cijeli stanak /.../)

Imenica *ban* je u TLIO-u definisana kao “alto funzionario (del Regno d’Ungheria) con funzioni di vicerè. [In partic.:] governatore di un banato (provincia di frontiera)” (bos. visoki činovnik (Kraljevine Ugarske) sa funkcijama namjesnika. [Posebno:] upravnik banata (granične pokrajine). I ova leksema je zavedena kao slavenizam, dok je prvi put zabilježena u italijanskom jeziku 1361. godine. S druge strane, ERHIS tvrdi da se radi o imenici avarskog porijekla, *bajan* što znači “vladalac horde” (Skok vol. 1, 1971–1974: 104–105). Ako tu etimologiju prihvatimo kao tačnu, jasno je da je došlo do lokalne reinterpretacije strane titule te da u italijanski jezik ulazi sa svojim slavenskim značenjem pa je zbog toga smatramo slavenskom posuđenicom u korpusu. Kad je riječ o potencijalnim prijevodnim ekvivalentima, razmatrat ćemo imenice *governatore* i *viceré*. *Treccani* imenicu *governatore* opisuje kao “alto funzionario che governa un territorio in nome dell’autorità politica che lo ha nominato” (bos. visoki dužnosnik koji upravlja teritorijem u ime političkog autoriteta koji ga je imenovao). Budući da i HJP insistira na činjenici da je *ban* osoba koja ima vladarske punomoći te da je i u TLIO-u navedeno da je *ban* vrsta upravnika, smatramo da je *governatore* odgovarajući potencijalni ekvivalent.

Kao drugu moguću alternativu možemo izdvojiti imenicu *viceré*, čija je definicija u rječniku *Treccani* “titolo attribuito a partire dall’età rinascimentale a chi, in uno stato monarchico, esercitava in nome del re o dell’imperatore, con carattere normale e stabile,

²³ 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v

il potere regio” (bos. titula dodjeljivana od renesanse onima koji u monarhiji u ime kralja ili cara uobičajeno i stabilno obnašaju kraljevsku vlast). Dakle, jasno je da se i titula *viceré* odnosi na one koji u ime neke druge vlasti upravljaju određenim teritorijem. Pored toga, Šišić (2004: 363) objašnjava da se *banove* u latinskim izvorima često naziva titulom *prorex*, to jeste *potkralj*, što znači da se radi o ustaljenom ekvivalentu za *banove*. Možemo zaključiti da je riječ o nekatahrestičnoj inovaciji jer italijanski jezik posjeduje sličnu titulu koja opisuje osobu sa zaduženjima *bana* te bismo ga mogli prevesti barem djelimično kao *governatore* (bos. upravnik) ili *viceré* (bos. potkralj, upravnik). Smatramo da je upotrijebljena imenica *ban* kao lokalizam koji izražava terminološku preciznost, a ne zato što u italijanskom jeziku postoji leksička praznina.

3. E poy andarete doue senterite **zuppan** Dragissa Digniçich /.../²⁴

(A zatim ćete otići gdje čujete da se nalazi **župan** Dragiša Dinjičić /.../)

Imenica *župan* je u TLIO-u definisana kao “capo di una circoscrizione amministrativo-feudale nella Serbia medievale simile alla contea” (bos. starješina administrativno-feudalne jedinice u srednjovjekovnoj Srbiji, sličnoj knežiji). Registrovana je kao slavenizam i prva zabilježena upotreba datira do 1302. godine. Dotto (2008: 501) na sličan način objašnjava da se radi o poglavaru *župe* koja je ekvivalentna italijanskoj knežiji (it. *contea*). S druge strane, ERHIS bilježi dva moguća porijekla. Prvo je avarsko, kao što je slučaj i sa imenicom *ban*, što se može pravdati tipičnim nastavkom *-an*, dok je druga teorija o slavenskom i domaćem porijeklu, to jeste da se ne radi o avarskoj posuđenici već o leksemi staroslavenskog porijekla (Skok, vol 3, 1971–1974: 687–688). Budući da u italijanskom jeziku označava pojmove vezane za slavenski svijet, smatramo je slavenskom posuđenicom.

Kad je riječ o potencijalnim ekvivalentima, radi se o leksemama *conte* i *principe*. *Treccani* imenicu *conte* opisuje kao “fu titolo di pubblici funzionari con svariate funzioni /.../ Nel feudalesimo il *comes*, poi *conte*, era il signore di una contea” (bos. radilo se o tituli javnih službenika sa različitim funkcijama /.../ U feudalizmu, *comes*, zatim *knez* je bio gospodar knežije). Slična je i definicija imenice *principe*: “titolo di sovranità attribuito nel medioevo a tutti coloro che possedevano un feudo ed erano soggetti soltanto all'imperatore” (bos. plemićka titula dodjeljivana u srednjem vijeku svima onima koji su posjedovali feud i bili odgovorni jedino caru). Ako uzmemo u obzir da postoje približni ekvivalenti kao što su *principe* ili *conte*, koji objašnjavaju ulogu *župana* i pokrivaju opis njegovih zaduženja te da i TLIO i Dotto (2008: 501) objašnjavaju da je *županija* slična i/ili ekvivalentna *knežiji*, možemo zaključiti da se radi o nekatahrestičnoj inovaciji koju karakteriše pragmatička markiranost i upućivanje na balkanski kulturološki kontekst.

4. Ma prima parlarete con ser (1) Pasqual de Sorgo **ceonich** dil signor despot inanci che parlate con lo prefato signor despot.²⁵

²⁴ 13.12. 1422, Lett. di Lev., VIII, 138

²⁵ 26.4. 1453, Lett. di Lev., XIV, 118

(Ali prvo ćete razgovarati sa gospodinom Paskojem Sorkočevićem, **čelnikom** gospodina despota, prije nego što porazgovarate sa gorespomenutim gospodinom despotom.)

Pojam *čelnik* se ni u jednom obliku ne nalazi u rječniku TLIO. Izvedena od imenice *čelo*, imenica je praslavenskog porijekla (Skok, vol. 1, 1971–1974: 304–305) te može označavati osobu sa zaduženjima pisara, rizničara, ali i drugim (Čirković & Mihaljčić 1999). Budući da je u kontekstu jasno naglašeno o kojem čelniku se radi, lako je zaključiti i koja su mu bila profesionalna zaduženja. Naime, dubrovački plemić Paskoje Sorkočević, spomenut u korpusu pod italijanskom inačicom svog imena Pasqual de Sorgo (1), na dvoru despota Đurđa Brankovića nosio je titulu *čelnika rizničkog*, što znači da je upravljao finansijama (Čirković & Mihaljčić 1999: 167). Dakle, postoji jasan prijevodni ekvivalent *tesoriere*, koji *Treccani* definiše kao “nell’amministrazione dello stato, funzionario preposto alla gestione della tesoreria centrale” (bos. u upravljanju države, dužnosnik sa zaduženjem upravljanja centralnom riznicom). Dakle, s obzirom na činjenicu da možemo izdvojiti direktni ekvivalent na italijanskom jeziku koji u potpunosti pokriva semantički prostor imenice *čelnik*, zaključujemo da se radi o nekatahrestičnoj inovaciji i o upotrebi markirane lekseme koja upućuje na posebnu vrstu rizničara u srednjem vijeku i na dvoru despota Đurđa Brankovića.

4.2. Vjerske titule

U korpusu se nalaze tri vjerske titule: *starac*, *djed* i *gost*. Niti jedna vjerska titula koju smo identifikovali u korpusu nije zavedena u rječnik TLIO, a sve su isključivo slavenskog porijekla.

5. Et mostrando al dicto voyuoda la dicta pouegla bollata et l'altra che die far bollare Radossauo le quali vi mandemo per Dmitar **staraz** ditte cosi /.../²⁶

(I pokazujući pomenutom vojvodi pomenutu zapečaćenu povelju i drugu koju Radoslav treba zapečatiti koje vam šaljemo po Dmitru **starcu**, reći ćete ovako /.../)

Starac je u hijerarhiji Crkve bosanske niži dužnosnik, a radi se o “prvom stupnju časti koji je neki *krstjanin* mogao postići” (Čošković 2005: 275). Prema istom autoru (Čošković 2005: 276), ova titula i uloge njenog nosioca ne pokazuju značajne sličnosti sa sličnim grčkim ili latinskim hijerarhijama. Sama imenica je izvedena od pridjeva *star*, čije je porijeklo praslavensko i znači “ono što je dugo stajalo” (Skok, vol. 3, 1971–1974: 328). S druge strane, HJP navodi staroslavensko značenje “debeo”.

Naravno, doslovni prijevod imenice *starac* na italijanski jezik kao *vecchio* nije adekvatan zato što italijanska imenica ne označava vjerskog poglavara. Adekvatniji bi bio prijevod *anziano*, koji, osim što označava osobu poodmakle dobi, u određenim reformističkim crkvama označava nosioce crkvenih službi, dok su u srednjovjekovnim komunama *anziani* bili neka vrsta sudija koji su pomagali u upravljanju te primali akte

²⁶ 19.2. 1423, Lett. di Lev., VIII, 147

(Treccani). Ipak, iako se imenica *anziano* približava vjerskom značenju, primjećujemo da je riječ o crkvenoj ulozi unutar reformističkih crkvi koje ne postoje u vrijeme Crkve bosanske. Također, drugo značenje te imenice se veže za laičke uloge. Stoga smatramo da se ne radi o adekvatnoj adaptaciji lekseme *starac*.

Potencijalne ekvivalente možemo potražiti u nekim titulama vjerskih dužnosnika na italijanskom jeziku kao što su *prete* (bos. svećenik) ili *consigliere spirituale* (bos. duhovnik, duhovni savjetnik), međutim, ne možemo tvrditi da se radi o potpunim ekvivalentima jer *starac* označava prvi stepen časti (Čošković 2005), dok su uloge *svećenika* (it. *prete*) jasno određene. Upravo i zbog nejasne uloge vjerskih dužnosnika u Crkvi bosanskoj koje do danas nisu u potpunosti rasvijetljene, ali i zbog nepostojanja te crkvene organizacije u italijanskoj kulturi, ne možemo sa sigurnošću doći do odgovarajućeg prijevodnog ekvivalenta koji bi u potpunosti pokrio značenje lekseme *starac*. Stoga smatramo da se radi o katahrestičnoj inovaciji koja u italijanski kancelarijski jezik uvodi novu slavensku realiju za koju ne postoji ekvivalent.

6. Si che essa potete et douete mostrar allo **died** /.../²⁷

(Tako da nju možete i morate pokazati **djedu** /.../)

U ustrojstvu i hijerarhiji Crkve bosanske *djed* neosporno predstavlja poglavara i starješinu, međutim, kao što je slučaj i s ostalim pripadnicima, njegova uloga, zaduženja i služba ostaju nerasvijetljeni (Čošković 2005: 387). Porijeklo imenice je praslavensko i označava majčinog ili očevog oca (Skok vol. 1, 1971–1974: 411–412). Ista praslavenska etimologija je zabilježena i u HJP-u.

Kao što je bio slučaj i sa leksemom *starac*, ni tituli *djed* ne možemo tražiti ekvivalent u doslovnom prijevodu jer se radi o vjerskoj tituli, iako imenica *nonno* (bos. djed) i na italijanskom jeziku može imati značenje vezano za crkvu jer se radi o tituli koja je iz poštovanja davana najstarijim crkvenim članovima (Treccani). Budući da se ne radi o istom značenju kao u Crkvi bosanskoj u kojoj je *djed* starješina, smatramo da prijevod *nonno* nije adekvatan. Stoga i leksemu *djed* smatramo katahrestičnom inovacijom iz istih razloga kao imenicu *starac*. Naime, ni za jedan drugi potencijalni približni ekvivalent koji označava vjerskog vođu, kao što su *patrilarca* (bos. patrijarh) ili *capo spirituale* (bos. duhovni vođa), ne možemo tvrditi da su potpuni ekvivalenti jer ne poznajemo u potpunosti hijerarhijska zaduženja i opise posla dužnosnika, te stoga smatramo da se radi o uvođenju nove realije za koju ne postoji alternativa u italijanskom jeziku.

7. Quelli cortesani principali como e Radin **gost** /.../²⁸

(Ti čuveni dvorjani kao što je Radin **gost** /.../)

Gosti predstavljaju hijerarhijski stepen iznad *staraca* i riječ je o najzagonetnijoj tituli u ustrojstvu Crkve jer uloge i zaduženja tih dostojanstvenika još nisu u potpunosti razriješene (Čošković 2005: 313). ERHIS navodi praslavensko i sveslavensko porijeklo imenice *gost* (Skok, vol. 1, 1971–1974: 595–596). Analogno prethodna dva slučaja, ni ovu

²⁷ 31.7. 1428, Lett. di Lev., X, 98v.

²⁸ 2.10. 1455, Lett. di Lev., XIV, 176

vjersku titulu ne možemo doslovno prevoditi – za nju ne postoji odgovarajući ekvivalent na italijanskom jeziku jer ni *prete* (bos. svećenik) ni *monaco* (bos. monah) ne prenose značenje lokalne titule, pogotovo kada uzmemo u obzir tajnovitost njihovih uloga. Dakle, možemo utvrditi da za vjerske titule Crkve bosanske koja ne postoji u Italiji u prvoj polovini XV stoljeća nije moguće naći ekvivalent i da se radi o katahrestičnim inovacijama koje u italijanski kancelarijski jezik unose kulturološke realije, ali istovremeno i leksiku, koje nisu poznate. Razrješenje potencijalnih italijanskih ekvivalenata dodatno usložnjava i nedovoljno rasvijetljeno ustrojstvo Crkve u današnjoj historiografiji te nepoznata zaduženja spomenutih dužnosnika.

4.3. Predmeti

Dva su predmeta u korpusu imenice slavenskog porijekla: *korice* i *povelja*.

8. /.../ gli fo tolto et leuato lo arzento che portauano e **corize** d'arzeno e tasche d'oro et altre arzentere, denari, arnise e cauali.²⁹

(Oduzeto im je i uzeto srebro koje su nosili, srebrne **korice**, zlatne torbice, druga srebrnina, novac, alat i konji.)

TLIO ne navodi imenicu *korice*, dok je u ERHIS-u sadržana napomena da je riječ o deminutivu imenice kora čije je porijeklo slavensko (Skok vol. 2, 1971–1974: 151). HPJ *korice* definiše kao “obloga u kojoj se drži hladno oružje koje se nosi za pasom ili preko ramena (sablja, mač, nož)”, dok je imenica *fodero* u *Treccani* definisana kao “guaina (di cuoio o metallo) della spada, della baionetta” (bos. futrola [od kože ili metala] za mač ili bajonet). Dakle, imenice *korice* i *fodero* pokrivaju u potpunosti isti raspon značenja i radi se o nekatahrestičnoj inovaciji. Ipak, budući da je imenica navedena samo jednom u korpusu i da ne figurira u rječniku srednjovjekovnog italijanskog jezika, ostavljamo otvorenu mogućnost da se ne radi uopće o posuđenici uobičajene upotrebe već možda i o omašci pisara koji je upotrijebio slavensku riječ. Na takav potencijalni zaključak nas također navodi i činjenica da ova imenica nije zabilježena u TLIO-u. Ovu mogućnost bi trebalo dalje razmotriti tako što bismo odredili teritorijalno porijeklo pisara i njegovu naobrazbu, ali je taj dio istraživanja van dometa trenutnog rada.

9. /.../ ne sian fermate le **poueye** et bone uxançe de antixi signori de Bossina /.../³⁰
(/.../ da budu potpisane **povelje** i lijepi običaji starih bosanskih vladara /.../)

Imenica *povelja* figurira u rječniku TLIO i definisana je kao “documento di cancelleria dei principi slavi di un banato” (bos. službena isprava slavenskih knezova banovine). Navedeno je da se radi o slavenizmu te je prva zabilježena upotreba iz 1349. godine. ERHIS ne bilježi leksemu *povelja*, dok je HJP definiše kao “dokument koji daje posebna prava pojedincu ili organizaciji”. Ako tu definiciju uporedimo sa definicijom imenice *carta* u rječniku *Treccani*, “nel medioevo, documento (lat. *charta*, e in grafia

²⁹ 29.3. 1435, Lett. di Lev., XI, 229

³⁰ 29.5. 1404, Lett. di Lev., IV, 66v

medievale anche *carta*) comprovante un negozio giuridico pubblico o privato; oggi, genericam., contratto, strumento notarile” (bos. u srednjem vijeku, isprava (lat. *charta*, a u srednjovjekovnom pravopisu i *carta*) koja potvrđuje javni ili privatni pravni čin; danas, uopšteno, ugovor, notarski instrument), jasno je da *povelja* i *carta* pokrivaju isti domen značenja isprave kojom se nekome daje dozvola. Dakle, možemo zaključiti da se radi o nekatahrestičnoj inovaciji i upotrebi imenice *povelja* kao tipičnog pojma kada su u pitanju dogovori i ugovori sa slavenskim svijetom.

4.4. Političko-ekonomski vokabular

U posljednju grupu smo svrstali imenice koje označavaju političko-ekonomski vokabular: *zbor*, *stanak* i *carina*.

10. /.../ conte Polo et al **sbor** de baroni de Bossina³¹
(knez Pavle i **zbor** bosanske vlastele)

TLIO imenicu *sbor* definiše kao “adunanza pubblica” (bos. javni skup, javno zasjedanje) uz napomenu da se radi o imenici hrvatskog porijekla čija je upotreba prvi put na italijanskom jeziku zabilježena u Dubrovniku 1377. godine. Za razliku od TLIO-a, ERHIS ne bilježi ovu imenicu pa smo njenu etimologiju i definiciju utvrdili preko HJP-a, koji je definiše kao “javni skup većeg broja osoba na kojem se drže govori”, uz etimološku zabilješku da se radi o imenici staroslavenskog porijekla. Budući da i TLIO i HJP daju sličnu definiciju za *zbor*, tj. da se radi o vrsti javnog okupljanja, zaključujemo da se radi o nekatahrestičnoj inovaciji jer ti pojmovi dijele veliki dio značenja. Taj zaključak još potkrepljujemo činjenicom da se u korpusu, pored imenica *sbor* i *stanach*, koristi i sintagma *consiglio di baroni* (bos. skup vlastele, savjet), zahvaljujući čemu znamo da pisari poznaju i druge termine te da se ne radi o neprevodivoj realiji koja je u potpunosti nepoznata već o upotrebi samo jednog od mogućih termina. Naravno, *zbor* donosi dozu terminološke i administrativne preciznosti koja daje na znanje da se radi o javnom skupu upravo bosanske, a ne neke druge vlastele.

11. /.../ a ogni **stanach** che re di Bosna a fatto con li soy baroni de Bosna.³²
(/.../ za svaki **stanak** koji bosanski kraljevi budu organizovali sa svojom vlastelom iz Bosne.)

TLIO nema zabilježenu imenicu *stanak*, a ERHIS navodi da je izvedena od imenice *stan*, koja je praslavenskog porijekla (Skok, vol. 3, 1971–1974: 326–327). *Stanak* je, zapravo, precizni izraz za sabor, to jeste okupljanje vlastele sa ciljem donošenja važnih odluka (Ćirković 1964: 75–76) i radi se o jednom od sinonima za *zbor*,³³ koji smo već tretirali. Budući da se radi o sinonimu za *zbor*, i za *stanak* možemo zaključiti da se radi o

³¹ 29.5. 1404, Lett. di Lev., IV, 66

³² 13.12. 1422, Lett. di Lev., VIII, 138

³³ Još neki od korištenih termina su *rusag bosanski* i *sva Bosna* (Ćirković 1964: 185).

nekatahrestičnoj inovaciji koja služi da terminološki i administrativno precizno označi da se radi o okupljanju upravo bosanskih plemića, a ne nekom drugom javnom skupu.

12. /.../ et mete in le soe **zarine** le qual peruene intreghe in man del voyuoda Sanday.³⁴ (/.../ i da će svoje preostale **carine** u potpunosti predati u ruke vojvode Sandalja.)

Imenica *carina* ne figurira ni u TLIO-u ni u ERHIS-u tako da smo se na definicije i značenja oslonili na *Treccani* i HJP. Imenica *carina* je u HJP-u definisana kao “iznos u novcu koji se plaća državi na vrijednost, prekoračenje vrijednosti ili prekoračenje količine robe prema propisu o uvozu i izvozu” uz napomenu da se radi o *izvedenici* od imenice *car*, budući da se plaćala upravo carskoj kruni, i radi se o imenici praslavenskog porijekla. Slično tome, *Treccani* imenicu *dogana*, koja je uobičajeni prijevodni ekvivalent za *carinu*, a opisuje je kao “tributo che le merci dovevano pagare per entrare, uscire o transitare per il territorio del paese” (bos. porez koji se morao platiti na robu kako bi ušla, izašla ili prošla teritorijom zemlje). Napominjemo također da je *zarina* upotrijebljena samo dva puta u cijelom korpusu, a da se uobičajeno koristi imenica *gabella*, koju *Treccani* definiše kao “nome generico di imposte di vario tipo da corrispondere al Comune o ad altra istituzione o autorità” (bos. opći naziv za različite vrste poreza koje se moraju plaćati općini ili nekoj drugoj ustanovi ili vlasti). Dakle, tri imenice pokrivaju isto značenje i radi se o nekatahrestičnoj inovaciji. Kao što je bio slučaj i sa imenicom *korice*, morali bismo razmotriti mogućnost omaške pisara s obzirom na činjenicu da se leksema *zarine* pojavljuje samo dva puta u korpusu te da je TLIO ne poznaje kao uobičajenu imenicu u srednjovjekovnom italijanskom jeziku.

4. Zaključak

Istražujući slavenske posuđenice u srednjovjekovnom epistolarnom korpusu napisanom na italijanskom jeziku u Dubrovniku, uspjeli smo izdvojiti dvanaest leksema slavenskog porijekla. Budući da je korpus sastavljen od 74.434 riječi, a one slavenskog porijekla su upotrijebljene 548 puta, to znači da je njihova frekvencija 7.36, odnosno da je nešto više od svake sedme riječi na hiljadu slavenskog porijekla. Ta frekvencija također znači da je ukupan udio slavenizama u korpusu manji od 1% (0.74%). Kvalitativnu analizu korpusa smo uradili tako da smo za svaku imenicu ponudili po jedan primjer njene upotrebe u korpusu, ponudili smo njene definicije iz rječnika TLIO, HJP-a, rječnika *Treccani* te smo provjerili i njenu etimologiju. Također smo analizirali potencijalne prijevodne ekvivalente i na osnovu tog ispitivanja i poređenja značenja imenica zaključili o kojoj vrsti inovacije je riječ.

Od ukupno dvanaest različitih posuđenica, devet (*ban*, *čelnik*, *korice*, *povelja*, *zbor*, *stanak*, *vojvoda*, *carina* i *župan*) je nekatahrestičnih inovacija povezanih sa M-implikaturom, što znači da za njih postoje barem približni italijanski prijevodni ekvivalenti (npr. *governatore*, *tesoriere*, *fodero*, *carta*, *adunanza pubblica*, *duca*, *dogana*,

³⁴ 29.5. 1404, Lett. di Lev., IV, 66v

conte). Samim time možemo zaključiti da se radi o upotrebi markiranih leksema koje preciznije izražavaju slavenski kontekst na koji se referišu te da je njihova pragmatička uloga u izražavanju terminološke preciznosti. U slučaju dvije imenice, *carina* i *korice*, također smatramo da se može raditi o omašci pisara. Međutim, tu mogućnost moramo još rasvijetliti i ispitati. S druge strane, tri lekseme (*starac*, *gost* i *djed*) su katahrestične i povezane sa I-implikaturama. Njih smo svrstali u nemarkirane posuđenice upravo zbog toga što na italijanskom jeziku ne postoje prijevodni ekvivalenti i one su preuzete u italijanski zbog nemogućnosti tog jezika da na adekvatan način izrazi hijerarhiju Crkve bosanske osim da posuđenicom popuni značenjsku prazninu. Dodatnu problematiku u tretiranju ove tri lekseme koje pripadaju vjerskoj terminologiji predstavlja i historijski dosta nejasna uloga samih nosilaca titula unutar crkvene hijerarhije koja bi nam mogla pomoći u potrazi za potencijalnim ekvivalentima. Samim time, njihova pragmatička motivacija se nalazi u terminološkoj nužnosti. Ipak, ostavljamo otvorenu mogućnost da potencijalna buduća historijska otkrića u vezi sa Crkvom bosanskom i rasvjetljenje spomenutih uloga mogu promijeniti naš zaključak.

Budući da je korpus na kojem smo radili ograničen na 88 pisama, smatramo da se istraživanje može proširiti u više smjerova. Najprije se može nastaviti na širem korpusu, koji može sadržavati ostatak zbirke *Lettere di Levante*, ali i druge zbirke napisane na italijanskom jeziku. Na takav način šire postavljen korpus bi nam omogućio da ispitamo modalitete upotrebe ne samo slavenskih posuđenica već i orijentalizama, hungarizama, hispanizama i latinizama. Istraživanje bi također moglo sadržavati i osmišljavanje potkorpusa po epohama ili po pisarima, što bi nam omogućilo da ispitamo upotrebu posuđenica po stoljećima ili decenijama te prema teritorijalnoj provenijenciji pisara.

Izvor

Lettere di Levante, Državni arhiv u Dubrovniku

Literatura

- Bezić, Maja, Hela Bešlić (2024), "Proučavanje talijanskog jezičnog utjecaja i talijanizama u govornima Dalmacije: kronološki i abecedni popis izabrane literature", *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, LII (1–2), 239–277.
- Bezić, Maja, Ivana Granić (2016), "Prilog klasifikaciji slavizama u talijanskom jeziku", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 10, 83–93.
- Brajičić, Cvijeta (2014), "Italijanizmi u jeziku Petra I Petrovića", *Lingua Montenegrina*, VII/2, 25–45.
- Brajičić, Cvijeta (2024), "The Prevalence of Italian Lexical Components in the Montenegrin Magazine Zeta", *Zeitschrift für Slawistik*, 69 (2), 256–272.
- Bruni, Francesco (2000), "Italiano all'estero e italiano sommerso: una lingua senza impero", *Nuova Rivista di Letteratura Italiana*, 3 (1), 219–236.

- Bruni, Francesco (2013), *Italiano fuori d'Italia*, Franco Cesati Editore, Firenze
- Castellani, Arrigo (1987), "Morbus anglicus", *Studi linguistici italiani*, 13, 137–153.
- Čirković, Sima (1964), *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd
- Čirković, Sima, Rade Mihaljičić (1999), *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Knowledge, Beograd
- Čošković, Pejo (2005), *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo
- Danesi, Marcel, Andrea Rocci (2009), *Global Linguistics: An Introduction*, Mouton de Gruyter, Berlin
- DELI = Cortelazzo, Manlio, Paolo Zolli (ur.) (1999), *il nuovo Etimologico. DELI – Dizionario Etimologico della Lingua italiana*, Zanichelli, Bologna
- Devoto, Giacomo (1967), *Avviamento alla etimologia italiana. Dizionario etimologico*, Felice Le Monnier, Firenze
- Dotto, Diego (2008), *Scriptae venezianeggianti a Ragusa nel XIV secolo*, Viella, Roma
- Đurčević, Jovana, Nataša Kostić (2021), "Pragmatic functions of anglicisms in the Montenegrin language", *Círculo de lingüística aplicada a la comunicación* 86, 169–183.
- ERHIS = Skok, Petar (1971–1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vol. 1, 2. i 3, Jugoslavenska akademija nauka i umjetnosti, Zagreb
- Filipović, Emir (2021), "The collection 'Lettere e Commissioni di Levante' of the Dubrovnik State Archives as a source for diplomatic negotiations in the fifteenth century", International Conference "FromWords to Acts", Zagreb 29–30 November 2021 (https://medea.isp.hr/wp-content/uploads/2021/12/02_Filipovic-E.O_.pdf)
- GL = *Garzanti Linguistica* (dostupno na: <https://www.garzantilinguistica.it>)
- Grice, Paul H. (1975), "Logic and conversation", u: D. Davidson, ur., *The logic of grammar*, 64–75, Dickenson Publishing Company, Encino
- Hermann, Paul (1920), *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Niemeyer, Tübingen
- HJP = *Hrvatski jezični portal* (dostupno na: <https://hjp.znanje.hr>)
- Jernej, Josip (1956), "Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni", *Studia Romanica*, 1, 54–82.
- Kurtović, Esad (2019), *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526*, Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo
- Kurtović, Esad et al. (2018), *Codex diplomaticus Regni Bosnae*, Mladinska knjiga, Sarajevo
- Laakso, Johanna (2013), "Loanword research and ideologies", *Societas Linguistica Europaea – Conference 2013*, 1–12.
- Lalić, Ana (2023), "Diplomatic letters from the Republic of Ragusa in the fifteenth century: (Im) politeness strategies in diplomatic epistolary discourse", *Journal of Historical Pragmatics*, 24 (1), 68–85.
- Levinson, Stephen (2000), *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*, the MIT Press, Cambridge MA
- Lubello, Sergio (2014), "Cancelleria e burocrazia", u: G. Antonelli et al., ur., *Storia dell'italiano scritto. III. Italiano dell'uso*, 225–437, Carocci, Roma
- MacKenzie, Ian (2012), "Fair play to them: Proficiency in English and types of borrowings", u: C. Furiassi et al., ur., *Anglicization of European lexis*, 27–42, John Benjamins, Amsterdam

- Malinar, Smiljka (2002), "Italiano e croato a contatto sulla costa orientale dell'Adriatico. Dai primi secoli all'Ottocento (I)", *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 47–48, 283–309.
- Marinović, Ante (1985), "Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u 13. i 14. stoljeću", *Analizavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 22–23, 7–24.
- Marković, Irena (2023), "Gli influssi italiani nel croato dei parlanti di madrelingua italiana in Istria", u: M. Cerkenjek, N. Zudić Antonić, ur., *Educazione linguistica e interculturale in ambienti con appartenenze multiple*, 198–225, Edizioni Unione Italiana e Università popolare di Trieste, Koper – Trieste
- Melchers, Gunnel, Philip Shaw (2003), *World Englishes*. Hodder Education, Oxford
- Muljačić, Žarko (1972), "Scambi lessicali tra l'Italia meridionale e la Croazia", *Italjug*, 2, 15–17.
- Muljačić, Žarko (2003), "O dvjema vrstama hrvatskih 'pseudoromanizama'", *Filologija*, 40, 95–112.
- Myers-Scotton, Carol (2002), *Contact Linguistics Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*, Oxford University Press, Oxford
- Onysko, Alexander, Esme Winter-Froemel (2011), "Necessary loans – luxury loans? Exploring the pragmatic dimension of borrowing", *Journal of Pragmatics*, 6, 1550–1567.
- Orator = Marcus Tullius Cicero (1952), *Orator*, F. H. Kerle, ur., The University of Michigan, Ann Arbor
- Orioles, Vincenzo (2003), "Voci di origine russa in italiano", *Linguistica*, 43 (1), 109–118.
- Patota, Giuseppe (2002), *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano*, il Mulino, Bologna
- Pictet, Adolphe (1859), *Les origines indo-européennes, ou Les Aryas primitifs: essai de paléontologie linguistique*, Sandoz et Fischbacher, Paris
- Piletić, Deja (2017), "Italijanski jezik u crnogorskom pravopisu", u: N. Martinović, ur., *Crna Gora i Italija – književne, kulturne i jezičke veze*, 117–133, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica
- Sočanac, Lelija (2001), "Talijanski elementi u hrvatskom jeziku: kulturno i intimno posuđivanje", *Riječ*, 7, 77–88.
- Sočanac, Lelija (2004), *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri sa rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*, Nakladni zavod Globus, Zagreb
- Šišić, Ferdo (2004), *Povijest Hrvata: Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Marjan tisak, Split
- Tappolet, Ernst (1913), *Die alemannischen Lehnwörter. In den Mundarten der französischen Schweiz kulturhistorischlinguistische Untersuchung*, F. Reinhardt, Basel
- Tavoni, Mirko (1992), *Storia della lingua italiana. Il Quattrocento*, il Mulino, Bologna
- TLIO = *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (dostupno na: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>)
- Trbonja-Kahriman, Alisa (2014), "Stilistička funkcija stranih posuđenica u djelu 'Na rubu pustinje' autora Dževada Karahasana i njeni prijevodni ekvivalenti na njemačkom jeziku", *Istraživanja*, 9 (9), 81–95.
- Treccani = *Treccani vocabolario*, dostupno na: <https://www.treccani.it/vocabolario/>
- Winter-Froemel, Esme (2017), "The pragmatic necessity of borrowing", *Taal en Tongval*, 69 (1), 17–46.
- Zečević, Ivana (2021), *Gli slavismi del veneziano. Dalla storia del contatto linguistico tra Slavi meridionali e Veneziani, alla ricostruzione dell'etimologia dei prestiti linguistici*, Université de

Lausanne, Lausanne (neobjavljeni diplomski rad, dostupan na: <https://iris.unil.ch/entities/publication/3d144229-eeb5-4dd2-b831-6e8f6f7c4143>)

Zingarelli, lo (2024), Zanichelli, Bologna

Zolli, Paolo (1976), *Le parole straniere: francesismi, anglicismi, iberismi, germanismi, slavismi, orientalisimi, esotismi*, Zanichelli, Bologna

Gerhard Neweklowsky: Kontaktni sinonimi i druge riječi u zagradama u *Bosanskom vjestniku* 1866.

Godine 1865. u Turskom Carstvu donesen je novi administrativni zakon za sve vilajete. Prema tom zakonu, u svakom vilajetu morale su biti osnovane štamparije. To je učinjeno i u Sarajevu 1866, glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Tu su se štampale prve bosanske novine – *Bosanski vjestnik*, pisane ćirilicom i Vukovim pravopisom. Novinari i dopisnici pokazivali su veliku odgovornost prema čitaocima tako što su objašnjavali nove ili teže razumljive riječi te nove stvari i pojmove. U ovom radu skupljaju se i klasifikuju kontaktni sinonimi i druge riječi i izrazi koji su se našli u zagradama da bi se pratilo jezičko obogaćivanje bosanskog jezika u tom periodu. Zanimljivo je koje se riječi smatraju vrijednima da se objasne.

Ključne riječi: novine *Bosanski vjestnik* 1866, bosanski jezik, kontaktni sinonimi, evropeizmi, turcizmi, jezičko obogaćivanje, standardizacija.

Contact Synonyms and Other Words in Brackets in the Newspaper *Bosanski vjestnik* 1866.

In the Turkish Empire in 1865 a new administrative law was adopted for all provinces, including Bosnia. According to this law a printing office had to be established in every province. There the first Bosnian newspaper, *Bosanski vjestnik*, was printed in Cyrillic script in Vuk Karadžić's orthography. The journalists felt a great responsibility towards their readers by explaining new or difficult-to-understand terms and subjects. The essay collects and classifies contact synonyms and other parenthetical expressions trying to trace the linguistic enrichment of the Bosnian language in the first Bosnian newspaper, showing which expressions journalists considered necessary to explain in brackets.

Key words: The newspaper *Bosanski vjestnik* 1866, Bosnian language, contact synonyms, European and Turkish words, lexical enrichment, standardisation.

1. Uvod

Prva štamparija na području Bosne i Hercegovine osnovana je u prvoj četvrtini 16. vijeka, ali je nakon kratkog vremena morala obustaviti svoj rad i tek je pred kraj turske vladavine, 1866. godine, osnovana nova štamparija. Godinu dana prije toga (1865) u Turskom Carstvu donesen je novi "Ustavni zakon" (koji je bio, ustvari, administrativni zakon). On je sa sobom donio značajne administrativne promjene za cijelo carstvo, pa tako i za Bosnu i Hercegovinu: ona je ujedinjena sa Raškom (sa Novopazarskim sandžakom) u jedan vilajet pod upravom valije; do tada je glavni grad bio Travnik, a od tada je postalo Sarajevo; vilajet je podijeljen u sedam sandžaka, a među njima je i Hercegovina; Hercegovacki ejalet, koji je postojao od 1832, pretvoren je u sandžak. Prema novom zakonu, u svakom vilajetu su, kao i u Bosni i Hercegovini, morale biti uređene i štamparije.

Na poziv turske vlade Ignjat Sopron osnovao je filijalu svoje novosadske štamparije u Sarajevu, te je počeo štampanje prvih bosanskih novina (*Bosanski vjestnik* i, malo kasnije, *Bosna*). Još iste godine štampariju je preuzela osmanska vlada, najprije je radila pod imenom Sopronova pečatnja, kasnije je promijenila ime u Vilajetska pečatnja, a od 1868. godine u Vilajetska štamparija (Hunski 1982: 241). Tada se Sopron vratio u Novi Sad.

Od aprila do septembra 1866. godine *Bosanski vjestnik* izlazio je sedmično. Bilo je 25 redovnih brojeva i dva posebna, sve u svemu, 200 stranica novinskog formata. Moguće je da je naredne godine izašlo još 12 brojeva, međutim, podaci se razlikuju. U svakom slučaju, ti brojevi nisu sačuvani. *Bosanski vjestnik* ima tekuću paginaciju od 1 do 200. Sopron je sam redigovao *Bosanski vjestnik* do 18. broja, a od 19. taj je posao obavljao Miloš Mandić (Kuna 1981: 29). Preuzeta je Vukova reforma srpskog književnog jezika, s tim da se upotrebljavao narodni jezik jekavskog izgovora i pismo ćirilica. Naravno, osmanska je vlada morala odobriti jezik i njegov naziv. To je bio bosanski, iako su se u praksi upotrebljavali i drugi nazivi. Mandić je preveo "Ustavni zakon", koji je objavljen u nastavcima u *Bosanskom vjestniku*.¹ Osim njih dvojice, bilo je također raznih dopisnika koji su se razlikovali po svojem jeziku. Među stalne rubrike redaktora i dopisnika spadaju: Дописи. Домаће и стране вјести, Смјесице, Огласи, Најновија пошта, Телеграми. Profil *Bosanskog vjestnika* bio je ne samo politički nego i prosvjetni. Među tekstove ove vrste spadaju članci u nastavcima pod nazivom Поучне забаве, i to О трговини, Посљедице злог успитања, О купању у хладној и врућој води, Криумчарева шћерца, О глаголичкој азбуци, Како је од Аустрије отета Шлезија, Битка код Краљевградца, О старим Славенима, О пијанству, Никола Шубић Зрињски, Страх од колере и њена приљепчивост, Савјети за народ у пољској и баштеној радњи. Pored toga, ima i narodnih pjesama. Jedini primjerak *Bosanskog vjestnika* čuva se u Narodnoj biblioteci u Sarajevu. Danas se može čitati prvi broj (8 stranica) online.²

Zašto su novinari dodavali riječi u zagradama? Kad su oni smatrali da neki pojam nije bio razumljiv čitaocima, dodavali su riječi ili objašnjenja u zagradama. Prema našem

¹ Prijevod turskoga teksta objavljen je na stranicama: 29, 36, 37, 45, 53, 61, 69, 77.

² Vidi: <https://kolekcije.nub.ba/items/show/100#c=&m=&s=&cv=>. Autor ovog članka dobio je od Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH faksimile cijelog teksta novina na CD-ROM-u.

mišljenju, za to postoje tri razloga: 1) riječ je potrebna jer je nova, nepoznata, ponekad i zastarjela, pa je zato i manje razumljiva; ovamo spadaju i objašnjenja stvari domaćim riječima, frazama ili rečenicama, 2) riječ je manje poznata zbog svoje uske regionalnosti, i 3) htjeli su zadovoljavati sve narode Bosne i Hercegovine.

U Srbiji se Vukov pravopis uveo tek 1864. godine, a u Bosni i Hercegovini počeo se primjenjivati već u prvim štampanim novinama. Tada je, razumljivo, bilo kolebanja i nedosljednosti u pravopisu, ponekad i u morfologiji, a sintaksa se određivala prema starijim uzorima (detaljnije u Neweklowsky 2003). Budući da je Sopron došao iz Novog Sada i da je redaktor Miloš Mandić bio Srbin (za dopisnike ne znamo), u tekstovima ima dosta ekavizama i riječi iz starije srpske tradicije.

Naravno, u Bosni i Hercegovini postojale su i druge pismenosti i književnosti, te su se upotrebljavala različita pisma: ćirilica, bosančica, begovica, arebica i latinica. Međutim, u ovom radu ograničit ćemo se samo na jezik *Bosanskog vjestnika* 1866. godine.

2. Riječi u zagradama

Navest ćemo prvo primjere za objašnjenje prethodne riječi ili pojma. To može biti strana riječ ili nepoznat pojam, u zagradi stoji objašnjenje. Ili, dotični se pojam može tačnije odrediti ili ograničiti. Citati se navode prema tekućoj paginaciji *Bosanskog vjestnika*:

трговина са државним папирима и акцијама (трговина фондова) (6) (posljednje se odnosi na oba prethodna pojma; Rbj *akcija* “vrijednosni papir”; *fond* “novčana sredstva namijenjena za određenu svrhu”; VMih *akcija* /1816, iz njem./); *Енглеска ... почне већ вумене крпе (чоје и т.д.) извозити* (15) (Šk *čoha*, *čoja* perz. “sukno bolje vrste, mekše i ljepše”; Rbj *čoha* “tvornički valjano sukno i odjeća od njega”); *Он узме на своје лице наличије (исплетену од жица маску)* (32); *наплаћивање пореза и прихода вакупских и тапијских (redevances des vacoufs, et revenue du tapou)* (45) (Ibr *vakuf* “muslimanska zadužbina”, *tapija* “javna isprava o vlasničkom pravu na nepokretnu imovinu”); *хариун (копље са стреластим гвожђем, којим се китови лове, и које је свезано за врло дугачко, јако уже)* (48); *глаголити (свештеници у Далмацији, који су из славенских молитвеница читали мису – службу – по римском обреду)* (64); *Од три и по сахата преподне (десет и по à la franca)* (82); *тунели (жељезнички прокопи кроз брегове)* (85) (riječ *tunel* zastupljena je u svim savremenim rječnicima, riječ je tada bila nova, iz engl. jezika); *Да ће се при том највећим делом у Њемачкој одржати материјални status quo ante bellum (стање као што је било прије рата) врло је вјеројатно* (98); *корист нових пруских пушака (иглењача)*³ (108); *Садашњи канцелар благајнице и вођа дома пучкога (долњег), Венијамин д’Израели, има преко шесет година* (109); *Аустријанци су очекивали, да ће та кумпанија напасти у споју (у густој*

³ *Iglenjača* нема u bosanskim rječnicima, ali u RSANU: “пушка која опаљује метак тако да игла затварача удари у капислу”.

колони) (128); купио пројектиле (нови метци с танетима) (136) (Rstr *projektil*, iz njem., lat. porijekla; *tane* perz. “puščano ili topovsko zrno”); Премда инвалид (рањен и сакат) Гарибалда је и сад један од највреднијих добровољаца (144); на прозорима књижнице само су шалони (капци од многих малих, лако се покрећућих дашчица) (151); Под бјеше постављен паркетима (четвороуголне даске) (174).

Iako u primjerima te vrste mogu biti uvedeni novi pojmovi za nove, do tada nepoznate predmete (*iglenjača*, *harpun*), nećemo se njima dalje baviti; ograničit ćemo se na kontaktne sinonime. Oni mogu stajati poslije nove nepoznate riječi, ali i prije nje. Kao nove domaće riječi nalazimo ponekad kovanice kratka vijeka. Građu možemo podijeliti u tri dijela: 1) riječi iz zapadnih jezika, uključujući riječi latinskoga i starogrčkoga porijekla, 2) turcizmi (orijentalizmi) i 3) sinonimi.

2.1. Riječi iz zapadnoevropskih jezika

Godina 1866. donijela je velike promjene za Austro-Ugarsku. Naime, izbila su dva rata koja su nanijela veliku štetu Austro-Ugarskoj Monarhiji – rat protiv novoosnovane Kraljevine Italije i rat između Austrije i Pruske. U oba slučaja carevina je izgubila velike teritorije. Stoga nije čudo što se pojavilo dosta novih riječi iz vojničkoga područja, osim kojih nalazimo termine iz politike, tehničkog napretka, medicine, bankarstva i dr. Podijelit ćemo našu građu u: 1) vojničku, 2) političku i administrativnu, 3) bankarsku i finansijsku leksiku, 4) nove pojmove, predmete, funkcije, 5) zdravstvenu leksiku, 6) razno.

2.1.1. Vojnička leksika

- ...сјутра ће, посље бајрамске молитве полазити три буљук (компаније) преко Коњица и Мостара у Дуги... (10). Šk *buljuk* “četa vojske, kompanija”, t. *bölük*, prema Arj od 17. vijeka; VMih *компанија* (1804), *компанија* (1748), Vuk 1818 *кумпанија*; u savremenim rječnicima *kompanija*. Obje su riječi bile poznate.
- Ова дјелајућа (оперирајућа) војска (28). РСАНУ *делати/дјелати* “активно радити нешто”, Rbj ima *operirati* samo u medicinskom značenju. Uvodi se glagol *operirati* za vojsku u akciji.
- намјештај два окола (логора) за вјеџбање (28). Svi savremeni rječnici imaju *logor*, iz njem. *Lager*, VMih *логор* “војнички табор” (1791), dok smo *òkò òkola* “circulus, orbis, castra” našli u Arj (najstarije potvrde od početka 16. vijeka) i kod Šu *oko(l)* “Kriegslager”; u Rbj ova riječ nije zastupljena. Pisac je, izgleda, htio uvesti domaću riječ.
- Болоња је важна нарочито због свог грдно великог арсенала (оружнице)... (67). Iako je *arsenal* arapskoga porijekla (Šk *dār-u-ššināa* “kuća proizvodnje”), pretpostavljamo da je riječ pozajmljena iz evropskih jezika, prema Arj iz tal. (u

naše vrijeme), VMih *арсенал* (1791). Prema Skoku, početno je *d* ispušteno, jer se zamijenilo sa romanskim *de*.

- *Ако га бијаху јуче приморале околности да се више придржава дефензиве* (одбране), *данас је тим радије прешао на офензиву* (нападај) (99); *Уступивши Прусији офензиву* (јавно нападање) (100). U srpskim rječnicima preporučuje se *defanziva* i *ofanziva*, u hrvatskim *defenziva* i *ofenziva*; Hal *ofanziva*, Rbj *defanziva*, *ofanziva/ofenziva*. Riječi *ofenziva* i *defenziva* preuzete su preko njem. iz franc. jezika, *ofanziva* neposredno iz franc.
- *Истог дана по подне изаише два официра, да изван Хорица рекогносцирају* (расматрају) (118). Rstr *rekognoscirati* u navedenom značenju, VMih *рекогносцирати* (1793). Uvodi se međunarodni vojnički termin.
- *Тако је наша авангарда* (први труп) *ретко кад могла да своје коњиштво на непријатеља пусти* (130). Arj *avangarda* “prednja vojska”, iz franc., 18. vijek; VMih *авангарда* (1792), po bosanskim rječnicima nema *avangarda* kao vojnički termin, BPr *avant-garda* 1861; VMih “трупа” (1767). Varijanta *trup* je preuzeta iz njem. “der Trupp”, a oblik *trupa* iz njem. “die Truppe”, franc. porijekla.
- *Колоне су ступале за напредујућим тирељерима* (чаркашима) (126); *у други ред тирељера* (чаркаша) (128). Oblik *tireljer* preuzet je iz franc. *tirailleur* “celui qui tireille = čarkaš, pušarač, strijelac”; Šk *čarka* “malo prepucavanje, mala bitka kao uvod u glavnu bitku”, perz. porijekla, također u Rbj. Arj *čarka* (u naše vrijeme). U savremenim rječnicima nema *tiraljer*. Ova se riječ tumači turcizmom *čarka*.

2.1.2. Politika i administrativna leksika

- *Краљ талијански већ је примио врховно заповједништво* (диктатуру) *над својом државом* (25). Šu *svevlada, diktatura*. Leksem *diktatura* nije zastupljen po historijskim rječnicima, ali VMih ima *диктатор* (1793), *диктаторство* (1809). Izgleda da se tražio prijevod na domaći jezik.
- *[руски социјалиста Каракозов је] показивао тежње најпретеранијег социјализма* (обитности) (36). Dok je *socijalizam* poznat u svim rječnicima, čini se da je *opštnost* tvorba dotičnoga pisca.
- *државни тајник* (секретар) (19); *пруски посланик са својим тајницима* (секретарима) (76); *Тајничство* (секретарство) *повјерено је једном званичнику од царске владе наименованом* (тахрират-мудир) (45, Закон). Arj *sekretar* 16. vijek, *tajnik* od 15. vijeka u istočnim i zapadnim krajevima; VMih *секретар* (1718), BPr *tajnik* 1861. Oba termina upotrebljavaju se podjednako; *tahrirat-mudir* je termin koji bi spadao pod 2.2.1, Ibr *tahrirat* “ured, kancelarija; registar ili evidencija poreza”, Šk *mudir*, t. *müdür*, iz ar. *mudir* “direktor”. Turski se termin može превести као “direktor korespondencije”.
- *[Пруска] ће осим захтјевања да јој се област цјелисходно обкружи* (консолдира)... (97). U obliku *konsoldira* ogleda se bosanska težnja ispuštanja nenaglašenog *i*. Rstr, Rbj imaju *konsolidirati / -ovati*; iz franc.

- *импозантан* (важно-заповједајућ) *положај* (98). Bosanski rječnici imaju *impozantan*, iz franc. jezika. Objašnjava se kao međunarodna riječ.
- *Прусија је одма по свом савезном вотуму (гласу) управила ноту на своје посланике* (100). Arj navodi *votom* (Zagreb 1609), VMih *вотум* (1727), Rstr *votum*.
- *изазвао би обшту коалацију (савез)* (101). Riječ *koalicija* dobro je zastupljena po savremenim rječnicima: Rbj, Rstr *koalicija*, VMih *коалиција* (1809).
- *аташе (придодат) аустријског посланика у Берлину* (133). Rbj, Rstr *аташе*; *pridodat* је particip perfekta pasivnog od *pridodati*.
- *у либералним (слободњачко-напредњачким) круговима* (121). Uvodi се прикладна međunarodna riječ *liberalan*.

2.1.3. Bankarska i finansijska leksika

- *главнице (капитали)* (6). Riječ се налази у чланку “О трговини”. Међународни termin *kapital* употребљава се у predvukovskoj leksici (VMih 1748), такође код Josipa Šipuša (hrvatski autor 18. vijeka), zatim у nizu hrvatskih i srpskih novina 19. vijeka i у Bpr (1850) (Neweklowsky 2008: 135); Vuk 1818 *glavnica*, dim. od *glavnō* “das Kapital”, Šu Capital *glavnica*, *glavno*. Obje су riječi poznate i у savremenim bosanskim rječnicima. Izgleda да се у datom случају uvodi *glavnica* као мање познати sinonim.
- *регистер државних финансија (доходака)* (26). Oblik *financa* је gen. мноžине, savremeni oblik је *finansije*; Rbj *finans* “poreski službenik”, *finansije* “sve aktivnosti vezane за novčana sredstva”, Arj *financ*, vidi *financija*, Šu *financijalni*, *financie*, VMih *финанција* (1793), Bpr *financijalan* 1861. Izgleda да се termin преузео прво из njem. jezika (sa -c-), а касније из franc. (sa -s-).
- *Али како се надлежатељства у Франкфурту ништа нису изјаснила о плаћању им натуреног намета, то ће почети екзекуција (насилно извршење)* (125). Rbj, Rstr *egzekucija*, VMih *егзекуција* (1720), lat.
- *морају сваки трећи дан ово истима давати као контрибуцију (глобу)* (96); *по ком би се опису [стања и имања] контрибуција (ратна глоба) од истих могла узети* (104). Arj *kontribucija* (у наше vrijeme), Rstr *kontribucija*, Vuk 1818 *globa* “die Geldstrafe”, Bpr *globiti* 1861. Међународни termin објашњава се домаћом riječју.
- *државни папирни новци (банке)* (165). Arj *banka*, njem. *Banknote*, VMih *банка* (1802), Šu *банка* i *banknota*, Rbj, Rstr *банка* само у smislu ustanove, Saračević 2002 “novčanica od deset konvertibilnih maraka”.

2.1.4. Novi pojmovi, predmeti, funkcije

- *бродопловни прокоп (канал) из Нила у Црвено море* (6). Riječ *prokop* има у Arj (“što је prokopano”), али је нема у Rbj i drugim rječnicima, Arj *kanal*, v. *kōnao kōnāla*, tal., од 16. vijeka, VMih *канал* (1767), Vuk 1818 нема *kanal*. У Bpr (1961: 97) читамо *друмови и канали*.

- *средством печатаних објава (плаката)* (10). Riječ *plakat* je tada bila nova, Rstr izvodi *plakat* iz nizozemskog *placken* “lijepti”, ovo je iz franc. jezika. U evropskim jezicima je pozajmljenica starija.
- *пијемонтска влада задржала у Милану сва подвозна кола (вагоне)* (27). Uvodi se nova riječ *wagon*, koja je danas poznata u svim rječnicima. Arj navodi “U Šulekovu njem.-hrv. rječniku. Zbornik 1863”, riječ je preuzeta iz engl. jezika.
- *Управитељ путничког локомотива (машине)* (116). Šu, Arj *lokomotiv*. U savremenim rječnicima *lokomotiva* i *mašina*. Pažnju privlači oblik *lokomotiva* (gen. jedn.) sa *f*, što je preuzeto iz njem. jezika; inače je *lokomotiva* nova riječ engl. porijekla, danas je ženskog roda, što može biti utjecaj njem. jezika (*die Lokomotive*).
- *Од ових два спроводника жељезничка (кондуктера)* (116); *Одма запута кондуктера (спроводника кола)* (136). *Kondukter* se nalazi u svim savremenim rječnicima, npr. u Rbj, iz franc. *conducteur*.

2.1.5. Zdravlje

- *осим реакције (поврата) која може пре или после наступити* (25) (naslovna strana, trgovina s Austrijom); *поврат (реакција) стечања кожних рупица* (47) (О купању у топлој и хладној води). *Reakcija* iz franc. jezika, *povrat* je nov termin.
- *крвни удар (шлог)* (47); *који су подложни шлогу (удару)* (55); *умро је... од удара, (шлога)* (72). Među rječnicima navode Memić (2014) i Rsj *šlog*, Rbj i Rstr imaju *šlag*, VMih *шлаг* (1791). Razgovorni oblik sa *o* prema austrijskom njem. dijalekatskom izgovoru zamjenjuje se književnim.
- *За... реуматизам (костобољу)* (64). Hal, Rbj *reumatizam*, u srpskim rječnicima je *revmatizam*, preko lat. iz starogrčkog; Arj *kostobolja* “arthritis chronica” (od 18. vijeka).
- *нека попије топал теј од нане (проминцен теј)* (170). Šu *čaj* pored *tej*, VMih *tej* (1750), Šk *nana* “metvica”, t. *nane*, iz ar., *promincen* nema ni u jednom rječniku, up. njem. *Minze* “metvica”.

2.1.6. Razno

- “Млини код Унне лежећи по царској повељи (дипломи) и преложеном нарису (плану) спадају духовницима вишеремене цркве.”⁴ (26, под дописи, prijevod fermana manastiru Irmanju iz turskog jezika; ovo важи и за све примјере исте stranice pod 2.1.3, 2.1.6 i 2.3). РСАНУ *диплома* “свечани владарски указ, којим се обично додељују нека права и повластице појединим правним или физичким лицима, повеља”; VMih *диплома* (1765), Rbj ima *diploma* i *povelja*, Bpr *povelja* 1850; Arj *plan* njem. *Plan*, Bpr *po prvom planu* 1861; Arj

⁴Navodnici u originalu.

naris “Zeichnung” Jur. pol. term.⁵ 665, *naris* “Grundriss” B. Petranović r. kn. 28⁶; ispor. *risati* (njem. *reißen* “crtati”), Rbj, Rsj nemaju *naris*, ali Rsj *narisati v. nacrtati*, VMih *план* (1787). Čini se da se *povelja* i *diploma* upotrebljavaju kao sinonimi, dok se *naris* uvodi kao domaći izraz za *plan*.

- *изза (осим?)*⁷ *књига додобара и екстрокта (изводка) теретскога регистера* (26). Oba su izraza zastupljena u rječnicima, npr. PCAHU *екстракт* извадак, Rbj *izvadak*, Rstr *ekstrakt*, VMih *екстракт* (1706), iz lat. jezika, međutim, varijantana *ekstrokt* i *izvodak* nema u rječnicima.
- *Међу овим космополитима (свјетским животињима)* (39). RSANU *космополит(а)* биол. “животиња или биљка распрострањена у многим деловима света”. Ovo je tačno značenje u tekstu, dok se u Rstr *kosmopolit* odnosi samo na čovjeka. Izgleda da se ovdje uvodi učeni izraz.
- *У једној радионици у Паризу, гди се граде художествене пришталице (ракетле)* (72). *Prištalice* u smislu “vatromet” nema ni u jednom rječniku, našli smo *ракетел* (1799) i *ракета* (1790) kod VMih; u bosanskim rječnicima samo *raketa*. Pretpostavljamo da je porijeklo oblika sa -l- njem. bavorsko-austrijski dijalekat, u kom se -l- upotrebljava kao deminutiv (književno -lein).
- *у европском тврдоземљу (континенту)* (77). *Tvrdozemlja* nema u rječnicima, *kontinent* iz lat. Čini se da je *tvrdozemlje* kalk prema njem. *Festland*.
- *карта (видопис) Европе* (77). Arj *karta*, njem. *Karte*, od 15. vijeka, VMih *карта* (1790); *vidopis* nema u rječnicima, oblik je nov.
- *о каквом земљишном (територијалном) увећању* (77); *кад се помисли на састав терена (земљишта)* (90). Oba termina nalazimo u savremenim rječnicima, dok ih u historijskim rječnicima nema. *Teren* je franc. porijekla.
- *владика могао би имати шематизам (списак) своје епархије* (90). Rsj *šematizam* “službeni popis”... U bosanskim rječnicima upućuje se na *shematizam* sa značenjem “sklonost pojednostavljivanju i gotovim rješenjima”. Čini se da se uvodi nova strana riječ.
- *Сва војска... има као одлиције њемачко-тробојну везу (пантљику) на мишици* (92). Šu ima obje riječi, *veza* i *pantljika*, također savremeni rječnici; VMih *пантлика* (1741), Vuk 1852 *пантљика*. *Pantljika* je iz austrijskog njem. (*Bandl*). Preporučuje se domaća riječ *veza*.
- *...да спречавају ујединење тако огромног земљишта, које, кад би било концентрирано (у скупу) ...* (97). Rbj *koncentrirati / koncentrisati*; Rbj *skup* (odnosi se na osobe). Objasnjava se strana riječ.
- *да се упреге (штранге) на коњима сјеку* (112). U savremenim rječnicima nema *uprege*, što bi bilo derivacija od *upregnuti*. U Rbj nema ni *uprege*, ni *štrange*.

⁵ *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*, Herausgegeben von der Commission für slavische, juridisch-politische Terminologie, Wien, 1853.

⁶ B. Petranović, *Ručna knjiga najnužnijih pravdoslovnih riječi*, Zadar, 1862.

⁷ Upitnik u originalu.

VMih *штрапага* (1785), iz njem. *Strang*, Arj *štranga* (kod Belostenca), Vuk 1852 *штрапага* der *Strang* (у Војв.). Uvodi se nova domaća riječ *uprege*.

- *мађарски глумац (актер); баи на самом позоришту (бини)* (144). Savremena leksikologija bilježi i *akter* (npr. РСАНУ: актер заст. в. глумац) i *bina*. *Akter* je iz franc. *acteur*, *bina* iz njem. *Bühne*. U datom slučaju radi se o odstranjivanju stranih riječi *akter* i *bina*.
- *разлике између свештеника и лаика (мирјана)* (178). Rbj *laik*, Rsj “neposvećeno lice”; Rstr *laički*; Arj *laik* “od 16. vijeka”; РСАНУ *мирјанин* “онај који је ван свештеничког реда”.
- *Бриганти (разбојници)* (156). РСАНУ *бригант* тал. “хајдук, разбојник”, Rstr *brigante* “drumski razbojnik, pljačkaš”.
- *осам заробљених пруских свирача (музиканта)* (136). VMih *музикант* (1783), od njem. *Musikant*. Ovo је odstranjivanje strane riječi.
- *из принципа (начела) народности* (121). Rbj, Rstr *princip*, VMih *принцип* (1717), posuđeno преко njem. *Prinzip* iz lat. jezika.

Riječi iz zapadnoevropskih jezika ima 58.

2.2. Turcizmi

Бројнијих турцизама има у “Уставном закону Вилајета босанскога”. Они су повезани с реформом администрације Турског Carstva. Други се турцизми тичу такођер администрације, али и других области svakodnevnog живота народа.

2.2.1. Riječi iz Ustavnog zakona

О Уставном закону писао сам у Neweklowsky (2004). Тамо описујем сву стручну терминологију закона, оvdје, међутим, наводим само контактне синониме.

- *Сваки санџак састоји се из више окружија (каза), која су подчињена свако посебице јурисдикцији једног мудира (окружног начелника)* (29); *мудир (окружни начелник)* (45, 53). Ibr *kaza* “područje jednog kadije”; Šk *kazā* gen. *kazāa*; termin iz osmanske administracije, преводи се са *окружије*; Šk *mudir* управитељ, директор, т. *müdüür*, ar. *mudîr*.
- *Врховна управа... повјерена је вилајетскоме Валију (везиру)* (29). Šk *válija*, т. *vali*, из ar., “guverner jedne pokrajine (vilajeta) u bivšoj Turskoj carevini”, Šk, Rbj *vezir* “ministar, guverner jedne pokrajine, управник vilajeta”.
- *Мухасебеџија (управитељ финансије)* (29). У Šk нема, Ibr *muhasebečija* “knjigovođa, računovođa”, up. *muhaseba* “račun”. Turcizam се objašnjava на domaćem jeziku.
- *Мехтубџи-ефендија (управитељ кореспонденције, главни канцелар) одправљаће званичну кореспонденцију вилајета* (29). Šk, Ibr *mektubdžija* “pisar, sekretar”, ar. *mektûb* “pismo”; Šk *efendija* “gospodin, gospodar”, т. *efendi*,

iz novogrčkog vokativa *afthenti* (< *authentēs*). Turcizam se objašnjava na domaćem jeziku.

- *Валију је придодан у помоћ један административни савјет (идаре-меџлиз), састављен од: начелника правосуђа (муфетиши-хукиам), ...* (29). Šk *idara* “uprava”; Rstr *idara* ar. “izdržavanje; snabdijevanje; opskrba”, hist. “okružno narodno vijeće u BiH za vrijeme Osmanskog carstva”; PCAHU *меџлис* и *меџлиз* тур. “веће, савет; одбор”; Šk *mufetiš* ar. “inspektor”; *хиџум* или *hukum* ar. “presuda, суђење”. *Hukijam* “pravosuђе” нема у рјечницима, Ibr *mufetiš* “sudski i ekonomsko-finansijski inspektor; nadzornik provođenja reformi”. *Mufetiš-i hukijam* је tzv. izafet-konstrukcija.⁸ Prevodilac Ustavnog zakona stavio је оригиналне турске термине у заграде.
- *Начелник правосуђа (Муфетиш-хукијам), наименован од Његовог величанства Султана по препоруки Шеих-ул-Ислама, има надзиравати над свима судовима грађанско-религиозним (шеру)* (29). *Mufetiš hukijam* v. gore, оvdје се ради о сложенци, а не о генитивној вези; облик *šeri* нема у рјечницима, Rstr, Rbj *šerijat* “zakon, islamski propisi i zakoni utemeljeni na Kur'anu”; Šk *šerijat*, ar., основно значење “pravi put”.
- *главни грађански суд (темизи хукук)* (29). Šk *temiz* придев, т. “чист”; употребљава се оvdје као именца, што се види по изафет-konstrukciji, дословно “чиствоћа истина”; *hak*, ar. *haqq* “pravo, pravda, istina”, VMih *хак* (1707) “заслуга, право, награда”; *hukuk* је множина.
- *Поглавар наоружане полиције јест један официр (алај-бег) у чину пуковника* (29). Arj *alaj* “dio vojske u svom redu”, *alajbeg* “koji vodi na vojsku alaj i njim zapovijeda”; Šk *alajbeg*, т. “zapovjednik spahija u sandžaku”, Rstr *alajbeg* “zapovjednik i pukovnik u Osmanskoj vojsci”; Bpr *alaj-beg* (1861). Не ради се о синонимима него о ограничењу, читај: *oficir*, и то *alaj-beg*.
- *Главни казнителни суд вилајетски (меџлизи-ћебири-џинајет)* (36). *Medžlis* “savjet”, ar., *čebir* “velik”, ar., *džinaja* “zločin”, т. *cinayet*, из ar.; нема у рјечницима, перз. изафет-konstrukcija.
- *Управа над финансијалним и рачунским пословима санџакским повјерена је једном под-управитељу финансије (мал-мудири)* (45). Rbj, Rstr, Šk *mal mala*, ar. “imovina, imetak”; за *mudir* v. gore. турска генитивна веза.
- *У свакој сеоској обштини постоји меџлис под именом ихтихар меџлис (савјет старјешина)* (62). PCAHU *ихтијар* “старац, угледан стар човек”, Ibr *ihtijar* “starac; glavar”, т. *ihtiyar*, из ar.; Rbj *ihtijar* “stari čovjek kojemu је потребна социјална и медицинска заштита”; за *меџлис* v. gore.

⁸ Genitivna veza, u ovom slučaju perzijska. O izafetu, turskom i perzijskom, v. Šk: 354. Nastavak *-i* (ustvari četiri različita vokala prema turskoj vokalnoj harmoniji) u turskom izafetu i nastavak *-i* u perzijskom izafetu slučajno su isti vokal *-i*, gramatički različita sredstva. Npr. u *mal-mudiri* “upravitelj finansijama” (sufiks *-i* u *mudiri* је лична zamjenica за треће лице једине која указује на генитивну везу, суфикс је на другом члану; то је турски изафет), у *mufetiši hukijam* суфикс *-i* служи као генитивна веза; то је перзијски изафет, суфикс се налази на првом члану.

2.2. Ostali turcizmi

- *Хукјам* *врховни канцелјер (мектубчија)* (3), u dopisu o otvaranju nove katoličke škole u Sarajevu. Arj *kancelijer* i varijante, od 17. vijeka, Šu *kancelar*, iz lat. *cancellarius*; oblici na -*jer* iz franc. ili njem. Za *hukjam* v. gore; РСАН канцелар, лат.; за *mektubdžija* v. gore.
- *да му неки аскер (војник) хоће нешто важно да саопишти* (4). U рјечницима је *asker* потврђен, обично u историјском смислу; Rstr *asker* “војник u војсци Османског царства”, Šk “војска, војник”, t. iz ar., Bpr *serasker* 1861, Rstr “врховни заповједник u војсци Османског царства”, perz. *ser* “глава” + t. *asker*.
- *Румуни су слједећа господа: Никола Голеску, Никола Харалампчија, Иван Ђика, кнежевић (бе-саде)* (5), u članku o привременој влади румунских кнежевина. Šk t. *bey-zade*, iz t. *bey* “beg” i perz. *zāde* “дијете, потомак”.
- *да од поштанске стране иде уз аманете по један мемури (спроводитељ) на путу од Сарајева до Брода и обратно* (9); за *temur* v. gore. Ne radi se zapravo o sinonimima nego se kaže da jedan činovnik prati pošiljke.
- *Хућумет босанског вилајета издаје емир (заповјест)* (13). Ibr *emer*, *emr* “zapovijed”, t. *emir*, iz ar. *amr*. Ne treba ovu riječ zamijeniti sa *emir* “poglavica, knez”.
- *испитом доктора (хећума) доказано* (13). Arj *doktor* kod sjevernijih čakavaca i štokavaca od 15. vijeka, Rbj *doktor* “liječnik, ljekar”; VMih *доктор* (1719), Bpr *doktoratstvo* 1850; Šk *hećim* “ljekar, doktor” (ista osnova kao u *hućimet*, *hukijam*). Smatram da su obje riječi bile poznate u narodu.
- *Енглеска је извозила материје, вуну, калај, олово, коже и пиво, а увозила је сребро, свилене еспане, златне и сребрне безове, (штофово)* (15); *имам једну количину беза (платна) на продају* (16). Arj *bez*, iz ar., “platno, linteum”, od 18. vijeka; Šk “platno, pamučno platno domaće izrade”, Rstr *štof* “tkanina”, iz njem. *Stoff*.
- *зејтин (уље)* (15). Šk *zejtin* “maslinovo ulje; ulje uopšte”, t. *zeytin*, ar. *zejtūn*, Rstr “jestivo ulje”. Iako je *zejtin* turcizam, smatram da su ove dvije riječi sinonimi, a ne da se jedna riječ objašnjava drugom riječju.
- *наше мјештанске заптије (ерлиске), неће на бега* (18); *Команду над заптијама (оружана полиција, жандармерија)* (45) (Ustavni zakon). РСАНУ *заптија* ист. и покр. “чувар јавног реда, редар”, Bpr 1861; РСАНУ *ерлија* t. *yerli* “мештанин, домородац”, Šk *jerlija* “мјештанин, овдашњи”, Rstr *erlija* “мјештанин”. Tumači se dakle *mješčanski* помоћу *erliski*.
- *Он води са собом подполковника (кајмакама) Ружди-Бега* (21). *Polkovnik* је руски облик (“пукovníк”); Šk *kajmakam* “zastupnik vezira ili valije u jednom upravnom području ili u nekoj dužnosti; sreski načelnik”, Rbj *pukovnik*, тако i u savremenim рјечницима.
- *Исти дојакошњи чиновници (мемури) за турски језик...; и о овом су им поштом декрети (рууси) дошли* (21). Bpr *činovnik* 1850, за *temur* v. gore;

РСАНУ декрет “наредба”, Arj i Skok *dekret* od 16. vijeka. *Ruusi* nema ni u jednom rječniku.

- [бегови и аге] су такође поњешто радили од своје воље и без икаквог зора (насиља) (50). РСАНУ зор “снага, моћ, сила, силина”; Šk *zor* “sila, snaga; muka, tegoba; žestina; nasilje”, iz perz.; VMih *зорт* “сила, насиље, невоља, неприлике” (1757).
- новоустановљени меџлис белдије за меркез-вилајет (средоточно мјесто вилајетско) (58). Šk *beledija* “gradska vijećnica, gradska opština”, *merkez/mer-čez* “centar, središte; centrala”; *sredotočan* “centralan” je rusizam *средоточный*. Iz osmanske terminologije za glavni grad vilajeta.
- сваки сахибија од миљкова (притјажатељ непокретног добра) (58). РСАНУ миљак “имање, имовина у приватној својини, земљиште...”, t.; Rbj *miljač* “prazno zemljište gdje se može graditi”; Šk *sahibija* ar. “vlasnik, gospodar, posjednik; домаћин”; *притяжатель* “vlasnik”, iz ruskog jezika.
- Већ од неколико дана траје у Сарајеву уписивање ихтихатија (резерваца) (74, dva puta), t. *ihtiyat* “rezerva”. Riječ *rezerva* potvrđena je u VMih (1793).
- разноси се овај неосновани глас, да ће се ресим (такса) од дувана спуштити од дванаест на шест гроша (74). Šk *resim*, t. *resim*, ar. *rasm* “taksa, porez”; prema Skoku, *resim* je međunarodni grcizam; VMih *такса* (1749).
- Г. Артин ефендија, орман-мемури (врховни надзиратељ шума) (10). *Orman* t. “šuma”, tako i Rbj; РСАНУ *мемур* тур. заст. покр. “чиновник, службеник у некадашњој државној, царској служби”, Rstr *metur* t. “činovnik”. Konstrukcija je turska, što se vidi iz izafet-konstrukcije, doslovno “šumski činovnik”.
- У бечкој ковници (тарафани) (108). Vuk 1818 *kovnica* “die Münze, das Münzhaus”; Šk *tarafana* “kovnica za kovanje novca”, Rbj *tarapana/taraphana*, Bpr *tarafana* (1850); ar.-perz. Nadomješta se turcizam домаћом riječju.
- здање гдје се праве метци (фишеци) (123); Rbj, Šk *fišek* t. “naboj, metak za pušku”. Domaća riječ nadomješta turcizam.
- у сред једног оделења улана (коњаника) (126). Rstr *ulan* “konjanik naoružan kopljem”, t. *oğlan*, VMih *улан* “коњаник”, из пољског језика (1791).
- да је образ (хрз) од цара до чобана свачији раван (146). Šk *rz/hrz*, t. *irz*, iz ar., Rbj, Rstr *hrz* “poštenje, čast, obraz”.
- на продају донети никакво воће, бостан или сладко вино (ширу) (156). Šk *šira* “mošt; sok zrelog grožđa u kome još nije nastupilo alkoholno previranje”, t., iz perz., Rbj “smjesa od šljiva i dr. voća koja nakon vrenja služi za pečenje rakije”, VMih *шира* (1790), Vuk 1852. Uvodi se домаћи израз.
- И ћетен (лан) и конопље добро су родили (163). Šk *četen* “lan” t. iz ar., VMih *ћетен* “лан” (1743), Vuk 1852 *ћетен*, vide *лан*.
- медресе (турска школа) (18); Медреса (училиште) (92); метресе (школа) (172). Šk *medresa* “muslimanska vjerska škola u koju se stupa po završenom mektebu ili ruždiji”; BPr *medres* 1850, *medreza* 1850, 1861.

- *Поставе му три засједе (бусије)* (172). Arj *busija* “zasjeda”, t. pusu, od 16. vije-
ka, Vuk 1818; VMih (1717), Вук 1852.
- *мала та вода ћера преко тридесет млина и ступа, као за биљце (ћебета) и
за руј табака* (172). Arj *biljac* v. *bijel* “vunen pokrivač, guber, чебе”, Rbj nema,
Vuk 1818 *чебе* “die Kotze, wollene Decke”.

Turcizama ima 42.

2.3. Sinonimi

Kad je riječ o upotrebi domaćih sinonima, možemo samo nagađati šta su bili uzroci. Dolaze u obzir bolja razumljivost, tumačenje pokrajinskih riječi, stilističke varijante i nacionalna upotreba neke riječi. Navodimo primjere bez komentara:

у србском Котару (окружју) (26); *по доказу књига (списа)* (26); *указао је (наредио је)* да се ова [молбеница] судбено претражива; *да се надаље свакога увлачења (усртања)* у ова добра уздржати имају (26); *настају (сљеде)* духовнике непријатељски гледати (26); *ко он [ферман] к вама доспије (стигне)* (26); *седамдесет кошница (трмки)* (32); *да и зими ладним шмрковима (тушовима)* своје тјело ојачавају (56); *прскање (туширање)* (56); *да се човјек у зраку (ваздуху)* окупа (64); *царство биљки (растења)* (80); *толико исто фунти грашка (биже)...* и неколико фунти круце (бугура) (96); *наспи свуда залуженим пепелом, ... па ако прве године маовина (шуга) непадне, ти... учини још једном* (120); *бреске (шеветелије)* (120); *Глисте (гујавице) да потаманиш* (128); *Ровце (међедчиће) да потаманиш* (128); *било је овдје уз кишу и туче (града)* (131); *да му се проходи (заходи) и канали чисто држе* (170) (prohod u značenju “zahod” ima u Vuk 1852 s podatkom у Војв.).

Sinonima ima 19.

3. Zaključak

Tokom 19. vijeka u Zapadnoj Evropi stvoreni su brojni termini iz politike, vojske, medicine i novih tehničkih dostignuća, koji su usvojeni također u *Bosanskom vjestniku*. Glavni izvor bio je francuski jezik, rjeđe engleski ili njemački. Međutim, mnoge su riječi prenesene preko njemačkog jezika u bosanski, češće se radi o austrijacizmima koji se razlikuju fonetski od standardnog njemačkog jezika (Memić 2014: 28–32). Etimološki nove riječi većinom potiču iz latinskog ili starogrčkog jezika. Novi turcizmi su se pojavili u vezi s administracijskom reformom Bosne i Hercegovine 1865. godine.

Riječima koje se urednicima ili dopisnicima novina nisu činile dovoljno poznatima dodavali su sinonime ili objašnjenja u zagradaма. U brojnim slučajevima učinjeni su naponi da se pronađu nove domaće riječi. Pretražili smo cijeli tekst *Bosanskog vjestnika*; našli smo otprilike 160 izraza svih vrsta u zagradaма. Pored pružanja političkih

informacija pokušavalo se raditi na tome da se čitaoci obrazuju. Opći profil novina također svjedoči o tome.

Nove su riječi velikom većinom imenice, rjeđe pridjevi (*impozantan, liberalan*), izuzetno glagoli (*konsolidirati, rekognoscirati*). Nove riječi označavaju nove predmete (*plakat, kanal*), tu je željeznička terminologija (*lokomotif, tunel, vagon, kondukter*), vojnička (*arsenal, kompanija, defenziva, ofenziva, avangarda, projektil, invalid*), politička (*diktatura, votum, koalicija, preliminarije*) i dr. Osim toga, ima nove tvorbe sa domaćom građom (*naris, opštnost, vidopis, uprege, tvrdozemlje*). Turcizmi odražavaju političku administraciju Bosne i Hercegovine (*vilajet, valija, mektupčija, muhasebedžija, kajmakam, mudir, kaza, ihtijatija*), drugi su iz raznih područja (*asker, be-sade, memur, medresa, zaptija*) itd. *Bosanski vjestnik* obogaćuje leksiku jezika u Bosni i Hercegovini, a također je pomogao u standardizaciji jezika. Čitali su ga pripadnici svih vjeroispovijesti. Istovremeno, a i kasnije nove riječi širile su se i u drugoj periodici.

Kratice jezika

ar.	arapski
engl.	engleski
franc.	francuski
lat.	latinski
njem.	njemački
perz.	perzijski
t.	turski
tal.	talijski

Literatura

Skraćena literatura

Arj	Daničić, Đura i dr. (1878–1975), <i>Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika</i> , JAZU, Zagreb
Hal	Halilović, Senahid (2017), <i>Pravopis bosanskoga jezika</i> . Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Slavistički komitet i Senahid Halilović, Sarajevo
Ibr	Ibrahimović, Faruk (2012), <i>Rječnik turcizama u bosanskom jeziku sa tumačenjem i prevodom na engleski jezik</i> , Narodna i univerzitetska biblioteka "Derviš Sušić" i autor, Tuzla
Bpr	Sapunar-Knežević, Andrea (2007), <i>Bosanski prijatelj</i> . Popis hrvatskih riječi projekta iz oblasti "društvo i ekonomija" Balkanske komisije Austrijske akademije nauka [u rukopisu]
Rbj	Čedić, Ibrahim (ur.) (2007), <i>Rječnik bosanskog jezika</i> , Institut za jezik, Sarajevo

- RSANU Речник српскохрватског књижевног и народног језика, том 1–20, (1959–2017), САНУ, Београд
- Rsj Пижурица, Мато, ур. (2007), *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад
- Rstr Čedić, Ibrahim (ur.) (2011), *Rječnik stranih riječi bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- Skok Skok, Petar (1971–1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga I–IV, JAZU, Zagreb
- Šk Škaljić, Abulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Šu Šulek, Bogoslav (1860), *Deutsch-kroatisches Wörterbuch*, 2 knjige, Franz Suppan'sche Buchhandlung, Agram
- Vuk 1818 Стефановић, Вук (1818), *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, gedruckt bei den P. P. Armeniern, У Бечу
- Vuk 1852 Караџић, Вук Стеф. (1852), *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, У штампарији јерменског наместира, У Бечу
- VMih Михајловић, Велимир (1972–1974), *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, том 1–2, Институт за лингвистику, Нови Сад

Ostala literatura

- Hunski, Vjekoslava (1982), “Publikacije i štamparije od 1800. do 1878. godine”, u: Alija Isaković i Milosav Popadić, ur., *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Od najstarijih vremena do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Kuna, Herta (1981), “Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine”, u: Мевлида Караџа-Гарић, ур., *Језик штампе у Босни и Херцеговини до 1918. године*, 9–134, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Сарајево
- Memić, Nedad (2014), *Rječnik germanizama i austrijacizama u bosanskoj jeziku*, Connectum, Sarajevo
- Neweklowsky, Gerhard (2003), “О језику ‘Босанског вјестника’ 1866”, *Српски језик*, 8/1, 29–39.
- Neweklowsky, Gerhard (2004), “Das bosnisch-herzegowinische Verfassungsgesetz (Ustavni zakon Vilajeta bosanskog) 1866”, u: Radoslav Katičić, ur., ‘Herrschaft’ und ‘Staat’. *Untersuchungen zum Zivilisationswortschatz im südosteuropäischen Raum 1840–1870*, 29–40, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien
- Neweklowsky, Gerhard (2008), “Das Projekt der Balkan-Kommission ‘Bosnisch/Kroatisch/Serbisch: Gesellschaft und Wirtschaft’”, *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse*, 143, 127–149.
- Saračević, Narcis (2012), *Rječnik sarajevskog žargona: prilog leksikografiji bosanskoga jezika*, Prerađeno i prošireno izdanje, autor, Sarajevo

Ivana Petešić Šušak: Odjeci pučke pismenosti u hrvatskoglagoljskim tekstovima: Bilježnice Mate Šimoncina Puhova

Dosadašnje istraživanja glagoljaške pismovne produkcije primarno su se bavila tekstovima kojima su autori svećenici glagoljaši, dok se pismenost običnog puka smatrala marginalnom. Uopće, pismenost je povijesno bila privilegija viših staleža i pojedinaca unutar crkvenih krugova i određenih društvenih staleža. No većina nepismenog stanovništva stjecala je znanje neformalno, prvenstveno putem svećenika glagoljaša. Zbog toga su izravni dokazi pismenosti običnog puka iznimno rijetki. Ovaj rad temelji se na spoznaji da je još od srednjeg vijeka postojala snažna svijest glagoljaškog klera o potrebi edukacije naroda, a ta je edukacija evoluirala od pasivnog slušanja do aktivnog sudjelovanja puka u oblikovanju administrativnih i službenih tekstova pod mentorstvom glagoljaša. Središnje mjesto u radu zauzima sadržajna analiza bilježnice Mate Šimoncina Puhova, seljaka s Dugog otoka. Njegova bilježnica, koju piše od 1778. do 1832. godine, predstavlja iznimno rijedak i dragocjen dokaz izravne pučke pismenosti. Ona nije samo tehnički dokaz vještine pisanja, već ima karakter osobnog dnevnika koji otkriva društveno-gospodarske prilike života u maloj otočnoj sredini, ali i autentična razmišljanja pripadnika puka, društvenog sloja koji je unutar glagoljaške pismene produkcije ostajao po strani, bez načina i mogućnosti izravnog usvajanja vještine pisanja i čitanja. Takvo će se stanje održati sve do osnutka formalnog obrazovanja u 19. stoljeću, stoga nam je ovaj tekst i velika rijetkost, ali i veliki kuriozitet u hrvatskoj glagoljaškoj književnosti, te izvor za daljnja znanstvena proučavanja.

Ključne riječi: čitanje, glagoljaši, glagoljaška književnost, Mate Šimoncin Puhov, pisanje, pismenost, pučka pismenost.

Echoes of Folk Literacy in Croatian Glagolitic Texts: The Notebooks of Mate Šimoncin Puhov

Previous research into Glagolitic written production has primarily focused on texts authored by Glagolitic priests, while the literacy of the common people was considered marginal. Generally, literacy was historically a privilege of the upper classes and

individuals within church circles and specific social strata. However, the majority of the illiterate population acquired knowledge informally, primarily through Glagolitic priests. Consequently, direct evidence of literacy among the common folk is extremely rare. This paper is based on the realization that since the Middle Ages, there has been a strong awareness among the Glagolitic clergy regarding the need to educate the people; this education evolved from passive listening to the active participation of the laity in shaping administrative and official texts under the mentorship of the Glagolitic priests. The central focus of this work is the content analysis of the notebook of Mate Šimoncin Puhov, a peasant from Dugi Otok. His notebook, written between 1778 and 1832, represents an exceptionally rare and precious piece of evidence of direct folk literacy. It is not merely technical proof of writing skill, but possesses the character of a personal diary that reveals the socio-economic conditions of life in a small island community, as well as the authentic thoughts of a member of the common people—a social class that remained sidelined within Glagolitic written production, lacking the means and opportunities to directly acquire reading and writing skills. Such a situation persisted until the establishment of formal education in the 19th century; therefore, this text is both a great rarity and a significant curiosity within Croatian Glagolitic literature, serving as a source for further scientific study.

Key words: reading, Glagolitic priests, Glagolitic literature, Mate Šimoncin Puhov, writing, literacy, folk literacy.

1. Uvod

Okvirna i ponešto uopćena definicija pismenosti bila bi da je to vještina poznavanja pisma, tj. vještina čitanja i pisanja, te poznavanje pravopisa i gramatike nekoga jezika. Međutim, pismenost kao vještina jako je određena kontekstom vremena u kojem se prakticira, stoga je srednjovjekovna pismenost, koja je izvorište pismenosti Hrvata, u mnogočemu drugačija nego ona vještina koja se podrazumijeva modernom pismenošću. Dok se danas poznavanje pisanja i čitanja, kao temeljnih vještina pismenosti, nadopunjuje različitim aspektima pismenosti (npr. medijska, digitalna itd.), u srednjem je vijeku, a i ranom novom te novom vijeku, vještina koja se primarno odnosi na čitanje i pisanje.

U hrvatskom srednjovjekovlju, te u ranom novovjekovlju, hrvatska pismenost ostvaruje se preko triju pisama i triju jezika, dok se na području Dalmacije i hrvatskih otoka u novovjekovlju u pisanu produkciju uključuje i talijanski jezik – posebice je to slučaj s područjima koja su bila pod mletačkom upravom, što se, u kontekstu ovoga rada, posebice odnosi na Zadar, grad koji će sve do kraja 18. stoljeća biti administrativnim sjedištem mletačke uprave. Iako je zadarsko područje, kao i područje Dalmacije, Like, Kvarnerskog zaljeva i Istre snažno obilježeno, uz latiničnu i ćiriličnu, glagoljičnom pismenošću, pismenost kao vještina bila je dostupna manjem broju ljudi, tj. onim pojedincima kojima je obrazovanje bilo dostupno unutar određenih staleža ili društvenih

krugova. Ostatku stanovništva mogućnost stjecanja te vještine bit će vrlo ograničena – ili putem slušanja ili putem neformalnog obrazovanja, a oboje su provodili svećenici glagoljaši, dok će vrlo malen broj sačuvanih glagoljaških rukopisa svjedočiti o izravnoj pismenosti puka. Međutim, kako će biti pokazano, popovi glagoljaši imali su jako osjećaj dužnosti da opismene puk, a to se u svim razdobljima glagoljaške pismenosti odvijalo posredno, gdje su glavni medijatori bili upravo glagoljaši. U radu najprije izdvajamo dvije velike aktivnosti koje su glagoljaši provodili u svrhu opismenjavanja: čitanje naglas i funkcionalno administrativno opismenjavanje.

No najveću pozornost stavljamo na zasad jedini otkriveni izravni dokaz glagoljaške neposredne pismenosti pojedinca, pripadnika puka – bilježnicu pismenog seljaka Mate Šimoncina Puhova. Donosimo njezinu sadržajnu analizu, međutim, s obzirom na opsežnost i složenost, i vremenske i geografske, pojave glagoljaške pismenosti, vjerujemo da je ovo istraživanje tek prvi korak u mapiranju dosad nedovoljno istraženih slojeva narodne pismenosti u Hrvata, posebice onoj svjedočenoj glagoljičnim pismom. Stoga namjerno naslovljavamo rad “Odjeci pučke pismenosti”, kako bismo na taj način otvorili put prema novom, širem istraživačkom horizontu hrvatske glagoljaške pismenosti.

2. Glagoljaška i pučka pismenost u hrvatskom srednjovjekovlju

U hrvatskom srednjovjekovlju odavno je opaženo supostojanje triju jezičnih idioma – latinski, staroslavenski, narodni (hrvatski) jezik, i triju pismovnih sustava – latinica, glagoljica, hrvatska ćirilica, kako je to zaključio Eduard Hercigonja (2006). Iako nema izravnih podataka o pismenosti Hrvata nakon doseljenja na područje nove domovine, prvi tekstovi koji nam svjedoče o postojanju pismenosti zapisani su latinskim jezikom, što nam izravno govori o tome da Hrvati po doseljenju ulaze u zapadni, temeljno kršćanski kulturni krug. Međutim, usporedo s pismošću na latinskom jeziku, od 9. stoljeća razvija se i pismenost na glagoljici i staroslavenskom/hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. O tome će papa Ivan X. napisati pismo koje će uputiti splitskom nadbiskupu Ivanu i dalmatinskom svećenstvu i u kojem će jasno progovoriti protiv Metodova nauka i govorenja obreda na drugom jeziku osim latinskoga. No papa će također i preporučiti da “svoju nježnu djecu od malih nogu predate Bogu na nauke da bi vas od Boga poučeni mogli svojim opomenama od grešnih zabluda pridići u nebeski kraj” (Klaić 1972: 30–32), čime se vidi poticaj obrazovanju svećeničkog pomlatka, no ipak na – latinskom jeziku.

Unatoč nastojanjima pape Ivana X. i raspravama na rečenom Saboru, glagoljaštvo se hrvatskim prostorima ne samo širi nego i prerasta u poseban kulturni pokret koji njeguje hrvatsko pismo (uglatu pa kurzivnu glagoljicu) i hrvatski jezik (hrvatski crkvenoslavenski jezik, uz funkcionalnu upotrebu starohrvatskog jezika). Zasluge za širenje glagoljaške pismenosti, ali i pismenosti u Hrvata uopće, primarno se pridaju vjerskim redovima. Najprije će na hrvatske prostore stići benediktinci (9. stoljeće) na poziv kneza Trpimira, zatim dominikanci (13. stoljeće), te franjevci u istom vremenu, koji su uz osnutak brojnih samostana bili prvima koji su na hrvatskom tlu uspostavili organizirano obrazovanje.

Osobito se to odnosi na benediktince, koji su, uz postojeće katedralne škole, osnivali škole u svojim samostanima. Te su samostanske škole dakako pohađali kandidati za ređenje, a prema nekim izvorima, i djeca čiji roditelji nisu mogli priuštiti druge, često vrlo skupe škole (Stipčević 2004: 30). Upravo su benediktinci zaslužni za “integraciju Hrvata u svijet zapadnoeuropske knjige” (Poljanec, Kuštović 2011: 89), a u 13. stoljeću, točnije 1252. godine papa Inocent IV. daje dopuštenje benediktincima na Krku (Omišalj) da obavljaju liturgiju na slavenskom jeziku.

Iako su samostani ovih triju redova bili brojni osobito na hrvatskoj obali i otocima, ne može se reći da je od njihovih početaka pa sve do organizacije javnog školstva¹ pismenost bila dostupna svima, no može se ustvrditi da su upravo glagoljaši zaslužni za njezino širenje, i to čitanju i pisanju pridružujući treću metodu opismenjivanja – slušanje. Nije nepoznanica da je srednjovjekovna literatura obilježena jakom usmenom tendencijom, ili kako to navodi Glenn (1993: 499) – centralna praksa srednjovjekovne pismenosti bila je ta da je jedna osoba čitala na glas, a slušači su ju slušali i tako zapamćivali tekst. Bratulić (2014: 462) navodi da su svi glagoljaši znali čitati, ali pisanje je vještina koju su posjedovali samo neki, oni vještiji. Glenn (ibid.) također praksu zapamćivanja naziva “pisanje u umu”, te ju pridaje svima, ne samo onima koji su zapamćeno znali i zapisati, a “većina srednjovjekovnog društva, pučani i seljaci, opismenjivala se zahvaljujući trećoj, ujedno i središnjoj srednjovjekovnoj praksi – slušanju” (Šimić 2020: 77).

Slušanje izgovorenog teksta kao jedna od metoda opismenjivanja, poznata je još od antičkih vremena, a u raznim se oblicima sačuvala sve do danas. Za našu je pak temu važno da je to posredan pristup tekstu, ali jedini dostupan prevladavajućoj većini tadašnjeg stanovništva. S druge strane, jedna od prednosti glagoljaštva kao društveno-kulturnog pokreta bila je ta da se tekstovi pišu na domaćem pismu (uglata glagoljica), i na narodnom idiomu koji je “većina nepriviligiranog stanovništva mogla razumjeti” (Šimić 2020: 78). Također, znakovito je i to da “[p]ismenost i stupanj pismenosti nisu određeni isključivo pukom ovladanošću vještinama čitanja i pisanja, nego više slobodom i mogućnošću pristupa zapisanom tekstu. Pritom je nevažno je li pristup zapisanom tekstu neposredan ili posredan” (ibid.).

Tako će glagoljaši, koji su živjeli u najtješnjoj vezi s pukom, svojim djelovanjem omogućiti nepismenom puku pristup zapisanom tekstu. Prevođenjem tekstova s latinskog i talijanskog jezika, zajednici približavaju ranije nedostupne spise te ih čine dostupnima i puku koji ne zna čitati ni pisati, čime zapravo provode oblik neformalnog obrazovanja. Potvrđuju to i tekstovi neliturgijske namjene koji su razasuti u glagoljaškim zbornicima, poput djela crkvenih otaca, hagiografija, legendi, apokrifa, egzemplara, enciklopedijskih tekstova i dr. (više u: Šimić 2020). Tako su glagoljaši širili obrazovanje koje su i sami stekli školovanjem u samostanskim, katedralnim ili župnim školama, a neki i izravno, kao žakni, od samih svećenika glagoljaša.

Na zadarskom području školovanjem glagoljaša bavilo se više znanstvenika, među kojim najdetaljnije Petar Runje. Već spomenute katedralne škole, koje su počinju osnivati

¹ Formalno školstvo, dostupno svima, u Hrvatskoj započinje tek nakon reforme Marije Terezije 1744. godine i razvija se dalje u sustav kakav poznajemo danas.

nakon Trećeg lateranskog sabora (1179.), ubrzo su osnovane i u Zadru: 1219. godine zadarski je nadbiskup od pape Honorija III. dobio nalog da otvori školu u Zadru (Runje 2003: 17). Ostali sudionici razvoja školstva na zadarskom području već su spomenuti vjerski redovi: benediktinci, franjevci i osobito dominikanci, tj. generalni studij otaca dominikanaca u Zadru, osnovan 1396. godine, kao najstarije hrvatsko sveučilište. Ovo je sveučilište znakovito i po tome što je nudilo obrazovanje i glagoljašima. U 15. pak stoljeću isti autor bilježi i školovanje glagoljaša na zadarskim otocima, navodeći župne centre u Salima (Dugi otok), Luki (Dugi otok) i na otoku Pašmanu, a kao urbanu školu navodi samostan svetog Krševana u Zadru.

Ana Šimić (2020: 83) navodi da su glagoljaši sami rado isticali da imaju misiju opismenjavanja neukog i nepismenog puka, navodeći zapise Kolunićeva (*Se knjigi jesu učinjene veće za priprošćih nego za kavčenjacom ki znaju pisma*) i Petrisova zbornika (*Nam je biti meštrom i učiti i prosvječati plku tmu*), a tomu pridodajemo i dva zapisa iz fragmenta *Priručnika za svećenike* iz Berčićeve zbirke² (T2, O13): *Nauči že pop' svoje svoičane eže dl'žni sut' uměti iže knigi neumiūt'* (36v 14-16); *DL'žni s'mo naučiti muži i ženi k veri i ka upv(a)niū, netakmo po gl(as)u i na po dēlēh' n(a)ših vidimiħ* (38v 6-9). Uz to, u tekstove koje prevode ili prepisuju redovito će uključivati signale usmenosti, ali i utvrđivanja vjerodostojnosti pročitano/poslušano – poziv na autoritete, izravna obraćanja slušaocima i sl. (vidi više u: Dürriegl 2010). Stoga možemo slobodno reći da se pučka pismenost, od početaka pismenosti na hrvatskim prostorima do početka osnivanja formalnog obrazovanja, svodila većinom na slušanje, a u vrlo, vrlo rijetkim primjerima na pisanje i čitanje. U tim vremenima, dakle, prevladava posredan pristup pisanoj kulturi, u slučaju glagoljaške literature posrednici su upravo popovi glagoljaši koji prevode i prilagođuju pisane tekstove te ih čitaju na glas puku. Tendencija razumljivosti napisano (tj. pročitano na glas) očituje se, između ostalog, i u tome što su glagoljaši tekstove, posebice one neliturgijske namjene, pisali hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, ali i uz prilagodbe čakavskom idiomu određenog područja.

3. Odjeci pučke pismenosti u hrvatskoglagoljičnim tekstovima novovjekovlja

Uz svijest o potrebi obrazovanja neukog puka i svojoj ulozi u tome procesu, glagoljaše, posebice župnike manjih i većih mjesta, nalazimo i u ulozi svojevrstnih društvenih kroničara, ali i službi administrativnog aparata koji, osim za potrebe svoje župe i Crkve uopće, sudjeluju u bilježenju važnih događaja pripadnika njihove zajednice početkom novovjekovlja, a koja će se praksa nastaviti sve do kraja 19. stoljeća. Tako su u vrlo velikom broju sačuvane glagoljaške matice, u koje se upisuju rođenja, krštenja, krizme, vjenčanja i smrti stanovnika nekoga kraja, čime su nam u nasljedstvo ostavili jasno svjedočanstvo o kretanju i ustroju stanovništva, tj. važne demografske i kulturno-povijesne podatke, a izvor su i lingvističkih i paleografskih znanstvenih proučavanja. Vođenje matičnih

²Radi se o fragmentu iz 15. stoljeća koji se, kao dio Berčićeve zbirke glagoljskih fragmenata, čuva u Nacionalnoj ruskoj biblioteci u Sankt Peterburgu.

knjiga postalo je obavezno nakon Tridentskog sabora te uputa koje donosi Rimski ritual s početka 17. stoljeća. Ivica Vigato (2017: 7) navodi podatak da su lokalni biskupi mogli upotpuniti propisani obrazac, a da su se u Dalmaciji matične knjige vodile u narativnoj formi sve do 1816. godine i reforme matičnih knjiga koja je provedena za vrijeme druge austrijske uprave u Dalmaciji.

U drugim je pak slučajevima jasna obrazovna funkcija glagoljaša kada se radi o tekstovima isključivo administrativne namjene, poput oporuka i kupoprodajnih ugovora. Naime, u oba se slučaja radi o obrascima, tj. formulačnim tekstovima koji, da bi ostvarili svoju administrativno-pravnu utemeljenost, moraju biti napisani u skladu s normom. Iako se radi o jasnim slučajevima gdje osoba izgovara ono što treba biti zapisano, zapisivač (u ovom slučaju pop glagoljaš) usmjeruje govornika kako bi izrekao sve potrebne informacije i zadovoljio formu dokumenta. Jasno je to vidljivo u glagoljičnim oporukama, gdje se primjenjuju čvrsto utvrđeni obrasci početka i završetka oporuke, s jasno navedenim dobrima koja su predmet oporuke te također jasno navedenim uživateljima naslijeđenih dobara. Sigurno je da su popovi glagoljaši oblik samog obrasca prenosili oporučiteljima kako bi se izbjegla moguća osporavanja oporuka i samih želja umirućega, na taj način funkcionalno opismenjujući pripadnike puka. Tako su nepismenom puku omogućavali da se funkcionalno opismeni u administrativnom smislu, a nekoliko ćemo primjera donijeti u nastavku teksta.

Uobičajeni dijelovi oporuka su invokacija, nakon koje slijedi fraza da je oporučitelj *loša zdravlja, ali dobre pameti*, zatim mjesto željeno ukopa oporučitelja, nakon čega slijedi tekst oporuke u kojem se navodi nasljedstvo i obaveze baštinka. Na kraju oporuke navode se opunomoćenici i svjedoci. I upravo će svećenik koji zapisuje često na kraju oporuke dodati da je oporuku zapisao točno onako kako ju je i čuo – primjere ćemo donijeti iz monografije Ivice Vigata (2017), koji je istraživao oporuke sa sjeverozapadnih zadarskih otoka, Molata, Ista, Silbe i Oliba. Tako će više glagoljaša zapisati frazu ili varijaciju fraze *pisah kako slišah* – Franić Furtunić (375/I), Šimun Saplić (376/2), Juraj Šibuda (440V/2), dok će don Ivan Petričević (680/3 i 683/3), olipski kapelan, potvrditi u većem prethodnom zapisu da je on svjedok oporuke koji je izgovorila Jela Borj(a)nin. Naime, don Ivan zapisao je oporuku kao kapelan, a ne župnik mjesta, pa jasno izriče da je sve zapisao kako je i čuo od pokojne Jele te da je zapis istinit.

Iako se iz oporuka može iščitati mnoštvo podataka o oporučiteljevima stečenim dobrima i članovima njegove bliže i dalje obitelji, prijateljima i slično, nekad će umirući iznijeti i podatke koji nisu samo vezani za raspodjelu svojih materijalnih dobara nego i njihovu osobnu životnu priču. U tim dijelovima ne možemo reći da se odražava pismenost pučana, ali se svakako jasno čuje njihov glas, što je dodatno emocionalno obilježeno kada se uzme kontekst nastanka teksta. Stoga su neke glagoljične oporuke izravni svjedoci osobnih životnih priča na mikrorazini, dok je pop glagoljaš, kao zapisivač, riječi oporučitelja bio dužan prenijeti onako kako ih je čuo. Tako ćemo npr. u oporuci već spomenute Jelene Borj(a)nin doznati da je imala četiri sina, no da su dvojica otišla u

*vulaštvo*³ te da nisu nimalo brinula o njoj. Antonu i Jadri, kao dobrim sinovima koji su pak brinuli o njoj, Jelena će ostaviti sav imetak. Ipak, Jelena će Stipanu, koji je otišao živjeti kod supruge u Sutomiščicu i zaboravio majku, učiniti *jeno milosarje* i ostaviti mu pet *kopači tarsja*, a drugome, sinu 'razmetnome' Bartulu, neće u nasljedstvo ostaviti ništa. Zanimljiva je i oporuka Bartula Božulića (426/4), koji će opisati i porijeklo broda koju ostavlja svojim sinovima – dobio ga je u zamjenu za zemlju koju je naslijedio na Molatu, a koju neće obrađivati jer živi kod supruge na Ugljanu.

Uz to, u oporukama se često navodi da svjedoci oporuka, najčešće oporučitelji i sumještani, ne znaju pisati. Ipak, neki će svoje svjedočenje da je oporuka istinita i zapisana onako kako je izgovorena označiti – znakom križa. To nam govori o tek probuđenoj svijesti da ono što je izrečeno nije automatski i valjano, već da tek vlastoručnim potpisom, makar on bio jednostavan znak križa, postaje vjerodostojno, a time i pravno utemeljeno. Ove osamnaestostoljetne oporuke, međutim, pokazuju da potpis znakom križa nije bio ni konvencija ni obveza. Tako među dvadeset i tri oporuke sa sjeverozapadnih zadarskih otoka koje je analizirao Ilica Vigato tek su na pet oporuka⁴ svjedoci posvjedočili znakom križa, uz obaveznu napomenu da ne znaju pisati, ali da su znak križa ispisali svojom rukom. No, izgleda da je među svim sudionicima procesa pisanja – oporučitelja koji je izgovarao, svjedoka koji su slušali i svećenika koji je pisao – postojao vrlo čvrst odnos uzajamnog povjerenja, s obzirom na to da je jedini pismeni u cijelom tom procesu bio samo – svećenik.

Isti će se postupak ponoviti i drugoj vrsti administrativno-pravnih tekstova kojima su autori popovi glagoljaši, no također kao posrednici između nepismenog puka i državnog administrativnog aparata. Radi se o kupoprodajnim ugovorima, koji su, kao i oporuke, pisani po jasno određenom obrascu, a čije je pak obavezne elemente svećenik prenosio prodavaču/kupcu i tako ponovno funkcionalno opismenjivao puk. I u ovoj će vrsti teksta biti zastupljeni stalni dijelovi – kada se radi o prodaji/kupnji zemljišta – trebat će se jasno navesti tko prodaje/kupuje koju zemlju, gdje se zemlja nalazi, koji posjedi omeđuju zemlju koja je predmet kupnje/prodaje, tko su *štimaduri* koji su odredili međe te iznos za koji se zemljište prodaje ili kupuje. I u njima je proizvoljno hoće li nepismeni prodavač/kupac znakom križa posvjedočiti svemu rečenom. Tako je u skupu od šest glagoljaških kupoprodajnih ugovora iz Sali na Dugom otoku, tek jedan prodavač odlučio upravo znakom križa potvrditi da je sve što je izgovoreno i zapisano.⁵

Premda su u usporedbi s oporučnom građom formom sažetiji, kupoprodajni ugovori donose egzaktnije mikropovijesne presjeke društvene zbilje. Uz bogat onomastički materijal, ovi dokumenti donose precizne toponimijske podatke i vjerodostojna svjedočanstva o djelovanju lokalnih dužnosnika, čime se omogućuje dubinski uvid u sve aspekte svakodnevice i društvenih odnosa pučkih slojeva. Ipak, u njima će se rijetko

³ Nakon ženidbe, otišli su živjeti s obitelji svojih supruge.

⁴ To su oporuke inventarnog broja 136/2, 683/3, 264/4, 426/4 i 234/6 (Vigato 2017). Sve su oporuke iz 18. stoljeća.

⁵ Ugovor kojim Miha Matut prodaje Miki Armaninu pet stupova masline iz 1780. godine, faksimili i transliteracija objavljena je u Petešić 2011.

nalaziti životna svjedočanstva poput onih koja se mogu naći u oporukama. Stoga nam je u tom smislu zanimljiv kupoprodajni ugovor, iz već spomenute skupine glagoljičnih ugovora iz Sali na Dugom otoku,⁶ jedini koji svećeniku glagoljašu izgovara žena, i koji će se odmaknuti od krute administrativno-pravne norme ugovora. Naime, 1783. godine Luca Smolapova prodat će jedan *stup maslina* Mihi Armaninu, ali će uz uobičajeno navođenje međa i *štimadura*, navesti da je zapuštena starica, te da njezini sinovi Luka i Gašpar ne vode brigu o njoj – a ona maslinu prodaje jer je u *velikoe mižerii*, tj. da bi se prehranila. Ovaj ugovor, uz taj kuriozitet da se kao žena opravdava što prodaje zemlju, svjedoči nam i tome da su popovi glagoljaši zaista zapisivali točno ono što su naručitelji izricali. U suprotnom, ovaj ugovor, kao ni jedan drugi iz skupine saljskih ugovora, ne bi sadržavao opravdanje za prodaju – težak život zapuštene i siromašne stare žene.

No, kao što smo već naveli, ni jedan od zasad spomenutih rukopisa ne svjedoči i izravnoj pismenosti (a pod time mislimo isključivo na vještinu pisanja i čitanja) pripadnika puka unutar glagoljaške pismenosti. Takvi su primjeri izuzetno rijetki, a često su otkriveni putem puke slučajnosti, jer se najčešće radi o tekstovima vrlo male književno-umjetničke vrijednosti, a često i manjeg društveno-kulturološkog značaja unutar cjelokupne glagoljaške produkcije. Nama je pak njihovo postojanje, iako u vrlo malom broju, od izuzetne važnosti u kontekstu pučke pismenosti.

4. Pučka pismenost na primjeru bilježnica Mate Šimoncina Puhova

U trenutku započinjanja istraživanja glagoljaške pučke pismenosti, bio nam je poznat tek jedan tekst za koji bismo mogli reći da ga je pisao pučanin. Radi se o bilježnici Mate Šimoncina Puhova iz Sali na Dugome otoku. Bilježnica čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a po prvi ju je put opisao Vjekoslav Štefanić u djelu *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (1970: 233 i d.), a razdijeljena je u nekoliko fragmenata – najduži (ff. 39) čuva se pod signaturom IV a 80/10, dok istom autoru Štefanić pripisuje i rukopise pod signaturama IV a 80/17 (ff. 29), IV a 80/39 (ff. 11) i IV a 80/41 (ff. 6). Radi se dakle o ukupno 88 folija teksta ispisanih glagoljskim kurzivom, kojima je autor, barem većini zapisa,⁷ seljak Mate Šimoncin Puhov. Bilježnica je pisana u razdoblju od kraja 18. i početkom 19. stoljeća, točnije najstariji zapis je iz 1778., a najmlađi iz 1832. godine. U nastavku rada donosimo rezultate sadržajne analize, pokušavamo dokučiti Matine motive radi kojih se odlučuje pisati, istražujemo i njegovu razinu pismenosti te koji su mu mogući učitelji bili, tj. tko ga je opismenio.

Štefanić ovu bilježnicu pobliže opisuje pojmom 'gospodarske', a sadržaj zaista i opravdava ovakav epitet. Naime, Mate će u njih ponajviše zapisivati podatke o posuđenim i/ili kupljenim dobrima te o vraćanju dugova, prodaji zemlje, ulovu riba, naslijeđenim

⁶ Više o ovih šest ugovora vidi u Petešić 2011.

⁷ Npr. u fragmentu pod signaturom IV a 80/17, koja broji 29 folija, identificiran je drugi pisar. Naime, na f. 1–7 i f. 29 radi se o različitom rukopisu, a i sadržaj bitno odskače od Matinih zapisa – radi se o dijalogu u održavanju crkvenih oficija te ulomcima iz teološko-moralne literature. Slažemo se sa Štefanićevim zaključkom da je ovaj dio pisao neki žakan ili svećenik.

dobrima, narudžbama dobara ili usluga, plaćenim ili odrađenim dnevnicama, plaćenim misama za umrle članove obitelji, vodeći na taj način preciznu evidenciju o kućnom budžetu, ali i dužnicima, najamnim radnicima i posjedima u njegovu vlasništvu te o ostalim gospodarskim aktivnostima (ispaši stoke, ribolovu, sadnji itd.). U zapisima o prodaji naslijeđene zemlje često će svjedočiti Matin brat Šimun.

Međutim, bilježnica u nekim dijelovima izlazi iz okvira gospodarskih zapisa pa donosi i zapise o važnim događajima u obitelji Puhov, poput rođenja unuka Josipa Šimuna i unuke Mare Mande, ali i smrti članova obitelji. Tako će Mate 1. siječnja 1814. zapisati da mu je preminula supruga Jele u 55. godini života,⁸ a zapisat će i preminuće nevjestice Urse i unuka Stoše Gašpare i Barice. Iz Matinih se zapisa da rekonstruirati i njegova uža obitelj: supruga Jele i sinovi Mate i Anton. Sin Mate oženio je Maru, s kojom je imao sina Šimuna Josipa i kćer Baricu, dok je Anton oženio Ursu te imao sina Matu/Mateja i kćer Stošu Gašparu. U prodajama zemlje sudjeluje i Matin brat Šimun/Šime Puhov. Izgledno je i to, ako govorimo o zapisima iz osobnog života, da je Mate patio od gihta, išijasa i *poganice*,⁹ jer je zapisao molitvu 'proti gute' upućenu svetom Topinu, te dva recepta protiv svraba i kašlja. Od ostalih zapisa, u bilježnici nalazimo zaklinjanja sv. Sisina, pjesmu *Tri krala gredihu* i lekcije na Dan začeca Marijina.

S obzirom na to da se radi o skupu zapisa koji donose (većinom) transakcije/posudbe/vraćanje dobara i usluga, očekivano će se pojavljivati velik broj antroponima i toponima, no ne samo sa saljskog područja već i s područja susjednog sela Zaglava. Mate Puhov tako će dva zapisa posvetiti tragičnom događaju koji se zblio 11. travnja 1785. godine, kada su se mještani Sali i Zaglava posvađali u polju zvanom Njarica, a u svađi je Zaglavac Ivan Ramo(v) puškom ubio Saljanina A(u)gustina Šimonicna. Radi tog događaja Zaglavci su dobili zabranu prilaska mjestu Sali za *toliko godišć* (sign. IV a 80/10 34v i 36v).

O razlozima zašto Mate piše svoju bilježnicu, u vremenu kada je pismenost puka bila na vrlo niskim razinama, možemo u ovom trenutku samo nagađati. Jedan od mogućih razloga jest da je bio potaknut vrlo lošim gospodarskim prilikama pa je htio imati bolju kontrolu nad izdancima svojeg kućanstva. Ovo se može iščitati iz zapisa na prvoj stranici bilježnice (IV a 80/10 2r):

ČÖOV (1782) sale

miseca enara učini se glad veli po svitu da se ne mogaše zreći i ludi padahu mertvi od velikoga glada bijaše frmentni raži proso po dvadeset i – D (5) – libar i ne mogaše se uzesti nego četvrtal hrane ni smilo veće od čevrtala a bijaše žito po osavnaest libar a baškotno sedan gazet librica i ni se smilo vaz grada ponesti ni librica ni bokun.¹⁰

⁸ Datum njezine smrti zapsan je na dva mjesta: IV a 80/10 16v i IV a 80/41 5r. U fragmentu IV a 80/41 na f. 5-5v nalazi se popis 12 preminulih članova obitelji Puhov, uz datume njihove smrti. Uz neke će Mate dopisati zaziv *Bog ga/ju pomiluj*, a uz zapis o smrti svoje supruge Jele dodat će: *Bog te pomiluj moja draga zaručnice*.

⁹ Prema Akademijinu rječniku, riječ *poganica* ima nekoliko značenja, a ovdje smo najskloniji značenju bolesti kostiju, tj. artritisa (Akademijin rječnik 1931: 368).

¹⁰ Transliteraciju donosimo prema uvriježenim pravilima, iznimke su razdvajanje riječi pisanih načelom *in continuo* te odstupanje od načela transliteriranja redak za redak. Iznimke uvodimo kako bismo osigurali bolje razumijevanje teksta s obzirom na to da se radi o sadržajnoj analizi.

Iako se dalje u bilježnici ne spominje glad, tj. prehrambena kriza koja je u više navrata zahvaćala Dalmaciju i otoke tijekom 18. stoljeća,¹¹ nije isključeno da su upravo vrlo loši gospodarski uvjeti Matu nagnali na precizno bilježenje svojih primitaka i izdataka, na što je nadovezao i ostale obiteljske i druge praktične zapise. Njegova namjera pri zapisivanju molitvi i zaklinjanja je sasvim jasna – pomoć pri ozdravljenju i zaštita od zla. Tako će se na dva mjesta u bilježnici (sign. IV a 80/41, f. 1; IV a 80/17 f. 8-12v) naći zaklinjanja sv. Sisina, u prvom slučaju tek fragment, a u drugome puni tekst. Na još jednome mjestu u bilježnici, sign. IV a 80/17 f. 29v, također će se naći dva manja odlomka iz zaklinjanja istomu svetcu. Međutim, sva tri primjera zaklinjanja nisu imala praktičnu namjenu, već su dio same bilježnice. Konkretni amulet, dakle tekst koji se i svojim oblikom mogao nositi na tijelu za zaštitu, nalazimo izvan bilježnice – pod signaturom IV a 80/26. Štefanić (1969: 175) navodi da se radi o veliko komadu papira, tj. dvolistu kojemu je još prilijepljen u dnu još jedan manji list – jer kraj teksta nije stao na dvolist. Još navodi da je dvolist “presložen u mali format kako bi se mogao nositi na sebi kao amulet” (ibid.) te da je bio namijenjen Matinoj unuci Gašpari. Nažalost, Gašpara je preminula ne doživjevši prvu godinu života, a amulet je naslijedio njezin brat Matej.

Prije smo naveli da u bilježnici nalazimo zapis nepoznata žakna ili svećenika o crkvenim oficijima u dijaloškoj formi, te drugim zapisima iz moralke, a postoji mogućnost da je upravo taj klerik bio prvim vlasnikom bilježnice koja je nakon toga prešla u ruke Mate Šimoncina Puhova. No Mate je, prepoznajući snagu i važnost zapisivanja, tj. bilježenja pojedinih događaja i transakcija, svjesno prepuštao drugima pisanje u svoju bilježnicu – kad je to potreba tražila.¹² Na primjer, don Šime Kožul¹³ potpisat će zapis o izgovorenim misama za preminule članove Matine obitelji (i to, dodajmo, poprilično nezgrapnijim rukopisom no što je Matin), svećenik Ivan Bobić¹⁴ 1806. godine zapisom će posvjedočiti da mu je M. Šimoncin Puhov platio dugovanje, a svećenik Ante Ušalj¹⁵ na f. 33 (IV a 80/10) zapisat će svjedočenje o zamjeni posjeda Petra Puhova i Mate Š. Puhova. Također, dodajmo i to da su u bilježnici uočeni i latinični zapisi, koji su pisani na hrvatskom i talijanskom jeziku, što svjedoči zaista impresivnoj razini autorova obrazovanja s obzirom na okolnosti.¹⁶ Najbolji primjer dvojezičnosti i dvopismenosti Mate Puhova jest nacrt pisma nepoznatom pošiljatelju (IV a 80/10 37v), koji je pisan latinicom i talijanskim jezikom, u kojem dragom prijatelju (*carissimo amico*) poručuje da mu šalje dvije skute (*puine*) i očekuje odgovor. Kraj teksta pisma stoji nekoliko nedovršenih zapisa (*dušo moja draga* i *draga*) na hrvatskom jeziku i latinici koji djeluju kao vježba pisanja.

¹¹ Više u Peričić 1981.

¹² S obzirom na to da grafijsku analizu ostavljamo za buduća istraživanja, ovdje ćemo samo napomenuti da je već na prvi pogled vrlo lako vidljiva razlika između Matina rukopisa i rukopisa drugih zapisivača u njegovoj bilježnici.

¹³ Don Šime Kožulja, oko 1752., saljski župnik (Finka 1981: 107).

¹⁴ Don Ivan Bobić, 19. 4. 1801. – 11. 2. 1827. (Finka 1981: 115).

¹⁵ Don Ante Ušalj, 10. 7. 1804. – 16. 11. 1819., kapelan (Finka 1981: 116).

¹⁶ Npr. na f. 7v (sign. IV a 80/10) Mate će se latiničnim slovima potpisati (*Matti Puhov*, broja 3 i svojevrzni šalahafter gdje je glagoljično slovo zélo = 8), na 9v (ista signatura) ispisano je *Santo Onofrio*, na 17v zapis D. Michella o plaćanju desetina, na 33v zapis Domenica Puhova o primitku novog ulja (talijanskim jezikom).

Također, na grafolingvističkoj razini uočeno je da Mate u latiničnim zapisima koristi velika slova za obilježavanje početnog grafema svojeg imena, dok isto ne primjenjuje u glagoljičnim tekstovima – što ga čini i poznavateljem onodobnih grafetičkih konvencija u objema pismima.

No, glavno pitanje ostaje – kako je Mate, seljak iz malog mjesta udaljenog od urbane sredine, uspio ostvariti tako, za onodobne prilike, visoku razinu pismenosti? Odgovor nam djelomično daje Vjekoslav Štefanić (1970: 235), koji u svom opisu Matinih zapisa tvrdi da je mogući izvor prepisanih tekstova (zaklinjanja sv. Sisina, Marijinih čitanja i evanđelja Jakovljeva) nasljedstvo njegova *barbe* don Matije Čuke iz Zaglava – a Zaglav je od polovice 15. stoljeća pa sve do danas dom franjevcima trećoredcima, koji su izgradili samostan i crkvu svetog Mihovila. Poznat je podatak da je u tom samostanu boravio i poznati hrvatski glagoljaš Šimun Klimantović. Dvije su moguće teze o izvorima o pismenosti Mate Šimoncina Puhova – ili je bio žakan i dobio osnovno obrazovanje, ali je naknadno odustao od svećeničkog poziva, ili ga je Matija Čuka, s kojim je bio rodbinski povezan, naučio čitati i pisati na oba jezika i na oba pisma. Matija Čuka je moguće i autor zapisa o crkvenim oficijima i moralno-teološkim dijalozima, pa je također i moguće da je Mate upravo od njega naslijedio bilježnicu te ju nadopunjavao svojim zapisima.

Kod ovoga rukopisa zaista se radi o svjedočenju pismenosti u užem smislu (vještina čitanja i pisanja), ali i funkcionalnoj pismenosti: Mate je vrlo detaljan u zapisivanju dugovanja ili naplate dugova, cijene koju je platio za određena dobra ili koju je naplatio pri prodaji vlastitih dobara, količine dobara koje je kupio/prodao – što ga čini i financijski pismenim. S druge strane, Mate poznaje i latinicu, što mu omogućuje da komunicira na dva pisma kada je to potrebno – a i na dva jezika, s obzirom na zapise na talijanskom jeziku. Također, u slučajevima bolesti ili životne ugroze, Mate u bilježnicu zapisuje apotropejske tekstove kao što je zaklinjanje sv. Sisina, molitvu sv. Topinu protiv gihta ili pak konkretne recepte za manje bolesti kao što je kašalj i svrab. Još je jedan element njegove bilježnice koji pokazuje širinu autorova znanja, a to su lekcije pri začeću sv. Marije te pjesma *Tri krala gredihu*. Svi ovi elementi čine Matu Puhova vrlo obrazovanim i visokopismenim, što je, u razdoblju koje prethodi formiranju organiziranog školstva u Hrvatskoj, velika rijetkost među pripadnicima puka i zaslužuje dodatna proučavanja.

5. Zaključak

Dosadašnja istraživanja glagoljaške pismenosti prvenstveno su se fokusirala na kleričku produkciju, dok se pučka pismenost srednjovjekovlja i ranog novovjekovlja, shvaćena striktno kao vještina čitanja i pisanja, tradicionalno smatrala marginalnom ili nepostojećom. Međutim, ovaj rad, naslanjajući se na ranija istraživanja (npr. Šimić 2020) pokazuje da je već od srednjeg vijeka postojala snažna svijest klera o potrebi edukacije puka, koja se inicijalno provodila neformalno – metodom slušanja. U kasnijim razdobljima, glagoljaši preuzimaju ulogu mentora u funkcionalnom opismenjavanju kroz administrativnu

praksu, gdje se strogi obrasci službenih zapisa prenose na pučane kao aktivne sudionike u oblikovanju teksta.

Ipak, svjedočanstava o izravnoj pismenosti, tj. o posjedovanju vještine čitanja i pisanja, ima izuzetno malo, a u ovome radu donosimo rezultate istraživanja rukopisa Šimoncina Puhova iz mjesta Sali na Dugome otoku – pučanina koji je bio pismen. Njegova će bilježnica, gotovo dnevničke naravi, ostati trajan podsjetnik ne samo na osobnu životnu priču jednoga seljaka nego i na društveno-gospodarske prilike mletačke Dalmacije, pružajući neprocjenjiv uvid u mentalitet i strategije preživljavanja seoskih slojeva u uvjetima kronične oskudice te artikulirajući autentičan glas onoga dijela populacije koji je u prošlosti najčešće ostajao nijem. Ovim pak radom ne završava znanstveno proučavanje njegove bilježnice.

Buduća bi istraživanja svakako morala krenuti u smjeru proučavanja jezika – budući da se radi o autentičnom govorniku koji je svoju bilježnicu zapisivao u kućnoj atmosferi, pretpostavka će biti da se radi i o autentičnom svjedočenju čakavskog narječja i govora Dugoga otoka, točnije mjesta Sali, na prijelazu iz 18. u 19. stoljeća. Također, valjalo bi i sam grafijski sustav kurzivne glagoljice koju upotrebljava Mate detaljno proučiti s obzirom na vrijeme i mjesto nastanka – a Štefanić će upravo za Matine bilježnice navesti da “predstavljaju posljednje izdanke” sjevernodalmatinske škole, koju karakterizira otprije uočeno degradiranje i deformiranje glagoljičnog pisma, ali i nepovezanost slova, nerazvedenost pojedinih slova, rijetke ligature te nepravilne kratice, te zaključuje da je “ovo pismo je u svojem razvitku ostalo na pola puta između ustavnog i pravog kursivnog četverolinijanskog pisma” (1969: 19). Zaključno, ovaj rukopis, nakon u ovom radu predstavljenih spoznaja, i dalje ima bogat istraživački potencijal u sklopu različitih znanstvenih disciplina, ali i interdisciplinarnih istraživanja.

Arhivski izvor

Bilježnica Mate Šimoncina Puhova HR-AHAZU IV a 80/10 (digitalne preslike)

Miscellanea HR-AHAZU IV a 80/39 (digitalne preslike)

Komad bilježnice Mate Puhova HR-AHAZU IV a 80/17 (digitalne preslike)

Komad bilježnice Mate Puhova HR-AHAZU IV a 80/41 (digitalne preslike)

Literatura

Bratulić, Josip (2014), “Školovanje i obrazovanje glagoljaša”, u: *Senjski zbornik*, 41, 461–464.

Dürriegl, Marija-Ana (2008), *Čti razumno i lipo: ogledi o hrvatskoglagoljskoj i srednjovjekovnoj književnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Finka, Leonard-Riko (1981), “Svećenici Saljani i saljski župnici i kapelani”, u: *Župa Sali: o 400. obljetnici dogradnje župne crkve svete Marije*, 101–117, Župa Sali, Sali

- Glenn, Cheryl (1993), "Medieval Literacy outside the Academy: Popular Practice and Individual Technique", *College Composition and Communication*, Vol. 44, No. 4, 497–508.
- Hercigonja, Eduard (2006), *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb
- Klaić, Nada (1972), *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Školska knjiga, Zagreb
- Kušćević, Tanja, Martina Poljanec (2011), "Višepismenost i višejezičnost hrvatskoga u prošlosti: benediktinci i Pravilo sv. Benedikta iz 14. stoljeća", *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 1, No. 11, 88–96.
- Perić, Šime (1981), "Gladne godine u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 27–28, 179–194.
- Petešić Šušak, Ivana (2017), *Srednjovjekovni dugotočki Priručnik za svećenike* (doktorski rad), Sveučilište u Zadru, Zadar
- Petešić, Ivana (2011), "Novootkriveni glagoljski tekstovi iz Sali na Dugom otoku", *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, Vol. XXXIX, No. 1–2, 67–85.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (*Dio 10 : Planda-posmrtnica*) (1931), obradio Tomo Maretić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, dostupno na: <https://dizbi.hazu.hr/?pr=i&id=196811>, zadnji pristup 10. ožujka 2026.
- Runje, Petar (2003), *Školovanje glagoljaša*, Matica hrvatska Ogulin, Ogulin
- Stipčević, Aleksandar (2004), *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga I. Srednji vijek (Od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*, Školska knjiga, Zagreb
- Šimić, Ana (2020), "Glagoljska pismenost i glagoljaška demokratizacija pismenosti", *Croatica et Slavica Iadertina*, Vol. 16, No. 1, 75–99.
- Štefanić, Vjekoslav (1969), *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio*, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb
- Štefanić, Vjekoslav (1970), *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II dio*, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb
- Vigato, Ivica (2017), *Glagoljske oporuke sa sjeverozapadnih zadarskih otoka*, Sveučilište u Zadru, Zadar
- Žagar, Mateo (2007), *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb

Erma Ramić-Kunić: Tekstovno-leksičke osobine sanktpeterburškog bosanskog apostola Giljf. 14

Giljferdingov apostol br. 14 jedan je od četiri sačuvana apostolska rukopisa nastala u krugu Crkve bosanske, a njegov se nastanak uobičajeno datira u kasni 14. ili rani 15. vijek. Paleografska i kodikološka istraživanja dosljedno potvrđuju da je rukopis ispisala jedna ruka. U radu se razmatraju tekstovne i leksičke osobine rukopisa, pri čemu se njegova građa uspoređuje kako s ostalim bosanskim apostolima, tako i s odgovarajućim tekstovima drugih slavenskih redakcija. Na osnovu međusobne usporedbe bosanskih apostola utvrđen je visok stepen tekstualne podudarnosti, dok se uočena odstupanja tumače različitim predlošcima koji su im poslužili kao temelj. Posebna se pažnja posvećuje činjenici da Giljferdingov apostol br. 14 u Djelima apostolskim pokazuje izrazitu bliskost Hvalovu apostolu, dok se u Poslanicama jasno udaljava i od Hvalova i od Mletačkog predloška. Ovakva tekstualne afilijacija ukazuje na složen proces prepisivačke transmisije, gdje pojedini dijelovi korpusa prate različite predloške ili tradicijske tokove.

Ključne riječi: Giljferdingov apostol 14, Mletački apostol, Hvalov apostol, tekstovno-leksička analiza, bosanska srednjovjekovna pismenost.

Textual and Lexical Features of the St. Petersburg Bosnian Apostle Manuscript Giljferding 14

Giljferding's Apostle No. 14 is one of four preserved apostolic manuscripts produced within the milieu of the Bosnian Church, and its creation is commonly dated to the late 14th or early 15th century. Paleographic and codicological research consistently confirms that the manuscript was written by a single scribe. This paper offers a detailed examination of the manuscript's textual and lexical features, systematically comparing its content not only with the other Bosnian Apostles but also with corresponding texts from other Slavic recensions. A comparative analysis of the Bosnian Apostles reveals a high degree of textual congruence, while the observed divergences are interpreted as the result of different exemplars that served as their respective bases. Particular attention is devoted to the fact that Giljferding's Apostle in the Acts of the Apostles exhibits marked affinity with Hval's Apostle, whereas in the Epistles it clearly diverges from both Hval's and the Venetian exemplar. Such textual affiliation indicates a complex process of scribal

transmission in which different parts of the corpus follow distinct exemplars or tradition streams.

Key words: Giljferding's Apostle 14, Venetian Apostle, Hval's Apostle, textual-lexical analysis, Bosnian medieval literacy.

Predmetni se rukopis danas čuva u fondu Ruske nacionalne biblioteke u Sankt-Peterburgu, pod signaturom Giljf 14. Na osnovu paleografskih i kodikoloških karakteristika rukopis se datira u 14. stoljeće (Šidak 1967: 115; Kardaš 2016: 53), odnosno, prema pojedinim istraživačima, u drugu polovinu istoga stoljeća (Kuna 2008: 142). Na završetku prvog folija upisano je, kasnijom rukom, ime Spasoja Jovičića, što indicira da je rukopis tokom 19. stoljeća bio u posjedu ovog bosanskog trgovca. Kodeks obuhvata ukupno 302 lista, a u cijelosti je ispisan jednom rukom – istom onom koja je prepisivala Petrogradsko evanđelje br. 697 (Kardaš 2016: 55–56). Budući da rukopis ne sadrži kolo-fon, podaci o imenu pisara i okolnostima njegova nastanka ostaju nepoznati. Napisan je na kvalitetnom pergamentu jasnim i razvijenim poluustavom, po 20–21 red na stranici. Pored Giljf. 14, u korpusu bosanske srednjovjekovne pismenosti sačuvana su još tri apostolska rukopisa, datirana u razdoblje od 14. do početka 15. stoljeća. Dva su integrirana u veće zbornike – Hvalov zbornik i Mletački zbornik – dok Pantelejmonov apostol predstavlja samostalni kodeks (Kuna 2008: 141–142).

U ovome se radu, s primarnim fokusom na rukopis Giljf 14, komparativnom metodom razmatraju njegove tekstovno-leksičke relacije prema ostalim bosanskim apostolima, prije svega Hval i Mlet. Istraživanje nastoji utvrditi u kojoj mjeri Giljf 14 dijeli zajednički arhetip s njima te u kojoj mjeri od njega odstupa usljed posredovanja srodnih ili divergentnih predložaka. Radi preciznog identificiranja podudarnosti i razlika između triju bosanskih tekstova, kao referentna podloga koristi se kritičko izdanje Hvalova zbornika (1986).

Giljferdingov apostol br. 14 odavno je integriran u korpus tekstova poznatih slavištičkoj znanosti. Već ga Voskresenski (1879: IV, VI) registrira pod oznakom A 18, pri čemu i Hvalov rukopis (A 37) uključuje u skupinu rukopisa prve redakcije. U recentnoj literaturi posebnu su pažnju bosanskoj apostolskoj tradiciji posvetili Ramić-Kunić, E. i Kardaš, M. u tekstu "Bosanski apostoli: tekstovno-leksičko istraživanje" (2024). Analizirajući Giljf 14, autori zaključuju da, iako je Jagić (1893: 57) još krajem 19. stoljeća upozorio na konzervativnost ovoga rukopisa, detaljna leksičko-tekstualna analiza Poslanica ne potvrđuje tezu o njegovoj izrazitoj arhaičnosti. Naprotiv, na znatnom broju mjesta evidentiraju se rješenja karakteristična za mlađu, tzv. preslavsku skupinu rukopisa. U tome smislu, u okviru Poslanica nije održiva ni tvrdnja H. Kune da se Hval daleko bolje podudara s Giljf 14 nego s Mlet (1988: 16). Istodobno, ista istraživanja jasno diferenciraju Djela apostolska kao zaseban sloj: upravo u Djelima apostolskim moguće je prihvatiti veći stepen podudarnosti između Hvala i Giljf 14, što upućuje na višeslojnost predložaka i na heterogenu transmisiju u okviru različitih dijelova apostolskog korpusa.

Stoga je opravdano zaključiti da su generalizacije o arhaičnosti i međusobnoj podudarnosti održive samo kada su strogo omeđene žanrovskim i tekstnim cjelinama (Djela apostolska nasuprot Poslanicama), dok ih nije moguće valjano proširiti na kompletan tekst bez korpusne provjere. Ipak, treba naglasiti da u svojoj osnovi tekst Giljf 14 sadrži brojne grecizme, koji su prevedeni u rukopisima mlađe redakcije, što ga, kako su to i raniji istraživači potvrdili, locira u arhaičnu grupu rukopisa.¹ Npr. 1Kor 9,26 въ аръ Giljf 14 umj. въ вѣтръ Tolst; Rim 3,1 аперетомн Giljf 14 umj. обрѣзаннѣ Christ Tolst обрѣзанноу Slepč Tolst; Rim 9,3 анатѣма Giljf 14 umj. ѡлуенъ Tolst; Dj 16,22 стратнѣн Giljf 14 umj. воеводы Slepč; 2Kor 6,16 съ ндолн Giljf 14 umj. съ коумнры Christ

Djela apostolska. U najvećem broju slučajeva rukopis Giljf 14 manifestira izrazitu i višeslojnu podudarnost s Hval, što vrlo uvjerljivo upućuje na postojanje zajedničkog, relativno bliskog predloška (Ramić-Kunić, Kardaš 2024). Tekstološka analiza, osobito na razini leksičke strukture pokazuje da se ove korespondencije ne mogu svesti na slučajne paralelizme, nego predstavljaju sistemske i ponovljive obrasce koji ukazuju na čvrsto ukorijenjenu zajedničku podlogu. Primjeri koji se donose u nastavku potvrđuju visok stepen tekstovno-leksičke homogenosti između Giljf 14 i Hval, u odlomcima koji se odnose na Djela apostolska. Kako ističu Ramić-Kunić i Kardaš (2024), uočeno je i sistematski dokumentirano 24 mjesta podudarnosti između Giljf 14 i Hvala, što predstavlja značajan broj za dalju tekstološku analizu. Riječ je o sljedećim primjerima:

Dj 2,47 людѣмъ Giljf 14 Hval umj. ѡлѣкомъ Mlet; Dj 10,17 прѣдъ вратн Giljf 14 Hval umj. прѣдъ дварѣмн Mlet; Dj 11,26 сннматн се Hval Giljf 14 umj. събратн се Mlet; Dj 13,47 до коньца Giljf 14 Hval umj. до послѣдннхъ Mlet; Dj 13,48 слово Giljf 14 Hval umj. нме Mlet; Dj 14,23 попн Giljf 14 Hval umj. епнскѣпн н днѣконн Mlet; Dj 16,25 поѣхота Giljf 14 Hval umj. хвалеща Mlet; Dj 17,16 непрѣзннннъ тѣлесъ нсплѣнь градъ Giljf 14 непрѣзннннъ тѣлесъ нсплѣнь градъ Hval umj. непрѣзннннъ тѣлесъ н трѣбнщѣ нсплѣненъ градъ Mlet; Dj 18,12 соуднще Giljf 14 Hval umj. на сънмнще Mlet; Dj 19,19 чарн Giljf 14 Hval umj. кореннѣ н непрѣзнннн Mlet; Dj 19,24 даѣше кознѣннкомъ съдѣлаѣ не мала Giljf 14 umj. даѣше златѣннкомъ не малѣ маздѣ Mlet; Dj 20,17 попы Giljf 14 Hval umj. епнскѣпн Mlet; Dj 23,9 апѣлъ Giljf 14 Hval umj. анѣлъ Mlet; Dj 24,25 о въздрѣжанн Giljf 14 Hval umj. ѡ пощенн Mlet; Dj 24,25 гождѣ (годъ же ?) Giljf 14 Hval umj. врѣме Mlet; Dj 25,23 моужы града дроугомъ соущѣмъ Giljf 14 Hval umj. мѣжн града грѣдомъ сѣщнмъ Mlet; Dj 26,7 надѣють се оулоуѣнтн Giljf 14 Hval umj. надѣють се слѣжнтн Mlet; Dj 27,12 нестронноу Giljf 14 нестроеноу Hval umj. недобрѣ Mlet; Dj 27,30 кораблнце Giljf 14 кораблѣцѣ Hval umj. прѣходѣцѣ Mlet; Dj 28,4 звѣрь Giljf 14 звѣрь Hval umj. змню Mlet; Dj 28,7 островномоу Giljf 14 островноуемоу Hval umj. ѡтока Mlet.

(Ramić-Kunić, Kardaš 2024: 345–347)

¹ Prvobitna ili arhaična redakcija, koju predstavlja Tolkovski apostol iz 1220. godine; druga, ruska redakcija, koja je najbolje očuvana u Tolstovskom apostolu; treća, ruska redakcija, koja se tradicionalno pripisuje moskovskom mitropolitu Aleksiju; četvrta, rusko-bugarska, koja je nastala pod trnovsko-resavskim utjecajem (Voskresenski 1879).

Prethodno izložena lista ne predstavlja konačan niti u potpunosti zaokružen popis podudarnosti; naprotiv, ona ostavlja prostor za daljnje preciziranje i dopunjavanje. Stoga se već navedenim primjerima mogu pridružiti i sljedeći, koji dodatno potvrđuju stabilnost tekstovno-leksičke podudarnosti Giljf 14 i Hval:

Dj 7,19 прѣмѣдрѣвъ Giljf 14 Hval / прѣльгавъ Mlet Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 9,29 онн же науннаоу ѡбнтн Giljf 14 Hval Šiš онн же науннаѡх оубнтн Ohr / онн же мншлаѡх ѡбнтн Mlet / онн же хотѡх н оубнтн Karp Slepč

Dj 10,18 нарнцаемн Giljf 14 Hval / рекомн Mlet рекомын Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 10,34 зрен соуднтъ Giljf 14 Hval / зрѣтъ Mlet зрнтъ Karp Ohr Šiš зрнтъ Slepč

Dj 13,19 раздѣлн Giljf 14 Hval Šiš / наслѣдоваше Mlet наслѣдоуѡше Karp наслѣдовашъ Slepč Ohr

Dj 13,43 нзвѣщаюшете є Giljf 14 Hval / ѡтворнста є Mlet твораста є Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 14,19 глѣщема Giljf 14 Hval / стезаюшма се Mlet стезающема се Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 15,15 гласеть Giljf 14 Hval / сказаятъ Mlet сказаетъ Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 17,17 прнлѡуающнмъ се Giljf 14 Hval / беснѡлюющнмъ съ Mlet бесѡдоуающнмъ с Karp бесѡдоуающнмъ съ Slepč / Ohr om. Šiš def.

Dj 17,25 дх̄а на вс̄е Giljf 14 Hval н дх̄ы въсе Ohr / н вс̄саӯскаѡ Mlet н вс̄ѣӯскаѡ Karp / по въ семоу Slepč / Šiš om.

Dj 17,29 каменоу нзваѣноу Giljf 14 Hval / каменъна урътана Mlet / каменнѡ образа Slepč ѡзыхн Karp / каменна хѡдожна Ohr / Šiš def.

Dj 17,29 подобноу Giljf 14 Hval Ohr Karp подобъна Slepč / ѡбразнѡ Mlet Tolst / Šiš def.

Dj 18,3 нпоказннцн Giljf 14 Hval / єдннокъзннцн Mlet / коузнъць Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 18,11 ѡує Giljf 14 Hval ѡуѡ Karp ѡуѡ Ohr / проповндає Mlet / Šiš, Slepč def.

Dj 18,21 рекъ Giljf 14 Hval / глѡвъ Mlet глѡ Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 19,32 смоуѡена Giljf 14 Hval / размншена Mlet размѡшена Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 20,23 грады Giljf 14 Hval / дн̄н Mlet Karp Šiš / Ohr i Slepč def.

Dj 21,4 не възнтн Giljf 14 Hval / не възоднтн Mlet не възходнтн Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 21,25 храннтн се Giljf 14 Hval Karp / блѡстн се Mlet / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 23,17 $\iota\omicron\upsilon\theta\upsilon\gamma$ Giljf 14 Hval Karp / $\iota\omicron\omega\psi\lambda$ Mlet / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 23,22 $\iota\omicron\theta\omicron\gamma$ Giljf 14 Hval / $\iota\omicron\omega\psi\lambda$ Mlet Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 26,24 $\beta\epsilon\varsigma\delta\omicron\upsilon\gamma\upsilon\gamma\omicron\gamma$ Giljf 14 Hval / $\omega\psi\epsilon\psi\alpha\gamma\upsilon\psi\lambda$ Mlet $\omega\psi\epsilon\psi\alpha\upsilon\theta\omicron\gamma$ Karp / Ohr, Šiš i Slepč def.

S obzirom na ukupan broj primjera u Djelima apostolskim tekst Giljf 14 pokazuje i odstupanja od Hval na tekstovno-leksičkoj razini. Ta se odstupanja, i kada su prisutna, ne odražavaju u smislu sistemskih promjena, već se mogu tumačiti kao sporadične razlike koje ne narušavaju temeljnu podudarnost između dvaju kodeksa. S druge strane, neke od razlika su individualne varijante koje bi upućivale na samosvojne intervencije prepisivača, ali neke imaju i potvrde u drugim rukopisima. Dakle, treba ipak reći da se između ovih kodeksa mora pretpostaviti najmanje jedan predložak posrednik. Zabilježene su sljedeće razlike među njima:

Dj 1,4 $\zeta\delta\alpha\tau\eta$ Giljf 14 Mlet $\zeta\alpha\tau\eta$ Christ Šiš Karp / $\gamma\epsilon\kappa\alpha\tau\eta$ Hval / Ohr i Slepč def.

Dj 2,1 $\pi\epsilon\tau\eta\delta\epsilon\varsigma\epsilon\tau\eta$ Giljf 14 $\pi\epsilon\tau\eta\delta\epsilon\varsigma\epsilon\tau\eta$ Christ $\pi\epsilon\tau\eta\delta\epsilon\varsigma\epsilon\tau\eta$ C89 $\pi\alpha\tau\delta\epsilon\varsigma\alpha\tau\eta\eta\eta$ Karp / $\pi\epsilon\tau\eta\kappa\omicron\varsigma\tau\eta\eta\eta$ Mlet Hval $\pi\epsilon\tau\eta\kappa\omicron\varsigma\tau\eta\eta\eta$ Šiš / $\widehat{\eta}\delta\eta\eta\eta$ Mak / Strum i Ohr def.

Dj 2,19 $\kappa\omicron\upsilon\gamma\epsilon\eta\eta$ Giljf 14 Mlet Christ Karp $\kappa\omicron\upsilon\gamma\epsilon\eta\eta$ Šiš / $\kappa\alpha\beta\eta\eta$ Hval / Ohr def.

Dj 5,2 $\epsilon\tau\epsilon\theta\omicron\gamma$ Giljf 14 Mlet Šiš / $\epsilon\delta\eta\omicron\gamma$ Hval $\epsilon\delta\eta\eta\lambda$ Slepč $\epsilon\delta\eta\chi$ Karp / Ohr def.

Dj 5,5 $\beta\epsilon\lambda\eta$ Giljf 14 Mlet $\beta\epsilon\lambda\eta\eta$ Šiš / $\beta\epsilon\lambda\eta\kappa\lambda$ Hval $\beta\epsilon\lambda\eta\kappa\lambda$ Karp / Ohr def.

Dj 5,7 $\eta\epsilon$ $\varsigma\omega\delta\omicron\upsilon\psi\eta$ Giljf 14 Christ / $\eta\epsilon$ $\omega\delta\psi\eta$ Mlet $\omega\delta\alpha\psi\eta$ Karp $\eta\epsilon$ $\omega\delta\omicron\upsilon\psi\eta$ Hval $\eta\epsilon$ $\omega\delta\alpha\upsilon\psi\eta$ Šiš / Ohr def.

Dj 7,22 $\eta\kappa\alpha\zeta\alpha\eta\eta$ Giljf 14 Christ $\eta\kappa\alpha\zeta\alpha\eta$ Mlet Karp / $\eta\alpha\omicron\upsilon\gamma\epsilon\eta$ Hval / Šiš i Ohr def.

Dj 9,2 $\eta\kappa\epsilon$ Hval $\eta\kappa\eta\lambda$ Karp / $\epsilon\tau\epsilon\eta$ Giljf 14 Mlet $\epsilon\tau\epsilon\eta$ Ohr Christ $\eta\epsilon\tau\epsilon\eta$ Šiš

Dj 12,10 $\epsilon\delta\eta\eta\eta$ Giljf 14 Mlet $\epsilon\delta\eta\eta\eta$ Ohr $\eta\epsilon\delta\eta\eta\omicron\gamma$ Šiš / $\epsilon\tau\epsilon\eta$ Hval

Dj 13,48 $\gamma\eta\epsilon$ Giljf 14 Mlet $\gamma\eta\eta\kappa\alpha$ Christ / $\beta\eta\eta\eta$ Hval / Ohr, Šiš i Slepč def.

Dj 17,7 $\eta\alpha\varsigma\alpha\upsilon\omicron\mu\omicron\gamma$ Giljf 14 $\eta\gamma\varsigma\alpha\upsilon\omicron\mu\omicron\gamma$ Mlet $\eta\alpha\varsigma\alpha\upsilon\omicron\mu\omicron\gamma$ Ohr / $\eta\alpha\omicron\upsilon\kappa\omicron\mu\omicron\gamma$ Hval / $\eta\omicron\upsilon\epsilon\lambda\eta\eta\eta\gamma$ Christ / $\zeta\alpha\pi\omicron\upsilon\upsilon\delta\epsilon\mu\gamma$ Slepč / Šiš def.

Dj 17,18 $\beta\lambda\omicron\gamma\omega\upsilon\varsigma\tau\omicron\upsilon\omega\varsigma\eta$ Giljf 14 Mlet $\beta\lambda\overline{\gamma}\omega\upsilon\varsigma\tau\omicron\upsilon\omega\varsigma\eta$ Christ $\beta\lambda\omicron\gamma\omega\upsilon\varsigma\tau\omicron\upsilon\omega\varsigma\eta$ Slepč Ohr / $\pi\omicron\pi\omicron\upsilon\omega\upsilon\delta\alpha\epsilon\tau\gamma$ Hval / Šiš def.

Dj 28,7 $\omicron\gamma\gamma\eta\gamma$ Giljf 14 $\omega\kappa\omicron\upsilon\gamma\gamma$ Šiš / $\omicron\kappa\gamma\epsilon\sigma\tau\gamma$ Hval / Ohr i Slepč def.

Giljf 14 pokazuje 78% podudarnosti s Hval. Takav stepen slaganja implicira da je Hval u Djelima apostolskim najbliži predlošku Giljf 14. Preostalih 22% nepodudarnosti obuhvata odstupanja od Hvala koje se mogu objasniti oslanjanjem na drugi predložak ili predstavljaju rezultat samostalne intervencije pisara Giljf 14. Procenat od 78% ne implicira naravno direktni predložak, nego ukazuje na dominantnu, ali ne i gotovo potpunu bliskost Giljf 14 i Hval. Naime, od ukupno 59 dokumentiranih mjesta poređenja, čak se

46 (78%) podudaraju, dok se samo 13 (22%) može definirati kao leksička odstupanja. Ova distribucija potvrđuje tezu o postojanju zajedničkog bliskog predloška te istovremeno ukazuje na to da su razlike pretežno sporadične i nenormativne, u skladu s individualnim prepisivačkim navikama ili drukčijim izborima koji su vjerovatno rezultat postojanja još makar jedne podloge između Giljf 14 i Hval u Djelima apostolskim.

Poslanice. Ranija istraživanja E. Ramić-Kunić i M. Kardaša (2024), zasnovana na sistematičnoj tekstološko-leksičkoj kolaciji korpusa bosanskih apostola, pokazala su da se u Poslanicama rukopisi Hval i Mlet stabilnije i višeslojno podudaraju, dok Giljf 14 u nizu mjesta stoji naspram njima. To potvrđuju s 20 primjera te zaključuju kako navedeni leksički pokazatelji jasno ukazuju na to da Giljf 14 u korpusu Poslanica demonstrira izvestan stepen leksičke podmladenosti:

2Kor 2,17 крьѡмѣствоуѡуть Hval крьѡмѣствоуѡуще Mlet umj. продающе Giljf 14; 2Kor 3,1 епнстолнн Hval Mlet umj. кннгъ Giljf 14; Gal 2,11 зазрачанъ Hval Mlet umj. зазорьнъ Giljf 14; Gal 3,4 ѡшоутъ Hval ашоутъ Mlet umj. безоума Giljf 14; Gal 3,25 пѣдагогѡемъ Hval педаго(го)мъ Mlet umj. закономъ Giljf 14; Gal 4,2 повелѣтелъ Hval велнтелн Mlet umj. ѡунтелн Giljf 14 / поруѡеннк Tolst; Gal 4,8 родомъ Hval Mlet umj. вѣщню Giljf 14; Gal 5,15 снѣденн боудете Mlet снѣденъ боудеть Hval потрѣбленъ боудеть Giljf 14; Ef 1,14 снабдыныѣ Hval снабдѣннѣ Mlet umj. съблоуденнѣ Giljf 14; Ef 6,7 слоужеще Hval Mlet umj. дѣлающе Giljf 14; Rim 6,12 тѣлы Hval тѣлн Mlet umj. плътн Giljf 14; Rim 7,15 разоумнѡваю Hval Mlet umj. вѣдѣ Giljf 14; 1Kol 9,7 ѡсть Hval Mlet umj. пнеть Giljf 14; Fil 3,21 образъ Hval Mlet umj. зракъ Giljf 14; 2Kor 5,4 мрътавноѡ Hval Mlet umj. съмрътъноѡ Giljf 14; 2Kor 1,5 страданнѣ Hval Mlet umj. моуѡеннѣ Giljf 14; 2Kor 13,11 моудръствоунте Hval Mlet umj. мнслнте Giljf 14; 1Kol 1,23 сканѣдѣль Mlet Hval umj. сѡлазнъ Giljf 14; 1Kol 3,19 хѡпаен Mlet Hval umj. емлен Giljf 14; 1Kol 6,6 сѣдѣтъ сн Mlet Hval umj. раднѣтъ се Giljf 14.

(Ramić-Kunić, Kardaš 2024: 345–347)

Ovome korpusu valja pridružiti i niz daljnjih primjera, koji na reprezentativan način proširuju prethodne nalaze te svjedoče o konzistentnom obrascu u kojem se Giljf 14, u Poslanicama, razmjerno često razdvaja od Hval i Mlet:

3Iv. 1:3 выноу Giljf 14 / нстннн Mlet нстннѣ Christ Šiš / рѣснотоу Hval / Ohr def.

3Iv. 1:5 братолоубнѣ Giljf 14 / въ братн Mlet въ братын Hval въ братнн Christ Šiš / Ohr def.

3Iv. 1:8 спѣшъннцн Giljf 14 / поспншъннцн Mlet Hval поспѣшъннцн Christ Šiš / Ohr def.

1Sol. 1:2 помннающе Giljf 14 / помннанне твореще Mlet Šiš помннаннне твореще Christ

Jud 1,6 мраѡьнннн Giljf 14 / вѣѡьнннн Mlet Hval вѣѡьнамн Christ / Ohr def.

Jud 1,18 вѣстаноутъ роугателе Giljf 14 / вѣдѣтъ рѡгателне Mlet Hval боудоутъ роугателе Christ / Ohr def.

Rim 3,3 невѣрованне Giljf 14 Tolst / невѣръство Mlet Šiš Hval невѣръствнѣ Christ / невѣрне Karp / Ohr def.

Rim 4,12 прикладающнмъ се Giljf 14 / прилагающнмъ се Mlet прилагающнмъ Christ прилагающнмъ са Karp / Ohr, Šiš def.

Rim 4,14 вѣрно ѡпѣванне Giljf 14 / ѡбѣтованне Mlet ѡбѣтованне Karp ѡбѣцанне Christ / Ohr, Šiš def.

Rim 12,20 напнтан Giljf 14 Xlud35 19 27 / ѡхлѣбѣла Mlet оухлѣбн Christ Karp Slepč оухлѣбѣлан Šiš / Ohr def.

2Sol 1,4 хвалнтн се Giljf 14 Šiš хвалнтн са Christ Karp / пдобаетъ похвалнтн се Mlet Hval / Ohr def.

2Sol 1,4 нхъже ѡдръжнтѣ Giljf 14 / еже прнемлете Mlet Hval Šiš наже приѣмляете Christ/ Ohr def.

2Petr 3,9 не опознѣтъ гѣ Giljf 14 / не късннтъ гѣ Mlet Hval Šiš / не моуднтъ Slepč гѣ / Ohr def.

2Petr 3,10 състави же Giljf 14 / стѡхнѣ же Mlet Hval стѡхнѣ же Šiš / Ohr def.

IIV 4,15 прѣбыватъ Giljf 14 / жнветъ Mlet жнветъ Ohr Christ / Šiš def.

Ef 1,19 велнчѣствнѣ славы Giljf 14 A4 / велнчѣство силн Mlet Hval велнчѣствнѣ силн Christ Šiš

Ef 1,23 испытающѣмоу Giljf 14 / нспѣлнающѣмѡ Mlet Hval Šiš їспѣлнающѣмоу Christ

Ef 2,21 съставленне Giljf 14 / създѣнне Mlet Hval създаенне Christ зданне Šiš

Fil 2,25 ѡбѣщанка Giljf 14 / свонннкъ Mlet свонннка Šiš / Ohr def.

Fil 3,11 сподобѡу се Giljf 14 / сътакнѡ се Mlet Hval Šiš om. / Ohr def.

Kol 2,18 не прѣмѣноуетъ Giljf 14 / не врѣдѡ сътворнтъ Mlet Hval неврѣдоу сътворнтъ Christ Šiš

Tit 2,3 ѡнстѡлѣпнѣ Giljf 14 / с(ве)толѣпнѣ Hval сѣтолѣпнѣ Christ сѣтолѣпнѣ Mak Slepč Šiš / Mlet def.

Tit 3,5 благнхъ Giljf 14 / праведнхъ Hval прѣднхъ Christ / Mlet i Šiš def.

Pojedina specifična čitanja dokumentirana u Giljf 14 nalaze svoju potvrdu u rukopisu koji Voskresenski vodi pod signaturom A20² te rukopisima predstavnicima preslavske redakcije:

Rim 7,23 ѡма моего Giljf 14 A20 Tolst / ѡмовѣномѡ мн Mlet Christ Karp Šiš / Ohr def.

² A20 Апостолъ и Евангелію, рукой. Бѣлградской народной библ. Л? 211, пис. на пергаментѣ, въ листѣ, въ два столбца, мелкимъ (40 строкъ на страницѣ) и красивымъ полууставомъ XIV в. Правоисание сербское.

Rim 7,24 грѣшньн Giljf 14 A20 грѣшенъ Tolst / ѡканьнн Mlet ѡканьны Karp ѡканьнъ Christ ѡканьнын Šiš / Ohr def.

Ef 1,14 съблюденнъ Giljf 14 A20 / снабдынѣ Hval снабдѣннъ Mlet снабдѣннъ Slepč Šiš снабдѣнню Tolst Christ / потворенна Tolst

2Kor 1,5 моуеннъ Giljf 14 A20 Xlud35 / страданнъ Hval Mlet страданна Slepč / приятна Tolst Karp Ohr приетна Šiš стѣти Tolst Christ.

S druge strane, u pojedinim mjestima Poslanica pojavljuju se rješenja u kojima Giljf 14 i Hvalov rukopis stoje u opoziciji prema Mlet, dok se povremeno registrišu i primjeri koji svjedoče o iznimnoj izmiješanosti tradicije: u takvim slučajevima Giljf 14 i Mlet ostvaruju podudarnost, dok Hvalov tekst ostaje osamljen:

2Sol 1,8 мьсть Giljf 14 Hval Tolst Šiš / маздѣ Mlet / ѡмыщенне Karp / Ohr def.

Ef 1,8 н снмъ словомъ Giljf 14 н сьмнсловъ Mlet Šiš разоумомъ Hval / Ohr def.

Ef 4,29 слыщешиъ Giljf 14 Hval Šiš / трѣбѹщиъ Mlet / Ohr def.

Fil 2,25 съпѣшннка Giljf 14 съпоспѣшннка Hval Šiš / нсповѣдѣннка Mlet / Ohr def.

Kol 2,2 богатство Giljf 14 Hval / бл҃годѣство Mlet / богатствѣ Christ Šiš / Ohr def.

Ramić-Kunić i Kardaš (2024) navode da, iako se u velikom broju slučajeva podudara sa Tolst, jednim od najreprezentativnijih tekstualnih svjedočanstava preslavske redakcijske skupine apostolskih rukopisa, Giljf 14 najdosljednije korelira upravo s Karp. Ipak, valja naglasiti da se tekst Giljf 14 ne odlikuje onim intenzitetom leksičkog podmlađivanja koji karakterizira Karp. Učestalo slaganje s ovim makedonskim apostolom, međutim, može biti indikativno za smjer prijenosa predložaka prema bosanskoj sredini – premda pitanje tog prenošenja i dalje ostaje otvoreno u filološkoj literaturi (Ramić-Kunić, Kardaš 2024: 350). Na veći stepen leksičke podmlađenosti Karp u odnosu na Giljf 14 posebno upućuju primjeri poput sljedećih:

Hebr 5,1 арьхнерѣн Giljf 14 / старѣншна стѣскы Karp; 2Tim 1,3 хвалоу нмаъ Giljf 14 / бл҃годать нмаъ Karp; 2Tim 1,3 ѡ прароднтель Giljf 14 / ѡ прѣдѣдъ Karp; 1Tim 6, 19 да нмоутъ се за нстоую жнзнь Giljf 14 / да са нмѣтъ вѣуныа жнзнь Karp; 2Sol 1,10 сѣѣтельство Giljf 14 Mlet Hval / послушество Karp. Isti je slučaj i u *Djelima apostolskim* gdje Giljf 14, ali i Mlet te Hval stoje nasuprot Karp: Dj 1,4 повелѣваше Giljf 14 повелнваше Mlet Hval повелѣваше Šiš / заповѣда Karp; Dj 1,8 до послѣдѣннхъ земѣ Giljf 14 до послѣдннхъ землн Mlet Hval послѣдѣннхъ землн Šiš / до сконѣннѣ вѣка Karp; Dj 1,10 въззрающе Giljf 14 Mlet Hval / зраще Karp; Dj 1,15 бѣ же народъ ѹедъ въ клѣпѣ Giljf 14 Mlet Hval / бѣ же народа нменемъ вѣкоупѣ Karp; Dj 1,18 ѡ мьзнѣ Giljf 14 Mlet Hval / стьзѣ Karp.

Iako pojedina leksička i tekstološka mjesta ukazuju na određene podudarnosti s Karp, ukupna analiza pokazuje da su divergencije među njihovim predlošcima suviše brojne i suštinske da bi se mogla opravdano prihvatiti hipoteza o njihovoj bliskoj

zavisnosti. Naime, ključne razlike jasno upućuju na odvojene tekstualne linije prenosa. Stoga se čini metodološki neodrživim govoriti o postojanju užeg zajedničkog predloška; umjesto toga, vjerovatnije je da oba izbora reflektiraju paralelne, ali međusobno nezavisne faze tradicije iz koje potječu. Ovakav zaključak potkrepljuju i varijante koje se u dva teksta javljaju sistematski, a ne sporadično, što dodatno isključuje mogućnost slučajnih intervencija prepisivača i upućuje na dublje tekstološke razlike. U izdanju ovoga apostola koji je priredila F. Veispahić (2021) formulira se zaključak da “se na osnovi nekih primjera može reći da Giljf ima stariju leksiku od Hval. i Mlet., npr. Rim. 13:9 *свѣдѣтельствоуешн* Giljf., naspram *послѣшствѣешн* Mlet., Hval.” (Veispahić 2012: 15). Zaključak da Giljf. “ima stariju leksiku od Hval. i Mlet.” ne može izdržati strožiju filološku provjeru kao opće pravilo za cijeli tekst Giljf 14. Naime, takva tendencija donekle je uočljiva u Djelima apostolskim, ali ne i u Poslanicama, gdje distribucija leksičkih varijanata nije konzistentna s tezom o sistematskoj arhaičnosti Giljf 14. Primjer iz Rim. 13:9 (*свѣдѣтельствоуешн* u Giljf 14 naspram *послѣшствѣешн* u Mlet, Hval) metodološki je nedovoljan i nereprezentativan: leksem tipa *posluš-* zabilježen je nerijetko i u tekstovima arhaične redakcije, pa stoga ne može služiti kao pouzdan indikator relativne starine. Stoga je opravdano ograničiti takvu ocjenu na pojedine odjeljke (primarno Djela apostolska), ali je ne generalizirati na Poslanice niti graditi na izoliranim primjerima kriterij arhaičnosti, bez detaljnog korpusnog poređenja.

Uprkos brojnim tekstovno-leksičkim razlikama, bosanski apostoli u nizu mjesta pokazuju stabilan obrazac zajedničkog ponašanja, koji stoji nasuprot većini drugih apostolskih tekstova svih redakcija. Za dalja istraživanja tekstovno-leksičke razine osobito je relevantno što se upravo u tim mjestima bilježi učestalo podudaranje s makedonskim Slepčanskim apostolom, što upućuje na bliskost predložaka jer se izbori koji slijede u nastavku teksta teško mogu svesti na slučajnu podudarnost, a posebno što u ostalim analiziranim svjedočanstvima takva rješenja nisu potvrđena:

Jk 1,26 *не охѣстае* Hval *не въсѣластае* Mlet *не въхѣластаа* Slepč *не въсѣлащае* Giljf 14 / *не въстеѣае* Pant *не въстаѣана* Christ Šiš / Ohr def.

Jk 2,11 *законопрѣстѣпникъ* Mlet Giljf 14 Hval *законопрѣстѣпникъ* Slepč / *прѣстоупникъ* Šiš / *прѣстѣпникъ* законѣ Pant *прѣстоупникъ* закону Christ / Ohr def. (138 str.)

Iv 1,9 *ѡпоустнѣ* Giljf 14 Mlet Hval / *ѡдасть* Pant Christ Šiš / Ohr def.

ITim 3,8 *немѣшелонскателемъ* Giljf 14 *немѣшелонскателемъ* Slepč Mlet def. / *мѣшелонщѣа* Christ *мѣшенщѣемъ* Šiš / Ohr def.

Jk 3,4 *се маломъ крѣмнломъ* Giljf 14 Hval *се малнмъ крѣмнломъ* Mlet (140 str.) / *ѡ мала крѣмнла* Šiš Chrsit / Ohr def.

IPetr 1,2 *по проповѣданню ба̄* Giljf 14 *по провѣданню ба̄* Mlet Hval Slepč / *по прозрѣнноу* Christ Šiš i ostali

Iv 2, 13 *юноти* Giljf 14 Mlet Hval *юногы* Slepč / *оуноша* Christ Ohr def.

Rim 1,5 HMEHEM Gilj 14 Mlet Slepč A12 / 3a HMEHE iero Christ / no HMEHH u svim ostalim rukopisima koje navodi Voskresenski.

Rim 3,14 rHbBa Gilj 14 Mlet A6. 8. 13. 16. 21 / ropETH u svim ostalim rukopisima koje navodi Voskresenski.

Rim 2,17 HIOДБH Gilj 14 A2 A6 / HIOДБАНННБ Mlet / ЖHДОВННБ Christ / Ohr def.

Sistematsko poređenje Gilj 14 s ostalim bosanskim apostolima pokazuje da se ovi rukopisi u nizu mjesta ponašaju kao relativno koherentan tekstualni korpus. U segmentima gdje je bilo moguće izvršiti preciznu kolaciju svjedočanstava, uočava se stabilan niz zajedničkih čitanja, što sugerira da bosanski apostoli u većoj mjeri čuvaju strukture koje potječu iz ranijih, arhaičnih tekstualnih stadija. Ova unutrašnja homogenost, naravno, ne isključuje činjenicu da se njihovi zajednički elementi javljaju i u starijim slavenskim apostolskim tradicijama, pa pojedine varijante u Gilj 14 povremeno nalaze podudarnosti u rukopisima drugih redakcija.

Posebno su indikativni odsjeci u kojima se formiraju manje, ali dosljedne grupe slaganja: tako se Gilj 14 u pojedinim tekstualnim jedinicama približava Mlet, dok u drugim mjestima pokazuje paralelizme s Hval. Ove divergencije nisu rezultat stohastične prepisivačke prakse, nego ukazuju na interferenciju različitih predložaka uključenih u prijeписnu genealogiju rukopisa. Tekst Gilj 14, iako u osnovi zadržava arhaičnu strukturu, jasno dokumentira prisustvo slojevitog naslijeđa, što potvrđuju mjesta gdje pojedina čitanja dijeli isključivo s predstavnicima preslavske grupe rukopisa. Filološka analiza ovih podudarnosti i razilaženja pokazuje da su se bosanski apostoli – uključujući i Gilj 14 – u jednom trenutku nesumnjivo odvojili od zajedničkog arhetipskog stabla, iz kojeg se nadalje razvijaju u nekoliko divergentnih smjerova. Tragovi tog zajedničkog izvorišta i dalje su jasno prepoznatljivi u tekstualnom tkivu rukopisa, uprkos kasnijim odstupanjima, koja svjedoče o višestrukim prijeписnim podlogama i kompleksnim tokovima transmisije.

Komparativna analiza bosanskih apostola u odnosu prema najstarijim slavenskim apostolskim svjedočanstvima jasno pokazuje njihovu izrazitu podudarnost i dosljedno naslanjanje na arhaične predloške zajedničke tradicije. Iako se u cjelini može uočiti stabilno čuvanje starijih jezičnih slojeva, neophodno je naglasiti da je heterogenost prijeписne građe imala za posljedicu izvjesnu unutrašnju varijabilnost: bosanski apostoli se u očuvanju arhaizama čas podudaraju s većinom najranijih svjedoka, čas samo s pojedinačima među njima. U tom kontekstu osobito je instruktivan Gilj 14, koji manifestira jasno prepoznatljivu izmiješanost tekstualnih slojeva. Ovaj rukopis povremeno pokazuje leksička i tekstualna slaganja s Mlet, dok se u drugim segmentima približava Hval, što nedvojbeno ukazuje na postojanje više predložaka uključenih u proces njegova nastanka. Ovakva interferencija različitih tradicijskih linija nije samo rezultat prijeписne prakse, već i važan indikator složene putanje tekstualne transmisije, čime se potvrđuje da je Gilj 14 nastao u okruženju u kojem su cirkulirali različiti predlošci apostolskih tekstova.

Kratice i popis izvora

- Christ *Kristijanopoljski apostol*, 12. st., L'vov, L'vovskij istoričeskij muzej, Central'naja nauč-naja biblioteka Akademija nauk Ukrainy, *sign. OP No 37, OP VIII.3*
- En *Eninski apostol*, 11. st., Sofija, Nacionalna biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodij", *sign. No 1144*
- Hlud 36 *Apostol iz Kolekcije Hludova* br. 36, 14. st.; leksičke varijante u: Voskresenskij (A12) 1892, 1906. i 1908.
- Hval *Hvalov apostol*, 1404. god., Bolonja, Biblioteca dell' Università Manoscritti, *sign. No 3575B*
- Karp *Karpinski apostol*, 13./14. st., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, *sign. Hludov 28.3*
- Mat *Matični apostol*, kraj 13. st., Novi Sad, Matica srpska, *sign. No 184*
- Mlet *Mletački apostol*, 14./15. st., Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, *sign. Cod. Or. 227 (=168)*
- Ohr *Ohridski apostol*, kraj 12. st., Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, *sign. Grig 13*
- Pant *Pantelejmonov apostol*, 14. st., Atos, Manastir Sv. Pantelejmona, *sign. No 6*; varijante prema kopijama apostola koje se danas čuvaju u Staroslavenskom institutu u Zagrebu
- Slepč *Slepčenski apostol*, kraj 12. st., Sankt-Peterburg, Plovdiv, Moskva, Kijev, Biblioteka Akademii Nauk, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Rossijskaja Nacional'naja biblioteka, Central'naja naučnaja biblioteka Akademija nauk Ukrainy, Narodna biblioteka "Ivan Vazov"
- Šiš *Šišatovački apostol*, 1324. god., Beograd, Biblioteka Srpske patrijaršije, *sign. No 322*
- Tolk *Tolkovski apostol*, 1220. god., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, *sign. Sin. 7*
- Tolst *Tolstovski apostol*, 14. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja Nacional'naja biblioteka, *sign. Q.p.I.5*

Literatura

- Amfilohij, arhim. (1885–1888), *Drevle-slavjanskij Karpinskij apostol XIII veka s grečeskimi tekstom 1072 goda. T. 1–3*, Izdanija Rejnecija 1747, Moskva
- Jagić, V. (1893), "Grškovićev odlomak glagolskog apostola", *Starine*, XXVI, 33–161.
- Kardaš, M. (2016), "Paleografske i jezičke odlike novog petrogradskog bosanskog evanđelja u odnosu na Giljferdingov apostol No 14", u: *Drugi simpozij o bosanskom jeziku, zbornik radova*, Institut za jezik, Sarajevo, 51–62.
- Kuna, H. (1988), "Mjesto i značaj Pantelejmonovog apostola među rukopisima srednjovjekovne bosanske književnosti", *Godišnjak Instituta za književnost*, XVII, 9–18.
- Kuna, H. (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosna, 45, Sarajevo
- Kuna, H., N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, A. Nazor (1986), *Hvalov zbornik: Faksimil, transkript i komentar*, Svjetlost, Sarajevo
- Ramić-Kunić, E., M. Kardaš (2024), "Bosanski apostoli: Tekstovno-leksičko istraživanje", *Slovo*, No 74, 327–364.

- Šidak, J. (1967), "Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u Lenjingradu", *Slovo*, No. 17, Zagreb, 113–124.
- Veispahić, F. (2021), *Sanktpeterburški bosanski Apostol: RNB GIL'F. 14*, Forum Bosna, Sarajevo
- Voskresenski, G. A. (1879), *Drevnij slavjanskij perevod Apostola i ego sudby do XV v.*, Izdatel'stvo Universitetskoj Tipografii, Moskva
- Voskresenski, G. A. (1892), *Drevne-slavjanskij Apostolъ. Poslanija svjatago apostola Pavla. Poslanie kъ Rimljanamъ*, Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ, Moskva
- Voskresenski, G. A. (1906), *Drevne-slavjanskij Apostolъ. Poslanie svjatogo apostola Pavla kъ Korinfjanam 1-e*, Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ, Moskva
- Voskresenski, G. A. (1908), *Drevne-slavjanskij Apostolъ. Poslanija svjatago apostola Pavla kъ Korinfjanam 2-e, kъ Galatamъ i kъ Efesjanamъ*, Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ, Moskva

Edita Spahić i Nusret Drešković: Etimološka struktura sarajevske toponimije

Rad predstavlja rezultate istraživanja u kojem je etimološkom analizom utvrđeno jezičko porijeklo 733 sarajevska toponima, a građa je ekscerpirana s topografskih karata razmjera 1:25.000 i 1:10.000 i katastarskog plana razmjera 1:5.000, koje su izdali Vojnogeografski institut u Beogradu i Urbanistički zavod Grada Sarajeva u periodu 1975–1982. godine. Jezičko porijeklo toponima posmatralo se kao zavisna varijabla u odnosu na nezavisne varijable: praslavenski jezik, orijentalni i drugi jezici (hebrejski, latinski, grčki, njemački, mađarski, mletački, aramejski, albanski, staronordijski, italijanski, hetitski), a kao indikator je uzet korijen riječi. Utvrđeno je da je sarajevski toponomastikon nastao i razvijao se dominantno u okviru srednjojužnoslavenskog dijasistema, odnosno ijekavsko-šćakavskog dijalekta, s malim ili zanemarljivim procentom drugih jezika koji učestvuju u njegovoj tvorbi, uprkos intenzivnim utjecajima rimske kulture, višestoljetnoj vladavini Osmanlijskog Carstva i austrougarskim kulturnim utjecajima, kao i sve izraženijoj urbanizaciji koja neminovno donosi utjecaje neslavenskih jezika i kultura.

Ključne riječi: toponimija Sarajeva, GIS, etimološka analiza, ijekavskošćakavski dijalekt, sarajevski govor.

Etymological Structure of Sarajevo Toponymy

The paper presents the results of research in which the linguistic origin of 733 Sarajevo toponyms was determined through etymological analysis, extracted from topographic maps on a scale of 1:25,000 and 1:10,000, and a cadastral plan on a scale of 1:5,000, which were issued by the Military Geographical Institute in Belgrade and the Urban Institute of the City of Sarajevo in the period 1975–1982, was determined through etymological analysis. The linguistic origin of toponyms was viewed as a dependent variable in relation to independent variables: Proto-Slavic language, oriental and other languages (Hebrew, Latin, Greek, German, Hungarian, Venetian, Aramaic, Albanian, Old Norse, Italian, Hittite), The root of the word was taken as an indicator. It was established that the toponomasticon of Sarajevo was created and developed dominantly within the framework of the Middle South Slavic diasystem, that is, the Eastern Bosnian dialect, with a small or negligible percentage of other languages participating in its creation, despite the intense influences of Roman culture, the centuries-long rule of the Ottoman

Empire, Austro-Hungarian cultural influences and the urbanization, which inevitably brings the influence of non-Slavic languages and cultures.

Key words: toponymy, GIS, etymological analysis, Eastern Bosnian dialect, Sarajevo vernacular.

1. Uvod

U ovom radu prikazani su rezultati etimološke analize sarajevskih toponima zabilježanih na kartama grada Sarajeva, izdatim u periodu 1976–1982. godine. S obzirom na to da je etimološko istraživanje obuhvatilo 733 toponima, što nije moguće u potpunosti prikazati u ovom radu, izabrani su toponimi koji predstavljaju dvije najbrojnije grupe toponima u odnosu na jezičko porijeklo: toponimi s korijenom u praslavenskom jeziku i toponimi s korijenom u orijentalnim jezicima. Unutar te dvije grupe prikazana je etimološka analiza predstavnika toponima motiviranih prirodnogeografskim i kulturno-geografskim faktorima, koji su podjednako zastupljeni u sarajevskom toponomastikonu, čime se potvrđuje značaj Sarajeva kao kulturnog centra regije. Prikazom etimološke analize predstavnika toponima s antroponimskim osnovama posebno se ističe značaj toponimije za antroponimijske studije. Također je prikazana etimološka analiza dva toponima s korijenom u jezicima koji su zanemarljivim procentom prisutni u sarajevskoj toponimiji, ali su ti toponimi čvrsto ukorijenjeni u sarajevskom toponomastikonu zbog pojačane onomastičke funkcije. Pored etimološke analize toponima, zabilježen je i njihov izgovor, koji predstavlja recentni sarajevski govor i ukazuje na neistraženu osobinu ovog govora: alternaciju $v \sim f$ u inicijalnoj poziciji.

Zbog višestoljetnog privrednog, kulturnog i društvenog značaja grada Sarajeva za prostor koji danas obuhvata Bosna i Hercegovina, kao i njegovog značaja za regiju i šire, njegova toponimija je naročito značajna i obavezuje nas na opsežnija istraživanja. Toponimi su jedni od najstarijih spomenika, često i jedini spomenici pojedinih razdoblja u historiji grada i prostora na kojem je nastao, a prepušteni su zaboravu. Koristeći njihovu osobitost da su historijska leksika u današnjoj onomastičkoj upotrebi, na osnovu njih može se konstruirati život, jezik i svjetonazor stanovništva koje ih je stvorilo (Šimunović 1983: 235). Također se mogu utvrditi i potvrditi nekadašnja prirodna sredina grada, areal pojedinih biljnih i životinjskih vrsta, položaj nekadašnjih naselja, puteva, utvrđenja i njihova starost, zatim privredne djelatnosti, njihov areal i osobitosti te pojedina jezička obilježja i njihov areal. Kao lingvistički fosili, onimi nose jezičke podatke čak iz vremena kad pojedini narodi nisu imali pismo, pa su onimi jedini preostali svjedok njihovog jezika ili ranijih faza razvoja nekog jezika. To su često i prve riječi zapisane na nekom jeziku. Detaljno istražen toponim ima vrijednost epigrafskog spomenika (Šimunović 1972: V). Onimi svjedoče i o prvim kontaktima pojedinih naroda i njihovim međusobnim utjecajima, prate razvoj društva i kulture na određenom području. Također nam prenose sliku, osjećaje, razmišljanja i percepcije stvarnosti ljudske zajednice u kojoj su nastali, kao

poruku predaka koju trebamo pročitati. Dakle, onimi su, u suštini, spoznaje o svijetu onog vremena u kojem su nastali, kondenzirano iskustvo društvenih zajednica koje su ih oblikovale (Smailović 1990: 35). Dok karte pokazuju izgled terena nekog kraja, toponimi na njima govore o ljudskim zajednicama i njihovom životu na tom terenu. Oni su dio osjetljivog, političkog pitanja nezavisnosti pojedinih država, slobode izražavanja kulturnog identiteta i otpora asimilaciji, što se posebno očituje u pograničnim područjima, koloniziranim područjima, kao i područjima u kojima žive manjine (Kladnik, Geršić, Perko 2020: 94, 161; Palmer, Korson 2020: 190; Jordan 2023: 289).

Sarajevski kraj bio je naseljen još u prahistorijsko doba. Ostaci neolitskog naselja nađeni su na brdu Zlatištu, a na području današnje Ilidže postojala je butmirska kultura. Prije rimskog osvajanja, sarajevski kraj naseljavalo je ilirsko pleme Dezitijati, koje je kasnije romanizirano. Ilirske gradine na padinskim područjima u doba Rimljana su pretvorene u vojne utvrde. Područje današnjeg grada je bilo šira okolina rimske kolonije Aquae S. Dolaskom Slavena teritorija današnjeg grada uključena je u slavensku župu Vrhbosnu, s utvrđenim gradom Hodidide i pijačnim trgom Torkovištem, naročito živim od 14. st., te brojnim selima. U drugoj polovini 15. st. Osmanlije na ovom prostoru formiraju kasabu oko koje se razvio današnji grad, dijelom i tako što je u gradsko područje uključivao srednjovjekovna naselja. Dolaskom austrougarske vlasti grad se ubrzano izgrađuje, a njegov razvoj zamire tokom vladavine Kraljevine Jugoslavije te oživljava nakon Drugog svjetskog rata, kada se razvio u regionalni grad s nekoliko konurbacija (Bakaršić 1959: 507). Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992–1995. god. Sarajevo je pretrpjelo znatne ljudske i materijalne gubitke, ali se danas razvilo u aglomeraciju (Bublin 2003: 35–36, 40, 49, 77).

U cilju doprinosa poznavanju jezika i kulture grada Sarajeva istraženo je jezičko porijeklo toponimije grada na osnovu hipoteze da je sarajevski toponomastikon nastao i razvijao se dominantno u okviru srednjojužnoslavenskog dijasistema, odnosno ijekavskošćakavskog dijalekta, sa zanemarljivim procentom drugih jezika koji učestvuju u njegovoj tvorbi, uprkos intenzivnim utjecajima rimske kulture, višestoljetnoj vladavini Osmanlijskog Carstva i austrougarskim kulturnim utjecajima, kao i sve izraženijoj urbanizaciji koja neminovno donosi utjecaje drugih neslavenskih jezika i kultura.

U Bosni i Hercegovini zastupljeno je samo štokavsko narječje od četiri srednjojužnoslavenska narječja. Nekadašnja zapadna štokavština je postala nedjeljiva od istočne, uglavnom pod utjecajem migracija i novoštokavskih inovacija u srednjem vijeku, pa je danas lakše dijeliti štokavsko narječje na novoštokavske i nenovoštokavske dijalekte, iako su osobine nekadašnjih istočne i zapadne štokavštine prisutne u poddijalektima novoštokavskog ijekavskog dijalekta. Brozović (2005: 11–13) smatra da dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine danas zauzimaju ikavski (zapadni) novoštokavski dijalekt i ijekavski (istočnohercegovačko-krajiški) novoštokavski dijalekt. Međutim, bosanskohercegovački govori se dijele na četiri dijalekta: iekavskošćakavski (istočnobosanski), ikavski novoštokavski, odnosno štakavsko-šćakavski (zapadni), iekavskoštakavski (istočnohercegovački) i štakavski, odnosno ikavsko-jekavski (posavski) dijalekt (Halilović i dr. 2021: 9–10).

Sarajevski govor pripada ijekavskošćakavskom ili istočnobosanskom dijalektu, koji obuhvata sjeveroistočnu Bosnu, dakle, međuriječje Bosne i Drine i slivove rijeka Fojnice i Usore. Ovaj dijalekt je arhaični, zapadnoštokavski dijalekt Bosne s uglavnom sačuvanim izvornim osobinama i vrlo je značajan za bosanski jezik zbog svojih genetskih osobitosti jer se razvio u vrijeme srednjovjekovne Bosne (Halilović 2005: 15). Najbolje ga čuvaju starosjedioci Bošnjaci i Hrvati na desnoj obali rijeke Bosne i u slivovima rijeke Fojnice, Krivaje i Usore. Njemu pripadaju i govori nepotpuno asimiliranih došljaka. Ovaj arhaični bosanski dijalekt sve više nestaje pod pritiskom novoštokavskih govora, književnog bosanskog jezika i drugih, neslavenskih jezika. Značajan udarac njegovom opstanku nanesen je ratnim djelovanjima, kada možemo govoriti o lingvocidu, odnosno o ubistvima i raseljavanju njegovih jezičkih pripadnika i razaranju njihove kulture, što nanosi ogromnu štetu opstanku ovog dijalekta. Njegov značajan dio, svakako, predstavlja toponimija ovog prostora, koja je nedovoljno istražena i, zbog navedenih nepovoljnih egzistencijalnih i kulturnih prilika, prijeti joj nestanak.

Ijekavskošćakavski dijalekt se dijeli na dva poddijalekta: sjeverni, koji čine govori sjeverno od rijeke Krivaje i istočno od rijeke Bosne ili tuzlanska oblast, i južni, koji čine govori južno od rijeke Krivaje i zapadno od rijeke Bosne. Južni poddijalekt se sastoji od nekoliko govornih tipova: južnobosanskog, kojim se govori u naseljima između planina Bjelašnice i Igmana i rijeka Zujevine i Željeznice, zatim sarajevskog govora, koji na sjeveru graniči s govornim tipom koji obuhvata naselja između rijeka Bosne i Krivaje, prema planini Zvijezdi. Na jugoistoku i istoku sarajevski govor graniči sa sjevernim govorima ijekavskošćakavskog govornog tipa, koji pripada drugom dijalektu, istočnohercegovačkom, odnosno njegovom jugoistočnom poddijalektu (Halilović 2005: 15; Halilović i dr. 2021: 9–10).

Smatra se da je sarajevski govor periferijski ijekavskošćakavski govor, koji ima i osobine susjednih ijekavskošćakavskih govora (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 9–10, 66).

Doprinos onomastike dijalektologiji ogleda se upravo u jezičkoj konzervativnosti i dijalektološkoj autentičnosti toponima, pošto toponimi, općenito, teže podliježu utjecaju aktivnih jezičkih tendencija, pa postaju autentični primjeri narodnog govora na kojem su nastali, u ovom slučaju, sarajevskog narodnog govora. Također, toponimi mogu doprinijeti crtanju, nagovještavanju, preciziranju ili ispravci dijalekatskih izoglosa (Pešikan 1976: 101; Šimunović 1976: 190–191; Moguš 1987: 97–98; Loma 1987: 152).

Dosadašnja proučavanja toponima grada Sarajeva su bila parcijalna, odnosno proučavala su manji broj toponima (ponekad samo jedan ili dva) i često samo s jednog aspekta, npr., samo lingvističkog ili samo geografskog. Ovim istraživanjem je kreirana vrlo opsežna baza podataka toponima grada, koja je proučena s etimološkog, motivacijskog, geoprostornog i kulturnohistorijskog aspekta. U ovom radu je istaknuta lingvistička vrijednost ove geobaze podataka toponima Sarajeva i njen doprinos dijalektološkim istraživanjima.

2. Metodologija

U prvoj etapi istraživanja bilo je neophodno vremenski i prostorno ograničiti istraživanje budući da je nemoguće analizirati sarajevski toponomastikon samo u jednom radu, bez vremenskih i prostornih ograničenja. Počeci sarajevske toponimije se nalaze još u ilirskom, možda i predindoevropskom dobu, a teritorijalno, sarajevsko područje je, u različitim historijskim periodima i po različitoj teritorijalnoj organizaciji, obuhvatalo, pored današnjih kantonalnih granica, i teritoriju Vareša, Kreševa, Fojnice, Trnova, gornjeg toka Neretve, Bugojna, Pala, pa čak i Užica. Zbog te činjenice, istraživanja u ovom radu su ograničena na grad Sarajevo u današnjim granicama. Vremenski, istraživanje u ovom radu je ograničeno na period 1975–1982. god., kada je realiziran i jedan dio terenskog istraživanja u okviru projekta prikupljanja dijalektološke građe za Bosanskohercegovački lingvistički atlas. U tim istraživanjima je izostavljena toponimija, pa je ovaj rad, zapravo, doprinos tom projektu. S ovog vremenski i prostorno ograničenog područja kartografskom metodom je formiran toponomastikon, dakle, dobijen je na osnovu indirektnih metoda prikupljanja podataka, odnosno literaturnog prikupljanja podataka. Prvi dio formiranja toponomastikona bazira se na prikupljanju sekundarnih eksternih podataka, odnosno onih podataka koje su prikupile i objavile organizacije ovlaštene za primarno prikupljanje podataka (Bajgorić, Somun-Kapetanović 2012: 119, 127; Vujević 2002: 114; Pavlović 1969: 78). U ovom istraživanju to su Vojnogeografski institut u Beogradu i Urbanistički zavod Grada Sarajeva. Dakle, kartografskom i geostatističkom metodom formiran je toponomastikon grada Sarajeva na osnovu katastarskog plana grada Sarajeva izdatog sedamdesetih godina 20. st. u razmjeru 1:5.000, koji je objavio Urbanistički zavod Grada Sarajeva (od 1975. god. Zavod za prostorno i urbanističko planiranje i programiranje – Sarajevo), s topografske karte grada Sarajeva razmjera 1:10.000, također u izdanju spomenutog Zavoda, i topografske karte razmjera 1:25.000 iz 1982. god. u izdanju Vojnogeografskog instituta u Beogradu. Ovaj dio toponomastikona sadrži 696 toponima četiri gradske općine: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad. Također, ovaj popis je dopunjen sa 37 toponima navedenih općina uzetih s popisa toponima grada Sarajeva koji je sastavio I. Tanović (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 80–90). Istraživanje nije obuhvatilo sarajevske krematonime jer ova grupa toponima, zbog svog opsega, zahtijeva posebno istraživanje.

U drugom dijelu istraživanja dobijeni popis je metodom strukturiranog intervjua provjeren u razgovoru s informatorima traženjem dijalekatskih oblika ovih toponima. Dakle, prikupljeni su primarni podaci za kvalitativna istraživanja dobijeni metodom kontroliranih neposrednih posmatranja (Bajgorić, Somun-Kapetanović 2012: 118, 125–126). Konkretnije, odabrana su četiri informatora s ispitivanog govornog područja koji pripadaju različitim životnim dobima: Muhamed Hamamdžić, rođen 1958. god., Ramiz Rizvan, rođen 1973. god., Admira Koso-Pezo, rođena 1983, i Bakir Rizvan, rođen 2000. godine. Informatori su odabrani kao reprezentativan uzorak govornika sarajevskog govora: rođeni i odrasli u Sarajevu kao pripadnici treće generacije Sarajlija. Prilikom odabira informatora vodilo se računa o tome da su informatori zapravo predstavnici

tri različite generacije: stare, zrele i mlade generacije, kako bi se dobila vjerodostojna sinhronijska slika dijalekatskih oblika toponima (Bašić, Malnar Jurišić 2016: 72; Baotić 2007: 4; Trask 2015: 272). Ovom metodom je i dopunjen toponomastikon Sarajeva sa 17 toponima, jer su informatori ukazali na nedostatak pojedinih toponima na već formiranom popisu. Ovim pristupom se nastoji ukazati na potrebu imenovanja toponima onako kako ih izgovara stanovništvo tog kraja, čime toponimi dobijaju svoju potpunu lingvističku i upotrebnu vrijednost, jer su toponimi uvijek građeni od dijalekatske materije, odakle uzimaju fonetske, morfološke i sintaksičke elemente (Hadžimejlić 1987: 5). Također, u ovome radu nastoji se dati doprinos poznavanju i očuvanju sarajevskog govora koji, nažalost, polako nestaje pod pritiskom književnog, bosanskog jezika, zatim drugih jezika, što je naročito vidljivo u krematonimima.

Etimološka analiza formiranog toponomastikona je izvršena uporednom metodom, kojom je utvrđena motiviranost toponima. Prilikom utvrđivanja etimologije toponima korištene su različite indirektno metode prikupljanja sekundarnih podataka, internih i eksternih, kao što su prikupljanje podataka kartografskom i geostatističkom metodom, literaturnim istraživanjem dokumenata, izvještaja i objavljenih publikacija (Bajgorić, Somun-Kapetanović 2012: 72, 118–119, 121).

Etimološka analiza toponima prilagođena je metodologiji kojom se služio Vujičić (a koju je preuzeo od Tolstoj¹): “od savremenog dijalekatskog geografskog termina ka historijskom, od geografskog termina ka toponimu” (Vujičić 1982: 195; Hadžimejlić 1987: 103).

Etimološkom analizom se utvrdilo jezičko porijeklo svakog toponima, što je jedna od zavisnih varijabli u ovom istraživanju (Tabela 1) (Vujević 2002: 154).

Tabela 1. *Varijable i indikator za utvrđivanje jezičkog porijekla toponima*

Zavisna varijabla	Nezavisne varijable	Indikator
jezičko porijeklo toponima	praslavenski jezik ²	korijen riječi
	orijentalni jezici	
	ostali jezici	

Nakon formiranja toponomastikona i etimološke analize toponima, u okviru GIS-a (Geografskog informacionog sistema) svakom je toponimu pridružena njegova georeferencijalna tačka na karti kao i poseban znak za njegovo jezičko porijeklo budući da se GIS kao savremeni alat aplikativne geografije, koji je, dosad, uglavnom služio za upravljanje podacima o prostoru i stanovništvu, pokazao pogodnim i za upravljanje jezičkim podacima (Halilović i dr. 2021: 8; Kladnik, Geršić, Perko 2020: 132; Spahić 2017: 9–10; Brozović Rončević, Štokov 2017: 63).

¹ Tolstoj, N. I. (1969), *Славянская географическая терминология*, Nauka, Moskva.

² Praslavenskim jezikom se smatra jezik predak svih slavenskih jezika, kojim su Slaveni govorili oko 600. god. (Matasović 2008: 39, 44; Kapović 2008: 15).

3. Rezultati i diskusija

Nakon što je navedena metodologija primijenjena na toponomastikon, dobijeni su sljedeći rezultati istraživanja: etimološkom analizom je utvrđeno imeničko značenje svakog toponima,³ njegova motiviranost i, prije svega, jezičko porijeklo. Uz svaki toponim dat je njegov akcentirani dijalekatski oblik. Posebni rezultati istraživanja su formiranje toponomastikona grada Sarajeva kao i formiranje geolingvističke baze podataka u GIS-u.

Najbrojnija grupa toponima je porijeklom iz praslavenskog jezika, a toponimi ove grupe su motivirani podjednako prirodnogeografskim faktorima i kulturnohistorijskim faktorima. Primjeri za motiviranost prirodnogeografskim faktorima su toponimi *Glina* i *Greda*. *Glina* (*Glína*) je toponim kojim se označava dio grada koji se nalazi u općini Novo Sarajevo. U toponimskoj osnovi je sveslavenski i praslavenski leksem *glina* f. 'sedimentna stijena; vrsta ilovaste zemlje, (očišćena) ilovača; neplodna, ljepljiva zemlja', čest u toponimiji. Skok (1971: 569–570) navodi da je poimeničeni pridjev psl.⁴ **glbjv* > psl. **glbjvna*, a indoevropska osnova je **gleyH-* 'mazati; ljepiti se; biti gladak i ljepljiv' (Matasović i dr. 2016: 274; Snoj 2015: glína; Halilović, Palić, Šehović 2010: 318). Smatra se geografskim terminom (Schütz 1994: 26). Toponim *Greda* (*Gréda*) označava dio grada koji se nalazi u općini Centar. Toponim je leksem *gréda* f. 'dugačak, debeo, četvrtast komad drveta ili željeza koji nosi konstrukciju; velika stijena, kamena kosa, odsječena kamena strmen; duži komad zemlje opkoljen vodom, sprud, vododijelnica; prečka gola, gimnastička sprava; lijeha; problem, prepreka' < indoevropski, baltoslavenski, sveslavenski i praslavenski leksem psl. **grędā* 'balvan; lijeha (staro značenje); sitno kamenje (metaforičko značenje); stijena na kamenom brdu'. Inače je ovaj leksem čest u osnovama oronima. Indoevropski korijen je **g^hrend^h-* 'balvan', što je očuvano upravo u slavenskim jezicima (Skok 1971: 614; Matasović i dr. 2016: 297; Snoj 2015, gréda; Halilović, Palić, Šehović 2010: 337; Vujičić 1976: 28).

Primjeri za motiviranost kulturnohistorijskim faktorima se, između ostalog, odnose i na antroponimske toponimske osnove: *Tvircovina* i *Vukotine*. Toponim *Tvircovina* (*Tvircovina*) označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. U toponimskoj osnovi je pridjev *Tvircov* izveden sufiksom *-ov* iz hipokoristika ili prezimena *Tvirc* < *tvīca* f. < *ptīca* f. < psl. **pŕica* < psl. **pŕt-* 'mlado', sa deminutivnim sufiksom *-ica*, koji je, s vremenom, izgubio deminutivno značenje. Glas *p* u inicijalnoj poziciji ispao je uprošćavanjem suglasničkih grupa u govorima ijekavskošćakavskog dijalekta (Halilović 2005: 19). Indoevropski korijen je **put-* 'mlado; dijete' (Skok 1973: 64–65; Matasović, Ivšić Majić, Pronk 2021: 252). Sveslavenski pridjevski sufiks *-ov/-ev* je i danas produktivan, a označava pripadanje, a ako se ne dodaje na imeničku osnovu, onda označava samo kvalifikaciju. Također, sufiks *-ov/-ev* tvori pridjeve materije (npr. sarajevski toponim *Kruškov do*), a čest je u onimiji u složenim sufiksima *-ovac/-evac*, *-ovci/-evci*, *-ovača*, *-ovica*, *-ovina/-evina*, *-ovište*, *-ovskil/-evski*, *-ovičl/-evič*. Iako Skok ne navodi lik *tvīca*, nastao metatezom, s alternacijom *p ~ v*, on je i danas prisutan u istočnobosanskom dijalektu (*tvīče*), mada se u

³ Sintagma *svaki toponim* odnosi se na toponime u toponomastikonu sastavljenom u ovom istraživanju.

⁴ praslavenski jezik

sarajevskom govoru bilježi *tica*, *Tica*, (*Salih*) *Tico*, *ptičurina*. Leksem *tvica* u antroponimskoj osnovi prezimena *Tvico* može ukazivati na porodicu koja je doselila iz krajeva sjeveroistočno ili istočno od Sarajeva (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 13, 22, 29, 30; Skok 1973: 64; Matasović, Ivšić Majić, Pronk 2021: 252; Snoj 2015: ptica; Halilović 2005: 19; Bašeskija 1997: 39, 44; Zaimović 2009: 156; Halilović i dr. 2021: 288–289). Baltoslavenski, sveslavenski i praslavenski imenički sufiks *-ina* označava kolektive, augmentative, pejorativnost u antroponimiji i toponimiji, koristi se uglavnom u tvorbi imenica koje označavaju meso životinje, posao, plaću, porez. Također ukazuje na rezultate i sadržinu glagolske radnje u osnovi, služi za poimeničenje pridjeva, a ako su u osnovi prisvojni pridjevi, onda i sufiks *-ina* dobija takvo značenje, posebno u toponimiji (Skok 1971: 722–723). Toponim *Vukotine* (*Vùkotine*) označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. U toponimskoj osnovi je antroponim *Vukota* iz kojeg je sufiksom *-ina* izveden toponim. Leksem *vùk* m. je indoevropskog, baltoslavenskog, sveslavenskog i praslavenskog porijekla, psl. **vǫlkō* < ie.⁵ **wlkwo-*, čest u antroponimiji i toponimiji (Skok 1973: 635–636; Matasović, Ivšić Majić, Pronk 2021: 573; Snoj 2015, vòlk).

Druga veća grupa toponima su toponimi porijeklom iz orijentalnih jezika, koji se mogu podijeliti u tri grupe: toponimi sa toponimskim osnovama koje ukazuju na zanate (*Halači*), koji imaju antroponimsku toponimsku osnovu (*Huremuša*) ili u toponimskoj osnovi imaju geografski termin (*Hendek*, *Haluge*). Toponim *Halači* (*Haláci*) označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. Ne nalazi se na kartama, već je preuzet s popisa mikrotoponima I. Tanovića (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 85–86). Toponim čini leksem *hàlāč* m. ‘pucar, zanatlija koji se bavi pucanjem pamuka i vune i izradom jorgana; čistač pamuka’ < osm. tur.⁶ *hallaç*, *hallāc* < ar.⁷ *ḥallāḡ* (Škaljić 2015: 303; Haverić, Šehović 2020: 41). Toponim *Huremuša* (*Hurèmuša*) označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. Ne nalazi se na kartama, već je preuzet s popisa mikrotoponima I. Tanovića (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 86). U njegovoj osnovi je antroponim *Hurem* < osm. tur. *Hürrem* ‘veseo; blagi; dobar’ < ar. *Hurram* ‘bezbrizan; blag; dobar’ < ar. *hurram* ‘*Aster tripolium*’ < perz.⁸ *xorram* ‘veseo; raspoložen’ (Škaljić 2015: 336; Smailović 1990: 287; Turbić-Hadžagić, Musić 2020: 166). Sufiks *-uša* < psl. **-uxja* je sveslavenski i praslavenski sufiks, i danas živ i produktivan. U početku nije bilo razlike u značenju izvedenica na *-uh* i *-uša*, a kasnije ovaj sufiks izražava mociju, hipokoristike od ženskih imena, može imati pejorativno značenje označavajući mane ženske osobe, a može imati i augmentativno značenje. Također, ovaj sufiks označava nosioca radnje ili osobine, pa se u osnovi nalazi glagol ili pridjev, a u osnovi može biti i imenica (Skok 1973: 550; Ćorić 1982: 149; Matasović 2014: 161). Sufiks *-uša* može nositi i značenje pripadnosti (Mataija 2019: 346; Nosić 1993: 48; Ćorić 1982: 151), što je česta pojava u sarajevskoj toponimiji, pa i u ovom toponimu. Toponim *Hendek* (*Hèndek*) označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. Toponim čini balkanski orijentalizam *hèndek* m. ‘dubok i

⁵ indoevropski jezik

⁶ osmanski turski jezik

⁷ arapski jezik

⁸ perzijski jezik

širok jarak iskopan oko utvrđenja, odbrambeni opkop; jarak, kanal, prokop' < osm. tur. *hendek*, *handek* < perz. *xandaq* 'jarak, rov, prokop' (Haverić, Šehović 2017: 306; 2020: 44; Halilović, Palić, Šehović 2010: 358). Smatra se geografskim terminom (Schütz 1994: 26). Toponim *Haluge* (*Hàluge*) označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. U toponimskoj osnovi je leksem *hàluga* f. 'visoka trava, korov, grmlje, područje obraslo grmljem, šiprag; strma, duboka uvala, provalija; gusta šuma; vrsta alge, Laminaria; živa ograda, živica; *Achillea millefolium*; granica, što je ograđeno' < psl. *xalòga*, up. rus.⁹ *халыга* 'živica; koliba od ispletenih grana', vrlo čest toponim (Statistički ured za Bosnu i Hercegovinu 1918: 99; Matasović i dr. 2016: 316; Skok 1971: 652; Snoj 2015: halòga; Halilović, Palić, Šehović 2010: 353; Simonović 1959: 681; Pulević, Samardžić 2003: 29–32). Daljnja etimologija je nepoznata. U ovom istraživanju se smatra geografskim terminom (Schütz 1994: 70).

Primjeri toponima sa toponimskom osnovom koja je porijeklom iz drugih, manje zastupljenih jezika u sarajevskom toponomastikonu su: *Aneks*, *Markale* i *Dariva*. Toponim *Aneks* (*Àneks*) je ojkonim koji imenuje naselje u općini Novi Grad. U toponimskoj osnovi je leksem *aneks* m. < lat.¹⁰ *annexus* 'prilog, dodatak; nastavak; sve što je dodano i vezano za nešto' < lat. *annectō* 'navezati, svezati; spojiti' < lat. *ad-* 'k; do' < ie. **h₂ed + nectō* 'vezati' < ie. **nHd-i*, up. lat. *nassa* 'vrša', *nōdus* 'čvor', stir.¹¹ *nascaid* 'vezati' (Anić, Klaić, Domović 2002: 78; Matasović i dr. 2016: 2, 17, 357; Snoj, 2015, anektīrati), što ukazuje na to da je ovo naselje naknadno izgrađeni dio naselja Otoka.

Toponim *Markale* (*Màrkale*) označava dio grada u općini Centar. Ne nalazi se na kartama, već je preuzet s popisa mikrotoponima I. Tanovića i označava područje oko pijace *Markale* (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 88). U toponimskoj osnovi je njemački leksem *die Markthalle* 'pijaca'. Toponim *Dariva* (*Daríva*) imenuje dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. Ne nalazi se na kartama, već je preuzet s popisa mikrotoponima I. Tanovića, gdje se navodi da je toponim nastao 1889. god. dolaskom *Josipa da Rive*, koji je na ovom mjestu otvorio gostionicu "Da Riva" (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 84). Dakle, u toponimskoj osnovi je prezime *Da Riva*, gdje se u antroponimskoj osnovi nalazi leksem *ríva* f. 'obala u gradskoj ulici koja je ozidana i uređena' < ital.¹² *riva* < lat. *rīpa* (Skok 1973: 148–149), up. *rivijera* f. 'primorje, posebno Sredozemno; obalski pojas uređen za turizam; niz naselja uz more' (Anić, Klaić, Domović 2002: 1251; Halilović, Palić, Šehović 2010: 1152).

Primjer toponima kojima nije moguće odrediti kojem jeziku pripada toponimska osnova je toponim *Zečuš* (*Zěčuša*), koji označava dio grada koji se nalazi u općini Stari Grad. U ovom toponimu se, vjerovatno, radi o antroponimu, ali on može biti slavenski: antroponim *Zec* < *zěc* m. 'vrsta glodara; plašljivac', nastao od sveslavenskog i praslavenskog leksema **zájęcb* 'Lepus sp.', čestog u toponimiji i antroponimiji. Pretpostavlja se indoevropski korijen **g^hheyH-* 'živahno se kretati; skakati' > ie. **g^hhōy-en-ko-*, s prvobitnim značenjem 'mali skakač' (Skok 1973: 647–648; Matasović, Ivšić Majić, Pronk 2021:

⁹ ruski jezik

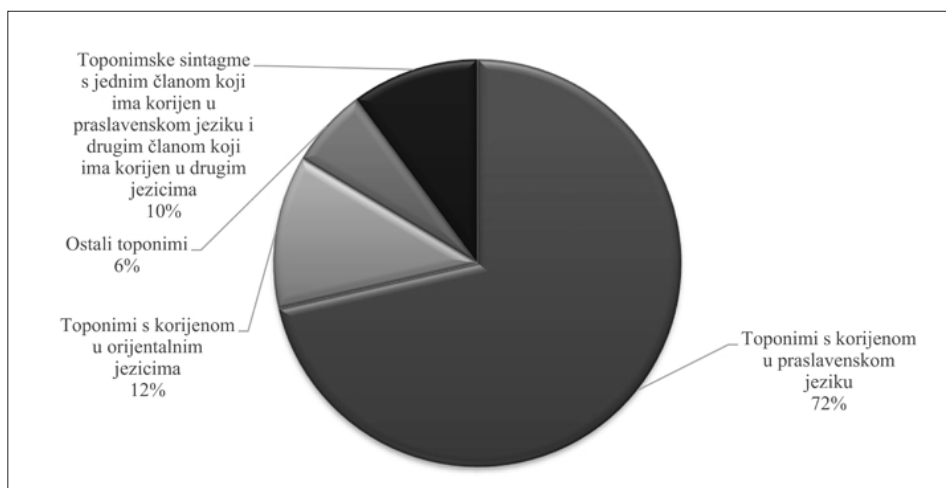
¹⁰ latinski jezik

¹¹ staroirski jezik

¹² italijanski jezik

600; Snoj 2015, zâjec; Halilović, Palić, Šehović 2010: 1518). U toponimskoj osnovi može biti i orijentalni antroponim: *Zećir*, *Zekir* < osm. tur. *Zekîr* ‘koji dobro pamti’ < ar. *ḍakîr* ‘koji se dobro sjeća, koji dobro pamti; najbolje, najfinije (željezo); koji oholo odbija’, up. prezimena *Zećević*, *Zečić*, *Zećo*, *Zećović* (Turbić-Hadžagić, Musić 2020: 290–291).

S obzirom na jezičko porijeklo (Grafikon 1, Karta 1), u analizi sarajevskog toponomastikona obrađenog u ovom istraživanju utvrđene su dvije brojnije grupe toponima: slavenski i orijentalni toponimi. Ostali jezici zastupljeni u toponimskim osnovama sarajevskih toponima koji su obrađeni u ovom radu su: hetitski, hebrejski, grčki, albanski i mađarski, zatim germanski i romanski jezici, prisutni su vrlo malim procentom, a za nekoliko toponima sa antroponimskim osnovama se ne može utvrditi jezičko porijeklo (prezimana *Ablaković* i *Ahatović*, antroponimi *Čugur*, *Talaš* i toponim *Zećuša*), kao i za neprozirne hidronime *Bosna* i *Jesun*.



Grafikon 1. Procentualna zastupljenost jezika kao podloge za nastanak toponomastikona

Podaci prikazani u Grafikonu 1 i na Karti 1,¹³ dobijeni etimološkom analizom sarajevskog toponomastikona, pokazuju da je korijen toponimskih osnova toponima 72% praslavenski, što upućuje na zaključak da je sarajevski toponomastikon najvećim dijelom izgrađen na jednom od slavenskih jezika, bosanskom jeziku, odnosno ijekavskošćakavskom dijalektu srednjojužnoslavenskog dijasistema, konkretno, na govoru grada Sarajeva. Čak i komponirani toponimi, koji imaju jedan član toponimske sintagme s korijenom u drugim jezicima i obuhvataju 10% ovog toponomastikona, uglavnom imaju kao drugi član toponima leksem praslavenskog korijena. Pojedini toponimi zabilježeni na kartama u likovima: *Dedova stijena*, *Rast*, *Rastik*, *Čerimetlija*, *Čuprijica*, koji nisu osobeni govoru Sarajeva, zabilježeni su onako kako ih je izgovarao kartograf koji je

¹³ Karta je, radi lakšeg upravljanja podacima, objavljena u repozitoriju Zenodo pod DOI 10.5281/zenodo.17198759.

prikupljao toponime na terenu (Stepanov 1984: 113; Šimunović 1976: 193). Na fonetskom nivou uočava se promjena *ro* > *re*, što potvrđuju toponimi *Šarentov grēb* i *Pōd grēbĭle* (Smailbegović 1986: 207). Potpuna redukcija vokala zabilježena je kod /i/ uz sonante i u jednom toponimu uz dental: *Āhātovīci*, *Ālfakovac*, *Ālpašin Mōst*, *Ālpašino Pōlje*, *Dobrōševci*, *Knēževća brdo*, *Kōprvnica*, *Kōsnca*, *Krčevna*, *Kūćetne*, *Līsićjā vōda*, *Rājlovac*, *Zākloptī dō*, *Zēčā glāva*, *Zēnca*, a djelimična redukcija ovog vokala uz sonante, palatate i, u jednom toponimu, uz dentale: *Āšikovac*, *Bābīća Bāšta*, *Būdākovīci*, *Crvenīca*, *Čūprijīca*, *Čōlīna kāpa*, *Drijēciīna*, *Điđīkovac*, *Ėmerovīca*, *Fāletīci*, *Glāvīca*, *Golobrdīca*, *Grābovīca*, *Grānīce*, *Halīlovīci*, *Jēzerīne*, *Kēcīna pēciīna*, *Kōbīlā glāva*, *Lēpenīca*, *Lūčīne*, *Lēšnīca*, *Mātījaševo brdo*, *Velēšīci*. U toponimu *Vēlikā Čōlīna kāpa* uočavaju se pojave potpunog izgovora vokala /i/ uz sonant /l/ i njegova djelimična redukcija uz isti sonant. Djelimična redukcija vokala /u/ zabilježena je u toponimima *Bar^uthāna* i *Sō^ubunār*. Potpuna redukcija vokala /a/, odnosno kontrakcija *-ao* > *o* zabilježena je u toponimu *Pijētō*. U literaturi se navodi da je redukcija vokala posebna osobenost govora sarajevskih Bošnjaka: "(...) Sarajvo kao što Muhamedovci izgovaraju ili Sarajevo kao što drugi Bosanci izgovaraju" (Živković 1894: 8; Muhibić 1889: 17; Smailbegović 1986: 151, 152; Ivojević 2013: 24, 25; Halilović, Tanović, Šehović 2009: 61). U toponimima *Bābīća Bāšća*, *Jājića dōl*, *Knēževća brdo*, *Mijatovića strāna*, *Sāvića brdo*, *Škālīca sōkāk* i *Ūjića gāj* u prvim članovima toponomastičkih sintagmi izgubljene su genitivne dužine, što ukazuje na to da je prezime izgubilo identifikacioni značaj, po čemu zaključujemo o starosti toponima (Vujičić 1979: 22). U odnosu na zabilježene akcente toponima u popisu I. Tanovića, u ovom istraživanju uočavaju se njihovi različiti izgovori: *Ālifakovac* – *Ālfakovac*, *Āšikovac* – *Āšīkovac*, *Būdākovīci* – *Būdākovīci*, *Bardākcije* – *Bārdagđije*, *Bazerdāni* – *Bāzardāni*, *Čobānija* – *Čobānija*, *Điđīkovac* – *Điđīkovac*, *Gřbavica* – *Gřbavica*; *Hrāsnō* – *Hrāсно*, *Nedārīci* – *Nedārīci*, *Ophōda* – *Obhōda*, *Sāgrđije* – *Sāgrđije*, *Sōbunār* – *Sō^ubunār* (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 80–90). Refleks dugog jata je uglavnom dvosložan (Halilović 2005: 18; Halilović, Tanović, Šehović 2009: 42), osim u toponimu *Ždrjélo*, a zbog djelimične redukcije vokala uz sonant pojavljuje se i *Břījēst*, *Dūgē stījēne*. U kratkim slogovima jat je zamijenjen s *je*, osim u toponimu *Sēniīne*. Djelimična redukcija sonanta /j/ između dva vokala je zabilježena u toponimima *Crvēpōlsko*, *Zēčā glāva*, a potpuna u toponimu *Raićevina*. Redukcija sekvence *-ji-* prisutna je u toponimima *Ābađīn pōtok* i *Kādīn pōtok*. Vokal /a/ je umetnut radi lakšeg izgovora: *Opradōlovi* (up. *Grdonj* > *Gradonj*), *Prātina* ili disimilacijom *e* > *a* u toponimu *Krčāvine*, up. *Krčevine* > *Krčēvine* u govoru Bošnjaka Sarajevskog polja. U istraživanom toponomastikonu nisu zabilježeni nekad prisutni ikavizmi i ekavizmi u sarajevskom govoru, iako je početkom 20. st. primijećeno da upravo gradski govor obiluje ikavizmima (i orijentalizmima), a da u starom sarajevskom naselju Bjelave postoji ekavsko-jekavska oaza, nestala prije 2009. god. (Trifković, Trifković 1908: 77; Skarić 1937: 75; Halilović, Tanović, Šehović 2009: 14, 19, 44–45). Toponim *Zēnca* (*Zenica*) se ne smatra ekavizmom budući da je u toponimskoj osnovi fitonim. U katastarskom planu je zabilježen lik *Rečica*, koji se u osmanlijskim defterima bilježi kao *Rečice/Rečica/Ričica*. Danas na tabli na ulazu u ovo naselje stoji lik *Rječica*, kako čita i informator, iako piše *Rečica*; ojkonom *Bjelave* u osmanlijskim defterima ima lik *Bilave*; toponim

Briješće u osmanlijskim defterima ima likove *Bristje/Brijesta/Brestje*; toponim *Osjek* je u osmanlijskim defterima bilježen kao *Osik*. U konsonantizmu je zabilježeno uglavnom nerazlikovanje afrikatskih parova kao npr. u toponimima *Ābadiluk*, *Aščiluk*, *Baščāršija* itd. (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 46), uz toponime gdje se izgovara etimološka afrikata: *Čàjra*, *Čàlija*, *Čàvlāk*, *Čēngić-Vila*, *Čobánija*, *Čól'na kàpa*, *Čúnak*, *Čúnkovi*, *Piskoč*, *Saráčevac* i *Sarāči*. U govoru sarajevskih Bošnjaka pojavljuje se i palatodentalna afrikata /ʃ/: *Bàže*, *Mužèleti*, *Òžak*, *Òžakovići* i *Sàgržije*. Palatodentalna afrikata /č/ se pojavljuje u toponimima *Dùbišće*, *Ìgrišće*, *Kràjnā čēsma*, *Varòšišće*, *Zèčuša*, *Žuč*, kao i u govoru vogošćanskih Bošnjaka: *Ìgrišće*, *Vògošća* (Spahić 2021: 36; Ivojević 2013: 24, 25). Zabilježena je redukcija velara /k/ u toponimu *Sò^ubunār* i djelimična redukcija glasova /t/ i /n/ u toponimima *Màli s'udénac* i *Đùriⁿ mòst*, up. djelimičnu redukciju glasa /d/ u toponimu *Rá^dća pòtok* u općini Vogošća (Spahić, Drešković 2023: 18). U toponimu *Hàđimská rávan* zabilježena je alternacija *n ~ m* (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 47, 50). Alternacija *h ~ k*, pošto se nalazi samo u prezimenu *Ablaković* (< *ablah* 'Polypodium rhaeticum' /Šulek 1879: 1/), može indicirati hercegovačko porijeklo ove porodice. Također, u ovom istraživanju sarajevskog toponomastikona uočena je alternacija *v ~ f* u inicijalnoj poziciji: *Vid ~ Fíd*, *Visalazi ~ Fīsalāzi*, kao i u istraživanju mikrotoponomastikona Vogošće: *Vukovići ~ Fūkovići* (Spahić, Drešković 2023: 17), što dosad nije zabilježeno u sarajevskom govoru. Bošnjaci uglavnom čuvaju glas *h* u svim pozicijama, npr. *Āhātovci*, *Bēhār*, *Cřnī vrh*, *Haláci*, osim u toponimima *Strà^hoč* i *Vr^hbòsna*. U savremenim istraživanjima toponomastikona Ilidže i toponomastikona Vogošće (koji pripadaju govoru Sarajevskog polja) u nekim toponimima je zabilježena djelimična redukcija glasa /h/ u svim pozicijama i kod Bošnjaka (*Cřnī vrh^h*, *Hràstik*, *Hràsnica*, *Hràstovina*, *Tl^hovići*). U slučaju toponima *Prohodaljka > Pròdālka* gubljenje glasa *h*, a zatim cijelog sloga *-ho-*, pripisuje se utjecaju govora Srba doseljenika u sarajevsku okolinu (up. *Nahorevo > Narevo*). Toponimi koji su izgubili inicijalno *h*: *Alàpi*, *Rělevo*, *Rělevačko pòle*, *Rènovaće* i *Ŭjica gāj*, kao i toponim *Tùr^{ne}* su u tim likovima zabilježeni na kartama, pa se smatraju utjecajem kartografa i osobitošću govora Srba doseljenika u sarajevsku okolinu, pošto se toponimi nalaze u okolini gradskog jezgra. Međutim, zanimljivo je da su upravo Trifkovići sačuvali lik *Hujića gaj*. Šćakavski oblici toponima postoje uporedo sa šćakavskim: *Bàšće*, *Bášta*, *Dùbišće*, *Čàdorīšte*, *Gràdište*, *Hèldište*, *Ìgrišće*, *Jèčmišće*, *Màkovīšće*, *Màlō Plàndište*, *Màrkovišće*, *Smètlište*, *Strèlište*, *Zlātište*. Dentali /t/ i /d/ ne podliježu je-kavskom jotovanju, osim u *htjeti* i *tjerati* i u priložima, pa ova glasovna promjena nije izvršena ni u toponimima *Djèdova stijéna* i *Djèvojačkā vòda*. U savremenim istraživanjima toponomastikona Ilidže zabilježeno je, kod Bošnjaka, jotovanje frikativa *s* u toponimu *Sjenjak*: *Šēnāk*, s napomenom da se ne radi o sarajevskom govoru, već o govoru Sarajevskog polja (Halilović i dr. 2009: 20). Grupe *pt* i *st* gube početni suglasnik kao u toponimima *Tjèpovac* i *Tičićā gláva*. Toponim *Tvicovina*, koji čuva dijalekatski oblik riječi *ptica > tvica*, i koji nije osobit za sarajevski govor, može ukazivati na porijeklo porodice *Tvico* iz sjevernijih krajeva istočnobosanskog dijalekta. Od alternacija suglasničkih grupa u ovom toponomastikonu su prisutne *jñ ~ jn* (*Kràjnā čēsma*) i *sv ~ šv* (*Švrákino Sèlo*). Metateza je zabilježena samo u toponimima *Magriñāk* i *Kràstova gláva*, a da nije

česta pojava u sarajevskom govoru, konstatirano je još u istraživanjima iz 1984. god. (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 49). Na morfološkom nivou u toponimima je sačuvana promjena po *e*-vrsti dvosložnih hipokoristika prezimena i imena s nastavkom *-o* i dugouzlaznim akcentom na prvom slogu: *Čól'na kăpa*, *Gájino vrêlo*, *Kécina pèćina*, *Páńina Kúla*, *Pínino bŕdo*, ali *Tjêpovac*, *Vrêtina băra*, vjerovatno zbog toga što informator nije prepoznao hipokoristike *Tjepo* i *Vreto* (prezime *Vreta*) u toponimskoj osnovi. U toponimima *Vîše grôblă* i *Vîškûcă* sačuvana je osobina sarajevskog govora da prijedlog *viš(e)* zamjenjuje *iznad* s genitivom. U toponimu *Ză ôgradôm* ogleđa se upotreba instrumentalnala uz prijedlog *za* (Halilović 2005: 21, 22; Karavdić 2014: 138). Stara dvojina sačuvana je u toponimu *Pôda*.

Značajnija grupa toponima s korijenom u drugim jezicima su orijentalni toponimi, njih 12%, što svjedoči o značajnom utjecaju orijentalne kulture na razvoj grada. Toponimske osnove su većinom iz antroponimijskog sloja orijentalnih jezika, kao i iz leksika iz oblasti zanatstva, što ukazuje na njegov povećan razvoj i značaj u Sarajevu osmanlijskog doba, a što se održalo do danas u sarajevskoj čaršiji i antroponimiji. Zabilježeno je da fonem /*č*/ mijenja palatalizirano *k'* u orijentalnoj leksici: *Šécina*. Također, grupa *-bd-* je ostala nepromijenjena: *Hadîâbdinica*, dok je dosad bilježeno *-bd-* > *-vd-* (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 13, 14). Orijentalni antroponimi imaju slavenske antroponimske sufikse: *-a*, *-iš*, *-o* i dočetak *-ja* dodan u procesu ulaska orijentalizama u bosanski deklinacijski sistem, sufiks *-ić* u prezimenima, odnosno slavensku patronimnu formulu u prezimenima: *-ov/-ev* + *-ić*.

Toponimi s korijenom u drugim jezicima (osim orijentalnih) iznose 6% i uvijek imaju slavenske sufikse, odnosno, prilagođeni su tvorbi riječi u bosanskom jeziku i njegovoj paradigmi, što je osobito za tuđice. Ovu grupu toponima većinom čine toponimi s antroponimskom osnovom neslavenskog porijekla, odnosno kalendarskim imenima. Ako većinu toponima s toponimskom osnovom u jezicima: hetitskom,¹⁴ hebrejskom, aramejskom, latinskom i grčkom svrstamo u jednu grupu, možemo govoriti o utjecaju kršćanstva na sarajevski toponomastikon, koji je neznatan.

Nažalost, bogata historija sarajevskog kraja u doba Dezitijata i Rimljana nije ostavila trag u toponomastikonu šireg sarajevskog područja (uključujući općine Ilidža i Vogošća) srazmjerno svojoj nekadašnjoj razvijenosti i njeno postojanje je blijedo oslikano, uglavnom u ponekom sačuvanom antroponimu prilagođenom slavenskom jeziku u toponimskim osnovama toponima (*August* > *Ogost* > *Vogošta*, *Urban* > *Vrban* > *Vrbanja*, moguće

¹⁴ Napominjemo da je u toponimima: *Màrin-Dvôr*, *Marínkove băre* i *Méjrina kôliba*, zatim *Hèlgovaće*, kao i u cijelom radu, pored *etymologie proxime* (neposredne etimologije), uzeta u obzir i *etymologia remota* (daleka etimologija) hipokoristika i antroponima *Mara*, *Marinko*, *Mejra* i *Helga*, koji se nalaze u njihovim toponimskim osnovama. Hipokoristiki *Mara* i *Marinko* (a *Mejra* < *Marjam*) su izvedeni iz antroponima *Marija* < lat. *Maria* < hebr. *Mirjam*/*Marjam*, od het. *Marya* 'koja je kao koplje' < het. *mari* 'koplje', dok *Helga* znači 'zdrava' u staronordijskom jeziku (Šimundić 2006: 138, 239). Dakle, nije riječ o hetitskim i nordijskim utjecajima na sarajevsku toponimiju, budući da su jezici davatelji osmanski turski, latinski i njemački, nego je, po *etymologiji proximi* (neposrednoj etimologiji), riječ o utjecaju kršćanstva kao i osmanlijskim i austrougarskim kulturnim utjecajima. Međutim, uzimajući u obzir i *etymologiu remotu* (daleku etimologiju), htjeli smo ukazati na značaj sarajevske toponimije s obzirom na raznovrsne elemente koje je "upila", prema kojim je bila otvorena i koje još uvijek čuva u svojoj strukturi.

i *Zue* > **Zuemir* > *Zuemlja* > *Zujevina*) (Drešković, Spahić 2021: 88; Spahić, Drešković 2025: 141; Constantinescu 1963: 468; Skarić 1937: 75), kao i u hidronimu i horonimu *Bosna* (Skok 1971: 191).

Vrlo zanimljiv podatak je da su se toponimi s korijenom riječi u germanskim jezicima, koji su nastali u periodu austrougarske vladavine: *Màrkale* i *Dòlac-Málta* (koji sve više poprima oblik elipsastog toponima: *Málta*), vrlo čvrsto ukorijenili u sarajevski toponomastikon zahvaljujući gubitku prvobitnog značenja.

4. Zaključak

Istraživani toponomastikon je vrijedan dokument “napisan” na govoru grada Sarajeva i pripada ijekavskošćakavskom dijalektu bosanskohercegovačkih govora, koji nestaje pod utjecajem književnog i drugih jezika i dijalekata. Gubljenje sarajevskog govora je posljedica i nedavnog lingvocida, iseljavanja gradskog stanovništva zbog nepovoljne ekonomske situacije, zatim pritiska urbanizacije. Tako sarajevski govor, nažalost, ostaje zabilježen samo u malobrojnim lingvističkim radovima. Ojkonim *Āneks* ukazuje na moguću nepovoljan pravac razvoja toponomastikona u pravcu neslavenskih jezika, koje bi istraživanje današnjih sarajevskih krematonima sigurno potvrdilo, čime se zatire govor grada Sarajeva, ijekavskošćakavski dijalekt, bosanski jezik i osobita kulturna historija i identitet sarajevske regije i njenih stanovnika, te slabi turistička atrakcija grada.

U istraživanju je primijećena jezička osobitost koja dosad nije uočena: alternacija *v ~ f* u inicijalnoj poziciji u govoru sarajevskih Bošnjaka. Ovu jezičku osobitost potrebno je potvrditi daljnjim istraživanjima, odnosno u govoru većeg broja informatora.

Druga značajnija grupa toponima s obzirom na jezičko porijeklo jesu toponimi s toponimskim osnovama orijentalnog porijekla, koji uglavnom dolaze iz antroponimij-skog sloja ovih jezika, kao i iz orijentalnog leksika koji se odnosi na zanatstvo i naselja, koji su doživjeli procvat u osmanlijsko doba Sarajeva. Zanatstvo je odavno zamrlo pod pritiskom industrijalizacije i danas je uglavnom dio turističke ponude grada.

Ovim istraživanjima je konstatirano da je utjecaj kršćanstva na sarajevski toponomastikon neznatan i odnosi se uglavnom na kalendarska imena u toponimskim osnovama.

Naseljenost sarajevskog kraja u doba Dezitijata i Rimljana nije adekvatno oslikana u toponimiji i zabilježena je tek ponekim sačuvanim antroponomom prilagođenim slaven-skom jeziku. Na području grada moguće je postojanje samo jednog takvog antroponima – *Vrban* > *Vrbaña*.

S druge strane, toponimi s korijenom riječi u njemačkom jeziku, koji su nastali u periodu austrougarske vladavine: *Màrkale* i *Dòlac-Málta* (koji sve više poprima oblik elipsastog toponima *Málta*) su se vrlo čvrsto ukorijenili u sarajevski toponomastikon zahvaljujući gubitku prvobitnog značenja i jačanju onomastičke funkcije.

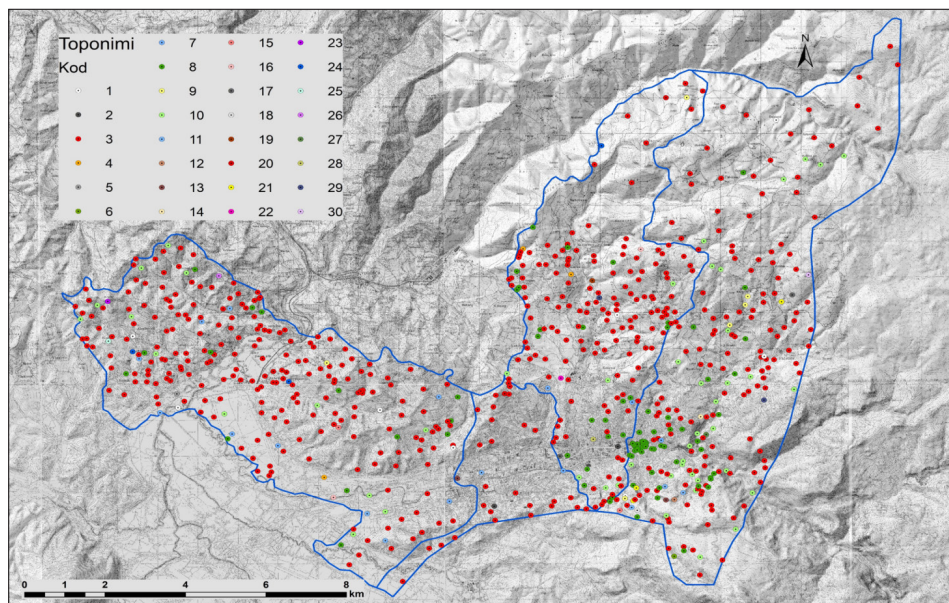
Literatura

- Anić, Šime, Nikola Klaić, Želimir Domović (2002), *Rječnik stranih riječi, Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, Sani-plus, Zagreb
- Bajgorić, Nijaz, Ramiza Somun-Kapetanović (2012), *Uvod u metodologiju naučno-istraživačkog rada*, Ekonomski fakultet Univerziteta, Sarajevo
- Bakaršić, Sulejman (1959), "Pojava i uzroci urbanizacije u Bosni i Hercegovini", u: Mihailo Pajković, ur., *Zbornik radova V kongresa geografa FNR Jugoslavije održanog u NR Crnoj Gori od 8–16. septembra 1958*, 503–510, Geografsko društvo NR Crne Gore, Cetinje
- Baotić, Josip (2007), *Orijentalizmi u govoru starosjedilaca Bosanske Posavine*, Institut za jezik, Sarajevo
- Bašeskija, Mula Mustafa (1997), *Ljetopis: (1746–1804)*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Bašić, Martina, Marija Malnar Jurišić (2016), "Hrvatska dijalektološka istraživanja – ščera, danās, jùtra", *Croatica*, 40 (60), 63–74.
- Brozović Rončević, Dunja, Ivana Štokov (2017), "Etnolingvistička istraživanja i GIS (lingvistička geografija i etnološka kartografija)", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 21, 63–89.
- Brozović, Dalibor (2005), "Mjesto bosanskohercegovačkih govora u štokavskome narječju", u: Mønnesland, Sven, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 11–13, Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo – Oslo
- Bublin, Mehmed (2003), *Rehabilitacija gradova Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo
- Constantinescu, N. A. (1963), *Dicționar onomastic romînesc*, Editura Academiei republicii populare romîne, [București]
- Čorić, Božo (1982), *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd
- Drešković, Nusret, Edita Spahić (2021), "On the Etymology of the Oikonym Vogošća (Sarajevo Canton, Bosnia and Herzegovina)", *Voprosy onomastiki*, 18 (2), 88–98.
- Hadžimejlić, Jasna (1987), "Mikrotoponimija trebinjske Lastve", *Onomatološki prilozi*, 8, 1–164.
- Halilović, Senahid (2005), "Bosanskohercegovački govori", u: Mønnesland, Sven, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 15–51, Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo – Oslo
- Halilović, Senahid, Ilija Tanović, Amela Šehović (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Halilović, Senahid, Mehmed Kardaš, Amela Ljevo-Ovčina, Emira Mešanović-Meša (2021), *Bosanskohercegovački lingvistički atlas 1: Fonetika*, Slavistički komitet – Institut za jezik – Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Sarajevo – Mostar
- Haverić, Đenita, Amela Šehović (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo
- Haverić, Đenita, Amela Šehović (2020), "Leksika orijentalnog porijekla u mikrotoponimima Sarajeva", *Društvene i humanističke studije*, 4 (13), 39–54.
- Ivojević, Enisa (2013), *Morfološke osobine ijekavskošćakavskoga govora Sarajeva. Magistarski rad*, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo

- Jordan, Peter (2023), "Adequate Minority Place-Name Representation on Topographic Maps", *Journal of Cartography and Geographic Information*, 73, 289–299.
- Kapović, Mate (2008), *Uvod u indoeuropsku lingvistiku: pregled jezika i poredbeno fonologija*, Matica hrvatska, Zagreb
- Karavdić, Zenaida (2014), *Sintaksičke osobine ijekavskošćakavskoga govora Sarajeva*. Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Kladnik, Drago, Matjaž Geršič, Drago Perko (2020), "Slovenian Geographical Names", *Acta geographica slovenica*, 60 (3), 7–190.
- Loma, Aleksandar (1987), "Neki slučajevi dijalekatskog preslojenja u toponimiji severozapadne Srbije", u: Ivić, Pavle, ur., *Zbornik Šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, Donji Milanovac, 9–12. oktobar 1985*, 155–164, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
- Mataija, Ivica (2019), *Lička toponimija*. Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar
- Matasović, Ranko (2008), *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb
- Matasović, Ranko (2014), *Slavic Nominal Word-Formation. Proto-Indo-European Origins and Historical Development*, Universitätsverlag, Heidelberg
- Matasović, Ranko, Dubravka Ivšić Majić, Tijmen Pronk (2021), *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 2. sv. O – Ž. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Matasović, Ranko, Dubravka Ivšić Majić, Tijmen Pronk, Dunja Brozović-Rončević (2016), *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1. sv. A – NJ, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Moguš, Milan (1987), "O relativnoj kronologiji u toponimiji", u: Ivić, Pavle, ur., *Zbornik Šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, Donji Milanovac, 9–12. oktobar 1985*, 97–100, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
- Muhibić, Mustafa Hilmi (1889), "O istoriji Sarajva", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1 (1), 17–20.
- Nosić, Milan (1993), "Tvorba andronima, patronima i metronima u zapadnoj Hercegovini", *Folia onomastica Croatica*, 2, 47–55.
- Palmer, Mark, Cadey Korson (2023), "Decolonizing World Heritage Maps Using Indigenous Toponyms, Stories, and Interpretive Attributes", *Cartographica*, 55 (3), 183–192.
- Pavlović, Milivoj (1969), "Onomastica illyrica. Onomastička studijska situacija, problemi i metodi", *Onomastica jugoslavica*, 1, 24–46.
- Pešikan, Mitar (1976), "Značaj praćenja jezičkih elemenata koji se ponavljaju u mikrotoponimiji", u: Đonović, Janko, ur., *Prva jugoslovenska onomastička konferencija, Tivat, 22–24. oktobra 1975*, 95–102, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd
- Pulević, Vukić, Novica Samardžić (2003), *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica
- Sarajevo*, 1:25.000, Vojnogografski institut, Beograd, 1982.
- Sarajevo: katastarski plan*, 1:25.000, Urbanistički zavod, Sarajevo, 1985.
- Schütz, Joseph (1994), *Geografska terminologija srpskohrvatskog jezika*, Dečije novine – Vukova zadužbina – Matica Srpska, Gornji Milanovac – Beograd – Novi Sad
- Simonović, Dragutin (1959), *Botanički rečnik. Imena biljaka*, Naučno delo, Beograd
- Skarić, Vladislav (1937), *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Opština, Sarajevo

- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. 1*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Skok, Petar (1973), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. 3*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Smailbegović, Esmā (1986), *Narodna predaja o Sarajevu*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo
- Smailović, Ismet (1990), *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, El-kalem, Sarajevo
- Snoj, Marko (2015), *Slovenski etimološki slovar*, www.fran.si, pristupljeno 29. 8. 2025. god.
- Spahić, Edita (2017), *Primjena geografskog informacionog sistema (GIS) u istraživanju prostornog razmještaja nekih govornih osobina bosanskohercegovačkih govora: prostiranje izoglosa glasova h i f. Magistarski rad*, Univerzitet "Džemal Bijedić", Fakultet humanističkih nauka, Mostar
- Spahić, Edita, Nusret Drešković (2023), "Mikrotoponimija Vogošće", *Geografski pregled*, 48, 9–24.
- Spahić, Edita, Nusret Drešković (2025), "Prilog poznavanju etimologije ojkonima Vrbanja i Vrbanjuša (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 29, 141–157.
- Statistički ured za Bosnu i Hercegovinu (1918), *Popis mjesta Bosne i Hercegovine. Prema popisu stanovništva godine 1910*, [Statistički ured za Bosnu i Hercegovinu], Sarajevo
- Stepanov, Miloš (1984), "Primena jezika, pisama i pravopisa u geografskim nazivima na našim kartama", u: Mastilo, Natalija, ur., *Zbornik radova savjetovanja o pitanjima standardizacije geografskih naziva u jezicima naroda i narodnosti SFRJ*, Sarajevo, 8. i 9. mart 1984. godine, 100–126, Savez geografskih društava Jugoslavije – Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Šimundić, Mate (2006), *Rječnik osobnih imena*, 2. izd., Matica hrvatska, Zagreb
- Šimunović, Petar (1972), *Toponimija otoka Brača*, Skupština općine Brač, Savjet za prosvjetu i kulturu, Supetar
- Šimunović, Petar (1976), "Problemi u jugoslavenskoj onomastici", u: Đonović, Janko, ur., *Prva jugoslovenska onomastička konferencija, Tivat, 22–24. oktobra 1975*, 187–200, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd
- Šimunović, Petar (1983), "Zemljopisna imena kao spomenička baština materijalne i duhovne kulture", *Rasprave*, 8–9, 231–252.
- Škaljić, Abdulah (2015), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Prometej – Dječija knjiga, Novi Sad – Sarajevo
- Šulek, Bogoslav (1879), *Jugoslavenski imenik bilja*, Dionička tiskara, Zagreb
- Trask, Larry (2015), *Historical linguistics*, Routledge, London, New York
- Trifković, Stjepo, Vladimir Trifković (1908), "Sarajevska okolina: 1. Sarajevsko polje: antropogeografska promatranja", *Etnografski zbornik*, 11, 1–309.
- Turbić-Hadžagić, Amira, Elvir Musić (2020), *Bosanskohercegovačka prezimena, 2. Prezimena od ličnih imena koja potiču s islamskog orijenta, sv. 1*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb
- Vujejić, Miroslav (2002), *Uvođenje u znanstveni rad*, Školska knjiga, Zagreb
- Vujić, Dragomir (1976), "Bogatstvo geografskih apelativa na području Jezerske visoravni", u: Đonović, Janko, ur., *Prva jugoslovenska onomastička konferencija, Tivat, 22–24. oktobra 1975*, 25–30, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd

- Vujičić, Dragomir (1979), "Antroponimi (patronimici) u nomenklaturi naziva voda u lijevom slivu Drine", *Književni jezik*, 8 (4), 21–26.
- Vujičić, Dragomir (1982), *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Zaimović, Haris (2009), *Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za godinu 1880*, Historijski arhiv, Sarajevo
- Živković, Mita (1894), *Sarajevo od svog postanka do danas*, "Mihail Kostić", Požarevac



Karta 1. Prostorni razmještaj toponima grada Sarajeva prema etimološkoj analizi

Belmin Šabić: Sankcija u bosanskim poveljama i kletva na stećcima – poredbeni analiza

Ovaj rad polazi od uvida u to da dosad nije dublje istražena povezanost sankcije, kao dijela povelje koji se sastoji od kletve upućene prekršitelju naredbe, i kletve na lapidarnim spomenicima, prvenstveno na stećku, koja ima za cilj zaštititi stećak od oštećenja ili otuđenja. Nadalje, ni zakletvene formule u poveljama nisu bile čest predmet lingvističkih, tj. filoloških istraživanja i analize pa su radovi i saznanja o toj temi oskudna. Tek u novije vrijeme izneseni su neki zaključci (Lovrenović 2012; Isailović 2018) u kojima je napravljen pomak od ranijih sudova (Solovjev 1949). Međutim, riječ je o historijskim istraživanjima koja usputno govore o jeziku. Cilj ovog rada jeste istražiti leksiku i pretpostaviti međusobni utjecaj između sankcija i kletvi na stećcima ili drugim lapidarnim spomenicima. Pred nama je zadatak ispitati postoje li sličnosti između ovih dvaju višestruko povezanih fenomena bosanske srednjovjekovne pismenosti.

Ključne riječi: povelje, stećci, natpis na stećku, sankcija, kletva, srednjovjekovna bosanska pismenost.

Sanction in Bosnian Medieval Charters and Curse on *Stećci* – A Comparative Analysis

This paper starts from an insight that the connection between the sanction, as a part of the charter consisting of a curse addressed to the violator of the order, and the curse on lapidary monuments, primarily on the stećak, which aims to protect the stećak from damage or alienation, has not been deeply explored. Furthermore, sworn formulas in charters have not been a frequent subject of linguistic, i.e., philological research and analysis, which is why works and knowledge on this topic are scarce. Only recently have some conclusions been presented (Lovrenović 2012; Isailović 2018), marking a shift from earlier judgments (Solovjev 1949). However, these are historical studies that incidentally touch upon language. The aim of this paper is to investigate the lexicon and hypothesize about the mutual influence between sanctions and curses on stećci or other lapidary monuments. The task at hand is to examine whether there are similarities between these two interrelated phenomena of Bosnian medieval literacy.

Key words: charters, stećci, stećak inscriptions, sanction, curse, medieval Bosnian literacy.

Uvod

Već je u najranijim radovima u kojima su obrađivane primijećeno da sankcije u bosanskim poveljama u pravilu imaju tri podcjeline: “zakletve onoga koji izdaje povelju da će izvršiti svoju naredbu, molbe da i drugi to izvrše, i pretnje onima koji to ne budu hteli učiniti” (Solovjev 1949; prema Stanojević 1922). U ovom radu ćemo, zbog njegovog ograničenja, analizirati onaj dio sankcije koji Stanojević naziva prijetnjom. Tu je u pravilu riječ o kletvi, kao isključivo verbalnom činu. Kletva je, kao “socijalni i kulturni fenomen u tradicijskoj kulturi koji na izvestan način zamenjuje zakone i sankcije institucija u modernim društvima, a često ima veću snagu od samih zakona tamo gde postoje” (Radulović 2007: 137), imala veoma značajnu ulogu i stalnu prisutnost u običajnom pravu srednjovjekovnih društava, pa tako i u bosanskom.

Sankcija može sadržavati zakletvu i različite formule kletvi. U bosanskim poveljama veoma se rijetko predviđa materijalna ili fizička kazna, što Isailović (2018) objašnjava snažnim utjecajem običajnog prava. To je razumljivo ako u obzir uzmemo činjenicu da nije postojao jedinstven pravni sistem niti pisani akt (poput ustava, zakonika, statuta i sl.) koji bi pružio uporište pravnom sistemu i propisivanju kazni. Uz to, treba imati na umu odnos među vlastelom unutar srednjovjekovne bosanske države koji je rezultirao slabom centralnom vlašću i često izraženom samovoljom lokalnih i oblasnih vladara (Čirković 1964; Kurtović 2009; Durmišević 2018). Zbog toga je sprovođenje bilo kakve svjetovne kazne ovisilo upravo od stepena slaganja ugovornih strana i njihove dobre volje u tom trenutku. U srednjovjekovnom kontekstu, običajno pravo dobrim je dijelom podržavala i crkva (Durmišević 2018: 32, 37), koja je promicala pokornost vladaru i upravljala društvenim mišljenjem.

U drugom dijelu rada analizirat ćemo kletve na stećcima, koje su strukturalno istovjetne “sankciji u poveljama” (Kardaš 2015: 17). Sankcija se uglavnom sastoji od kletve upućene onome ko na bilo koji način ošteti spomenik. Prva poveznica između ovih dvaju različitih žanrova jesu dijaci. Iako je posao klesanja kamena obavljao kovač (u današnjem značenju majstor, v. Škobalj 1970: 266–267), posao rezbarenja teksta (slova) u kamenu obavljao je dijak (Lovrenović 2009: 69). Treba spomenuti i nerijetke primjere “obratno postavljenih slova” (ibid.) koji ukazuju na nepismenost kovača koji nije znao slijediti predložak što ga je ispisala druga, pismena ruka (Lovrenović 2009: 70; prema Čirković 1964: 234). Ovi su dijaci bili specijalizirani za ovaj posao, ali su “zajedno s dijacima – pisarima crkvenih knjiga i dijacima u službi banova, kraljeva i feudalaca – činili bazu pismenosti srednjovjekovne Bosne i Huma, igrajući nezamjenjivu ulogu u razvoju pisma i širenju pismenosti” (Lovrenović 2009: 69; prema T. Anđelić 1983: 81, 94–98). Budući da je njihova titula podrazumijevala obrazovanog pojedinca, malo je vjerovatno da je izrada natpisa na stećcima bila njihova jedina djelatnost (Lovrenović 2009: 70). Zbog toga što je obrazovanost u srednjem vijeku bila privilegija veoma malog broja ljudi bliskih feudalnim i klerikalnim elitama, može se doći do nekoliko pretpostavki: 1) dijaci su se morali obrazovati i djelovati u istim ili sličnim okolnostima, 2) bili su pod

utjecajem istih centara pismenosti, kao što su manastiri, pisarske, dvorske ili kancelarije prepisivača, 3) kretali su se u uskom krugu obrazovanih ljudi.

U svojoj knjizi *Stećci*, razmatrajući natpis vojvode Masna iz Donje Drežnice, Lovrenović (2009) potvrđuje ranija razmatranja o istovrsnosti umijeća dijaka koji su sačinjavali povelje i epigrafe:

Cijeli bi ovaj tekst, sa svim podacima i formulacijama, mogao stajati i na stećku kada bi se riječ dvor, kao oznaka mjesta prebivanja titulara, zamijenila riječju grob ili grobnica. Kvadratična forma teksta čija slova u središtu drugog dijela tvore križ, sročeno po diplomatskim uzorima kraljevskih darovnica s invokacijom, dispozicijom, titularima, hijerarhijski postavljenim imenima suverena, potpisom pisara, vremenom pisanja i kletvom isključuje svaku vrstu dvojnosti i drukčiju interpretaciju (Palameta, 2003., 97.). To daje osnovu za pretpostavku da su isti pisari bili autori kancelarijskih isprava i epigrafskih spomenika. (Lovrenović 2009: 96)

Kako se originalnost unutar srednjovjekovnog društvenog i kulturnog miljea, okrenutog Crkvi i dogmi, nije posebno vrednovala, tako su dijaci najčešće bili u obavezi poštivanja striktnih pravila pisanja, a to je podrazumijevalo shematiziranost izraza i ograničenost u izboru forme. To je izraženije u formaliziranim dijelovima povelja, a samo iznimno dijaci su istupali iz ograničenih formula i progovarali kroz "poetske konstrukcije inspirirane živim govorom" (Kardaš 2015: 16). Originalnost i stil svodili su se uglavnom na odabir leksema, ali i taj je izbor bio ograničen i kontroliran. Stoga, teza o međusobnom utjecaju treba biti uzeta uslovno.

U ovom ćemo radu analizirati izbor sankcija u poveljama i kletvi na stećcima do kojih smo mogli doći, s obzirom na ograničenja obima teksta. Za prikupljanje i pretragu korpusa korišten je *Dijak: Digitalni jezički anotirani korpus starih bosanskih tekstova*. Sankcije i kletve ćemo klasificirati prema dominantnim motivima. Takva klasifikacija nametnula se nakon što smo skupili svu građu te se pokazala najefikasnijom u pogledu preglednosti. Sankcije će biti navedene hronološkim redoslijedom.

Kletva kao govorni čin

Korijen *klet-* u bosanskom jeziku prisutan je u nizu leksema, a na prvom mjestu *kletva*, *zakletva*, *prokletstvo*, *kleti*, *prokleti* i *zakleti*, uz još nekoliko imenica, glagola, pridjeva i priloga. Kao što je vidljivo, značenja ovih riječi povezana su, ali različita u tom smislu što se koriste u različitim govornim činovima.¹ Tako će se *kleti*, *prokleti*, *prokletstvo* koristiti u govornom činu proklinjanja, a *kleti/zakleti se*, *zakletva*, *zaklinjanje* u govornom činu prisezanja, tj. zaklinjanja. Zaklinjanje je vrsta performativa kojim se osoba svjesno stavlja "pod kletvu (...) ukoliko ne govori istinu ili ne ispuni obećanje" (Radulović 2007: 137). Zakletva obično podrazumijeva pozivanje na apsolutne autoritete, na prvom mjestu Boga, kao garante omogućene zajedničkom vjerom u njihovu svetost, nepovredivost

¹ Pod pojmom govornog čina misli se na Austinov performativ, pojam koji koristi u svojoj knjizi *How to do things with words* (1962) da opiše iskaz kojim se nešto radi tj. obavlja.

(Iskariotskom)”. Ova kletva, kao i skoro sve u našem korpusu, pripada vrsti “koje se mogu nazvati anticipiranim kletvama koje se odnose na mogući, ali još uvijek nerealizirani čin sagovornika/recipienta” (Bakšić 2014: 70). U pitanju su dakle “odgođeni govorni činovi” (ibid.), čija namjera (perlokucija) nije prokleti sagovornika, već prvenstveno zaštititi ga od zla koje će prizvati na sebe kršenjem naredbe (Subotić 2007). U konačnici, cilj je zaštititi pravni poredak i osigurati ispunjenje pravnog čina.

Motiv Jude najranije se javlja u sačuvanim spomenicima iz prve četvrtine 14. stoljeća pa sve do najstarijih sačuvanih.

- 1) н ѣко бнсва снѣ прѣтворнла безъ егове невѣре да сва ѿстѣпла| ѿ бѣга н ѿ вѣре н да на нѣ ѿѣнне молнтве н матернне н да сва **дрѣга нюдѣ** (oko 1323. ban Stjepan II u Radosavljevoj hiži; Thalloczy, GZM XVIII)

U trima najstarijim zabilježenim sankcijama s motivom Jude nije upotrijebljena riječ “izdaja”, motiv izdajnika nije razvijen niti je dat minimalni biblijski kontekst, kao što će to sve biti u kasnijim poveljama. Bez obzira na to, značenje izraza je samo jedno i nedvosmisleno, budući da se računa na opće znanje o najvećoj izdaji, onoj koju je počinio Juda. Ko prekrši ono što se poveljom garantira, neka je drug najvećem izdajniku. S velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je motiv Jude kao izdajnika bio promican u srednjovjekovnom kulturnom i društvenom kontekstu, naročito u kršćanskim zajednicama, budući da je dio biblijskog narativa, a uzevši u obzir frekventnost motiva u našem korpusu. Uspješnost ove kletve kao govornog čina omogućena je upravo spomenutim kontekstom, gdje je moralna vertikala uspostavljena na temeljima religije. Na apsolutnom vrhu te vertikale jesu Otac, Sin i Sveti duh, a nešto niže jeste vladar koji vlada “po milosti Božijoj”, zajedno s plemstvom (svjedocima), ispod njih je zajednica vjernika, dok su na samom dnu otpadnici s Judom na čelu.

- 2) а тко ѣ сен наше запнсanne прнтворнтн нлн бн нашѣ посланднн нлн бн нноплеменнкѣ **да є проклѣтн** ѿцѣмѣ н снѣо н свтнмѣ **дѣхѣ** н дѣмьнадеcет апосло нд:о: нзаврѣнннн н да є **юдн скарнѣсomo трѣхѣ** н да прнѣстѣнѣ крѣвн бѣжон н да є про|тѣ вснмѣ творомѣ небескнмѣ (oko 1326. ban Stjepan II; Pribisav dijak; Thalloczy, GZM XVIII)
- 3) а тко бн то порекаль монхѣ ѿсталнхѣ **да є проклѣтѣ** ѿцѣмѣ н снѣомѣ н сѣнмѣ **дѣмѣ** н **дѣ · епѣлѣстн** н сѣмѣ марѣннн н вснѣмн бѣгоу оугодшнѣмн оу сн внкѣ н оу прндѣоуѣн н да є **прнѣстѣннѣ нюдн скарнѣскомоу** тко бн то прнтворнлѣ (1331. ban Stjepan II; dijak Kupusac; Magyar Országos Levéltár, Budapest, DL 107670)
- 4) а тко ѣ то пореѣн а нлн прѣтворнтн **да є проклѣтѣ** ѿцѣмѣ н сѣномѣ н дѣхомѣ сѣнмѣ н матерню бѣжнѣмѣ ----| н ѣтѣрѣмн євнѣелнстн н дѣма на десете апѣлома н сѣдѣмѣдесетѣ н сѣдѣмн нзѣбранннн н вѣсѣмн бѣхѣ ѣгоднѣшннн ѣ сн вѣкѣ н ѣ гредѣшнн н да є| **прнѣстѣннѣ нюдѣ скарнѣскому** кон прѣда сѣа бѣжнѣ на распѣтне за :л: сребрѣнѣхѣ пѣнезн н кон нзлнхѣ ѣпнѣше пропѣнн пропнн| пропнн⁶ крѣвь на

⁶ Ур. оны же възглагошаоу пропны пропныи (Hvalov zbornik, Lk. 23:21), ali i н блгѣвнте кльнѣющеє вѣи н молнтє сє за творещее вамѣ обндоу (Hvalov zbornik, Lk. 6:28).

НЕМЪ Н НА УЕДѢХЪ ЕРА (1353. ban Tvrtko na Prozračcu; Dražeslav dijak; Magyar Országos Levéltár, Budapest, DL 107669)

Ono po čemu se sankcije 2–4 (ali ne samo one!) razlikuju od sankcije 1 jeste izbor leksema kojima se izriče kletva. U sankcijama 2–4 koristi se izraz *да є проклетъ* (ωц|емь н снѣно н свѣтмѣ дѣхъ...), a samo u prvoj sankciji koristi se izraz *да сва ѿстѣпла* (ѿ бѣа н ѿ вѣре). Treba napomenuti da se sličan izbor leksema susreće i u kasnijim sankcijama, ali najveći broj sankcija izriče se izrazom “da je proklet...”.

U ovim izrazima prepoznajemo (odgođeni) govorni čin proklinjanja, koji Searle određuje kao ekspresivni čin (1979: 15–16). Međutim, za ekspresivni čin obično nije karakterističan, ili barem presudan, odnos moći između govornika i sagovornika. U kontekstu sankcije kao dijela administrativnog teksta, riječ je činu kojim se na relativno formaliziran način prekršitelju izriče kazna. Zbog toga bi se moglo postaviti pitanje da li je ovdje riječ o prijetnji ekskomunikacijom, s obzirom na to da vladar, barem dijelom, jeste bio nosilac i religijskog autoriteta ili barem veoma blizak crkvi (Durmišević 2019: 37), pa bi njegova riječ bila dovoljna za ekskomuniciranje. Ovdje bismo onda govorili o govornom činu prijetnje, pri čemu je ilokucijski riječ o kletvi, odnosno proklinjanju, budući da onaj koji je proklet ne može istovremeno biti dijelom zajednice. Formalno pak, oblik instrumentala koji slijedi nakon izraza “da je proklet” ukazuje na to da izvršitelj prokletstva nije vladar, već Otac, Sin i Sveti duh te ostali sveti autoriteti.

Pogledajmo izraz iz sankcije 1 – *да сва ѿстѣпла* / *da smo* (nas dvojica – dual) odstupili (od Boga i od vjere) – u odnosu na izraz iz sankcije 2 – *да є проклетъ* / *da je proklet* (Ocem, Sinom i Svetim duhom...). U obama se priziva najveći autoritet, Bog, ali upotrebom izraza *да сва ѿстѣпла* ban Stjepan i njegov brat knez Vladislav ekskomuniciraju sami sebe u slučaju da prekrše obećanje. Takav izraz susrećemo u novozavjetnom tekstu,⁷ gdje se uglavnom koristi (u različitim oblicima) u kontekstu odstupanja od Isusovog učenja. Kletva iz druge sankcije izrečena je pasivnom konstrukcijom *да є проклетъ*, pa se čini da onaj koji izriče kletvu ne naglašava odnos moći “ja – ti”. Rekli bismo da je u pitanju specifičan odnos moći kojim se implicira tek posrednička uloga nalogodavaca povelje, u liniji moći od Boga, preko vladara, do podanika: “kao što na Nebu vlada jedan Bog, tako kao njegov opunomoćenik na zemlji, preko mreže vazalne lojalnosti, upravlja jedan vladar – vladar *po milosti Božjoj*” (Lovrenović 2009: 103). Stoga ne odbacujemo u potpunosti i tu mogućnost da će prekršilac na kojeg se baca kletva biti ekskomuniciran iz zajednice vjernika, zajednice koja ne trpi otpadnike od vjere, budući da su vjera i njeni institucionalizirani pojavni oblici, crkva i religija, uporišta običajnog prava.⁸ Takva tvrdnja poduprta je i nekolikim izrazima iz kasnijih sankcija, npr. one Ivaniša Vlatkovića iz 1452. (primjer 15) gdje se prestupnicima kaže *да смо| потнхнѣти нз дрѣжнне*.

⁷ Н РЕУЕТЬ ГЛЮ ВАМЪ НЕ ВѢМЪ ВАСѢ ѿКОУДѢ ЕСТЕ ѿСТОУПѢТЕ ѿ МЕНЕ ВСН ДѢЛАЮЩЕ НЕПРАВДѢ (Hvalov zbornik, Lk. 13:27), ДѢХЪ ЖЕ РѢУНО ГЛѢТЬ : ЪКО ВЪ ПОСЛѢДНѢА ЛѢТА : ѿСТОУПѢТЕ ЕТЕРН ѿ ВѢРН : ВЪНЕМАЮЩЕ ДѢХОМЪ ЛЬСТѢУЕМЪ : Н ѸУЕННЕМЪ ДЕМОНЬСКОМЪ (Giljferdingov zbornik, 1Tim. 4:1).

⁸ Up. glosu iz Vrutočkog evanđelja: “krovovi su zakoni pod koje ne ude Isus”, gdje se riječ zakon tumači kao religija/vjera.

Ono što je također odlika jednog dijela sankcija jeste njihova razrađenost u smislu motiva koji se pojavljuju. Tako će motiv izdajnika Jude biti proširen detaljima iz Evanđelja po Mateju 26:15⁹ o izdaji/predaji Isusa na raspeće za trideset srebrenjaka, kao i iz Mt. 27:22–25, gdje se u sankciji, oprečno evanđeoskom tekstu, Judi pripisuje zloradi uzvik svjetine: “Propni! Propni!” Dodatak koji slijedi крѣвь на немѣ и на ѹѣдѣхъ его¹⁰ dijelom je ove kletve, budući sintaksički i semantički povezani.

- 5) а тко ље снѣ порѣѡи нли прѣтворити ѡ насѣ нли ѡ нашнхъ по|слѣднхъ сѣродннковѣ нли нноплеменнхъ да є проклѣтъ ѡцѣмъ и снномъ и све|тѣмъ дѡмъ и матѣрню бжнѡмъ и :д:мн еванѣлѣстн и :вѣ:ма: апѣлома и :о:мн и :з:мн| нзѣбраннм бжнм и всѣмн бгъ ѡгоднвышнм ѡ сн вѣкъ и ѡ прндѡшн амннъ и да є прнѹѣстникъ нѹдѣ скарнѡскомъ кон прѣда снѡа бжнѣ на распетне за :л: сребрнѣхъ| пѣнез и кон нзлнха ѡпнѣше пропни: пропни крѣвь на немѣ и на ѹѣдѣхъ его (11. august 1366. ban Tvrtko pod Prozorom u Rami; diajak Dražeslav; Arhiv HAZU Zagreb, Ćir. I, 2)

Sankcija, vidimo, manipulira evanđeoskim narativom i koristi cjelokupan kletveni potencijal sad već parafraziranog biblijskog teksta, tako što svu težinu grijeha novoza-vjetne svjetine sažima i projicira na potencijalne prekršiоce povelje, budući da teži maksimalnoj efektivnosti. Sankcija je utoliko oslobođena od vjernog prenošenja biblijske scene (lokucije), a više usredsređena na ilokuciju i perlokuciju, odnosno snagu kletve i osiguranja da naredba ne bude prekršena. Tako sankcija tek upućuje na novozavjetnu scenu kreirajući novi narativ, ali i veoma jak ilokucijski čin koji, prožet biblijskim narativom iz kog i crpi svoju snagu, amplificira pogubnost čina izdaje. Na ovaj način cijela povelja biva sakralizirana. Na kraju se prokletstvo zbog čina izdaje prenosi i na potomstvo, što predstavlja najtežu moguću sudbinu koja nekoga može zadesiti.

- 6) А тко ље је порѣѡи сто је ѹ ѡи лифт пиѣано од моѡи јуродников| али ино Пlemenih koi би је на-макал, да је проклат отцем и јином и јветим| Духом, и 12 Апостолма, и 70 избраних, и ја ваѣ|ми Бугу угодсеми и ѹ ѡи вѣк, и ѹ придустѡи, и да је Јуде прѣѣстник, кои| јина Боѣја прѡа на раѣпетје, и да му дуса појде (1370. ban Tvrtko; diajak Dražeslav, Vitezovićev prijepis; Arhiv HAZU, Tkalčićeva zbirka III d 194/a)

Razvijanje elemenata kletve ponekad se proširuje još više, pa tako uključuje proklinjanje duše koja će poći “у о ону гѣну, коју је| Бог уготова Дјаволу”, као dodatak proklinjanju Ocem, Sinom и Духом Светим, Bogorodicom, časnim krstom, evanđelistima, apostolima и изабранима. U nekim poveljama prisutna су proklinjanja и sv. Јурјем те arhanđelom Mihailom, које су srednjovjekovni vladari uzimali за заштитнике.

- 7) и сан сва внише пнсана тко гѡде пѡ|творн да є проклѣтъ ѡцѣмъ и сннѡмъ и светѣмъ дѡмъ бѡ|роднцѡмъ ангелн и арѡхангелн и свемн светнмн| и да бн се ѡдрекао внерѣ и ангѣла на ѡмрѣн ѹасѣ| и да є прѣданъ на велнкѡмъ сѡдншѡмъ ѡ дѡволе

⁹ рѹѣ ѹто ѡцѣтѣ мѡѣ дѡтѣи и азѣ вамѣ прѣдамѣ и онѣ же поставѣше емоѹ :л: сребрннкі (Hvalov zbornik).

¹⁰ и ѡвѣшѡвѣше всѣѣ лоѹдыѣ рѣше крѣвь его на насѣ и на ѹѣдѣѣ нашѣ (Hvalov zbornik Mt. 27:25).

рѡке| Ѹ веуни пакао како **нюда скарноѡѡкн** (16. maj 1397. kraljica Jelena u Sutisci; DAD, prijepis u Codex Ragusinum (Liber privilegiorum) 65v) v. bogorodica

Sankcije mogu imati inovativne, donekle originalne konstrukcije, kakva je u sankciji 7, koja proklinje odricanjem vjere na samrti, kao i eshatološke motive iz Apokalipse, kao što je Veliko sudište, tj. Strašni sud. Ovakve kletve su najeklatantniji primjeri odgođenog govornog čina, jer izvršenje kletve odgađa se do u neizvjesnost.

- 8) тко лн бн се потворнѡ да є проклеть ѡ̄ господа б̄га всемѡ дръжителя н ѡ̄ п̄ѣрунсте его матере н ѡ̄ а ·в̄ светнѡхъ врьховннѡхъ апстољ н ѡ̄ а ·еван̄ъаєлан̄ъ н ѡ̄ ·о ·нзабраннѡхъ н ѡ̄ а вснѡхъ б̄гѡ ѡ̄ годнвѡшнѡхъ ѡ̄ вѡка да єє| **п̄вѡстанѡ нюдн** п̄ѣдаднтелѡ х̄р̄стовѡ н ѡ̄ кралеѡвства мн да є проклеть ва вѡкн (15. januar 1399. kralj Ostoja na Usori u Lišnici; dijak Stipan Dobrinović; DAD, Diplomata et acta, br. 131, bečki br. 1037)

U pogledu pozivanja na autoritete, zanimljive su sankcije kralja Ostoje iz 1399. (sankcija 8) te kralja Tvrtka II iz 1405. (sankcija 9). U prvoj se uz uobičajenu konstrukciju да є проклеть ѡ̄ господа б̄га всемѡ дръжителя... dodaje н ѡ̄ кралеѡвства мн да є проклеть ва вѡкн. U drugoj se uz rjeđe korištenu konstrukciju да с̄ю в̄се| клетвн пале на немѡ te uobičajeniji н да є клеть царемѡ небесннмѡ н да є п̄нѡстанѡ нюдн п̄н̄дателѡ х̄р̄свѡ на kraju dodaje н госпоствѡ мн да є невнранѡ. Tanka linija između vlasti Cara nebeskog i cara zemaljskog ovdje je ipak podvučena. Izdvajanjem, tj. naglašavanjem svog kraljevstva, odnosno gospodstva, prepoznaje se i “ovosvjetojni” autoritet koji pretpostavlja vjeru, tj. “vornost” njemu kao izdvojenom entitetu (Lovrenović 2009: 100, 103). Ako prethodno nismo isključili mogućnost da je prokletstvo koje izriče nalogodavac potencijalno i prijetnja anatemo, onda ovdje moramo primijetiti da je vjernost kraljevstvu u potpunosti u domenu vladara. On određuje ko je u “virnoj službi”, pa posljedično i kome oduzima takav status, što čini njegovu kletvu i činom prijetnje.

- 9) тко лн дръзьне н потвоѣн слово госпоства мн да с̄ю в̄се| клетвн пале на немѡ н да є клеть царемѡ небесннмѡ н да є **п̄нѡстанѡ нюдн** п̄н̄дателѡ х̄р̄свѡ н госпоствѡ мн да є невнранѡ (20. juni 1405. kralj Tvrtko II na Bijelim Selištima u Trstivnici; dijak Novak Gojčinić; DAD, Diplomata et acta 15. st. br 218, bečki br. 1045)

Motiv Jude izdajnika najrazvijeniji je u poveljama¹¹ Radoslava Pavlovića iz 1427. i 1432. godine, gdje se подробно evociraju scene prije i poslije raspeća Isusa, kao i ključni trenutak Judine “prodaje” Isusa. Za razliku od Tvrtkove sankcije iz 1366, čini se da su u ovoj bolje razlučeni Juda i puk koji je uzvikivao: “Propni! Propni!” Na te ljude i njihovu djecu pala je krv Isusova, a ova sankcija motivski je proširena i stavljanjem trnovog vijenca Isusu na glavu. Kao što je već zaključeno, kletva koristi veoma upečatljivu biblijsku scenu da bi bila što efektivnija, budući da joj je osnovni cilj osigurati to da naredba ne bude prekršena.

¹¹ Ovdje donosimo samo drugu, budući da su veoma slične.

je u pravilu izrečeno shematiziranim pogodbenim rečenicama. Zavisna klauza može se svesti na izraze *тко лн бн потворнлѣ / еда лн бнсмо потворнлн*, a glavna klauza sadrži izraze *да е келѣт н прокелѣт / да е прокелѣт / да смо прокелѣтн / да сю все келѣтн пале на немѣ / да внше реуене роте н келѣтн падѣ врѣхѣ н мога ѡстанка / да сѣ все келѣтн н роте н прокелѣтва пала сврѣхѣ насѣ / да се назовемо прокелѣтцн*. U središtu je svih ovih izraza korijen *-klet-*. Ukoliko se koristi izraz “da je klet/proklet”, za njim uvijek slijedi dodatak u obliku objekta u instrumentalu ili genitivu s prijedlogom *od*. Prema frekventnosti pojavljivanja u korpusu, na prvom su mjestu lekseme *ѡцемѣ н снѣно н свтнмѣ дѣхѣ* ili, u samo jednojovelji: *царемѣ небеснмѣ*. U kasnijim sankcijama iz prve četvrtine 15. stoljeća javljaju se izrazi poput *да смо прокелѣтн н заведенн жнвнмѣ богомѣ н прнхнстомѣ н вснмн внше пнсанннмн стнмн те да е клѣтѣ гнѣомѣ бгѣомѣ н вснмн светнмн*, *да смо прокелѣтн бгѣомѣ жнвѣм ѡцѣмѣ н снѣомѣ н стнѣмѣ дѣхѣомѣ н вснмн стнмн ѡѣ вѣка бгѣ ѡгѣднвшнмн внше нменованѣмн*. Zajedno s izrazima u instrumentalu, ali nešto rjeđe, dolaze još *н дѣмѣнадесет апѣсло ндѣо: нзабрѣннмн, матернѣ бжнѣомѣ ----- н ѡетнрѣмн евнѣелнстн н дѣма на десете апѣлома н сѣдѣмѣдесетѣ н сѣдѣмн нзѣбраннмн н вѣсѣмн бгѣ ѡгѣднвшнмн*, a kojima je ponekad pridruženo i *ѣтн н нѣ стнхѣ ѡацѣ нже сѣѣтѣ вѣ ннкнн*, prethodno spomenutih u istoj zakletvi.

U izrazima s objektom u genitivu, dosta rjeđim od prvih, koriste se lekseme *ѡѣ бга н ѡѣ прѣхнсте богѣроднѣ ѡѣ ѡастнаго крста н ѡѣ вѣ аплѣ н ѡѣ дѣ еванѣделнстѣ н ѡѣ светѣхѣ юрѣѣ н арѣхѣанѣдела мнѣхѣла н ѡѣ тнѣ светѣхѣ ѡацѣ нже ннкенскѣхѣ н ѡѣ всѣхѣ светѣхѣ н светнѣѣ божнѣѣ те ѡ господа бга всемѣ дрѣжнѣтела н ѡ прѣхнсте еѣо матерѣ*. Sintaksički, imenice u genitivu jesu objekti, ali semantički to su subjekti, o čemu će biti riječi i kasnije.

Neke su kletve iznimno rijetke u korpusu, kao npr. *н да бн се ѡдрекао внере н ангѣла на ѡмрѣлн ѡасѣ н да е прѣданѣ на велнкѣ сѣднѣѣ ѡ дѣавѣле рѣке ѡ веуѣн пакао како нѣда скарѣѣцкн*.

Kao što vidimo, najveći dio leksema kojima se proklinje prekršitelj su dio biblijske ili religijske, tj. sakralne leksike. Izbor leksema nije slučajna i usko je povezan s govornim činom proklinjanja, čija je primarna funkcija djelovanje na sagovornika ili recipijenta. Izborom sakralne leksike govornik osigurava veliki ilokucijski potencijal, u ovom slučaju utemeljen u kršćanskoj religiji i tradiciji. Zato motiv Jude, izopćenika koji “bolje da se nije rodio” (Mt. 26:24), zauzima centralno mjesto i prisutan je u najvećem broju sankcija, tj. kletvi u našem korpusu. Ilokucijska snaga u tim je kletvama na vrhuncu, jer prekršitelja stavlja u društvo, tj. “pričesništvo” najvećeg izdajnika.

U nekoliko sankcija prisutne su i kletve koje se mogu razumjeti i kao prijetnje, budući da oni koji ih izgovaraju imaju stvarnu moć izvršenja. To je moguće prepoznati u onim izrazima kojima se sugerira izopćavanje iz zajednice, npr. u izrazu *да смо потнснѣтн нз дрѣжнѣ*, a naročito u nekim primjerima gdje se prekršio proglašavaju nevjernim kraljevstvu ili gospodstvu. Takav prekršaj, kao što smo rekli, obavezno sa sobom nosi fizičku kaznu i/ili gubitak imovine, što je u potpunosti u moći i nadležnosti naredbodavca.

Sadržajno bogate, bez motiva Jude, s korijenom -klet-

Srazmjerno manji broj sankcija i kletvi ne uključuje motiv izdajnika Jude. I ove sankcije sadrže korijen *klet-* i bilježe se od druge četvrtine 13. stoljeća sve do polovine 15. One ranije relativno su jednostavne, dok su one kasnije dosta složenije i sadržajnije.

- 12) кѣто снѣ прѣскоуѣ **да є клетъ** (1234. ban Matej Ninoslav; DAD, Diplomata et acta, br. 48)

Sankcija Mateja Ninoslava veoma je jednostavna i riječ “klet” nije komplementirana uobičajenim leksemema u instrumentalu ili genitivu. Ta jednostavnost odlika je i ostalih sankcija iz tog vremena te je vjerovatno u pitanju eliptična konstrukcija koja implicira sve one dodatke u kasnijim poveljama. Tako će Jelisavetina sankcija skoro stoljeće mlađa imati eksplicirane dodatke u obliku instrumentala.

- 13) а тѣко се пореує **да є проклетъ** бѣмъ н сѣомъ є|го н прнхнстомъ матерню єго н уѣстннмъ жнво|творешнмъ крѣстомъ н уѣтнрѣмн євагелнстн н дѣ|ма на десете апѣстома н уѣтнрѣмн десетн уѣенн|ковъ (oko 1323. banja gospoja Jelisaveta u Ribičima; Radjen dijak; Thalloczy, GZM XVIII)

Tvrtkova sankcija iz 1378. umjesto uobičajenog “da/neka je (pro)klet” koristi *да прнме на сѣ н на свою дѣш ѡне клетвн* koje su ranije izrečene u zakletvi. Ovakve su kletve koje “se baca(ju) na dušu prekršioca (...) inače standardni motiv proklinjanja u bosanskim srednjovjekovnim poveljama” (Lovrenović 2012, u: Dautović i Dedić 2016).

- 14) кто лн дръзнє н потворн снѣ сѣо н ѡбещаніє| нашѣ у коє се смо ѡбещалн ѣ запнсалн · таковн **да прнме** на сѣ н на свою дѣш ѡне **клетвн** коє смо ѡбон мѣ нзрекн прѣдъ сѣмъ єуѣнємъ. а кралєвѣство мн да снєга|ннколнже не потворн · доколе градъ дѣбровннкъ н властеле дѣбровуѣн снєга не потворе н нѣкѡмъ невѣрѡмъ не нзгубє ѡнн н нѣ дѣтѣца н нѣ послѣднн · (10. april (Žrnovnice) – 17. juni (Trstivnica) 1378. kralj Tvrtko I; logotet Vlade; DAD, bečki br. 1024)

Sankcije koje slijede u pravilu sadrže uobičajenu konstrukciju “da/neka je (pro)klet” + instrumental / “od” + genitiv. U instrumentalu su Sveto Trojstvo, dvanaest apostola, četiri evanđelista, sedamdeset izabраних te svi sveti Božiji.

- 15) а тѣко ѣ сѣ прѣтворнѣ алн порѣан а нлн нашѣ посланѣн алн тѣко нноплемєнннѣ · **да є проклетъ** бѣомъ ѡцємъ н сѣомъ н свѣтнмъ дѣомъ| н :вѣ: врѣховннѣ апѣвѣ н дѣ єванѣѣлнстн · н · ѡ: нзабраннѣ · н вснмн свѣтнмн бѣжнмн · (12. mart 1380. kralj Tvrtko I na Moštru; Zemaljski muzej u Sarajevu)

Jedinstvena je i kletva iz Ostojine sankcije iz 1399. u kojoj pored češće konstrukcije koristi “da su se sve kletve na njima izvršile”. Ta sankcija završava s dosta rijetkom kletvom *да є у гнѣвн кралєвства нн*, a koja korespondira s pola stoljeća mlađom sankcijom Ivaniša Vlatkovića iz 1452. te sličnim konstrukcijama iz drugih Ostojinih i Tvrtkovih povelja. U tim poveljama smo slične izraze prepoznali kao prijetnje, budući da je njihov izvršilac vladar, koji zaista ima moć izvršiti ih.

- 16) тко лн бн се потворнлѣ нлн порекалѣ **да сѣ се все клетви на немѣ нзврьшн|ле да е**
КЛЕТЬ БОГОМЪ ѡЦЕМЪ Н СННОМЪ Н СВѢТНМЪ ДХОМЪ Н ВСННН БГЪ УГОДНВЪШННН Н ДА Е У
 ГНѢВН КРАЛЕВСТВА НН (5. februar 1399. kralj Ostoja u Sutisci; dijak Hrvatin; DAD
 sign. 1399_bečki 1038)

Sankcija 17 sadrži i kletvu koja predviđa i određene svjetovne sankcije. Tako: ako bi se našao меѣл нмнѣ таковн| заѡ н нентѣннаѣ ѡлѣкѣ, plemenit ili bilo koje vrste čovjek, koji bi сварѣ н неправдѣ споснѡ, да је внше рѣнноѣ глѡѣ до бѡѣ смрътн за неврѣна, да му је баština вѣкѣл вѣкомѣ ѣ порабѣ те да му главу глѡѣ педѣпсаѡ ѡо је доѣонноѡ ѣунннтн неврѣнѣ ѡлѣкѣ. Za razliku od najvećeg broja sankcija, izuzev svega nekoliko njih koje prijete nevjerstvom kraljevstvu, tj. gospodstvu, ova sankcija nastupa s pozicije svjetovne moći. Kazne koje predviđa nisu projicirane u onostranost, već podrazumijevaju fizičke i ekonomske posljedice. Prva je kazna usmjerena na njegov odnos prema gospodi, kojoj će biti nevjeran. To u okviru srednjovjekovne bosanske države podrazumijeva gubljenje određenih povlastica, privilegija i plemićkih prava (Durmišević 2018). Druga je kazna gubitak baštine, tj. prava na posjed i ubiranje poreza. Treća i konačna odnosi se na njegovo tijelo, tačnije na glavu koju će gospoda *pedepsati*. Riječ *pedepsa* podrazumijeva fizičku kaznu, pa bi se ovo moglo tumačiti i kao gubitak glave, tj. života. Zbog svega toga ovdje je riječ o govornom činu prijetnje, ali kao i kod kletvi, odgođenom činu.

- 17) тко лн бн потаѡѡ внше рѣннѣ глѡѣ панѣѡѡѡ а нлн клеветннѣ меѣл собѡ тѡн
ТАН ѡБѡРА ВСЕ РОТЕ|Н **КЛЕТВИ** **НАѡ** **СЕ** КОЕ СЕ ѣ СНЕМ ЛНѣ ѣМЕНѣЮ : ~

н кон бн се гѡѣ наѡѡѡ меѣл нмнѣ таковн| заѡ н нентѣннаѣ ѡлѣкѣ кон бн сварѣ
 н неправдѣ споснѡ како се н внше пнше нлн бн плѣннтѣ а нлн бн коѣ гѡѣ врѣѣ
 ѡлѣкѣ| да је внше рѣнноѣ глѡѣ до бѡѣ смрътн за неврѣна а да мѣ је ѡѡннѣ
 вѣкѣл вѣкомѣ ѣ порабѣ а да мѣ главу глѡѣ педѣпсаѡ| ѡо је доѣонноѡ ѣунннтн
 неврѣнѣ ѡлѣкѣ (19. juli 1453.b Stjepan Vukčić Kosača na planini Pišcu u Pivi;
 Božidar dijak; DAD, bečki br. 1105)

Sankcije u kojima se traži “sapinjanje” prekršilaca

U svega nekoliko povelja do polovine 13. stoljeća prisutne su sankcije u kojima se traži sapinjanje prekršilaca. Glagol “sapeti” prelazni je glagol i uvijek vezuje bliži objekt. Za razliku od prethodnih konstrukcija s glagolom (*pro*)*kleti* u kojima su Sveto Trojstvo i ostali nosioci autoriteta izraženi daljim objektom, ovdje su na tom mjestu isključivo Bog, Bogorodica i svi sveti te su uvijek subjekat rečenice, dok je prekršilac uvijek izražen bližim objektom.

- 18) ако лн снѣ прѣстѣплѡ · да ме **СЫПНЕ** БЪ СѢА БѢА|Н Н ВСН СѢѢ : ~ ∴ ~ (prije 1235.
 Humski knez Andrej; DAD, bečki br. 987)

Promjena gramatičke strukture kletve uvjetovana je upravo izborom lekseme “sapeti”, a odabir lekseme treba tražiti unutar biblijskog narativa. Prije svega, motiv vezivanja

prestupnika prisutan je na više mjesta u Svetom tekstu, a ovdje bi najznačajnije moglo biti vezivanje Sotone u stihovima Otkrovenja: *н ьтъ змѣѣ дръвнаго еже ꙗко днѣволь н сотона н свѣзда н вѣ · ѿ · лѣтъ н вѣложн вѣ бездѣнѣ* (Otkrovenje 20:2, Hvalov zbornik). To vezivanje podrazumijeva kako fizičko, tako i duhovno onemogućavanje bilo kakvog djelovanja, dakle sputavanje.¹²

- 19) *н кѣто снѣ прѣломн · нлн ꙗ самъ · нлн мон сѣнь · нлн мон ѡнѡкъ · нлн мон кѣметн · нлн ннн кѣто годѣ мон · да бѣ ꙗ сѣпѣнь · н сѣта бѣа н всн сѣн н кн сѣ зае ꙗнснн · мнрѣ бѣжн сѣ намъ · амннѣ ·* (22. mart 1240. ban Matej Ninoslav; notar Paskal; DAD, Diplomata et acta, br. 82)
- 20) *ако лн снѣ прѣстоупнмо · да нѣ бѣ сѣпѣнѣ н сѣта бѣа н всн сѣн* (1247–1249. humski knez Andrej; DAD, bečki br. 988)
- 21) *н кѣто снѣ прѣломн · нлн мн самн · нлн нашн сѣнь · нлн нашн ѡнѡуѣ · нлн нашн кѣметн · нлн кѣто годѣ нашъ · да ꙗ бѣ сѣпѣнь · н сѣта бѣа н всн сѣн кн сѣ зае ꙗнснн ·* (mart 1249. Matej Ninoslav, veliki ban bosanski; Stojanović br. 12)
- 22) *ако лн сѣ прѣстѣпнмъ · да нн бѣ сѣпѣнѣ · н сѣта бѣа · н всн сѣн · амннѣ ·* (22. maj 1254.2 humski župan Radoslav; notar Paskal; DAD, Diplomata et acta, 13. st. br. 213)

Kao što možemo vidjeti, kletve unutar sankcija funkcioniraju kroz nekoliko gramatičkih obrazaca. Glagol “kleti/prokleti” dominantno je zastupljen u najvećem broju sankcija i najčešće je dopunjen daljim objektom u instrumentalu ili prijedložnom genitivu. U pravilu, riječi koje popunjavaju mjesto objekta pripadaju sakralnoj leksici, a odabir tih riječi motiviran je upravo govornim činom proklinjanja odnosno sankcioniranja prekršilaca. Plokijska snaga direktno je proporcionalna sakralnosti, tj. svetosti riječi. Cijeli taj govorni čin jeste uspješan onoliko koliko je uspio evocirati vrhovni autoritet te u nekim slučajevima vlastiti autoritet kralja (ili vladara). Ovaj potonji opet je oslonjen na Božiji i gotovo da se ne pojavljuje sam, već uvijek kao produžena ruka onog prvog.

Osim pozivanja na vrhovni autoritet, kletva djeluje i asocijativno tako što prekršioca dovodi u direktnu vezu s najvećim biblijskim izdajnikom Judom Iskariotskim. Najveći broj sankcija razvija taj motiv u namjeri da mogućeg prekršioca odvрати od nepoštivanja naredbe ili zabrane time što ga imenuje drugom ili pričesnikom Judi. Takvo imenovanje za prekršioca podrazumijeva anatemu, što je u srednjovjekovnom kontekstu pogubno i implicira gubljenje svih privilegija i prava, pa čak i života.

One kletve koje ne ekspliciraju pričesništvo Judi uvijek se pozivaju na najveće religijske autoritete, na prvom mjestu Sveto Trojstvo, Mariju, apostole, evanđeliste, 70 dobrih, svih ostalih Bogu ugodnih ljudi te, sporadično, martira (svetih mučenika) i 318 Svetih nikejskih otaca. Nalaze se u obliku instrumentala i predstavljaju tzv. logički subjekt, odnosno oni su agensi, dok su prekršioci izraženi subjektom pacijensi. Svi ovi autoriteti kletvi osiguravaju veliki ilokucijski potencijal, budući da njihovo prokletstvo znači anatemu i “vječni pakao”. Dodatno, neke kletve prijete nevjerstvom gospodstvu ili kraljevstvu,

¹² Up. značenje glagola сѣпѣнѣ na: <https://gulliver.gorazd.org/catalog/default/detail/single/gorazd-sjs%7C38180?lang=en>.

čime se ističe i svjetovni autoritet. To je vladar naredbodavac, koji zadržava pravo na život svojih podanika, pravo koje mu je “Bogom dano” (Durmišević 2018).

Natpisi

Kao što je osnovni cilj sankcije to da spriječi nepoštivanje naredbe, kletva na stećku osigurava nepovredivost mjesta vječnog spokoja. Za Lovrenovića (2009: 107) ovo je “jedna od najsnažnijih sekvenci” u grupi epitafa koju on naziva “žitijama/životopisima”, ističući da se “ovdje radi o staroj tradiciji koja korijeni u pogrebnoj praksi kasne antike i ranog srednjeg vijeka”. Potreba da se zaštititi mjesto vječnog počivališta seže duboko u prošlost i ima “niz razloga psihološke i religijske naravi” (ibid.).

Prije nego što smo sami klasificirali natpise na stećcima, tj. kletve koje smo u njima pronašli, na umu smo imali Lovrenovićevu tematsku klasifikaciju epitafa: oni s vjerskim formulama koji počinju s “Va ime Oca i Sina i Svetoga Duha”; epitafi s motivom viteške smrti i vjerne službe koji počinju riječima “Ase (sije) leži”; životopise – na plemenitoj baštini, među braćom i rodbinom; kratke epitafe samo s imenom pokojnika i kovača/dijaka; epitafe s moralnom poukom (2009: 93). Tematska se klasifikacija nije pokazala kao najbolja i za našu analizu. Zato smo ovdje napravili novu klasifikaciju prema ključnim riječima i izrazima iz onog dijela natpisa koji smo prepoznali kao kletvu te smo ih onda poredali od najstarije do najmlađe.

Kletve koje sadrže korijen *-klet-*

Najprije ćemo razmotriti one epitafe u kojima je moguće prepoznati kletvu koja sadrži riječi “kleti” ili “prokleti”. S obzirom na veliku frekventnost ovog glagola u korpusu povelja, očekivali smo da će biti prisutan i u epitafima.

1. † а се нека се зна| ере љбн пѣсѣка| брешкѣ бо|ровнун|а а д|а сѣ **кле|те** те р|ѣке кое| бн ѡвон| прнторн|ле (Breško Borovičić; Han-Pobrdica kod Stoca, 15. st.; sl. Vego 1962: 41)
2. н поставн бѣлѣгъ сн: сннѣ| мѣ: вѣлкѣ: н братнѣ: негов| лѣбѣнѣ: н медошѣ: н прн|бѣ| нѣ: --- :тѣко уе| пнсаннѣ: снѣ погѣбнѣн: **про|клетѣ**: богомѣ: н снномѣ (Košarić kod Ugljevika, 15. st.; sl. Vego 1970: 313)
3. а се нека се| зна тко ѡб|[о] [л]ѣжн тврѣ|[тк]о м|[нл]царнѣа| м --- сннѣ свонѡ|мѣ рѣжомѣ ѡ|во лежнѡ на сво|нѡ башннѣ тко| не зна а знаш д|а **проклета** рѣ|ка та коѣ ѣ ѡ|во преместн|тн братнѣ по|гнѡѡхѣ (Tvrtko i Ruža; Pazalje kod Rudoga, 15. st.; sl. Vego 1970: 215)

Sve tri prethodne kletve sadrže oblike glagola “kleti” ili “prokleti”, ali je svaki specifično upotrijebljen. Prvoj i trećoj kletvi zajedničko je to što se proklinju ruke koje bi ѡвон| прнторн|ле, у првој, i ruka koja će ѡво преместн|тн, у другој. Upotrijebivši sinegdohu,

prokletu je sredstvo izvršenja, a time i izvršitelj. Ovakav jezgroviti izraz u potpunosti je u skladu s općom tendencijom da se u natpisu klesanom u kamenu iskaže što više sa što manje riječi. Zbog toga u ova dva natpisa nemamo dopunu u obliku instrumentala ili genitiva, kakve su bile prisutne u sankcijama. Dopuna glagolu "proklet" u drugoj kletvi u obliku instrumentala postoji: БОГОМЪ: Н СННОМЪ, ali zbog toga je izostala kakva druga rečenica.

Kletvu 2 moguće je uporediti sa srazmjernim brojem sankcija u kojima glagol *klet-/proklet-* ima dopunu u instrumentalu. Na tom primjeru, kao u sankcijama, prepoznajemo pozivanje na autoritet Boga i Sina, što je ujedno jedini takav primjer u našem korpusu. U kletvama koje slijede nije prisutno pozivanje na vrhovni autoritet Boga, ali on je impliciran. Promjena medija, tj. ograničenja inherentna klesanju u kamenu uvjetovala su sažetost izraza, što je veoma vidljivo u sljedećim kletvama.

4. † а се лежн нван|ъ мръѡъ ѡ добр|ѡ прѣбнхъ а з|а жнвота ѡв| камн поставн|хъ н ѡставнх| легох н поло|вннѡ тко лн| ѡе ѡзетн да| є **проклетъ** (Ivan Mrčić; Fatnica kod Bileće, 15. st.; sl. Vego 1964: 150)

U kletvi 4 izostala je dopuna u obliku instrumentala, a kletva je ograničena samo na ekspliciranje prestupa. Takve su sve kletve u nastavku, koje sadrže glagol kleti/prokleti.

5. † а се лежн кнезъ влаѡъ бнел|нѡъ ѡ своѡн црѣквн ѡ све|томъ лазарѡ ѡловѡе тако да ннешн| **проклетъ** не тнкан ѡ ме (knez Vlač Bijelić; Vlahovići kod Ljubinja, 15. st.; sl. Vego 1964: 95)
6. † а се лежн вѡкосавъ воєвода| влаѡевнѡ с момъ дрѡг|овахъ дрѡжнномъ н загнѡхъ| на рзмнрнѡн кранне ко м|ѡга господннѡ н донесоше| ме дрѡжннѡ на св|ѡл племеннѡ башн|нѡ н да є **проклетъ** тко ѡе ѡ ме так|нѡтн (vojvoda Vukosav Vlađević; Vlahovići kod Ljubinja, 15. st.; sl. Vego 1964: 96)
7. хасанъ н ахматъ| дѡва| раднл|овнѡ|а сннѡ| н ѡто| старн| хасанъ| ѡмро є| н ѡто| бнеше| єрь бнше| ѡзѡрь|хъ ѡ|век|є а юн|аує ю|нака н| тон не|говъ бр|ать ахм|ать велн|ке жало|стн радн| пнсаше| ѡвѡ| н да є бласовнѡ тко ѡ|є| пронтн| н **проклѣт** є кѡн п|рнвалнтн|н (Hasan i Ahmat Radilović; Čadovina kod Rogatice, 15/16. st.; sl. Vego 1970: 217)

Kletva 7 prije nego proklete onoga koji će прнвалнтн, благосилja onoga koji će пронтн. Takav izraz jedinstven je u našem korpusu i svjedoči drugačijoj poziciji onoga koji proklinje odnosno благосилja. Za razliku od živog vladara naredbodavca koji autoritet dobija od Boga, pokojnik govori iz pozicije onostranog i nepoznatog.

8. а се лежн вѡкы| сннѡ кне|за ѡб|рада| сестр|ѡмъ є|ломъ| н пока|мено|ва га| матн|ана| **клетъ** н **проклѣтъ** тко ѡе| кретн| ѡ ме (Vuk i Jela; Podgradinje u Gornjem Hrasnu, 15/16. st.; sl. Vego 1964: 83)

Pozicija s koje se pokojnik obraća prolazniku određuje snagu njegove kletve. Fizička odsutnost biva nadomještена riječju uklesanom u kamenu, a vjera u djelovanje riječi ne

prestaje sa smrću, dapače. Vjerovanje u onostranost, koje je prisutno u svim kulturama, od politeističkih preko dualističkih do monoteističkih, osigurava veliki ilokucijski potencijal kletve.

Kletve koje sadrže glagol pogubiti

Svega tri kletve u našem korpusu pozivaju na pogubljenje prekršioca: тко љє сн: бнлн[гъ] погѹблнѣнн [п]огѹбн га богъ (Potrebno je napomenuti da glagol *gubiti* ima starije značenje: kvariti, uništavati¹³). U sve tri kletve eksplicitno se poziva djelovanje više instance, ali odabir glagola *pogubiti* otkriva nešto drugačiju namjeru. Rečenica: “Onaj koji pogubi biljeg, neka ga pogubi Bog!”, podsjeća na zakon “oko za oko, zub za zub”. Glagolom *prokleti* na onoga koji naruši grobno mjesto priziva se Božija kazna projicirana u eshatološki prostor, dok se upotrebom glagola *pogubiti* neposredno zaziva uništenje prekršioca.

9. ---| [плє]мєннѣ гостн[лєн]ннѣ [пост]ав[нш]є: бнлнгъ :г: снновє: прѣвѣко н рад[лмн]лѣ: н раднн[ац]ѣ тко љє сн: бнлн[гъ] погѹблнѣнн [п]огѹбн га богъ (Puškovac kod Koraja u Loparama, 15. st.; sl. Vego 1970: 290)
10. а сє лєжн драг|оє юнотнѣ| тѣпѣковнѣ| плємєннѣ| свнбѣннѣ|нннѣ| а поставнѣта бнлнгъ| ·в· сна мнлобратъ н прн|бнлѣ а тѣко љє сн бнлн[гъ] погѹблнѣнн погѹбн га| бѣ (Dragoje Junotić Tupković; Peljave u Priboju, 15. st.; sl. Vego 1970: 303)
11. † сє лєжн б|ратнмнѣ| бранковнѣ|ѣ болєрад|овѣ ѣнѣ| на своѣн зє|мѣлн плєм|єннѣн на| ---аковн| [т]ѣко љє сн| [бн]лнгъ погѹблнѣнн погѹбн [г]а бѣ| † поста|вн бнлн[гъ] сннѣ є|говѣ на|младн|н брато|лѣ своє|мѣ ѡт|ѣцѣ н|а --- т --- (Bratmio Brajković; Peljave u Priboju, 15. st.; sl. Vego 1970: 304)

Za skrnavljenje grobnog kamena traži se pogubljenje, tj. uništenje, što je presedan u svim dosadašnjim primjerima kletvi. Izuzev sankcije 17, u kojoj se prijeti pedepsom, fizičkom kaznom, a koju smo protumačili kao prijetnju “gubljenjem glave”, sankcije koje zazivaju uništenje prekršilaca na ovako izričit način veoma su rijetke. One pak otvaraju pitanje o tome koliko su, u kontekstu natpisa na stećcima, glagoli *pogubiti* i *prokleti* bili sinonimni.

Zaključak

Analizom sankcija u bosanskim srednjovjekovnim poveljama i kletvi na stećcima dolazimo do zaključka da oba oblika pismenosti počivaju na dubokom vjerovanju u snagu izgovorene riječi. Funkcionalno i jezički veoma bliski, ali u pogledu strukture, razrađенosti motiva i obima teksta pokazuju određene razlike.

¹³ Damjanović, Stjepan et al. (2004), *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Hrvatska jezična baština, Zagreb.

Sankcije u poveljama inspirirane su religijskim diskursom, jezičko-stilski utemeljenim na svetim tekstovima i kršćanskoj tradiciji. One eksplicitno spominju Sveto Trojstvo, evanđeliste, svece i anđele. Veoma je čest motiv Juda Iskariotski, koji služi gradnji najšireg okvira duhovne osude. Onaj koji prekrši ono što se poveljom, darovnicom ili sličnom naredbom određuje, bit će pričesnik ili drug Judi, najvećem izdajniku i “onome koji bolje da se nije rodio”. Ove su kletve oblik verbalne presude za mogući prekršaj.

Leksičko-sintaksički, najprisutniji su oblici glagolskog pridjeva trpnog (pasivnog participa) *klet* i *proklet*, u pravilu dopunjeni objektom u instrumentalu (Ocem, Sinom i Svetim duhom) ili prijedložnom genitivu (od Boga i Bogorodice). Redovno su to optativne konstrukcije *da je klet/proklet* + I / *od* + G. Iznimno se koristi konstrukcija *da su sve kletve na X pale*, pri čemu je X uvijek lična zamjenica u akuzativu.

Najčešća kletva jeste optativna konstrukcija *da je pričesnik Judi*. U pravilu, to su sadržajno i motivski razvijene sankcije koje se sastoje od nekoliko rečenica. Tendencija je da su sankcije sve sadržajnije i opširnije od najstarijih do najmlađih, gdje posljednje imaju veoma razvijene motive inspirirane biblijskom pričom o Judinoj izdaji (koji proda Sina Božijeg), o Pilatovom suđenju Isusu i svjetini koja kliče: “Propni, propni.” Konačno, neke sankcije prizivaju *да паде крѣвь на насъ и на ѡбѣхъ нашихъ*, eksplicitno prizivajući prokletstvo jednako onom koje je svjetina pred Pilatom prizvala na sebe, osudivši Isusa na raspeće, za one koji prekrše ono što se poveljom garantira.

U većini ovih sankcija riječ je o činu proklinjanja, a u nekim smo pročitati i potencijalnu prijetnju. U obama slučajevima riječ je o odgođenim govornim činovima, jer za njihovo ostvarenje pretpostavlja se kršenje naredbe. U nekim je pak sankcijama nesumnjivo riječ o prijetnjama koje vladari upućuju potencijalnim prekršiocima. Ono što razlikuje kletvu od prijetnje jeste to što u prvoj izvršilac čina jeste Bog, a u slučaju prijetnje, izvršilac je vladar. Izvršenje kletve najčešće je projicirano u eshatološki prostor, dok se prijetnja izvršava za vrijeme života prekršilaca.

S druge strane, kletve na stećcima sadržajno su jednostavnije i kraće, bez naročitog razvijanja motiva. To su kletve koje sadrže istu optativnu konstrukciju *da je klet/proklet*, ali bez sadržajnih religijskih motiva. To je razumljivo s obzirom na to da je promjena medija uslovlila drugačije racionaliziranje teksta. Zato prednost imaju drugi motivi, kao što su opis smrti, spomen pokojnikovog gospodina i njemu vjerne službe ili spomen porodice koja diže biljeg. Najčešće je izostavljen objekat u instrumentalu, a u prijedložnom genitivu nije sačuvan nijedan. Umjesto toga, prisutna je konstrukcija *da su proklete ruke* koje bi biljeg prevrnule. Općenito se kletva na stećcima doima dosta blažom, čemu svjedoči ona iz primjera 5 koja kaže: *Tako da nisi proklet, ne tikaj u me!*,¹⁴ što ima prizvuk savjetovanja više nego proklinjanja. Za izvršenje kletve uvijek se oslanja na Boga, a ostvarenje kletve biva ostvareno tek u eshatološkom prostoru, tako da nikad nije riječ o prijetnji.

Funkcionalno, i sankcija i kletva štite nešto važno, u povelji je to pravni akt, na stećku grobno mjesto. Oboje koriste jezik svetog zakona u društvu gdje svjetovno pravo nije

¹⁴ ТАКО ДА ННЕСИ| ПРОКЛЕТЬ НЕ ТНКАИ У МЕ.

bilo jasno definirano, ali gdje je vjera u snagu riječi, potkrijepljena tradicijom i religijom, imala apsolutnu i obavezujuću snagu. Kroz oba oblika sankcije pokušava se spriječiti narušavanje kako svetog, tako i društvenog poretka, ali su njihova pravna težina i društveni domet srazmjerno različiti.

Bibliografija

Izvori

- Damjanović, Stjepan et. al. (2004), *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Hrvatska jezična baština, Zagreb
- Nakaš, Lejla, *Korpus srednjovjekovnih bosanskih tekstova | Novi zavjet*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, <https://ohn.anubih.ba/gradja/about>, pristupljeno 9. 4. 2026.
- Nakaš, Lejla, Mehmed Kardaš, *Dijak: Digitalni jezički anotirani korpus starih bosanskih tekstova*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, <http://170.187.186.236/dijak/search>, pristupljeno 7. 3. 2026.
- Pilát, Štefan et. al., *GORAZD, Digitální portál staroslověnský*, Slovanský ústav AV ČR, <https://gorazd.org/>, pristupljeno 9. 4. 2026.

Literatura

- Austin, John Langshaw (2014), *Kako djelovati riječima: predavanja William James održana na Sveučilištu Harvard 1955.*, 2. izd., Disput, Zagreb
- Bakšić, Sabina (2014), "Kletve i upozorenja u vakufnamama", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 63, 67–78.
- Bešlagić, Šefik (2004), *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo
- Bešlagić, Šefik (2020), *Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* (2. izd., p. 177), Fondacija Stećak u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
- Čremošnik, Gregor (1948), "Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I–II", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo
- Ćirković, Sima (1964), *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd
- Durmišević, Enes (2018), "O nekim ustanovama feudalnog običajnog prava u Bosni", *Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu*, 61, 25–43.
- Fletcher, Judith (2012), *Performing Oaths in Classical Greek Drama*, Cambridge University Press, Cambridge
- Isailović, Neven (2018), "Zakletvene formule u srednjovekovnim bosanskim poveljama", *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*, Narodna biblioteka "Resavska škola", Despotovac; Institut za srpski jezik SANU, Beograd
- Kardaš, Mehmed (2014), *Konkordancijski rječnik ćiriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Kardaš, Mehmed (2015), *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Knjiga 19, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

- Kardaš, Mehmed, Alisa Mahmutović (2014), "Strukturna i semantička obilježja frazema natpisa stećaka", *Bosna franciscana*, 22 (41), 87–105.
- Klaić, Nada (1989), *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*, Svjetlost, Sarajevo
- Kovačević, Jovan (1961), "Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. XV–XVI, Sarajevo, 309–316.
- Kuna, Herta (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 45, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo
- Kurtović, Esad (2009), *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Orijentalni institut, Sarajevo
- Kurtović, Esad et al. (2018), *Codex diplomaticus Regni Bosnae: povelje i pisma stare bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo
- Lovrenović, Dubravko (2009), *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabic, Sarajevo
- Nakaš, Lejla (2011), *Konkordancijski rječnik ćirilčnih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
- Nakaš, Lejla (2012), "Jezik i grafija revidiranih natpisa", *Bosanskohercegovački slavistički kongres*, Slavistički komitet, knjiga I, Sarajevo, 119–126.
- Nakaš, Lejla (2012), "Pluralitet bosanske pismenosti", *Forum Bosnae*, 57, 86–99.
- Radulović, Lidija (2007), "Roditeljska kletva kao nevidljivo nasilje: diskurs antimaterinstva u tradicijskoj kulturi", *Etnoantropološki problemi*, 2–2, 137–146.
- Solovjev, Aleksandar (1949), "Vlasteoske povelje bosanskih vladara", u: M. Bajić, ur., *Istorijsko-pravni zbornik*, Pravni fakultet Sarajevo, 79–105.
- Subotić, Ljiljana (2007), "Kletveni zapisi u Starim srpskim zapisima i natpisima Ljub. Stojanovića", u: Aleksandar Mladenović, ur., *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 50, 1–2, 887–897.
- Škobalj, Ante (1970), *Obredne gomile: na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*, Sveti Križ na Čiovu, Đakovo
- Vasiljević-Ilić, Slavica (2002), "Kletve u starim srpskim zapisima i natpisima", *Radovi: časopis za humanističke i društvene nauke*, No. 5, 115–126.

III. Teme iz dijalektologije

Anita Celinić i Mira Menac-Mihalić: Od hrvatske dijalektološke građe do ozvučenih dijalektoloških čitanki

Dijalektološka istraživanja bilježe podatke iz organskih govora, idiomâ na kojima se komunikacija odvija većinom usmeno. Izvorni govornici rijetko ili nikada ne zapisuju svoj mjesni govor. Terenskim dijalektološkim istraživanjima dijalektna se građa zapisuje. Nerijetko upravo dijalektološki zapisi bivaju prvi zapisi istraživana mjesnoga govora. Dijalektolog građu bilježi pisanim zapisom (slovima, transkripcijom), a već duže vrijeme tehnologija omogućuje njezino bilježenje i zvučnim zapisima (tonskim snimkama) – načinom koji najzornije pokazuje mjesne govore. Dužim prikupljanjem pisanih i zvučnih zapisa organskih govora s vremenom nastaje baza podataka kao riznica dijalektne građe. Takva baza omogućuje da svatko zainteresiran može i bez odlaska na teren poslušati i pročitati kakav je izabrani mjesni govor. Kako bi se dijalektna građa pohranjena u bazama učinila lakše dostupnom javnosti, za organske je govore hrvatskoga jezika u posljednjih desetak godina izdano nekoliko ozvučenih dijalektoloških čitanki. Čitanke mogu služiti stručnjacima dijalektolozima i općenito filolozima, ali i zainteresiranoj široj javnosti, ponajprije pak studentima i učenicima koji se bave dijalektologijom. U članku donosimo pregled metoda primijenjenih pri stvaranju dijalektoloških čitanki, njihovu strukturu i način uporabe.

Ključne riječi: dijalektologija, snimke hrvatskih govora, ozvučena dijalektološka čitanka.

From Croatian dialectological material to Readers in Dialectology

Dialectological researches record data from organic local dialects, idioms in which communication takes place mostly orally. Native speakers rarely or never write down their local dialect. Dialect material is recorded through field dialectological researches. Dialectological recordings are often the first recordings of the investigated local dialect. A dialectologist records the material in written record (letters, transcription), and for quite long time technology has also enabled it to be recorded in audio-recordings – the way that most vividly shows local dialects. Through the long-term collection of written and audio-recordings of organic local dialects, a database has been created over time as a treasure trove of dialect material collected in both forms. Such a database allows

anyone interested to listen and read the selected local dialect without going to the field. In order to make the dialectological material stored in the databases more accessible to the public, several Croatian audio Readers in Dialectology have been published for the organic local dialects of the Croatian language in the last ten years. Readers can be useful to dialectologists and philologists in general, but also to the interested general public, primarily students and pupils who deal with dialectology. In the article, we present an overview of the methods used in creating Readers in Dialectology, their structure, and their manner of use.

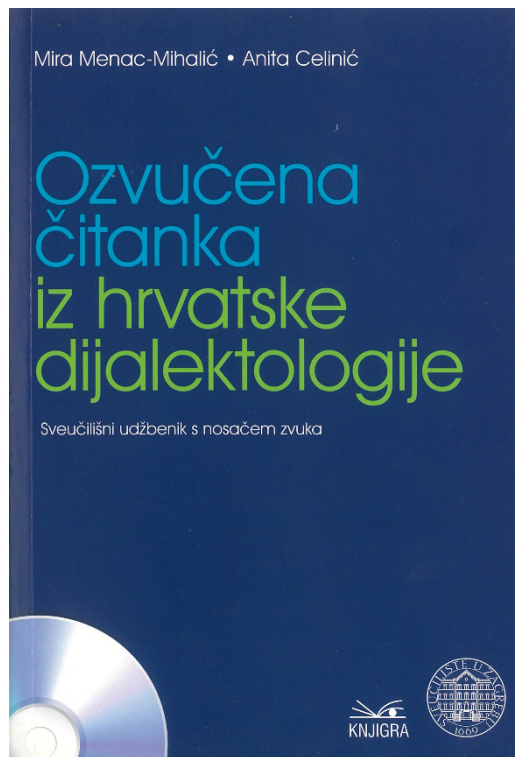
Key words: Dialectology, audio-recordings of Croatian local dialects, audio Readers in Dialectology.

Svaki jezik, tako i hrvatski, uz standardnojezičnu, ima i druge dimenzije. Često se zaboravlja da pojam *jezika* nije izjednačen s pojmom *standardnoga jezika*, već da je od njega bitno širi. Među ostalim, jezici se mogu promatrati i u njihovu terenskom rasprostranju. To je njihova dijalektološka dimenzija. Hrvatski je jezik time osobito obilježen jer je njegova dijalektna raščlanjenost složena i bogata. Standardni se jezik izgrađuje, dotjeruje i čuva kroz gramatike, rječnike, pravopise i kroz druge pisane tekstove, a mjesni su govori jezici bez pisma – oni postoje gotovo isključivo u govornoj komunikaciji svojih nositelja. Mjesni, organski govori živo su tkivo svakoga jezika. Oni su izvor brojnih podataka za rekonstrukciju povijesti jezika. Osim toga, oni su i temelj na kojem nastaje standardni jezik. Organski su govori stoga pravo jezično blago.

Terenskim dijalektološkim istraživanjima dijalektna se građa bilježi pisanim zapisom, a već duže, tehnologija omogućuje njezino bilježenje i zvučnim zapisima. Tako nastaje baza podataka kao riznica dijalektne građe. Kako bi se ta građa učinila lakše dostupnom, za organske je govore hrvatskoga jezika u posljednjih par desetljeća izdano nekoliko ozvučenih dijalektoloških čitanki.

Prva¹ je *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije* (dalje u tekstu navodi se kraticom OČ). Objavljena je u Zagrebu 2012. godine.

¹ Godine 2023. čitanka je doživjela novo izdanje u tehnički izmijenjenom obliku. U novom se izdanju čitanka oslobodila materijalnosti papirnate knjige i kompaktnoga diska te je u cijelosti pretvorena u digitalno izdanje. O posebnostima toga izdanja govorimo u zadnjem dijelu ovoga rada.



Prilog 1. OČ – korice *Ozvučene čitanke iz hrvatske dijalektologije* (2012.)

Druga je *Po našu*, ozvučena čitanka gradišćanskohrvatskih govora (dalje u tekstu navodi se kraticom GGPN), izdana u Željeznom u Austriji u trima knjigama u sklopu niza “Gradišćanskohrvatski govori” od 2020. do 2023. godine. Suradnici iz Gradišća uložili su goleme napore da, u trenucima kada se hrvatska riječ u Gradišću sve više gubi, snimanjem zabilježe suvremeno stanje govora.



Prilog 2. GGPN – fotografija cijelog niza knjiga *Gradišćanskohrvatski govori* te korice knjiga *Gradišćanskohrvatski govori Po našu, Ozvučena čitanka*, 2. svezak, 1. (2020.) i 2. dio (2022.) te *Gradišćanskohrvatski govori Po našu, Rječnik i glosari*, 4. svezak (2023.)

Načela pri izradi OČ-a osmišljavale smo same jer za takvo djelo nismo imale uzora niti je postojala literatura koja bi o tom govorila. Pri izradi GGPN-a autori su se oslanjali na koncepciju primijenjenu u OČ-u.

Za izradu čitanke potrebno je imati dovoljno veliku i kvalitetnu bazu zvučnih i pisanih zapisa mjesnih govora područja koje se pokriva.

OČ je nastao na temelju građe koja se na Katedri za dijalektologiju i povijest hrvatskoga jezika Filozofskoga fakulteta u Zagrebu prikuplja posljednjih četrdesetak godina – riječ je o zapisima studenata, magistranada, doktoranada, dijalektologa. Tako je stvorena

bogata zbirka koja se sastoji od zapisâ nekoliko stotina organskih govora iz gotovo svih dijelova Hrvatske i hrvatskih govora u inozemstvu.

Iz takve su baze za čitanku izabrani zapisi 40 mjesnih govora.² Kriteriji za izbor bili su: dijalektna izvornost, kvaliteta zvuka, razmjerno ujednačena prostorna raspoređenost.

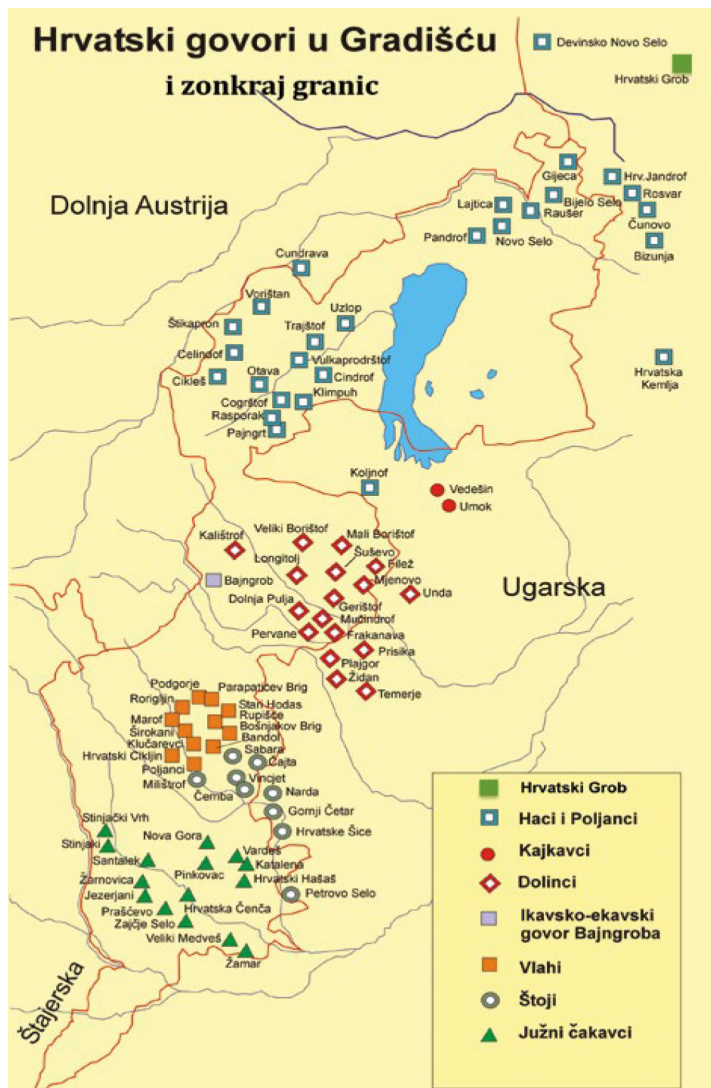
S druge strane, GGPN je nastao ciljanim sustavnim prikupljanjem, odnosno snimanjem dijalektne građe, u okviru velikoga projekta. U 55 mjesta u kojima žive potomci Hrvata, doseljenih prije petstotinjak godina, što znači gdje se višestoljetno govore hrvatski govori, pa i u mjestima gdje je preostao još samo jedan govornik, snimljeno je više sati zvučne građe. Tako su dobivene stotine sati snimljenoga zvučnoga materijala u austrijskom Gradišću (Burgenlandu) te “zonkraj granic”, odnosno u Mađarskoj, Slovačkoj i Češkoj (konkretno u Moravskoj).³ Za GGPN izabrano je i transkribirano prosječno po 5 minuta za svaki govor.

Čitanke na početku imaju kartu s ucrtanim obrađenim govorima.



² Priložene su 43 snimke: svi su govori zastupljeni s po jednom snimkom, osim Osojnika, za koji se donose dvije snimke, i Splita, za koji se donose tri snimke. U Osojniku i Splitu na različitim snimkama govore govornici istoga govora, ali različite dobi.

³ U GGPN-u na nosačima zvuka nalazi se pedeset jedna snimka, jer je Moravska zastupljena trima snimkama, a Bandol i Podgorje su skupa na jednoj snimci. Jedino za govore s prostora Moravske nije precizirano o kojim je točno mjestima riječ pa se zapisi navode pod skupnim naslovom “Moravska”.



Prilog 3. OČ i GGPN – uvodne karte s ucrtanim obrađenim govorima

Na početku teksta svakoga govora nalaze se manje karte s ucrtanim mjestom, kratica govora koja se u knjizi rabi u rječnicima i drugdje, te broj zvučnoga zapisa na priloženom kompaktnom disku.



Lanišće kraj Buzeta

Lnš



- 1 **(Krava)** /0.00/ A tú ję práva istina, práva, práva pravcáta istina.
2 Móji pokójni mát i otác sọ támo živili ne kráj selá, sadá si je mój
3 sin tám xišo zazidáý. /0.13/ I ýovõřę, pokójna máma i otác sọ šlę do
4 Prápõta, da bimo nášlę ěno krávõ, da bimo küpilę. Mi smo imali još
5 četiri dõma, alę dvę smõ prodalę za ěno bõlõ küpęt.
6 /0.25/ I sat õni sọ došly uvečer obedva is Prapõti (my ýovõřymo):
7 “Byš ti šla, Marija, Prapõte jütřę, koja se tebi obyknę, da je ti juštaš
8 – tõ kravõ?” Są rekla: “Tõ pot”. Ja są šla druýi dan. /0.37/ I są šla
9 nejprvõ x jenęn, je bila samo ena žęnska dõma, õna ni bila naňka
10 ýazdarica, nego o te ýazdarice sestra, stara divõjka, ni bila naňka
11 ožęňena. Ja ýovõřin: “Dę su Jive i Marija?” A ýovõři: “Šlę su neke
12 bõřę vuť s tovaron.” /0.51/ I ýovõři: “Do nõti ix nefe naňka bit.” I są
13 rekla: “Ýremo, Anica, vidęť tõ kravõ.” Ja rekla: “Ja, ma koja?” Da
14 õna. A ja są zajno i na ěno drugõ xitila õkõ. Ja są rekla: “Ja bin tõ.”
15 /1.04/ Ma je rekla: “Ja nisą gõspõdarica.” Onda są šla poli susędę – da
16 ima i õna. Kõřęřõ? Da tõ. Menę se õbiknila ta. Da õnõ nęfe prodat. Są
17 šla u ũne třęťõ. /1.16/ “Kakav bõškarin, naňka ta mi se ne dopada” –
18 są rekla. Ja są čekala dok sọ dõšlę te ýazde o tę krave. “O” – ýovõři
19 – “ništo noveýa je kada je Marija dõšla x nan ikad je tu dobu tu.” Ja
20 są rekla: “Vašu Mandõlu řęte ną prodat?” “A řęmo.” /1.30/ Smõ šlę
21 štalõ. Są rekla: “Jive, kulikõ byte?” Je reka: “Tristõ sedądesęť miľary
22 dinary.” A mene sọ moýj daly ... mąma mi je dala stõ miľari dinary
23 da danŕna račũn ako jušta kõřęřu bude ja juštala. /1.44/ E bon. smõ
24 šlę u štalõ. Są rekla: “Kuliko bite za řõ?” “Tristõ sedądesęť miľary
25 kun ... dinary.” /1.51/ A ja ýovõři: “Nęka bude tristõ četřdesęť.” “Beň,

110

Prilog 5. OČ – primjer početka teksta

U GGPN-u na početku se svakoga teksta nalaze i osnovni podatci o mjestu.



Celindof/Zillingtal (Poljanci)



Geografsko odredjenje: A, Željezanski kotar

Prvi spomen: 1271, kot Pomog; hrvatski oblik selskoga imena se prvi put javlja 1773. kot Czelindoff uz nimške nazive Zilingthall i Czilingthall.

Kada su se doselili Hrvati: Prva polovica 16. st.

Crikva: Sv. Petar i Pavao, fara pred reformacijom, crikva obnovljena 1659., opustošena od Turkov 1683., renovirana 1696., pregradjena 1747.

Gospodari sela: Būki, matrštofski grofi, Esterházy

Znamenitosti: prehistorijski nalazi, dijelom 7500 ljet stari, kot figura boginje Venus; avarsko groblje; natpovršinski rudokop; u selu su rođeni benediktinac, nadopat u Pannonhalmi dr. Krizosztom Kruesz (1819.-1885.), jezuit Filip Kaušić (1618.-1673.), pjesnik Štefan Kokošić (*1952.) i kompozitor Richard Bedenik (*1957.).

Iz štatistike:

1900. sbst. 969: 713 Hrvatov (73,6 %), 99 Nijemci (10,2%)

2001. sbst 850: 211 Hrvatov, 559 Nimac

2011, sbst, 916

Sečlo se pri prvi putovnici, pronađenom dokumentu koji južno susjedstvo sečlo imenom Po. (pomoć, na granici). Jednaki dokumenti, dijelom u Austrijski jedinstveni nalazi grobnih priloga iz mladje kamene doba, dokazuju da je Celinofud ju od pradobele naseljen. Urbani potvrdjuju da je mjesto najmanje pol stoljeća pred naseljenjem Hrvatima bilo isprazno. Po mnogobrojnu bana i boji je u 18. stoljeću došlo do temeljnih promjena. Kopanje ujedno i Najeflje je stanovništvo nudilo nove mogućnosti, tako da su mnogi napustili poljodjelstvo i upali u ugledniji i u drugi industrijski centar. Izgradnjom seoske infrastrukture i dizanje životnoga kvaliteta su proizvođači dosežujuje ljud iz gradskih krugova. Time se je broj stanovnika za tretinu povećao. Održavanje udjela hrvatskoga stanovništva od 26,47% posebno njegovu tamsbaruga grupa i pjevački krug.

Govornica AP, rođj. 1939. (A)

Ispitivač: Ivo Sučić, sn. 2020. (B)
Govor analizirao i priredio: Ivo Sučić

Stručni zapis

B: Ča ste bili po zvanju?

A: /0.00/ Jā: sam bī:la škūp'li, jā: sam bī:la pīet' līē..., a štirā līē:ta Žalīē:zni va kļūē:štri, a pā: sam dūē:ma bī:la, kaē mōja māti j mislīla, da to nī: trība, da se dīviēica dāle ūēi:, sām pa: dūē:ma dīē:lala. ... Strā: sam¹⁰ ur va pēnziji.

B: /0.18/ A nač se znate kot prvo spomienut od ditinstva?

[illegible]

Mi: smo imá:l bregúndu, pa:k kúkoricu, ónda se tilo i ziz rú:ku:... Kađ smo¹ tili paž:mi za blá:go sil'i'rať, ónda se j tilo to z rú:ku' rízat, kúkorice, nē, nò a i bregúndu z rú:ku' znimáť.
(1.58)

B: Kako su stari ljudi onda živili?

A: Jo, stari jû-di su duğ^o-ma, ako j bi lo mog^o-te, da su oš tili pom^o-gať, da su tili oš va kuxiñi... a drugačije, femo reť, moji staristardji; od oca veľ nĩ: nje; dan ži:viu. No, a tĩ drugi su bi li: Štikapryð^o-ni, kod ši:na, i tĩ, staramati je duğ^o kuxala Štikapryð^o-ni, ne zna m kako duگو je ta oš bi la. Ali duğ^o-ma, Celindofi neť, kat tĩ: su bi li pjeťth ur žara:n ũmli. /2.26/

B: Ča se j tilo uko puogrieiba onda dielat?

No ónda je va jednuj sibi ko se j tilo, ako j bĩ:lo ča na pũti, stjĩ:la ali ča, se j tilo mųo:rať vā:nzramat tĩ tóte va srjĩ:di se j tiu... pa škrĩna postavĩt, a pa sej tilo đũ:jt knųo:ĩti dvorĩt. Žene su tile pĩvo đũ:jt, tĩ se j molilo. /2.48/ Je bĩ:la senek jėdna, kā: je pĩdmoliteljca bĩ:la. A mũ:zi

- 10 [Stracm]
11 [kade]
12 [kaemo]
13 [Kacej]
14 [kacam]
15 [Kaemo]

Prilog 6. GGPN – primjer početka teksta s osnovnim podacima o mjestu

Posebno je poglavlje u objema čitankama tumačenje dijalektološke transkripcije.

Fonetska transkripcija

SAMOGLASNIKI		
<i>ä</i>	<i>a</i> pomaknuto najpr, glas izmed <i>a</i> i <i>e</i> (bliže <i>a</i>)	<i>rājšni</i> Gije, <i>štirā</i> Cld
<i>q</i>	<i>a</i> pomaknuto najzad, glas izmed <i>a</i> i <i>o</i> (bliže <i>a</i>)	<i>stā:nī</i> Stnj, <i>vāni</i> Všt,
<i>e</i>	otvoreno <i>e</i> , glas izmed <i>e</i> i <i>a</i> (bliže <i>e</i>)	<i>mējka</i> Pdf, <i>tajjē-dan</i> Všt
<i>ē</i>	zatvoreno <i>e</i> , glas izmed <i>e</i> i <i>i</i> (bliže <i>e</i>)	<i>dē-laq</i> BS, <i>tēla</i> Stnj
<i>i</i>	otvoreno <i>i</i> , glas izmed <i>i</i> i <i>e</i> (bliže <i>i</i>)	<i>za ājm</i> Bgr, <i>kōsʃl</i> Bgr
<i>y</i>	visok (manje od <i>i</i>), prednji, malo centraliziran, nela- bijaliziran glas tipa <i>i</i>	<i>odrizaŷy</i> Mor, <i>pokosʃyt</i> Stnj
<i>o</i>	otvoreno <i>o</i> , glas izmed <i>o</i> i <i>a</i> (bliže <i>o</i>)	<i>vřdylo</i> NS, <i>tyō</i> Uzl
<i>ō</i>	zatvoreno <i>o</i> , glas izmed <i>o</i> i <i>u</i> (bliže <i>o</i>)	<i>dōkleg</i> Bgr, <i>mōju:j</i> Vpr, <i>rōbiy</i> Čun
<i>ō</i>	labijaliziran sridnji glas izmed <i>o</i> i <i>e</i> (bliže <i>e</i>)	<i>Tōpfʃ</i> Rsp
<i>ô</i>	malo labijaliziran središnji glas izmed <i>o</i> i <i>e</i> (bliže <i>o</i>)	<i>gospodā:rstōm</i> Gije <i>dōšli</i> Pdf
<i>u</i>	otvoreno <i>u</i> , glas izmed <i>u</i> i <i>o</i> (bliže <i>u</i>)	<i>ūnda</i> Kal, <i>riē:dy</i> Čun
<i>ū</i>	labijaliziran visoki glas izmed <i>u</i> i <i>i</i> (bliže <i>i</i>)	<i>ōnsprūxe</i> Všt, <i>prūfat</i> Žmr
<i>ū</i>	malo labijaliziran visoki glas izmed <i>u</i> i <i>i</i> (bliže <i>u</i>)	<i>dūōšay</i> Pdf
<i>ə</i>	središnji glas neutralne artikulacije	<i>znā:j</i> Všt, <i>nən</i> Pkv
OPĆI ZNAKI UZ SAMOGLASNIKE		
<i>ekspouant</i>	vokal reduciran po kvantitetu	<i>ʃ</i> DP, <i>ʹmāli</i> Pkv
<i>˘</i>	neslogotvoran vokal (npr. <i>i</i> , <i>u</i>)	<i>grīē:š</i> Cin, <i>biy</i> Štpr
<i>˙</i>	nazalni vokali (npr. <i>a</i> , <i>e</i>)	<i>znā:j</i> Všt, <i>ā:n</i> Pkv
SUGLASNIKI		
<i>ʒ</i>	zvučna dentalna afrikata (parnjak bezvučnomu <i>c</i>)	<i>ōta:ʒ</i> Kal, <i>ōza:t</i> Čšt
<i>ʃ</i>	palatosubdentalni nazal (nazalno <i>j</i>)	<i>kū:ʃ</i> Všt, <i>škāda:ʃ</i> Čšt
<i>č ʒ</i>	palatodentalne afrikate (zvučna i bezvučna), izmed <i>č</i> , <i>č</i>	<i>pyō-moč</i> Uzl, <i>povoža</i> Čem, <i>rēž</i> Všt
<i>ʒ</i>	palatoalveolarna zvučna afrikata (parnjak bezvučnomu <i>č</i>)	<i>star-ʒiji</i> Bgr
<i>ʃ (ʃ) n</i>	palatalni <i>ʃ</i> i <i>n</i>	<i>svřnia</i> Gšt, <i>nediŷu</i> Všt, <i>Tōpfʃ</i> Rsp
<i>l</i>	tvrdogovoreni lateral <i>l</i>	<i>stūōvo</i> Mor, <i>cidila</i> Mor
<i>ll</i>	Namjesto u literaturi uobičajenim znakom <i>lj</i> , velarni nazal bilježino znakom <i>lj</i> .	<i>mūō:lluku</i> Uzl

<i>x</i>	velarni spirant	<i>x</i> īza Pdč, <i>x</i> īzūlu ČSt
<i>h</i> <i>h</i>	faringalni spirant (zvučni i bezvučni)	<i>p</i> ò <h>nuj Čun, <i>p</i>èhne'j Čun</h>
OPĆI ZNAKI UZ SUGLASNIKE		
'	palatalizirana artikulacija (npr. <i>d'</i> <i>n'</i>)	<i>r</i> òd'čof DNS, <i>n'</i> DNS
o	slogotvornost (npr. <i>l'</i>)	<i>k</i> čēma: Png, <i>t</i> šēci Ger <i>r</i> ā·d'j Všt
△	obezvučen nenapet suglasnik	<i>h</i> liḥ HG, <i>i</i> ḥ Ger
▽	ozvučen napet suglasnik	<i>o</i> š Png, <i>p</i> aḥ PS
eksponen	slabija artikulacija suglasnika	<i>s</i> ā" VB, <i>p</i> uāj" Frk
PROZODIJSKI ZNAKI		
troakcenatski govori		
~	„akut“, dug, skokovito uzlazan	<i>č</i> ā:si Cín, <i>j</i> ā:čimo NS
^	dugo silazni, dug, silazne intonacije	<i>s</i> nī:ga Kal, <i>l</i> f:po Uzl
ˈ	kratki, netonski, jedini kratki naglasak u sistemi prez opozicije po intonaciji u kratkom slogu	<i>s</i> āda MB, <i>d</i> ōsta:ȝ Tšt
:	• oznaka dužine • nenaglašena dužina	<i>v</i> rū:īali DP, <i>č</i> ā: DP <i>d</i> opri:mīli Mnv, <i>ō</i> ta:c Tršt
·	• oznaka poludužine • nenaglašena poludužina	<i>zn</i> ā:š Vupr, <i>č</i> ēkaḥ NS <i>l</i> āpa:t Mnv, <i>p</i> omi:šali DNV
dvoakcenatski govori prez opozicije po intonaciji u dugom slogu		
ˈ:	„dugi“, netonski naglasak	<i>r</i> jē:dū Čun, <i>z</i> ā:čela Lgt
ˈ·	„poludugi“, netonski naglasak	<i>g</i> lā·vnu Žmr, <i>y</i> ō·san Šuš
ˈ	„kratki“, netonski naglasak	<i>s</i> ēnek Lgt, <i>u</i> vik Jzj
:	nenaglašena dužina	<i>d</i> ič'e: Prv, <i>d</i> vyo:rū NG
·	nenaglašena poludužina	<i>m</i> ōra:l Šuš, <i>ž</i> rvili Čun
jednoakcenatski govori		
ˈ	jedini naglasak u jednoakcenatski govori, označava naglasno mjesto	<i>o</i> dvežli Bgr, <i>d</i> vyòr Bgr

Prilog 8. GGPN – fonetska transkripcija

Važni su dijelovi čitanki rječnici i glosari. U objema čitankama iza svakoga se teksta donosi tumač manje poznatih riječi za konkretan mjesni govor. U GGPN-u dijalektne riječi protumačene su književnim gradišćanskohrvatskim jezikom, standardnim hrvatskim i standardnim njemačkim, te, ovisno o smještaju iseljeničkih hrvatskih govora u drugim zemljama, tumačenja su i na mađarskom, slovačkom ili češkom.

beń	▶ dobro, u redu
bon	▶ dobro
boškarin	▶ istarsko govedo, vol, bik
cikala	▶ sisati
čes	▶ preko, kroz ∞ <i>čes puldan</i> ▶ oko podneva
γospodin	▶ župnik; gospodin
xišo	▶ kuća
xitila	▶ baciti ∞ <i>xitila oko</i> ▶ pogledati
jedan-dva	▶ na brzinu; odmah
jox	▶ jao
juštaš	▶ dogovoriti, pogoditi se, sporazumjeti se
jušto	▶ točno, upravo
kamomile	▶ kamilica
kapiš	▶ razumjeti
kličī	▶ zvati
kōnado	▶ šogor, djever, šurjak, svak
kōtęo	▶ koji
kvartina	▶ četvrt
leŋka	▶ već
miłari	▶ tisuća
naŋka	▶ niti
obyknę se	▶ svidjeti se, dopasti se
pak	▶ oblog; paket; zamotuljak
pasalo	▶ proći
plovanu	▶ župnik, svećenik
poli	▶ kod, kraj, uz
prit	▶ doći
puldan	▶ podne
štraca	▶ krpa
tinęl	▶ soba za dnevni boravak
tovaron	▶ magarac

Tumač riči

dijalektna rič	gradišćanskohrvatski	stand. hrvatski	nimški
bregũndu	bregunda	stočna repa	Futterrübe
bũ:j	boj	rat	Krieg
cũ:jšla	pristupiti, iti k	prići, pristupiti	herantreten, zugehen
cvišŋ	izmed, med	među, između	zwischen
čâ:s	čas, dob, vrime	vrijeme, doba	Zeit
čũda	čuda, mnogo	mного	viel, viele
čuvárnici	čuvarnica	dječji vrtić	Kindergarten
đojit	dojiti	musti	melken
dvõrit	dvoriti	držati stražu uz odar	Totenwache halten
frájn	gospica	gospodica	Fräulein
kad kat	kad, kada; ar, jer, pokidob da	kad, kada; jer, budući da	als; da, weil
oš	još	još	noch
pinici	pivnica, rov	pivnica, podrum	Keller
popã·lo	popasti, početi	početi	anfangen, beginnen
p le	prije, prlje	prije	früher
ručevat	ručevati	doručkovati	frühstücken
srjē:di	sredina	sredina	Mitte
staramãti	staramajka, baba	baka	Großmutter
stãristardjĩ	staristarji, djed i baba	djed i baka	Großeltern
stjē·la	stelja, postelja	krevet, postelja	Bett
stõpr	stoprv	tek	erst
strã:t	sada, sad	sad, sada	jetzt
škrinja	škrinja, lijes	lijes	Sarg
ubljõ·ke	oblok	prozor, okno	Fenster
vã·ntrũo:pat	izbiti	izbiti	herausschlagen
vã:nzramat	izramati, isprazniti	isprazniti, iznijeti	ausräumen
več	već	više	mehr
vĩmã:ruõu	ormar	ormar	Kasten, Schrank

Prilog 10. GGPN – primjer tumača manje poznatih riječi iz svakoga teksta

Objedinjavanjem tumača manje poznatih riječi za pojedinačne mjesne govore nastali su rječnici, koji se u OČ-u nalaze na kraju knjige, iz tekstova, a u GGPN-u umetnute su i dodatne riječi (kojih u parcijalnim rječnicima nema) pa su zbog opsežnosti tiskani u posebnoj knjizi.

Prvi je od objedinjenih rječnika onaj s dijalektnom leksičkom građom na lijevoj strani. Jedan je od važnijih elemenata toga rječnika podatak o redosljedu slova, jer se dijalektološka transkripcija sastoji i od slova kojih u standardnoj grafiji nema. Kao i u parcijalnim tumačima riječi, u njem se s lijeve strane dijalektne riječi nalaze u oblicima

u kojima se pojavljuju u tekstovima. S desne je strane standardnojezični ekvivalent u kanonskom obliku. Unatoč tome što je postojala mogućnost da se i standardnojezični ekvivalent donese u istom gramatičkom liku kakav je potvrđen u tekstu, metodološki je bilo primjerenije navesti kanonski oblik jer su se na taj način u rječnicima mogli naći pod istom natuknicom različiti oblici potvrđenih leksema.

DIJALEKTO- STANDARDNOHRVATSKI RJEČNIK

Redoslijed slova

Slova su u rječnicima složena navedenim redom po stupcima. Unutar retka razlike se u poretku zanemaruju. Slova se redaju bez obzira na naglasak.

a ā ă ą	e ē ees	l	š
b	f	m	t
c é	g γ	n ŋ	u y u ū y ū
č ě	x	ň ě	ý
ć ĩ	i ĭ i y	o q o ó o o q	v
d	i	q q	z z ž
đ	j ĵ	p	ž
š	k	r r	ø
ž đ	l	s s š	

A

abračari Cš » okretati
ač Vba » zato što
adio Bit » zbogom, doviđenja
afan Spt » nesvijest » *pá san u afán* »
 onesvijestiti se
ax Bit » ah
axá Bit » aha
ajme Bol » jao
ála / ála Bit » hajde (uzvik
 požurivanja/poćicanja)
aliroke Spt » illeakao
am Ptg » dio konjske orme, ham
an Tsc » jedan, v. *mgy*
ancipreta Ptg » viši zvečenik,
 kanonik
apka Gd » također
aš SvP, Vba » jer, budući da
ašala Rst » jedinica mjere
gřękq Vht » tata
atento Spt » pažljivo » *sta atento* »
 pažljivo slušati
afento Bol » pozorno, oprezno » *sto*
afento » paziti
arajal Cš » odlaziti
appiki Cš » otpadak
avizant Tac » dojaviti
avliji Ivak » dvorište

B

bábo Kmp » buka
bábo Tsc » udata i starija žena; žena
babica Mst » primalja, babica
baborije Ptg » brbljarije, izmišljotine
badiya Ptg » mariti, obraćati
 pozornost, slušati (uvijek s
 negacijom)
badińaća Gd » vrsta kruha koja se
 radila za Badnjak
Bđńńak Rst » Badnjak

bakalor Mst » vrsta ribe, bakalor »
na bakalor » kao bakalor, na način
 kako se priprema bakalor
bakan Ivak » punjen
balig Dst » plesati
balia se Dst » bojati se
balšla Mst » plesati
balšali Dst » plesati
balona Ptg » demijon
balunix Mst » ukras za bor
banak Dst » drvena klupa
banda Ptg » nevezano govoriti, buncati
barilo Ptg » visoko drveno vjetro za
 prijenos maslinova ulja
baręk Tsc » brkovi
bárz Ptg » možda
báči Ivak » vrt
báčina Rst » oševina; vinograd
bášina Dst » oševina; vinograd
batelina Spt » vrsta broda
bécařem Ptg » trzanje kože
befelt Ivak » zapovijed, nalog
Bęgo Ptg » Bog
bęl Tsc » više, jače, bolje
bęń Lst » dobro, u redu
bęńij Ptg » životinja
bęńijama Gd » životinja
bęńiję Bol » životinja
bęńiję Bol » životinja
bęńiję Ptg » životinja
bęń Tsc » biti
bęńęńi Rst » bolestan
bęńęńe Bst » bevanda
bę Bol, Bst » biti
bę Bol » biti
bę / bęń Bit » biti
bęń / *bęń* Bit » biti
bęńę Lst » čarapa
bęńę Dst » čarape
będu Bol » biti
bękarina Ivak » naknada za oplodnju
 krave
bęla Dst » biti
bęńń Bit » biti

Prilog 11. OČ – izvadak iz Dijalektno-standardnohrvatskoga rječnika manje poznatih riječi iz tekstova u knjizi

Vrijednost i zanimljivost tih rječnika i glosara, osim njihove temeljne svrhe tumačenja značenja, leži u činjenici što su u njima supostavljene riječi iz različitih organskih govora, objedinjene pod odgovarajućom natuknicom standardnoga hrvatskoga jezika.

STANDARDNOHRVATSKO-
DIJALEKTNi RJEČNIK

A

a = pa Tšc
 ah = ax Blt = ē Blt
 aha = axā Blt = xā Blt
 ako = čī HmS
 alat ♦ alat kojim se iz stoga vadi sijeno
 ∞ *šćenskoga ključa* SvM
 ♦ vrsta alata = *rjapovij* SvM
 anegdota = *šiklece* Tzr
 automobil = *veturami* SvP

B

babica = *babica* Mtr
 babljača = *nastočēl* Ptv
 bacati = *lasy* Ctk
 baciti = *būst* Ymz = *xitila* Lat = *vjē* vjēž / *vjē* Kmp
 badanj = *b'ōdani* Ymz
 badem = *miendula* Mla
 badnjak = *Bādniak* Jzr
 bajam = *miendula* Mla
 baka = *bāba* Ymp = *māmā* Sz = *mājkē* Mtr = *noni* Mla = *bōbicy* Piz
 bakalar = *bakalor* ∞ *na bakalor*
 » kao bakalar, na način kako se
 priprema bakalat Mla
 bai = *glīx* HmS
 berba = *brōhā* Piz = *introda* Bol =
brjēve SvM
 ♦ berba grozda = *jemasva* Szp
 ♦ berba grozda; vrijeme berbe
 grozda = *jemāva* Ymz
 bevanda = *bevdē* Blt
 bič = *kanžija* Pzr
 bik = *bōikarin* Lat
 bilje ♦ jestivo vrno i samoniklo bilje
 = *zejo* Ptv
 biljka ♦ samonikla jestiva biljka =
gorčik Ptv ∞ *kōja* / *kōja* brāda
 Ptv = *matederusu* Ptv = *nastočēl* Ptv
 ♦ samonikla jestiva biljka

gorkastoga okusa = *kostrū* Ptv
 ♦ samonikla jestiva i ljekovita biljka
 = *šurynica* Ptv
 ♦ mješavina samoniklih jestivih
 biljaka = *grūdē* Blt
 bitri = *ber* Tzr = *bit* Ymp = *bir* Jzr = *san*
 Dbr = *ag* Blt = *zon* / *ap* Bol = *jesj* Blt =
si Bol = *si* / *zy* Blt = *je* Ymp = *je* Bol = *je*
 Blt = *je* Jzr = *je* Pzr = *jes* Dbr = *je* Jg Tzr
 = *je'* Piz = *jeja* / *jāje* Piz = *amo* Bol =
amo Jzr = *amp* Jzr = *amu* Jzr = *su* Rez =
su Jzr = *su* Ymp = *būde* Ymp = *būdedu*
 Ymp = *bi* Bol = *bi* Blt = *budu* Bol = *bila*
 Dbr = *bila* Blt = *bilo* Jzr = *bi* / *bi* Bol =
bī / *bī* Blt = *bya* Tzr
 ♦ (niječno) = *nijesan* Dbr = *nā* SvM
 = *nē* Pzr = *ni* Bol = *nī* Blt = *nī* Jzr = *nī*
 Kmp = *nāmp* Jzr = *nāu* Ymp
 bježati ♦ bježati brzo = *mikaj* Pzr
 blago = *byaga* Tzr
 blagoslov = *žigen* Tzr
 blesav ♦ biti malo lud, blesav ∞ *s*
xriške pōla SvM
 bluz = *bjuza* Oza
 bljeskati se = *mozikany* zē SvM
 Bog = *Bog* Yac = *Bōg* Jzr = *Bōk* SvM =
Bego Piz
 boja ♦ boja za tkaninu = *mōst* Ptv
 bojati se = *bala* se Oza = *boj* se Bol
 bojiti ♦ bojiti tkaninu = *mōstnylo* Ptv
 bolest ♦ ozbiljna bolest = *bolečinu*
 Pzr
 bolistan = *beični* Jzr = *buona* Gzr
 boleština = *bolečinu* Pzr
 boljeti = *boli* / *bolī* Blt
 ♦ boljeti na mahove = *čiuka* HmS
 bonaca = *bonaca* Bol
 bor = *bōr* Jzr
 borovica = *borovnicu* Ctk = *brinj* Tzr
 božićni = *bōžičnē* Jzr
 brada = *brōdā* Ptv
 branje = *brōdā* Piz = *brjēve* SvM

htjeti • *ču* Bol • *tū* / *tu* Blt • *xočeš* Dbr
 • *ōš* Kmp • *čęjš* VHR • *tēš* / *teš* Blt •
xoče Dbr • *xoče* Bol • *xōte* Blt • *ōće*
 Kmp • *če* Bol • *te* Blt • *stija* Pvlj • *čela*
 Dbr • *tyli* Bol
 ♦ (niječno) • *nętū* Blt • *nīeču* Bol
 ♦ htjelo bi se *komu* ∞ *premylo* je
komu Blt

Prilog 12. OČ – dva izvotka iz Standardnohrvatsko-dijalektnog rječnika manje poznatih
riječi iz tekstova u knjizi

Dijalektnogradišćanskohrvatsko – književnogradišćanskohrvatsko – standardnohrvatsko – nimški rječnik

izdjelao Ivo Sučić

Redoslijed slov

Slove su u rječnici složena spomenutim redom po stupci. Unutar reda razlike se u poretku zanemaruju. Pre redanju slov ne zglada se na naglasak.

a ǣ ă ą ȁ	e ɛ ɐ ɛ ɛ	l	t
b	f	m	u, ʉ ü ʊ
c	g	n ɲ	ʋ
č ȥ	x h	ń	v
ć	i j y	o ɔ ɔ ǝ ǝ	z
d	ì	p	ž
ž	j Ĵ	r ɾ	ə
ž	k	s ś	
đ	l	š	

gô:dina *Plg sb.f. Nsg* ● godina, kiša ♦ kiša, dažd ■ Regen

Prilog 13. GGPN – dva izvatka iz “Dijalektnogradišćanskohrvatsko–
književnogradišćanskohrvatsko–standardnohrvatsko–nimškoga rječnika”

[illegible]*c**ca*ca • *tà*-ta

d

* ¹ ₁ ² ₂ jō: ³ ₃ jījē ⁴ ₄ ⁵ ₅ nōjō ⁶ ₆ ⁷ ₇
*dakako** ⁸ ₈ ⁹ ₉ nōjō ¹⁰ ₁₀ ¹¹ ₁₁
*dakako** ¹² ₁₂ ¹³ ₁₃ p-rāvoda ¹⁴ ₁₄
*dakle** ¹⁵ ₁₅ ¹⁶ ₁₆ sō ¹⁷ ₁₇ ¹⁸ ₁₈ tēdas ¹⁹ ₁₉ ²⁰ ₂₀ tēdād ²¹ ₂₁
*dakle** ²² ₂₂ ²³ ₂₃ dē ²⁴ ₂₄
*dakle** ²⁵ ₂₅ ²⁶ ₂₆ ajzo ²⁷ ₂₇ ²⁸ ₂₈ ²⁹ ₂₉ ajzom ³⁰ ₃₀ ³¹ ₃₁ ajzoni ³² ₃₂ ³³ ₃₃ azō: ³⁴ ₃₄
*daleko** ³⁵ ₃₅ ³⁶ ₃₆ kraj ³⁷ ₃₇ ³⁸ ₃₈ kumpj ³⁹ ₃₉ ⁴⁰ ₄₀ n-jārdle ⁴¹ ₄₁
*daje** ⁴² ₄₂ ⁴³ ₄₃ ⁴⁴ ₄₄ ⁴⁵ ₄₅ i tako *daje* ⁴⁶ ₄₆ ⁴⁷ ₄₇ i tako *daje* ⁴⁸ ₄₈ ⁴⁹ ₄₉ i tako *daje* ⁵⁰ ₅₀ ⁵¹ ₅₁ i tako *daje* ⁵² ₅₂
*dane** ⁵³ ₅₃ ⁵⁴ ₅₄ dnjvō ⁵⁵ ₅₅ ⁵⁶ ₅₆ ⁵⁷ ₅₇ ⁵⁸ ₅₈ ⁵⁹ ₅₉ ⁶⁰ ₆₀ ⁶¹ ₆₁ dnjō ⁶² ₆₂ ⁶³ ₆₃ dnjō ⁶⁴ ₆₄ ⁶⁵ ₆₅ ⁶⁶ ₆₆ ⁶⁷ ₆₇ ⁶⁸ ₆₈ ⁶⁹ ₆₉ ⁷⁰ ₇₀ ⁷¹ ₇₁ ⁷² ₇₂ ⁷³ ₇₃ ⁷⁴ ₇₄ ⁷⁵ ₇₅ ⁷⁶ ₇₆ ⁷⁷ ₇₇ ⁷⁸ ₇₈ ⁷⁹ ₇₉ ⁸⁰ ₈₀ ⁸¹ ₈₁ ⁸² ₈₂ ⁸³ ₈₃ ⁸⁴ ₈₄ ⁸⁵ ₈₅ ⁸⁶ ₈₆ ⁸⁷ ₈₇ ⁸⁸ ₈₈ ⁸⁹ ₈₉ ⁹⁰ ₉₀ ⁹¹ ₉₁ ⁹² ₉₂ ⁹³ ₉₃ ⁹⁴ ₉₄ ⁹⁵ ₉₅ ⁹⁶ ₉₆ ⁹⁷ ₉₇ ⁹⁸ ₉₈ ⁹⁹ ₉₉ ¹⁰⁰ ₁₀₀ ¹⁰¹ ₁₀₁ ¹⁰² ₁₀₂ ¹⁰³ ₁₀₃ ¹⁰⁴ ₁₀₄ ¹⁰⁵ ₁₀₅ ¹⁰⁶ ₁₀₆ ¹⁰⁷ ₁₀₇ ¹⁰⁸ ₁₀₈ ¹⁰⁹ ₁₀₉ ¹¹⁰ ₁₁₀ ¹¹¹ ₁₁₁ ¹¹² ₁₁₂ ¹¹³ ₁₁₃ ¹¹⁴ ₁₁₄ ¹¹⁵ ₁₁₅ ¹¹⁶ ₁₁₆ ¹¹⁷ ₁₁₇ ¹¹⁸ ₁₁₈ ¹¹⁹ ₁₁₉ ¹²⁰ ₁₂₀ ¹²¹ ₁₂₁ ¹²² ₁₂₂ ¹²³ ₁₂₃ ¹²⁴ ₁₂₄ ¹²⁵ ₁₂₅ ¹²⁶ ₁₂₆ ¹²⁷ ₁₂₇ ¹²⁸ ₁₂₈ ¹²⁹ ₁₂₉ ¹³⁰ ₁₃₀ ¹³¹ ₁₃₁ ¹³² ₁₃₂ ¹³³ ₁₃₃ ¹³⁴ ₁₃₄ ¹³⁵ ₁₃₅ ¹³⁶ ₁₃₆ ¹³⁷ ₁₃₇ ¹³⁸ ₁₃₈ ¹³⁹ ₁₃₉ ¹⁴⁰ ₁₄₀ ¹⁴¹ ₁₄₁ ¹⁴² ₁₄₂ ¹⁴³ ₁₄₃ ¹⁴⁴ ₁₄₄ ¹⁴⁵ ₁₄₅ ¹⁴⁶ ₁₄₆ ¹⁴⁷ ₁₄₇ ¹⁴⁸ ₁₄₈ ¹⁴⁹ ₁₄₉ ¹⁵⁰ ₁₅₀ ¹⁵¹ ₁₅₁ ¹⁵² ₁₅₂ ¹⁵³ ₁₅₃ ¹⁵⁴ ₁₅₄ ¹⁵⁵ ₁₅₅ ¹⁵⁶ ₁₅₆ ¹⁵⁷ ₁₅₇ ¹⁵⁸ ₁₅₈ ¹⁵⁹ ₁₅₉ ¹⁶⁰ ₁₆₀ ¹⁶¹ ₁₆₁ ¹⁶² ₁₆₂ ¹⁶³ ₁₆₃ ¹⁶⁴ ₁₆₄ ¹⁶⁵ ₁₆₅ ¹⁶⁶ ₁₆₆ ¹⁶⁷ ₁₆₇ ¹⁶⁸ ₁₆₈ ¹⁶⁹ ₁₆₉ ¹⁷⁰ ₁₇₀ ¹⁷¹ ₁₇₁ ¹⁷² ₁₇₂ ¹⁷³ ₁₇₃ ¹⁷⁴ ₁₇₄ ¹⁷⁵ ₁₇₅ ¹⁷⁶ ₁₇₆ ¹⁷⁷ ₁₇₇ ¹⁷⁸ ₁₇₈ ¹⁷⁹ ₁₇₉ ¹⁸⁰ ₁₈₀ ¹⁸¹ ₁₈₁ ¹⁸² ₁₈₂ ¹⁸³ ₁₈₃ ¹⁸⁴ ₁₈₄ ¹⁸⁵ ₁₈₅ ¹⁸⁶ ₁₈₆ ¹⁸⁷ ₁₈₇ ¹⁸⁸ ₁₈₈ ¹⁸⁹ ₁₈₉ ¹⁹⁰ ₁₉₀ ¹⁹¹ ₁₉₁ ¹⁹² ₁₉₂ ¹⁹³ ₁₉₃ ¹⁹⁴ ₁₉₄ ¹⁹⁵ ₁₉₅ ¹⁹⁶ ₁₉₆ ¹⁹⁷ ₁₉₇ ¹⁹⁸ ₁₉₈ ¹⁹⁹ ₁₉₉ ²⁰⁰ ₂₀₀ ²⁰¹ ₂₀₁ ²⁰² ₂₀₂ ²⁰³ ₂₀₃ ²⁰⁴ ₂₀₄ ²⁰⁵ ₂₀₅ ²⁰⁶ ₂₀₆ ²⁰⁷ ₂₀₇ ²⁰⁸ ₂₀₈ ²⁰⁹ ₂₀₉ ²¹⁰ ₂₁₀ ²¹¹ ₂₁₁ ²¹² ₂₁₂ ²¹³ ₂₁₃ ²¹⁴ ₂₁₄ ²¹⁵ ₂₁₅ ²¹⁶ ₂₁₆ ²¹⁷ ₂₁₇ ²¹⁸ ₂₁₈ ²¹⁹ ₂₁₉ ²²⁰ ₂₂₀ ²²¹ ₂₂₁ ²²² ₂₂₂ ²²³ ₂₂₃ ²²⁴ ₂₂₄ ²²⁵ ₂₂₅ ²²⁶ ₂₂₆ ²²⁷ ₂₂₇ ²²⁸ ₂₂₈ ²²⁹ ₂₂₉ ²³⁰

íci ♦ *verb. inf.* i:t *Jsj* *it* *Žrn* ▮ *pūō:j* *Plg* *pūō:j* *VB* *pūō:jt* *Frk Pdf* *pūō:jt* *Mor* *pūō:jt* *Muē* *pūō:j* *Pgt* *pūō:jt* *Pgt* *pūō:jt* *Pwō:jt*
Rsp Špr *pūō:jt* *Otv* *pūō:jt* *Vct* *pū:jt* *Otv Vupr* *pū:jt* *Všt* *Rsp* ▮ *pz. 1. p. sg.* *grīē:m* *Otv* *2. p. sg.* *grīē:š* *Ctn Všt*
▮ *3. p. sg.* *grīē* *Cšt* *grīē: Špr* ▮ *ide* *HČ Jcj* ▮ *1. p. pl.* *grīē:mo* *Všt* ▮ *idemo* *HŠ* ▮ *3. p. pl.* *grēdu* *Otv* ▮ *idedu* *Prv*
Und *idu* *DP Prv* ▮ *pūō:jdu* *Vct* ▮ *imp. 2. p. sg.* *pūō:j* *Pdf* ▮ *ptc. akt. m. sg.* *išay* *Mor* *šā:u* *On* *ša:u* *Všt* ▮ *f. sg.* *jīšla*
Žmr *šla* *Cšt* *Otv Pgt* ▮ *n. sg.* *šlo* *Uzl* ▮ *m. pl.* *išli* *Prv Und Žrn* *šli* *Mor* ▮ *f. pl.* *šlē* *Otv* *šlē* *Vupr* ♦ *íci naokolo*
♦ *verb. pz. 3. p. sg.* *ubā:ja* *Plg* ♦ *íci s* ♂ *šlá mi:t* *Pgt* ▮ *íci po* *verb. pz. 3. p. sg.* *hūla* *NS* ▮ *ptc. akt. m. pl.*
hū|aly *Gfje* ▮ *f. pl.* *hū:|ale* *NS* ♦ *íci u pohode* ♂ *sē'lo xódit/duō:jt* *Ctn*

Prilog 15. GGPN – izvadci iz “Standardnohrvatsko–dijalektnogradišćanskohrvatskog
glosara”

bringen ^{ak, m, f, f, f, f} doprimiti ^{ak} | dovijeti ^{gđ}
Brüsel ^{ak, m, f, f, f, f} Brēzeli ^{ak}
Brut ^{ak, m, f, f, f, f} bilba ^{ak} | bilb ^{ak} | kni ^{ak}
Brüchen ^{ak, m, f, f, f, f} zjē-mje ^{ak} | zjē-mje ^{ak} | zjē-mje ^{ak}
Brotsrecken ^{ak, m, f, f, f, f} Struce ^{ak}
Brücke ^{ak, m, f, f, f, f} mō-sta ^{ak} | mjo-s ^{ak}
Bruder ^{ak, m, f, f, f, f} brata ^{ak}
Brunnen ^{ak, m, f, f, f, f} zdenica ^{ak} | zdenice ^{ak}
Bub ^{ak, m, f, f, f, f} dičak ^{ak} | dičici ^{ak} | jünak ^{ak} | dičaki ^{ak} | xlapci ^{ak} | jēnaki ^{ak}
 | jünaki ^{ak} | klirke ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak}
Buchweizen ^{ak, m, f, f, f, f} xajdi ^{ak}
Buckelkorb ^{ak, m, f, f, f, f} kō-rbica ^{ak}
büchen ♦ sich büchen ^{ak, m, f, f, f, f} prigrnat se ^{ak}
Bunkava (Orstel) ^{ak, m, f, f, f, f} Bunkavi ^{ak}
Bursche ^{ak, m, f, f, f, f} dičak ^{ak} | dičici ^{ak} | jünak ^{ak} | jünki ^{ak} | dičaki ^{ak} | xlapci ^{ak} |
 jēnaki ^{ak} | jünaki ^{ak} | klirke ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak} | jünki ^{ak}
Bürtel ^{ak, m, f, f, f, f} piērtjnc ^{ak} | piērtjnc ^{ak}
Büschel ^{ak, m, f, f, f, f} pūšli ^{ak}
Büschen ^{ak, m, f, f, f, f} pūšli ^{ak}
Butinka (Flurname) ^{ak, m, f, f, f, f} Būtipki ^{ak}
Butterbrot ^{ak, m, f, f, f, f} pūtepro: ^{ak}

Chauffeur ♦ ^{sh. m. Gg} xridača ^{Mer} ❖ *als Chauffeur arbeiten* Ⓣ dɛlali xridača ^{Mer}
Christbaum ♦ ^{sh. m. Gg} kristkingl' ^{Mer}

 d [illegible][illegible]

haben ^{verb. inf.} imat ^{Muv} inat ^{Vb} jimat ^{Cun} iimat ^{Pgt Vst | pz. 1. p. sg.} iman ^{HŠ Lgt | neg.} nimam ^{NS.} nīmam ^{Pdf}
 | 2. p. sg. imaš ^{Lgt | 3. p. sg.} ima ^{BS HŠ | neg.} ni:ma ^{HŠ | 1. p. pl.} imamo ^{Gije} imamo ^{Hac Mav Vst | neg.}
 nimame ^{Mor} ni:mamo ^{PS | 2. p. pl.} jimate ^{Gije | 3. p. pl.} imadu ^{Cin} imaju ^{DNS HGr} imaju ^{HŠ | neg.}
 nimaju ^{HKe HŠ | ptc. akt. m. sg.} imau ^{Cun Gije HKe} ima:u ^{Rsp} imav ^{Mor} imau ^{Trst} jima:u ^{Ov | f. sg.}
 đimala ^{Vupe} imā'la ^{BS} imāla ^{Bgr NS} jimāla ^{NS | m. pl.} dāržali ^{PS | 1. p. pl.} đimā'li ^{Cin} đimā'li ^{Zmr} imali ^{BS}
 imālī ^{Sus} imāly ^{BS} imā'li ^{Cld Cū} imā'li. ^{NG} imō'li ^{NG} jimālī ^{Zmr} māli ^{Bgr Bdl Cun} mā'li ^{Polj} ❖
die Aufsicht haben ∅ ib̩ je imou ^{Cun} ❖ **die Gewohnheit haben zu** ♦ ^{verb. ptc. akt. m. sg.}
 muo:ga ^{Jzj} móga ^{Pav} tīr ^{VB} til ^{Plg} tīl ^{Hža tū} bis ^{Gije Pdf} tīru ^{Rsp} tōu ^{Cun | f. sg.} tīla ^{HŽD VB} týla ^{Gije Snaj}
 | n. sg. tilo ^{Frk HŽD.} týlo ^{HŽD | m. pl.} mögli ^{Nrd PS} tili ^{Gije HŽD} tily ^{Gije | f. pl.} tile ^{Ger HKe HŽD} ❖ **gerne**
haben ∅ rád imāli ^{HŠ} ❖ **hatte die Gewohnheit herauszukommen** ∅ je tyla vān
 duōjt ^{Gije} ❖ **Zeit haben** ∅ je imav lāzno ^{Mor}

Prilog 16. GGPN – izvadci iz “Nimško-dijalektnogradišćanskohrvatskoga glosara”

Prvo, tiskano izdanje OČ-a i GGPN-a zvučne zapise donose na popratnom nosaču zvuka – kompaktnom disku uloženom u korice knjige.

S obzirom na to da je kompaktni disk danas tehnološki zastario, OČ je 2023. godine dobio novo izdanje i novo ruho, postavši *Ozvučena e-čitanka iz hrvatske dijalektologije* (dalje u tekstu kraticom OeČ),⁵ kao elektronička knjiga potpuno odbacivši materijalni oblik. Zbog brzine tehnoloških promjena i lakoće zastarijevanja medija za pohranu, bilo bi dobro da i GGPN dobije tehnološki suvremeniju, ujedno i svima dostupniju, inačicu.

⁵ Besplatna i javno dostupna na: <https://www.knjigra.hr/elektronicka-izdanja/>.

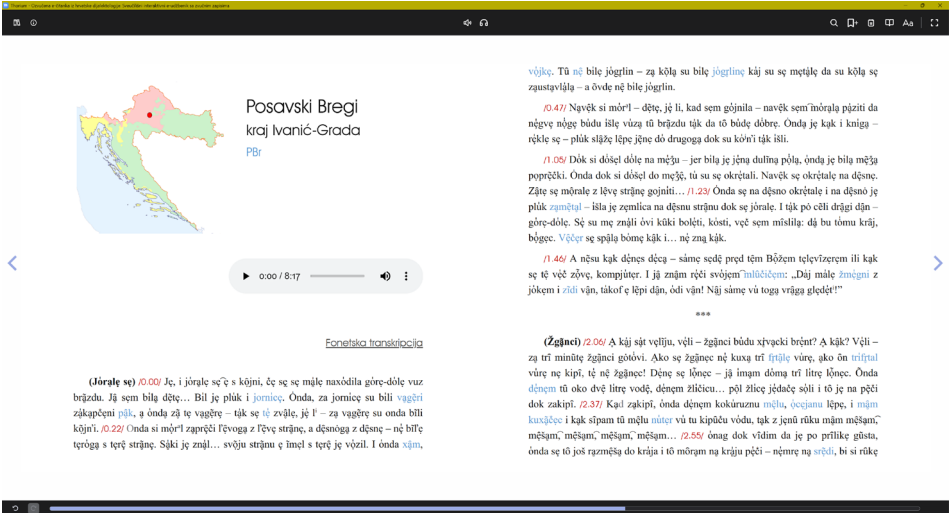
Za OeČ problematika je uključila izbor i provedbu mogućnosti koje donosi novi, potpuno digitalni oblik, odnosno hipermedijalnost: povezanost tekstovnih – zvučnih – slikovnih informacija, koja omogućuje nepravocrtost, nesekvencijalnost teksta, složeniju strukturu u kojoj čitatelj dinamično određuje redoslijed čitanja. U konkretnom slučaju e-čitanke, to uključuje pitanje povezanosti zvučnih zapisa, ispisa tekstova te karte s ucrtanim mjestima. Osobita je pozornost usmjerena na hipertekstualnost, odnosno na poveznice među tekstovnim informacijama: ispis izgovorenoga – tumačenje znakova dijalektološke transkripcije – tumačenje manje poznatih riječi.



Prilog 17. OeČ – e-naslovnica *Ozvučene e-čitanke iz hrvatske dijalektologije*

Hipermedijalnost, primijenjena u drugom, elektroničkom izdanju *Ozvučene čitanke*, omogućava, među ostalim, da se s raznih mjesta elektroničke knjige može izravno doći na željeni mjesni govor, na primjer s interaktivne karte, s popisa mjesta sa zemljopisno-administrativnim podatcima, iz rječnika. Postoji više mogućnosti pristupa mjesnim govorima: običan čitateljski (pravocrtan), miješani (uz uporabu priloženoga sučelja za cjelovitu zvučnu izvedbu: zvuk se sluša linearno i na isti se način prati priloženi tekst, s mogućnošću zvučnoga skakanja na vremenskom klizaču), nepravocrtan (pisano-zvučni (istodobno slušanje i čitanje na preskok: pritiskom na odjeljak pisanoga teksta izvodi se

odgovarajući zvučni odjeljak). Svaki govor ima poveznicu na tumač dijalektološke transkripcije. Pritisak miša na plavom bojom označene riječi u tekstu vodi na tumač riječi. Objedinjeni rječnici imaju poveznice na mjesne govore u kojima se konkretna riječ javila. Rječnici su složeni po abecedi, a redoslijed posebnih znakova unutar abecede naveden je na početku rječnika.



Posavski Bregi
kraj Ivanić-Grada
PB

0:00 / 8:17

Fonetika transkripcija

(Jorale se) /0.00/ Jc, i jorale se č s kójni, čc se se mǎle naxódlia góre-dólje vuz brǎzdu. Jǎ sem bila dǎte... Bil je plúk i jormie. Onda, za jormie su bili vagǎri zǎkapčeni plúk, a ónda zǎ tǎ vagǎre – tǎk se tǎ zvǎle, jǎ f – za vagǎre su ónda bili kójni. /0.22/ Onda si mǎrǎl zaprǎči fǎvoga z fǎve strǎne, a dǎsnoga z dǎne – nǎ bilje tǎvoga s tǎre strǎne. Sǎki je znǎl... svǎju strǎnu č imel s tǎre je vǎzil. I ónda xǎm,

vǎjke. Tǎ nǎ bile jǎgrlin – za kǎlu su bile jǎgrline kǎj su se metǎle da su kǎlu se zǎustavljǎ – a óvde nǎ bile jǎgrlin.

/0.47/ Navǎk si mǎrǎl – dǎte, jǎ li, kad sem gǎjnila – navǎk sem mǎrǎla pǎziti da nǎve nǎve bǎdu isle vǎzu tǎ brǎzdu tǎk da tǎ bǎde dǎbne. Onda je kǎk i kniga – rǎkǎ se – plúk sǎže lǎpe jǎne dǎ drugoga dok su kǎvǎ tǎk isli.

/1.05/ Dǎk si dǎtel dǎte na mǎžu – jer bila je jǎna dǎlǎn pǎla, ónda je bila mǎža pǎpǎču. Onda dok si dǎtel do mǎže, tǎ su se okǎtali. Navǎk se okǎtalo na dǎne. Zǎte se mǎrǎle z lǎve strǎne gǎjnila... /1.23/ Onda se na dǎsno okǎtalo i na dǎsno je plúk zǎmǎl – bila je zemlica na dǎsnu strǎnu dok se jǎrale. I tǎk pǎ čili dǎlǎ dǎn – gǎre-dǎle. Sǎ su me znǎli óvi kǎki bokǎti, kǎsti, vǎč sem mǎstili: dǎ bu tǎnu kǎj, bǎge. Vǎč se spǎlu bǎme kǎk i... nǎ za kǎk.

/1.46/ A nǎsu kǎk dǎne dǎe – sǎme sǎde pred tǎm Bǎdem televǎzem ili kǎk se tǎ vǎč zvǎe, kompǎter. I jǎ znǎm rǎči svǎjem mǎlǎčim: „Dǎj mǎle zǎmǎm z jǎkem i zǎl vǎn, tǎkof č lǎpi dǎn, ódi vǎn! Nǎj sǎme vǎ toga vǎrǎ gǎlet?”

(Žǎgǎci) /2.06/ A kǎj sǎt vǎlju, vǎli – žǎgǎci bǎdu xǎvǎci brǎnt? A kǎk? Vǎli – za trǎ minǎti žǎgǎci gǎvǎi. Ako se žǎgǎce nǎ kǎxǎ trǎ fǎjle vǎre, ako ón trǎfǎl vǎre nǎ kǎpi, tǎ nǎ žǎgǎce! Dǎne se lǎnce – jǎ imǎm dǎmǎ trǎ litǎ lǎnce. Onda dǎnem tǎ oko dvǎ litǎ vodǎ, dǎnem zǎlǎcu... pǎl žǎlce dǎdǎe sǎli i tǎ je na pǎči dok zǎkǎpi. /2.37/ Kǎp zǎkǎpi, ónda dǎnem kǎkǎzǎnu mǎlu, ócǎjnu lǎpe, i mǎm kǎxǎčee i kǎp sǎpm tǎ mǎlu mǎr vǎ tu kǎpǎnu vǎdu, tǎk z jǎnu rǎku mǎm mǎšǎm, mǎšǎm, mǎšǎm, mǎšǎm, mǎšǎm... /2.55/ Ónǎg dok vǎdm da je po prilǎke gǎsta, ónda se tǎ jǎs rǎznǎše do kǎrǎi i tǎ mǎrm na kǎrǎju pǎči – nǎmǎre na sǎvǎ, bi si rǎke

Prilog 18. OeČ – primjer računalnoga pristupanja Ozvučenoj e-čitanci iz hrvatske dijalektologije

Uz prikazane blagodatni elektroničkoga izdanja, potrebno je ukazati i na pitanje trajnosti digitaliziranih podataka i odgovarajućega softvera za reprodukciju. S obzirom na brz razvoj digitalnih tehnika, na zastarijevanje softvera, na problem mjesta i medija za pohranu građe – jedno je od važnijih pitanja kako osigurati da dijalektna građa u digitalnom obliku bude dostupna u bližoj i daljoj budućnosti.

Izvori

- Celinić, Anita, Zorka Kinda-Berlaković, Josip Lisac, Mira Menac-Mihalić, Edith Mühlgaszner, Ivo Szucsich, Robert Špralja, Sanja Vulić (2020), *Gradišćanskohrvatski govori Po našu, Ozvučena čitanka*, 2. svezak, Hrvatski kulturni i dokumentarni centar (hkdc), 7000 Eisenstadt/Željezno
- Celinić, Anita, Zorka Kinda-Berlaković, Josip Lisac, Mira Menac-Mihalić, Edith Mühlgaszner, Ivo Szucsich, Robert Špralja, Sanja Vulić (2022), *Gradišćanskohrvatski govori Po našu, Ozvučena čitanka, dodatak*, 2. svezak, 2. dio, Hrvatski kulturni i dokumentarni centar (hkdc), 7000 Eisenstadt/Željezno

- Celinić, Anita, Zorka Kinda-Berlaković, Josip Lisac, Mira Menac-Mihalić, Edith Mühlgaszner, Ivo Szucsich, Robert Špralja, Sanja Vulić (2023), *Gradišćanskohrvatski govori Po našu, Rječnik i glosari*, 4. svezak, Hrvatski kulturni i dokumentarni centar (hkdc), 7000 Eisenstadt/Željezno
- Menac-Mihalić, Mira, Anita Celinić (2012), *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije*, Knjigra, Zagreb
- Menac-Mihalić, Mira, Anita Celinić (2023), *Ozvučena e-čitanka iz hrvatske dijalektologije*, Knjigra, Zagreb

Literatura

- Markovikj, Marjan (2003), *Приредувач, Преглед на македонските дијалекти (со звучен запис на дијалектните текстови)*, ЦД-РОМ, МАНУ, Скопје
- Szucsich, Ivo (2022), "Ozvučena čitanka Po našu s rječnikom u okviru projekta Gradišćanskohrvatski govori", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 26, 119–131.

Mirjana Crnić Novosel: Govor Vareša u rukopisu Mije Žuljića (1897. – 1911.)¹

U ovome je istraživanju pozornost usmjerena na vareški govor kojim se učitelj Mijo Žuljić krajem 19. i početkom 20. stoljeća služio opisujući život i običaje staroga Vareša onoga doba. Taj je rukopis, uz to što se ubraja u rijetke etnografije stare bosanske gradske civilizacije, raritetni primjerak dostupne istočnobosanske dijalektne građe. Nastao je na temelju Radićeve *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* iz 1897., a u konačnici je objavljen 2023. godine u ediciji *Zbornik za narodni život i običaje* (Knjiga 63) Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (prir. Mario Katić, Jakša Primorac i Mirjana Crnić Novosel). O govoru Vareša Žuljić piše neposredno prije nastanka ovoga rukopisa u *Školskome vjesniku* 1908. godine, a podatci se iz tih radova rabe u budućim sintetskim prikazima istočnobosanskoga štokavskog dijalekta kojem vareški govor pripada. U ovome će se izvješću predstaviti njegove osnovne specifičnosti, onako kako ga je Mijo Žuljić u svome rukopisu trajno zabilježio. Analiza promatrane građe bit će prikazana i u okviru već podnesenih opisa matičnoga mu dijalekta, što je tek početak većega i sustavnijega proučavanja vareškoga govora.

Ključne riječi: vareški govor, istočnobosanski dijalekt, Mijo Žuljić, Vareš, etnografija.

The Speech of Vareš in the Manuscript of Mijo Žuljić (1897–1911)

This study focuses on the speech of Vareš, which was used by the teacher Mijo Žuljić at the end of the 19th and the beginning of the 20th century to describe life and customs of Vareš at the time. The manuscript, apart from being a rare example of an ethnography of old Bosnian urban civilisation, is a scarce specimen of available Eastern Bosnian dialectal material. It is based on Radić's *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (*Foundations for collecting and studying material on folk life*) from 1897, and it was finally published in 2023, in the volume *Zbornik za narodni život i običaje* (Knjiga 63) by the Croatian Academy of Arts and Sciences (eds. Mario Katić, Jakša Primorac

¹ Ova se tema obrađuje u okviru projekta *Jezični identitet Hrvata u zemlji i inozemstvu (JIHZI)*, koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

and Mirjana Crnić Novosel). Shortly before the creation of the manuscript, Žuljić writes about the speech of Vareš in Školski vjesnik 1908, and data from these papers is used in future synthetic overviews of Eastern Bosnian Shtokavian dialect, which Vareš speech is a part of. This report will present its fundamental features, as permanently recorded by Mijo Žuljić in his manuscript. The present analysis also draws on the already submitted descriptions of his native dialect, which is but the first step to a more comprehensive and systematic research of the speech of Vareš.

Key words: the speech of Vareš, Eastern Bosnian dialect, Mijo Žuljić, Vareš, ethnography.

1. Uvod

U izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) 1896. godine izlazi prvi broj publikacije *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, kao prvi hrvatski etnološki časopis, u nakladi od tisuću primjeraka. Prvi urednik navedena zbornika bio je Ivan Milčetić, a samo nakon godinu dana uredničku palicu preuzima Antun Radić. Od 1895. godine ova publikacija izlazi pod naslovom *Zbornik za narodni život i običaje*.² Njeno objavljivanje potaknuo je Franjo Rački, prvi Akademijin predsjednik, unutar Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature, a na čijem je čelu bio do 1894. godine.³ Odbor za narodni život i običaje najstariji je radni odbor u sastavu HAZU-a, osnovan 29. prosinca 1888. također na poticaj Račkoga kao Odbor za sabiranje spomenika tradicionalne literature,⁴ a radi usmjeravanja i razvoja znanstvenoga rada na području etnologije. Odbor je 1895. objavio *Poziv za folkloristički zbornik*, tj. kraću uputu za skupljače građe, a godine 1896. izlazi prvi svezak Zbornika.⁵ Početkom 1898. godine izlazi drugi svezak⁶ u kojem je tiskana *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića,⁷ kao posebno izdanje u 2.000 primjeraka, koja se distribuirala po cijeloj Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori i Ugarskoj.⁸ Riječ je o napatku za prikupljanje etnografske i folklorističke građe, koji do polovice 20. stoljeća ostaje glavni uzorak za terenski rad

² *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* službeni je naziv ove publikacije od prvoga sveska objavljenog 1896. (ur. Ivan Milčetić) do knjige br. 52 (ur. Andre Mohorovičić) objavljene 1991. Od knjige br. 53 do danas publikacija izlazi pod imenom *Zbornik za narodni život i običaje*. Usp. Batina (2018a: 137) i rubriku *Prilozi* u Zborniku br. 55 (2010: 469–502).

³ Nakon njega na čelo Odbora postavljen je Tadija Smičiklas, povjesničar. Usp. Batina (2018a: 134).

⁴ "S razvojem znanstvenoistraživačke i umjetničke djelatnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1861. godine te osnivanjem posebnog Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature 1888. godine u Hrvatskoj započinje institucionalna faza u kojoj se prikupljala, istraživala i objavljivala etnološka i folkloristička građa" (Batina 2018a: 133).

⁵ U radu će se za *Zbornik za narodni život i običaje* češće koristiti skraćeno ime Zbornik.

⁶ Druga knjiga promatranoga zbornika formalno je u katalozima prema naslovnici uvedena pod izdanja za 1897. godinu. Više o tome v. u Zborniku br. 55, *Prilozi* (2010: 472).

⁷ Reprint *Osnove* izlazi 2010. godine u knjizi br. 55.

⁸ Usp. Batina (2018a: 143).

etnologa.⁹ U istom je broju Zbornika tiskana i prva monografija *Otok. Narodni život i običaji* Josipa Lovretića. To je ujedno i prvi urednički posao Antuna Radića u vezi s kritičkim priređivanjem monografija, koji će obavljati sve do 1902. godine.

Od početaka pa do danas u navedenu zborniku izlaze etnološke monografije i folkloristički prilozi koji se oslanjaju na Akademijin projekt prikupljanja, proučavanja i objavljivanja gradiva o tradicijskoj kulturi južnih Slavena, napose o hrvatskoj kulturi prema naputku Antuna Radića.¹⁰ Tijekom njegova uredništva Zbornika objavljene su vrijedne etnološke monografije pisane dijalektom prema *Osnovi* o tradicijskoj kulturi Hrvata, primjerice uz već navedeni *Otok* (kraj Vinkovaca) Josipa Lovretića, *Trebarjevo* Kate Jančero, *Bukovica* Vladimira Ardalića, *Vrbnik* Ivana Žica, početni dijelovi monografija *Sušnjevo selo* i *Čakovac* Jurja Božičevića i drugi, manji prinosi.¹¹ Posljednja objavljena etnološka monografija u publikaciji Zbornika izašla je 2023. godine (Knjiga 64), koja opisuje život i običaje Staroga sela Štefanje Nikole Novakovića na starostokavskome govoru, a predstavlja jedno od kapitalnih djela rane hrvatske etnologije.¹² Takve su monografije ujedno i vjerodostojan izvor jezične slike kraja u kojem su nastale jer su pisane prema načelima spomenute Radićeve *Osnove*,¹³ slijedeći njegovu glavnu uputu u odjeljku o jeziku (1897: 18–19):

III. Jezik

Budući da sva građa o narodnom životu treba da bude zabilježena riječima narodnoga govora, ne će u ovom razdjelu biti posebnih potankih pitaña: kaki je jezik, vidjet će se iz čitave građe. Glavno je, da se narodni govor vjerno bilježi.

1. Kojemu narječju pripada govor.

Je li govor štokavski, čakavski ili kajkavski? Kako ga zove sam narod (hrvatski, srpski... ili još kako)? Kako ga zovu susjedi bliži i dalji? Obilježuju li ga kako, rugaju li mu se i zašto?

⁹ "Radić je napravio naputak za etnografski terenski rad, nadahnut vlastitim intelektom, iskustvom, erudicijom i političkim idejama. *Osnova* je bila u skladu s tadašnjim pozitivističkim znanstvenim strujanjima u Europi, ali u nekim aspektima i ispred svoga vremena" (Primorac 2010: 20).

¹⁰ Dakle, prvi veliki korak u poticanju skupljačke aktivnosti bila je programatska *Osnova* – nacrt na temelju kojeg je započeo opsežan projekt zapisivanja i opisivanja tradicijske kulture. *Osnova* se smatra Radićevim najvećim doprinosom na području hrvatske etnologije na temelju koje su uspostavljeni jasni kriteriji o načinu i uvjetima skupljanja podataka o narodnome životu i običajima. Ta je metoda ostala u hrvatskoj etnologiji sve do 70-ih godina prošloga stoljeća. Više o tome v. Batina (2018a: 158–159). Usp. i Primorac (2010: 9–38).

¹¹ Usp. Primorac (2010: 21) i Batina (2018b: 51).

¹² Priredile Branislava Milić i Marina Junger.

¹³ Radić je od skupljača zahtijevao da "opsežno opisuju život zajednice u kojoj žive i odgovaraju na pitanja iz *Osnove* pišući govorom određenog mjesta ili kraja" (Primorac 2010: 20), posebno inzistirajući na jezičnoj čistoći lokalnoga govora. U prvim izvještaju o svojem uredničkom poslu Radić Odbor izvještava o problemima pri priređivanju monografija navodeći "teškoće u poslu pouzdana sabiranja: navlastito što se tiče vjerne uporabe pomjestnoga pučkoga jezika (poimence termina)..." (usp. Batina 2018a: 147).

2. Izgovor i naglas.

Koji se glasovi izgovaraju drugačije nego u književnom govoru? Izgovaraju li se riječi drugačije kako drugačije nego u književnom govoru (ne “zavlače” li, ne govore li “na nos” ili kako drugačije)?

3. Riječi.

Za koje narod zna, da se drugdje drugačije zovu?

Dodatak. Ima li kaki tajni govor (kod prosjaka, razbojnika)? Kaki je?

Uz to, prikupljači etnografskoga blaga nerijetko su i sami bili izvorni govornici koji su na terenu znali prepoznati svoj govor i na njemu bilježiti podatke prikupljajući tradicijsku građu.¹⁴ Među spomenutim prikupljačima etnografskoga blaga često su se isticali i prosvjetni/pedagoški radnici, najvećma učitelji,¹⁵ koji su znali vješto razgovarati s kazivačima.¹⁶ Premda bolje formalno obrazovani, jasno su bili upućeni kojim registrom valja bilježiti sve što čuju, “točno riječ po riječ po seljačkom kazivanju u seljačkih kuća”.¹⁷ Pored primjerice Milene Sajvert Pokupske (koja je učiteljevala u Hrnetiću, monografija u izradi) ili Frana Novljana (koji je bio prosvjetni radnik u Boljunu, a ujedno i sastavljač građe za monografiju izašla 2014. *Boljun – kmiecki život i už(a)nci*. Knjiga 58), u grupu obrazovanih prikupljača ubraja se i Mijo Žuljić, učitelj iz Vareša (Knjiga 63, izašla 2023. godine).

Takvi se pisani spomenici navode još polovicom prošloga stoljeća kao osnovni izvori povijesne dijalektologije,¹⁸ a novija su istraživanja,¹⁹ temeljeći svoje zaključke upravo na jezičnim analizama tekstova, pokazala da je vernakularna komponenta, u većim ili manjim udjelima, prisutna u izvorima različita karaktera, što ujedno ukazuje na činjenicu da školovana pisareva ruka ne predstavlja nužno odmak od organskoga idioma.

¹⁴ U priređivanje spomenutih monografija nerijetko su uključeni i dijalektolozi kao stručnjaci koji tradicionalnom dijalektološkom analizom rukopisa mogu i trebaju prepoznati izvornost dijalektalnih specifičnosti određenoga kraja, tj. pojedinih odstupanja od sustava koji je prepoznat. U pripremanju takvoga teksta, često se uredničkom prosudbom odlučuje o eventualnim izmjenama i/ili zadržavanju primarnoga stanja svih dijalektalnih specifičnosti primijećenih u rukopisnome predlošku. Najčešće tekst koji se priređuje, izuzev osnovnih pravopisnih i korektivnih prilagodbi, ne podliježe većim izmjenama poštujući autorova rješenja kao baštinsko blago koje njegov rukopis predstavlja. Usp. Crnić Novosel (2023: 706) i Primorac (2023: 783).

¹⁵ Radić je primarno u metodološkoj opasci uz naputak predvidio da će najuspješniji biti “pametniji pismeni seljaci”, no ujedno da će taj zadatak opisivanja tradicijske kulture uspješno izvršiti i gimnazijalci, studenti, učitelji i svećenici. Radić (1897: 72) prema Batina (2018a: 160).

¹⁶ Nasuprot tomu, u hrvatskoj je filologiji dugo vremena postojala skepsa o relevantnosti starijih tekstova kao predložaka za istraživanja ranijih faza razvoja hrvatskih organskih idioma: “Jezik starih tekstova odražava uvijek stanovitu književnojezičnu stilizaciju (...) U pravilu ih je sročila obrazovana osoba i pisala školovana ruka, unoseći u svoju tekstnu tvorevinu vlastitu jezičnu i pravopisnu nadgradnju i tradiciju stečenu školovanjem. Stoga jezik starih tekstova nije pouzdan kao dijalektološki predložak za dijakronijska proučavanja konkretnih organskih govora, što je i razlogom da (...) ima malo ili uopće nema dijakronijskih dijalektoloških rasprava temeljenih na tekstovima” (Lukežić 2005: 223).

¹⁷ Usp. Batina (2018a: 192).

¹⁸ Usp. Ivić (1955–1956: 98).

¹⁹ Usp. Crnić Novosel, Eterović (2023), Vranić (2020).

2. Monografija o narodnome životu i običajima Vareša

Mijo Žuljić, rođen u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća u Varešu, bio je poznati učitelj svoga kraja, a osim u Sarajevu, radio je kao učitelj i u građanskim školama u Bihaću, Travniku i Livnu te na sarajevskoj Učiteljskoj akademiji.²⁰ Opsežni etnografski rukopis o Varešu koji je ostavio za sobom njegovo je životno djelo. Na prikupljanju građe radio je petnaest godina opisujući narodni život i običaje vareškoga kraja, tj. opisujući onodobni urbani kontekst Vareša.²¹ Posebne opise posvećuje *majdanima* (kovačnicama na vođeni pogon)²² koji uz rudnike u to vrijeme čine temeljnu gospodarsku aktivnost toga kraja. Rušenjem *majdana* i izgradnjom tvornice krajem 19. stoljeća, pa sve do kraja prvoga desetljeća 20. stoljeća, Vareš proživljava temeljitu transformaciju. Zbog posla u tvornici ili aktivnostima s tim u vezi, broj stanovnika se udvostručuje, urbani dio Vareša se izgrađuje te se mijenja i stanovništvo i životna svakodnevnica. U to vrijeme Žuljić šalje Akademiji dijelove svoga rukopisa,²³ pomno prateći transformaciju bosanskohercegovačkoga društva i početke urbane etnologije na vareškome primjeru.²⁴

O navedenim promjenama i životu u Varešu, Žuljić je pisao isključivo na dijalektu svoga kraja – istočnobosanskome, preciznije na svome materinskom govoru – vareškome. Cijeli rukopis o vlastitu Žuljićevu zavičaju, s gustim opisom njegova rodnoga grada, smještenoga u planinama srednje Bosne, pohranjen je u arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Prema spomenutom rukopisu učitelja Mije Žuljića priređena je monografija o Varešu u spomenutoj ediciji HAZU-a koja je kao 63. knjiga *Zbornika za narodni život i običaje* tiskana 2023., 112 godina nakon što je “Mijo Žuljić, koji je u to vrijeme radio kao učitelj u trgovačkoj školi, austrougarskom poštom iz Travnika poslao posljedni dio rukopisa u Zagreb” (Katić 2023: 25). Priređivači su knjige, koja predstavlja jednu od najranijih i najiscrpnijih regionalnih etnografija Hrvata u Bosni i Hercegovini,²⁵ Jakša Primorac, Mirjana Crnić Novosel i Mario Katić. Kao što je već spomenuto, pisana je mjesnim govorom, pa je ujedno i jedan od najvažnijih spomenika istočnobosanskoga dijalekta štokavskoga narječja. Naslanjajući se na Radićevu *Osnovu*, Žuljić je oblikovao 11 poglavlja i niz potpoglavlja i odlomaka koji obuhvaćaju vrlo raznolike aspekte vareške kulture: 1) zemljopisne značajke, biljke i životinje; 2) fizičke osobine stanovništva i opće bolesti; 3) lokalni govor; 4) stanovanje, prehranu i kulturu odijevanja; 5) gospodarstvo; 6) obiteljski

²⁰ Usp. Primorac (2023: 781).

²¹ Usp. Katić (2023: 28).

²² Ujedno i ime zgrade u kojoj se kovalo te ime čekića koji se pokretao mehanizmom na vođeni pogon.

²³ “Njegova suradnja s Akademijom, točnije s Antunom Radićem, počinje 1898., a posljednji dio rukopisa šalje Dragutinu Boraniću iz Vareša 19. travnja 1911. godine” (Katić 2023: 26). O ulozi Dragutina Boranića kao dugogodišnjega urednika Zbornika i predsjednika *Odbora za narodni život i običaje* (1902. – 1955.) v. Batina (2018a: 153–157).

²⁴ Prema Katić (2023: 26–29).

²⁵ “Naime, temeljna karakteristika rukopisa o starom Varešu, kako ga ja interpretiram, njegova je hibridnost”, a hibridnost Žuljićeve etnografije “vidim u tome što, koristeći se Radićevom *Osnovom* koja je osmišljena kako bi se opisao život i običaji nepismenih seljaka, on stvara, prema mojim interpretacijama, urbanu etnografiju koja prikazuje transformaciju bosanskohercegovačkog društva” (Katić 2023: 30).

život, odnose sa susjedima, razne društvene skupine i njihove odnose, vjerski i školski život; 8) različite društvene običaje, godišnje običaje i običaje životnog ciklusa; 9) zabave: igre, pjesme, glazbu i ples; 10) folklor: pripovijetke, šale, zagonetke i misli o ljepoti; 11) vjerovanja, gatanja i čaranja.²⁶

S obzirom na to da je Vareš u to vrijeme jedno od najvažnijih središta bosanske željezne metalurgije, mnogi se Žuljićevi opisi referiraju upravo na tu granu u kontekstu tehnologije, obuhvaćajući način života i rada rudara, kovača i radnika u željezari. Pišući o kulturi vareških Hrvata starosjedilaca, kao dominantnih stanovnika grada i okolice, osvrće se i na starosjedioce Bošnjake i Srbe te novodoseljenike, kao i na modernizacijske procese koje je u tadašnju kulturu Vareša uvela Austro-Ugarska nakon što je Osmansko Carstvo napustilo Bosnu 1878. godine.

U posljednjem poglavlju "Proizvodnja i obrada željeza u Varešu" Žuljić donosi četiri opisa: 1) starinske kovačnice; 2) rudnici; 3) starinske topionice i 4) željezare.²⁷

Uz to što nudi obilje podataka o nekadašnjem životu i običajima seoske sredine, kao etnološkome blagu Vareša i okolice, Žuljićev tekst otkriva i mnogobrojne jezične specifičnosti vareškoga područja. U ovome su radu one prikazane u kontekstu istočnobosanskoga dijalekta i uspoređene su s podacima dostupnima u literaturi. Ujedno se podatci ekscerpirani iz Žuljićeva rukopisa i obrađeni u dijalektološkome ključu prezentiraju uz primjere koje je Žuljić prikazao u radu *Današnji vareški dijalekat* (1908). Takvom analizom nastojalo se pridonijeti poznavanju kako vareškoga govora tako i istočnobosanskoga dijalekta, potvrđujući činjenicu da su Žuljićevi primjeri dugo vrijeme bili i ostali temeljni u opisivanju ovoga dijalekta.

3. Govor Vareša u dosadašnjim istraživanjima

Govor Vareša pripada istočnobosanskomu dijalektu²⁸ štokavskoga narječja, glavni na kojega se nalazi na području Bosne, a osim u Varešu, najbolje se čuva na području Kreševa, Kraljeve Sutjeske i Vijake, s najvećim središtem u Sarajevu. Zastupljen je i kod Bošnjaka, i kod Hrvata, i kod Srba. Njime govore muslimani i katolici starosjedioci na području istočne središnje i sjeverne Bosne.²⁹ Ovomu dijalektu pripadaju i govori u ise-

²⁶ Usp. Primorac (2023: 782).

²⁷ Žuljić je, osim pisanja etnografije svoga rodnog mjesta prema Radićevoj *Osnovi*, objavio niz članaka i priloga u vezi s Varešom u aktualnim časopisima toga doba, uključujući i posljednji rad "Majdan (starinska rudarska kovačnica)" 1933. u *Glasniku Zemaljskog muzeja* iz Sarajeva.

²⁸ "Budući da su u našoj dijalektologiji uobičajeni dvojni nazivi za dijalekte – prema jezičnim osobinama i prema teritoriju koji zauzimaju – jezičnom nazivu *ijekavskošćakavski* najbolje bi odgovarao geografski naziv *istočnobosanski* kao pandan istočnohercegovačkom. Iješč. dijalekt pokriva najveći dio istočne Bosne i najveći dio njegova terena nalazi se u istočnoj Bosni" (Brozović 1966: 208).

²⁹ S obzirom na navedeno prostiranje, Kapović (2015: 42) ističe kako naziv *istočnobosanski* ne odgovara u potpunosti prostiranju promatranoga dijalekta. Prema tome, Okuka (2008: 296) tradicionalni Brozovićev naziv zamjenjuje nazivom *srednjobosanski* tumačeći: "Grubo uzevši, ijekavskošćakavski se govori u područjima gradova Sarajeva, Visokog, Kraljeve Sutjeske, Vareša, Olova, Kladnja, Maglaja, Žepča, Doboja, Tešnja, Gračanice i Tuzle. Na osnovu svega toga možemo reći da je glavnina govora ovoga dijalekta smještena u stvari u srednjoj, a ne istočnoj Bosni". Prema Žuljiću (1908: 37) "vareški je govor štokavština južnoga narječja".

ljenuštvu na području Republike Hrvatske: u Hrvatskoj Kostajnici, u okolici Virovitice (Turanovac, Gornje Bazje, Rušani, Dugo Selo Lukačko, Budrovac Lukački, Detkovac) te sama Virovitica (Lisac 2003: 243)³⁰ i u Mađarskoj oko Pečuha. U novijim je istraživanjima istočnobosanski dijalekt potvrđen i u Lici.³¹

Specifičnosti su ovoga dijalekta: ijekavizam, šćakavizam i nenovoštokavska akcentuacija. Uz dvosložni ijekavski jat, pojavljuje se i često miješani tip *dete* – *djeteta*, *dijete* – *diteta* i *dete* – *diteta*,³² ekavizmi su dosta česti, a ikavizmi se pojavljuju u nekim primjerima poput *sikira*, *bižat*, *nediła*, *sinica*, uz prefiksalne i prijedložne: *pri-*, *prid* i *priko*. U većini je ovaj dijalekt šćakavski,³³ tek ponegdje štakavski. Akcentuacija je stara, nenovoštokavska, s čuvanjem akuta u dijelu govora, a posebno važna akcenatska značajka izostanak je duljenja ispred slijeda sonant + šumnik (npr. *òvca*, *sũnce*). Iznimno u nekim primjerima slogotvorno *l* daje *uo*: *žuoč* ‘žuč’. Deklinacija je obilježena instrumentalnim nastavkom jednine *-im* u imenicama ženskoga roda na suglasnik, primjerice *solim*. Infinitivi su apokopirani. Orijentalizmi su u ovome dijalektu česti, što pokazuje i Žuljićev tekst, npr. *japi(j)a* ‘greda za izgradnju građevine’.³⁴

Izuzev njegove pripadnosti istočnobosanskome dijalektu, Vareš je u sintetskoj prikazu Dalibora Brozovića (2007³⁵) ubrojen u skupinu govora doline rijeke Fojnice, i to kao jedan od glavnih punktova izvan doline navedene rijeke. Govoreći o klasifikaciji i prostiranju fojničke grupe govora, Brozović (2007: 10) tumači da je Vareš “historijski, kulturno, antropogeografski, lingvistički, saobraćajno i ekonomski okrenut prema našem (*fojničkome* op. a.) krugu”. Uz navedenu disertaciju, njegov članak o problemu ijekavskoga (istočnobosanskoga) dijalekta temeljna je literatura za poznavanje ovoga dijalekta, uključujući i njegove pojedinačne radove objavljene krajem 50-ih i početkom 60-ih godina 20. stoljeća.³⁶ Tu se posebno za ovu temu izdvaja *Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni (Okolica Kraljeve Sutjeske i Vareša i lijeva obala Krivaje)*, u kojem Brozović tumači specifičnosti vareškoga, sutješkoga i vijačkoga kraja uspoređujući ih s ostalim dotad istraženim govorima na prostoru Bosne i Hercegovine. Iz provedene analize Brozović zaključuje da je u tome području izrazit ijekavizam (dokazajući da je istočnobosansko područje od starine ijekavsko), s tipičnim već zabilježenim ekavizmima te ikavizmima koji se pojavljuju i u fojničkome kraju, uključujući i izrazite ikavizme u morfološkim kategorijama. Pritom ističe odraz *uo* za slogotvorno *l* u nekoliko primjera po kojima se

³⁰ Brozović (1967: 265–273, usp. *Kartu štokavskoga narječja*) ne uvrštava Kostajnicu u istočnobosanski dijalekt, već u “slavonski s virovitičkim, kostajničkim i istočnobosanskim govorima” (usp. Vranić, Zubčić 2018: 549). Lisac je u određenju Hrvatske Kostajnice oprezan (2003: 77), a govore u okolici Virovitice smatra istočnobosanskim zbog neprenošenja naglaske (usp. i Vranić, Zubčić 2018: 549). Sekereš (1975–1976: 169–170) govor Virovitice i okolnih sela svrstava u zapadnopošavsku grupu govora slavonskoga dijalekta.

³¹ Usp. Tablicu 7. Hrvati iz Bosne u Lici (Bežen 2009: 101).

³² Usp. Lisac (2003: 78).

³³ “Šćakavizam tog terena stara je zapadnoštokavska osobina” (Lisac 2009).

³⁴ Usp. Lisac (2003: 86). Isti je leksom potvrđen u Žuljićevu rukopisu.

³⁵ Riječ je o prijepisu Brozovićeve doktorske disertacije obranjene 1956. na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, koja je s podatcima o govorima doline rijeke Fojnice 50-ih godina 20. stoljeća objavljena u *Hrvatskome dijalektološkom zborniku* 2007. godine. O Brozovićevoj disertaciji v. Lisac (2009) i Hrnjica (2017).

³⁶ Usp. Brozović (1959, 1960, 1961, 1966).

vareški kraj razlikuje od ostalih u dolini rijeke Fojnice, a riječ je o Žuljićevim primjerima zastupljenima u gotovo svim dosadašnjim opisima istočnobosanskoga područja: *čuonak*, *stuop*, *žuoč*. Na tim su radovima, kao i na Žuljićevu članku *Današnji vareški dijalekat*, koji objavljuje u dijelovima 1908. godine u sarajevskome *Školskom vjesniku*,³⁷ nastali noviji sintetski prilozi o istočnobosanskome dijalektu,³⁸ a primjeri iz Vareša poslužili kao reprezentativni uzorci pojedinih dijalektnih specifičnosti.³⁹

Uz analizu vareškoga govora, koju redovito šalje iz Travnika sarajevskome časopisu, Žuljić o svome govoru piše u samoj monografiji o Varešu, no u skraćenoj verziji prema napatku Antuna Radića. U poglavlju III. Jezik protumačio je kojemu narječju pripada vareški govor, kakav mu je naglasak te za “koje riječi narod zna da se drugdje drugačije zovu”. Pod isto poglavlje ubraja i potpoglavlje “*Ciganski jezik*” i *tajno pismo*, u kojem opisuje dječji govor i kako bi “prija neki momci sastavljali tajno pismo”. O vareškome govoru Žuljić kaže da je štokavski, ali u novije vrijeme da “govori mlagjarija hrvaski”, a pravoslavni “srpski”. Po izgovoru se ovaj govor razlikuje od štokavštine jer se njime “oštro” govori, a specifičnost je i u fonemu *p* na mjestu fonema *f* po čemu “obližnje komšije zovu vareški govor pareški”.⁴⁰ Uz to, puno pozornosti u podnietome izvješću o vareškome govoru Žuljić (2023: 150) daje razdiobi među govornicima triju različitih konfesionalnih pripadnosti pa tako naglašava da se “govor vareškije Turak (muslimana) razlikuje od onog kojim govore katolici (...) time što se *h* u katolika i pravoslavni nigdje ne čuje, a Turci ga jasno izgovaraju pa vele hoću (hoću), hejvalah, kruh i t. d.” ili primjere da “Hrišćani (Srbi) govore obično svagdi *ć*: mačka, ćavka, ćetiri” i “otežu više riječi pa govore ko Sarajlije: opānci, lōnci” i sl.⁴¹

4. Fonološki sustav vareškoga govora

4.1. Vokalizam

Vareški vokalski sustav u Žuljićevu rukopisu ne odstupa od glavnine istočnobosanskoga dijalekta, izuzev zadržanih diftonga potvrđenih u nekoliko primjera, poznatih iz cjelokupne literature o tome dijalektu: *čuonak*, *stuop*, *žuoč*. Isto Žuljić potvrđuje i u radovima objavljenima neposredno prije dovršavanja rukopisa o narodnome životu i običajima u

³⁷ Usp. Žuljić (1908).

³⁸ Usp. Lisac (2003: 77–97).

³⁹ Usp. Lisac (2003), Brozović (2007), Kapović (2015) i dr.

⁴⁰ “Varešaci su se već pomirili s time da im se sva Bosna ruga” (Brozović 2007: 92), tj. ruga se njihovu govoru (usp. Lisac 2009).

⁴¹ “Prijašnjeg je vakta “srpski” značilo kolik “rišćanski” jer pravoslavne u Varešu zovu “hrišćani”, a katolike kršćani ili katolici. Muslimani kažu govoru svome samo “naški”, “maternji” (...)” (Žuljić 2023: 705). O govoru muslimana, pravoslavaca i katolika, Žuljić u svojim izvješćima za *Školski vjesnik* piše: “Mi smo se u ovoj radnji dakako najviše obraćali na onaj govor kojim zbori velika većina ondašnjeg pučanstva, t. j. katolici, ali nijesmo s oka puštali ni muslimana, ni srpsko-pravoslavni, gdje je trebalo istaknuti, kako bi oni to i to rekli ili izgovorili ili naglasili” (Žuljić 1908: 37).

Varešu,⁴² a također u knjizi o istočnobosanskome navodi Lisac (2003: 78), kao i Brozović (1966: 79):⁴³ “Što se tiče diftonga *uo*, situacija nije bila poznata u našoj dijalektologiji. Već preko pol stoljeća poznajemo Žuljićeva tri vareška primjera (*čuo**nak*, *stuop*, *žuoč*; o. c. str. 41), no u ljetu god. 1958. našao sam bar po jedan od ta tri primjera na cijelom području od Krivaje do Bosne sa središtem u Varešu (ali ne udaljujući se mnogo na istok i zapad od Vareša), a taj je kraj ujedno i centar iješč. područja”.⁴⁴ Pritom *uo* dolazi od slogotvornoga *l*, a diftong *ie* od jata. Prema Brozovićevu se tumačenju (1966: 35) “jedan prelazni diftong *iē* može čuti u Varešu i na zapadu Vareša (uz češće normalan dvosložni refleks)”. Prema tome, diftonzi su u istočnobosanskome dijalektu, pa tako i u vareškome govoru fakultativni, a vokalski sustav peteročlan.

Vareški se govor prema kriteriju jata svrstava u ijekavske govore. S obzirom na velik broj dubletnih primjera, tj. nesustavnosti u bilježenju, primjeri iz Žuljićeva rukopisa onemogućavaju precizno određenje jednosložnoga/dvosložnoga jata. Stoga se ovdje vodimo tumačenjem u literaturi prema kojem je “najčešći refleks dugog jata dvosložno *iē* (rjeđe u obliku *iĭē*), ali ima još priličan postotak diftongâ *iē*, a na jednom malom području između Vareša i Krivaje i *ię* ili čak *ię* (*lĭępo*, *nĭęsam*, *diętu*)” (Brozović 1966: 134).

Za dugi jat,⁴⁵ koji je u istočnobosanskome najčešće dvosložan (Vijaka: *sijeno*⁴⁶), Žuljić piše dublete, primjerice: *bijel/biel*, *cijelo/cielo*, *cvijet/cviet*, *dvije/dvie*, *dijete/diete*, *gnijezdo/gniezdo*, *lijevo/lievo*, *lijep/liep*, *mlijeko/mlieko*, *poslije/poslie*, *rijetko/rietko*, *umrijet/(u)mriet*, *zvijezda/zviezda*. Dubletni su (s intervokalnim *j* i bez njega) i neki drugi primjeri poput *pria/prija*, *najpria/najprija*⁴⁷.

Ijekavski je odraz jata u vareškome govoru potvrđen i u gramatičkim morfemima pridjevsko-zamjeničke deklinacije u I jd. te GDLI mn.:⁴⁸ *kraćijem*, *lijepijem*, *ovijem*, *mlogijem*, *sasvijem*, *tijem*; *bijelije*, *velikije*, *poniskije*, *takije*, *kakvije*, *tije*, *ovije*, *onije*.⁴⁹ Isto je i u oblicima zanijezanoga glagola ‘biti’: *nijesam*, *nijesu*, kao i u primjerima koji se u tekstu pojavljuju sa sekundarnim (i)jekavskim odrazima, uključujući i *ě* ispred *r*: *smijeje se* 3. jd. prez., *smijejemo se* 1. mn. prez., *priječaju* 3. mn. prez., *priečalo se* pr. r. s. jd., *kompier/k(r)umpier/kunpier*, *sjerota*, *vijer*, *mier*, *uokviereni*, *izmierit*, *jastrijeb*, *priečka*; *izvjera*, *nabjera*, *umjeraju*, *prostjeraju* (se).

⁴² Usp. Žuljić (1908: 41).

⁴³ Peco (1989: 188) o vokalizmu u istočnobosanskome dijalektu navodi da je nestabilan, s čestim diftongacijama pritom također navodeći Žuljićeve primjere *Postūop*, *sa Stūopa*, *na Stūopu*.

⁴⁴ Lisac (2003: 79) tumači kako su prije stotinjak godina zabilježeni primjeri *čuo**nak*, *stuop* i *žuoč*, a ti su se primjeri čuvali i nakon Drugoga svjetskog rata, i u novije doba. U Vijaci je tako zabilježeno *čuo**nak*, ali *stūp* i *žūt*.

⁴⁵ Peco (1989: 188) također bilježi ijekavizam, navodeći da se prozodijski mogu razlikovati od standardne ijekavštine te da, pored dvosložnoga *ije* u dugim slogovima, može biti i “*pier*, *dierat*, *obazdjerat se*, *priečat*, *koriesno*”.

⁴⁶ Usp. Lisac (2003: 78).

⁴⁷ Ovi se primjeri ubrajaju u ikavske govore. Usp. Brozović (1966: 134; 2007: 34).

⁴⁸ “Slično je tome, što se u zamjenica i pridjeva u instrumentalu singulara, za tim u genetivu, dativu, lokativu i instrumentalu plurala najobičnije govore duži, tako zvani “južni” oblici, n. pr. *oviem*, *oniem*, *tĭem*, *ovĭe*, *onĭe*, *tĭe*, *anākie*, *evākie* (avākie), *svākie*, *kōie*, *kōiem* i t. d.; a pridjevi: *lādnĭe*, *obcĭnskie*, *žalosnie*, *lādnĭem*, *obcĭnskiem*, *žalosniem*” (Žuljić 1908: 38–39).

⁴⁹ U svim primjerima intervokalno *j* može izostati.

Kratki jat daje *je*, a ovjeren je u mnogim primjerima, npr. *jesti, ljeto, mjesec, mjesto, natjerali, preboljeti, sjenokoša*. Isto je potvrđeno i u Vijaki, a i na preostalome istočnobosanskom terenu, primjerice *vjetar, djed* i sl.

U kratkome slogu Žuljić bilježi također dvostruke odraze, s tim da se u kombinaciji s jekavskim odrazom može pojaviti i ekavski i ikavski odraz, primjerice: *di/gdje, svagdi/svagdje, nigdi/nigdje, ovdil/ovde/ovdje* (uz *ovdeka*), *doli/dolje, gori/gore, ondil/onde* (uz *on-dek, ondak, ondako*).

U današnjoj se literaturi Žuljićevi ikavizmi u prefiksionalnoj poziciji ili prijedložnom liku tumače važnom istočnobosanskom specifičnošću, a riječ je o primjerima: *prid(a), priko, prina* ‘prema’, *privarit, privara, pripast, pripad, prisamiti* ‘preklopiti’, *privelik, primalen*, uz ovjerene dubletne ekavske odraze u manjoj mjeri: *pred, preko, prema*. Uz to, u promatranome su tekstu iz Vareša zabilježeni i stalni ikavizmi u primjerima: *sklizena* ‘slezena’, *sikira, sikirišće, nedilja* (uz *nedjelja*), *ponediljak, kudilja* ‘kudjelja, pređa’ te jednom potvrđen ikavizam u pr. r. m. jd. *ujio* (*uio*). Ikavski je odraz ovjeren i u infinitivima: *odletit, saletit, živit, vrtiti, letit, srbit* ‘svrbiti’, *ogladnit*.

Među odrazima jata, Žuljić u vareškome govoru bilježi i stalne ekavizme: *testa/cesta, zenica, slezena, ozlede, detelina*,⁵⁰ kao i one iza pokrivenoga *r*: *mrežu, vreća, rezalo* pr. r. s. jd.

Posebnost je ovoga govora i prijelaz *ně-* u *ne-*⁵¹ u primjerima poput *njetko, njeiki, njekad, njegdi/njegde/njegdje, nekoliko, njekako, njekakva, nešto* itd.⁵²

U ovome je govoru poluglas redovito dao *a*, npr. *dan, danas, magla, pas, daska, vas* ‘sav’ i sl., uz posebno zapažene komparativne primjere *minje* ‘manje’ i *dilji* ‘dalji, duži’, u literaturi protumačene kao primjere sa sekundarno razvijenim *i* nakon ispadanja slaboga poluglasa⁵³.

Prednji je nazal redovito dao *e* (*jezik, desetak, opet, svetoga, red, pet, petak*) izuzev u primjeru *žaoce* (*Kad čele ujedu, valja najprije povaditi žaoce.*), a stražnji *u* (*put, muž, rubac, ruka, zuba* G jd.).

Starina je ovjerena u primjerima poput *vrebci/vrepci, greb, grebje*.⁵⁴

Vokalizacija dočetnoga *-l* u *-o* redovita je u pr. r. m. jd.: *bio, čuo*, uključujući i primjere prema formuli: *-al > -ao > -ō* poput *došo, gledō, imo, kazo, kušo, lego, mogo, moro, večero, zaklo, ugledō, upo*, ali *počeo, oteo*. U pridjeva m. r. jd. dočetno je *-l* također vokalizirano u dijelu primjera, a ponegdje zadržano ili dvostruko realizirano, primjerice *veseo, mio, go* ‘gol’, *podebeo, kiseo*, ali *debeo/debel, cio/cijel*, uz izolirani primjer *topal*.⁵⁵ U imenicama m. r. jd., kao i na početku priloga, *-l* je također vokalizirano u *o*: *so* ‘sol’, *vo* ‘vol’,

⁵⁰ Primjer *detelina* prema Brozovićevu tumačenju (1966: 132–133) tipičan je isključivo za istočnobosanski dijalekt “a radi se o vrlo staroj osobini (detelina od *ę*, u drugim štokavskim govorima *ę > ě*)”.

⁵¹ Ova je pojava zastupljena u većini istočnobosanskih govora, osim kod Srba koji u tim primjerima imaju *ne-*. Usp. Lisac (2003: 78).

⁵² V. i Žuljić (1908: 149, 257).

⁵³ Usp. Lisac (2003: 79).

⁵⁴ Žuljić u *Školskome vjesniku* za ove primjere navodi: “Oblici: grëb, grëblje, vrebac i t. d. jesu čakavski” (1908: 39).

⁵⁵ U Žuljićevu radu iz 1908. naveden je veći broj primjera sa zadržanim *-l*: *topal, bijel, cijel, debel, ozdol, dol, kal, ždral* i dr. s napomenom o njihovim dubletama.

po 'pol', ali i *sto/stol*, kao i u primjerima *ugao*, *dio*, *pepeo*, *kotao*. U unutrašnjim slogovima ostaje neizmijenjeno, npr. *stolnjak*, *kolcem* I jd., *palca* G jd., *dolnji* i sl.

4.2. Konsonantizam

Važna značajka kako vareškoga govora tako i istočnobosanskoga dijalekta u cjelini njegov je šćakavizam (nastao jotacijom skupina *stj, *skj > šć, od prasl. šč ili od početne skupine št-posuđivanjem iz njem. jezika). U Žuljićevu je rukopisu mnoštvo primjera koji to potvrđuju, primjerice *šćap*, *kliješćima*, *prišč*, *ognjišč*, *sirišč*, *šćeta*, *šćene*, *guščer*, *krščenje*, *naraščaja* G jd., *oproščjenje*, *pregršč*, *šćedi* 3. l. imper., *išće* 3. l. prez.; uz izolirani primjer *proštenje* s odrazom št: *Kamo idu na proštenje (na god)*.⁵⁶ Primjeri sa skupom št, prema Žuljićevu tumačenju podrijetlom od čt, ovjereni su u njegovu prilogu iz 1908., u kojem objašnjava da "vareški dijalekat poznaje skupinu št samo u riječima:⁵⁷ šta (i otale složenim), Duboštica, Daštansko i štiti (čitati), vještina, vješt kao i u drugim riječima iste osnove kao te riječi", tj. da se "iznimno veli Duboštica (od Duboštica...), štit (mjesto čitati) (postalo od čtiti), poštivat(i), poštenje, pošten (postalo od počtenje, počten, počtivati)". Većina je tih primjera potvrđena u rukopisu, primjerice *učila su djeca štit* (čitati); *svašta se prima sa palom od srca*; *za njime se poredaju drugi, bilo po brzini, bilo po vještini*; *dobar i vješt igrač mora znat klis tako itat da mu ga ne upate*; *Duboštica je u velikoj dubljini (igjuć od Vareša)*. O tome progovara i u poglavlju o jeziku govoreći: "Šć se ne pretvara u št: šćap, šćedi, šćeta, krščenje i t. d. Iznimku čine sela Duboštica i Daštansko" (2023: 150).

Govor Vareša odlikuju i odrazi ž⁵⁸ i ć od psl. *d' i *t'. Pritom se problem javlja u Žuljićevu bilježenju primjera rabeći dvograf *gj* koji označava fonemsku vrijednost ž (đ) u svim primjerima: *One sve nadignu glave, a car jim ko kad svirala svira, zvižgi megiu njima* (...). S obzirom na to da je odraz ž specifičnost vareškoga, a i mnogih drugih istočnobosanskih govora, pretpostavka je da se ovdje radi isključivo o grafijskim rješenjima kojima je Žuljić pribjegao pri pisanju teksta početkom prošloga stoljeća. U prilog tumačenju da se svaki dvograf *gj* u rukopisu čita kao ž govori i činjenica da je na nekoliko mjesta Žuljić zabilježio grafem *đ*, što potkrepljuje i Žuljićeva usporedba uporabe ž (dž) / ž (đ) u govoru vareških muslimana: "Često neki muslimani zamjenjuju suglasnik *gj* suglasnikom *dž*: idžem (mjesto igjem), džogat (mjesto gjogat konj), sudženo je (mjesto sugjeno je); uz konstataciju: Tak isto se čuje mlaji, slaji, namjesto mlagji, slagji." U rukopisu izuzev primjera *slaja*, pridj. ž. r. jd. i *preja* (uz *pregja*) 'pređa', nema potvrde odraza *j*. Brozović (2007: 78) pak navodi da primjere s *j* Žuljić ne spominje, odnosno da u Varešu

⁵⁶ U *Školskome vjesniku* pak Žuljić koristi varijantu sa šć: *proščjenje* tumačeći kako je skupina šć čakavskoga podrijetla, starija od štokavskoga št, što potkrepljuje primjerima *šćap*, *šćeta*, *prišč*, *guščer*, *kliješća*, *krščenje*, *ognjišće*, *plašč*, *šćene*, *godišće*, *kršč*, *pušćen*, *namješćen*, *praščat(i)*, *puščat(i)* i dr. (usp. Žuljić 1908: 150).

⁵⁷ U vezi s odrazom št u vareškome govoru Brozović (1966: 143) objašnjava: "Na području između Vareša i Krivaje refleks št nije baš rijedak (Vijaka, Jelaške, Olovo itd.). (...) Južno od Vareša i u Varešu nemoguće je takvo dvojstvo, tamo nalazimo dosljedno samo šć, žd."

⁵⁸ O statusu fonema ž usp. i Brozović (1966: 138). Isto i Lisac (2003: 79).

nema *j*, samo *ž*.⁵⁹ U prilogama objavljenima u *Školskome vjesniku* Žuljić uporablja isti dvograf, npr. *možgiani*, *zvižgati* objašnjavajući: “U riječima pak moždani i zviždati prometnuo se glas *d* u *gj*, pa se govori: *možgiani*, *zvižgati*(i) (Tu je grlenik *g* sa nepčanikom *j* iz *ě* dalo jedan glas *gj*, a vokal se *ě* po pravilu prometnuo u *a*)” (1908: 150). Žuljićevo se *gj* na mjestu *ž* ovjerava na uobičajenim pozicijama: *gragja*, *izigje*, *dogješ/dogje*, *progdješ*, *pogješ*, *megje*, *igje* (uz *iđe*); *igjuć* (uz *iđuć*), *mlagjarije*, *nagje* (uz *nađe*),⁶⁰ *uregjeno*, *ragjat*, *dogagja*, *gjak*.

Govoreći o izostanku jotovanja, Žuljić u svome radu iz 1908. navodi da “skupovi *dj*, *tj* (...) ne daju glasa *gj* odnosno *ć* još ni u ovim riječima: *sudje*, *rodjak*, *djak*, *gvozdje*, *grozje*, *medjed*, *Zaruzdje*, *bratja*, *listje*, *Rastje*, *prutie*, *cvijetje*”, time potvrđujući izostanak novoga jotovanja. Isti su primjeri potvrđeni u Žuljićevu rukopisu: *rastje*, *listje*, *raskrstje*, *prutje*, *pitje*, *sudje*, *ledja* (uz *legja*), *rodjak*, ali: *cvijetje* (uz *cvijetlja*), *divji/divi* (uz *divlji*), *bratja* (uz *braća*), *smeće*, *posugje*, *sugjeni*, *angjeo* itd. Zadržana arhaičnost u ovim i sličnim primjerima nije strana ni ostalim istočnobosanskim govorima.⁶¹

Tercijarna jotacija uopće se ne provodi, primjerice: *djed*,⁶² *djevojka*, *djeca*, *potjerati*, *tjela* pr. r. ž. jd. ‘htjeti’, *ovdje*, *med(v)jed*, što je potvrđeno i za ostale istočnobosanske govore, uz one u kojima je nesustavna i slabo zastupljena.⁶³ Prema Brozovićevu (1966: 138) tumačenju “najnovije se jotovanje ne provodi sustavno nigdje na iješč. području: djelomični su izuzeci neki ekspresivni ili vrlo frekventni izrazi”.

U komparaciji pridjeva, jotacija u Žuljićevim primjerima ne izostaje, npr. *ljući*, *žući*, *čišći*, *kraći*, *gušći*, *regji* (od *riedak*), *slagji* i sl.

Opreka *č* : *ć* i *ž* : *ž* postojana je u cijelome Žuljićevu tekstu: *kovač*, *obruč*, *mliečni*, *načinjena*, *obično*, *orašćići* : *kuća*, *pazikuća*, *noć*, *ćemo*, *ispeć*; *džandarija* ‘žandarmerijska postaja’, *džemadan* ‘muški prsluk’, *jedžek* ‘jelo’, *udžera* ‘ostava’, *merdžan* ‘ogrlica od crvenih koralja’, *džep* : *gjorda* ‘sablja’, *gjuľ* ‘ruža’, *gjuzleme* ‘slastica’, *gjerdek* ‘soba za mladence’, *gjoka* ‘vrsta prsluka’ itd. Isto je stanje i u ostalim istočnobosanskim govorima, izuzev pojedinačnih govora u kojima su te opozicije dokinute i svedene na srednje glasove ili na *ć* i *ž*.

⁵⁹ Prema tumačenju Josipa Lisca (2003: 79): “Na sjeveru, u tuzlanskom području, *j* nije bilježeno, u Vijaci također uglavnom ne (...). I oko Vareša situacija je slična, ali je već u Radovlju kod Visokog zabilježeno *měja*, *prěja*, *ögraja*, *grāja*, *mejnik* i slično. Jugozapadnije, u Kreševu, primjeri s *j* također su prilično brojni (...)”.

⁶⁰ Primjera s grafemom *d* u tiskanoj monografiji o Varešu nema, ostali su jedino u originalnom Žuljićevu rukopisu s obzirom na to da je u svega nekoliko ovdje navedenih riječi Žuljić tako bilježio, a u svim ostalim primjerima koristio dvograf *gj* za *ž*. Stoga su prema priređivačkoj odluci svi primjeri ujednačeni na *gj*. Usp. Crnić Novosel (2023: 709).

⁶¹ “U načelu je novo jotovanje najslabije provedeno kod labijala, mnogo češće kod dentala (osobito kod Tuzle), slabo i kod sibilanata; uglavnom samo u Srba poznata je jotacija sibilanata” (Lisac 2003: 81). Usp. i Brozović (2007: 80).

⁶² U govorima u dolini rijeke Fojnice svi katolici i muslimani imaju ovdje *dje* (*djed*) ili *de* (*dedo*), a ujedno je to jedini primjer gdje svi pravoslavci imaju *ž*: *žed*, *žedo*, *pranžed* i sl. (Brozović 2007: 76). U Žuljićevu rukopisu također je mnogo puta zabilježena varijanta *djed*, uz potvrdu u poglavlju o jeziku gdje navodi: “mi velimo *djed*, a Travnjaci *did*” (2023: 151). U svim ostalim primjerima, npr. *djeca*, *djeteta*, *djelo*, *djetelina*, *djever*, *djevojka*, *med(v)jed*, *nedjelja*, *ponedjeljak* “imamo u svih triju vjera samo *dje* (ukoliko nije *di* ili *de*)” (Brozović 2007: 76).

⁶³ Usp. Lisac (2003: 81), Vranić, Zubčić (2018: 549).

(Vijaka, Visoko, Plahovići, sela oko Kladnja; Turanovac u RH).⁶⁴ Sudeći prema Žuljićevoj napomeni zabilježenoj u pogl. III. Jezik (2023: 150), u govoru pojedinih govornika Vareša moguća je zamjena afrikata: “Zamjenjuju (ali ne svi) suglasnike č i ć pa vele kuća (mjesto kuća), ne ću (mjesto ne ću), četiri (mjesto četiri), ćujem (mjesto čujem) i t. d.”

Isto tako, prema primjerima u Žuljićevu rukopisu, status fonema *h* u govoru Vareša nestabilan je, a Žuljić ga bilježi u zagradi i mimo zagrade, s time da u većini primjera izostaje u svim pozicijama. Primjerice: *ladno*, *rčak* ‘hrčak’, *ajde* ‘hajde’, *odala* ‘hodala’ pr. r. ž. jd., *aljina* ‘haljina’, *rana* ‘hrana’, *oću* ‘hoću’ 1. jd. prez., *tjela* ‘htjela’ pr. r. ž. jd., *narani* 3. jd. prez., *njiovi* ‘njihovi’, *plao* ‘plaho’, *vru* ‘vrhu’ L jd. m., *straote* ‘strahote’ G jd. ž., *prelada* ‘prehlada’, *navr* ‘navrh’, *namā* ‘namah’, *povr* ‘povrh’, *odma* ‘odmah’, *gra* ‘grah’, *stra* ‘strah’, *trbu* ‘trbuh’. Isti su primjeri, kao i neki drugi, često zabilježeni i s fonemom *h* u zagradi, npr. (*h*)*lad*, (*h*)*ljeb*, (*h*)*adet* ‘običaj’, (*h*)*oću* 1. jd. prez., (*h*)*rana*, (*h*)*iljada*, (*h*)*aljina*, (*h*)*odaju* 3. jd. prez., (*h*)*tio* 3. jd. prez., *stra(h)ota*, *pla(h)o*, *ora(h)*, *stra(h)*, *odma(h)*, *trbu(h)*; L mn. *starie(h)*, *tie(h)*, *onie(h)*, *debelie(h)*; G mn. *ji(h)*, a gotovo su svi primjeri potvrđeni u svim varijantama, primjerice *namah/nama(h)/namā*, *haljina/(h)aljina/aljina*, *orah/ora(h)/ora* itd. Na mjestima gdje se *h* ne uporablja, češći je hijat od zamjene nekim drugim fonemom,⁶⁵ s tek nekoliko primjera u kojima se na mjestu *h* ovjerava *v*: *kruv* (uz *kru*), *skuvat(i)*, *kuvat*, *gluvo*, *suv*, *suva*, *ruvo*.⁶⁶

Žuljićevu raznolikost uporabe fonema *h* u tekstu i čestu dubletnu realizaciju možemo dijelom objasniti tumačenjem u pogl. *Izgovor i naglas*, u kojemu autor razlikuje njegovu uporabu među različitim narodima: “Suglasnik se *h* u katolika i pravoslavni nigdje ne čuje, a Turci ga jasno izgovaraju pa vele: hoću (oću), hejvalah, kruh i t. d.” I Brozovićevo tumačenje uporabe fonema *h* u kontekstu konfesionalne raznolikosti ije-kavskošćakavskoga stanovništva omogućava bolje razumijevanje distribucije konsonantskoga sustava vareškoga govora. Naime, prema zaključcima u literaturi svi muslimani istočnobosanskoga dijalekta čuvaju *h*, u katolika je uporaba raznolika, fakultativna i individualna, a pravoslavni ga govornici starijega sloja ovjeravaju sporadično.⁶⁷

Fonem *f* u vareškome govoru nije stabilna jedinica konsonantskoga inventara.⁶⁸ Štoviše, osobitost je ovoga govora pojačana zastupljenost fonema *p* na mjestu *f*, što je zabilježeno ponajprije u primjerima s primarnim skupom *hv*, npr. *upatila* ‘uhvatila’ pr. r. ž. jd., *pala* ‘hvala’, *paljen* ‘hvaljen’, *upatit* ‘uhvatiti’ i sl., uz rijetko zadržan *f* na tome mjestu: *ufati* ‘uhvati’ 3. jd. prez., *dofatit* ‘dohvatiti’, *faliti* ‘hvaliti’. Prema Žuljićevu tumačenju, po toj su značajci Varešaci poznati kao *Parešaci*, a njihov govor *pareški*.⁶⁹ U pitanju nije

⁶⁴ Usp. Lisac (2003: 80), Vranić, Zubčić (2018: 549).

⁶⁵ Usp. Brozović (2007: 93).

⁶⁶ Žuljić (1908: 148, 151) navodi i dublete: *kru/kruv*, *su/suv*, *glu/gluv*, ali samo: *kuvat(i)*, *skuvat(i)* te primjere u kojima se *h* mijenja s *k*, primjerice *sjeromak* (*siromah*) ili s *j* u primjeru *aždaja* (*aždaha*, *tur.* ejderha, ejdeha).

⁶⁷ Usp. Brozović (1966: 92, 141), Lisac (2003: 80). Na istome tragu Žuljićevo je tumačenje u radu *Današnji vareški dijalekat* (1908: 148, 255).

⁶⁸ “U gorski pak kraj nije mogao prodrijeti prije, dok nije poslije okupacije nastao živahniji saobraćaj sa obližnjim varošima i gradovima, naročito sa Sarajevom, D. Tuzlom i Visokim. Dakako da mu je i škola prokrčila put književnim jezikom” (Žuljić 1908: 257).

⁶⁹ “Obližnje komšije zovu vareški govor “pareški” jer su stari Varešaci i Vareške izgovarali p mjesto f, odnosno mjesto hv: pindžan, pala, porinta, paljen Isus (mjesto findžan, hvala, forinta, faljen Isus i t.d.). Ovako govore

samo zamjena *f* i *p* koja se lako uočava u pisanome tekstu, a ujedno je jedna od osobitosti istočnobosanskoga dijalekta, već artikulacijske varijante kojima ne možemo svjedočiti u Žuljićevu rukopisu, a za cijelo ih ijekavskošćakavsko područje spominje Brozović (1966: 139). Načelno je u ovome govoru, prema primjerima u Žuljićevu rukopisu, moguća supstitucija *f* i *p* u svakoj poziciji u riječi. Žuljić (1908: 258) govoreći o konsonantskome sustavu u govoru Vareša, objašnjava dubletne realizacije navodeći: “Čuvši Varešaci, da ih susjedi ismijavaju radi toga, što ne izgovaraju glasa *f*, počеше ga neki i ondje izgovarati, gdje bi za pravo trebao glas *p* (...)”

Neki su primjeri u ovome rukopisu ovjereni samo s *p*: *pavta* ‘velika filigranska kopča; pafta’, *palinka* ‘mana, nedostatak; falinga’, *prigat* ‘pržiti; frigati’ i sl., a pojedini leksemi, unatoč Žuljićevu tumačenju da je “glas *f* u vareškom dijalektu (...) nepoznat”,⁷⁰ samo s *f*: *kafaz* ‘karirano platno’, *fata* ‘daska’, *frangal/franka* u frazi “ala franga/franka” ‘u stilu građanske zapadnoeur. mode’, *fasuju* ‘dobivaju besplatno’, *luft* ‘zrak’, *škrofna/škrofula* ‘oteklina vratne žlijezde’, *ćeif* ‘volja, prohtjev’.

U mnogim drugim primjerima u vareškome govoru alterniraju *f* i *p*, što Žuljić sam ovjerava u primjeru *fabrika/pabrika/fafrika/paprika* ‘tvornica’; a ovjereni su i primjeri: *familija/pamili(j)a* ‘porodica, obitelj’, *kadifa/kadipa* ‘baršun, samt’, *findžan/pindžan* ‘mala šalica za kavu; filždan’, *frtalj/prtalj* ‘četvrtina’, *farba/parba* ‘boja za ličenje’, *fes/pes* ‘kapa’, *štof/štop* ‘kupovno vuneno platno’, *forint(a)/porint(a)* ‘novčana jedinica u Austro-Ugarskoj Monarhiji’, *fermen/permen* ‘vrsta kratkog otvorenog prsluka’, *nafaka/napaka* ‘sudbina, sreća, volja Božja’, *teferič/teperič* ‘vrtina zabava, gozba’, *furman/purman* ‘vozač, prijevoznik’ i sl.; uz *fini, finoga*.

Od ostalih konsonantskih specifičnosti koje obilježavaju vareški govor izdvajaju se: rotacizam, potvrđen u prezentu glagola ‘moći’: *morem, more, morete* uz *mere, meremo, merete* te disimilacija u primjerima *mlogo* ‘mnogo’, *mložini* ‘množini’, *lampir* ‘vampir’, *lebro* ‘rebro’, *flizura* ‘frizura’ i za istočnobosanski dijalekt tipična zamjena *p > v* u sekvencama *p + C* (*ps, pš, pk, pč*): *ljevshe* ‘ljepše’, *tevsija* ‘tepsija, posuda u kojoj se peče’, *vseto* ‘pseto’, *vsi* ‘psi’, *klu(v)ko* ‘klupko’, *kovča* ‘kopča’, *zakovčati* ‘zakopčati’, kao i *m > v* u sekvenci *mn*: *tavno* ‘tamno’, *tavnica* ‘tamnica’ itd.⁷¹ U vareškome se govoru odstupa od sibilizacije što potvrđuju primjeri imenica u DL jd. *ruki, slugi, na nogi, tetki, puški, kavgj, bitki, djevojki, majki, vojski* i sl., kao i očekivano u riječima koje ne sadrže *h* poput *mua, bua, maćua* ‘maćeha’, *čoa* ‘čoha, debelo sukno od valjane vune’ / *bui, mui, maćui, čoi*.

4.3. Naglasni sustav

S obzirom na to da Žuljić u rukopisu o narodnome životu i običaju Vareša naglaske nije bilježio, o akcentuaciji, kao jednom od najvažnijih dijalektoloških alata pri obradi određene građe, nažalost nemamo dovoljno podataka. O naglasnome sustavu u vareškome govoru saznajemo u već spomenutim monografijama o istočnobosanskome dijalektu

i dan-danas mlogi stariji ljudi i žene” (Žuljić 2023: 149).

⁷⁰ Usp. bilješku 2 u Žuljić (1908: 149).

⁷¹ Usp. Žuljić (1908: 258), Brozović (1966: 140).

(Brozović 1966; Lisac 2003) te govorima u dolini rijeke Fojnice (Brozović 2007) ili u prikazu povijesti hrvatske akcentuacije (Kapović 2015). Riječ je o akcenatskome sustavu s četiri novoštokavska akcenta te prema Brozovićevu tumačenju (2007: 101), za razliku od sjevernijih govora u kojima se očuvao metatonijski akut, nema “drugog uzlaznog akcenta osim dvaju novoštokavskih”. Zadržano je staro mjesto naglasaka pa dugosilazni akcent ostaje na svakome slogu u riječi, dok je kratkosilazni uglavnom zastupljen u početnome slogu s većom frekvencijom izvan prvoga sloga u vareškome govoru. U Varešu je potvrđena i realizacija dvostrukoga naglasaka, a često je i prenošenje siline na proklitiku. Prema podacima u Žuljićevim radovima objavljenim početkom 20. stoljeća u *Školskome vjesniku*, a i kasnijim rezultatima terenskih istraživanja provedenih na području Vareša, Brozović (2007: 105–106) zaključuje da vareški govor ne poznaje duljenja pred sonantskim skupinama navodeći da “ni u centru nisu slogovi pred sonantskom skupinom onako odreda kratki kao u Varešu”. Nenaglasna je dužina očuvana, kao u većini govora istočnobosanskoga dijalekta, s neznatnim odstupanjima. Svemu navedenom treba pridodati tumačenje Mije Žuljića (1908: 347) o različitoj uporabi naglasaka u Varešu prema konfesionalnom određenju: “ima razlike kako akcentiraju riječi u izgovaranju rimo-katolici, kako srpsko-pravoslavni, a kako opet muslimani” navodeći da se “izgovor srpsko-pravoslavnih više približuje književnom akcentiranju, nego onaj u rimo-katolika i muslimana”. Uz to, prema njegovu tumačenju vareški muslimani “često naglašuju i otežu zadnji slog u riječi: vodé, čorbé, šését, studené, jehné, gahné (...)” (1908: 347).

Iz već spomenuta Žuljićeva priloga *Današnji vareški dijalekat* saznajemo da se kratki naglasak u imenicama muškoga roda zadržava kroz cijelu paradigmu bez njegova prelaska u dugi naglasak, primjerice *lōnac* – Gjd. *lōnca*, *kōnac* – Ijd. *kōncem* i sl.,⁷² s tim da u odjeljku o akcentuaciji preteže kratkosilazni u svim padežima, a u odjeljku o imenicama Žuljić u istim primjerima bilježi kratkouzlazni naglasak,⁷³ što nam odmaže u donošenju zaključaka o akcenatskome sustavu vareškoga govora. Ostali su reprezentativni primjeri akcentuacije u Žuljićevu prilogu iz 1908. (koji se prenose onako kako su u radu i zabilježeni⁷⁴) sljedeći: kratkosilazni – *čōek*, *ōvca*, *tētkā*, *gōspoja*, *grēbje*, *grōzdje*, *ōko*, *gvōzdje*, *ōgnjišće*, *jānjce*, *čūdo*, *gūbica*, *bānka*, *pōrinta*, *gřmje*, *dřvo*; kratkouzlazni: *āga*, *bāba*, *rāstje*, *prūtje*, *starjēšina*, *mladōženja*, *sēlom* Ijd., *žēnidba*, *lētīt*, *gřmit*; dugosilazni: *sō*, *ūjna*, *čerka*, *mājka*, *vōjska*, *čāvka*, *mōlba*, *mlāda*, *ōvdi*; dugouzlazni: *bāki* Djd., *čerko* Vjd., *dūša*, *kūpjes* pr. trp. N jd., *rāna* ‘hrana’, *prōva* ‘kukuruzni kruh’, *svjedočānstvo*, *vrēbac*, *ūže*, *jāje*. Nažalost, premda je naglasio određen broj primjera u navedenu radu, Žuljić nije donio dovoljno podataka kojima bi prikazao naglasni sustav svoga govora. Stoga se vareški naglasni sustav ovdje opisuje na temelju dostupnih podataka, ali uz paralelno oslanjanje na Brozovićovo nekadašnje terensko istraživanje i opis akcentuacije govora u dolini rijeke Fojnice. Silazni naglasci izvan prvoga mjesta također nisu obilno

⁷² “Što se pak naglasaka kod pojedinih vrsta riječi na po se, to naglašujemo, da kod imenica kratki naglasak iz nominativa singulara ostaje kroz sve padeže i u onim supstantivima, u kojima u književnom jeziku prelazi u dugi, n. pr. *lōnac* – *lōnca* (...)” (Žuljić 1908: 347).

⁷³ Evo nekoliko primjera: *lōnac* – *lōnca*, *kōnac* – *kōnca*, *ūdovac* – *udōvca*.

⁷⁴ Ovdje se navode primjeri ekscerpirani iz cijeloga rada, ne samo iz odjeljka o akcentuaciji.

zastupljeni u Žuljićevu radu, izdvaja se svega nekoliko primjera, najčešće u G mn. m. i ž. r. *kosâc*, *češljêv*, *barjâk*, *šavôv*, *otâc*, *držâk*, *Turâk*, *opanâk*, *zvjerâd*, *stotîn*, *iljâd*⁷⁵ ili L mn. s. na *mjestâ*, po *brdâ* ili ž. r. po *kućâ*, *ara livodâ*.⁷⁶ Osim u ovim kategorijama, dugi je naglasak u finalnome slogu ovjeren u pr. r. m. jd. nakon stezanja vokala, npr. *upô*, *gledô*, *slušô*, *išô*, *čitô* i sl. Ako naglasak nije na ultimi, onda u kategoriji G mn. Žuljić bilježi duljinu, i to znakom *â* kojim inače bilježi dugosilazni naglasak. S obzirom na to da se o akcenatskome sustavu u Varešu govori kao o sustavu s dvostrukim naglaskom, duljina se prema ekscerpiranim primjerima iz Žuljićeva rada ne može s preciznošću odrediti, izuzev u kategorijama u kojima je stopostotno očekivana, primjerice G mn. na -*ø* s. i ž. r.: *lêbâr* (*lêbâr*), *sđdâc* (*sđdâc*), *stâbâl* (*stâbâl*), *drûštvo* – *drûštâv* (*drûštâv*), *bündâv* (*bündâv*), *kûkavîc* (*kûkavîc*), *žênâ* (*žênâ*), *òvâc* (*òvâc*), *sêstâr* (*sêstâr*), *smòkâv* (*smòkâv*), *žâbâ* (*žâbâ*) itd.

5. Iz morfologije vareškoga govora

Specifičnosti su morfološkoga sustava zabilježene u Žuljićevu rukopisu koncentrirane oko množinskih padeža imeničke deklinacije. U rukopisu je potvrđena arhaičnost tipična u G mn. s nultim morfemom,⁷⁷ najčešće uz oznaku mjere i uz brojeve, ali često paralelno uz primjere s novijim nastavkom -*a* tipičnim za štokavske govore, što se ne slaže sa Žuljićevim tumačenjem u *Današnjem vareškom dijalektu*⁷⁸ prema kojem nema genitivnoga nastavka -*a* u m. i s. r. Za ženski rod Žuljić utvrđuje: “Neke od imenica ženskoga roda mogu imati stari genitiv (stariji od XV. vijeka) plurala bez nastavka *a*, ali mogu imati i noviji genitiv s onim nastavkom.” U njegovu promatranome rukopisu, reprezentativni primjeri pokazuju dvostrukosti u svim trima padežima: *mjesec dan* (*dana*), *njekoliko put* (*puta*), *pet krajcar* (*krajcara*), *njekoliko Turak* (*Turaka*); *krupnijeh ospic* (*ospica*), *pet godin* (*godina*), *od jabuk* (*jabuka*), *dasak* (*dasaka*), *smokav* (*smokava*); *od ovac i od goved*, *brvan* (*brvana*), ali: *lebara* itd.⁷⁹ G mn. na -*i* u im. m. r. rijetko je potvrđen, primjerice *njekoliko minuti*, s *Pogari*, što bilježi i Brozović (2007: 117, 122).

U ostalim množinskim padežima ovjerena je raznolikost u dativu, lokativu i instrumentalu pa Žuljićevi primjeri potvrđuju nastavke -*ima*, -*ma*, rijetko -*im*, tj. -*ama/-am* već navedene u prethodnoj literaturi.⁸⁰ Prema njegovu tumačenju, stari su nastavci u ovim padežima m. r. zamijenjeni nastavkom -*ima* iz kojega se “oduzima vokal *i* (sinkope) n. pr. golubvma, noževma, kamenovma, volovma i t. d. Ili se oduzima vokal *a* iz spomenutoga nastavka (apokope) n. pr. koscim, proscim, sokolovim, čobanim, Turcim i

⁷⁵ “Supstantivi, koji u nominativu singulara imaju epentetsko (nepostojano) *a*, pridržavaju ga u genitivu plurala. A budući da, kako malo prije rekosmo, u Varešu obično nema za onaj padež nastavka *â*, to se onda oteže ovo epentetsko slovo *a*, npr. otac – otâc (...)” (Žuljić 1908: 349).

⁷⁶ “Kako se vidi, taj je kraći oblik za lokativ plurala jednak genitivu plurala” (Žuljić 1908: 428).

⁷⁷ “Premda Vareš možemo ubrojiti među istočnija mjesta našega naroda, ipak su ondje ni dan danas češći genitivi plurala bez nastavka *a* od onih sa nastavkom” (Žuljić 1908: 348–349).

⁷⁸ Usp. isto.

⁷⁹ Usp. i Brozović (2007: 117) komentar: “Ni u Varešu više nije kao u Žuljićevo doba (VD 426/7), ali ipak ima više starih genitiva nego u dolini Fojnice, a i različitijih (tikâv).”

⁸⁰ Usp. Brozović (2007: 118–121), Žuljić (1908: 349, 351, 428), Lisac (2003: 83).

t. d. U ovom se dakle drugom slučaju zapravo govore stariji oblici, koji su vladali do XVI. vijeka” (Žuljić 1908: 349). U rukopisnoj su pak građi ovjereni primjeri sa svim trima nastavcima: *-ima: krmcima, udovcima, bobcima; -ma: golubovma, konjma, noževma, kamenovma, volovma* i *-im: jastucim, riečim, koscim, volovim, čobanim*. Isto je potvrđeno i za srednji rod, u kojem preteže nastavak *-ima*, primjerice *kolima, lebrima, čudesima, selima* (uz *selim*), *mjestima* (uz *mjestim*), a potom ostali spomenuti Žuljićevi nastavci: *brdim, govedma, jaradma, drvetma*, uz ovjeren primjer *na mjesta* u L mn.

Imenice ženskoga roda najčešće imaju sljedeće nastavke: *-ama: curama, udovicama, sestrama, amidžama, tetkama* i *-am: babinam, besposlicam, param, snovačam, gačam, ušicam, ovcam, nogam, kučam, ženam* (uz pretežito *ženama*), primjerice *ljubili ženam ruke / oviem ženama*⁸¹. U rukopisu je ovjeren i nastavak *-ima* za *i*-deklinaciju imenica ž. r., primjerice *stvarima*, uz češće *-im* u primjerima *milostim, krepostim, krvim, zobim, ljubavim, noćim, pomoćim, mastim*.

U zamjeničkoj deklinaciji potvrđuju se upitno-odnosne zamjenice *što* (uz manje frekventnu inačicu *šta*)⁸² za *quid* (neživo), G jd. čega/čeg i (*t*)ko (živo). Neodređene su inačice *išta, ništa, svašta/svašto, ništa, nješta/nješto*. Uz to, ističe se enklitički oblik za GA mn. lične zamjenice *jin* ‘ih’ (uz *ji, jih*), koji je često zastupljen u istočnobosanskome dijalektu, poglavito oko Vareša (Lisac 2003: 84). Tako valja razlikovati (*j*)in ‘ih’ GA mn. od (*j*)im ‘im’⁸³ u D mn., primjerice *čim kobasice nadiju odma jin povjese na tavan; ostavi jin u rovvma; što jin kod mlieka i sira spomenusmo / držak jim je obično od drveta; u fabrici jedu kad jim fabrika svira; vareške se dimije odlikuju najviše time što su jim nogavice prorezane* itd. U GA mn. ovjereni su i oblici *jih* i *ji*: *jer jih nije ni bilo; ako jih vide zakićene; ima jih svakakve boje; nataknu ih nakonjsku dlaku* itd.⁸⁴ Starina je ovjerena u zamjenici *vas* u značenju ‘sav’ u N jd. m., uz *sva, svo/sve* u drugim dvama licima, npr. *Vas stariji svijet veli (...), pobere iz medenjaka vas med, vas je od srebra*.

Pokazne su zamjenice sačuvane u oblicima *ovi* ‘ovaj’, *ti* ‘taj’ i *oni* ‘onaj’, što ovjeravaju primjeri: *onda oni rekne, oni ko vjetar iz sebe izbacuje, evo spominja me ovi i ova* i sl. U I jd. m. i s. r. zabilježeni su primjeri *oviem, ti(j)em, oniem*, npr. *koja se tijem poslom bavi, nad oviem ognjišćem* i sl., a u G mn. (sa i bez *h* na kraju riječi), primjerice: *iz tie čabrov, od tie(h) vještica, od onie(h) dugie(h) podnica* itd.

Isto tako zabilježeni su i zamjenički pridjevi: *taki* ‘takav’ (*I ja sam taki bio..., kakav otac, taki i sin, ama taki joj je i čačetina i materešina*), *evaki/avaki* ‘ovakav’ (uz *babine se meće ručak evaki; njeki Andrića usnio je negdi davno evaki san; evake su oči u djevojke / ima u nas običaj da se avaki jarani i drugarice pobrate i posestre, zagledaju se avaki na kakvu derneku*), uz *vaki* (*vaki momak obično dogje curi*), *enaki/anaki* ‘onakav’ (*enaka su bila i prsa izrezana; pusti je enaku skuvanu; mesarske su sikire isto enake ko i one što se njima drva ciepaju / pendžeri isto anaki košto i u onoj prvoj, anaka ista ko i niz prsa, ili se*

⁸¹ Prema Žuljićevu tumačenju (1908: 428) “stari oblik za dativ plurala (*ženam*) i danas je običniji od novoga (*ženama*). Starinski oblik za instrumental plurala, koji je imao nastavak *mi* (*stvarmi, ženami*), izgubio se posve, pa je danas ovaj padaž jednak dativu plurala”.

⁸² Žuljić navodi samo zamjenicu *šta* (usp. 1908: 497).

⁸³ Usp. Lisac (2003: 84).

⁸⁴ Usp. i Brozović (2007: 126).

već anaka rode na svijet, anake iste dvie klupe), uz naki (uzme se za fitilja naki isti pamuk, tak ni naki momak, ne mere naki gô).

Pridjevski sustav karakterizira tvorbeni nastavak *-ji/-iji* u komparativu naveden u prethodnoj literaturi, a u Žuljića slabo zastupljen: *divi/diviji* itd.⁸⁵ Za govor su Vareša specifični i komparativni primjeri *dilji* ‘dalji, duži’ i *minji* ‘manji’ koje Žuljić redovito koristi, a poznati iz literature kao primjeri sa sekundarno razvijenim *i* nakon ispadanja “slaboga poluglasa” (usp. Lisac 2003: 79).⁸⁶ Infinitivi su u Žuljićevu rukopisu zastupljeni dvostruko: u krnjemu obliku i s dočetnim *i* (češće) bez određenoga distribucijskog pravila. U glagola II. vrste čuva se *-nu-*: *metnut(i), vrgnuti, podignut i* sl.

6. Zaključak

Pišući grafijom i pravopisom svoga doba, uz mnoštvo personalnih rješenja i dubleta kojima tekst obiluje, Žuljić je za sobom ostavio važan dokument kako za etnologe tako i za lingviste, ponajprije dijalektologe. Ovom analizom njegova rukopisa s početka 20. stoljeća prikazan je govor Vareša koji zauzima posebno mjesto na karti istočnobosanskoga dijalekta, s mnogim specifičnostima koje se i u literaturi ističu kao posebne. Naravno, podatci koji se donose u ovoj analizi tek su dio bogate Žuljićeve ostavštine, koja će neosporno biti nezaobilazan izvor za svako buduće istraživanje vareškoga kraja. Što se dijalektološke obrade tiče, Žuljićev je rukopis rasadnik podataka koji može poslužiti u daljnjim analizama tvorbe riječi, sintakse i leksikološke obrade. Takav iscrpni dijalektološki materijal relevantan je osim za dijalektologiju, i za druga, interdisciplinarna istraživanja. To se primarno odnosi na etnološka i povijesna proučavanja, ali i na mogućnost poučavanja narječja, dijalekata i narodnih govora s pomoću takvih i sličnih metodičkih predložaka.⁸⁷ Osobita je pak vrijednost ovoga rukopisa, koji je stoga i odabran za temu rada, u dijalektnim specifičnostima vareškoga govora s odmakom od stotinjak godina. Tako zaustavljene trajno, ove jezične specifičnosti pokazuju arhaičnost i autentičnost Žuljićeva mjesnoga govora i istočnobosanskoga dijalekta u cjelini.

Literatura

Batina, Klementina (2018a), *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Batina, Klementina (2018b), “Zbornik za narodni život i običaje – prvi hrvatski etnološki časopis”, *Glasnik HAZU*, V, 8–9, 51–53.

⁸⁵ Usp. i Brozović (2007: 130).

⁸⁶ Pritom je u nekim istočnobosanskim govorima “prevladalo analoško *a* od jakog poluglasa, u drugim sekundarno i ispred nekih suglasnika” (Brozović 1966: 134–135).

⁸⁷ S tim u vezi 2025. godine na 17. Međunarodnom slavističkom kongresu / XVIIe Congrès international des slavistes (Sorbonne Université, Paris) podnesen je referat o etnološkim rukopisima kao vrijednim izvorima u dijakronijskoj dijalektologiji (Crnić Novosel, Marinković).

- Bežen, Ante (2009), "Lički jezični identitet(i)", u: Željko Holjevac, ur., *Identitet Like: korijeni i razvitak*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, Zagreb – Gospić, 85–112.
- Brozović, Dalibor (1959), "Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice (nastavak)", *Ljetopis JAZU*, 63 [za 1956], JAZU, Zagreb, 431–438.
- Brozović, Dalibor (1960), "Dijalektološka istraživanja u Bosni", *Ljetopis*, 64 [za 1957], JAZU, Zagreb, 347–351.
- Brozović, Dalibor (1961), "Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni (Okolica Kraljeve Sutjeske i Vareša i lijeva obala Krivaje)", *Ljetopis JAZU*, 65 [za 1958], 334–350.
- Brozović, Dalibor (1966), "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 2, 119–208.
- Brozović, Dalibor (1967), "Štokavsko narječje", u: Babić, Stjepan, *Školski leksikon. Jezik*, Panorama, Zagreb, 265–273.
- Brozović, Dalibor (2007), "Govor u dolini rijeke Fojnice", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 13. [pre-tisak doktorske disertacije iz 1956.]
- Crnić Novosel, Mirjana (2023), "Jezične napomene", u: Jakša Primorac i dr., ur., *Zbornik za narodni život i običaje, knj. 63. Mijo Žuljić: Vareš 1897. – 1911.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 705–715.
- Crnić Novosel, Mirjana, Ivana Eterović (2023), *Mirakuli Slavne Deve Marije (Senj, 1508.)*, Institut za hrvatski jezik, Zagreb
- Hrnjica, Samra (2017), "Bosanska štokavština u istraživanjima Dalibora Brozovića", *Croatica et Slavica Iadertina*, 13/1, 39–48.
- Ivić, Pavle (1955–1956), "O nekim problemima naše istoriske dijalektologije", *Južnoslovenski filolog*, 21/1–4, 97–129.
- Kapović, Mate (2015), *Povijest hrvatske akcentuacije: Fonetika*, Matica hrvatska, Zagreb
- Katić, Mario (2023), "Život i običaji starog Vareša: hibridna urbana etnografija", u: Jakša Primorac i dr., ur., *Zbornik za narodni život i običaje, knj. 63. Mijo Žuljić: Vareš 1897. – 1911.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 25–64.
- Lisac, Josip (2003), *Hrvatska dijalektologija 1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
- Lisac, Josip (2009), "Dalibor Brozović i istočnobosanski dijalekt", *Kolo*, 19, 217–223.
- Lukežić, Iva (2005), "Jezik Grobničke brašćinske knjige (16. i 17. stoljeće) kao dijalektološki predložak", u: Stjepan Damjanović, ur., *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 223–246.
- Okuka, Miloš (2008), *Srpski dijalekti*, SKD Prosvjeta, Zagreb
- Peco, Asim (1989), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd
- Primorac, Jakša (2010), "Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU", u: Maja Bošković-Stulli, ur., *Zbornik za narodni život i običaje, knj. 55. Dokumentacijski pregled arhivskog građiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 9–37.
- Primorac, Jakša (2023), "Sažetak", u: Jakša Primorac i dr., ur., *Zbornik za narodni život i običaje, knj. 63. Mijo Žuljić: Vareš 1897. – 1911.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 781–783.

- Radić, Antun (1897), "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu", u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Knjiga 2*, Zagreb. [Reprint (2010), *Zbornik za narodni život i običaje, Knjiga 55*, HAZU, Zagreb]
- Sekereš, Stjepan (1975–1976), "Govor Virovitice i okolice", *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 18/2, 161–202; 19/1, 93–113.
- Vranić, Silvana (2020), "Jezične značajke temporala Drugoga beramskoga (ljublanskoga) brevijara s gledišta povijesne dijalektologije", *Slovo*, 70, 265–284.
- Vranić, Silvana, Sanja Zubčić (2018), "Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. stoljeću", u: Ante Bičanić, ur., *Povijest hrvatskoga jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio*, Croatica, Zagreb, 525–579.
- Zbornik za narodni život i običaje, Knjiga 55. Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (2010), u: Maja Bošković-Stulli, ur., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Zbornik za narodni život i običaje, Knjiga 63. Mijo Žuljić: Vareš 1897. – 1911.* (2023), u: Jakša Primorac, Mirjana Crnić Novosel, Mario Katić, ur., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Žuljić, Mijo (1908), "Današnji vareški dijalekat", *Školski vjesnik: Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, 1–2: 36–41; 3: 148–151; 4: 255–258; 5: 347–351; 6: 425–428; 7: 495–499; 8: 572–575; 9: 669–672; 10: 773–777; 11–12: 894–908.

Marina Marinković: Jezik *Narodnih pripovijetki iz Grada Karlovca* (1901.): Doprinos rasvjetljavanju stare čakavsko-kajkavske interferencije na tlu središnje Hrvatske

Neumorni istraživač hrvatske baštine, Rudolf Strohal, početkom 20. stoljeća (1901.) sabrao je i objavio *Narodne pripovijetke iz Grada Karlovca*. Kako je i sam zapisao u Predgovoru, pripovijedali su mu ljudi rođeni i odgojeni u Karlovcu, a zabilježio ih je baš onako kako je i čuo. Popis kazivača i njihovih godina života svjedoči da je većina rođena polovicom 19. stoljeća. Navedene činjenice navode nas na pretpostavku da je u 57 objavljenih priča utkan velik broj elemenata tadašnjega lokalnog idioma i da, zahvaljujući njima, danas imamo pred sobom vrijedan jezični spomenik i izvor vrlo starih jezičnih značajki. Premda dosadašnja jezičnopovijesna istraživanja dvoje o pouzdanosti starih tekstova kao predložaka za dijakronijska proučavanja organskih idioma, postoje i slučajevi u kojima nema sumnje da takvi tekstovi nude vjerodostojne podatke. Jedan od takvih je i spomenuta zbirka čije jezične značajke predstavljamo u ovom istraživanju. U usporedbi s današnjim karakteristikama karlovačkoga govora, ova će analiza, između ostalog, pokušati pokazati i razvojni put ovoga govora koji je još u predmigracijskom razdoblju bio pozicioniran na granici kajkavskoga i čakavskoga narječja, a danas je uz čakavsko-kajkavsku osnovicu prošaran novijim štokavskim utjecajima.

Ključne riječi: povijesna dijalektologija, čakavsko-kajkavska interferencija, narodne pripovijetke, Rudolf Strohal, Karlovac.

Language of the Folk Tales from the Town of Karlovac (1901): A Contribution to Clarifying the Old Chakavian-Kajkavian Interference in Central Croatia

The tireless researcher of Croatian heritage, Rudolf Strohal, collected and published Folk Tales from the Town of Karlovac at the beginning of the 20th century (1901). As he wrote in the foreword, the tales were narrated by people born and raised in Karlovac, and he recorded them exactly as he heard them. The list of storytellers and their ages indicates that most were born in the mid-19th century. These facts lead us to assume that a large number of elements of the local idiom of that time are woven into the 57 published

stories, and that owing to them, we now have a valuable linguistic monument and a source of very old linguistic features. Although previous historical linguistic research questions the reliability of old texts as templates for diachronic studies of any organic idiom, there are cases in which there is no doubt that such texts provide reliable data. One such case is the mentioned collection, whose linguistic features are presented in this research. Compared with today's features of the Karlovac dialect, this analysis will, among other things, attempt to show the developmental path of this speech, which was positioned on the border of the Kajkavian and Chakavian dialects even before the migration period, and is today, in addition to its Chakavian-Kajkavian base, interspersed with more recent Shtokavian influences.

Key words: historical dialectology, Chakavian-Kajkavian interference, folk tales, Rudolf Strohal, Karlovac.

1. Uvod – teorijsko uporište istraživanja

Od prvih Ivićevih metodoloških promišljanja koja su se polovicom prošloga stoljeća bavila četirima izvorima na kojima počivaju istraživanja povijesne dijalektologije¹ pa do suvremenih postignuća, rezultati povijesnodijskoloških istraživanja u hrvatskoj filologiji računaju se u dva glavna pravca. Jedan dio istraživača usmjerio se na položaj triju narječja u prijeosmanskom i poslijeosmanskom periodu te na sukcesivne međuuvjetovane promjene (unutarjezičnoga i izvanjezičnoga karaktera) koje su dovele do suvremene stratifikacije hrvatskih narječja i do obilježja po kojima ih danas prepoznajemo. Dosezi takvih istraživanja vidljivi su u fundamentalnim radovima o rekonstrukciji predmigracijskih dijalekata (Brozović 1963) te u sintezama koje propituju suodnose triju hrvatskih narječja u njihovu zajedničkom evolucijskom slijedu i u njihovu kontaktu (Lukežić 2012; 2015). Drugi je smjer istraživanja mlađi te počiva na pisanim izvorima koji tako postaju predlošci za proučavanja razvoja organskih idioma, odnosno kronolekata² koji se postavljaju u komparaciju s današnjim idiomima. Unatoč još uvijek blagoj bojazni o relevantnosti starijih tekstova za takav tip istraživanja (usp. Zubčić 2015), novije doba dalo je niz radova čije su spoznaje pokazale da je istraživačka zadrška koja proizlazi iz relacije pisano – usmeno uglavnom nemotivirana i da je upliv pisareve ruke u oblikovanju slike o vernakularu najčešće neznatan.

Zahvaljujući upravo tim starijim vrelima i prevladavanju spomenutih metodoloških dvojbi povijesna dijalektologija u zadnjih 20-ak godina uspjela je napraviti značajne iskorake u poznavanju ranijih faza razvoja pojedinih hrvatskih idioma. Jedna od nedoumica

¹ To su pisani spomenici, govori starih iseljeničkih skupina, toponimija i tragovi dijalektalnoga supstrata u suvremenim govorima (1955–1956: 98).

² Pojam kronolekta tek se nedavno javio u hrvatskoj lingvistici (Zubčić – Miškulin 2022: 221), a definira se kao "dijalektalni varijetet određen vremenskim razdobljem odnosno predstavlja jedan, vremenski određen segment u povijesti nekoga dijalektalnoga idioma. Povijest nekoga dijalektalnoga idioma tvori zbir pojedinačnih kronolekata toga idioma".

koja je ostala možda još uvijek nerazjašnjena tiče se same terminologije. Glavnina rada koji se bave filološkom analizom različitih tekstova u svrhu uvida u stariji presjek odabranoga organskog idioma barata ponajviše pojmom povijesne dijalektologije koji je daleko frekventniji ili se među tim dvjema sintagmama (povijesna dijalektologija ~ dijakronijska dijalektologija) stavlja znak jednakosti (Zubčić 2015; Zubčić i Šupljika 2016; Zubčić i Miškulin 2022; Vranić 2020). U novijoj anglosaksonskoj literaturi pod pojmom povijesne dijalektologije podrazumijeva se “proučavanje dijakronijske, dijatopijske i društvene varijacije u povijesnom razvoju jezika. Budući da je povijesna, bavi se vremenom: varijetetima koji su se govorili u određenim povijesnim razdobljima i prijelazima između tih razdoblja. Budući da proučava dijalekte, bavi se varijacijama kroz geografski i društveni prostor, u najširem smislu” (Alcorn et al. 2019: 1).³ Iz definicije dijakronijske lingvistike koja ne proučava “više odnose između supostojećih termina u jednom stanju jezika, nego odnose koji postoje između susljednih termina i koji zamjenjuju jedni druge u vremenu” (de Saussure 2000: 215) i same dijakronije koja je orijentirana na vertikalnu os vremena, proizlazi da je za proučavanje pojedinih odsječaka/presjeka na toj osi – kronolekata – zahvalniji termin povijesna dijalektologija. Naime, ona istovremeno uključuje sve uzročno-posljedične aspekte, u najmanju ruku i dijakronijske i dijatopijske (a potom i dijastratijske), koji u konačnici rezultiraju određenim jezičnim stanjem i poznavanjem nekoga idioma u određenom odsječku prošlosti. Kod pojma dijakronijske dijalektologije kao njen glavni predmet uzimaju se dinamika i mehanizmi uzastopnih jezičnih promjena koji onda dovode do jezičnih inovacija. Isključiv pristup, dokumentiraju strana istraživanja, ne daje kompletan uvid: “Primjeren prikaz varijacije i promjene ne može se postići ako zadržimo Saussureovu nepopustljivu opreku između sinkronijske i dijakronijske lingvistike. Tradicionalna podjela počiva na shvaćanju da je sinkronija statična i kategorična, dok je dijakronija varijabilna i dinamična. (...) bolje razumijevanje lingvističkih činjenica unutar i kroz različite vremenske točke postići će se integriranim, post-saussureovskim pogledom na jezik” (Guy 2003: 399).⁴ Zbog svega navedenog i u ovom se radu za rekonstrukciju jedne starije faze odabranoga idioma (karlovačkoga govora) na temelju pisanoga zapisa rabi upravo sintagma povijesna dijalektologija, kako bismo u okviru toga pristupa utvrdili koliko je čakavskih, a koliko kajkavskih značajki koncem 19. stoljeća prisutno na užem karlovačkom području koje je u hrvatskoj dijalektologiji poznato kao prostor jezičnoga kontakta i interferencije.

1.1. O korpusu i cilju istraživanja

U ovom radu provedena je jezična analiza usmenih pripovijetki iz grada Karlovca što ih je koncem 19. stoljeća prikupio Rudolf Strohal, marljivi sakupljač narodnoga blaga, s temeljnim istraživačkim pitanjem odražava li njihov jezik karlovački vernakular 19. stoljeća, u kojoj mjeri i koliko je Strohal uspio u naumu da jezično sve autentično zabilježi. Svjestan važnosti takva pristupa, u predgovoru zbirke izrijeком navodi: “Pripovijetke,

³ Prijevod citata je autoričin.

⁴ Prijevod citata je autoričin.

koje sam sabrao u Karlovcu, pripovijedali su mi ljudi, rođeni i odgojeni u Karlovcu, a pobilježio sam ih baš onako, kako su mi ih pripovijedali” (1901: 8). Vjerno bilježenje narodnoga govora glavno je geslo i Radićeva opsežnoga upitnika objavljenoga koncem 19. stoljeća u okviru *Zbornika za narodni život i običaje*.⁵ Podstrek takvim strujanjima sigurno leži i u okružnici biskupa Maksimilijana Vrhovca, tekstu koji je u Danici ilirskoj objavljen pod naslovom *Poziv pokojnog episkopa Maximiliana Vrhovca Rakitovackoga na sve duhovne pastire svoje episkopie*. Riječ je vjerojatno o jednom od prvih svjedočanstava o razvijanju svijesti o vrijednosti nematerijalne, konkretno jezične baštine iz 1813. godine, a ključ vrednovanja i afirmacije materinjeg jezika, prema Biskupovoj poruci, leži upravo u narodu, u njegovu govoru, njegovoj književnosti i duhovnosti uopće: “prosti puk je vëran čuvar mnogih popëvakah, koje k izobraženju jezika služe (...) zato med ostalimi i Vas pozivljem, nukam i molim, da obsebnë rëči horvatske ili slavonske, svakojake poslovice i narodne pësme, koje ste ili do sada za se skupili, ili u napredak skupili budete, i meni takodjer što beržje sobčite” (U Zagrebu, 26. lipnja 1813.). Ne čudi stoga što je takva društvena klima toga doba, koja je cijenila vrijednost organskoga idioma (uz bok radu na početcima normiranja hrvatskoga standarda), iznjedrila niz djela čiji tekstovi predstavljaju zahvalan korpus za povijesnojezične analize.

Iz uvodnoga Strohalova teksta saznajemo nadalje da je u trenutku zapisivanja najstariji kazivač imao 93 godine (rođen poč. 19. st.), što sve odgovara uvriježenim dijalektološkim predodžbama o NORM ispitaniku. Analiza građe provedena je na fonološkoj i morfološkoj razini. Iz fonologije donose se podatci o vokalizmu i konsonantizmu, a na morfološkom planu naglasak je stavljen na detekciju stupnja konzervativnosti imeničke deklinacije te prisutstvo ~ odsustvo značajki koje su markerom bilo kojega narječja (tvorba futura, supin, komparacija pridjeva, tvorba kondicionala, nerelacijski morfemi u množini imenica muškoga roda i dr.). Leksički je fond predstavljen informativno.

U drugom dijelu rada kratko se osvrćemo na jezične značajke još jednoga teksta – etnografskoga rukopisa o svakodnevnom životu i običajima stanovnika Hrnetića, naselja koje je na prijelazu iz 19. u 20. st. bilo prigradsko naselje ruralnoga tipa, a danas je dijelom karlovačkoga urbanog tkiva. Tekst je nastao iz pera zapisivačice Milene Sajvert Pokupske i na načelima spomenutih uputa Radićeve *Osnove*. Rukopis iz Hrnetića, stvaran od 1897. do 1905., podudara se tako sa Stroholavom građom i vremenski i geografski pa se komparacija tih dvaju korpusa pokazala kao vrijedan korak u prikazu vjerojatne jezične slike uže karlovačke okolice na prijelazu dvaju stoljeća.

Narodne pripovijetke iz grada Karlovca, sela Lokava, Delnica i trgovišta Vrbovskoga objavljene su 1901., a široj javnosti postale su dostupnije pretiskom iz 2023. Čine drugi dio edicije *Hrvatskih narodnih pripovjedaka*. U odnosu na druga naslovna mjesta, u djelu kvantitativno dominiraju upravo priče zapisane u Karlovcu, njih 57. Žanrovski slijede klasične modele usmene bajke i basne sa svim elementima nadrealnoga pa se tematski izmjenjuju mitološki i fantastični elementi koji oslikavaju odnose među ljudima

⁵ U 2. broju *Zbornika* iz 1897. objavljena je *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, čiji je autor Antun Radić. Osnova je zapravo naziv za *Upitnicu*, odnosno pitanja koja su istraživači – mahom etnolozi-amateri – morali slijediti prilikom prikupljanja građe na terenu.

(pripovijest *Kako se je Asan oženil za jednu vilu iz Karlovca; Vilenski kraljevič iz Lokava*), govore o snalažljivosti pojedinaca u raznim životnim situacijama (priča *Kak je cigan sud dobil*), najčešće s poučnim univerzalnim porukama o neisplativosti loših ljudskih osobina poput gramzivosti, oholosti i taštine, što ih čini zanimljivim štivom i u sadržajnom pogledu.

1.2. O jeziku usmenih pripovijetki iz vizure prikupljača

Uz ostale podatke, u proslavu prikupljenih pripovijetki Strohal kratko komentira i govor Karlovca: "U gradu Karlovcu živjelo je, ko što pokazuju neke listine, pisane u Dubovcu i na Gazi, još u 16. vijeku čakavsko narečje. Danas govore Karlovčani smjesom čakavštine i kajkavštine, te je njihovo narečje slično onomu, koje se govori po cijelom karlovačkom kotaru uz neke razlike." Nakon toga slijedi popis od 10 kazivača koji žive mahom unutar tvrđe.⁶ Iako se iz teksta dalje ne nazire misli li Strohal i na njih kad spominje Karlovčane koji govore čakavsko-kajkavski, nema razloga misliti da nije tako, a nastojat ćemo to utvrditi i analizom u nastavku.

Usmenoknjiževna literatura nije, međutim, posve unisona u pogledu jezika djela kojima se bavi. Recentna monografija koja usmenim pričama pristupa s teorijskoga aspekta naglašava da je "jezik u usmenoj književnosti posebno izabran jezik najširih slojeva naroda prikladan za određenu literarizaciju" (Botica 2013: 224). Intervencije u jezik koje tekst udaljavaju od organskoga idioma mogu tako dolaziti iz dvaju smjerova: kako pokazuju neke prakse, u jezik mogu intervenirati i zapisivači i kazivači: "Česti su slučajevi da dobri kazivači u svoj dijalektalni govor upleću oblike iz književnog jezika. Kada bismo mi sami pokušali vratiti njihovu govoru "lokalnu boju", čak i uz pretpostavku da izvršno poznamo domaće narečje, bio bi to falsifikat" (Bošković-Stulli 1959: 117), odnosno "osebujni kolorit može katkada nastati i pod utjecajem nekog izrazitoga kazivača" (2000: 153). Ipak, velik dio hrvatske usmene književnosti nedvojbeno je obilježen lokalnim izričajem, na što nas podsjećaju Kuhačevi i Žgančevi zapisi, ali i građa s terena drugih sakupljača. Osim toga, u kritici smo pronašli i jedan dojam o Strohalovoj zbirci kojem je, doduše, u fokusu estetska dimenzija, no iz citata jasno se nazire autentičnost diskurza: "U dvjema svojim zbirkama s prijelaza 19. i 20. stoljeća donosi Rudolf Strohal (1901 i 1904) priče što ih je prikupio u gradovima Karlovcu i Rijeci. Ostalo je to nezapaženo jer tekstovi većinom nisu bili "lijepi",⁷ ali su sjajno svjedočanstvo o onome što se i *kako se* (istaknula M. M.) u našim gradovima u to doba pričalo" (Bošković-Stulli 1997: 157).

⁶ Tvrdi se odnosi na zidine karlovačke Zvijezde, današnje najuže stare jezgre. U Strohalovo vrijeme većina današnjih gradskih četvrti činila je predgrađe tvrđe: "Karlovac dieli se na dvoje, na tvrđavu ili grad i predgrađe. Tvrđa okružena je obkopi i bastioni, te ju paše kamenit zid u jarku šanca" (Lopašić 1879: 101).

⁷ U prethodnom poglavlju osvrnuli smo se na tematsku okosnicu prikupljenih karlovačkih priča: estetika ružnoga ogleda se u motivima koji dominiraju i koji se ne libe prikazati lošije strane čovjekova karaktera.

2. Osnovne značajke karlovačkoga govora – kratak pogled u dosadašnje spoznaje

Jedan je od najstarijih izvora koji može posvjedočiti o slici karlovačkoga govora na koncu srednjega vijeka hrvatski izvornik *Urbara grada Dubovca* iz 1579. Detaljnu je raščlambu toga dokumenta proveo Mario Šimudvarac (2020). Premda u zaključku analize upozorava na brojne nedosljednosti u jeziku toga starohrvatskoga pravnog teksta, dovodeći ih u vezu s egzistencijalnom nesigurnošću 16. stoljeća, sama analiza pokazuje da je dokument nastao na čakavskoj bazi: *Sela i kmeti na Jelsi, ča gradu Dubovcu služi*, stoji u njegovu tekstu (potvrđena je i zamjenica *zač* u službi uzročnoga veznika), a i brojne druge značajke poput ikavsko-ekavskoga refleksa jata (*mesto, bela, celo; misec, livo, vrime*), čakavske jake vokalnosti (*malinišće, Vazam, kadi*) i dr. govore u prilog toj tezi. Oporuke 18. stoljeća pokazuju već snažniju čakavsko-kajkavsku simbiozu, sa sporadičnom pojavom štokavskih elemenata (Laić 2024): nalazimo tako u njima i primjere s kajkavskim (*otecz, rubecz, mogel, Karlovecz*) i s čakavskim i štokavskim refleksom poluglasa (*danasz, otacz, kadi, zmanom*). Naravno, ovakva se nedosljednost može pripisati i činjenici da su oporučitelji dolazili iz različitih dijelova karlovačkoga kraja. Upravo je Strohal autor prve veće studije o tronarječnosti karlovačkoga kraja (u tadašnjoj administrativnoj podjeli: kotara) u kojoj već na samom početku konstatira: “U kotaru karlovačkom govore se sva tri narječja hrvatska. (...) dočim se u cijelom ostalom kotaru karlovačkom govori kajkavštinom ili bolje nekom smjesom kajkavštine i čakavštine, u kojoj je smjesi jača čas kajkavština čas čakavština” (1901/1902: 78). Nekako u isto je vrijeme tronarječnost apostrofirao i Milan Rešetar, u djelu *Der štokavische Dialekt* (1907.).

Istraživanja se ruralnih karlovačkih govora u drugoj polovici 20. stoljeća nastavljaju trudom Stjepka Težaka (1974, 1979), čiji je fokus usmjeren na čakavsko-kajkavski i kajkavsko-čakavski kontakt i koji barata pojmom *međunarječja*. U svojevrsno *međunarječje* uključuje širok pojas govora dugoreško-karlovačkoga područja. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća objavljena je prva, i zasad jedina rasprava o govoru Karlovca, tj. o govoru njegovih gradskih četvrti i bližih prigradskih naselja (Finka – Šojat 1973), a karlovački govorni tip prema svim tim istraživanjima u drugoj su polovici 20. stoljeća općenito odlikovale sljedeće značajke (navodimo samo neke): ikavsko-ekavska kontinuantna jata, vokalski inventar od 5 fonema, vokal *a* koji stoji na mjestu poluglasa te vokal *u* na mjestu stražnjega nazala, prijedlog i prefiks *va(-)*, *j-* i *v-*proteza, šćakavizam, prisutnost fonema *š* i *ž*, slabljenje šumnika na kraju zatvorenoga sloga (*šenišni, živka*), dvonaglasni sustav, pojava metatonijskoga cirkumfleksa u kajkavskim pozicijama, krnji infinitiv (gubitak supina kao posebne morfološke kategorije), kajkavska tvorba futura, uporaba upitno-odnosnih zamjenica *kâj* i *šđ*, uz relikte zamjenice *ča* u potvrđama *vâč, ûč, pôč, zâč* (uz *pðkaj, pðšto*) i sl. (Šojat 1979: 272). U dativu, lokativu i instrumentalu množine sačuvani su stari nastavci, no uočava se već tada prodor štokavskih *-ima/-ama*, i u ruralnom, a poglavito u urbanom dijelu grada (Finka i Šojat 1973: 117; 120).

U najnovije doba istraživači se posvećuju pojedinim mjesnim govorima u bližoj i daljoj okolici grada Karlovca. Ti rezultati pokazuju polazišnu Strohalovu tezu: istočni i sjeverni dijelovi karlovačkoga prstena čine kajkavski govori s manje ili više nekajkavskih

elemenata, dok su govori na zapadnome rubu, u smjeru Duge Rese, srednjočakavskoga tipa. Južnije od grada vrlo brzo se nastavljaju novoštokavski govori ikavskoga supstrata. Novija istraživanja urbanoga karlovačkog idioma tek predstoje.

3. Jezične značajke analiziranih karlovačkih pripovijetki

3.1. Fonološke značajke

U analiziranoj građi uočava se peteročlani vokalski sustav književnoga tipa. Zbog same prirode teksta, a vjerojatno i onodobnih tehnoloških ograničenja, nisu vidljiva odstupanja na razini fonetike. Opis karlovačkoga govora iz 70-ih godina prošloga stoljeća (Finka – Šojat 1973) u inventar fonema ubraja i zatvorene vokale *e* i *o*, premda uz napomenu da sve više gube svoju razlikovnu funkciju.

Refleks jata je ikavsko-ekavski: *dica*, *di* 'gdje', *lipo*, *pobigne*, *posvidočili* rpr. m. mn., *čovik*, *uvik*, *popivat*, *povidat*, *rizat*, *vrim*, *obedvi*, *preoblikla* rpr. ž. jd., *pripovist*, *riči*, *doli*, *priko*, *sić*, *sniga*, *svit*, *vrić* Gmn., *zahtival*, *zalive*; *bela*, *celi*, *delo*, *obed*, *potera*, *mehur*, *mesto*, *seti se* 3jd. prez., *tešil* rpr. m. jd., *verovali*, *telo*, *seno*. Ijekavski je refleks ovjeren vrlo sporadično, vjerojatno pod utjecajem naracije književnoga teksta: *prije*, *najprije*. Analoški se refleks jata javlja i u dijelu primljenica germanskoga podrijetla: *štinge* 'stepenice'. Refleks poluglasa je redovito *a*: *daske*, *dan*, *ganit se* 'pomaknuti se', *daž*, *hrbat*, *cucak*, *otac*, ali: *z menum* (analogijom i *sebum*, *tebum*). Na čakavsku jaku vokalnost ukazuje primjer *kadi* 'gdje', no u značenju 'mlin' potvrđena je uprava ta inačica: *idem u mlin*. Polazna skupina **və*- reflektirana je različito: samo u potvrdi *o vazmu* vidi se čakavski odraz poluglasa, dok je u prilogu *nutra* te u oblicima glagola 'uzeti' došlo do promjene **və*- > *o*: *zemi si*, *zeme ovcu*, *zamedu* 3mn. prez., *da će noj život zet*. Prijedlog **sə* razvio se u *s*, a o nekadašnjem prisustvu palatala ispred kojih se asmilirao u *š* svjedoči također niz primjera: *s kolam*, *s nami*, *sa svojom*, *š nim*, *š nimi*. Prefiks **sə*- dao je *sa*: *sašal* rpr. m. jd., *sastali*. U značenju 'saznati' javlja se infinitiv *ziznat* i oblici *ziznali*, *ziznala* koji upućuju na stapanje prefiksā **sə*- i **zi*-.

Stražnji nazal i slogotvorno *l* razvili su se u vokal *u*: *muž*, *bubajn*, *buš* 2jd. prez., *u zemlu* Ajd., *rubac* Gmn.; *sunce*, (*pedanj*) *dug*, *jabuku* Ajd. U glagola druge vrste ovjeren su potvrde sa sufiksom *-ni*: *zataknil*, *metnil*, *kleknil*, *zakriknila*, *potegniti*. Čakavska preinaka prednjega nazala u *a* u slijedu *jē*, *čē*, *žē* nije ovjerena (naslov prve karlovačke pripovijesti tako glasi *O životinskim jeziku*).

Tekst pokazuje dosljedni šćakavizam, što je i danas temeljnim obilježjem karlovačkih miješanih⁸ govora: *pušćajte*, *oprašća* 3jd. prez., *poišće* 3jd. prez., *dvorišće*, *šćap*, *gušćer*,

⁸ Kontakt dvaju ili više idioma istoga ili različitoga ranga starija dijalektološka literatura određuje kao pretpostavku za nastanak miješanih govora. U tom kontekstu spominju se karlovački govori kao bjelodan primjer takve jezične situacije u kojoj je, kako praksa danas pokazuje, prvi korak opisati ju, a tek onda pokušati svrstati u viši sustav. Šćakavizam je na karlovačkom terenu prisutan u govorima svih triju narječja, s obzirom na opreku *č*: *ć* čak i u velikom dijelu kajkavskih idioma, a u govorima u kojima je ta opreka utrnutu govorimo o šćakavizmu. Štakavizam je novija pojava, uglavnom rezultat utjecaja različitih neorganskih idioma.

prošćejne, zablišćilo rpr. s. jd. Ishodišno *đ* izjednačeno je s *j*: *do meje, najmlaja, dohajali* rpr. m.mn., *usajevala* rpr. ž. jd. Samo u jednom primjeru ovjeren je razvoj **zđj*, **zgj* > *žđ*: (...) *da mu je glavu razbila i da mu idu možđani van*. Na mjestu fonema *ž* nalazi se *ž*: *žep*.

Finalno je *-l* neizmijenjeno u jednini glagolskoga pridjeva radnog muškoga roda te na dočetu imenica i pridjeva: *bil, pival, povrnil, zginil, zdrgnil, legal; kotal, pakal, vesel, debel*.

Javljaju se protetski suglasnici *v-* i *j-*: *vučit, vure, vuglen, drmat za vuši; jiskat, jimala* rpr. ž. jd., *jopet*. Proteza koja je očuvana nakon prefiksacije potvrđena je u *zvučil, navučila se je*. Ipak, značajka alternira s potvrđama u kojima proteza izostaje: *iskat, učit, uho*.

Fonem *h* očuvan je u svim pozicijama u riječi: *hiže* Gjd., *hote* 2mn. imp., *hrast, hranit, nihova, plahtu, mahal, vlah* (!), *povrh, odmah*. Skup **ht-* reflektiran je u *št-* u glagolskim pridjevima radnim, s alternacijom refleksa jata: *štel, ni štila/štela, štili/šteli*. Skup **hv-* transformiran je u *f-*: *fala, fata* 3jd. prez., *ufatili* rpr. m. mn. Skup **-gk-* > *-hk-*: *lahko*.

U cijelom korpusu vidljivi su odrazi depalatalizacije fonema *l* i *ń*. Fonem *l* dao je *l* ili *jl*: *zadovolil, ludi, nedila, kluče, otpela* 3jd. prez., *stavlat, ljubovnika* Ajd., *pojle, pošajle* 3jd. prez., *krajl, bojle*. Fonem *ń* depalataliziran je u *n* ili *jn*: *ognu* Ljd., *ogajn* Njd., *zajdnu* Ajd., *na jnu, nega, iz knige, kojni, sajnal*. Osim ishodišnih, promjenom su zahvaćeni i sekundarni skupovi *laj* i *naj*: *vesejle, mučajne, imajne, venčajne*. Iako dominiraju primjeri gornjega tipa, u zamjetno manjem dijelu potvrda depalatalizacija nije provedena: *zbiľja, stranski, po njoj, njega*. U primjeru *grobľe* (višeputno ovjerenom) depalatalizacijom je zahvaćen *l* koji je nastao jotacijom epentetskoga *l*.

Sibilarizacija potpuno izostaje: *hajduki, Turki, po svoj priliki, siromaki, divojki* Ljd.

Od starih konsonantskih skupova očuvan je skup *jt* u infinitivnoj te *jd* u prezentskoj osnovi glagola: *najt, izajt, dojde, projde, projdedu*. Skup **čr* očuvan je u dijelu primjera, no dosta je potvrda i s novijim refleksom *cr* u istim leksemima: *onemu gosponu u črnini, na jednu črnu žnoricu, divojku u crnini, gospon u crnoj robi, pocrnil*.

Rotacizam je potvrđen u oblicima glagola *moći* te u nekim (neodređenim) zamjenicama i prilozima: *more, ne mrem, moremo, nigdor* 'nitko', *nigdir* 'nigdje', *morebit*.

Provedene su i neke druge promjene suglasničkih skupova. Sonat *v* ispada u skupu *vs-*: *sega tega, sakemu* Djđ., *po soj crikvi, sa* 'sva'. Skup *tm-* > *km-*: *kmica*, skup *-mn* > *vn-*: *vnogo let*.

Zanimljiv je leksem *morje* koji se u korpusu javlja šest puta u različitim pripovijetkama. No, kako je riječ o istoj kazivačici, smatramo da je riječ o izdvojenoj značajci idiolekta.

3.2. Morfološke značajke

U korpusu je ovjerena upitno-odnosna zamjenica *kaj* za neživo te njeni kompoziti: *Kaj bi me bilo strah? A kaj ću vam govorit. Zakaj se ti, sinko, plačeš? Ali nikaj zato*.⁹ U genitivu se, uz čega, javlja i stari oblik česa: *Otac mu zato nudi sačesa; koji se ni nikada ničesa bojal; jimate li od česa živit?*

⁹ *Nikaj* je ovjeren i u značenju 'nešto': *Nikaj malo pojede, legne, zadržimle i zaspi*.

U Ijd. u imenica svih triju deklinacija ujednačen je nastavak *-um*, pri čemu je *u* ovdje dobiveno zatvaranjem vokala *o* pred dočetnim *-m*: *z ditetum, sablum, pećjum, ćerum, senum, vratum, kamenum, svetum vodum*.

Imeničku deklinaciju odlikuju konzervativni množinski nastavci. U Gmn. očuvan je nulti nastavak: *komadov, jajac, let, žgancev, šljiv, hajdukov, pilićev*; u dijelu potvrda javlja se nastavak *-i*: *šest lajti, pet forinti*. U DLI mn. potvrđen je specifičan sinkretizam – oblici svih deklinacija u svima trima padežima ujednačeni su na nastavak *-am* preuzet iz *a*-osnova: *dali su tim dvim frajlam, ona da će reć hajdukam, k tim mužam Dmn.*¹⁰ *na vratam, u mukam, po sajmmam Lmn.; coprnicam, s onam ribam, za vratam, sa svojim pajdašam, loncam, kolcam, novcam Imn*. Ova je karakteristika (barem za dativ) potvrđena i novijim istraživanjima karlovačkoga govora: "Najinteresantnija je pojava izjednačivanje dativnog nastavka u imenica *o*-osnova (muškoga i srednjeg roda) s nastavkom *a*-osnova, kao u ruskom jeziku: *pīščancam, kōňam, prāscam, vōlam, bikam, cūckam, težākam, đākam*" (Finka – Šojat 1973: 120). Jednosložne imenice muškoga roda javljaju se u kratkoj množini: *vragi, kralji, židi, duhi*. Imenice s relacijskim morfemima *-el-o* u kosim padežima proširene su nerelacijskim morfemima *-et-l-ot-*, ostacima polazišne *t*-sklonidbe: *teletu Djđ., Perotu Djđ., Perota Ajđ*.

Uz brojeve 2, 3 i 4 imenice muškoga roda javljaju se u oblicima nominativa i akuzativa množine: *Tako su bili dva coprnači, idedu tri muži, došli su ovi tri brati, jimala je tri sine, on će ih kupit saku za četiri dukate!* No, paralelno su ovjereni i oblici u genitivu: *pol vola i tvoja dva brata, a tri čovika izajdeju iz stene, i za svaku ćeš dobit četiri dukata*.

U GDjđ. pridjevsko-zamjeničke deklinacije muškoga i srednjega roda preuzeti su nastavci meke promjene: *najde živega oca, nkega ni, dal temu kumu, ni imala drobnega, nudil je staremu birtašu, donest još više sakojačega jila, on se sede k temu društvu*. U Ljđ., međutim, preuzet je nastavak iz instrumental: *na belim kojnu, o zločestim dečku, o najdenim prstenu ili o božjim sudu, po bobovim batvu*.

U tvorbi komparativa zabilježeni su sufixi *-ši, -ji*: *lipši, vekši, mlaji*. Iznimno je potvrđen sufix *-eši* u poimeničenom pridjevu *stareši*: *Stopram kad su mu stareši umrili (...)*.

Infinitiv je uglavnom krnji, uporaba supina nije potvrđena: *ja moram opet doma it, idemo moje lude poiskat, da buš mogal uzdurat, pričnela ga špotati, al ga nisam pustila tote noćit, ne mre sama potkove snet*. Za izražavanje buduće radnje potvrđena su dva futura: *platil bu nam žid našu kravu; sud ju je odsudil, da bu obišena; on je nim obećal, da će ih on najt*. Morfem 3mn. prezenta ujednačen je na dočetak *-du*: *sastanedu, zatvoridu, zapeladu, ne poznadu, ćedu*.

Kondicional se uglavnom tvori aoristom glagola *biti* koji je u svim licima izniveliran u obliku *bi*: *ja bi za uvik nesrična postala; da baš dojde sam paklenski vrag, ja bi ga zela; bi l ti štil od mene ovu mast kupit?; mi bi se sad i najvolili venčat*. Kao izraziti čakavski relikv ovjereno je 10-ak rečenica s oblikom pomoćnoga glagola u 1. licu jd. *bim*: *ja bim ti jako rada pomogla; ne bim ti tribal; kako bim ti ja dal leka, kad ne znam bolesti tvoje matere; ja bim najvolila onega, ki jima belu košulu na sebi!; ja bim ti jako rada pomogla, al se bojim*

¹⁰ Dativ množine imenica srednjega roda u korpusu nije ovjeren.

svojih sestar. Istraživanje Finke i Šojata potvrdilo je izjednačavanje oblika glagola *biti* u svim licima jednine i množine iako, napominju, ono nije suviše staro, a njihovi najstariji ispitanici prisjetili su se i neujednačene uporabe (1973: 128).

3.3. Crtice iz leksika

U osnovi korpusa je, očekivano, leksik slavenskoga podrijetla, fonološki prilagođen lokalnom koloritu (*kača* ‘zmija’, *ogajn*, *svitlost*, *kudilu* Ajd. ‘kudjelja’). Velik udio čine leksemi koji su u suvremenoj perspektivi dijelom pasivnoga leksika (barem u mlađih govornika): *vračit* ‘liječiti’, *zakriknit* ‘poviknuti’, *trkat* ‘tući’.

Uz to, korpus obiluje posuđenicama, među kojima su najbrojniji germanizmi: *špotat* ‘grditi’, *škaf* ‘kabao’, *kelder* ‘podrum’, *kloštar* ‘samostan’, *oberica* ‘glavarica samostana’, *rihtig* ‘upravo’, *rajzender* ‘putnik’, *raufang* ‘dimnjak’, *rauber* ‘razbojnik’, *frajman* ‘krvnik’, *rabarhokman* ‘vođa razbojničke bande’, *šlaftrunk* ‘piće za uspavlivanje’, *šoštar* ‘postolar’, *špancir* ‘šetnja’, *špital* ‘bolnica’. Na drugom su mjestu romanizmi, turcizmi i hungarizmi: *pasat* ‘proći’, *štacun* ‘dućan’, *škuro* ‘tamno’, *čibuk* ‘cigaršpic’, *betežan* ‘bolestan’.

4. Poveznica s jezikom etnografske monografije o Hrnetiću – preliminarni rezultati

Rukopis *Hrnetić 1897. – 1905.* čuva se u Arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod signaturom SZ 29. Kako je istaknuto u uvodnom dijelu rada, riječ je o svjedočanstvima žitelja toga karlovačkog naselja koja je zapisivala učiteljica Milena Sajvert (pod pseudonimom Pokupska), i to po načelu: “točno riječ po riječ po seljačkom kazivanju u seljačkih kuća”. Takav pristup jamči jezičnu autentičnost. Rukopis je u postupku pripreme za objavu, a u nastavku donosimo osnovne, preliminarne rezultate njegove jezične analize.

U djelu je potvrđen ikavsko-ekavski refleks jata prema Jakubinskij-Mayerovu pravilu, s manjim udjelom jekavskih potvrda: *tili* rpr. m. r., *dica*, *odriže*, *brig*, *lišnjaki*, *divojka*, *grihota*, *obisile* rpr. ž.r., *svičnica*, *gdi/kadi*, *ripa*; *leni*, *zacepi*, *bela*, *seno*, *napred*, *sesti*, *redko*, *delaju*, *levi*, *ljepo*, *čovjeka* Gjđ., *sjenik*, *vjenčac*. Odrazi su poluglasa dvojaki, s daleko dominantnijim odrazom *a*: *kotal*, *maša*, *dan*, *imal* rpr. m. r., *zami* imp. 2. jd.; *megla*, *jeden*, *cucek*. Prefiks **və-* daje *va-*: *vazmeni*, *vavik*. Prijedlog **və* razvio se također različito: *vu sebi*, *v hižu*, *v drugu postelu*, *v tem cajtu*. Stražnji nazal i samoglasno *ɫ* daju odraz *u*: *ruku* Ajd., *žut*.

Primarna jotacija dentala *d'* dala je *j*, a sekundarna *đ* (u Rukopisu zapisano kao *dj*): *mlaji*, *na tuju meju*; *rođjena*, *posudja*. Govor je šćakavski: *dvorišće*, *zemljišće*, *kosišće*, *kršćenik*. Kao i u Strohalovu zapisu, česti su različiti odrazi konsonantskih skupova: *črne*, *criva*, *crljen*. I ostale su konsonantske značajke podudarne: provedena je depalatalizacija (*valda*, *dopelali*), očuvani su skupovi *jt* i *jd* (*pojdem*, *dojde*, *prejde*; *pojt*), finalno *-l* u svim kategorijama (*dal*, *umril*, *zakopal*, *prosil*; *kotal*), potvrđen je rotacizam (*nigdir*, *moreju*), slijed *rj* u intervokalnoj poziciji (*odabirju* 3 l. mn. prez.), protetski suglasnici (*zavustavil*, *vuho*, *vuroki*).

Upitno-odnosna zamjenica *kaj* (i *zakaj*, *nekaj*) dominira, rijetko dolazi *zašto* i *zač*, pri čemu je potonja potvrda ovjerena samo u usmenoj poeziji koja je sastavni dio Rukopisa. Kao i u Strohalu, dolaze i oblici *česa*, *ničesar*, *sačesar*.

U morfologiji imenica javljaju se stariji oblici: Gmn. *vrlcov*, *gudcov*, *sel*, *vuh*, *jetar*, *žen*, *cur*; Dmn. *ženam*, *snaham*, *dečkim*; Lmn. *po nidilah*, *šumah*, *karminah*, *prsih*, *koj-nih*; Imn. *daskami*, *rukami*, *škudami*, *vratmi*, *s rubci*, *za zubmi*. Navedeni primjeri potvrđuju naslijeđenu neujednačenost nastavaka, a ujednačavanje prema nastavku *-am*, kako je vidljivo u Strohalovu modelu, nije uočeno. Štokavski se utjecaj vidi u sporadičnim primjerima duge množine: *volovi*; ali: *dari*, *na kline*.

Komparativ (i superlativ) tvori se sufiksima *-ji*, *-ši*, *-ejši*, *-eši*, pri čemu potonji dolazi u većem broju potvrda nego što je to slučaj kod Strohalu: *onda mlaji slušaju*, *veškęga bedaka*, *veška preštımancija*, *je bil Mata jakši*, *stareša ženska*, *stareši pijeju*; *najbližejši rod*, *najrajsi*.

Infinitiv je krnji. U 3mn. prezenta dolaze nastavci *-ju/-du*: *spravidu*, *spomeneju*, *čedu*.

U usporedbi s jezikom analiziranih pripovijetki, ovaj rukopis pokazuje više kajkavskih obilježja, ali i ostalih značajki koje su bliže stvarnoj jezičnoj slici terena, poput neujednačenih množinskih padeža imeničke deklinacije. To je i očekivano, iz više razloga. Kazivači iz tadašnjega ruralnog Hrnetića mnogo su bliži idealnim ispitanicima (u poimanju tradicionalne dijalektologije) od kazivača karlovačke gradske jezgre. Potom, Sajvert Pokupska dobila je striktan zadatak točnoga bilježenja materijala, i sadržajno i jezično. I na koncu, Strohalova građa je knjiška, što je barem manjim dijelom zasigurno utjecalo na jezičnu prirodu djela.

5. Zaključak

U radu je provedena jezična analiza narodnih pripovijetki iz grada Karlovca koje su zapisane koncem 19. stoljeća rukom sakupljača Rudolfa Strohalu. Na početku je preispitana jezična relevantnost pisanih izvora za povijesnojezična istraživanja, a posebice tekstova koji se prenose usmenom predajom (pa svakim prenošenjem neminovno nastane i nova inačica) i koji u konačnici prate neke zakonitosti knjiškoga oblikovanja.

U usporedbi s rukopisom iz Hrnetića te s novijim istraživanjima karlovačkoga govora došlo se do zaključka da je Strohalov zapis u velikoj mjeri dijalektološki vjerodostojan. Analiza je pokazala da je jezik Strohalovih kazivača u svojoj podlozi čakavski, što se najbolje vidi u ikavsko-ekavskoj kontinuantu jata te refleksima poluglasa i stražnjega nazala. Brojne ostale značajke koje su u članku izdvojene i prikazane sekundarnoga su karaktera (status finalnoga *-l*, odrazi različitih konsonantskih skupova), odnosno mogu se istovremeno naći u govorima obaju narječja, i čakavskoga i kajkavskoga. Utjecaj kajkavštine najbolje je vidljiv u uporabi upitno-odnosne zamjenice *kaj*, no temeljne kajkavske značajke (*e*-odraz na mjestu poluglasa i jata, prisutnost supina, uporaba jednoga futura...) izostaju. Izostaju pogotovo i temeljne štokavske značajke. One su prisutnije u zapisu iz Hrnetića, a tek će daljnja dublja analiza pokušati proniknuti i u uzroke te pojave.

Istraživanje provedeno u ovom radu dovelo je do dvaju rezultata. Prvi se odnosi na prikaz karlovačkoga vernakulara s konca 19. stoljeća koji odgovara pretpostavci o višestoljetnoj čakavsko-kajkavskoj interferenciji, potvrđenoj i u starijim i u novijim izvorima. Drugi se zaključak nadovezuje na metodološki okvir (povijesno)dijalektoloških istraživanja: analiza je pokazala da jezik usmenoknjiževnih ostvarenja može biti predmet dijalektoloških istraživanja, uzimajući u obzir širi društveni kontekst nastanka djela te ostale čimbenike književnoga teksta.

Literatura i izvori

- Alcorn, Rhona et al. (2019), "Historical Dialectology and the Angus McIntosh Legacy", u: *Historical Dialectology in the Digital Age*, 1-16, University Press, Edinburgh
- Bošković-Stulli, Maja (1959), "O narodnoj priči i njezinu autentičnom izrazu", *Slovenski etnograf*, 12, 107-120.
- Bošković-Stulli, Maja (1997), *Priče i pričanje*, Matica hrvatska, Zagreb
- Bošković-Stulli, Maja (2000), "Regionalne crte usmene hrvatske književnosti", *Narodna umjetnost*, 37/2, 151-162.
- Botica, Stipe (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb
- Božić, Hrvojka, Marina Marinković (2024), *Jezična baština na susretu triju narječja*, Ogranak Matice hrvatske u Karlovcu – Muzeji grada Karlovca, Karlovac
- Brozović, Dalibor (1963), "O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata", *Filologija*, 4, 45-55.
- de Saussure, Ferdinand (2000), *Tečaj opće lingvistike*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Finka, Božidar, Antun Šojat (1973), "Karlovački govor", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 3, 77-151.
- Guy, Gregory R. (2003), "Variationist Approaches to Phonological Change", u: *The Handbook of Historical Linguistics*, 369-401, Blackwell Publishing, Oxford
- Ivić, Pavle (1955/1956), "O nekim problemima naše istoriske dijalektologije", *Južnoslovenski filolog*, 21, 1-4, 97-129.
- Laić, Antonela (2024), "Jezik karlovačkih oporuka iz 18. stoljeća", *Svjetlo*, 3-4, 36-59.
- Lopašić, Radoslav (1879), *Karlovac. Povest i mjestopis grada i okolice*, Matica hrvatska, Zagreb
- Lukežić, Iva (2012), *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Zagreb – Rijeka – Čavle
- Lukežić, Iva (2015), *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Zagreb – Rijeka – Čavle
- Sajvert Pokupska, Milena (1897-1905), *Hrnetić (kraj Karlovca)*, rukopis
- Strohal, Rudolf (1901), *Hrvatskih narodnih pripovjedaka. Knjiga II. Narodne pripovijetke iz grada Karlovca, sela Lokava, Delnica i trgovišta Vrbovskog* (pretisak: Karlovac: Matica hrvatska, 2023)

- Strohal, Rudolf (1901/1902), "Jezične osobine u kotaru karlovačkom", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 146, 78–153.
- Šimudvarac, Mario (2020), "Jezik kotara dubovačkoga: jezična raščlamba hrvatskoga teksta *Urbara grada Dubovca* iz 1579. godine", *Svjetlo*, 1–4, 87–129.
- Šojat, Antun (1979), "Položaj karlovačkih govora među hrvatskim dijalektima", u: *Karlovac 1579. – 1979.*, 271–274, Historijski arhiv, Karlovac
- Težak, Stjepko (1974), "Kajkavsko-čakavsko razmeđe", u: *Kajkavski zbornik*, 44–47, Narodno sveučilište "Ivan Goran Kovačić", Zlatar
- Težak, Stjepko (1979), "Sjeverni govori čakavsko-kajkavskog međunarječja u karlovačkom četveroriječju", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 16, 37–53.
- Vranić, Silvana (2020), "Jezične značajke temporala Drugoga beramskoga (ljublanskoga) brevijara s gledišta povijesne dijalektologije", *Slovo*, 70, 265–284.
- Zubčić, Sanja (2015), "Hrvatskoglagoljski tekstovi kao izvor podataka za povijesnu dijalektologiju hrvatskoga jezika", *Croatica*, 59, 95–106.
- Zubčić, Sanja, Darja Šupljika (2016), "Jezične mijene u grobničkom govoru", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 20, 249–267.
- Zubčić, Sanja, Ivan Miškulin (2022), "O kastavskom govoru u 15. stoljeću (prilog istraživanju razvoja kastavskoga govora)", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 26, 217–234.

Dženisa Mujević: Semantički opseg adinatona u frazemikonu govora Rožaja

U ovom radu analizirane su frazeme govora Rožaja nastale putem adinatona, specifičnog mehanizma semantičke frazeologizacije. Ova figura je u stručnoj literaturi definisana na različite načine, kao podvrsta perifraze i hiperbole, a najčešće je u definicijama navođeno samo jedno značenje – ‘nikad’. Adinatonske konstrukcije jesu perifrastične, ali nije sva-ka perifrastična konstrukcija frazeološka i adinatonska, značenja perifrastičnih izraza su različita, te je, stoga, važno izdvojiti adinaton kao zasebnu figuru, što je u ovom radu i učinjeno, na korpusu adinatonskih frazema govora Rožaja. Korpus istraživanja čini 111 adinatonskih frazema prikupljenih terenskim istraživanjem tokom 2023, 2024. i 2025. godine. Cilj istraživanja je ponuditi analizu semantičkog opsega adinatona u frazemama govora Rožaja, proučiti semantičku vrijednost adinatona u frazeologiji. U radu su predstavljene frazeme zabilježene u govoru Rožaja nastale putem adinatona sa značenjem univerzalnih odričnih kvantifikatora: ‘niko’, ‘ništa’, ‘nikakav’, ‘nikad’, ‘nigdje’, ‘nimalo’, ‘nikako’, čime je potvrđena postavljena hipoteza i ostvaren cilj i zadaci istraživanja. Takođe, adinatonskim smatramo i frazeme sa značenjem ‘uzalud raditi’. Zaključujemo da se frekventno upotrebljavaju sva evidentirana adinatonska značenja obuhvaćena u radu, te da adinaton u frazeologiju donosi slikovitost i stilsku markiranost u odnosu na odrične priloške i pridjevske lekseme koje predstavljaju značenjski ekvivalent. Neke frazeme mogu pripadati mnoštvu semantičkih grupa, jer ih karakteriše polisemičnost, ali su klasifikovane u semantičke grupe prema najfrekventnijem značenju u upotrebi, a na ostala značenja je ukazano. Predmet rada jeste analiza opsega adinatonskog značenja na odabranom korpusu, dok se zbog ograničenog obima rada neće detaljno razmatrati motivacijska osnova u građenju adinatona.

Ključne riječi: adinaton, frazema, frazeologija, perifraza, Rožaje, semantička frazeologizacija.

The Semantic Range of Adinaton in the Phraseology of the Rožaje Speech

This paper analyzes idioms of Rožaje speech created through adinaton, a specific mechanism of semantic phraseologization. This figure is defined in various ways in the professional literature, as a subtype of periphrasis and hyperbole, and most often only one

meaning is given in the definitions – ‘never’. Adinaton constructions are periphrastic, but not every periphrastic construction is phraseological and adinatonous, the meanings of periphrastic expressions are different, and therefore it is important to single out adinaton as a separate figure, which is done in this paper, on the corpus of adinaton idioms of Rožaje speech. The research corpus consists of 111 adinaton idioms collected through field research during 2023, 2024 and 2025. The aim of the research is to offer an analysis of the semantic scope of adinaton in idioms of Rožaje speech, to study the semantic value of adinaton in phraseology. The paper presents idioms recorded in the speech of Rožaje created through adinatons with the meaning of universal negative quantifiers: ‘nobody’, ‘nothing’, ‘nothing’, ‘never’, ‘nigh’, ‘nil’, ‘never’, which confirms the hypothesis set and achieves the goal and objectives of the research. We also consider idioms with the meaning ‘to work in vain’ to be adinatons. We conclude that all the documented adinaton meanings included in the paper are frequently used, and that adinaton brings imagery and stylistic marking to phraseology in relation to negative adverbial and adjective lexemes that represent a semantic equivalent. Some idioms may belong to a multitude of semantic groups, because they are characterized by polysemy, but they are classified into semantic groups according to the most frequent meaning in use, and other meanings are indicated. The subject of the paper is an analysis of the scope of adinaton meaning in the selected corpus, while due to the limited scope of the paper, the motivational basis in the construction of adinatons will not be considered in detail.

Key words: adinaton, dialectal idioms, phraseology, periphrasis, Rožaje, semantic phraseologization.

Uvod

Temeljne mehanizme u nastajanju frazema predstavljaju stilske figure. Da bi frazema posjedovala osnovna svojstva (ekspresivnost, slikovitost), zaslužne su semantičke transpozicije putem stilskih figura, čime se odstupa od uobičajenog govora. U literaturi je istaknuto da frazeme nastaju putem stilskih figura riječi, misli, konstrukcije – metafore, poređenja, sinagoge, metonimije, perifraze, hiperbole, kontrasta, oksimorona, ironije itd., gdje se metafora “nameće kao nadređeni pojam, pa pojedine autorke i autori smatraju da su ostale figure samo podtipovi metafore, dok se u okviru kognitivne lingvistike metafora promatra kao misaoni proces na temelju kojeg se formira ustaljena veza između koncepata, a ne između riječi” (Vasung 2014: 475). Često frazema ne nastaje putem jedne stilske figure i u osnovi može biti više njih, dolazi do međusobnog preklapanja, na koja ćemo u radu i ukazati. U ovom radu izložena je analiza opsega adinatonskih značenja na korpusu frazema govora Rožaja.

Frazeologija je status zasebne naučne discipline dobila relativno kasno, zahvaljujući Čarlsu Bajiju, koji se u svojim djelima *Précis de stylistique* (1905) i *Traité de stylistique française* (1909) bavio frazeologijom u okviru stilistike, i Viktoru Vladimiroviču

Vinogradovu, koji je frazeologiju izdvojio kao samostalnu disciplinu u svom radu, te detalje predstavio u knjizi *Osnovni tipovi frazeoloških jedinica u ruskom jeziku* (1947). Pod pojmom *frazema* podrazumijeva se spoj dvije ili više riječi koji se ne stvara u govornom procesu nego se reproducira u gotovu obliku; ima stalan sastav i raspored sastavnica; značenje mu se obično ne izvodi iz značenja sastavnica jer one, ili bar neke od njih, doživljavaju semantičku pretvorbu (Menac 1994: 162), odnosno “izraz čije se značenje ne može izvesti iz značenja njegovih sastavnica” (Trask 2005: 91), sveza riječi “koja se čestim ponavljanjem okamenila” (Kolenić 1998: 76).

Komponente frazema mogu biti autosemantične riječi (imenice, pridjevi, prilozi, brojevi, glagoli), koje se često označavaju kao ‘osnovni elementi’ (Basiselemente), ili sinsemantične riječi, koje se označavaju i kao ‘vezni elementi’ (Verknüpfungselemente) (zamjenice, prijedlozi, članovi, veznici). Kako je već rečeno, frazemi se sastoje od najmanje dvije autosemantične riječi, mada neki lingvisti smatraju da je dovoljan samo jedan osnovni elemenat da bismo govorili o frazeološkom spoju riječi. (Fleischer 1997/82, prema Hrustić 2001: 31)

Željka Fink-Arsovski (2002: 8) navodi da se frazema ove strukture sastoji od autosemantične i sinsemantične riječi i jedne akcenatske cjeline. Antica Menac (2007: 29) pod fonetskom riječju podrazumijeva jednu punoznačnu riječ i više nenaglašenih i značenjski praznih nesamostalnih riječi. Amina Šiljak-Jesenković (2003: 149) pod frazedom podrazumijeva spoj najmanje dvije riječi, od kojih je dovoljno da samo jedna bude autosemantična, a Alisa Mahmutović (2012: 6) da se sastoji “od najmanje dviju komponenata; od dviju autosemantičkih ili od kombinacije autosemantičke i sinsemantičke riječi”.

Frazeme su uglavnom posmatrane kao inherentno ekspresivna leksika (Rosandić, Silić 1979), a ekspresivnost osnovnim obilježjem frazeme smatra i Dragana Mršević-Radović (1987), iako su neki lingvisti svojstvo ekspresivnosti frazema zanemarivali (Ožegov 1975, prema Tanović 2000). Josip Jernej (1979: 349) ističe da “frazeologija kao posebna i široka grana lingvistike obuhvata u širem smislu bilo autohtone ili izmijenjene idiomске izraze, bilo figurativni i afektivni govor kolokvijalnog jezika ili čak komparacije i narodne izreke”.¹ Ni ovo gledište nije opšteprihvaćeno, te među lingvistkinjama i lingvistima ima mimoilaženja u stavovima o osnovnoj jedinici frazeologije. Snježana Bralić (2011: 171–172) navodi da se u modernoj lingvistici pod pojmom frazeologija podrazumijevaju različite konstrukcije zajedničkih osobina: izrazi, stereotipne sintagme, klišeji, koji sadrže više elemenata, sa jednom kompleksnom figurativnom vrijednošću koja ne proizlazi iz zbira značenja elemenata konstrukcije.² Pod frazedom podrazumijevamo neraščlanjivi izraz ustaljenog oblika koji se holistički reprodukuje, uklapa se u

¹ “La fraseologia come ramo particolare e vasto della linguistica abbraccia in senso largo sia le locuzioni idiomatiche autoctone o mutate, sia il linguaggio figurato o affettivo della lingua colloquiale, sia ancora le similitudini e i detti popolari” (Jernej 1979: 349).

² “Nella linguistica moderna il concetto di fraseologia idiomática abbraccia segni linguistici di varia natura che hanno in comune alcune particolarità: siano essi modi di dire, sintagmi stereotipati, frasi fatte, tutti sono costituiti da più elementi e hanno un valore figurato complessivo, non corrispondente alla somma dei significati degli elementi che li compongono” (Bralić 2011: 171–172).

kontekst i rečeničnu strukturu, sadrži najmanje dvije riječi, od kojih je bar jedna autosemantična, i bar jedna semantički transponovanog značenja, pa značenje ne proizlazi iz zbira značenja komponenata.

U ovom radu biće proučavane frazeme govora Rožaja nastale putem adinatona, stilске figure koja se u retorici zasniva na semantici nemogućeg, i ima značenja univerzalnih odričnih kvantifikatora: ‘niko’, ‘ništa’, ‘nikakav’, ‘nikad’, ‘nigdje’, ‘nimalo’, ‘nikako’, kao i značenje ‘uzalud raditi’. Rožaje se nalaze u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, na granici sa Kosovom i Srbijom. Zahvaljujući položaju na tromedi, formirao se specifičan idiom i šarenolik idiom (Henzelmann 2024: 240–243) koji nosi obilježja kontaktnog jezika. Ipak, u ruralnim područjima je, zahvaljujući geografskoj izolaciji, sačuvan autentični lokalni govor na “fonetskom, morfološkom, leksičkom, a posebno na frazeološkom planu” (Mujević 2024: 104), koji bilježi obrasce “koji svjedoče o izvornom govoru i bogatoj kulturnoj tradiciji” (Mujević 2025a: 131–132) i sadrži “skupinu podataka vrijednih za rekonstrukciju sociokulturnog modela” (Mujević 2025b: 394). Upravo ovakvo jezičko okruženje omogućilo je postojanje i upotrebu autentičnih frazema, u kojima ćemo i proučavati semantički potencijal adinatona.

Metodologija istraživanja

Metodologija istraživanja postavljena je u skladu sa ciljem istraživanja, zadacima i pretpostavkama. Veliki broj frazema u govoru Rožaja do sada nije bilježen i proučavan, a do njih se došlo metodom elicitacije, pomoću tehnike slobodnog intervjua koji je vođen sa autohtonim govornicima i govornicima ove dijalekatske zone (polustrukturirani, 40–60 minuta). Građa za ovu analizu prikupljena je u dužem periodu, tokom 2023. i 2024. godine, a radi provjere prikupljenog materijala, frekventnosti i mogućih varijacija, kao i eventualnog proširivanja korpusa, istraživanje je ponovljeno u februaru 2025. godine. Rezultat istraživanja čini 111 adinatonskih frazema iz različitih semantičkih polja, što su omogućile i raznovrsne teme razgovora sa informatoricama i informatorima. Terenskim istraživanjem obuhvaćena su ruralna naselja,³ koja pripadaju rožajskom govornom području, kako bi se vjerno zabilježio materijal koji nije pod uticajem standardnog jezika.

Cilj ovog istraživanja je ponuditi obuhvatnu analizu adinatonskih frazema i istražiti potencijal i raspon semantike adinatona. Glavna hipoteza u ovom radu je da je adinaton veoma čest semantički mehanizam u nastajanju frazema, te da sadrži širok spektar značenja, da pored značenja ‘nikad’, obuhvata i značenja ‘niko’, ‘ništa’, ‘nikakav’, ‘nikad’, ‘nigdje’, ‘nimalo’, ‘nikako’ i ‘uzalud raditi’. Stoga, adinaton treba izdvojiti i posmatrati kao zasebnu stilsku figuru, te utvrditi njegovu produktivnost i u frazeološkim konstrukcijama.

³ Bać, Bačevac, Balotiće, Bašča, Besnik, Biševo, Bogaje, Bralići, Bukovica, Crnča, Crnokrpe, Čokrlje, Dacići, Donja Lovnica, Gornja Lovnica, Dračenovac, Džudževići, Grahovača, Grahovo, Grižica, Gusnice, Honsiće, Ibarac, Jablanica, Kajevići, Kalače, Klanac, Koljeno, Lučice, Malindubrava, Njeguš, Paučuna, Plunce, Pripeč, Radetina, Radeva Mahala, Ramoviće, Seošnica, Sinanovića Luke, Skarepača, Sredani, Stupa, Tuzeva Luka, Vuča, Zloglavlj, Čosovica.

Zadatak ovog rada je posmatrati adinaton kao zasebnu stilsku figuru, odvojiti ga od hiperbole i perifraze, te analizirati koja značenja obuhvata, kao i koja se pojavljuju u frazeološkim konstrukcijama u govoru Rožaja. Uz to ćemo izvršiti klasifikaciju evidentiranih adinatonskih frazema u semantičke grupe prema najfrekventnijem značenju, te na taj način utvrditi moguća značenja adinatona, slikovitost i stilsku vrijednost adinatonskih frazema u lokalnom kulturološkom kontekstu.

1. Adinaton

Frazeme, kao što je već rečeno, nastaju putem različitih stilskih figura, "semantička transpozicija leksema kao frazeoloških komponenata osnovni (je) motivacioni faktor u procesu frazeologizacije" (Tanović 2001: 55). Jedan od mehanizama semantičke frazeologizacije je i figura diskursa – adinaton. Adinaton se kao zasebna stilaska figura rijetko pominje u literaturi, najčešće se smatra vrstom perifraze. "Kao stilaska figura adinaton je izdvojen još u antičkoj grčkoj retorici, s tim da su ga Rimljani preimenovali u 'imposibilia'" (Kovačević 2015: 147). U *Rečniku književnih termina* (1986) Instituta za književnost i umetnost u Beogradu adinaton je definisan kao termin antičke retorike koji dolazi iz grčkog jezika i nosi značenje "nemoguće", posebna vrsta perifraze ili hiperbole "kojom se iskazuje nešto što je preuveličano do nemogućeg" (1986: 3). Adinaton predstavlja "opisno iskazivanje pojma 'nikad' pominjanjem neke prirodne nemogućnosti" (1986: 3) i "svaki negativ se može transformisati u adinaton"⁴ (Forsyth 2013: 199).

Svaki adinaton u kontekstu koji je ovdje razmatran vrsta je hiperbole koja preuveličava istinu (*veritatis superlatio atque traectio*), izražavajući nešto nepostojeće, nerealno stanje, radnju koja se ne dešava ili nešto što se nikada neće završiti ili dogoditi. To je, dakle, tvrdnja o nemogućem, bilo izričito navedena ili implicirana⁵ (Canter 1930: 32).

Krešimir Bagić u *Rječniku stilskih figura* (2012) pod adinatonom podrazumijeva figuru diskursa, argumentacijski topos kojim se naglašava nemogućnost da se nešto ostvari, realizuje. On smatra da je adinaton hiperbola koja povezuje nespojive, nemoguće predstave, a izrazi su ironijskog i rezignantnog tona. U *Rečniku književnih termina* urednika Dragiše Živkovića (1986: 3) adinaton je definisan kao posebna vrsta perifraze, "većeg broja riječi za opisivanje nečega za što bi bila dovoljna jedna ili u najmanju ruku samo nekoliko riječi da to izraze" (Kvintilijan 1985: 275), ili hiperbole kojom se kazuje "nešto preuveličano do nemogućeg". Perifrastično iskazivanje pojma 'nikad' osnovno je i najčešće se u rječnicima navodi samo ono, te se i značenje adinatona svodi samo na ovo, pa je adinaton skoro uvijek definisan samo u okviru perifraze, kao podvrsta. Takođe i Dubravko Škiljan (1985) adinaton smatra vrstom perifraze, kojom se opisuje

⁴ "Any negative can be transformed into an adynaton" (Forsyth 2013: 199).

⁵ "Every adynaton in the sense here considered is a species of hyperbole, revealing an exaggeration of the truth (*veritatis superlatio atque traectio*) in a statement of a thing that does not exist, of a condition that is not true, of an action that does not take place, or of something that will never end or come to pass, hence an asseveration of the impossible, expressly stated or implied" (Canter 1930: 32).

pojam 'nikad' navođenjem nemogućeg, eufemizmom jer se zamjenjuje neprikladna riječ. Rikard Simeon (1969: 10) adinaton definiše kao govorničku figuru "koja se sastoji u tvrđenju da se neka stvar ne može dogoditi, ako zavisi o drugoj koja se ne može nikako dogoditi". Ernest Dutoit (1936: 154) pod adinatonom smatra postupak u poeziji kojim "pjesnik želi da predstavi činjenicu ili radnju kao nemoguću, apsurdnu ili nevjerovatnu, te ih stavlja u vezu sa jednom ili više prirodnih nemogućnosti".⁶ Da adinaton ima istu funkciju kao poslovice, jer su i jedno i drugo pokušaj predstavljanja apstraktnih ideja pomoću konkretne slike,⁷ navodi Galen Oto Rov (Rowe 1965: 396). Adinaton je grčka riječ za 'nemoguće', ali to ne znači da je sve što je nemoguće adinaton, u retorici adinaton je duži način da se kaže 'ne' (Forsyth 2013: 200).⁸

"Uopšteno se može reći da se figura adinaton sastoji od dva dijela, od kojih je jedan uravnotežen s drugim i mjeri se u odnosu na njega. Naime, prvi dio, koji izražava ono što govornik smatra ili prihvata kao simbol nemogućeg, postavlja se naspram drugog dijela, koji sadrži ono što je po samoj prirodi stvari nemoguće" (Canter 1930: 32).⁹ Kanter (Canter 1930: 33) dijeli oblike adinatona u šest kategorija, navodeći brojne primjere. Miloš Kovačević (2015: 148) adinaton izdvaja kao zasebnu stilsku figuru, sa strukturno-semantičkim osobinama:

a) adinaton je figura konstrukcije, izražava se ili u sintagmatskoj ili u rečeničnoj, i to zavisnorečeničnoj formi, b) adinatonom se uvijek izražava da se nešto ne može dogoditi, v) adinaton kao opisni iskaz figurativni je ekvivalent nekom leksičkom univerzalnom odričnom kvantifikatoru: nikad, nimalo, niko, ništa, nikako, nikakav, nigdje, g) adinaton pripada figurama negacije jer je u njegovom značenju uvijek 'sadržana negacija' iako se on kao figura rijetko tvori pomoću negacije, i d) kao figura adinaton je uvijek stilski markirana jedinica u odnosu na svoj značenjski leksički ekvivalent.

Kovačević konstatuje da se adinatonu najčešće pripisuje samo značenje "vremenskog univerzalnog odričnog kvantifikatora 'nikad', a nekad i samo to, pa u obzir uzima i druga značenja univerzalnih odričnih kvantifikatora: 'nikad', 'nimalo', 'niko', 'ništa', 'nikako', 'nikakav', 'nigdje'".

Iz navedenog zaključujemo da sve definicije u osnovi imaju suženo značenje adinatona i naposljetku dijele zajedničku ideju, uglavnom ističu značenje 'nikad', te da samo Kovačević pominje i druga adinatonska značenja. U skladu s tim adinaton definišemo kao figuru misli, negacije, sa značenjem nemogućnosti realizovanja neke radnje, i ima semantiku nekog leksičkog univerzalnog kvantifikatora: 'niko', 'ništa', 'nikakav', 'nikad',

⁶ "poete, pour représenter un fait ou une action comme impossibles, absurdes ou invraisemblables, les met en rapport avec une ou plusieurs impossibilités naturelles" (Dutoit 1936: 154).

⁷ "The adynaton has the same function as the proverb; both attempt to represent abstract ideas by means of concrete images" (Rowe 1965: 396).

⁸ "Adynaton is just Greek for 'impossible', but that doesn't mean that anything impossible is an adynaton, because in rhetoric adynaton is just a long way round of saying 'this is the case'" (Forsyth 2013: 200).

⁹ "In general it may be said that the figure adynaton is made up of two parts, one balanced against, and measured in terms of, the other, i. e., part one, expressing what the speaker considers, or accepts as a symbol of, the impossible is set off against part two, containing that which is by the very nature of things impossible" (Canter 1930: 33).

‘nigdje’, ‘nimalo’, ‘nikako’. Pod adinatonom, pored navedenih, podrazumijevamo i semantiku ‘uzalud raditi’.

2. Adinaton u frazemama govora Rožaja

2.1. Pregled građe

U ovom dijelu će biti predstavljena građa, koja čini polaznu osnovu za analizu frazema u govoru Rožaja nastalih putem adinatona. Korpus istraživanja sastoji se od 111 frazema prikupljenih u periodu od 2023. do 2025. godine, putem intervjua sa autohtonim govornicima, u ruralnim naseljima rožajskog govornog područja. Zbog obimnosti istraživačkog korpusa, semantičkog bogatstva prikupljenih frazema i ograničenosti obima ovog rada, u ovom poglavlju daje se samo pregled građe, bez semantičke analize, što će u radu biti detaljnije predstavljeno, i kontekstualizacije, jer bi time rad bio daleko obimniji i premašio bi zadate okvire. Ovaj pristup omogućava preglednost i jasnoću, a istovremeno pruža osnovu za naredno poglavlje u kojem će frazeme biti klasifikovane po značenjima: ‘niko’, ‘ništa’, ‘nikakav’, nimalo’, ‘nikako’, ‘nikad’, ‘nigdje’, kao i frazeme sa značenjem ‘uzalud raditi’, i analizirane. Istraživački korpus čine sljedeće frazeme:

- (1) <ni> <za> crna vruga ne valjati; (2) <ni> dvije (četiri) prebijene <zarđale> pare ne vrijediti; (3) <ni> puholja od cigare ne vrijediti; (4) <pa> <taman> da je 100 puta svetac; (5) <pa> <taman> da s Čabe neko (nešto); (6) <pa> da ga/je strijeljaš; (7) <pa> da ima zube od čelika; (8) <pa> da je čelenka za kapom nekom; (9) <pa> da je ilač od smrti/kad bi ilač od smrti bilo; (10) <pa> da je iz gledenceta (oka) kanuo/la; (11) <pa> da je jedihnik; (12) <pa> da je sa neba pao/la; (13) <pa> da je sto ihtizaha (istizaha) nekom; (14) <pa> da su zubi od čelika nekom; (15) <pa> kad bi grmelo; (16) <pa> kad bi oči ispale nekom; (17) <pa> kad bi se na perčin pobadao/la; (18) <pa> kad bi zemlja gorela; (19) bacati riječi u vjetar; (20) batal rabota; (21) bostan voda, orah ljuska; (22) čirak učiniti; (23) čupati pa saditi; (24) do Soluna sto somuna; (25) kad se nebo i zemlja sastave; (26) gluhom šapni, ćoravom namigni; (27) haj, Alija, u vojsku da je više vojske; (28) hvatati (prodavati) zjala; (29) ispravljati krivu Drinu; (30) kad bi rodio/la Hasana s opancima; (31) kad Ibar uzbrdo poteče; (32) kad <me> spuste na tenešir; (33) kad se opanak opapuči; (34) kamen crni; (35) ka(o) kokoški rogovi stajati; (36) ka(o) magarac sedlo voljeti; (37) ka(o) oči hren voljeti; (38) ka(o) pas za petu nogu pitati se; (39) ka(o) pčela na brus zaraditi; (40) ka(o) sadnovita kobilica samar voljeti; (41) ka(o) svraki gaće stajati; (42) ka(o) voda u rešetko stajati; (43) koliko do crnog ispod noktiju držati; (44) koliko do lanjskog snijega/koliko lanjski snijeg/koliko za lanjski snijeg mariti; (45) koliko do ubazdela (usmredela) sira/koliko za ubazdeo (usmrdeo) sir; (46) koliko od jarca mlijeka imati; (47) koliko psu peta noga trebati; (48) bunar kraj rijeke kopati; (49) lučom i svijećom tražiti; (50) lule duhana ne valjati (ne vrijediti); (51) ka(o) rosa u podne mlad/a; (52) mlatiti praznu slamu; (53) mrka kapa; (54) na bijelom dunjaluku; (55) na Kukovdan; (56) <koliko> pet <ciganskih> para ne vri-

jediti/valjati; (57) *dalje od elifa ne znati*; (58) *nema <Božje> sile*; (59) *nema para*; (60) *nemati prebijene pare*; (61) *ni a ne reći (ne znati)*; (62) *ni bijelu kobilu ne vidjeti*; (63) *ni čamka ni slamka*; (64) *ni crni vrag*; (65) *ni crnom kamenu ne reći*; (66) *ni dinara ne vrijediti*; (67) *ni djeteta ni šteneta*; (68) *ni dvije unakrst ne znati*; (69) *ni gola kost*; (70) *ni jedno jedino uho*; (71) *ni kamenu ni drvetu*; (72) *ni koliko jedno zrno pšenice*; (73) *ni komata nemati*; (74) *ni za ilač nema*; (75) *ni kuće ni kućišta*; (76) *ni kučeta ni mačeta*; (77) *ni na ovom, ni na onom dunjaluku*; (78) *ni od korova*; (79) *ni pod jorgan ne reći*; (80) *ni <prebijena> groša ne valjati (vrijediti)*; (81) *ni strva ni java*; (82) *ni svinja (krmak) da se očese*; (83) *ni torno, ni lovno*; (84) *ni u mišju rupu*; (85) *<ni> u oganj ne bi zasmrdeo*; (86) *ni vruća varenika ne može pomoći*; (87) *ni vuk, ni hajduk*; (88) *ni žive duše (džana) nema*; (89) *nit mlado plače, nit staro kašlje*; (90) *orah (lješnik) iz ruke da mu ne uzmeš (ne bi uzeo)*; (91) *<pa> da se zavre neko*; (92) *pas s maslom*; (93) *koliko Memo za komoru pitati se*; (94) *koliko svitac za zadnjicu pitati se*; (95) *plašiti mečku rešetom*; (96) *pojeo vuk magarca*; (97) *novu rupu na buretu praviti*; (98) *presipati iz šupljeg u prazno*; (99) *pucanj uprazno*; (100) *samo preko mene mrtvog/mrtve*; (101) *sto godina – devedeset groša*; (102) *tjerati vjetar kapom*; (103) *toviti prase uoči Božića*; (104) *tražiti iglu u plastu sijena*; (105) *vodu vari, vodu hladi <voda te voda>*; (106) *ka(o) miš i mačka voljeti se*; (107) *ka(o) svekrva i snaha voljeti se*; (108) *za čije (koje) babe dušu (zdravlje)*; (109) *zadnja rupa na svirali biti*; (110) *zahrđala fišeka ne valjati (ne vrijediti)*; (111) *koliko (ka(o)) ahmak znati (naučiti)*.

2.2. Frazeme sa značenjem ‘nikad’

Vremenski prilog ‘nikad’ može biti iskazan dvjema adinatonskim konstrukcijama: “a) supstantivnom vremenskom sintagmom i b) zavisnom vremenskom rečenicom, po pravilu, s veznikom *kad*” (Kovačević 2015: 148). U korpusu istraživanja, koji čine frazeme govora Rožaja, registrujemo oba tipa adinatonskih konstrukcija.

U govoru Rožaja evidentirana je slikovita frazema *kad bi rodio/la Hasana s opanci-ma*, sintaksički je zavisna adinatonska vremenska rečenica sa veznikom *kad*, a semantički odrični vremenski kvantifikator ‘nikad’. Kod navedene frazeološke konstrukcije nijesu zabilježeni primjeri leksičkih varijacija, zamjene jedne sastavnice drugom, adinatonsko značenje dato je u navedenom obliku, riječ je o globalnoj frazemi sa antroponimskom komponentom. Podudarne semantike u dijalekatskoj frazeologiji govora Rožaja je i frazema *na Kukovdan*. Upotrebom sastavnice *Kukovdan* označava se “(...) nepostojeći praznik, prema tome i dan koji nikada neće doći” (Mihailović 1968: 52), te i sama vremenska nemogućnost realizacije nečeg, kao indirektno upućivanje na značenje ‘nikad’. Prema klasifikaciji Dragane Mršević-Radović (2008) ova frazema pripada kalendarskim. U lokalnoj frazeologiji zabilježene su i frazeme *kad Ibar uzbrdo poteče* i *kad se opanak opapuči* koje, takođe, pripadaju rečeničnom adinatonskom frazeološkom izrazu, zavisnoj rečenici sa veznikom *kad*, koja sadrži neostvariv uslov – alogičan, prema podjeli Mršević-Radović (2008), u kontradiktornosti sa prirodnim zakonima, kad rijeka *Ibar*

poteče prema izvoru – jednostavno rečeno – ‘nikad’, apsolutna i krajnja nemogućnost realizacije. Mršević-Radović (2008) ističe da ovaj tip frazema nije produktivan i da opstaje u ograničenom broju konstrukcija. Frazeološko značenje ‘nikad’ posjeduje i frazema *kad se nebo i zemlja sastave*, upućujući, takođe, na nemogućnost. U izrazu *ni na ovom, na onom dunjaluku*¹⁰ nema postavljenog uslova, riječ je o adinatonskoj konstrukciji u kojoj se hiperbolom ukazuje na nemogućnost izvršenja radnje “ni u zagrobnom životu”, čime se pojačava stilski markiranost frazeme. Evidentirana je i frazema *kad me spuste na tenešir*,¹¹ kojom govornik iznosi obećanje da će nešto realizovati kad bude na *teneširu*, stolu za kupanje tijela mrtvog čovjeka po islamskim propisima, što u prevodu znači “kad bude mrtav” – ukazujući na apsolutnu nemogućnost realizacije. Navedene frazeme stilski su markirane, u odnosu na ekvivalent semantike nemarkirani prilog ‘nikad’. Upravo je u opisnom iskazivanju značenja ‘nikad’ sadržana i ekspresivnost, slikovitost i stilski markiranost frazema.

Evidentno je da se adinatonske konstrukcije u govoru Rožaja ostvaruju kroz slikovite supstantivne sintagme i zavisne vremenske rečenice s veznikom *kad*, a nemogućnost realizacije izražena je putem nelogičnih, alogičnih ili hiperboličnih slika.

2.3. Frazeme sa značenjem ‘nimalo’

U frazeologiji govora Rožaja nastaloj putem adinatona zabilježeno je i opisno značenje ‘nimalo’. Kovačević razmatra dva tipa poredbenih konstrukcija izražavanja opisnog značenja ‘nimalo’: a) poredbene konstrukcije s prilogom *koliko* i b) poredbene konstrukcije s poredbenom kupolom *kao* (Kovačević 2015).

Od poredbenih frazeoloških konstrukcija sa prilogom *koliko* najfrekventnije su opštepoznata *koliko do lanjskog snijega/koliko lanjski snijeg/koliko za lanjski snijeg* i lokalna *koliko do ubazdela (usmredela) sira/koliko za ubazdeo (usmrdeo) sir*. Pored navedenih zabilježene su i konstrukcije: *ka(o)*¹² *svekrva i snaha voljeti se; koliko (ka(o)) ahmak*¹³ *znati (naučiti); koliko do crnog ispod noktiju držati; koliko Memo za komoru pitati se; koliko psu peta noga trebati; koliko svitac za zadnjicu pitati se; ni koliko jedno zrno pšenice*.

Frazema *pitati se koliko Memo za komoru* stabilne je strukture, bez strukturnih varijacija, uvijek iste semantike, i nije proizašla iz određene situacije ili anegdote. Vrlo rijedak antroponim i hipokoristik *Memo* kao sastavnica frazeme javlja se radi naglašavanja slabog uticaja koji neka osoba ima. *Memo* je antroponim/hipokoristik nastao od vlastitih

¹⁰ dunjáluk <ar.-tur. ‘m . ekspr. 1. ovaj svijet 2. ljudstvo na zemaljskoj kugli; čovječanstvo 3. ovosvjetska materijalna dobra, bogatstva; (< osm. tur. *dünyalık* – imetak, bogatstvo; životna dobra < ar. *dunyā* – ovaj svijet; ovozemaljski život; ovozemna dobra i tur. suf. -lik) (Šehović, Haverić 2017: 150).

¹¹ tenëšîr (tenëšîr) <perz. ‘m. isl. dugački sto na kojem se, kod muslimana, kupaju mejti prije ukopa, dženez (=< osm. tur. *teneşir*, *tenşüy* < perz. *tan* – tijelo; osoba, ličnost i perz. *şüy*, prez. osn. gl. šostan prati, umivati; perz. *tanşüy*, *tanşür* – općenito, bazen, izvor; sve ono čime se pere tijelo; voda ili bazen s vodom u kojem se kupaju mejti; ploča, daska na kojoj se kupuje mejti) (Haverić, Šehović 2017: 290).

¹² U govoru Rožaja bilježi se progresivna asimilacija – umjesto oblika *kao* upotrebljava se oblik *kā* (Mujević 2022: 38).

¹³ ahmak m (ar.) – glupak, budala. < tur. *ahmak* < ar. *ahmaq* “glup” (Škaljić 1966: 75).

imena orijentalnog porijekla, u orijentalnom svijetu prilično frekventan, čime se čuva kulturni kontekst, a u frazemi biva tipizirano.

Poredbenim konstrukcijama sa prijedlogom *koliko* iskazuje se potvrđnost, ali u frazeološkom značenju je odrični količinski prilog 'nimalo'. Poređenje je ekvativno, ali semantika ukazuje na nemogućnost, najčešće sa ironijom u osnovi. U frazeološkim konstrukcijama predikat morfološki nije u odričnom obliku, ali je značenje odrično. Poredbeno ekvativni sadržaj ovakvih konstrukcija doprinosi slikovitosti, nelogičnost dovodi do adinatonskog afekta, a frazeme nastale na temelju adinatona ekspresivnije su od kvantifikatora 'nimalo'.

Adinatonska konstrukcija javlja se i sa poredbenom kopulom *ka(o)*: *ka(o) kokoški rogovi stajati*; *ka(o) magarac sedlo voljeti*; *ka(o) miš i mačka voljeti se*; *ka(o) oči hren voljeti*; *ka(o) pčela na brus zaraditi*; *ka(o) rosa u podne mlad/a*; *ka(o) sadnovita kobilica samar voljeti*; *ka(o) svraki gaće stajati*; *ka(o) voda u rešetko stajati*; *pas za petu nogu pitati se*.

U osnovi frazema zapažamo ironiju – *ka(o) rosa u podne mlad/a*; *ka(o) miš i mačka voljeti se* itd., gdje u opisnom značenju uviđamo da je riječ o suprotnosti, prvom frazemu opisuje se osoba koja nimalo nije mlada, a drugom neko ko se uopšte ne voli. Riječ je o enantiozičkom eufemizmu, odnosno harijentizmu kao podvrsti ironije, pokude u obliku pohvale (Kovačević 2015: 177–178). Tako je u ostalim frazemama – *sadnovita kobilica* nimalo ne podnosi samar, magarcu sedlo smeta, hren nimalo nije poželjan za oči, jer od njega oči peku. Ironični izrazi su i *ka(o) svraki gaće stajati* i *ka(o) kokoški rogovi stajati*, jer po zakonima prirode odijevanje nije pripisano životinjama, pa kad bi se našle u takvim stanjima, izgledale bi oneobičeno i smiješno, te im to uopšte ne bi priličilo – ni svraki gaće, a ni kokoški rogovi.

Adinatonske konstrukcije sa poredbenom kopulom *ka(o)* sinonimične su poredbenim konstrukcijama sa poredbenim prilogom *koliko*, što potvrđuje i primjer da se frazema *koliko lanjski snijeg* upotrebljava i u konstrukciji *ka(o) lanjski snijeg*, sa istom semantikom, što potvrđuju i primjeri *koliko (ka(o)) ahmak*; *koliko (ka(o)) do ubazdela sira* itd. Navedenim konstrukcijama izražava se nemogućnost da se nešto realizuje, ni u najmanjoj mjeri. I kod konstrukcija sa poredbenom kopulom *ka(o)* predikat je morfološki potvrđan, ali je frazeološko značenje odrično. "Češća upotreba prijedloga *koliko* u ovakvim konstrukcijama uslovljena je adinatonskim značenjem same konstrukcije – naime, prilog *koliko* s prilogom *nimalo* dijeli arhisemsku komponentu količine, dok te semantičke komponente van konteksta nema u semantemi lekseme *kao*" (Kovačević 2015: 156). Analizirani primjeri pokazuju da je adinatonska poredbena konstrukcija, nezavisno od toga koji je prijedlog upotrijebljen, slikovita i stilski markirana, te da je adinaton u ovom značenju vrlo produktivan.

Adinatonske konstrukcije, pored ekvativnog, mogu biti i diferentivno poređenje, odnosno, predikat je morfološki u odričnom obliku. Zabilježene su frazeme: <*koliko*> *pet* <*ciganskih*> *para ne vrijediti (valjati)*; *ni dinara ne vrijediti (valjati)*; *ni* <*prebijena*> *groša ne valjati (vrijediti)*; <*ni*> *dvije (četiri) prebijene* <*zardale*> *pare ne vrijediti (valjati)*; *ni komata nemati*; *ni za ilač nema*; *lule duhana ne valjati (vrijediti)*; *zahrđala fišeka ne valjati (vrijediti)*; <*ni*> <*za*> *crna vraga ne valjati*

(*vrijediti*). Navedene frazeme iskazane adinatonom imaju opisno značenje “nimalo ne valja (ne vrijedi)”. Zapažamo u navedenim primjerima da se vrijednost uglavnom povezuje sa novcem (*para, groš*), gradacijski, gdje je ono što *nimalo* ne valja opisano frazemama *lule duhana ne valjati (vrijediti)*; *zahrđala fišeka ne valjati (vrijediti)*; *<ni> puholja od cigare ne vrijediti*, a ono što je i od toga gore, krajnje loše i baš nikako ne valja – *<ni> <za> crna vraga ne valjati*, sa hiperbolom u osnovi. Frazemama *ni komata nemati* i *ni za ilač nemati* označava se da nečega nema ni u najmanjim količinama. U drugoj frazemi ekspresivnost se pojačava sastavnicom arapskog porijekla *ilač*,¹⁴ koja znači lijek, a kazuje se da nečeg nema ni za lijek, ni najmanje, jer su lijekovi obično u malim količinama.

Zaključno, frazeme sa značenjem ‘nimalo’ u govoru Rožaja, nastale putem adinatona, pokazuju izuzetnu stilsku slikovitost i semantičku složenost u izražavanju negacije količine. Bez obzira na to da li su ostvarene poredbenim konstrukcijama s prilogom *koliko* ili s poredbenom kopulom *ka(o)*, njihova zajednička osobina jeste formalno potvrđena struktura koja u frazeološkom značenju dobija izrazito odričnu vrijednost. Ironija, nelogičnost i enantioza čine temelj ovih konstrukcija, pojačavajući slikovitost izraza u odnosu na neutralni kvantifikator ‘nimalo’. Analiza potvrđuje da je adinaton u ovom značenju vrlo produktivan i raznovrstan, te da su kroz frazeologiju sačuvane i kulturne, leksičke i stilističke osobenosti lokalnog govora.

2.4. Frazeme sa značenjem ‘nikako’

Adinatonske konstrukcije, osim značenja vremenskog univerzalnog kvantifikatora ‘nikad’, mogu imati i značenje načinskog univerzalnog kvantifikatora ‘nikako’. Konstrukcije iz ovog polja nemaju određenu sintaksičku formu i mogu biti različitog sintaksičkog modela. U frazeologiji govora Rožaja zabilježena je frazema *mrka kapa* u značenju ‘nikako’, kao i frazeme *<pa> <taman> da s Ćabe neko (nešto)* i *<pa> kad bi se na perčin pobadao/la*.

Frazemom *<pa> <taman> da s Ćabe neko (nešto)* iskazano je opisno značenje ‘nikako’ upotrebom sastavnice *Ćaba*, kojom se označava sveto mjesto muslimana u Meki, te se hiperbolično kazuje da nešto neće biti realizovano ‘nikako’, pa i da zahtijeva neko sa svetog mjesta, hadžija, poštovan i cijenjen, čemu je ekvivalent i frazema *<pa> <taman> da je 100 puta svetac*. Ova frazema predstavlja jak izraz zaricanja. Frazema *<pa> da je ilač od smrti/kad bi ilač od smrti bilo* znači da se nešto nikako ne može i neće realizovati, ni u slučaju da realizacija znači spas od smrti, sa hiperbolom *ilač od smrti* u osnovi radi pojačanja značenja. Takođe, opisno značenje ‘nikako’ izražava se i frazemama *<pa> da je iz gledenceta (oka) kanuo/la* i *<pa> da je jedihnik*, gdje se na nemogućnost ukazuje hiperbolično, da je neko iz *gledenceta (oka)* izašao nekom, u smislu da je posebno dragocjen, što je kazano i drugom frazemom – ne bi mogao ‘nikako’ da dobije traženo, pa da je jedini muški izdanak porodice, a u patrijarhalnom kulturnom modelu na ovom prostoru ukorijenjeno je da muškim potomcima, još ako su jedini, treba “udovoljavati”.

¹⁴ iladž ‘ar.’ m. razg. ekspr. lijek (< osm. tur. *ilâc*, *ilâç* < ar. ‘*ilâğ* – liječenje, njegovanje; popravak, obnavljanje; postupak) (Šehović, Haverić 2017: 176).

Semantički ekvivalenti su i frazeme <pa> *da je sto ihtizaha (istizaha)*¹⁵ *nekom*; <pa> *da je čelenkaza kapom nekom*; *samo preko mene mrtvog/mrtve*; *nema para*; *nema <Božje> sile*; <pa> *da ima zube od čelika*; <pa> *da su zubi od čelika nekom*; <pa> *da je sa neba pao/la*; <pa> *da ga/je strijeljaš*; <pa> *kad bi grmelo*; <pa> *kad bi zemlja gorela*; <pa> *da se zavre neko*. Frazemom <pa> *da je sto istizaha nekom* upućuje se na nemogućnost realizacije ni u slučaju da je neko u velikoj potrebi (*sto istizaha*), a frazema <pa> *da je čelenka*¹⁶ *za kapom nekom* kazuje se da traženo neće biti ispunjeno, pa ni u slučaju da zahtijeva neko nadređeno lice, koje ima čelenku za kapom, perjanicu od zlata i srebra, dobijenu kao odlikovanje i titulu koja je pripadala visokom staležu u prošlosti.

Autentična i slikovita je frazema *lučom i svijećom tražiti* u značenju da neko i toliko pažljivo traži ponovo 'nikako' ne bi našao nešto, jer nečega nema. Adinatonska konstrukcija koja se sintaksički sastoji iz zavisne rečenice sa veznikom *kad* javlja se i u frazemama <pa> *kad bi oči ispale nekom* i *kad bi se na perčin pobadao/la*, gdje funkcioniše kao opis priloga 'nikad'. U drugoj frazemi zavisnom adinatonskom rečenicom sa značenjem 'nikad' postavlja se uslov koji je nemoguće realizovati – pobosti se na glavu, dubiti na glavi, pa čak ni u slučaju da je uslov suprotan prirodnim zakonima, traženo ne bi bilo moguće ispuniti/dobiti, čime je dodatno pojačana nemogućnost izvršenja zahtijevane radnje.

Adinatonske frazeme sa značenjem 'nikako' u govoru Rožaja pokazuju da adinatton služi kao snažan izraz potpune nemogućnosti izvršenja neke radnje, bez obzira na sintaksičku strukturu konstrukcije. Frazeme su često utemeljene na hiperboli, kulturnim ili simboličkim referencama i nelogičnim, pretjeranim uslovima, formalno mogu iskazivati mogućnost ili uslov, dok u frazeološkom značenju prenose odričnost i apsolutnu nemogućnost. Korpus istraživanja potvrđuje da je adinatton u ovom semantičkom polju produktivan.

2.5. Frazeme sa značenjem 'ništa'

Frazeološke adinatonske konstrukcije obilježene opisnim značenjem 'ništa' nemaju određenu sintaksičku strukturu, te se pojavljuju u različitim. U korpusu su evidentirane sljedeće:

<ni> *bijelu kobilu ne vidjeti*; <ni> *dvije unakrst ne znati*; <ni> *vruća varenika ne može pomoći*; *bostan voda, orah ljuska*; *čirak učiniti*; *hvatati (prodavati) zjala*; *dalje od elifa*¹⁷ *ne znati*; *koliko od jarca mlijeka imati*; *ni a ne reći (ne znati)*; *ni čamka, ni slamka*; *ni djeteta, ni šteneta*; *ni kućeta ni maćeta*; *ni kuće, ni kućišta*; *ni strva, ni java*; *pojeo vuk magarca*; *prebijene pare nemati*; *sto godina – devedeset groša*; *zadnja rupa na svirali biti*.

¹⁵ ihtizah, -a, m. – potreba, jaka želja (Hadžić 2013: 148).

¹⁶ čelenka *f* (tur.) vrsta perjanice napravljena od zlata ili srebra u obliku spojenih pera, ponekad ukrašena dragim kamenjem. Stavlja se na kalpak ili saruk s prednje strane. Služila je i kao odlikovanje za hrabrost. < tur. *çelenk* (Škaljić 1966: 170).

¹⁷ elif 'ar.' m. prvo slovo arapskog alfabeta (< osm. tur. *elif* < ar. *ʾalif* – elif, prvo slovo arapskog alfabeta) (Šehović, Haverić 2017: 159).

Adinatonska frazeološka konstrukcija sa značenjem ‘ništa’ je *koliko od jarca mlijeka imati*, sa ironijom u osnovi. Istog značenja je i frazema *čirak učiniti*, u kojoj je komponenta orijentalna leksema *čirak*¹⁸ kao sastavnica kojom se označava nagrađena, odlikovana osoba, a u ironijskom je značenju u adinatonskoj frazemi. Frazeološkog značenja ‘ništa’ je i fitonimska frazema *bostan voda, orah ljuska* – lubenica je, naizgled, čvrsta, ali je zapravo samo tečnost, kao što je i orah skoro sav ljuska – ‘ništa’. Autentična je i frazema *ni torno, ni lovno*, vezana za nesprenog psa, koji nije ni da čuva tor, a ni da lovi, nefrazeološki, a nakon toga se prenio metaforom na ljudski svijet, u značenju da nešto ili neko ‘ništa’ ne valja.

Analiza pokazuje da frazeme sa značenjem ‘ništa’ u govoru Rožaja koriste adinaton za izražavanje potpune bezvrijednosti ili odsustva nečega, čime se postiže slikovitost i stilistička markiranost koja nadmašuje neutralni izraz ‘ništa’.

2.6. Frazeme sa značenjem ‘niko’

Frazeološke konstrukcije formirane adinatonskom transpozicijom imaju značenja odričnih kvantifikatora ‘niko’ i ‘nigdje’. Frazemikon govora Rožaja u značenju ‘niko’ obuhvata sljedeće frazeme: *kamen crni; ni crni vrag; ni gola kost; ni jedno jedino uho; ni svinja (krmak) da se očеше; ni vuk, ni hajduk; ni žive duše (džana) nema; nit mlado plače, nit staro kašlje; pas s maslom*.

Navedene frazeme imaju primarno značenje ‘niko’ u svim kontekstima, a neke polisemantične frazeme kontekstom uslovljene imaju značenje ‘ništa’. U slučajevima nedovoljne diferencijacije konteksta može nastati pogrešna interpretacija frazema. Frazema *ni gola kost* u frazeologiji govora Rožaja nosi značenje ‘niko’ te se upotrebljava hiperbolično, da se ni gola kost davno umrlog čovjeka ne nalazi na određenom prostoru. Istim semantičkim mehanizmom formirana je i frazema “ni crni vrag”. Frazema *ni svinja (krmak) da se očеше* vrlo je ekspresivna jer se upotrebljava u prostoru naseljenom muslimanskim stanovništvom gdje se svinje ne uzgajaju, čime se naglašava da zaista nema nikog.

Frazeme sa značenjem ‘niko’ u govoru Rožaja obilježene su hiperboličnom slikovitošću i igrom konteksta, gdje i same životinjske ili nadnaravne reference snažno prenose apsolutnu odsutnost ili nikoga.

2.7. Frazeme sa značenjem ‘nigdje’

Opisno značenje odričnog kvantifikatora ‘nigdje’ imaju frazeme: *na bijelom dunjaluku; ni crnom kamenu ne reći; ni kamenu, ni drvetu; ni na ovom, ni na onom dunjaluku; ni od korova; ni pod jorgan ne reći; ni u mišju rupu*. Ove frazeme funkcionišu kao sredstva

¹⁸ čirjak učiniti (čirjak učiniti) *odlikovati, unaprijediti, nagraditi*. < tur. *çirak* “onaj koji je dobio kakav položaj ili činovničku službu sa određenom platom” < pers. *čirāğ* “svijeća, kandilo” (Škaljić 1966: 177) *čirāk* ‘perz.’ m. zast. 1. stalak za svijeće; svijećnjak, mumurluk: *dobro, ugasit ćemo ~!* (Sušić, Pobune, 78) 2. onaj koji je dobio kakav položaj ili činovničku službu (< osm. tur. *çirak, çirāğ, çirāğ* < perz. *če(a)rāğ* – lampa, fenjer, svjetiljka) (Šehović, Haverić 2017: 135).

semantičke intenzifikacije značenja ‘nigdje’, pri čemu se negacija realizuje kroz hiperbolične i slikovite prostorne odrednice. U nekim frazemama intenzifikacija počiva na suprotstavljanju stvarnih i imaginarnih prostora (*ni na ovom, ni na onom dunjaluku*), čime se dodatno naglašava apsolutnost negacije, poništavanje mogućnosti pronalaska nečega na ovom prostoru. Frazeme ovog značenja u govoru Rožaja koriste hiperbolične i slikovite prostorne odrednice kako bi pojačale apsolutnu negaciju, često kroz kontrast stvarnih i imaginarnih prostora, čime se postiže nemogućnosti prisustva ili pronalaska nečega.

2.8. Frazeme sa značenjem ‘*nikakav/nikakva*’

Frazeološka konstrukcija nastala putem adinatona može imati i opisno značenje ‘*nikakav*’, a to bilježimo u frazemama *orah (lješnik) iz ruke da mu ne uzmeš (ne bi uzeo)* i *<ni> u oganj ne bi zasmrdeo*. Navedene frazeme negativnog su emotivno-ekspresivnog utiska, jer se njima označava osoba niskih moralnih i ljudskih kvaliteta, toliko da se od nje ne bi mogao uzeti ni orah, tvrde deblje ljuske, gdje je jestivi plod dobro sakriven od spoljašnjih uticaja, što dodatno doprinosi hiperboli – da se ni takav plod, dobro zaštićen, iz ruke ‘*nikakvog*’ čovjeka ne bi mogao uzeti, a kamoli što drugo. Druga frazema je, takođe, adinatonska konstrukcija sa hiperbolom u osnovi – karakterno loša osoba opisuje se frazedom *u oganj ne bi zasmrdeo/zasmrдела* u značenju da je ni vatra ne bi izgorjela, što asocira na *šejtana (đavola)* u islamu, koji je, po islamskom vjerovanju, stvoren od vatre i vatra ga ne može spaliti, a navedenim izrazom osoba loše naravi poredi se upravo sa njim.

2.9. Frazeme sa značenjem ‘*uzalud raditi*’

Adinatonske konstrukcije su i frazeološki izrazi čije značenje upućuju na uzaludan, beskoristan posao, bespotrebno vršenje neke radnje, ali i na neizvedive radnje. U frazeologiji govora Rožaja registrovan je značajan broj frazema sa značenjem “raditi uzaludan posao”. Frazeološka adinatonska konstrukcija je i *haj, Alija, u vojsku da je više vojske*. U strukturi zapažamo upotrebu maskulonima *Alija*, muškog vlastitog imena izrazito čestog na ovom govornom području, kojim se u izrazu označava svaka osoba koja radi uzaludan, beskoristan, neunosan posao. Takođe, i frazedom *vodu vari, vodu hladi* *<voda te voda>* ukazuje se na beskorisnost vršenja neke radnje, gdje se opisuje postupak grijanja i hlađenja vode, koja je uvijek ista, i kad je hladna i kad je topla, iste boje, istog agregatnog stanja, čime se metaforično pojačava opis vršenja uzaludnog posla.

Uzaludnost vršenja radnje opisuje se i frazedom *gluhom šapni, ćoravom namigni*. Komponente u prvom dijelu ove frazeme čine pridjev *gluh* i glagol *šapnuti*, čime se ukazuje na nespojivost, jer osoba koja slabo čuje ne može čuti šapat, dakle, nemoguća je uspješnost realizacije, što je značenje i drugog dijela frazeme – *ćoravom namigni*, gdje sastavnice, pridjev *ćorav* i glagol *namignuti*, ponovo predstavljaju nespojivost, pridjevom *ćorav/ćorava* označava se onaj/ona koji/koja ne vidi, te je tako nemoguće da vidi nečije žmirkanje na jedno oko kao znak, poruku ili signal. U lokalnom govoru bilježi

se i frazema *toviti prase uoči Božića* u čijoj je osnovi slika zasnovana na apsurdnu gojenja životinje pred klanje – a ukazuje da se posao kasno započinje.

Takođe, u upotrebi su i frazema *tjerati vjetar kapom* i *plašiti mečku rešetom* istog značenja. Frazeološko značenje “uzalud raditi” posjeduje i frazema *batal rabota*. U dijalektu govora Rožaja bilježimo i ustaljene izraze: *bacati riječi u vjetar*; *čupati pa saditi*; *do Soluna sto somuna*; *ispravljati krivu Drinu*; *bunar kraj rijeke kopati*; *mlatiti praznu slamu*; *novu rupu na buretu praviti*; *presipati iz šupljeg u prazno*; *pucanj uprazno*; *tražiti iglu u plastu sijena*; *za čije (koje) babe dušu (zdravlje)*.

Adinatonskom konstrukcijom *do Soluna sto somuna* opisno se kazuje “uzalud raditi posao”. Frazema je nastala iz situacije kad je somun u Solunu, gradu u Grčkoj, koštao dinar, ali, naravno, udaljenost je velika i do Soluna treba pojesti mnogo više somuna (hiperbolično se upotrebljava broj *sto*), te se time ukazuje na uzaludan, neunosan posao.

Adinatonske frazeme u govoru Rožaja slikovito i hiperbolično prikazuju uzaludan ili neizvediv posao, koristeći nelogične, kontradiktorne ili kulturno specifične slike, čime se postiže snažan efekat u izražavanju beskorisnosti radnje.

Zaključak

Adinatonske konstrukcije u frazeologiji govora Rožaja su vrlo slikovite perifrize, najčešće sadrže neki uslov, koji ukazuje na alogičnost/apsurdnost/irealno na semantičkom planu, a koji je nemoguće ispuniti ili ostvariti, i posjeduju značenja leksičkih univerzalnih kvantifikatora ‘niko’, ‘ništa’, ‘nikakav’, ‘nikad’, ‘nigdje’, ‘nimalo’, ‘nikako’ i ‘uzalud raditi’. Iako se u nauci najčešće pominje značenje ‘nikad’, u ovom radu analizirana su i ostala adinatonska značenja posredno predstavljena. Zahvaljujući posrednom prikazivanju raste semantički potencijal perifrastičnog, adinatonskog frazema, sa nerealom pozadinskom slikom, što doprinosi idiomatičnosti. U frazeologiji bilježimo frekventnost orijentalnih leksema, danas rjeđe upotrebljivanih. U sintaksičkoj strukturi ne postoji određenost, forma može biti sintagmatska i rečenična, zavisna rečenica sa veznikom *kad*, i to najčešće kod frazeološkog značenja ‘nikad’.

Frazeme nastale putem adinatona sa značenjem ‘nikako’, ‘ništa’, ‘niko’, ‘nigdje’, ‘nikakav/nikakva’ i ‘uzalud raditi’ nijesu određene sintaksičke strukture, već se pojavljuju u različitim sintaksičkim konstrukcijama, manjeg ili većeg perifrastičnog obima. Sa druge strane, frazeme adinatonskog značenja ‘nikad’ i ‘nimalo’ javljaju se u određenim sintaksičkim konstrukcijama. Frazeme pokazuju frekventnost, od onih koje izražavaju apstraktno vremensko značenje ‘nikad’, do onih koje ukazuju na beskorisnu i uzaludnu radnju. Možemo zaključiti da u okviru frazeologije govora Rožaja ovjeravamo i frazeme nastale putem adinatona, a u radu je predstavljeno 111 adinatonskih frazema, te je potvrđen širok spektar adinatonskih značenja, a time je potvrđena postavljena hipoteza i ostvareni zadaci i cilj istraživanja.

Literatura

- Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
- Bally, Charles (1905), *Précis de stylistique*, A. Eggimann, Genève
- Bally, Charles (1909), *Traité de stylistique française*, Librairie C. Klincksieck, Paris
- Bralić, Snježana (2011), "Sulla motivazione e sulla grammatica dei modi di dire in Italiano", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 4, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 171–83. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/136217> (Pristupljeno: 15. 8. 2024.)
- Canter, Howard Vernon (1930), "The Figure Adynaton in Greek and Latin Poetry", *The American Journal of Philology*, Vol. 51, 32–41.
- Dutoit, Ernest (1936), *Le theme de l'adynaton dans la poesie antique*, Vanderbilt University, Dept. of Comparative Literature, Paris
- Fink-Arsovski, Željka (2002), *Poredbena frazeologija: pogled iz vana i iznutra*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Forsyth, Mark (2013), *The Elements of Eloquence*, Icon Books Ltd, London
- Hadžić, Ibrahim (2013), *Rječnik rožajskoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica
- Haverić, Denita, Amela Šehović (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Henzelmann, Martin (2024), "Language in post-Yugoslav Montenegro: An unstable complex of contested values", *Zeitschrift für Slawistik*, 69 (2), 229–255.
- Hrustić, Meliha (2001), *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom "kopf/glava" u njemačkom i u b/h/s jeziku*, Vlastita štampa – M. Hrustić, Tuzla
- Jernej, Josip (1987), "Fraseologia in chiave contrastiva (con esemplificazione italiana, serbocroata e tedesca)", *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 23, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 349–362.
- Kolenić, Ljiljana (1998), *Riječ o riječima: iz hrvatske leksikologije i frazeologije 17. i 18. stoljeća*, Matica hrvatska, Osijek
- Kovačević, Miloš (2015), *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Jasen, Beograd
- Kvintilijan, Mark Fabije (1985), *Obrazovanje govornika*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Mahmutović, Alisa (2012), *Kao frazeološki rječnik: Rječnik frazema s poredbenom česticom "kao"*, Dobra knjiga, Synopsis, Sarajevo – Zagreb
- Menac, Antica (2007), *Hrvatska frazeologija*, Knjiga, Zagreb
- Menac, Antica, (1994), "Fraseologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika", *Filologija*, Zagreb, 24–25.
- Mihailović, Velimir (1986), "O Kukovu dne – Ad Calendas Graecas", *Naš jezik*, XVII/1–2, Beograd
- Mršević-Radović, Dragana (1987), *Fraseološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd
- Mršević-Radović, Dragana (2008), *Fraseologija i nacionalna kultura*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd
- Mujević, Dženisa (2022), "Fonetske specifičnosti govora Rožaja", *Vaspitanje i obrazovanje*, 3, 31–50.

- Mujević, Dženisa (2024), "Eufemistični frazeologizmi iz semantičkog polja smrti", *Književni jezik*, 35, 101–124.
- Mujević, Dženisa (2025a), "Stereotipni ideali fizičke ljepote i mladolikosti žene u frazemama govora Rožaja", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XXVIII, 129–155.
- Mujević, Dženisa (2025b), "Negativni stereotipi o ženama u rodno obilježenim frazemama govora Rožaja", *Croatica et Slavica Iadertina*, 21 (2), 393–413.
- Rečnik književnih termina* (1986), Dragiša Živković, ur., Nolit, Beograd
- Rosandić, Dragutin, Josip Silić (1979), *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Rowe, Otto Galen (1965), "The Adynaton as a Stylistic Device", *The American Journal of Philology*, Vol. 86, n. 4, 387–396.
- Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb
- Šehović, Amela, Đenita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazionom: semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*, Orijentalni institut, Sarajevo
- Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Škiljan, Dubravko (1985), "Antičke figure i tropi i suvremena lingvistika", *Latina et Graeca*, 26, 5–12.
- Tanović, Ilija (2001), *Frazeologija bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
- Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi*, Školska knjiga, Zagreb
- Vasung, Ana (2014), "Adinaton u animalističkoj frazeologiji", *Životinje u frazeološkom ruhu*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press, Zagreb, 475–482.

IV. Bosanski, hrvatski, srpski jezik u nastavnoj praksi u Bosni i Hercegovini i svijetu

Damir Horga i Ivančica Banković-Mandić: (Iz)govor u nastavi bosanskog, hrvatskog i srpskog kao stranih jezika

Metode poučavanja stranih jezika mijenjale su se ovisno o teorijskim pogledima na prirodu jezika, stavovima o učenju jezika i tehničkim mogućnostima poučavanja. Time se mijenjala i uloga fonetike u poučavanju stranog jezika te će se u ovom radu dati pregled fonetskih sadržaja kroz povijest učenja stranih jezika. Prirodno je da se usvajanju fonetske komponente stranog jezika posvećuje posebna pažnja jer je govor temelj preko kojeg se usvajaju drugi oblici jezika, a izgovor je važan element uspješnosti govorne komunikacije. Počeci poučavanja hrvatskog jezika za neizvorne govornike temelje se na govoru i izgovoru, tj. na primjeni AVGS metode (audio-vizualne globalno-strukturalne), kojom su se na Filozofskom fakultetu u Zagrebu poučavali hrvatskom jeziku neizvorni govornici iz različitih zemalja koji su došli u Zagreb s namjerom da studiraju na Sveučilištu u Zagrebu. Metoda je izrasla na principima lingvističkih teorija strukturalističkih pogleda prve polovice 20. stoljeća i bila je prihvaćena širom Europe i svijeta u učenju stranih jezika. Razvojem sociolingvistike, psiholingvistike, jezičnih tehnologija, uporabe računala, interneta, većih mogućnosti formalnog i neformalnog učenja razvijaju se komunikacijske i kognitivno-gramatičke metode poučavanja stranih jezika te je početno poučavanje hrvatskog jezika kao J2 putem AVGS metode zamijenjeno drugim pristupima čime je promijenjena i uloga fonetike u poučavanju jezika. U kontekstu pojačanih migracija i potreba za poučavanjem jezika s prostora bivše Jugoslavije osvrnut ćemo se i na udio fonetike u priručnicima i tečajevima škola koje poučavaju bosanski, hrvatski i srpski kao strani, s posebnim naglaskom na hrvatski kao drugi i strani jezik.

Ključne riječi: metode učenja stranih jezika, fonetika, AVGS metoda, hrvatski kao J2, bosanski kao J2, srpski kao J2.

Pronunciation and Speaking in Teaching Bosnian, Croatian and Serbian as L2

Methods of teaching foreign languages have changed depending on theoretical views on the nature of language, attitudes about language learning and technical possibilities of teaching. This changed the role of phonetics in teaching foreign languages, and

this paper will show an overview of phonetic content in learning foreign languages. It is natural that attention in learning languages is given to phonetics because speech is the fundamental way through which other forms of language are acquired. In the 1950s, at the Institute of Phonetics at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb, Petar Guberina in collaboration with Paul Rivenc from L'École Normale Supérieure in Saint-Cloud, developed the audiovisual global-structural method of foreign language learning (AVGS or SGAV). Starting from the priority of speech in language acquisition, in the AVGS method, learning the phonetic side of another language is very important. Initially, non-native speakers from different countries of the world who came to Zagreb with the intention of studying at University of Zagreb were taught by this method at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. With the development of sociolinguistics, psycholinguistics, language technologies, computer use, Internet, greater opportunities for formal and non-formal learning, communication and cognitive-grammatical methods of teaching foreign languages, new method were developed and applied also in teaching Croatian as L2. Initially, language teaching through the AVGS method was replaced by other methods, which changed the role of phonetics in teaching. In the context of increased migration and the need of teaching languages of the former Yugoslavia, we will show how much phonetics is present in the manuals and courses of schools that teach Bosnian, Croatian and Serbian as a foreign language, with a special review to Croatian as a second and foreign language.

Key words: foreign language learning methods, phonetics, AVGS method, Croatian as L2, Bosnian as L2, Serbian as L2.

1. Uvodno o jeziku, komunikaciji i učenju stranih jezika

Prirodni jezik najširi je i najefikasniji način komunikacije. On je filogenetski i ontogenetski primaran jer se uporaba drugačijih komunikacijskih sustava pojavljuje naknadno, nakon što su ljudi kao vrsta ovladali prirodnim jezikom. Prirodni jezik kao i svaki komunikacijski sustav ima neke nužne komponente: izvor obavijesti motiviran željom govornika da obavijest prenese cilju, sustav znakova kojim se obavijest kodira u prenosiv oblik i primatelja obavijesti koji ju pomoću zajedničkog jezika dešifrira i prima. Četvrta nužna sastavnica komunikacijskog procesa je medij koji omogućuje prijenos govornog signala kao fizičkog nositelja obavijesti od izvora do primatelja obavijesti. Izvor obavijesti ima saznanja o razlici u obaviještenosti između izvora i cilja i želi smanjiti tu razliku prenoseći obavijest cilju. Zajednički jezik je nužan uvjet uspostavljanja komunikacije i prijenosa obavijesti. Time se otvara pitanje kako uspostaviti komunikaciju između izvora i primatelja obavijesti u različitim jezicima. Logičan je odgovor na to pitanje činjenica da izvor i cilj obavijesti moraju naći zajednički jezik. Rješenja mogu biti različita: 1. izvor može naučiti jezik primatelja i komunikacija se može odvijati na jeziku primatelja obavijesti (Jk = Jp), 2. primatelj može naučiti jezik izvora i komunikacija se može odvijati na

jeziku izvora obavijesti ($J_k = J_i$), 3. izvor i primatelj mogu naučiti jezik onoga drugoga i mogu se dogovoriti na kojem će jeziku komunicirati ($J_k = J_i$ ili J_p) i 4. niti izvor ne nauči jezik primatelja niti primatelj ne nauči jezik izvora, ali pozovu u pomoć interpreta koji poznaje oba jezika, jezik izvora i jezik primatelja ($J_{int} = J_i + J_p$) i svaki od njih koristi svoj jezik, a interpret prima obavijest na jeziku izvora, preoblikuje ju na jezik primatelja i prenosi je primatelju ($J_k = J_i + (J_{int} = J_i \rightarrow J_p) + J_p$). Komunikacijska situacija u kojoj pomaže interpret rjeđa je i zato je očekivanje da su izvor i primatelj obavijesti bilingvalni i da mogu neposredno komunicirati znatno češće, međutim, uspješnost njihove govorne komunikacije ovisit će o stupnju vladanja jezikom koji su izvor i primatelj odabrali za komunikaciju.

Općepoznato je da je oduvijek postojala potreba vladanja drugim jezikom i njegova poučavanja. Germain (1993) navodi pet razdoblja u učenju stranih jezika u ljudskoj povijesti:

Načini učenja i poučavanja stranih jezika mogu se pratiti od vremena pojavljivanja pisma kada su se ti procesi mogli zabilježiti, a to je od otprilike 3.300 godina prije nove ere. Sumersko klinasto pismo i sumerska civilizacija smatraju se prvim razdobljem u kojem se može pratiti učenje stranog jezika. Sačuvani materijalni dokazi o učenju drugog jezika su rječnici iz tog doba u kojima su povezani sumerski i akadski jezik, tj. jezik poraženog i osvojenog naroda Sumera i akadski kao jezik osvajača.

Pod drugim se razdobljem (do 5. stoljeća prije nove ere) razmatraju dvije antičke kulture u kojima se učenje stranog jezika u pravom smislu svodi na pojedinačne primjere, a učenje arhaičnih varijanti jezika može se promatrati kao učenje stranog jezika. To je situacija karakteristična za Egipat i Grčku. Za Egipat to je odnos prema arhaičnim tekstovima *Ma'at* u kojima su u formi sentencija navedeni neki dogmatski životni principi na arhaičnom egipatskom. U antičkoj Grčkoj to je odnos prema tekstovima Homerove *Ilijade* i *Odiseje*, koji su se učili napamet kao da su na stranom jeziku jer su u odnosu na aktualni grčki postali arhaični i mogli su se smatrati stranim.

Kao treće razdoblje (od 5. stoljeća prije nove ere do 3. stoljeća nove ere) razmatra se odnos latinskog i grčkog u kojem se bilingvalni odnosi stvaraju između civilizacijski naprednijeg grčkog i svakodnevno komunikacijski primjenjivog latinskog. Stvara se bilingvalna situacija jer je učenje grčkog organizirano kroz tri stupnja obrazovnog sustava u kojem se na primarnom stupnju uče osnove grafije, na sekundarnom osnove gramatičkog sustava za grčki i latinski, a na superiornom obrađuju se filozofski, prirodno-znanstveni i medicinski sadržaji komunicirani samo na grčkom jeziku. U metodološkom smislu karakteristično je učenje lista riječi, usvajanje ortografskog sustava i korištenje svakodnevnih dijaloških govornih primjera za učenje grčkog jezika.

U četvrtom razdoblju (srednji vijek, uključujući i renesansu) u kojem u zapadnom svijetu latinski postaje internacionalni komunikacijski jezik stvaraju se složeni odnosi između klasičnog latinskog i vernakulara, s jedne strane, te između latinskog i pojedinih regionalnih idioma koji se razvijaju u samostalne jezike poput talijanskoga, francuskoga ili španjolskoga, s druge strane.

U petom razdoblju, sve do kraja 19. stoljeća razmatra se uloga osobnog nastavnika, instruktora ne samo kao modela za usvajanje drugog jezika, nego kao važne karike u općem obrazovanju djeteta ili adolescenta.

Krajem 19. stoljeća u promijenjenim društvenim okolnostima veće mobilnosti pojavila se veća potreba neposredne govorne komunikacije između govornika različitih jezika, a to je značilo i potrebu žive govorne komunikacije na stranom jeziku. Poznavanje stranog jezika stečeno gramatičko-prijevodnim metodama nije razvijalo te vještine pa su se tražili novi metodološki postupci koji će omogućiti razvijanje komunikacijskih vještina na stranom jeziku. Tako se razvila direktna metoda poučavanja stranih jezika kao reakcija na do tada dominantnu gramatičko-prijevodnu metodu. Polazeći od temeljnog principa da u učenju stranog jezika valja ponoviti prirodan proces usvajanja materinskog jezika, u direktnoj metodi ističe se primarnost govora nad pismom i komunikacijska povezanost jezičnih elemenata te se različitim metodološkim postupcima pokušava te principe ostvariti u nastavi stranog jezika. Ostvarivanju uloge govornog jezika u nastavi pridonio je i tehnološki razvoj i mogućnosti bilježenja zvuka na gramofonskim pločama te se živa riječ izvornih govornika stranog jezika mogla čuti u učionici. Osim toga i pred nastavnicima stranog jezika postavljeni su povišeni zahtjevi vladanja izgovorom stranog jezika tako da su i oni mogli biti dobar uzor učenicima. Konačno, izvorni govornici stranog jezika, kao što je to bilo u tečajevima stranih jezika za američke vojnike četrdesetih godina prošlog stoljeća, bili su živi izvori silaba na kojem se učio strani jezik, snimljeni na gramofonskim pločama i u magnetofonskim fonolaboratorijima.

Isticanje govora kao primarnog oblika realizacije jezika u ontogenetskom i u filogenetskom smislu bila je osnovica za konstituiranje fonetike kao samosvojne znanosti u teorijskom, istraživačkom, primijenjenom, ali i institucionalnom smislu. Godine 1886. Paul Passy osniva Međunarodno fonetsko udruženje (International Phonetic Association), a njegovi su članovi u početku nastavnici stranih jezika. Udruženje ima svoj časopis *Le Maître Phonétique*, čija je početna zadaća pomoći nastavnicima, prije svega putem fonetske transkripcije, u postizanju dobrog izgovora u njihovih učenika stranog jezika. U tom se časopisu tada objavljuju i principi nove metodike nastave stranih jezika: nastava se mora temeljiti na učenju svakodnevnog govornog jezika te nastavnik mora upoznati učenike s glasovima stranog jezika u čemu mu može pomoći fonetska transkripcija; uče se izrazi i idiomatske fraze koji se u jeziku najčešće upotrebljavaju i to na povezanim tekstovima; gramatika se usvaja intuitivno, a tek u kasnijim fazama analitički; izbjegava se prevođenje i omogućuje da učenici ostvare povezanost između izraza i značenja što neposrednije; pisanje se uvodi kasnije i to na tekstovima koji su već govorno savladani, a prevođenje se ostavlja za najnaprednije stupnjeve učenja (Stern 1983). Ti principi ostaju aktualni u učenju stranih jezika tijekom 20. stoljeća.

Neki autori (npr. Defterdarević-Muradbegović 1999: 2) u pregledu uloge fonetike u nastavi stranih jezika ističu njezinu važnost u poučavanju stranih jezika, ali se istovremeno uočava i zanemarivanje uloge fonetike u nastavi. Slijedom razvoja i popularnosti istraživanja jezika kao diskursa fonetika osamdesetih godina opet dobiva svoje mjesto u nastavi preko dijaloških formi kojima se oponašaju različiti situacijski

obrasci. U elementima poučavanja stranih jezika osamdesetih godina prošlog stoljeća Defterdarević-Muradbegović (1999: 2) uočava zasade strukturno-globalne audio-vizualne metode (SGAV) Petra Guberine (1967) nastale šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća.¹

2. Važnost (iz)govora u poučavanju jezika

Audio-vizualno globalno-strukturna metoda (AVGS) u svojim temeljnim teorijskim postavkama može se povezati s principima koji su krajem 19. stoljeća proklamirali direktne metode i to prije svega u isticanju važnosti govornog jezika u poučavanju stranih jezika. Međutim, 50-e godine prošlog stoljeća otvorile su mnogo veće mogućnosti dostupnosti govornog zvuka i mogućnosti njegova korištenja u pedagoške svrhe. Tako su direktne metode poučavanja uvodile fonetsku transkripciju u nastavni proces. AVGS metoda se u potpunosti oslanja na zvuk. Osim toga, polazeći od važnosti koja se pridaje izgovoru u direktnim metodama, čak se predlaže da se on uči eksplicitno tako da učenici prije stvarnog početka učenja stranog jezika prođu fonetski tečaj na kojem bi se upoznali s fonetskim sustavom stranog jezika, ali i sustavom materinskog jezika te bi im kontrastivni uvid u izgovor jednog i drugog jezika omogućio bolje usvajanje izgovora na stranom jeziku (Prebeg-Vilke 1977). Može se reći da su direktne metode učenja stranih jezika utjecale na suvremenu nastavu pa tako i na AVGS metodu jer se AVGS metoda u potpunosti oslanja na zvuk. Dakle, istaknuta je važnost govornog jezika, velika je pozornost posvećena usvajanju dobrog izgovora, učenje stranog jezika se temelji na govornom uzorku koji čini povezani tekst kolokvijalnog stila i u skladu s tim svakodnevni i frekventni vokabular, izbjegava se prevođenje kao metodološki postupak, a učenje gramatike se temelji na intuitivnom učenju.

Druga polovica 20. stoljeća može se smatrati razdobljem kada se fonetika kao dio jezikoslovne znanosti konstituirala kao samosvojna znanstvena disciplina sa svojim predmetom proučavanja, tj. govorom i svojom istraživačkom metodologijom. Ti procesi dobivaju svoj snažan odraz znanstvenim i organizacijskim angažmanom Petra Guberine, koji postaje glavni inicijator osnivanja niza institucija kroz koje se razvija istraživanje i primjena fonetskih znanja u institucijama grada Zagreba. Tako se osnivaju: 1953. Eksperimentalni odjel Razreda za filologiju JAZU-a, danas HAZU-a, 1954. Institut za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kasnije Zavod za fonetiku sa Školom stranih jezika, 1961. Poslijediplomski studij fonetike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1963. Katedra za fonetiku pri Odsjeku za opću lingvistiku i diplomski studij fonetike kao jedan od predmeta na Filozofskom fakultetu koji 1968. prerasta u samostalni Odsjek za teorijsku i primijenjenu fonetiku i 1962. Centar za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG. Kroz navedene institucionalne oblike u istraživačkom i akademskom smjeru razvija se verbotonalna teorija i primjenjuje u području patologije govora, slušanja i rehabilitacije te u području učenja i poučavanja stranih jezika. Osim fonetskih istraživanja u

¹ Isto i AVGS metoda (audio-vizualna globalno-strukturalna).

primijenjenom području važna su dva izdavačka pothvata: serija ozvučenih fonetskih opisa nekoliko svjetskih jezika (engleskog, njemačkog, francuskog, talijanskog, ruskog) i hrvatskoga u izdanju Instituta za fonetiku te izdanje Jugotonove serije audio-vizualnih tečajeva za učenje stranih jezika, uključujući i hrvatski za strance. Audio-vizualni tečaj hrvatskog jezika autora Eme Leskovar i Krunoslava Pranjića *Tečaj hrvatskosrpskog jezika po audiovizualnoj strukturno-globalnoj metodi* bio je prvi silab na temelju kojeg se prema principima AVGS metode predavao hrvatski za strance na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Razvoj AVGS metode bio je također pod utjecajem lingvističkih teorija prve polovice 20. stoljeća. Prije svega to se odnosi na strukturalističke poglede na jezik Ferdinanda de Saussurea. Međutim, u AVGS metodologiji pojam strukture tumači se mnogo šire. Naime, čovjek kao biološko biće, prije svega njegov mozak, funkcionira strukturalno pa se onda i čitav univerzum može promatrati kao struktura određenih jedinica i pravila njihova povezivanja. Već je Bally proširio pojam strukture uzimajući kao strukturalne elemente izraze afektivnosti i stavljajući ih u odnos s verbalnim elementima jezičnog izraza što je u AVGS metodologiji prošireno i sistematizirano sustavom vrednota govornog jezika.

Nadalje, za poimanje strukture govora i jezika bio je važan i utjecaj američkih antropoloških lingvista (Whorfa i Sapira) koji su ukazali i potvrdili na primjeru indijanskih jezika da jezici kao sustav mogu funkcionirati kroz govornu realizaciju iako nemaju pisani oblik bilježenja i da su jezični sustavi vezani uz civilizacijske karakteristike određenog društvenog pogleda na svijet.

Međutim, pojam audiovizualan u AVGS metodologiji ne povezuje se samo sa sredstvima nastave nego se njegovo značenje tumači mnogo šire kao sastavni dio strukturalnoglobalne metodologije i uključuje auditivne i vizualne senzoričke modalitete (a mogu im se pridružiti i drugi modaliteti s manjom, ali ne i zanemarivom vrijednošću) u proizvodnji i primanju govora.

Primarnost govora u odnosu na pismo jedna je od temeljnih postavki AVGS-a i zato je prirodno da se usvajanju fonetske komponente stranog jezika posvećuje posebna pažnja kao temeljnom načinu preko kojeg se usvajaju drugi oblici jezika, ali i kao važnom elementu uspješnosti govorne komunikacije. Naš je univerzum organiziran na principima strukture, uključujući čovjeka kao biološko i kognitivno biće. Strukturalna organizacija omogućuje funkcioniranje čovjeka na principima optimale, tj. uz minimalni napor čovjek nastoji ostvariti maksimalni učinak. Iz principa strukturalnosti proizlazi didaktički princip globalnosti, a iz principa optimalnosti proizlazi princip transfera.

Na fonetskom planu osim općih principa strukturalnosti jezičnog izraza važno je navesti da je u AVGS metodologiji pojam strukture proširen na neleksička sredstva. Ona uključuju vrednote govornog jezika koje čine akustičke vrijednosti (intonacija, ritam, intenzitet, napetost, stanka, rečenično tempo) i vizualne (mimika i gesta). Fonetska struktura je pod neposrednim utjecajem komunikacijske situacije te psiholoških stanja (kognitivnih i emocionalnih) sudionika u govornoj komunikaciji. Svi ti međusobno

povezani elementi čine fonetsku strukturu govora. U AVGS metodi fonetska strana govora proširena je isticanjem važnosti suprasegmentalnih govornih elemenata.

Iz principa strukturalnosti proizlazi princip globalnosti. Naime, zbog njezine složenosti strukturu možemo pojmiti jedino ako ju promatramo uključujući sve njezine sastavnice i njihove međuodnose. I fonetsku strukturu jezika možemo razumjeti ako ju promatramo globalno, a upravo su prozodijske karakteristike govora taj kohezivni element koji fonetskoj strukturi daje smisao. U komunikacijskom smislu govorna situacija je vrhunski kohezivni faktor koji svakom njezinom dijelu pridaje pravo značenje u suodnosu sa svim drugim elementima.

Pansini (2001) navodi da postoje neki opći zakoni koji čine sva tri svijeta: anorganski, organski i duhovni kao holistički univerzum. Jedan od tih općih zakona jest princip optimalnosti prema kojem ako se radi o govoru, govornik nastoji uložiti što manji napor u oblikovanju obavijesti koju želi komunicirati, a slušatelj je potrebna što jasnije oblikovana obavijest da bi je s lakoćom razumio. U govornoj komunikaciji sudionici moraju naći zajedničku mjeru optimalnosti prijenosa obavijesti kako bi se ostvario podjednak napor govornika koji teži hipogovoru (najmanji napor artikulacije, ali najveći napor za slušatelja) i slušatelja koji očekuje hipergovor (najveći napor artikulacije, ali najmanji napor za slušatelja), u literaturi poznato kao *H&H teorija* (Lindblom 1990). Princip optimalnosti uključuje princip selektivnosti jer će govornik izabrati ona sredstva u izričaju koja osiguravaju optimalno oblikovanje govornog signala, a slušatelj će primijeniti one postupke u obradi govornog signala koji su mu dovoljni da razumije obavijest.

Iz principa optimalnosti proizlazi princip transfera. Naime, ako se optimala pojedinog fonetskog svojstva shvati kao dinamička i fleksibilna struktura, onda je moguće zamisliti da će ona biti promjenjiva ako se u govoru pojave okolnosti koje sprečavaju realizaciju prirodne optimale. Ako nagluha osoba ima gubitak na visokim frekvencijama, ona može visoke glasove slušati putem sačuvanih niskih frekvencija i tako transferirati optimalu za te glasove u frekvencijsko područje koje za njih nije prirodno optimalno. Može se reći da će komunikacijska buka, stvarna fizička ili psihološka, biti razlog transferiranja optimale u neko neoptimalno područje koje u tom slučaju postaje nova optimala.

Nabrojena četiri principa AVGS metode primjenjuju se i na učenje izgovora. Govorni zvuk nekog jezika organiziran je i predstavlja strukturiranu formu. Njegovi prozodijski dijelovi (intenzitet, intonacija, ritam) čine globalnu strukturu u koju se uklapaju strukturirani segmentalni elementi. Osim primarnosti govora kroz koji se ulazi u strani jezik postoje i drugi razlozi važnosti dobrog izgovora u stranom jeziku: osim jezičnog dijela obavijesti govorom se prenose obavijesti o emocionalnom stanju govornika, o njegovim stavovima i zato govornik mora vladati izgovornim mehanizmima koji mogu prenijeti te suptilne obavijesti; govor i jezik imaju i identifikacijsku funkciju pa dobar izgovor pomaže u ostvarivanju zajedničkih komunikacijskih ciljeva govornika i slušatelja. Dobro strukturiran govorni signal otporan je na različite oblike buke koji se mogu pojaviti u komunikaciji. Dobar izgovor na stranom jeziku osigurava lako primanje govornih obavijesti i manji zamor slušatelja. U suvremenim elektroničkim komunikacijskim uvjetima

govorni signal se često odašilje bez mogućnosti kontrole njegova prijema jer nema povratne sprege pa je također važno da on bude dobro izgovorno oblikovan (Horga 1974).

Slušanje govora temelji se na strukturi naše percepcije, a to znači da u zvučnom govornom signalu prepoznamo određene forme putem selekcije informativnih dijelova signala i zanemarivanja redundantnih dijelova. Kada sluša strani jezik, učenik ga sluša primjenjujući mehanizme slušanja materinskog jezika i zato griješi te tako razvija sistem grešaka. Cilj učenja izgovora je razviti u učenika novu strukturu slušanja tako da otkrije informativne dijelove govornog signala i izbjegne izgovorne pogreške. Dakle, učenik mora transferirati svoje slušanje u drugačiju akustičku strukturu. U tome nam pomažu različite optimalne kojima se ističu informativni dijelovi govornog signala. Suvremeni akustički aparati frekvencijskim i intenzitetskim isticanjem pojedinih dijelova govornog signala omogućuju takvo njegovo oblikovanje. Elektroakustički aparat SUVAG (univerzalni sustav verbotonalnog slušanja autora Petra Guberine) kao sistem frekvencijskih filtara omogućuje transmisiju govornog signala tako da se ostvare sljedeće optimalne:

- optimala ritma – niskopropusni filter s graničnom frekvencijom od 150 Hz,
- optimala intonacije – niskopropusni filter s graničnom frekvencijom od 300 Hz,
- optimala opće razumljivosti, tzv. generalna linija – dva pojasna filtra s graničnim frekvencijama od 400 do 800 Hz i 2400 do 6800 Hz,
- optimala za pojedine glasnike – različiti oktavni filtri od 75 do 12800 Hz.

Aparat SUVAG lingua koristi se u dvije varijante: a) razredna SUVAG lingua na kojoj se mogu ostvariti optimalne ritma, intonacije i opće razumljivosti i b) laboratorijska SUVAG lingua na kojoj se mogu ostvariti optimalne za pojedine glasove.

Slušanje govora transferiranog kroz pojedina optimalna područja predstavlja analitički postupak koji narušava princip globalnosti. To se osobito odnosi na postupke u korekciji pojedina glasa, odnosno u uporabi njegove optimalne. Međutim, svaki od tih analitičkih postupaka završava vraćanjem govora u njegovu globalnu formu (Rivenc 1991; Guberina 1886, 2013; Horga 2014). Optimalne ritma, intonacije i opće razumljivosti po svojoj su prirodi globalne jer se ostvaruju na rečenici ili fonetskom bloku. U ispravljanju izgovora pojedinog glasa narušavanje globalnosti je znatnije i zato je procedura precizno razrađena i provodi se ovim redom: 1. slušanje rečenice u kojoj je glas koji se vježba ili korigira, 2. slušanje rečenice kroz optimalu ritma i intonacije, 3. slušanje rečenice kroz područje opće razumljivosti, 4. slušanje rečenice kroz područje opće razumljivosti uz optimalu glasa koji se korigira, 5. ponavljanje rečenice, 6. ako je potrebno transfer na korektivnu optimalu, 7. slušanje rečenice samo kroz optimalu za korigirani glas, 8. davanje optimali direktnog kanala, 9. direktni kanal. Dakle, cijela procedura je krenula od globalne rečenice u kojoj je glas koji se korigira i s njom je završila uz pretpostavku da je postignut korektan izgovor korigiranoga glasa i da je sadržan u ponavljanju rečenice kroz direktni kanal.

Ovako detaljno razrađena metodologija usvajanja izgovora stranog jezika proizlazi iz teorijskih postavki AVGS metodologije o primarnosti govora u razvoju jezično-govornih sposobnosti govornika i iz postavljenog cilja postizanja izgovora izvornog govornika

određenog jezika. Tijekom vremena ublažili su se visoki zahtjevi za ostvarivanjem učenikova savršenog izgovora u stranom jeziku i skratila se faza nepisanja u poučavanju stranog jezika AVGS metodom. Nekim učenicima izgovor nije bio cilj učenja stranog jezika, neki su se smatrali tzv. "neauditivnim" osobama po svom kognitivnom funkcioniranju, engleski kao *lingua franca* postao je primjer govornika koji su savršeno vladali jezičnim strukturama, ali su zadržali izgovor s akcentom u kojem je bio vrlo vidljiv utjecaj njihova materinskog jezika. Sve su to mogli biti pragmatički razlozi koji su vodili prema ublažavanju zahtjeva za savršenim izgovorom u stranom jeziku i u AVGS metodi. Ali auditivni princip važan u početnim fazama učenja stranog jezika i zahtjev za mijenjanjem strukture slušanja i izgovora ostao je i nadalje unatoč činjenici da je u literaturi o stranim jezicima malen broj radova koji se bave primjenom fonetskih istraživanja u poučavanju i učenju jezika (Horga 1993). Učenicima je ostavljena sloboda izbora do koje mjere žele uložiti napor i vrijeme u savladavanje izgovora stranog jezika. Sretna je okolnost da je granica početka učenja stranog jezika pomaknuta prema nižoj dobi kada je učenje izgovora lakše i kada su i visoki ciljevi ostvarivi. Dosadašnja istraživanja pokazuju da ni na najvišim razinama učenja poznavanja hrvatskoga jezika izgovor nije sasvim usvojen, no prozodija se mijenja i nema iste elemente kao na nižim razinama – intonacije su govornije, kraće je vrijeme čitanja i manji je broj naglasnih odstupanja (Banković-Mandić 2012). Iskustveno je i teorijski dokazano da fosilizirane izgovorne pogreške fonološkog karaktera ometaju razumijevanje i onemogućuju učeniku ovladavanje višim razinama jezika pa nastavnici trebaju fonološke pogreške u hrvatskom kao inom na početnim razinama korigirati. Danas se izgovoru stranog jezika općenito ne pridaje velika pozornost, no potpuna ovladanost nekim jezikom može se postići tek kad je učenik njime i izgovorno ovladao (Celce-Murcia et al. 1996).

3. Sveučilišni program poučavanja hrvatskog jezika i suvremene metode poučavanja

Danas se općenito, u skladu sa suvremenim lingvističkim teorijama, pažnja u nastavi daje i razumijevanju govornog iskaza (Defterdverević-Muradbegović 1999: 6). Jezična se testiranja provode testiranjem svih jezičnih vještina – slušanja, čitanja, pisanja i govorne proizvodnje.²

Poučavanje hrvatskog kao drugog jezika na Filozofskom fakultetu u Zagrebu počelo je na temeljima u uvodnom poglavlju opisane audio-vizualno globalno-strukturalne metode. Na *Tečaju hrvatskog jezika* neizvorni su govornici po načelima AVGS metode pripremani za studiranje različitih programa na hrvatskom jeziku. *Tečaj hrvatskog jezika* organizacijski i stručno pripojen je 1986. Katedri za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku, a hrvatski se jezik počinje poučavati komunikacijsko-gramatičkim

² Dodatno u uobičajenoj podjeli fonetike na artikulacijsku i akustičku neki autori izdvajaju i auditornu (slušnu) fonetiku kao samostalnu disciplinu unutar opće fonetike (npr. Lakić 2015: 10) koja se bavi percepcijom glasova i njihovim dekodiranjem. U stručnoj literaturi na hrvatskom jeziku slušna fonetika nije izdvojena kao treća cjelina fonetike već se govori o percepciji izgovora i slušanju. No, naglašava se činjenica da je za slušanje na stranom jeziku važno naučiti i strategije slušanja (primanja fonetskih obavijesti).

pristupom. Tečaj je tada i preimenovan u *Pripremnu godinu studija*. Program je bio namijenjen stranim studentima i hrvatskoj iseljeničkoj zajednici (Cesarec 1998: 255). S povećanjem potrebe za učenjem hrvatskog jezika program uključuje i kulturološki dio na višim stupnjevima te obavezna 2 sata fonetske korekcije izgovora na nižim stupnjevima. Uz semestralne programe održavali su se i kraći ljetni tečajevi hrvatskog jezika. Godine 2007. poučavanje hrvatskog jezika slijedi nove primijenjenolingvističke i teorij-skolingvističke spoznaje te centar dobiva ime Croaticum – Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik. Program je prilagođen različitim razinama znanja hrvatskog jezika prema Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike (ZEROJ-u) od početne (A1) do visoke (C1) razine uz mogućnost pohađanja izbornih kolegija na engleskom i hrvatskom jeziku. Jedan od izbornih kolegija su i *Govorne vježbe (1–6)*. Program poučavanja akreditiran je kao sveučilišni modul cjeloživotnog učenja.

U Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike (iz)govor nije zanemaren (2005: 112) – jednako su zastupljene i opisane sve kompetencije – leksička, gramatička, semantička, fonološka, ortografska i ortoepska, i to na svim razinama poznavanja jezika. Fonološka kompetencija definirana je kao sposobnost primanja i proizvodnje zvučnih jedinica jezika i njihove realizacije u određenim kontekstima (alofona), fonetskih obilježja, strukture sloga, redukcije, asimilacije, elizije, naglašavanja riječi te kao sposobnost primanja i proizvodnje rečenične prozodije (logičkog naglasaka, ritma, intonacije) (ZEROJ 2005: 119, 120). Ortoepska kompetencija definira se kao sposobnost čitanja pravopisnih konvencija – sustava za bilježenje izgovora riječi i rečenica (ZEROJ 2005: 120, 121). Ova kompetencija u hrvatskom jeziku podrazumijeva prije svega poznavanje interpunkcije i konvencionalnog sustava za bilježenje naglasaka koje donose rječnici hrvatskog jezika, ali se u svakodnevnom pisanju ne koriste. Važno je uputiti, čak i korisnike početnih razina učenja, na oznake naglasaka u rječnicima – posebno na oznake za mjesto naglasaka i oznaku za zanaglasnu duljinu vokala (koju često neupućeni korisnici razumiju kao oznaku mjesta naglasaka) kako bi mogli pravilno realizirati mjesto naglasaka (Banković-Mandić 2017). S obzirom na opise jezičnih kompetencija u ZEROJ-u i opisne okvire za jezike te brojna istraživanja učenja i poučavanja hrvatskog kao J2 u Croaticumu su nastali Opisni okviri referentnih razina za hrvatski jezik A2–B2 (*Hrvatski A2: Opisni okvir referentne razine A2* (2017), *Hrvatski B1: Opisni okvir referentne razine B1* (2013), *Hrvatski B2: Opisni okvir referentne razine B2* (2015)) u kojima se u posebnim poglavljima obrađuje i fonetska kompetencija za svaku razinu prema ZEROJ-u.

Tako se za razinu A2 hrvatskog jezika može reći da su usvojeni svi glasovi hrvatske abecede, ali izgovor nekih glasova može biti problem, ovisno o prvom jeziku. Fonetska se odstupanja na ovoj razini toleriraju, važno je korigirati fonološka budući da ona ometaju razumijevanje. Na razlikovanju parova afrikata po zvučnosti na ovoj razini ne treba inzistirati, ali ako govornik *dž* zamjenjuje s *č* ili *đ* s *ć*, takav izgovor treba korigirati – ovakvo nerazlikovanje ometa razumijevanje. Česti su četveročlani i peteročlani konsonantski sljedovi u hrvatskom jeziku (*vrhnje*, *krvni*, *izvrstan*) pa na njih također treba obratiti pozornost i u početnoj fazi učenja. Mjesto naglasaka u hrvatskom jeziku nije stalno pa u učenju vokabulara treba obratiti pažnju i na naglasak, posebno u riječima u kojima se

kroz paradigmu mjesto naglasaka mijenja. Govornik hrvatskog jezika razine A2 trebao bi usvojiti mjesto naglasaka, tzv. udara, ali ne i tona. Naglaske realizirane s udarom kakve ne poznaje hrvatski jezik, ni jedna njegova varijanta, potrebno je u nastavi korigirati. *Staccato* ritam u čitanju na ovoj razini prisutan je samo u čitanju novog ili zahtjevnijeg teksta. Iz sugovornikovih intonacija govornik razine A2 može prepoznati je li riječ o pitanju, čuđenju ili neutralnoj izjavi. Posebno je važno na početnim razinama poučavanja pojačano koristiti prozodijska sredstava kao što su ton i intonacija, glasnoća i naglasak, boja glasa, stanke i ritam, mimika i gesta. Preporučljivo je u poučavanju koristiti što više svakodnevnih fraza i čestih kolokacija jer su korisniku na razini A2 upravo nužne jednostavne rečenice, fraze i formule kako bi prenio ograničenu informaciju u svakodnevnim situacijama (ZEROJ 2005: 29), a one i jesu dio udžbeničkog materijala za poučavanje jezika na početnim razinama na Croaticumu.

Za razinu B1 ZEROJ navodi da je izgovor potpuno razumljiv čak i kad se povremeno osjeća strani naglasak i pojavljuju povremene pogreške u izgovoru. Stoga govornik hrvatskog jezika razine B1 može usvojiti mjesto naglasaka, tzv. udara, ali ne i tona. Može na ovoj razini usvojiti i opreke dugih i kratkih slogova (Njezina je *kōsa* crna. To je *kōsa* crta). Govornicima na razini B1 toleriraju se povremena pogrešna mjesta naglasaka (npr. prijatelj, obitelj). Naglaske realizirane s udarom kakve ne poznaje hrvatski jezik, a ni jedna njegova varijanta, potrebno je korigirati. Naglaske koji postoje u hrvatskim idiomima, a razlikuju se od standardnih, ne treba korigirati, ali je dobro upozoriti na njih. U učenju vokabulara važno je uputiti govornike i na naglasne modele – u učenju gramatičkih preoblikovanja potrebno je učiti i promjenu mjesta naglasaka (*šešir* – *šešira*, *razgovarati* – *razgovaram*). Važno je i upoznati govornike s (ne)prelaženjem naglasaka u čestim riječima (*ne volim*, *ne da mi se*, ali: *ne želim*).

Na razini B2 od govornika se očekuje prihvatljiva intonacija bez sustavnih izgovornih pogrešaka. Govornici hrvatskog na razini B2 mogu zapisati sve glasove prema normi. S jednoslovima nemaju poteškoća, ali dvoslovi (*lj*, *nj*, *dž*) i troslovi (*ije*) mogu izazivati nedoumice. Pisanje troslova problem je i izvornim govornicima, a čitanje samo neizvornima. Neizvornim govornicima problem je i pisanje grafema *j*. Između dvaju vokala, od kojih je barem jedan /i/ ili /e/ u hrvatskom se izgovoru izgovara tzv. prijelazni klizeći poluvokal jednako kao da je prisutan fonem *j* pa tako jednako izgovaramo imena *Maria* i *Marija*, *Diana* i *Dijana*, *Viktoria* i *Viktorija*. Kod vlastitih imena pisanje je pitanje izbora, a kod drugih riječi pitanje norme, što je neizvornim govornicima ponekad problem – u primjerima *kemija*, *receptija*, *situacija* i sl. jer tu je norma više fonetska (tradicionalno je bila više fonemska), a u oblicima glagolskoga pridjeva radnoga u muškom rodu više je fonemska (Škarić 2009). Prema ZEROJ-u govornik na razini B2 može prepoznati ton i emocije u govoru, trebao bi ovladati pravopisnim pravilima kojima se signalizira rečenična intonacija – prepoznati i izraziti oduševljenje i zabilježiti ga usklikom, ili prepoznati i izraziti pitanje i označiti ga upitnikom.

Kao razlika razina B2 i C1 smatra se nijansiranje značenja intonacijama koje je prisutnije na razini C1. Naprednu razinu (C razinu) ZEROJ opisuje kao vrlo blisku izvornom govorniku.

Poteškoće u razumijevanju tzv. neprilagođenog govorenog teksta često uzrokuju i asimilacije koje se u pisanju ne provode kao i prelaženje naglaska na proklitiku. Neizvornim govornicima hrvatskog jezika posebno su problem asimilacije po zvučnosti, asimilacije po mjestu tvorbe i ispadanje glasova. Neizvorni govornici glavnom ne provode asimilacije u govoru sve do najviših razina, što je posve prihvatljivo (Banković-Mandić 2012). Važno je da ih osvijeste i tako razumiju asimilarni izgovor.

Međuodsjecom suradnjom polaznici Croaticumovih programa mogu pohađati individualnu korekciju izgovora po verbotonalnoj metodi sa studentima završnih godina Odsjeka za fonetiku, a već navedeni izborni kolegiji *Govorne vježbe 1–6* temelje na principima globalno-strukturalne metode prilagođene grupnoj nastavi. Tako se u sklopu *Govornih vježbi* na početnom stupnju polazi od slušanja kraćih govornih cjelina i jednostavnih intonacijskih jedinica, a potom se kreće na slušanje, čitanje i razumijevanje cjelovitih pojednostavljenih tekstova, uz korekciju određenih glasova ovisno o J1. Adaptirane bajke su izvrstan materijal za poučavanje jezika iz više razloga – to su tekstovi s izraženom afektivnošću koja omogućava tzv. globalno čitanje. Afektivni dio poruke olakšava razumijevanje nepoznatog verbalnog sadržaja. I inače je u razvoju govora prvoga jezika aktivnija neverbalna sfera, a potom se taj odnos mijenja te bi put u novi jezik trebao ići od neverbalnog k verbalnom, od emotivnog k racionalnom, ne obrnuto, smatra Rozman (1988). Ista autorica dodaje da je pokret osnovni pokretač razvoja govora, memorije i mišljenja te put u novi jezik treba ići korištenjem različitih kanala: vida, sluha, okusa, opipa, mirisa i pokreta kako bi se zadovoljio omjer od 60:40, omjer poznatog i informativnog prema teoriji informacije. Učeniku u početnoj fazi ne smijemo objašnjavati nikakve zakonitosti koje upravljaju njegovim govornim ostvarenjem jer bismo time izgubili spontanost. Značenjski sistem na stranom jeziku treba razviti prirodnim putem, a ne preko značenjskog sistema materinskog jezika jer će inače učenik najprije prebacivati misli u materinski pa to postaje buka u kanalu koja remeti produkciju i percepciju. *Govorne vježbe* na početnoj razini na Croaticumu temelje se na pojednostavljenom tekstu poznatih bajki, a na višem početnom stupnju uz različite tekstove prihvatljivog vokabulara i na nekim antologijskim hrvatskim pjesmama čime se dodatno uvježbavaju govorne vrednote. U *e-tečajevima hrvatskog jezika* otvorenog tipa za razine A1 i A2³ u tzv. *Fonetskom kutku* učenici također mogu uvježbavati slušanje i razumijevanje govornih cjelina i naglasaka nakon što su poslušali cjelovit tekst s istim jezičnim jedinicama.

Budući da su govorne vježbe na Croaticumu grupne, na nastavi se ispravljaju samo fonološka odstupanja, a silabi su usklađeni s razinom poznavanja jezika i napravljeni su u skladu sa ZEROJ-em. Najbrojniji su polaznici na Croaticumu početnici pa se na kolegiju *Govorne vježbe 1* skupine oblikuju prema prvom jeziku polaznika. Tako se uspješnije otklanjaju izgovorna odstupanja koja su uglavnom povezana s obilježjima prvog jezika. Svi početnici u učenju hrvatskog jezika uvježbavaju čitanje govornih cjelina i mjesto naglaska, a s obzirom na prvi jezik uvježbava se izgovor pojedinih glasova. Studenti španjolskog govornog područja uvježbavaju razlikovanje parova *b* i *v*, *s* i *z* i glasa

³ E-tečaj razina A1 i A2 za hrvatski jezik izradili su lektori i fonetičari Croaticuma.

c. Govornici njemačkog i talijanskog govornog područja uglavnom uvijekavaju zvučne i bezvučne parove ($s - z$), arapskog hrvatski vokalski sustav, govornici slavenskih jezika kao i govornici engleskog nesliveni izgovor glasa *lj*, govornici kineskog i japanskog jezika razlikovanje parova *l* i *r* itd. Važno je na početnom stupnju učenja hrvatskog jezika ukloniti fonološka odstupanja jer ona onemogućuju napredovanje učenika – fosilizirana odstupanja onemogućuju ovladavanje vještinama slušanja i komunikacijom općenito.

Izvanseučilišne metode poučavanja stranih jezika koje su danas popularne na društvenim mrežama promoviraju alternativne i/ili suvremene pristupe učenju koje stavljaju naglasak na afektivne, socijalne i fizičke komponente učenja za razliku od tzv. klasičnih i/ili institucionaliziranih programa kod kojih je naglasak na kognitivnim komponentama učenja (Banković-Mandić 2016).

Ovdje će se izdvojiti samo neki pristupi. Primjerice tzv. cjelovit pristup učeniku stranog jezika uključuje fizičku, duhovnu, afektivnu i socijalnu dimenziju kao temelj poučavanja stranog jezika kako ističe *lingvistička psihodramaturgija*, metoda tzv. psihodrame koja se razvila kasnih sedamdesetih u Njemačkoj (Črnivec 1993). Uočavamo sličnost ovog pristupa s takozvanim holističkim univerzumom o kojem govori Pansini (2001). Holističko ili integrativno ili subliminalno učenje (*superlearning* u SAD-u) prema Črnivec (1993) kombinira sugestopediju i neurofiziologiju. Na sugestopediji se temelji i *The ACT Approach - Acquisition through Creative Teaching*, metoda koja potiče učenikovu fantaziju i odvažnost. Učitelj ove metode treba uključiti u nastavu humor, igru, iskoristiti svoje neverbalno izražavanje – boju i visinu glasa, mimiku, oduševljenje gradivom i sl. Na sličnim se principima temelji i *Helen Doron metoda*, koja promovira učenje engleskog jezika na principima slušanja, kreativnosti i općenito neverbalnom izražavanju. Suvremene metode daju prednost govorenom jeziku nad standardnim jezikom.

Za francuski su jezik (Blanche-Benveniste 1990, 1997 te Morel i Danon-Boileau 1998, prema Defterdwarević-Muradbegović 1999) napravljeni djelomični opisi govorenog jezika. Za engleski je jezik dostupno suvremeno izdanje: *Spoken English Learned Quickly PDF* (Lundquist 2024), za njemački, španjolski, talijanski i ruski također su dostupna izdanja s autentičnim dijalozima (Schwartz, 2001; Alonso, Ortega 2017; Serianni, Castelvechi 1999, Khrakovskaya 2014), no te su publikacije usmjerene na česte kolokacije i razgovorne forme, manje na detaljnije opise izgovora. Za hrvatski jezik nedostaje suvremenih ortoepskih priručnika.

4. Udio fonetike u priručnicima i online alatima za poučavanje bosanskog i srpskog jezika

Istražujući mogućnosti učenja srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika pomoću digitalnih alata, internetskih tečajeva i priručnika stavili smo u fokus analizu metoda i pristupa koje nude dostupne internetske stranice, aplikacije i udžbenici, s posebnim osvrtom na razvijanje govorne i slušne kompetencije te primjenu umjetne inteligencije (AI) u poučavanju. Rezultati pokazuju da većina suvremenih tečajeva naglašava komunikacijsku funkcionalnost jezika, ali rijetko nude sustavne fonetske i metodičke smjernice.

Dominantan oblik samostalnog obrazovanja u posljednje vrijeme jest digitalno učenje stranih jezika. Brojne internetske platforme i aplikacije nude tečajeve jezika koji kombiniraju interaktivne sadržaje, audiovježbe i individualnu nastavu s izvornim govornicima. Takav trend prisutan je i kod učenja južnoslavenskih jezika – bosanskog, hrvatskog i srpskog.

Pretražujući dostupne online resurse i udžbenike za navedene jezike uočava se da srpski jezik ima najbrojnije online resurse. Analizom pristupa izgovoru, fonetici i govoru općenito uočen je nedostatak jasne metodičke strukture i sustavne obrade izgovora. U Tablici 1 nalazi se pojednostavljen osvrt na izvore i pristupe izgovoru dostupne online za bosanski, hrvatski i srpski jezik.

Tablica 1. *Izgovorni pristupi u online izvorima za bosanski, hrvatski i srpski*

jezik	Online izvori za učenje jezika, aplikacije i platforme	Udio fonetskih tema	Preporuke za govorne uzore i izvore
bosanski	50languages, 17-minute-languages Akademija Oxford, upućivanje na platforme Forvo, Pimsleur, LingQ	Nema izdvojenih fonetskih tema, tečajevi usmjereni na gramatiku i pisanje	Slušanje medija (BHRT, Hayat TV, Face TV), <i>shadowing</i> , preporuča se učenje uz izvornog govornika (Preply, HelloTalk)
hrvatski	Croatian Language Academy (CLA), Crotalk.hr, Besplatni online tečajevi A1 i A2	Strukturirani opis fonetskih tema online A1 i A2 koje prate tekstove (izgovor pojedinih glasova, asimilacije u govornim riječima, mjesto naglasaka)	Preporučuju se aplikacije: Pimsleur Croatian, Forvo, Anki, <i>shadowing</i> , imitacija govora s medija (HRT, RTL, podcasti)
srpski	Brojni internetski tečajevi, Preply, 17-minute-languages, 50languages, Talkpal.ai, Loecsen.com	Razlikovanje glasova (č/ć, dž/đ, lj/l, nj/n), intonacija i naglasci	<i>Shadowing</i> glazba, serije, podcasti, interaktivni dijalozi, povezivanje AI i prepoznavanja glasa

Za srpski jezik dostupni su brojni internetski tečajevi. Platforme poput *Preply* omogućuju učenje kroz razgovor s izvornim govornicima, dok *17-minute-languages* i *50languages* primjenjuju tzv. *metodu dugoročnog pamćenja* te učenje fraza i izraza iz svakodnevnih situacija.

Neke aplikacije, poput *Udvaranja na srpskom (17-minute-languages)*, koriste interaktivne dijaloge i tematske cjeline kako bi potaknule spontan govor. Napredniji pristupi, primjerice *Talkpal.ai* i *Loecsen.com*, oslanjaju se na umjetnu inteligenciju i prepoznavanje glasa, čime omogućuju simulaciju stvarnog razgovora. Smjernice za učenje izgovora uglavnom se temelje na razlikovanju sličnih parova glasova (č/ć, dž/đ, lj/l, nj/n),

shadowing tehnici (ponavljanju izraza odmah nakon govornika što pomaže u poboljšaju izgovora, intonacije, ritma i fluentnosti). *Shadowing* slični principima AVGS metode gdje je učenik prvotno izložen govoru koji pokušava razumjeti, usmjerava pažnju na intonaciju, naglasak, ritam i izgovor. Tečajevi usmjeravaju na vježbanje intonacije i naglasnih obrazaca specifičnih za srpski standardni jezik.

Za bosanski jezik dostupni su jednostavniji internetski tečajevi, no većina se fokusira na gramatičke strukture i pisani jezik, uz minimalan naglasak na izgovor i slušanje. Na stranicama poput *50languages* i *17-minute-languages* korisnicima se nude osnovne lekcije vokabulara, dok institucionalni tečajevi, poput onih na *Akademiji Oxford*, ne uključuju detaljne fonetske upute.

Preporuke za poboljšanje izgovora temelje se na nekoliko metoda: slušanju bosanskih medija (BHRT, Hayat TV, Face TV), *shadowing tehnici* i oponašanju izgovora, korištenju alata *Forvo*, *Pimsleur* i *LingQ* te je kao i za srpski fokus na vježbanju izgovora glasova č, ć, dž, đ, lj, nj, š i ž.

Za bosanski se jezik preporuča učenje uz izvornog govornika (npr. preko *Preply* ili *HelloTalk*), osobito u početnim fazama učenja. *Forvo*, *Pimsleur* i *LingQ* su popularni alati i aplikacije za učenje jezika, a svaki od njih nudi specifične metode i pristupe za poboljšanje vještina jezika. *Forvo* je platforma koja nudi izgovor riječi, ima bazu podataka s audiosnimkama riječi koje izgovaraju izvorni govornici. *Pimsleur* je sustav za učenje jezika koji se također temelji na auditivnom učenju. Ovaj pristup se fokusira na verbalno učenje jezika, s naglaskom na izgovor i slušanje. Fokusira se na svakodnevni govor. *LingQ* je platforma koja koristi metodu učenja jezika kroz čitanje i slušanje knjiga, članaka, podcasta te videozapisa i omogućuje korisnicima da nauče jezik u kontekstu. Ova platforma pruža prijevode i definicije riječi, a korisnici mogu slušati i pratiti tekst istovremeno, što pomaže u učenju točnog izgovora u kontekstu upotrebe jezika.

Ovdje ćemo se kratko osvrnuti i na dostupne komercijalne oblike online tečajeva za hrvatski jezik. Kao što je već opisano, akademski oblici online tečajeva za A1 i A2 razinu razvijeni na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, nude strukturirane sadržaje s fonetskim kutkom, što ih čini rijetkim primjerima digitalnih tečajeva s jasno definiranom fonetskom komponentom. Komercijalni tečajevi poput *Croatian Language Academy (CLA)* i *Crotalk.hr* promoviraju “nove metode učenja jezika”, no često bez jasnog objašnjenja što one uključuju. U kontekstu AI i samostalnog učenja, internetskim pretraživanje uočeno je da se preporučuje korištenje aplikacija *Pimsleur Croatian*, *Forvo* i *Anki*, također i *shadowing tehnika* kao i za bosanski i srpski te imitacija govora s medijskih sadržaja (HRT, RTL, hrvatski podcasti).

Analiza dostupnih tečajeva i priručnika pokazuje da je učenje hrvatskog, bosanskog i srpskog jezika u digitalnom prostoru pretežno komunikacijski orijentirano, s naglaskom na razumijevanje i spontan govor. Metode učenja i fonetske komponente često nisu jasno definirane. Rijetko se navodi konkretna metoda poučavanja, a opis interaktivnih pristupa uglavnom ostaje na razini općih tvrdnji. Pozitivna novina jest integracija umjetne inteligencije i prepoznavanja glasa, koja omogućuje simulaciju stvarnog razgovora. Takve tehnologije mogu doprinijeti razvoju govorne kompetencije, no zasad nisu

dovoljno razvijene ni kvalitetne te zbog toga mogu biti frustrirajuće za govornike jer često prihvatljiv izgovorni oblik ne prepoznaju kao pravilan izgovor.

Učenje južnoslavenskih jezika putem digitalnih alata postaje sve dostupnije, ali istodobno i metodološki neujednačeno. Srpski i bosanski tečajevi često daju prednost vokabularu i svakodnevnim frazama, dok hrvatski tečajevi, posebno oni akademski, uvode sustavniji fonetski pristup. Glavni izazov ostaje nedostatak jasne metodičke strukture i sustavne obrade izgovora. Kombinacija tradicionalnih priručnika i modernih AI alata mogla bi u budućnosti omogućiti učinkovitiji razvoj slušnih i govornih vještina te potaknuti standardizaciju digitalne nastave južnoslavenskih jezika.

5. Zaključno o ulozi fonetike u nastavi hrvatskog kao stranog, bosanskog i srpskog kao stranog te stranih jezika općenito

Za ovaj je rad sustavno istražen pristup fonetskim temama u radovima za hrvatski kao strani jezik. Slušanje je u učenju stranih jezika najteža jezična razina. Nije uvjetovano samo fonološkim elementima, ali ako su fonološke zakonitosti uvježbavane i usvojene, to uvelike doprinosi razumijevanju slušanog teksta. Uočeno je da govornici iste jezične razine koji su imali govorne vježbe na početnoj razini učenja imaju bolje slušanje – precizniji su u glasovnoj analizi i sintezi pa je i to važan argument o važnosti fonetike u nastavi stranih jezika. Izgovor u nastavi hrvatskog kao drugog i stranog jezika na sveučilišnoj nastavi u Croaticumu nije zapostavljen jer se na jezičnoj nastavi razvija vještina razumijevanja slušanog teksta, no analizom udžbeničkog materijala uočeno je da se samom izgovoru pridaje manje važnosti u odnosu na druge vještine.

U budućim bi istraživanjima bilo važno napraviti pregled radova o izgovornim temama za bosanski i srpski.

Učenje bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika putem interneta sve je dostupnije i raznolikije, no istodobno i metodološki neujednačeno pa bi bilo korisno u izradi izvora za online poučavanje osvrnuti se na rezultate istraživanja fonetskih tema koji mogu doprinijeti kvaliteti novih materijala. Dok tradicionalni udžbenici naglašavaju strukturu i gramatiku, suvremene aplikacije i AI tečajevi pomiču fokus na slušanje, govor i interaktivnost, ali često izostaje precizniji teorijski okvir, a može ih se naći u temeljima AVGS metode koja se razvila još sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Za kvalitetniji razvoj govorne kompetencije nužno je povezati **digitalne alate s fonetskim i metodičkim zna-
njem**, što bi moglo predstavljati važan smjer budućeg razvoja nastave južnoslavenskih jezika kao stranih.

Literatura

- Alonso, Pilar, María Ortega (2017), *Habla español como un nativo*, Anaya ELE, Madrid
- Banković-Mandić, Ivančica (2012), *Izgovorna obilježja učenika hrvatskoga kao drugoga i stranoga jezika na različitim stupnjevima znanja*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Banković-Mandić, Ivančica (2016), "Jednom davno i danas – bajka kao model poučavanja inoga jezika", u: Banković-Mandić, I., M. Čilaš Mikulić, A. T. Juričić, ur., *Treći zbornik Savjetovanja za lektore inojezičnog hrvatskog*, 13–28, FF press, Zagreb
- Banković-Mandić, Ivančica (2017), "Izgovorna kompetencija", *Hrvatski A2: opisni okvir referentne razine A2*, u: Grgić, A., M. Gulešić Machata, ur., 199–210, FF press, Zagreb
- Celce-Murcia, Marianne, Donna Brinton, Jane Goodwin (1996), *Teaching pronunciation: A reference for teachers of english to speakers of other languages*, Cambridge University Press, New York
- Cesarec, Marijana (1998), "Trideset i pet godina tečaja hrvatskoga jezika", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 32, 255–258.
- Council of Europe (2005), *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje*, Školska knjiga, Zagreb
- Črnivec, Ljubica (1993), "Alternativne metode i tradicionalna nastava stranih jezika", u: M. Andrijašević, M., Y. Vrhovac, ur., *Trenutak sadašnjosti u učenju jezika*, *Zbornik Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku*, 37–43, HDPL, Zagreb
- Defterdarević-Muradbegović, Almasa (1999), "Uloga fonetike danas u nastavi stranog jezika", *Govor*, 1, 1–13.
- Germain, Claude (1993), *Évolution de l'enseignement des langues: 5000 ans d'histoire*, CLE international, Paris
- Grgić, Ana, Milvia Gulešić Machata (ur.) (2017), *Hrvatski A2: Opisni okvir referentne razine A2*, FF press, Zagreb
- Grgić, Ana, Milvia Gulešić Machata, Iva Nazalević Čučević (ur.) (2013), *Hrvatski B1: Opisni okvir referentne razine B1*, FF press, Zagreb
- Guberina, Petar (1967), "Audiovizuelna globalnostrukturalna metoda", *Govor*, 1–2, 5–30.
- Guberina, Petar (1986), "Lingvistika govora kao lingvistička osnova verbotonalnog sistema i strukturalizam u općoj lingvistici", *Govor*, 1, 3–18.
- Guberina, Petar (2013), *The Verbotonal Method*, C. Roberge, ur., ArTresor naklada, Zagreb
- Gulešić Machata, Milvia, Ana Grgić (ur.) (2015), *Hrvatski B2: Opisni okvir referentne razine B2*, FF press, Zagreb
- Horga, Damir (1974), "Optimalna forma akustičkog kanala u učenju stranog jezika", *Strani jezici*, 2, 85–91.
- Horga, Damir (1993), "Fonetika i učenje stranih jezika", u: Andrijašević, M., Y. Vrhovac, ur., *Trenutak sadašnjosti u učenju jezika*, *Zbornik Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku*, 53–60, HDPL, Zagreb
- Horga, Damir (2014), "Guberina's phonetics in pronunciation trainig", u: Dulčić, A., ur., *Actuality of Guberina's thought in the century of mind*, VIIIth International Symposium of the Verbotonal System, 117–130, Poliklinika SUVAG, Zagreb

- Khrakovskaya, Natalia (2014), *Разговорный русский язык (Razgovornyj russkij jazyk)*, Zlatoust, Sankt-Peterburg
- Lakić, Igor (2015), *Fonetika i fonologija engleskog jezika – skripta*, <https://milicavukovic.yolasite.com/resources/Fonetika/Fonetika%20-%20skripta.pdf> (pristupljeno 20. 3. 2022.)
- Lindblom, Björn (1990), "Explaining phonetic variation: A scetch of the H H theory", u: Hardcastle, W. J., A. Marchal, ur., *Production and Speech Modeling*, 403–440, Dordrecht, Kluwer
- Lundquist, Lynn (2024), *Spoken English Learned Quickly PDF*
- Pansini, Mihovil (2001), *Opće vebotonalne optimale*, www.suvag.hr
- Prebeg-Vilke, Mirjana (1977), *Uvod u glotodidaktiku*, Školska knjiga, Zagreb
- Rivenc, Paul (1991), "Problematique SGAV (Strukturo-Globale Audio-visuelle) aujurd'hui", *Revue de Phonetique Applique*, 99–101, 121–132.
- Rozman, Maja (1988), "Pokretom do govora memorije i mišljenja na stranom jeziku", *Strani jezici*, XVII, 4, 266–276.
- Schwarz, Monika (2001), *Alltagssprache Deutsch: Redewendungen, Umgangssprache, Slang*, Hueber Verlag, Ismaning
- Serianni, Luca, Carlo Castelvechi (1999) *Italiano colloquiale: Parole ed espressioni di uso quotidiano*, Bonacci Editore, Roma
- Stern, Hans Heinrch (1983), *Fundamental Concepts of Language Teaching*, Oxford University Press, Oxford
- Škarić, Ivo (2009), *Hrvatski izgovor*, Globus, Zagreb

Online sadržaji

- 17-Minute Languages – *Učenje srpskog/bosanskog jezika*. Dostupno na: <https://www.17-minute-languages.com/hr/>
- 50Languages – *Learn Serbian/Bosnian/Croatian Online*. Dostupno na: <https://www.50languages.com>
- A1.HR, A2.HR – *Internetski tečajevi hrvatskog jezika* (Filozofski fakultet u Zagrebu)
- Akademija Oxford – *Kurs bosanskog i crnogorskog jezika*
- Croatian Language Academy – <https://cla-croatian.com>
- Crotalk.hr – *Tečajevi hrvatskog jezika za tvrtke*
- Loecsen.com – *Naučite srpski*
- Preply – *Intensive Serbian Online Courses*. Dostupno na: <https://preply.com/en/online/tutors-intensive-serbian>
- Talkpal.ai – *Učenje srpskog jezika pomoću umjetne inteligencije*

Vesna Bjedov: Učeničeva uporaba udžbenika hrvatskoga jezika

Udžbenik je oduvijek imao važnu ulogu u institucionalnom odgojno-obrazovnom prostoru kao sudjelujući čimbenik u izgradnji učenikova identiteta kojega čine ne samo njegov spoznajni svijet nego i emocionalni te afektivni potencijal. Iako je u današnjoj nastavi razvidna sve veća tendencija uporabe obrazovne tehnologije, pri čemu se nerijetko i pretjeruje, udžbenik je i nadalje ostao značajnim komunikacijskim resursom u procesu učenja i poučavanja. U okruženju različitih izvora znanja, pri čemu multimedijски koncept pruža nove i dinamične mogućnosti oblikovanja odgojno-obrazovnih sadržaja, udžbenik postaje većim izazovom proučavanja te predmetom različitih znanstvenih zanimanja i rasprava. U ovome će se radu fokusirano promatrati učenikova uporaba udžbenika hrvatskoga jezika u procesu učenja tijekom i izvan nastave s osobitim obzirom na aktivnosti na nastavi koje uključuju uporabu udžbenika. Cilj je utvrditi u kojoj se mjeri učenici koriste udžbenikom u procesu učenja. Rezultati su pokazali da 93 % učenika (N=207) ima svoj udžbenik hrvatskoga jezika od čega se 43 % učenika (N=95) njime (uglavnom) koristi u učenju kod kuće. Na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika 51 % (N=114) učenika (uglavnom) se koristi udžbenikom hrvatskoga jezika pri učenju sudjelovanjem u različitim aktivnostima. Međutim, rezultati su također pokazali i različitost u učestalosti uporabe udžbenika hrvatskoga jezika među učenicima osnovne škole, gimnazije i strukovne škole, pri čemu se učenici osnovne i strukovne škole u prosjeku značajno češće koriste udžbenikom u odnosu na učenike gimnazije.

Ključne riječi: udžbenik hrvatskoga jezika, učenici, nastava hrvatskoga jezika, uloga udžbenika u učenju i poučavanju.

Student's Use of Croatian Language Textbooks

The textbook has always played an important role in the institutional educational space as a participating factor in the construction of the student's identity, which consists not only of his cognitive world, but also of his emotional and affective potential. Although in today's teaching there is a growing tendency to use educational technology, which is often exaggerated, the textbook still remains an important communication resource in the learning and teaching process. In the environment of various sources of knowledge, where the multimedia concept provides new and dynamic possibilities for shaping

educational content, the textbook becomes a greater challenge for exploring and the subject of various scientific interests and discussions. In this paper, we will focus on the students' use of Croatian language textbooks in the learning process inside and outside of the classroom, with particular regard to classroom activities that include the use of textbooks. The goal is to determine the extent of the students' use of the textbook in the learning process. The results showed that 93% of students (N=207) have their own Croatian language textbook, of which 43% of students (N=95) use it (mostly) in learning at home. In each Croatian language lesson, 51% (N=114) of students (mostly) use the Croatian language textbook while participating in various activities. However, the results also showed a difference in the frequency of use of Croatian language textbooks among elementary school, high school, and vocational school students, with elementary and vocational school students on average using textbooks significantly more often than high school students.

Key words: Croatian language textbook, students, Croatian language teaching, the role of textbooks in learning and teaching.

1. Uvod

Udžbenici jezika nude širok raspon mogućnosti učenja i poučavanja te potičaje za razvoj komunikacijskih vještina i jezične svijesti kod učenika. Od udžbenika se očekuje inovativnost i kreativnost te relevantnost glede učenikovih potreba i mogućnosti. To znači da sadržaj udžbenika treba biti autentičan, zanimljiv, jasan i poticajan. Vježbe, zadatci i aktivnosti koji se u udžbeniku navode trebaju biti konkretni, ciljni, razložno objašnjeni te zorni i nekomplikirani kako bi se učenici bez problema mogli snalaziti u njihovome ostvarivanju. Udžbenik treba inicirati procese učenja bez dogmatskog nametanja krutih metoda. Također, treba biti usmjeren uporabi, što znači osposobljavanju učenika za učinkovitu primjenu jezičnih pravila i norma. Kao posrednici između učenika i jezika, udžbenici trebaju biti podrška u učenju (Richards 2001). Upravo je ta veza između učenika i udžbenika važna jer je udžbenik knjiga namijenjena učeniku, a to znači pomoć učeniku u ovladavanju jezikom na razini njegove funkcionalne primjene, dakle razvoju komunikacijske kompetencije. Ta kompetencija, prema Canale i Swain (1983), uključuje četiri kategorije: gramatičku kompetenciju koja obuhvaća poznavanje jezičnoga koda, omogućuje znanje i razumijevanje odgovarajuće uporabe jezičnih oblika; diskursnu kompetenciju koja označuje sposobnost govornika povezati rečenice u smislen koherentan diskurs; sociolingvističku kompetenciju koja uključuje poznavanje društveno-kulturnih pravila jezika i diskurs u kojemu se jezik koristi te stratešku kompetenciju koja se odnosi na verbalne i neverbalne komunikacijske strategije (Gómez-Rodríguez 2010). Obuhvatnost navedenih kompetencija predstavlja važan komunikacijski resurs koji udžbenik treba osigurati, stoga je učenikova uporaba udžbenika važan dio procesa učenja. U ovome će se radu istražiti učenikova uporaba udžbenika hrvatskoga jezika u odnosu na

sljedeće kategorije: 1) učenikovo korištenje udžbenika u učenju kod kuće, 2) učenikovo korištenje udžbenika na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika te 3) učenikovo korištenje udžbenika na nastavi hrvatskoga jezika u različitim aktivnostima i zadacima. U odnosu na treću navedenu kategoriju istražiti će se i devet potkategorija. Namjera je ovoga rada utvrditi koriste li se učenici udžbenikom hrvatskoga jezika u učenju na nastavi i izvan nje.

2. Udžbenik – višesmjerna interakcija i integracija

Da bi udžbenici ostvarili svoju svrhu, trebaju biti koncipirani tako da omogućuju interakciju, korištenje informacija, aktivnosti dijeljenja, rješavanja problema, igranja uloga. Udžbenici trebaju povezivati različite vještine slušanja, govorenja, čitanja i pisanja te učenje gramatike s komunikacijskim zadacima (Gómez-Rodríguez 2010). Isto tako, udžbenik treba osigurati autentične jezične aktivnosti i komunikacijske uzorke te pristup temeljen na zadacima koji uključuju rješavanja jezičnih pitanja i problema. Također, treba ponuditi zanimljive teme i sadržaje, poticati suradničko učenje, rad u skupini, odnosno rad u paru. U dizajniranju je udžbenika važna postupnost koja u jezičnoj praksi uključuje kontrolirane aktivnosti ponavljanja, zatim aktivnosti u kojima učenik ima mogućnost vlastitoga izbora jezičnoga materijala te aktivnosti koje uključuju spontaniji i autentičniji učenikov jezik u stvarnom komunikacijskom kontekstu. Spretna izbalansiranost navedenih tipova jezične prakse čini udžbenik učinkovitim i učenicima uporabljivim nastavnim resursom. Znači, gramatički fokus i njegov odnos s komunikacijskim funkcijama treba biti koherentan i dobro razvijen u svakoj udžbeničkoj jedinici (Gómez-Rodríguez 2010). Dakle, udžbenici trebaju podjednako biti orijentirani učenju i vježbanju gramatičkih sadržaja te vježbanju komunikacijskih vještina (čitanje, slušanje, govorenje i pisanje). Nadalje, trebaju biti fokusirani na autentične zadatke u kojima je važna učenikova izvorna uporaba jezika te kontekst stvarnoga života. Autentičnost se zadataka i aktivnosti postiže uključivanjem učenika u kratke prezentacije, igranje uloga, projektni rad, intervju, igre, rasprave u skupinama ili parovima. Također, udžbenički zadatci trebaju poticati učenike na produktivne, receptivne, interaktivne aktivnosti u usmenom ili pismenom obliku, posrednoj (blog, online chatovi) ili neposrednoj komunikaciji (u učionici tijekom nastave). Od udžbenika se očekuje i metodička kreativnost u kojoj nema mjesta predvidljivosti i obrascima koji se katkada mogu naći u udžbeničkim jedinicama. Udžbenici trebaju biti kreativni, vizualno atraktivni i motivirati učenike na učenje. Tekstovi trebaju biti pažljivo i metodički osmišljeni u slijedu koji uključuje motivaciju i uvođenje učenika u rad, zatim sam proces učenja, aktivaciju i produkciju pri čemu je potrebno slijediti niz koji se kreće od receptivnih (čitanje i slušanje) do produktivnih vještina (govor i pisanje) (Gómez-Rodríguez 2010). Nedvojbeno, udžbenici predstavljaju vrijedan komunikacijski resurs, kako za učenike tako i za nastavnike. Oni uključuju integrirane vještine, progresivno učenje različitih jezičnih sadržaja, razvoj jezičnih funkcija te pružaju aktivnosti za rješavanje problema. Osim toga, udžbenici povezuju jezične sadržaje s učenikovim

zanimanjima i težnjama, integriraju učenje jezika s drugim nastavnim predmetima te kombiniraju različite pristupe kako bi pomogli učenicima u ovladavanju jezičnim znanjem i njegovoj primjeni. Udžbenici ne samo što predlažu dobro organizirano i sustavno napredovanje u smislu opsega i slijeda jezičnih sadržaja i vještina, nego su također i snažan vodič u samoj nastavnoj praksi (Gómez-Rodríguez 2010).

3. Udžbenik i multimodalna pismenost

U današnjim udžbenicima sadržaji su predstavljeni ne samo lingvističkim sredstvima nego i nejezičnim sustavima. To znači da se uz tekstualni materijal u udžbenicima pojavljuju i slike kao vizualni elementi te različite oznake, dijaloški baloni, ilustracije koji čine multimodalni udžbenički sloj. Između tekstova i okolnih slika ostvaruju se intermodalni odnosi u smislu njihove povezanosti odnosno načina njihove korespondencije. Snažna kohezija slike i teksta te popratnih aktivnosti olakšava bogatije razumijevanje i dublje učenje (Weninger 2020). Napredak multimedijske tehnologije stvorio je mogućnosti za integraciju različitih modaliteta u udžbenike, poput slika, riječi, boja, pa i zvuka. "Sada je nemoguće pronaći smisao tekstova, čak i samo njihovih jezičnih dijelova, bez jasne ideje o tome čemu te druge značajke mogu pridonijeti značenju teksta" (Kress 2000: 337). Integracija različitih modaliteta udžbenike čini učenicima privlačnijima, poticajnijima te podržavajućima u procesu učenja. Zbog multimodalne prirode udžbenika učenici uživaju više slobode u uspostavljanju putova čitanja u skladu sa svojim interesima, predznanjem i potrebama (Ajayi 2012). Vizualni prikazi postali su sveprisutna i vidljiva značajka udžbenika i taj pomak u oblikovanju višestrukih načina multimodalnosti sugerira i određene promjene u društvenim i pedagoškim odnosima, odnosno označava vodoravne, otvorenije i participativnije odnose između autora udžbenika, nastavnika i učenika (Bezemer i Kress 2010). Multimodalni resursi udžbenika od nastavnika i učenika zahtijevaju nove vrste razumijevanja teksta, primjerice, na koji način multimodalni resursi udžbenika postaju važnim aspektom izgradnje i oblikovanja znanja. Također, multimodalni udžbenici, koje donose multimedijske tehnologije, doveli su do novih tekstualnih iskustava, društvenih praksi i popratnih pismenosti (Kern 2006). Način na koji su jezični sadržaji predstavljeni u udžbenicima su "...sastavni dio značenja, kreativnosti i učenja" (Jewitt 2008: 34). To znači da skup različitih multimedijalnih materijala u udžbenicima postavlja različite zahtjeve i ima potencijalni utjecaj na oblikovanje identiteta te sklonosti učenju (Cope i Kalantzis 2009; Gee 2003; Lemke 2005). Ovo stajalište sugerira da je jedan od aspekata nastavnikova rada poučavanje učenika eksplicitnim analizama značenjskoga sloja koje može učenicima pružiti "...alate za njihovo vlastito društveno, kulturno i lingvističko istraživanje" (Warschauer i Meskill 2000: 308). Na taj se način učenici mogu pripremiti za kritičku pismenost te redizajnirati tekstove na načine koji transformiraju znanje (Behrman 2006; Walker i Bean 2005) (prema: Ajayi 2012).

4. Udžbenik kao mogućnost

U jezičnom kurikulumu udžbenici se drže relevantnim nastavnim materijalom. Unatoč utjecaju novih tehnologija, udžbenici i nadalje imaju važnu ulogu u nastavi jezika te su koristan izvor i nastavnicima i učenicima. Udžbenici su bogat izvor sadržaja, tekstova i aktivnosti koje omogućuju ostvarivanje ishoda učenja definiranih predmetnim kurikulumom. Udžbenik pruža mogućnost prilagodbe i modificiranja, korištenja autentičnih materijala i poticaj izradi vlastitih. Kao jedan od mnogobrojnih resursa u oblikovanju nastave, udžbenik omogućuje promjenu, izostavljanje, dodavanje ili reorganizaciju sadržaja kako bi se učinio učinkovitijim i prikladnijim izvorom u nastavi. Katkada je potrebno promijeniti vježbe, aktivnosti i zadatke koje udžbenik nudi kako bi im se dao dodatni fokus ili zadatci mogu sadržavati nedovoljno vježbe, stoga će biti potrebni dodatni zadatci. Takvo preinačivanje i proširivanje udžbeničkih zadataka, kao i bilo kakva druga prilagodba i modifikacija, bitna je vještina nastavnika. Tim procesima nastavnik prilagođuje tekst, individualizira ga za određenu skupinu učenika čineći ga boljim nastavnim resursom. O oblicima prilagodbe koje nastavnici provode korisne su razmjene informacija među samim nastavnicima (Richards 2001).

5. Nastavnikova uloga i učenikova uporaba

S jedne strane, postoje nastavnici koji podržavaju korištenje udžbenika u nastavi jezika, dok s druge strane postoje nastavnici koji zanemaruju uporabu udžbenika (Ansary 2002), uz argument da nijedan udžbenik ne može odgovoriti stvarnim i različitim potrebama pojedine skupine učenika. Neki drugi nastavnici ne vole ovisnost o udžbenicima, nego su skloniji koristiti se svojim vlastitim materijalima. Naravno, ravnoteža između uporabe udžbenika i korištenja drugih dopunskih materijala i izvora može biti dobro rješenje između ovih dviju krajnosti. Svojim dodatnim materijalima nastavnici mogu dopuniti i obogatiti učenje i poučavanje određenih jezičnih tema, iako i poučavanje temeljeno na udžbeničkim materijalima ima svoje dobrobiti, poglavito za same učenike. Naime, udžbenici pružaju metodičke modele i postupke, razrađene aktivnosti i zadatke, moguće odgovore, pa čak i procese vrednovanja. Znači, udžbenici mogu biti temeljna polazišna točka u kreiranju i izvedbi nastave, ali je važna i nastavnikova inicijativa, odnosno usmjeravanje učenika na uporabu udžbenika te razmišljanje pri odabiru udžbenika o tome nudi li udžbenik dovoljno mogućnosti za komunikacijsku interakciju i autentičnu uporabu jezika (Gómez-Rodríguez 2010). Multimodalna koncepcija udžbenika zahtijeva od nastavnika poučiti učenike kako se koristiti tim resursima, a to znači kako uspostaviti veze između vizualnih oblika znanja i učenja (Jewitt 2008). Vizualne se slike uglavnom koriste za ilustraciju i motivaciju učenika, a rijetko za uključivanje učenika u kritičku analizu (Ajayi 2012). Prema Hobbs i Frost (2003), vizualne poruke, kao sastavni dio tekstova, još uvijek se često ignoriraju ili se s njima površno postupaju. S obzirom na to da multimodalnost uključuje razumijevanje načina na koji učenici tumače, razumiju i

stvaraju tekstove, uloga je nastavnika poučiti učenike "...tumačenju različitih kombinacija načina predstavljanja značenja koje novi tehnološki alati omogućuju" (Kern 2008: 7). To znači da čitanje današnjih udžbenika zahtijeva više od sposobnosti dekodiranja jezičnih materijala, više od konvencionalne lingvističke sposobnosti. U tom zahtjevu nastavnikova je uloga iznimno važna, a to znači podrška i pomoć u izgradnji učenikovih multimodalnih vještina za tumačenje strukture prikaza i informacija u udžbenicima na načine koji najbolje podržavaju njihovo razumijevanje (Ajayi 2012).

6. Opis metodologije istraživanja

U ovome će se radu istražiti učenikova uporaba udžbenika hrvatskoga jezika u odnosu na tri kategorije: 1) učenikovo korištenje udžbenika u učenju kod kuće, 2) učenikovo korištenje udžbenika na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika te 3) učenikovo korištenje udžbenika na nastavi hrvatskoga jezika u različitim aktivnostima i zadacima. U odnosu na treću navedenu kategoriju istražiti će se i devet potkategorija. Namjera je ovoga rada utvrditi učenikovu uporabu udžbenika hrvatskoga jezika na nastavi i izvan nastave. Da bi se ispitala učenikova uporaba udžbenika hrvatskoga jezika, primijenjen je upitnik koji je obuhvatio osam (8) tvrdnja koje čine istraživačku građu te dva pitanja kojima se od sudionika tražilo izjašnjavanje o spolu i razredu koji pohađaju. U ovome se radu raščlanjuju tri tvrdnje te devet pottvrdnja i to:

1. Koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika u učenju kod kuće.
2. Na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika.
3. Koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika na nastavi hrvatskoga jezika i to:
 - u individualnom radu pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik
 - u radu u paru pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik
 - u skupinskome radu pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik
 - čitanjem udžbeničkoga teksta
 - čitanjem udžbeničkoga teksta uz obilježavanje
 - čitanjem udžbeničkoga teksta uz postavljanje pitanja
 - odgovaranjem na postavljena pitanja u udžbeniku
 - rješavanjem postavljenih zadataka u udžbeniku
 - ostalo – molim, napišite što.

Uz svaku je tvrdnju i pottvrdnju bilo ponuđeno nekoliko odgovora, a od učenika se tražilo zaokruživanje jednog odgovora. Sudionici su istraživanja na pitanja odgovarali na ljestvici Likertova tipa od pet stupnjeva: (1) *ne*, (2) *uglavnom ne*, (3) *niti da niti ne*, (4) *uglavnom da* i (5) *da*.

Svi su dobiveni rezultati u odnosu na navedene tri tvrdnje i devet pottvrdnja prikazani u brojevanim i postotnim omjerima. Dobiveni su rezultati prikazani i analizirani na ukupnom uzorku te u usporednom odnosu: osnovnoškolski ispitanici, gimnazijski

ispitanici i ispitanici srednje strukovne škole. Uz prvu i drugu tvrdnju uz svaki se odgovor tražilo obrazloženje. U ovome se radu donose sva obrazloženja koja su učenici napisali uz svaki pojedini odgovor i to u izvornom obliku, bez prepravljanja i jezičnog uređivanja. Dobiveni su rezultati uz svaku tvrdnju analizirani, a obrazloženja uz pojedine odgovore interpretirana. Istraživanje je provedeno 2024. godine, uz prethodnu suglasnost roditelja učenika i ravnatelja škole.

6.1. Sudionici

Sudionici su istraživanja bili osječki učenici osnovne škole, gimnazije i srednje strukovne škole. Ukupno je sudjelovalo 222 učenika, od toga 76 učenika osnovne škole ili 34,2 %, zatim 76 učenika gimnazije, što je također 34,2 % i 70 učenika strukovne škole ili 31,2 %. S obzirom na spol, u istraživanju je sudjelovalo 84 muških sudionika (37,8 %) i 138 ženskih sudionika (62,2 %). Broj učenika po vrsti škole prikazan je u Tablici 1, a broj sudionika po spolu u Tablici 2.

Tablica 1. *Broj sudionika po vrsti škole*

Škola	Broj učenika	Postotak
Osnovna škola	76	34,2
Gimnazija	76	34,2
Strukovna škola	70	31,5
<i>Ukupno</i>	222	100,0

Tablica 2. *Broj sudionika po spolu*

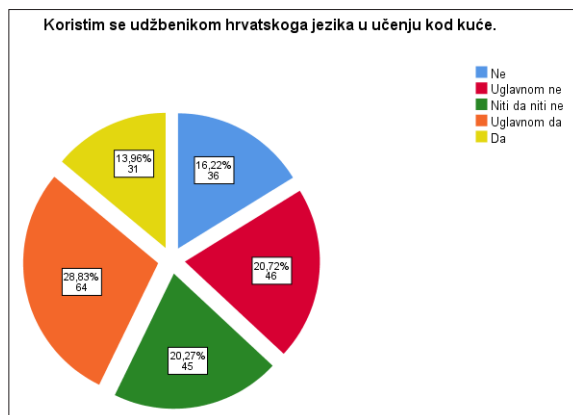
Spol učenika	Broj učenika	Postotak
M	84	37,8
Ž	138	62,2
<i>Ukupno</i>	222	100,0

7. Rezultati i rasprava

U ovome će se poglavlju analizirati i interpretirati dobiveni rezultati na ukupnom uzorku te u usporedbi osnovne škole, gimnazije i strukovne škole.

7.1. Učnikovo korištenje udžbenika hrvatskoga jezika u učenju kod kuće – prikaz rezultata na ukupnom uzorku

Glede tvrdnje o učenikovo uporabi udžbenika u učenju kod kuće, razvidna je zastupljenost svih ponuđenih odgovora, Slika 1. Najveći broj sudionika izjasnio se odgovorom *uglavnom da*, njih 64 ili 28,83 %. Odgovore *uglavnom ne* (njih 46 ili 20,72 %) i *niti da niti ne* (njih 45 ili 20,27 %) odabrao je gotovo jednak broj ispitanika, a podjednak je omjer razvidan i u odgovorima *ne* (36 sudionika ili 16,22 %) i *da* (31 sudionik ili 13,96 %).



Slika 1. Učnikovo korištenje udžbenika hrvatskoga jezika u učenju kod kuće

Uz tvrdnju: *Koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika u učenju kod kuće.* tražilo se obrazloženje odabranog odgovora koje su napisali svi ispitanici sudionici. Uz odgovor *ne* zabilježeno je 36 obrazloženja, uz odgovor *uglavnom ne* 46 obrazloženja, uz odgovor *niti da niti ne* 45, *uglavnom da* 64 i uz odgovor *da* 31 obrazloženje, Tablica 3.

Tablica 3. Obrazloženja odgovora uz tvrdnju: *Koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika u učenju kod kuće.*

1 = Ne (ukupno 36 odgovora)	Učim iz bilježnice. / Učim iz bilježnice. / Više volim učiti iz bilježnice zato što zapišemo sve najbitnije i lakše je. / Većinom sve pišemo u bilježnicu i učim iz nje, udžbenike koristimo za čitanje pjesama / Jer mislim da ne mogu učiti iz njega / Hrvatski ne učim preko udžbenika nego preko online sadržaja / Sve što je važno piše mi u bilježnici. / Ne učim iz udžbenika / Ne učim iz udžbenika. / Učim iz bilježnice / Ne učim hrvatski jezik / S profesoricom temeljito prođemo svaki sadržaj koji zapisujemo ili nam da isprintano / Ne koristimo udžbenik / Ne koristim udžbenik / Sve materijale dobijem u školi/na teamsu te mi udžbenik u tom pogledu ne treba. / Profesorica sve detaljno objasni na satu / Svi materijali za učenje se nalaze u bilježnici / Nevidim potrebu za korištenjem udžbenika, pošto mi je sadržaj iz bilježnice dovoljan. / Profesorica detaljno predaje i zahvaljujućim dodatnim materijalima netrebam udžbenik / Nije mi potreban za učenje, sve potrebno nalazi se u bilježnici / Učim preko interneta i bilježnice / Na satu radimo s profesoricom koja detaljno objašnjava sve / Sve naučim na satu / Sav sadržaj

1 = Ne (ukupno 36 odgovora)	<i>prođemo sa profesoricom na satu i materijali budu objavljeni na Teamsu pa nema potrebe / Učim iz bilježnice ili iz prezentacija od profesorice / Koristim materijale sa sata jer prof. odlično objašnjava / Koristim se bilježnicom i materijalima za rad koje dobivamo na satu / Nije mi potrebno, učim iz bilješki sa sata / Imam drugi izvor / Nije mi potreban s obzirom da zapisujem vrlo detaljne bilješke te nam profesorica daje potrebne materijale za učenje / Ne učim baš iz udbenika, više iz radne / Ne učim zato što ne želim / Ne učim. / Nisam uspjela učiti / Ne učim / Učim iz bilježnice / Nemam svoj udžbenik hrvatskog jezika / Zato što ne učim</i>
2 = Uglavnom ne (ukupno 46 odgovora)	<i>Ne koristim udžbenik jer u bilježnici mi je sve sažeto i učim iz bilježnice. / Ja učim iz bilježnice, ili iz materijala koje nam nastavnica pošalje / Imam svoje zabilješke sa sata, koje su mi bolje i lakše za učiti. Jer mi je sve na jednom mjestu. / Lakše mi je učiti iz bilježnice jer tamo imam sve najbitnije / Sve pišem u bilježnicu, tako mi je lakše. / Zato što mi se većina gradiva nalazi u bilježnici i zato što je sažetije. / Koristim se bilježnicom jer imam zapisano sve što mi je potrebno jer je dodatno objašnjen neki pojam / Koristim bilježnicu / Više koristim bilješke iz bilježnice / Učim iz bilježnice iz hrvatskog / Većinu vremena koristim se bilješkama iz bilježnice. / Većinu materijala dobijemo od nastavnice. / Kada učim kod kuće koristim bilježnicu i bilješke u kojima je izvučeno sve važno. / Većinom učim iz bilježnice / Zato što nema dovoljno informacija. / Uglavnom ne, zato što se više koristim bilježnicom kad učim. / Zato što ne pišu svi najbitniji pojmovi, a ima previše toga ne toliko bitno / U udžbeniku mi je nejasno objašnjeno gradivo te mi je ponekad zbunjujuće jer ima puno teksta, a ono bitno nije istaknuto. / Sadržaje za ispit i za učenje pronalazim zato na internetu ili učim iz bilježnice. / Koristim većinom bilježnicu i radne listiće koje nam profesorica da na satu, u udžbeniku je preopširno i ne znam koje informacije su bitne, a koje ne. / Veći dio gradiva pišem u bilježnicu te se udžbeniku baš i ne snalazim. / Ima previše teksta i nije dobro raspoređen. / Koristim uglavnom bilježnicu u kojoj pišem bilješke / Većinom se koristim internetom i informacijama koje nam profesorica da na satu / Rijetko učim hrvatski, a i kada ga učim rijetko koristim udžbenik / Najviše učim iz nastavnog materijala i portfolia kojeg vodim na satu. Udžbenik koristim samo ako mi nešto fali u bilješkama / Koristim materijale sa sata, uglavnom portfolia / Više se koristim internetom ili bilješkama s nastave / Koristim materijale s nastave i svoje detaljne bilješke / Bolje mi je bilježnicom ili internetom učiti / Udžbenik koristimo kada obrađujemo lektire / Učim iz bilježnice Jer profesorica objavljuje na teams materijale / Učim većinom iz bilježnice iz bilješki sa sata koje radimo s profesoricom / Učim iz bilježnice. / Udžbenik koristim uz radnu / Jer većinu stvari prepisem iz bilježnice a malo iz udbenika / Pa i ne učim samo pročitam prije ispita / Nije mi najjasniji i preferiram učiti iz bilježnice, ali ako nemam neku lekciju u bilježnici onda se koristim udžbenikom / Zato što izbjegavam učenje hrvatskog / Zato što većinom učim iz bilježnice di je bolje objašnjeno a u udžbeniku piše više općenito / Ne učim, ne zanima me hrvatski / Koristim se bilježnicom, ili pitanjima za ponavljanje, jer se lakše snalazim u tomu nego u udžbeniku / Većinom učim preko prezentacija koje nastavnica napravi / Često ne koristim udžbenik, otvorim ga prije testa. / Većinom učim iz prezentacija i dobivenih pitanja / Jer koristim bilježnicu / Dobijemo pitanja i odgovori su u bilježnici</i>

3 = Niti da niti ne (ukupno 45 odgovora)	<i>Ja nekad učim a nekad ne. / Nekada učim nekada ne / U bilježnici je ukratko napisano / Učim iz bilježnice te gledam primjere iz udžbenika / Najčešće imam sve u bilježnici ali ako nemam potražim u udžbeniku. / Većinom učim iz bilježnice i s papira te s interneta. / Udžbenik samo pročitam zbog toga što je previše informacija u njemu / Većinom najvažnije imam u bilježnici, a ono što nedostaje tražim u udžbeniku. / Ne nađem sve potrebne podatke za učenje u udžbeniku. Pa se služim internetom. / Nekad se služim udžbenikom a nekada se služim internetom / Kod kuće se koristim udžbenikom samo prije ispita, no više koristim bilježnicu i internet. / Nekada se koristim i internetom jer mi da više informacija nego udžbenik / Rijetko učim hrvatski, a i kada učim rijetko koristim udžbenik / Nekada nema dovoljno informacija za učenje i profesorica mora dosta nadopuniti / Nekada kada učim da / Udžbenik je nekako pre jednostavan, nalaze se samo osnove nema baš nekih obrazloženja. / Koristim udžbenik samo kada mi trebaju neke osnovne stvari vezano za neku temu. / Ako mi treba nešto više koristim se internetom / Koristimo samo kad je nužno i kad je ispit ali najviše se koristim bilježnicom / Nekad je koristan mogu se snaći ali neke pojmove nemogu pronaći / Kad imamo ispit učim više i oslanjam se na bilježnicu no ponekad pogledam u udžbenik da bih provjerio i da mi pomogne bolje shvatiti gradivo koje ne razumijem / Uzbenik iz hrvatskog koristim a ne koristim koristim kada me zanima i kako se pise kad pisem sastavak za neki predmet a inače nekoristim / Nekoristim ga zato što teško učim iz njega / Nekada ne zbog toga što na satu zapišemo najbitnije što treba i primjere nekada čak i što nema u udžbeniku, a nekada da kada sami radimo nešto kod kuće ili da zapišemo nešto više / Ne učim baš puno kod kuće / Koristim se i udžbenikom i bilježnicom / Koristim se udžbenikom samo da ispravim jedinice, ovako baš se ne koristim udžbenikom. / Služim se i svojom bilježnicom uz udžbenik jer mi je lakše pratiti / Služim se i svojom bilježnicom zato što većinu toga imam u bilježnici. / Služim se i bilježnicom i udžbenikom zato jer imam dosta toga zapisanog. / Ne koristim baš udžbenik, jer učim iz bilježnice. / Služim se i udžbenikom, ali i bilježnicom zato što mi je više toga napisano. / Služim se nekada udžbenikom, ali najviše bilježnicom. / Imamo dosta toga zapisanog u bilježnici tako da se koristim udžbenikom samo kad mi baš nešto bitno fali ili trebam opširnije objašnjenje nečega. / Pa većino koristim bilježnicu jer u njoj imam više i bolje objašnjeno nego što je u udžbeniku. / Pa nekada i pročitam nešto, a nekada i ne. / Služim se svojom bilježnicom jer mi uglavnom sve piše u njoj i više razumijem kada čitam iz bilježnice nego kada čitam udžbenik. / Najčešće učim iz bilježnice ali ponekad koristim i udžbenik, lakše mi je iz bilježnice jer je kraće a ipak točno napisano. / Ponekad se služim udžbenikom, samo kada je potrebno. / Većinom se služim bilježnicom. / Služim se bilježnicom i udžbenikom. / Iz udžbenika učim definicije a iz bilježnice neke primjere od te definicije. / Služim se svojom bilježnicom više nego udžbenikom, ali za neke više informacije koristim udžbenik. / Koristim ga da obrađujem tekstove, pjesme i sve što koristimo i radimo na satu, ali van toga ga ne koristim. / Uglavnom na internetu pronalazim informacije. / Ovisi. Najviše učim iz bilježnice, ali i udžbenik pomogne. / Koristim za domaću zadaću / Pa samo kada mi zatreba za odgovoriti na neka pitanja ili za neke definicije / Pa nemam nekad potrebe / Ovisi šta moram učiti / Nenosim ga</i>

4 = Uglavnom da (ukupno 64 odgovora)	Učim iz bilježnice i udžbenika / Većinom učim iz udžbenika, a malo iz bilježnice. / Učim najčešće iz udžbenika, ali se dogodi (rijetko) da učim iz bilježnice. / Uvijek koristim hrvatski jezik udžbenik kada nešto ne kužim i nekada čitam iz bilježnice. / Učim najčešće pomoću udžbenika / Učim iz udžbenika, a nekad kad neuspijem naći pa učim iz bilježnice / Volim učiti iz udžbenika ali neke stvari iz bilježnice zato što su u udžbeniku samo definicije i ne objašnjava naj bolje. / Nekada umjesto udžbenika koristim bilježnicu da učim / Učim iz udžbenika i volim istražiti na internetu / Učim iz bilježnice i iz udžbenika gledam primjere / Koristim ga, jer informacije koje se nalaze u njemu budu u testu / Pri učenju se ponekad služim udžbenikom kako bih pobliže i detaljnije vidjela i definirala pojmove koje smo obrađivali na satu / Uglavnom se koristim udžbenikom za pripremu, ali nekad koristim bilježnicu ili Internet / Učim lakše uz udžbenik te je pregledniji / Nekad učim iz profesoričinog materijala / Većinu vremena se koristim udžbenikom dok učim za pismeni ispit / Prije testa uvijek se koristim udžbenikom ali i onim postavljenim za učenje i ponavljanje u google učionici / Koristim se najčešće prilikom učenja za ispit ili pisanja eseja, rješavanja zadataka / Većinom ga koristim uz pomoć ostalih materijala / Zato što u njemu imaju temeljna obilježja stvari i lekcija koje radimo / Koristim udžbenik kako bih se pripremila za testove i ispitivanja / Koristim se i udžbenikom i bilježnicom, ali više udžbenikom jer je sve dobro objašnjeno / Koristim ga kada trebam učiti većinu vremena, a ponekad i iz bilježnice učim / Koristim pojmove i sadržaje udžbenika i dobro mi služi, sve je objašnjeno i lako za shvatiti / Koristim ga samo u svrhu učenja za školu / Koristim ga uvijek kad učim za test ili odgovaranja ali i bilježnicu / Koristim udžbenik u svrhu učenja i izvlačenja bitnih natuknica / Koristim udžbenik kada imam test iz hrvatskog jezika, pomaže mi za bolju ocjenu u testu / Potreban mi je kad imam pripreme za test, ali se nekada koristim i vlastitim bilješkama / Potrebno mi je za primjere, a ostalo imam u bilježnici / Ponekad nekada sa bilježnicom ili sa udžbenikom, ovisi / Učim za ispit sa udžbenikom / Uglavnom da zbog toga što koristim i bilježnicu / Potreban mi je zato što ima opširnijeg sadržaja, ali učim i iz bilježnice / Potrebno mi je za ispite zato što ima definicija za ispit / Udžbenikom se služim kada učim no ne cijelo vrijeme zato što nekad mi nešto ne bude jasno u udžbeniku pa učim i preko interneta da si to razbistim i onda nastavim s udžbenikom / Učim iz udžbenika ali nekada ne sadrži informacije koje tražim pa upotrijebim bilježnicu te ostale online stranice / Udžbenik ima sve što nam treba što se tiče gradiva ima i sažeto gradivo i nemam zamjerki. / Bilo bi 5 samo da ja nisam lijen / Učim iz udžbenika, ali i iz bilježnice / Udžbenikom se koristim kako bi naučila i usavršila definicije, a vježbu prakticiram pomoću primjera iz udžbenika, radne bilježnice, bilježnice i glave / Koristim ga nakon odradene gramatike na satu pa onda ponovim kod kuće ili kada imamo ispit pa prođem kroz lekciju / Koristim udžbenik zato što je u njemu opširnije opisano gradivo i ima više primjera. / Kada mi je gradivo jasnije, potrebne su mi samo kratke bilješke u bilježnici / Koristim se udžbenikom najviše prije testova. / Pročitam lekciju nekoliko puta da si razjasnim pojmove / Koristim ga samo prije ispita ukoliko nešto ne razumijem / Često ga koristim, gotovo uvijek- U njemu ima većina stvari koje mi trebaju za rad, iako u ispitu često budu druge stvari. / Učim iz udžbenika i bilježnice, kako bi utvrdila gradivo prođem kroz udžbenik / Pri učenju za ispite i slično često udžbenik koristim kod kuće. / Najčešće samo da ponovim određeno gradivo i pogledam navedene primjere koji mogu biti u ispitu / Većinom ga koristim, ali nekad znam koristiti radnu i bilježnicu / Hrvatski jezik učim većinom iz udžbenika jer je pregledniji od bilježnice. Također u udžbeniku i bilježnici tekst je skoro uvijek isti / Koristim ponekad bilježnicu, a ponekad udžbenik. / Uglavnom koristim udžbenik za detaljnije informacije i objašnjenja. / Služim se osim udžbenika i bilježnicom, ovisi o gradivu, nekada mi je jednostavnije učiti iz udžbenika,

4 = Uglavnom da (ukupno 64 odgovora)	<i>a nekad iz bilježnice. / Uglavnom se služim udžbenikom, ali koristim i bilježnicu. / Uglavnom koristim udžbenik pri učenju, ali ponekad i bilježnicu. / Najčešće učim iz udžbenika ali nekad si isprintam neke dodatne materijale / Uglavnom koristim udžbenik. / Koristim se i udžbenikom i bilježnicom ali manje bilježnicom. / Uglavnom se služim udžbenikom zbog ljepše raspoređenih informacija / Uglavnom ga koristim za testove ili nekakvu pripremu za ispravke. / Uglavnom učim iz udžbenika, koristeći bilježnicu za pomoć. / Da, uglavnom učim iz svog udžbenika nakon neke lekcije ili kao ponavljanje prije testa. / Uglavnom prije testa učim iz udžbenika te ponovim iz bilježnice / Učim iz bilježnice i vrlo često koristim udžbenik da provjerim neke informacije / Koristim udžbenik za hrvatski jezik za ispite kada trebam učiti i kad profesorica zada tekst za čitanje. / Koristim kad imam domaću zadaću</i>
5 = Da (ukupno 31 odgovor)	<i>Jel najbolje učim iz njega / U udžbeniku piše više nego u bilježnici (malo kreativnije) / Da, koristim svoj udžbenik za učenje, samo ga nekad koristim i za zadaću. / Zato što u udžbeniku više i jasnije piše nego u bilježnici / Uvijek učim iz udžbenika, ali i iz bilježnice / Uvijek čitam i učim iz udžbenika hrvatskoga jezika. / Koristim se svim dostupnim izvorima znanja, naročito udžbenikom. / To mi je polazište prije svega koje mi olakšava posao / Treba mi dodatan sadržaj kojeg nema u bilježnici, jasnije, navikao sam na udžbenike / Učim samo za ispit, za to služi udžbenik / Koristim ga pri učenju / Udžbenik mi najviše pomaže pri učenju / Potreban mi je udžbenik zato što više stvari ima u udžbeniku / Potrebno mi je za ispite zbog definicija i primjera / Potrebno mi je za ispit / Uvijek učim za udžbenikom, kod kuće u sobi u kuhinji / Ja učim iz udžbenika jer ima mnogo više podataka nego u bilježnici / Potreban je jer je bolje obrazloženo nego u bilježnici / Koristim udžbenik kada učim za ispit, kada nešto prepisujem, a učim čak kada sama odlučim, itd..... / Mogu uz bilježnicu vidjeti još primjera pa mogu i bolje shvatiti temu / Za bilo koji ispit iz gramatike uvijek koristim udžbenik / Kada trebam učiti za ispit iz hrvatskog jezika uvijek koristim udžbenik + bilježnicu iz tog predmeta / Najlakše mi je učiti iz udžbenika jer je sve dobro objašnjeno, za svaku stvar ima i primjer i ima podebljano ili odvojeno sve što je bitno da naučim / Učiti uz udžbenik je lakše, svi važni podaci pišu na jednom mjestu, a oni najvažniji su zacrnjeni. / Lakše je učiti uz primjere kojih u udžbeniku ima puno / Koristim ga jer su ondje svi odgovori koje imam i sve što mi treba za ispit / Natuknice koje pišem na satu znaju biti neuredne i u udžbeniku je sve lijepo objašnjeno / Udžbenik koristim za učenje za testove zajedno uz RB, koristimo ga ponekad i na satu / Koristim ga uvijek za učenje, inače samo učim iz njega / Sadrži brojne primjere, sve informacije i rečenice koje koristimo u svakodnevnom životu a odnose se na lekciju koju obrađujemo / Da, zato što ne učim u školi / Zato što se u udžbeniku nalaze važni pojmovi i definicije iz kojih se uglavnom sastoji neki zadatak / Koristim ga kod kuće zato što sadržava sve informacije koje mi trebaju i sve što je rečeno na nastavi se nalazi u njemu</i>

* * *

Ako se pogledaju obrazloženja uz odgovor *ne*, može se uočiti kako ispitani učenici dominantno navode da uče iz bilježnice u kojoj se nalazi ono što je najbitnije, sažeto i na jednom mjestu. Također ističu i materijale koje im nastavnica priprema ili ih postavlja na mrežne platforme kojima se učenici koriste. Navedena obrazloženja nisu neočekivana, ali potiču na razmišljanje i propitivanje. S jedne strane, sažeti zapisi o jezičnim temama u bilježnicama učenika te pripremljeni materijali koji im se podijele zasigurno jesu pomoć

učenicima i doprinosi njihovom boljem snalaženju u sadržajima hrvatskoga jezika te većoj motivaciji za učenje. S druge strane, takav pristup ne samo što ograničuje učenikovu uporabu udžbenika, nego i uskraćuje učenikovu potrebu učiti¹ iz udžbenika. To ističu i sami ispitanici jer im nastavnica pripremi sve materijale i dobro objasni na nastavi. U obrazloženjima se također uočava i to da pojedini ispitanici nemaju udžbenik te nemaju naviku učiti iz udžbenika, odnosno uopće ne uče, ne zanima ih hrvatski jezik. Ovakvi stavovi, iako pojedinačni, signifikantno ukazuju na to da se intenzivno treba raditi na izgrađivanju radnih navika učenika, poticati i promicati vrijednost rada i učenja, posebno ljubav prema hrvatskome jeziku.

I obrazloženja odgovora *uglavnom ne* vrlo su slična obrazloženjima uz odgovor *ne*. Učenici više preferiraju bilježnicu zbog sažetosti, preglednosti, objedinjenosti, dok je udžbenik potpuno sporedan, što više nepotreban zbog (pre)opširnosti, odnosno *ima previše toga ne toliko bitno*. Također je važno uočiti obrazloženja u kojima pojedini ispitanici učenici navode kako se baš ne snalaze u udžbeniku jer je sve suviše općenito napisano te *U udžbeniku mi je nejasno objašnjeno gradivo te mi je ponekad zbunjujuće jer ima puno teksta, a ono bitno nije istaknuto*. Za učenikovu uporabu udžbenika, posebno za učenje kod kuće, važnu ulogu ima nastavnik koji svojim smjernicama, uputama i savjetima treba pomoći učeniku kod snalaženja u udžbeničkom tekstu. Naime, metodička paradigma udžbenika te njegova multimodalnost zahtijeva drukčije pristupe te multimodalnu pismenost specifičnu za čitanje udžbenika.

Da se udžbenik ne drži više najdostupnijim i najcrpljenijim izvorom znanja (Težak 1996), potvrđuju obrazloženja ispitanih učenika uz odgovor *niti da niti ne*. Osim bilježnice koja im je primarna, učenici se služe internetom, a udžbenik koriste prije ispita, zatim kada žele nešto provjeriti ili bolje razumjeti, u pisanju domaće zadaće te kada žele pronaći primjere. Dio učenika navodi da se koristi i bilježnicom i udžbenikom, a takva podjednaka zastupljenost i bilježnice i udžbenika razvidna je i u obrazloženjima odgovora *uglavnom da*. Međutim, u ovim se obrazloženjima vrlo jasno ističe da učenici uče iz udžbenika, vole učiti iz njega i to ponajprije zbog pripreme za pismene provjere znanja *jer informacije koje se nalaze u njemu budu u testu*. te u pisanja eseja, rješavanju zadataka i domaće zadaće. Učenici uočavaju da u udžbeniku ima mnoštvo primjera te *ljepše raspoređenih informacija*.

Vrlo slično razmišljaju i učenici koji su napisali obrazloženje uz odgovor *da*, što znači da je za njih udžbenik primaran, polazište za učenje i najbolje, ali i lakše, uče iz udžbenika. U dijelu se obrazloženja uočava usporedba udžbenika i zapisa u bilježnici, pri čemu učenici ističu kako daju prednost udžbeniku u odnosu na bilježnicu jer ga drže kreativnijim, jasnijim i sadržajnijim. Dio ispitanih učenika primjećuje da su u udžbeniku pojedini dijelovi istaknuti, da *svaku stvari ima i primjer i ima podebljano ili odvojeno sve što je bitno*

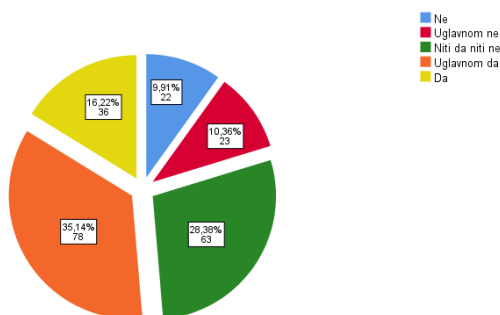
¹ Učiti iz udžbenika pridonosi i ostvarivanju međupredmetne teme propisane predmetnih kurikulumom *Učiti kako učiti*. Navedena međupredmetna tema je "...usmjerena na razvoj samostalnog, odgovornog i uspješnog učenika u procesu stjecanja znanja, vještina i stavova. Ostvarenje zadanih ciljeva međupredmetne teme Učiti kako učiti podrazumijeva učenika koji traži informacije i koristi se njima u svojoj okolini." To znači da je i udžbenik prikladan nastavni resurs na kojemu se ova međupredmetna tema itekako može ostvariti.

da naučim (...) svi važni podaci pišu na jednom mjestu, a oni najvažniji su zacrtnjeni. što im olakšava učenje, poglavito kada se pripremaju i uče za pismene provjere znanja.

7. 2. Učnikovo korištenje udžbenika na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika – prikaz rezultata na ukupnom uzorku

U odnosu na drugu tvrdnju o učenikovo uporabi udžbenika na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika, na Slici 2. razvidna je najveća distribucija među dvama odgovorima: *uglavnom da* koji je odabralo 78 sudionika ili 35,14 % i *niti da niti ne* koji je odabralo 63 sudionika ili 28,36 %. Odgovor *da* odabralo je 36 ispitanih sudionika, što je 16,22 %, a u podjednakom su omjeru zastupljeni odgovori *ne* (22 sudionika ili 9,91 %) i *uglavnom ne* (23 sudionika ili 10,36 %).

Na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika



Slika 2. Učnikovo korištenje udžbenika na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika

I uz ovu se tvrdnju tražilo obrazloženje odgovora koje su napisali gotovo svi sudionici. Uz odgovor *ne* 21 je obrazloženje isto kao i uz odgovor *uglavnom ne* (21), uz odgovor *niti da niti ne* 62 obrazloženja, uz odgovor *uglavnom da* 77 i uz odgovor *da* zabilježeno je 35 obrazloženja. Sva su obrazloženja navedena u Tablici 4. i to prema kategorijama odgovora.

Tablica 4. *Obrazloženja odgovora uz tvrdnju: Na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika.*

1 = Ne (ukupno 21 odgovor)	Više volim koristiti bilježnicu / Koristimo se online materijalima i skriptama / Nije nam potreban / Udžbenik nije potreban jer nam profesorica daje potreban materijal za rad / Potreban materijal dobijamo od profesorice i bolje je nego u udžbeniku, profesorica nam da sve potrebno / Jer ga ne koristimo toliko često, osim za neke tekstove. / Nije mi potreban kad nam profesorica da sve što nam treba / Uglavnom se ne koristim udžbenikom zato što profesorica iz hrvatskog sve detaljno objasni / Zato što nekad učimo o književnosti pa gledamo i učimo iz čitanke / Ne koristim na svakom satu / Profesorica detaljno objasni svako gradivo / Profesorica detaljno objasni gradivo na nastavi pa nema potrebe za udžbenikom / Profesorica sve materijale da na satu te mi udžbenik ne treba / Nemam potrebu koristiti ga / Koristimo se online sadržajima / Profesorica sve detaljno objašnjava / Nemam ga / Ne treba / Prof. pripremi dovoljno materijala da nam ne treba udž. / Profesorica na satu odlično predaje pa mi je bilježnica sa sata dovoljna / Ne koristimo se udžbenicima na satu jer nam profesorica daje potrebne materijale te se koristimo digitalnim alatima
2 = Uglavnom ne (ukupno 21 odgovor)	Jer uglavnom udžbenik mi nije potreban na nastavi. / Ne nosim ga svaki sat, jer ga ni ne koristimo uopće / Ne koristim ga toliko, nije nam potreban. / Većinom pišemo u bilježnice te to smatram najbitnijim / Nije mi potreban / Zato što je prešture napisano i bolje informacije pronalazim na internetu / Zato što mi nema puno koristi od udžbenika. Informacije su previše složene i komplicirane / Uglavnom se ne koristim udžbenikom jer je težak za nositi i sadrži previše informacija koje nisu razumljive. / Teško mi je shvatiti gradivo iz udžbenika i bolje se snalazim preko interneta / zato što nema koristi od njega samo je težak / Nastavnica otvori tekst na projektoru te tamo gledamo / Udžbenik nema baš nekih obrazloženja na neka detaljnija pitanja. / Ako baš trebam neko obrazloženje većinom pitam nastavnicu / Zato što nema dovoljno pojmova u udžbeniku / Koristimo ga samo kada na satu obrađujemo gramatiku, a kada imamo književnost onda se koristimo čitankom, tako da se NE koristimo udžbenikom na svakom satu / Na nastavi koristimo online sadržaje, te rijetko koristimo udžbenike. / Profesorica nam sve objasni puno bolje od udžbenika i nisu nam toliko potrebne priče koje se u njemu nalaze. / Koristimo druge metode učenja i ponavljanja u obliku prezentacija itd. / Koristim udžbenik hrvatskog jezika kada moram odgovoriti na pitanja iz udžbenika. / Često uopće ne koristim udžbenike na nastavi / Ne jer profesorica se detaljno objašnjava te se koristim bilježnicom / Najčešće prepisujem definicije s prezentacije i primjere s ploče, pa mi udžbenik nije potreban / Ne nosim svoj udžbenik skoro nikad.
3 = Niti da niti ne (ukupno 62 odgovora)	Jer ga uglavnom ne koristimo / Kada je potrebno, a većinom nije / Najčešće nam nastavnica daje materijale. / Ne koristim jer nam nije potreban na satu, puno je opširniji i ima puno teksta koji nije potreban. / Jer većinu sati pišemo u bilježnicu, a nekada imamo rad u udžbeniku / Koristim se samo kada nam profesorica kaže da trebamo raditi npr. Zadatak iz udžbenika ili kada trebamo čitati nešto. / Često hrvatski jezik učimo uz prezentacije ili nam profesorica diktira što trebamo zapisati, ali kada trebamo pročitati nešto iz udžbenika naravno da ga koristimo. / Nekada ponese moj par iz klupe pa djelimo udžbenik / Ovisi o gradivu koje radimo. / Viki prodala knjigu. / Ponekad više informacija nađem na internetu / Dobivamo dodatne zadatke koji se ne nalaze u udžbeniku / Kada učimo gramatiku, ali ima sati kada radimo književnost pa ne koristimo udžbenik / Da kada radimo gramatiku i ostalo, a ne kada radimo tekstove iz čitanke / Pod satima hrvatskog radimo i književnost / Nisu svi sati jezika, nego su

3 = Niti da niti ne (ukupno 62 odgovora)	i književnosti. / Ne koristim se uvijek udžbenikom hrvatskog jezika na satu hrvatskog jezika jer na satu ne radimo uvijek samo jezik / Ponekad radimo i književnost na satima. / Nekada radimo nešto na ploči jer nisu uvijek potrebni udžbenici. / Ponekad radimo i književnost pa nisu svi sati jezika. / Ne radimo svaki sat jezik, nego i književnost pa se koristimo udžbenikom književnosti. / Niti da niti ne jer nisu svi sati vezani za jezik. / Nekada ne radimo stalno iz udžbenika nego koristimo i nešto drugo ovisno o što radimo / Nekada ga ponesem, a nekada ne. Ako radimo nešto što nije vezano uz jezik, gramatiku, pravopis, tu se također koristimo našom čitankom / Ne radimo uvijek sate jezika nego radimo i književnost. / Češće radimo književnost, ali znamo i raditi gramatiku, jezik. / Ne radimo uvijek o jeziku, moramo raditi i književnost nekada / Pošto su nam sati jednom jezik a jednom književnost i ne koristimo se udžbenikom na svakom nastavnom satu. / Kada radimo neko novo gradivo onda da, ali pošto imamo kreativnu nastavnicu koja ima kreativne teme i načine učenja onda ne baš. / Nekad ne, jer imamo prezentaciju / Ponekad koristimo prezentacije ili materijal koji nam prof. zada / Pa ne koristimo baš na svakome jer nekada imamo radionice ili radimo nešto za što nam ne treba udžbenik / Nisu svi sati jezika i zato ga ne koristimo za sve sate. Koristimo (ga) za i književnost udžbenik kada ne radimo jezik. (Znamo raditi) / Udžbenik koristimo kada radimo jezika, a kada obrađujemo druge teme ga ne koristimo. / Ne koristim se baš svaki sat udžbenikom hrvatskog jezika jer imamo i sate književnosti. / Koristim udžbenik hrvatskog jezika kada radimo gramatiku i slično, a ne kada radimo književnost. / Jer nekad radimo i književnost i autore / Ponekad radimo nešto drugo / Sati hrvatskog jezika sastoje se i od sati književnosti / Na satu obrađujemo i lektire, književnost... / Niti da niti ne jer ne radimo uvijek sa udžbenikom hrvatskog jezika. / Ne radimo uvijek gradivo vezano za jezik. / Niti da niti ne jer ne radimo uvijek gradivo vezano za jezik. / Pod satima hrvatskoga obrađujemo i književnost / Ako neko pitanje neznam onda da a ako znam onda ne. / Na nekim satovima koristimo se čitankom, pri ponavljanju za ispit pišemo zadatke u bilježnici ili rješavamo radnu / nastavnica ponekad pripremi svoje materijale za sat pa po njima radimo. Iz udžbenika uglavnom čitamo samo tekstove ili se njime služimo kada dođu studenti. / Često ne koristim udžbenike na nastavi / Ne koristim ako radimo književnost / Prodala knjigu / Ne radimo uvijek ono što je u udžbeniku / Nekada koristimo, a nekada se koristimo čitankom / Ne zato što ga ne koristimo / Kada radimo nesto npr književnost onda koristimo ali inače ne za svaki sat / nekoristimo ga uvijek / kada nešto ne kužim onda uzmem udžbenik i potražim definiciju ili primjer kako se radi. / Ako mi netko posudi onda da / samo nekad koristim / Nekad ne radimo iz udžbenika / Ne koristim se na svakom satu, ovisi kako je nastavnica isplanirala sat / koristim ga ukoliko nastavnica postavi pitanje a ja ne znam odgovor pa ga potrazim u udžbeniku / Koristim udžbenik samo tad kad nam nastavnica kaže najčešće radimo s prezentacije ili ploče
4 = Uglavnom da (ukupno 77 odgovora)	Jer nam je potreban za nastavu / Pa većinom bude jedan udžbenik na klupi, pa se tako snalazimo / Zato što sve što radimo je kroz udžbenik / Jer moram / Moram. / Kad radimo neki tekst i odgovaramo na pitanja iz udžbenika. / Ponekad nastavnica donese materijale za sat pa ne moramo gledat u udžbenik, ali većinom ga koristimo / Nekad se bavimo nekim sadržajem kojeg nema u udžbeniku / Zato što većinu vremena radimo čitanje s razumjevanjem / Koristim udžbenik kada obrađujemo ulomke iz djela koja nismo u cjelovitosti pročitali / Koristim udžbenik samo kada nastavnik/ica zada / Nekad koristimo druge materijale / Zato što nastavnica često zahtjeva da ga koristimo / Tamo uglavnom nađem najbitnije podatke. / Uglavnom ga najviše koristim kada radimo književnost. / Uglavnom da jer sam kad radimo nove lekcije / Uvijek se trebamo koristiti udžbenikom / Pa većinom da / Nekad se dogodi da ga ni ne pogledamo, ali najčešće ga koristimo.

4 = Uglavnom da (ukupno 77 odgovora)	Ponekad moramo iz glave / U većini slučajeva da, ali ovisno o zadanom zadatku / Većinom na satima koristimo materijale iz udžbenika / Koristim se njime uvijek, jedino ga ne koristim kada profesorica zada zadatak koji nije iz udžbenika / Zavisi što nam profesorica da kao zadatak / Ne radimo uvijek gramatiku sve super / Osim gramatike radimo i književnost, razumijevanje pročitanog što udžbenik ne sadrži pa se koristimo drugim sredstvima / Najčešće nam nastavnik/ca zada zadatak vezan uz udžbenik. Obično bude obilježavanje teksta / Kada radimo novu lekciju otvorimo udžbenik / Koristim udžbenik za čitanje tekstova i učenje gramatike, osim, ako su dodatne informacije / Ako imam udžbenik, koristim ga. / Koristim se udžbenikom na satu / Za većinu sati je potreban udžbenik / Pa da kad ovisi šta radimo / Kada radimo gramatiku uvijek, ali kada radimo književnost onda ne / Ponekad gledam u udžbenik pa onda od tamo odgovorim, a ponekad iz bilježaka u bilježnici / Koristim udžbenik kad mi treba / Jako često koristimo udžbenike na satu, ali nekada koristimo samo bilježnicu / Zato što nekada riješavamo zadatke samo iz čitanke / Koristim ga kad je lekcija koju obrađujemo u njemu ili kada nastavnica kaže da ga otvorim / Zato jer nam treba da naučimo nešto / odgovaranje na pitanja, čitanja, novo gradivo, a ne kod sastavaka, zadaća / Za većinu lekcija nam treba udžbenik te ga skoro svaki sat koristimo. / Zato što na satu većinom radimo zadatke koji se tiču udžbenika. / Koristim ako nastavnik to traži i ako čitamo tekst / Koristim se udžbenikom jer sadrži puno djela koja su potrebna za obraditi u školskoj godini / Pa zato što je u udžbeniku uredno i bolje raspoređeno nego u bilježnici / Nekada koristimo i čitanku / Ne koristim se na svakom, ali se koristim kada ne stignem nešto prepisati ili kad mi je nejasno / Zato što zadatci koje radimo su u udžbeniku a posebno književnost / Pa nastavnica kaže da otvorimo, a i najlakše mi je koristiti se udžbenikom / Najjasnije / Jer nam nastavnica objašnjava uz pomoć udžbenika / Zaboravim udžbenik ponekad / Većinom. Obrađujemo lekcije kroz udžbenik, ali ponekad dobijemo listiće ili radimo preko materijala na internetu / Nisam zaokružila broj 5 jer ponekad profesorica ne koristi udžbenik za pojedinu aktivnost. / Rijetko kada ne koristimo udžbenik / Koristim kad ga ne zaboravim / Nečitljivo / Nekada ga ne koristimo, ali kada koristimo imam ga. / Koristim kad moram / Ponekad se koristim udžbenikom pri čitanju ulomaka književnih djela / Ponekad ne kada se na satu ne koristimo udžbenikom / Udžbenik ima tekst potreban za rad / Nekada, radi pjesme iz čitanke / Da, koristimo udžbenik, ali ne uvijek. Ne radimo nekad kada radimo u paru. / Potrebno mi je pri rješavanju radne / Kada obrađujemo novu lekciju se uvijek koristimo udžbenikom / tražimo primjere i definicije / Koristim ga kada nam nastavnica kaže da ga smijemo koristiti za radnu / Većinom se koristim sadržajem udžbenika i dodatnim sadržajem koji profesor pošalje / Uglavnom nastavnica kaže da ga koristimo, ali također se koristimo i radnim bilježnicama - koristimo ga za učenje novog gradiva / Potrebno nam je pri objašnjavanju lekcije / Potrebno nam je pri učenju novog sadržaja, ali nam i nastavnica dosta toga objasni / Potrebno mi je za novu lekciju / Većinu vremena ga koristimo ukoliko radimo lekcije koje se u njemu nalaze / Potrebno nam je pri objašnjavanju lekcije / Na skoro svim satima hrvatskog se koristimo udžbenikom pogotovo kada radimo novo gradivo
5 = Da (ukupno 35 odgovora)	Koristimo ga / Uvijek se koristim udžbenikom na satu hrvatskog jezika / Nemam obrazložiti ništa, Koristim ga / Da. Uvijek. / koristim se udžbenikom kada nastavnica kaže / Na satu hrvatskog jezika se gotovo uvijek koristimo udžbenikom te ga zbog toga uvijek koristim / Svaki sat se koristim udžbenikom za pomoć u nalaženju ključnih informacija / Nisam sigurna čime bih se drugim koristila osim udžbenika hrvatskog jezika na predmetu koji se temelji i bavi istim / Koristimo ga na svakom satu hrvatskoga

5 = Da (ukupno 35 odgovora)	jezika / Potreban je materijal za rad / zato što su definicije jasne i ima nekih dodatnih informacija / Tamo se nalazi sve najbitnije i ono što zapravo trebam zapamtiti, odnosno ponjeti sa sobom / Mogu popratiti bolje i lakše pamtim na satu / Više naučim dok nastavnik objašnjava, a ja pratim gradivo u udžbeniku / Trebam se služiti jer se sve vrti oko udžbenika / kada trebam nešto naći / Svaki sat ga nosim i koristim ako profesorica kaže / Koristim se udž. na svakom satu hrvatskog / Koristim se udžbenikom jer nam je potreban za obradu novog gradiva / Na svakom satu koristimo udžbenik / Moramo imati udžbenik na satu / potrebno je za rađanje novog gradiva / Uglavnom uvijek trebamo udžbenik zbog novog gradiva / Pomaže pri obrađivanju lekcije, stvaranju bilješki i shvaćanju nove lekcije / Zato što se u udžbeniku nalaze lekcije koje radimo na satu / Sadrži sve potrebne informacije za obrađivanje svake nastavne teme. / Da, uvijek / Često za pronalaženja nečeg / Uglavnom imamo neke zadatke za odraditi, te pri tome koristimo udžbenikom / Koristim udžbenik skoro svaki sat radi traženja odgovora i čitanja udžbeničkog teksta. / Je / jer je koristan udžbenik / Na svakom satu hrvatskog koristimo se udžbenikom / Potreban nam je u nastavi ima dobar tekst, grafikone / Pa otvorim ga jer mi objasni sve što trebam napraviti i kako trebam napraviti

* * *

U obrazloženjima odgovora *ne* razvidno je kako sudionici istraživanja ističu da im udžbenik nije potreban. Najčešći razlog zbog čega tako misle jesu detaljna objašnjenja nastavnice. Uz to, učenici se koriste i dodatnim materijalima koje im nastavnica priprema te ostalim izvorima učenja, poput online sadržaja, bilježnice i skripte.

I uz odgovor *uglavnom ne* učenici navode obrazloženja slična prethodnima. Uglavnom se ne koriste udžbenikom na nastavi jer im nije potreban, nastavnica sve dobro objašnjava, odnosno više se koriste bilježnicom. Također se uočavaju i oprečna obrazloženja: s jedne strane, *Zato što je prešturo napisano...*, a s druge strane *Informacije su previše složene i komplicirane*. Posebno su zanimljiva dva obrazloženja u kojima učenici procjenjuju korisnost udžbenika: *Zato što mi nema puno koristi od udžbenika. / zato što nema koristi od njega samo je težak*. Osim složenosti i kompliciranosti te nekorisnosti udžbenika, učenici su navodili da se koriste online sadržajima, čak ističu kako se bolje snalaze na internetu gdje neke informacije mogu prije pronaći nego u udžbeniku. Također, učenici navode prezentacije kojima se nastavnik koristi s kojih prepisuju i time se koriste na nastavi. Već je prethodno istaknuto kako nastavnik ima veliku i važnu ulogu u učenikovoju uporabi udžbenika, poglavito tijekom nastave hrvatskoga jezika. "Ako učenici imaju udžbenik, jer im ga je najčešće nastavnik preporučio, te ga i donose na nastavu, nastavnik im mora omogućiti da ga korisno na satu upotrijebe" (Težak 1996: 160).

Iako je u upitniku koji su učenici ispunjavali bilo eksplicitno navedeno da se sva pitanja, odnosno tvrdnje odnose na jezičnu nastavu, u većem dijelu obrazloženja odgovoriti *da niti ne* razvidno je kako *Nisu svi sati jezika, nego su i književnosti.*, odnosno ... *ima sati kada radimo književnost pa ne koristimo udžbenik*. U ostalim obrazloženjima uz ovaj odgovor učenici ističu kako se nastava hrvatskoga jezika ostvaruje korištenjem nastavnikovih prezentacija, školske ploče, dodatnih materijala te bilježnice. Također se primjećuje kako se učenici koriste udžbenikom ako to od njih zatraži nastavnica, odnosno

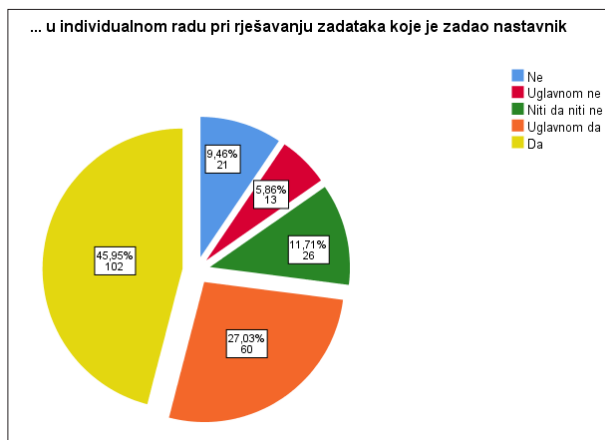
ako trebaju nešto pročitati, potražiti odgovor na neko pitanje, riješiti zadatak te ako rade nove jezične (gramatičke i pravopisne) sadržaje. Navedeno opetovano potvrđuje činjenicu da je nastavnikov poticaj u korištenju udžbenika tijekom nastave iznimno bitan za izgradnju učenikovih navika služiti se udžbenikom i to ne samo tijekom nastave, nego i pri učenju kod kuće.

U mnogobrojnim obrazloženjima odgovora *uglavnom da* razvidno je kako se učenici koriste udžbenikom jer moraju, jer je najjasnije ono što udžbenik nudi, zatim pri čitanju (uz obilježavanje) teksta te u rješavanju zadataka ili odgovaranju na pitanja. Također se opaža da se učenici koriste udžbenikom pri učenju novih jezičnih sadržaja te isticanje nastavnikova poticaja učenicima da se koriste udžbenikom odnosno upućivanje na udžbenik tijekom nastave. Međutim, i u ovim obrazloženjima učenici navode da se koriste i čitankom u nastavi književnosti, odnosno pri čitanju s razumijevanjem.

Nastavnikova inicijativa za učenikovu uporabu udžbenika na nastavi hrvatskoga jezika uočava se i u obrazloženjima odgovora *da*. Osim toga, učenici ističu dodatne informacije koje se nalaze u udžbeniku, zatim *sve najbitnije i ono što zapravo trebam zapamtiti, odnosno ponjeti² sa sobom*, bolje razumijevanje onoga što uče uz pomoć udžbenika te *Potreban nam je u nastavi ima dobar tekst, grafikone*.

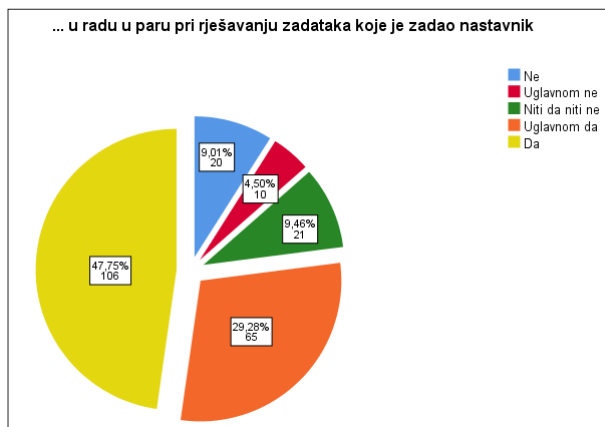
7.3. Učeničeva uporaba udžbenika na nastavi hrvatskoga jezika u odnosu na potkategorije – prikaz rezultata na ukupnom uzorku

Uz ovu je tvrdnju učenicima bilo ponuđeno devet (9) potvrdnja. U slikama 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10. i 11. prikazani su rezultati u odnosu na svaku pojedinu potvrdnju.

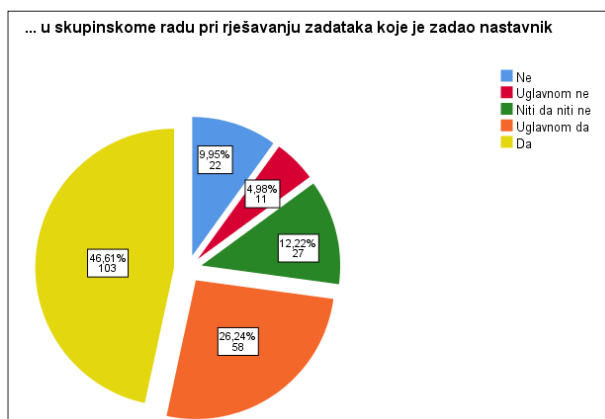


Slika 3. Uporaba udžbenika u individualnom radu

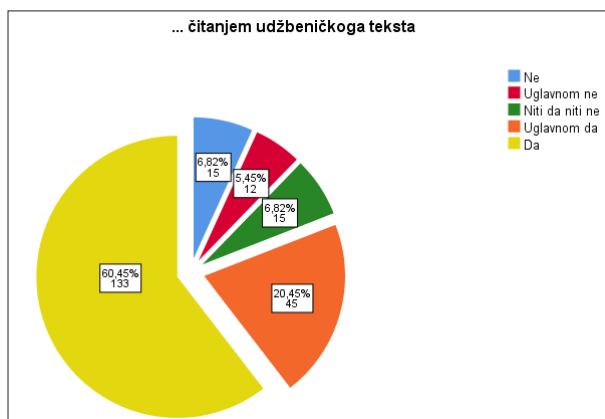
² Zanimljivo je primijetiti da se u obrazloženjima odgovora ispitanih učenika nalaze mnogobrojne jezične pogreške, primjerice: *udbenik, ponjeti, za rađenje novog građiva, nekoristimo, neznam, djelimo, dobijamo, provijerim, upotrijebim, učim, nemogu* i druge. One su svakako indikativne jer mogu ukazivati na slabiju učenikovu pismenosti kao i mnogobrojni zatipci koji su također razvidni u obrazloženjima. Moguće je da bi veća čestotnost uporabe udžbenika i tijekom nastave i u učenju kod kuće pridonijela boljoj učenikovoj pismenosti.



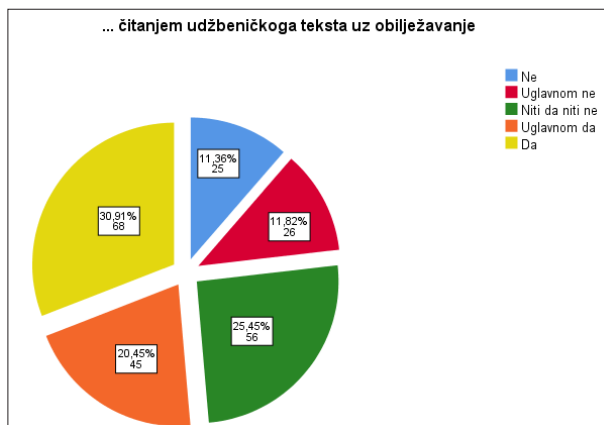
Slika 4. Uporaba udžbenika u radu u paru



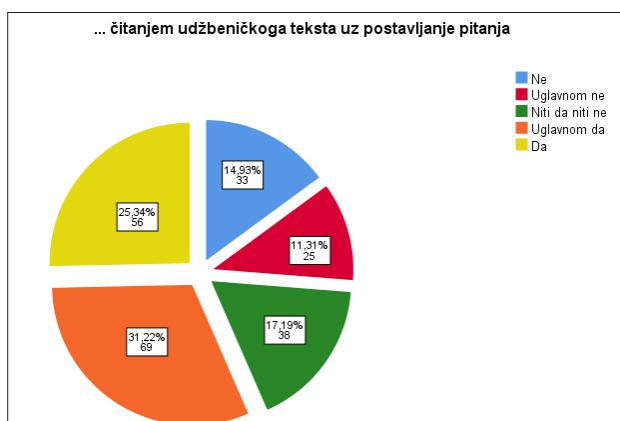
Slika 5. Uporaba udžbenika u skupinskom radu



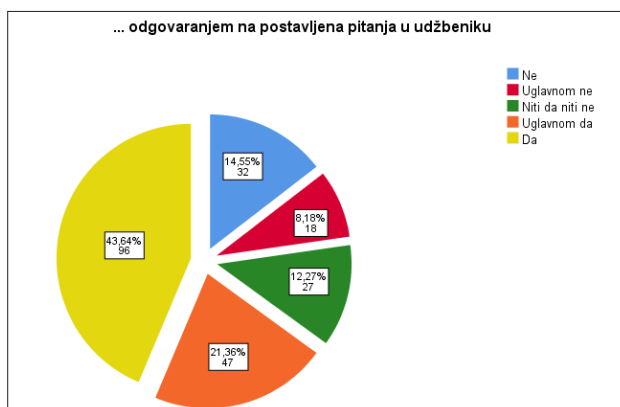
Slika 6. Uporaba udžbenika pri čitanju teksta



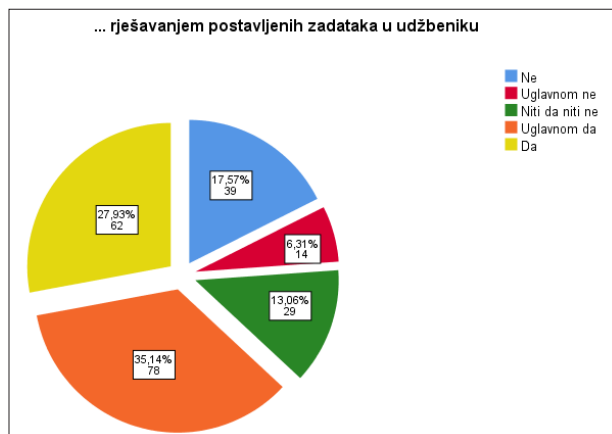
Slika 7. Uporaba udžbenika pri čitanju uz obilježavanje



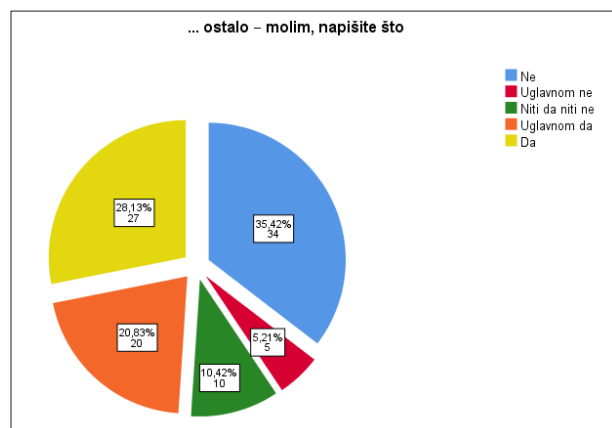
Slika 8. Uporaba udžbenika pri čitanju i postavljanju pitanja



Slika 9. Uporaba udžbenika u odgovaranju na pitanja



Slika 10. Uporaba udžbenika u rješavanju zadataka



Slika 11. Uporaba udžbenika u ostalim aktivnostima

U odnosu na prvu potkategoriju o uporabi udžbenika na nastavi hrvatskoga jezika u individualnom radu pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik, gotovo polovica ispitanika izjasnila se odgovorom *da*, njih 45,95 % ili 102 učenika. Odgovor *uglavnom da* odabralo je 60 ispitanika ili 27,03 %, dok je podjednaka raspršenost odgovora *niti da niti ne* (njih 26 ili 11,71 %) i *ne* (njih 21 ili 9,46 %). Najmanji broj sudionika odabrao je odgovor *uglavnom ne*, njih 13 ili 86 %, Slika 3.

Kada je riječ o učenikovoј uporabi udžbenika pri rješavanju zadataka u paru, tada je također gotovo polovica ispitanika odabrala odgovor *da* – 47,75 % ili 106 sudionika. Odgovorom *uglavnom da* izjasnila se trećina ispitanih učenika (29,28 % ili njih 65), dok je nešto malo manje od desetine ispitanika odabralo odgovor *ne* (9,01 % ili njih 10). Odgovor *niti da niti ne* odabralo je 20 ispitanika ili 9,46 %. Najmanje ispitanih učenika odabralo je odgovor *uglavnom ne*, njih 10 ili 4,5 %, Slika 4.

Rezultati dobiveni u odnosu na potkategoriju o uporabi udžbenika pri rješavanju zadataka u skupinskom radu vrlo su slični prethodnim potkategorijama, Slika 5. Dominantan je odgovor *da* koji je odabralo 103 sudionika, što je 46,61 %, a najmanje je ispitanika odabralo odgovor *uglavnom ne*, njih 11 ili 4,98 %. Gotovo podjednak broj sudionika zaokružio je odgovore *ne* (22 ili 9,95 %) i *niti da niti ne* (27 ili 12,22 %). Malo manje od trećine ispitanih učenika odabralo je odgovor *uglavnom da*, njih 58 ili 26,24 %.

Glede uporabe udžbenika pri čitanju teksta, dvije trećine učenika, dakle više od polovice, izjasnilo se odgovorom *da*, što je 133 ili 60,45 %. U distribuciji ostalih odgovora najveći je postotak zabilježen u odgovoru *uglavnom da*, 20,45 %, što je petina ispitanika, odnosno njih 45, Slika 6. U podjednakom su omjeru zastupljeni preostali odgovori, a to znači da je isti broj učenika zaokružio odgovore *niti da niti ne* i *ne*, njih 15 ili 6,82 %, dok je odgovor *uglavnom ne* zaokružilo 12 učenika ili 5,45 %.

Kada je riječ o čitanju udžbeničkog teksta uz obilježavanje, tada se uočava na Slici 7. da nema dominantnog odgovora. Gotovo jednak broj učenika odabrao je odgovore *ne* (25 ili 11,36 %) i *uglavnom ne* (26 ili 11,82 %). Trećina je odabrala odgovor *da* (30,91 %, odnosno njih 68), petina je odabrala odgovor *uglavnom da* (20,45 % ili njih 45) i četvrtina je ispitanika zaokružila odgovor *niti da niti ne*, njih 56 ili 25,45 %.

U odnosu na potkategoriju čitanja udžbeničkoga teksta uz postavljanje pitanja, učenici su se različito izjašnjavali, Slika 8. To znači da je najzastupljeniji odgovor *uglavnom da*, koji je odabralo 69 sudionika ili 31,22 %, dok je odgovor *da* odabrala četvrtina ispitanih učenika, što je 25,34 % ili njih 56. Odgovorom *ne* izjasnilo se 33 učenika, što je 14,93 %, dok je nešto malo više u odnosu na njih zaokružilo odgovor *niti da niti ne* – 38 učenika ili 17,19 %. Odgovor *uglavnom ne* odabralo je 25 sudionika, što je 11,31 %.

Na Slici 9. prikazani su rezultati glede učenikova odgovaranja na postavljena pitanja u udžbeniku. Odgovor *da* odabralo je 96 ispitanika ili 43,64 %, a duplo manje u odnosu na njih (47) odabralo je odgovor *uglavnom da*, 21,36 %. Odgovor *ne* odabralo je 32 učenika, što je 14,55 %, dok je 27 ispitanih učenika odabralo odgovor *niti da niti ne*, što je 12,27 %. Najmanje je ispitanika zaokružilo odgovor *uglavnom ne*, njih 18 ili 8,18 %.

Da se uglavnom koristi udžbenikom hrvatskoga jezika u rješavanju udžbeničkih zadataka izjavilo je najviše ispitanika, njih 78 ili 35,14 %, Slika 10. Nešto manje u odnosu na njih, 62 učenika (27,93 %), navodi odgovor *da*, dok je 39 sudionika izjavilo da se *ne* koristi udžbenikom u rješavanju zadataka, što je 17,57 %. Najmanji broj ispitanika odabrao je odgovor *uglavnom ne*, njih 14 ili 6,31 %, dok se 29 učenika izjasnilo odgovorom *niti da niti ne*, što je 13,06 %.

O posljednjoj potkategoriji *ostalo* izjasnilo se 96 ispitanih učenika, Slika 11. Najveća je distribucija razvidna među dvama odgovorima: *ne*, koji je odabrala većina ispitanika (njih 34 ili 35,42 %) i *da*, koji je odabralo 27 učenika što je 28,13 %. Odgovorom *uglavnom da* izjasnilo se 20 sudionika ili 20,83 %, desetina (10,42 %) je odabrala odgovor *niti da niti ne* (10 učenika) i nekolicina (5) odabrala je odgovor *uglavnom ne*, što je 5,21 %.

Tablica 5. Obrazloženja odgovora o uporabi udžbenika u ostalim aktivnostima

0 = Bez odgovora (ukupno 4 odgovora)	Iz bilježnice / X / Mislim da je to sve. / H
1 = Ne (ukupno 5 odgovora)	To je sve / TO JE TO / To je to, ne koristim ga za ništa drugo / Učenju za ispit? / Priprema za test
2 = Uglavnom ne (ukupno 4 odgovora)	Ponavljjanje i vježbanje / Na ponavljanju za ispit / Priprema za test / Za test
3 = Niti da niti ne (ukupno 6 odgovora)	Ponavljjanju / Pri ponavljanju ili vježbanju / Ponavljjanje za test / Kod kuće / Učenje kod kuće / Za učenje kod kuće
4 = Uglavnom da (ukupno 13 odgovora)	Ponavljjanje za test / Ponavljjanje za test / ponavljanje za test / Definiranje pojmova i detaljnije objašnjavanje / Ponavljjanja ili analiza teksta / učenje / Pri vježbanju / Sažeto, pišem ono iz udžbenika / za pisanje zadaće / Pri ponavljanju/vježbanju / Ponavljjanje / Analiziramo tekst u udž / Nedoumice u svakodnevnom životu
5 = Da (ukupno 20 odgovora)	Ponavljjanje za test / gledanje primjera / koristim sažetke / Za književnost, informacije, odgojno obrazovanje / Sve je već napisano / Čitanjem definicija / Za pisanje lekcija koje nam je nastavnica rekla da sami radimo / Izvlačenje pojmova / Pri ponavljanju / Pri ponavljanju, vježbanju / Ponavljamo / Kada mi treba dodatno pojašnjenje / kada trebam definicije / Za učenje definicija/ključnih pojmova / Učenje, ponavljanje naučenog / Traženje odgovora / Učenju / Pri učenju / Pri ponavljanju / Pri ponavljanju i vježbanju

* * *

Uz odgovor *ostalo* navedena su 52 obrazloženja u kojima su razvidna ponavljajuća razmišljanja u svim kategorijama odgovora: *ponavljanje i vježbanje*, *ponavljanje za test*. Međutim, također se uočava da se udžbenikom učenik koristi za *pisanje domaće zadaće*, a posebno je zanimljiv navod: *Nedoumice u svakodnevnom životu* (uz odgovor: *uglavnom da*). Navedeno implicira korisnost udžbenika ne samo za nastavu hrvatskoga jezika nego i šire. Naime, ako učenik u udžbeniku hrvatskoga jezika traži odgovore o svojim dvojba-
ma i *nedoumicama* koje su dijelom njegova svakodnevnog života, to ukazuje na činjenicu da udžbenik nije samo izvor stručnih znanja, nego i širih (životnih) informacija. Naime, iako je udžbenik koncipiran kao niz kurikularnih događaja (Prabhu 1992), istodobno strukturiranih i fleksibilnih, koji sadrži unaprijed pripremljene materijale za učenje, udžbenik predstavlja "...svrhovite i normativne inkluzije specifičnih tekstova i diskursa, vještina, kompetencija i znanja iz gotovo beskonačne arhive mogućih odabira" (Luke 2015: 214). Isto tako, ispitanici navode da se udžbenikom koriste pri traženju dodatnih informacija, primjera i pojašnjenja te u samostalnom radu kod kuće (uz odgovor: *da*).

7.4. Korištenje udžbenika pri učenju kod kuće i tijekom nastave hrvatskoga jezika – prikaz rezultata u usporedbi

Ako se promotre dobiveni rezultati u odnosu na promatranu kategoriju o *korištenju udžbenika hrvatskoga jezika u učenju kod kuće* u usporedbi prosječnih vrijednosti odgovora po obrazovnim razinama, Tablica 6., tada se uočava da je najmanje prosječnih odgovora zabilježeno kod gimnazijskih sudionika, 1,92, zatim kod učenika strukovne škole 3,27, a kod osnovnoškolskih sudionika 3,93. To znači da se gimnazijski sudionici koriste udžbenikom pri učenju kod kuće u manjoj mjeri nego učenici srednje strukovne škole i učenici osnovne škole.

U odnosu na promatranu kategoriju o učenikovom *korištenju udžbenika hrvatskoga jezika tijekom nastave i to na svakom nastavnom satu*, podatci u usporedbi pokazuju kako je najviše prosječnih vrijednosti odgovora kod ispitanika srednje strukovne škole, 3,77, gotovo podjednako kao i kod osnovnoškolskih ispitanika, 3,88, dok je najmanje kod gimnazijskih učenika, 2,50. Navedeni podatci govore da se ispitani gimnazijski učenici u manjoj mjeri koriste udžbenikom tijekom svakog nastavnog sata hrvatskoga jezika nego ispitani učenici srednje strukovne škole i ispitanici osnovne škole.

Tablica 6. Prikaz rezultata u usporedbi prema vrsti škole

Usporedba prosječnih vrijednosti odgovora po obrazovnim razinama				
	Ukupan uzorak (N=222)	Osnovna škola (N=76)	Gimnazija (N=76)	Strukovna škola (N=70)
Koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika u učenju kod kuće.	3,04	3,93	1,92	3,27
Koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika na nastavi hrvatskoga jezika i to:				
u individualnom radu pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik	3,94	4,30	2,91	4,67
u radu u paru pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik	4,02	4,33	3,03	4,77
u skupinskom radu pri rješavanju zadataka koje je zadao nastavnik	3,95	4,33	2,99	4,57
čitanjem udžbeničkoga teksta	4,22	4,41	3,55	4,76
čitanjem udžbeničkoga teksta uz obilježavanje	3,48	3,87	2,91	3,67
čitanjem udžbeničkoga teksta uz postavljanje pitanja	3,41	3,51	2,75	4,01

Usporedba prosječnih vrijednosti odgovora po obrazovnim razinama				
	Ukupan uzorak (N=222)	Osnovna škola (N=76)	Gimnazija (N=76)	Strukovna škola (N=70)
odgovaranjem na postavljena pitanja u udžbeniku	3,72	3,54	3,08	4,59
rješavanjem postavljenih zadataka u udžbeniku	3,50	3,36	2,96	4,23
ostalo – molim, napišite što	3,01	3,88	1,47	3,42
Na svakom nastavnom satu hrvatskoga jezika koristim se udžbenikom hrvatskoga jezika	3,37	3,88	2,50	3,77

8. Zaključak

Učeničova uporaba udžbenika pripada važnom dijelu procesa učenja. Konceptija udžbenika, kao posrednika između učenika i hrvatskoga jezika, potiče višesmjernu interakciju i integraciju različitim aktivnostima i zadacima pronalaženja i uporabe informacija, zatim problematiziranjem jezičnih tema te poticanjem kritičkoga mišljenja. Udžbenik nudi zanimljive teme i autentične jezične zadatke povezivanjem jezičnih djelatnosti slušanja, govorenja, čitanja i pisanja čime angažira učenike te potiče i promiče razvoj i izgradnju komunikacijske kompetencije. Integracijom različitih modaliteta udžbenik dodatno motivira učenike podržavajući njihovu aktivnu uključenost u proces učenja. Kao relevantan nastavni materijal i bogat izvor nastavnih sadržaja, tekstova, aktivnosti i zadataka, udžbenik ima važnu ulogu u učenju i poučavanju jezika te ostvarivanju planiranih ishoda učenja. Iako je udžbenik metodički oblikovana knjiga koja pruža različite metodičke modele, kreativne aktivnosti i zadatke usmjerene stjecanju komunikacijske kompetencije, podložan je različitim modifikacijama (dodavanje, izostavljanje, preinačivanje, reorganiziranje i slično), kako bi bio još bolji i učenicima prikladniji nastavni resurs. U ovome radu fokusirano se istražila učeničova uporaba udžbenika hrvatskoga jezika u učenju kod kuće i tijekom nastave hrvatskoga jezika. Cilj je bio utvrditi učeničovu uporabu udžbenika hrvatskoga jezika na nastavi i izvan nastave.

Na temelju provedenoga istraživanja rezultati su pokazali da se manje od polovice sudionika koristi udžbenikom u učenju kod kuće, odnosno polovica se ispitanika uglavnom koristi udžbenikom tijekom nastave hrvatskoga jezika sudjelovanjem u različitim aktivnostima. Rezultati su također pokazali različitost u učestalosti uporabe udžbenika hrvatskoga jezika među učenicima osnovne škole, gimnazije i strukovne škole, pri čemu se učenici osnovne i strukovne škole u prosjeku značajno češće koriste udžbenikom u odnosu na učenike gimnazije. S obzirom na to da udžbenik hrvatskoga jezika predstavlja važan komunikacijski potencijal u nastavi hrvatskoga jezika i izvan nje, potrebno je još snažnije i intenzivnije upućivanje učenika na korištenje svih njegovih mogućnosti. U

učenikovoju uporabi udžbenika osobito važnu ulogu ima nastavnik i to ne samo u promicanju važnosti uporabe udžbenika u učenju hrvatskoga jezika tijekom nastave i u učenju kod kuće nego i u izgradnji učenikovih multimodalnih vještina potrebnih za tumačenje strukture prikaza i informacija u udžbenicima. Naime, čitanje današnjih udžbenika zahtijeva više od konvencionalnih lingvističkih sposobnosti, stoga je nastavnikova pomoć iznimno važna u učenikovom razumijevanju udžbeničkog materijala, zatim kako učiti ih udžbenika te kako udžbenik može pomoći učenicima postati kompetentnim jezičnim korisnicima.

Literatura

- Ansary, H., E. Babaii (2002), "Universal characteristics of EFL/ESL textbooks: A step toward systematic textbook evaluation", *The Internet TESL Journal for Teachers of English as a Second Language*, VIII, 2, <http://iteslj.org/Articles/Ansary-Textbooks/>
- Bezemer, J., G. Kress (2010), "Changing text: A social semiotic analysis of textbooks", *Design for Learning*, 3, 10–29.
- Cope, B., M. Kalantzis (2009) "'Multiliteracies': New literacies, new learning", *Pedagogies: An International Journal*, 4, 164–195.
- Gee, J. P. (2003), *What video games have to teach us about learning and literacy*, Palgrave MacMillan, New York
- Gómez-Rodríguez, L. F. (2010), "English Textbooks for Teaching and Learning English as a Foreign Language: Do They Really Help to Develop Communicative Competence?", *Educación y Educadores*, 13 (3), 327–346.
- Hobbs, R., R. Frost (2003), "Measuring the acquisition of media-literacy skills", *Reading Research Quarterly*, 38 (3), 330–355.
- Hutchinson, T., E. Torres (1994), "The textbook as agent of change", *ELT Journal*, 48/4, 315–328.
- Jewitt, C. (2008), *The visual in learning and creativity: A review of the literature*, Creative Partnerships Arts Council England, London
- Kern, R., P. Ware, M. Warschauer (2008), "Network-based language teaching", *Calico Journal*, 22 (3), 371–397.
- Kress, G. (2000), "Multimodality: Challenges to thinking about language", *Tesol Quarterly*, 34, 337–340.
- Laila, A., C. A. Budiningsih, K. Syamsi (2021), "Textbooks based on local wisdom to improve reading and writing skills of elementary school students", *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 10 (3), 886–892.
- Lemke, J. (2005), "Towards critical multimedia literacy: Technology, research, and politics", *International Handbook of Literacy and Technology*, in: McKenna, M., D. Reinking, L. Labbo, R. Kieffer, Mahwah, ed., Erlbaum (LEA Publishing), New Jersey, 2, 1–12.
- Luke, A. (2015), "Cultural content matters: A critical sociology of language and literacy curriculum", *Language, Ideology and Education The politics of textbooks in language education*, in: Xiao Lan Curdt-Christiansen, Csilla Weninger, ed., London, 207–220.

- MZOS (2019), "Kurikulum međupredmetne teme Učiti kako učiti za osnovne i srednje škole", *Odluka o donošenju kurikuluma za međupredmetnu temu Učiti kako učiti za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, Zagreb
- Prabhu, N. S. (1992), "The dynamics of the language lesson", *Tesol Quarterly*, 26/2, 161–76.
- Richards, J. C. (2001), *The Role of Textbooks in a Language Program*, Cambridge University Press, Cambridge
- Težak, S. (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Školska knjiga, Zagreb
- Weninger, C. (2020), "Multimodality in critical language textbook analysis", *Language, Culture and Curriculum*, 5, 133–146.

Kirill Ganzha: On Some of the Difficulties Encountered by Native French-Speaking Students in Mastering the Intonation of Russian Utterances

This descriptive study examines the difficulties encountered by French-speaking learners in mastering Russian intonation, and focusses particularly on the production of nuclear stress. The research hypothesises that these difficulties stem both from the fundamental differences between the prosodic systems of French and Russian, which lead to unconscious cross-linguistic transfers, and from the limitations of the teaching methodology itself, conceived for foreign learners in general, without considering the specific needs of French-speaking students. It features an oral test involving twelve beginners who were asked to read aloud a series of contextualised utterances with various intonational patterns and linear nucleus positions. Their productions were submitted to a perceptual evaluation by native Russian speakers and to an acoustic analysis using *Praat* software. The findings show a recurrent misplacement of nuclear stress, particularly in broad-focus utterances with non-final nucleus, in which learners tend to replicate the French prosodic pattern by shifting the stress towards the final position. The results highlight the need for a more analytical pedagogical approach that explicitly integrates contextual and communicative factors into the teaching of Russian intonation to French-speaking students. The descriptive and non-analytical nature of Bryzgunova's system, traditionally used, does not take these factors into account, even though they are essential for the identification of the linear position of nuclear stress and the construction of a coherent intonational contour in Russian utterances.

Key words: Russian as a Foreign Language, Russian intonation, nuclear stress, didactics of Russian, French-speaking learners.

О некоторых трудностях франкоязычных студентов при освоении интонации русского высказывания

В настоящей статье рассматриваются специфические трудности франкоязычных студентов при освоении русской интонации, в частности проблемы, связанные с

идентификацией и реализацией ядерного акцента – интонационного центра высказывания. Предполагается, что эти трудности обусловлены, с одной стороны, фундаментальными различиями между интонационными системами французского и русского языков, вызывающими неосознанные межъязыковые переносы, а с другой – ограниченностью самой методики преподавания, ориентированной на иностранных учащихся в общем, без учёта специфических особенностей носителей французского языка. В опыте приняли участие двенадцать франкоязычных студентов, которым было предложено прочесть вслух серию контекстуализированных русских высказываний с различными интонационными схемами, в том числе обусловленными разными линейными позициями ядерного акцента. Полученные данные подвергались перцептивному анализу группой носителей русского языка и акустическому анализу с использованием программы *Praat*. Результаты показали, что в широкофокусных высказываниях с нефинальным ядерным акцентом франкоязычные учащиеся склонны ошибочно воспроизводить французский интонационный шаблон, смещая ядерный акцент в финальную позицию. Полученные данные говорят о необходимости более аналитического дидактического подхода, включающего в обучение франкоязычных студентов русской интонации анализ контекстно-ситуационных и коммуникативных факторов. Традиционно используемая система интонационных конструкций Е. А. Брызгуновой, носящая исключительно описательный и неаналитический характер, не уделяет внимания этим факторам, хотя именно они позволяют определить линейную позицию ядерного акцента в высказывании и выстроить когерентный мелодический контур.

Ключевые слова: русский как иностранный, интонация русского высказывания, ядерный акцент, методика преподавания русского языка, франкоязычные студенты.

1. Introduction

When it comes to discussing difficulties faced by French-speaking students in mastering Russian language intonation and providing examples of errors, we should first identify the underlying causes of such difficulties. We hypothesise that one of the primary causes comes from fundamental differences between the segmental and suprasegmental systems of the source language and the target language: French-speaking students naturally lack certain auditory and articulatory skills inherent to native Russian speakers (and vice versa), which can lead to unconscious negative transfer (Helland 2019) from the source language to the target language – a kind of phonetic and prosodic calquing (Granger 1996; Pillot-Loiseau and Xie 2018). We also suggest that unexpected difficulties in mastering the intonation in Russian may stem from the teaching methodology itself, particularly when it has been conceived for foreign learners in general, without

considering the specific needs of French-speaking learners. Twelve French-speaking students, all beginners in their first year of learning Russian at university, were invited to take part in an oral test focusing on the production of nuclear stress through the reading of a set of contextualised utterances. The collected data were analysed in two stages: a perceptual analysis conducted by nine native Russian speakers, followed by an acoustic analysis using the *Praat* software.

2. Theoretical and Methodological Preliminaries

In general terms, *intonation* is a set of suprasegmental features – variations in fundamental frequency, tempo-rhythm and pausing – structuring the speech flow and segmenting it into meaningful units, or *utterances*, according to the meaning of the conveyed information. Utterances, in turn, are segmented into *syntagmata*; syntagmata are then segmented into *phonetic words* in Russian (Garde 1968: 16–20) and into *prosodic groups* in French (Jun and Fougeron 2000: 211). In Russian, a phonetic word (*fonetičeskoe slovo*) is a fully-fledged prosodic unit consisting of a lexical word (which generates the lexical stress) and a clitic (intrinsically unstressed); thus, this prosodic whole contains, within its boundaries, only one stress, usually located on the lexical word. In French, any lexical word devoid of context bears primary stress on its final syllable. However, when put in context, the same lexical word may appear with or without stress, depending on its linear position, informational weight, and tempo-rhythmic grouping. For example, a lexical word *amis* [ami] (*friends*) bears final stress. We also observe *amis* bearing final stress in the groups *Chers amis*, ... [ʃɛʁzami] (*Dear friends*, ...) and *On est amis* [ɔ̃netami] (*We are friends*). However, *amis* loses its stress when it occurs in a non-final position, as in the group *Amis d'avant* [amidavɑ̃] (*Former friends*).

Besides marking the boundaries of meaningful segments and expressing emotions related to perception and behaviour, intonation serves two main pragmatic functions: first, the illocutionary function, whereby the direction¹ and amplitude of fundamental frequency changes transform an utterance into a statement, a question, an exclamation, etc.; second, the communicative function, whereby the distribution of nuclear stress – through the linear choice and acoustic realization of the stressed element – serves to rank components of the utterance according to their informational weight, presumed knowledge and expectations of the interlocutor (e.g., topic-comment structure, paradigmatic oppositions, etc.) (Kodzasov 1996: 181; Di Cristo 2003: 26). Those two functions determine the overall intonational contour of an utterance, which, in the languages considered here, represents formally the directional movements of the fundamental frequency shaping trajectory within syllables bearing nuclear stress. For instance, in narrow-focus yes-no questions such as *Ty iděš?* and *Tu viens?* (1), there is a rising melodic movement

¹ Rising, falling, rising-falling, and falling-rising movement of the fundamental frequency.

on the vowel nucleus of the final syllable in both languages^{2 3} (Bryzgunova 1972: 34; Delattre 1966: 4).

(1)

/

Ty **iděš**?

You come.PRS.2SG?

Are you coming?

/

Tu viens ?

You come.PRS.2SG?

Are you coming?

Thus, in the process of mastering Russian intonation, French-speaking students consistently face a complex cognitive and articulatory task: they need to identify the intonational centre – the syllable bearing the nuclear stress – and then build and produce a coherent melodic contour that aligns with the communicative purpose of the utterance.

The traditional approach to teaching Russian intonation to foreign students follows Bryzgunova's system of seven intonational constructions (IKs): each construction contains one, or sometimes two, intonational centre along with a pre-nuclear part (*predudarnaâ čast'* or *predcentrovaâ čast'*) preceding the IK centre, and a post-nuclear part (*zaudarnaâ čast'* or *postcentrovaâ čast'*) following it; together, these elements form the melodic contour of the utterance (1977: 16–8).⁴ Bryzgunova offers a set of articulatory drills, essentially based on the reading aloud of annotated decontextualised or minimally contextualised utterances. Students are simply required to apply an intonational construction, explicitly marked by a number from 1 to 7, to typical utterances such as statements, yes-no questions, open-ended questions, etc. Bryzgunova's system was widely adopted due to its initial clarity⁵ and its ease of use for training basic articulatory automatisms on pre-constructed speech units.

² In Russian, nuclear stress and lexical stress are superimposed on the same syllable.

³ In French, the amplitude of the rise is typically greater in narrow-focus yes-no questions (Torsueva 1979: 72).

⁴ Bryzgunova notes that not every utterance contains both pre-nuclear and post-nuclear parts: if the IK centre falls on the first syllable of the utterance, the pre-nuclear part is absent; if it falls on the final syllable, the post-nuclear part is absent; and if the utterance consists of a single syllable, such as *Da* or *Net* statements, both are absent.

⁵ Bryzgunova has progressively revised and expanded her system since its initial formulation in 1967. For instance, the earliest version contained only five constructions.

3. Critical Review and Practical Results of Bryzgunova's System

However, Bryzgunova's system shows some shortcomings when applied to French-speaking students. It is a descriptive, non-analytical approach, in which the author assigns an intonational construction to every single realisation⁶, often relying only on external formal indicators. As a result, students are only able to *reproduce* or *repeat* mechanically the utterance. When reading, students select the appropriate intonational construction following the punctuation – for instance, a period ending a sentence typically suggests a declarative intonation, while a series of commas may indicate enumeration. They may also accord to certain conjunctions, such as *a* and *no* indicating opposition, or to the presence or absence of an interrogative word – a yes-no question, for example, calls for a rising melodic movement on the IK centre. There are two issues with this descriptive approach: first, it is impossible to compile an exhaustive inventory of formal markers and all their possible combinations; and second, the presence of one or more such markers within an utterance does not guarantee a single, unique possible melodic contour.

While Bryzgunova's system is indeed helpful for students to practise and automate isolated rising, falling, or combined melodic movements, the critical issue of identifying the IK centre within an utterance – essential for building a coherent melodic contour⁷ – remains unsolved, or rather, is considered as self-evident and not requiring any explicit explanation or specific training. We should emphasise that Russian is a language with free nuclear stress – it can fall on any word within an utterance⁸ – and that we need to apply contextual and informational analysis in order to determine its linear position. In Bryzgunova's system, such analysis does not usually go beyond recognising the simplest linear oppositions within a single utterance or a pair of successive utterances in dialogue: “*Saša poët?* (Smysl: ili ne Saša.) *Saša poët?* (Smysl: ili ne poët.); Èto *vaša* sumka? – *Da, èto moâ sumka*” (2) (Bryzgunova 1972: 34–35).

(2)

Saša poët?

Sasha sing.3SG.PRS?

Is it Sasha who is singing?

Saša **poët?**

Sasha sing.3SG.PRS?

Is Sasha singing? / Does Sasha sing?

⁶ Or a combination of constructions, which seems to indicate that the boundaries of the utterance and the intonational construction do not always coincide: *Kogda⁶ že èto vsë ko²nčitsâ!* (*When will all this finally be over!*) (Bryzgunova 1977: 204).

⁷ Since changes in the direction of the fundamental frequency occur within the syllable bearing the nuclear stress.

⁸ Just like for the lexical stress, which can fall on any syllable within a phonetic word.

- Èto **vaša** sumka?
 – Da, èto **Moà** sumka.
 – This your.F bag.F?
 – Yes this my.F bag.F
 – *Is that bag yours?*
 – *Yes, it is, it's mine.*

There are plenty of examples of such simple narrow-focused utterances, and identifying the informational load element is generally not too challenging for students, as the context provides a sharply limited range of alternatives, reflecting the closed nature of the narrow-focus paradigm. It is far more challenging to determine the linear position of the nuclear stress in a broad focus, where the focus covers the entire utterance: the virtually unlimited range of choices makes the identification of the paradigm of possible alternatives much more difficult. For instance, when reading the dialogue *Ty priděš' zavtra?* – *Net, u menâ mama zaboleta* (3), a French-speaking student will easily identify the IK centre *priděš'* in the yes-no question, but is likely to misplace the nuclear stress on the final verb *zaboleta* in the response, instead of correctly placing it on *mama* in the middle position: **U menâ mama zaboleta*.

(3)

- Ty **priděš'** zavtra?
 – Net, u menâ **Mama** zaboleta.
 – You come.FUT.2SG tomorrow?
 – No, My Mother fall.ill.PST.F
 – *Will you come tomorrow?*
 – *No, my mother fell ill.*

The reason is that, in an utterance with direct word order, the final position of the broad-focus nucleus is perceived as unmarked and neutral in both Russian and French. However, when the broad-focus nucleus is linearly shifted to the left, French language, in addition to the intonation, uses specific syntactic markers, while Russian relies solely on intonation for this purpose. Compare *Zavtra ne ždi! U menâ mat' priehala* and *Ne m'attends pas demain. Jai ma mère qui est arrivée* or *Il y a ma mère qui est arrivée* (4).

(4)

Russian:

- Zavtra Ne ždi! U menâ **mat'** priehala.
 Tomorrow NEG wait.IMP.2SG! My Mother arrive.PST.F
Don't wait for me tomorrow — my mother has arrived / my mother is here.

French:

Ne	m'	Attends		pas	demain.	J'ai	ma mère	qui	est arrivée.
NEG	me	wait. IMP.2SG	NEG	tomorrow.	I have	my mother	who	arrive.PST.F	

or

Ne	m'	Attends		pas	demain.	Il y a	ma mère	qui	est arrivée.
NEG	me	wait. IMP.2SG	NEG	tomorrow.	There is	my mother	who	arrive.PST.F	

Don't wait for me tomorrow — my mother has arrived / my mother is here.

Thus, in broad-focus Russian utterances with direct word order and non-final nuclear stress, French-speaking students naturally tend to mistakenly shift the stress to the right (**U menâ mat' priehala* instead of *U menâ mat' priehala*), as they follow the principles of utterance organisation in their native language and are unaware that, in Russian, in explanation-giving fully rhematic⁹ utterances consisting of a Verb-Predicate and a Noun-Argument, the nuclear stress falls on the noun, regardless of its syntactic role (subject or object) and its linear position (Kovtunova 1976: 153–154, Kodzasov 2009: 73–93).

A similar error involving the shift of nuclear stress to the final position is also observed in the following example of a mother-daughter dialogue: *Ty kupila hleb?* – *Net, zabyla. Dožd' šel, â toropilas' domoj i zabyla zajti v magazin* (5).

(5)

– Ty	kupila	hleb?							
– Net,	zabyla.	Dožd'	šel,						
	â	toropilas'	domoj	i	zabyla	zajti	v	magazin.	
– You	buy.PST.F	bread?							
– No,	forget.PST.F	Rain	go.PST.M,						
I	hurry.PST.F	home.DIR	and	forget.PST.F	stop.INF	at	shop.		

– *Did you buy bread?*
 – *No, I forgot. It was raining, I was hurrying home and I forgot to stop at the shop.*

As in the previous example (4), French-speaking learners easily identify the IK centre *kupila* in the yes-no question, which presupposes only two paradigmatic options. However, in the sequence *Dožd' šel* ("It was raining") within the answer, they incorrectly place the nuclear stress on the final verb: **Dožd' šel*. Here again, the error is explained by insufficient knowledge of the principles according to which information is hierarchised in the Russian utterance. In the absence of any clear paradigmatic opposition providing a limited set of alternatives, learners tend by default to place the nuclear stress on the

⁹ An intonationally non-disjointed utterance in which the entire content constitutes new information.

final element, spontaneously following their native French rhythmic habit of marking the right boundary of the group. They do not realise that Dožd' šël ("It was raining") constitutes an intonationally non-disjointed rhematic whole, that it functions as an explanation by introducing a new event, and that the nuclear stress must therefore be placed on the noun. The non-final linear position of the nucleus also indicates that the utterance provides an *a posteriori* justification, referring to the left linear context: one states the fact first, a fact that requires justification, and then supplies the justification (Bonnot 2004, 2006, 2012).

4. Conclusion

These examples show that the difficulties in mastering Russian intonation stem not only from fundamental differences between the prosodic systems of the source and target languages, often leading to unconscious transfers, but also from the methodology itself, which is not properly adapted to the specific needs of French-speaking learners. Bryzgunova's system of intonational constructions does not provide the kind of rules and explanations which would enable French-speaking students to analyse the context and determine the linear position of the nuclear stress. Moreover, it does not take into account the characteristic free word linear order in Russian, which also plays a crucial role in the placement and interpretation of nuclear stress. The results highlight a clear need for a more analytical pedagogical approach that explicitly integrates contextual and communicative factors when teaching Russian intonation to French-speaking students.

References

- Billières, Michel (1985), *Contribution à l'étude des erreurs de prononciation des russophones apprenant le français en vue de l'application à des pratiques de phonétique corrective*, Thèse pour le Doctorat du 3^e cycle en Science du Langage, Université de Toulouse-Le Mirail (Toulouse II)
- Bonnot, Christine (2004), "Relation préconstruite et focalisation: pour une analyse unitaire des énoncés à accent non final en russe moderne", *Slovo. Études linguistiques et sémiotiques*, no. 30/31, Publications Langues O', 211–269.
- Bonnot, Christine (2006), "Lorsque la focalisation porte sur l'ensemble de la relation prédicative: les énoncés à accent non final en russe moderne", in: Włodarczyk, Hélène, Włodarczyk André, éd., *La focalisation dans les langues*, L'Harmattan, Paris, 135–148.
- Bonnot, Christine (2012), "Deixis et saillance d'événement: le cas des énoncés à accent non final en russe contemporain", *Faits de langues*, 49–63.
- Bryzgunova, Elena Andreevna (1967), "Intonaciâ i smysl predloženiâ", *Russkij âzyk za rubežom*, no. 1, 35–41.
- Bryzgunova, Elena Andreevna (1972), *Zvuki i intonaciâ russkoj reči. Lingafonnyj kurs dlâ inostrancev*, Progress, Moskva
- Bryzgunova, Elena Andreevna (1977), *Zvuki i intonaciâ russkoj reči*, 3-e izdanie, pererabotannoe, Russkij âzyk, Moskva

- Delattre, Pierre (1966), "Les dix intonations de base du français", *The French Review*, vol. 40, no. 1, 1–14.
- Di Cristo, Albert (2003), "De la métrique et du rythme de la parole ordinaire: l'exemple du français", *Semen. Revue de sémio-linguistique des textes et discours*, no. 16, [Online], Available at: <http://journals.openedition.org/semen/2944> (accessed 07 November 2025)
- Ganzha, Kirill (2023), *Production des accents lexical et nucléaire russes par les francophones: étude expérimentale descriptive et analytique*, Thèse pour obtenir le grade de Docteur de l'INALCO en Sciences du langage: linguistique et didactique des langues, INALCO, Paris
- Garde, Paul (1968), *L'accent*, 1^{re} édition, Presses Universitaires de France, Paris
- Granger, Sylviane (1996), "From CA to CIA and back: An integrated approach to computerized bilingual and learner corpora", in Aijmer, Karin, ed., *Languages in Contrast. Text-based cross-linguistic studies*, Lund University Press, 37–51.
- Helland, Hans Petter (2019), "La notion de transfert appliquée au français comme langue étrangère", in Askeland, Jon (ed.), Gargiulo, Marco (ed.) and Rosales, Synnøve Ones, ed., *Bergen Language and Linguistics Studies*, vol. 10, no. 1: ROM17, [Online], Available at: <https://bells.uib.no/index.php/bells/article/view/1469>.
- Jun, Sun-Ah and Fougeron, Cécile (2000), "A phonological model of French intonation", in Botinis, Antonis, ed., *Intonation: Analysis, Modeling and Technology*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 209–242.
- Kodzasov, Sandro Vasil'evič (1996), Chapters 3–6, in Nikolaeva, Tat'ana Mihajlovna, ed., *Prosodičeskij stroj russkoj reči*, Institut russkogo âzyka RAN, Moskva
- Kodzasov, Sandro Vasil'evič (2009), *Issledovaniâ v oblasti russkoj prosodii*, Âzyki slavânskikh kul'tur, Moskva.
- Kovtunova, Irina Il'inična (1976), *Porâdok slov i aktual'noe členenie predloženiâ*, Prosvešenie, Moskva
- Pillot-Loiseau, Claire and Xie, Han (2018), "Transfert rythmique du chinois mandarin au français dans l'apprentissage du Français Langue Étrangère: acoustique et perception", *6e Congrès Mondial de Linguistique Française – CMLF 2018. SHS Web of Conferences*, vol. 46, article 09001, [Online], Available at: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20184609001>.
- Torsueva, Irina Georgievna (1979), *Intonaciâ i smysl vyskazyvaniâ*, Nauka, Moskva

Erika Kum: Stališča o učenju slovenščine kot neprvega jezika južnoslovanskih priseljencev v Sloveniji

Raziskava obravnava stališča južnoslovanskih priseljencev v Sloveniji do učenja slovenščine kot neprvega jezika ter njihovih jezikovnih izkušenj v vsakdanjem življenju. Na podlagi anketnega vprašalnika, izpolnjenega s strani 120 priseljencev z različnimi stopnjami znanja slovenščine, raziskava analizira zaznane težave pri rabi jezika, čustvene odzive na jezikovne situacije ter percepcijo odnosov med priseljenci in večinskim prebivalstvom. Rezultati kažejo, da so največja ovira razumevanje in izpolnjevanje uradnih dokumentov ter sporazumevanje z javnimi ustanovami, pri čemer udeleženci izpostavljajo zapleten, formaliziran jezik in pomanjkanje jezikovno prilagojenih informacij. Jezikovne ovire se pomembno povezujejo z občutki osamljenosti, izključenosti in negotovosti v socialnih stikih, čeprav udeleženci hkrati Slovence večinoma opisujejo kot prijazne. Pri govorni interakciji v slovenščini priseljenci poročajo o pogostem popravljanju njihovega govora, še pogosteje pa o preklapljanju sogovorcev v njihov prvi jezik, kar doživljajo sicer kot olajšanje komunikacije, hkrati pa tudi kot oviro za razvijanje sporazumevalne zmožnosti v slovenščini. Ugotovitve poudarjajo potrebo po jezikovno občutljivejši uradni komunikaciji, po sistematični podpori pri razumevanju administrativnih besedil ter po spodbujanju interakcij, v katerih se priseljenecem omogoča varno in podporno učenje slovenščine v avtentičnih komunikacijskih okoliščinah.

Ključne besede: slovenščina kot neprvi jezik, priseljenci, jezikovne ovire, integracija, socialna vključenost.

South Slavic Immigrants' Attitudes Toward Learning Slovenian as a Second Language

This study examines the attitudes of South Slavic immigrants in Slovenia toward learning Slovenian as a non-first language, as well as their linguistic experiences in everyday life. Based on a questionnaire completed by 120 immigrants with varying levels of Slovenian proficiency, the study analyzes perceived difficulties in language use, emotional responses to communicative situations, and perceptions of relationships between

immigrants and the majority population. The results show that the greatest obstacles involve understanding and completing official documents and communicating with public institutions, with participants highlighting the complex, formalized language and the lack of linguistically accessible information. Language barriers are strongly associated with feelings of loneliness, exclusion, and insecurity in social interactions, although participants generally describe Slovenians as friendly. In spoken interaction in Slovenian, immigrants report frequent corrections of their speech and, even more often, a tendency of interlocutors to switch into their first language, experienced both as a communicative relief and as a hindrance to developing their communicative competence in Slovenian. The findings underscore the need for more linguistically sensitive official communication, systematic support for understanding administrative texts, and the promotion of interactions that provide immigrants with safe and supportive opportunities to learn Slovenian in authentic communicative contexts.

Key words: Slovenian as a non-first language, immigrants, language barriers, integration, social inclusion.

1. Uvod

V zadnjih desetletjih je Slovenija postala vse bolj raznolika država, v kateri pomemben delež priseljencev predstavljajo govorci južnoslovanskih jezikov. Zaradi zgodovinske, kulturne in geografske povezanosti je mobilnost med državami nekdanje Jugoslavije stalnica, ki se je po vstopu Slovenije v Evropsko unijo in Schengensko območje še okrepila. Številni priseljenci prihajajo v Slovenijo zaradi zaposlitvenih, družinskih ali izobraževalnih razlogov, njihova uspešna integracija pa je tesno povezana s pridobivanjem znanja slovenščine. Obvladovanje jezika okolja namreč predstavlja enega ključnih dejavnikov socialne vključenosti, dostopa do institucij, možnosti za izobraževanje in napredovanje na trgu dela (Extra in Spotti 2009; Svet Evrope 2014). Kljub temu pa dosedanje raziskave kažejo, da se odrasli priseljenci pri učenju jezika pogosto soočajo s številnimi izzivi, ki niso le jezikovne, temveč tudi sociokulturne in administrativne narave.

Slovenščina kot neprvi jezik je v zadnjih letih predmet povečanega zanimanja tako v jezikoslovju kot v raziskavah migracij. Posebej pomembno je razumevanje stališč in izkušenj samih priseljencev, saj ti najjasneje odražajo, kako se učenje jezika prepleta z njihovim vsakdanjim življenjem, delovnimi obveznostmi in interakcijami z večinskim prebivalstvom. Južnoslovanski govorci se pogosto opisujejo kot bližnji tujci, saj so njihovi jeziki sorodni slovenščini, kar lahko pospeši začetno sporazumevanje. Vendar ta jezikovna bližina ne zagotavlja nujno lažjega ali hitrejšega vključevanja, saj lahko medjezikovne podobnosti vodijo v napačne predstave o preprostosti učenja ali v sistematčne interferenčne napake. Hkrati pa lahko družbeni odnosi, stereotipi ali zaznana družbena distanca vplivajo na motivacijo in občutek pripadnosti.

Pri učenju slovenščine se priseljenci pogosto srečujejo z institucionalnimi in komunikacijskimi ovirami. Posebej problematično območje predstavlja administrativna komunikacija, ki je v Sloveniji pogosto zaznamovana z zahtevnimi stavčnimi strukturami in strokovno terminologijo, ki je lahko težka tudi za domače govorce. Za priseljence, ki morajo izpolnjevati obrazce, razumeti uradne dopise ali se sporazumevati z javnimi službami, to predstavlja pomembno jezikovno in psihološko breme. Učne izkušnje in občutki v socialnih stikih, kot so popravki govora s strani domačinov ali preklapljanje sogovorcev v prvi jezik priseljencev, dodatno oblikujejo njihovo samopodobo kot govorcev slovenščine ter njihovo pripadnost slovenski družbi.

V tem kontekstu raziskava obravnava stališča južnoslovanskih priseljencev v Sloveniji do učenja slovenščine kot neprvega jezika. Anketni vprašalnik, v katerem je sodelovalo 120 priseljencev z različnimi profili in stopnjami znanja, se osredotoča na tri ključne dimenzije: (1) zaznane jezikovne ovire, zlasti pri rabi jezika v institucionalnih okoliščinah; (2) čustvene in socialne vidike učenja ter uporabe slovenščine; ter (3) doje-manje odnosov med priseljenci in večinskim prebivalstvom v vsakdanjih komunikacijskih situacijah. Namen prispevka je osvetliti izkušnje skupine učečih se ter prispevati k razumevanju dejavnikov, ki vplivajo na njihovo jezikovno in socialno integracijo.

2. Integracija priseljencev

Jezikovno učenje priseljencev je večdimenzionalni proces, ki presega zgolj pridobivanje jezikovnih kompetenc, ampak vključuje tudi socialno integracijo, identiteto in dostop do institucionalnih struktur. Po mnenju Sveta Evrope se jezikovna integracija odraslih priseljencev nanaša na proces, v katerem posamezniki pridobivajo jezikovne veščine, ki jim omogočajo sodelovanje v družbi, hkrati pa pri tem ohranjajo svojo kulturno identiteto (Svet Evrope 2020). Integracija torej ni samo enosmerna, ne gre zgolj za zadovoljevanje pričakovanj družbe gostiteljice, temveč tudi vključevanje pravic in odgovornosti priseljencev. Po mnenju LIAM-programa (*Linguistic Integration of Adult Migrants*) je ključno, da je jezikovno izobraževanje usmerjeno k resničnim komunikacijskim potrebam priseljencev, namesto da bi samo sledilo tehničnim ali formalnim ciljem. Poleg tega jezikovna integracija ni nujno simetričen proces: večinsko prebivalstvo lahko doživlja jezikovno raznolikost kot grožnjo identiteti, medtem ko se priseljenci lahko soočajo z notranjimi konflikti glede svoje identitete. To pomeni, da strategije integracije niso enotne, saj se lahko priseljenci odločijo za različne načine prilagajanja jezikovnega repertoarja, na primer ohranjanje svojega prvega jezika, preklapljanje ali težnja k naturalizaciji v ciljni jezik (Svet Evrope 2014).

Pri usvajanju drugega jezika je pomembna teorija akulturacije, kot jo je razvil John Schumann (t. i. *acculturation model*). Po tej teoriji je uspešnost učenja drugega jezika tesno povezana z nivojem kulturne in socialne integracije v okolje nove države. Bolj kot se posameznik identificira s kulturnim okoljem gostitelja, bolj učinkovito pride do jezikovnega učenja. Pri priseljenicah torej ne gre le za učenje jezikovnih struktur, temveč

tudi za proces prilagajanja identitete, kjer je občutek pripadnosti in sprejetosti ključnega pomena (Schumann 1978).

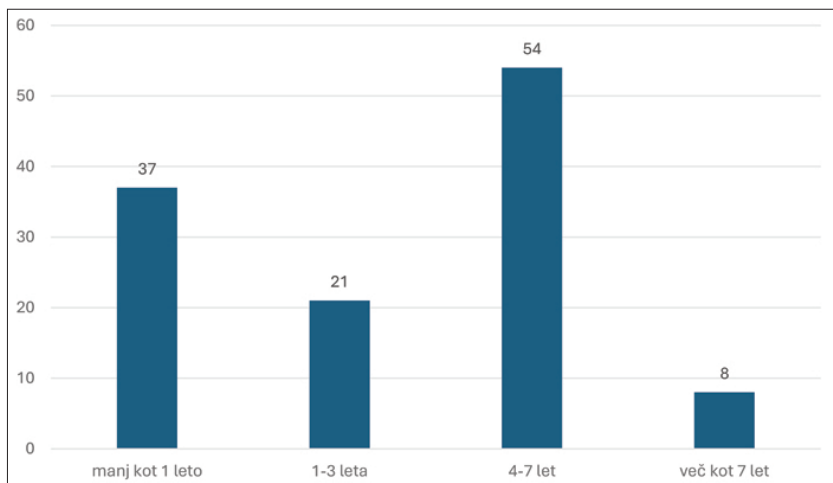
Pri usvajanju slovenščine kot neprvega jezika pri priseljencih je pomembna tudi interakcija (*interaction*) kot dejavnik jezikovnega razvoja. Po teoriji interakcije, ki jo je populariziral Michael Long, je obrazna komunikacija in povratna informacija (npr. popravljanje govora, prilagajanje sogovornikovega govora) ključna za napredek učečih se (Long 1958). Teorija socialne interakcije (*social interaction approach*) dodatno poudarja, da je jezik utemeljen v socialnih izmenjavah in komunikaciji. Jezik se razvija skozi kontakte in interakcije z drugimi v realnem socialnem kontekstu (Pettit idr. 2009). Za priseljence to pomeni, da so njihovi vsakdanji socialni stiki (sosede, sodelavci, upravne institucije) ključni ne le za vajo jezika, temveč tudi za psihološko doživljanje integracije.

Poleg teoretičnih modelov je tudi empirično ugotovljeno, da je učenje jezika tesno povezano s socialno vključenostjo. Mirici (2020) je v svoji študiji o odraslih priseljencih v Evropi ugotovil, da osnovno znanje jezika ni vedno dovolj za dejansko integracijo, ampak da priseljenci potrebujejo izobraževalne programe, ki vključujejo tako formalne učne ure kot aktivnosti zunaj učnega procesa, ki spodbujajo interakcijo v vsakdanjem življenju. Tudi v Sloveniji se je pokazalo, da priseljenci iz držav nekdanje Jugoslavije pogosto naletijo na jezikovne ovire že pri institucionalnih procesih, kot so urejanje dokumentov ali komuniciranje z javnimi institucijami. Lovrec Srša (2022) ugotavlja, da so formalni jezik in birokratski diskurz pomembni generatorji socialne izolacije in otežene integracije. Prav tako pomembna je organizacijska podpora pri učenju jezika na delovnem mestu. Jug Došler (2023) poudarja, da podjetja in delovne organizacije igrajo pomembno vlogo, saj morajo ustvariti pogoje, da priseljenci pridobijo jezikovne kompetence, hkrati pa se počutijo vključene in cenjene v delovnem okolju.

3. Raziskava

Za namene svoje raziskave sem oblikovala anketni vprašalnik o stališčih o učenju slovenščine kot neprvega jezika. Vprašalnik je bil namenjen južnoslovanskim priseljencem v Sloveniji, vprašanja pa sem razdelila na tri skupine, in sicer na (1) zaznane jezikovne ovire; (2) čustvene in socialne vidike učenja ter uporabe slovenščine; ter (3) dojemanje odnosov med priseljenci in večinskim prebivalstvom v vsakdanjih komunikacijskih situacijah. Pred tem je anketa vsebovala tudi nekaj demografskih vprašanj. Anketo sem izvajala v obdobju od januarja do aprila 2025.

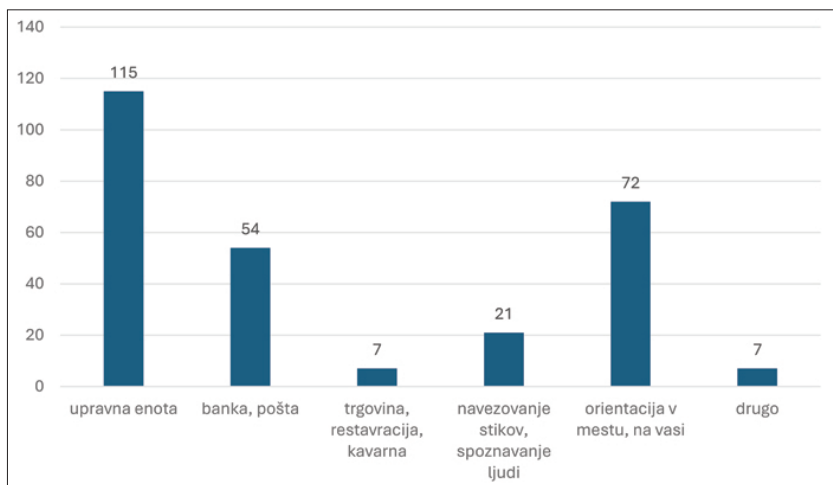
V anketi je sodelovalo 120 priseljencev v starosti od 18 do 65 let, 55% jih je bilo moškega spola, 45% pa ženskega spola. 37 anketirancev v Sloveniji živi manj kot eno leto, 21 jih živi med enim in tremi leti, 54 med štirimi in sedmimi leti, 8 anketirancev pa v Sloveniji živi že več kot sedem let. Vsi anketiranci so anketo izpolnjevali v slovenščini.



Graf 1. Bivanje v Sloveniji

3.1. Jezikovne ovire

Najprej me je zanimalo, kakšne jezikovne ovire doživljajo priseljenci, ko se morajo znajti v Sloveniji. Čeprav anketiranci različno dolgo živijo v Sloveniji in so na različnih stopnjah jezikovnega znanja, so bili odgovori razmeroma enakomerno razporejeni ter se tako niso pokazale razlike med tistimi, ki v Sloveniji živijo dlje, in tistimi, ki so se preselili v zadnjem letu. Najprej me je zanimalo, kje so doživljali jezikovne ovire. V ta namen sem jim ponudila več možnih odgovorov, lahko pa so tudi sami zapisali še kakšne jezikovne ovire, ki so jih doživljali. V naslednjih vprašanjih sem jih prosila tudi, da svoje odgovore razložijo. Rezultati so prikazani v spodnji tabeli.



Graf 2. Doživljanje jezikovnih ovir

Največ težav imajo priseljenci na upravnih enotah, saj jih je 96% (115) označilo, da so tukaj že doživeli jezikovne ovire. V svojih odgovorih so razložili, da so ljudje na upravnih enotah utrujeni, da se jim vedno mudi in da nimajo potrpljenja za njih: *ljudi so vedno nesramni, če nekaj ne znaš, je vse narobe*. Zahtevni so tudi dokumenti, ki so pogosto napisani v slovenščini, ki je ne razumejo: *gospa mi da papir in reče, da si preberem, ampak ne znam, kaj sploh gledam; dokumenti so taki, da jih tudi Slovenci ne razumejo; za vsako stvar je tisoč papirjev in za vsakega potrebujem cel dan, da ga razumem*.

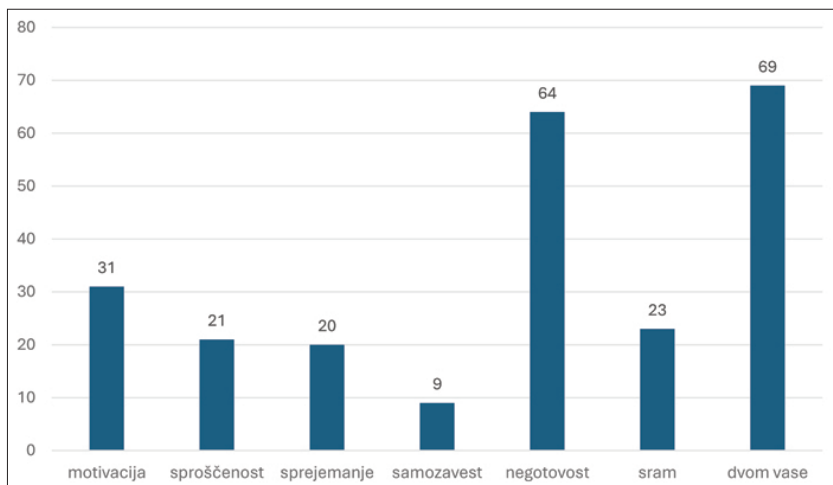
Kar nekaj težav imajo priseljenci tudi z orientacijo v novem kraju bivanja, 60% anketirancev (72) jih je označilo to možnost. V odgovorih so omenjali, da so se sploh na začetku pogosto izgubili, da so iskali upravne enote in pisarne za razgovore za službo ter da so na začetku večkrat zamudili na delo zaradi iskanja pravega izvoza ali prostega parkirnega mesta. Eden od anketirancev je zapisal tudi, da delodajalci pogosto niso razumljivi do takih težav in ne nudijo veliko pomoči. Nekateri so zapisali, da so včasih vprašali ljudi za pomoč in usmeritev, vendar so dobili le zelo hiter odgovor, ki ga niso v celoti razumeli. Mlajši anketiranci so pisali predvsem, da uporabljajo navigacijo na telefonu, ki je v njihovem jeziku, in tako ne potrebujejo znanja slovenščine.

Nekaj jezikovnih ovir doživljajo priseljenci tudi v institucijah, kot sta banka in pošta (45%, 54), bistveno manj pa v trgovinah, restavracijah in v kavarnah (6%, 7). Kot razloge navajajo, da v trgovinah in restavracijah pogosto srečajo zaposlene, ki prihajajo iz iste države kot oni, tako se lahko pogovarjajo v svojem prvem jeziku. Povejo tudi, da so ljudje v trgovinah bolj prijazni kot na primer na bankah in poštah, zato imajo več potrpljenja in se lažje sporazumevajo, medtem ko na bankah zaposleni hitijo in se ne trudijo biti razumljivi.

7 anketirancev je označilo drugo, pod katero pa jih je 5 omenilo službo, 2 pa sosede.

3.2. Čustveni in socialni vidiki učenja slovenščine

Analiza podatkov tega dela ankete je pokazala, da imajo čustveni in socialni dejavniki pomembno vlogo pri učenju in vsakodnevni rabi slovenščine med južnoslovanskimi priseljenci. Udeleženci raziskave so izražali širok spekter čustvenih odzivov, povezanih s komunikacijo v slovenščini, pri čemer so prevladovali občutki negotovosti, sramu in dvoma vase, vendar pa so bili zaznani tudi pozitivni vidiki, kot so občutki sprejetosti in motiviranosti.



Graf 3. Občutki pri komunikaciji v slovenščini

Večina udeležencev je poročala, da se zaradi omejene zmožnosti sporazumevanja v slovenščini pogosto počutijo osamljene ali socialno izključene, zlasti v prvih mesecih bivanja v Sloveniji. Ti občutki so bili najbolj izraziti pri tistih z nižjimi stopnjami jezikovne kompetence in pri udeležencih, ki so manj pogosto v stiku z domačimi govorniki. Udeleženci so poudarjali, da je jezik ključen pogoj za vzpostavljanje socialnih mrež, dostop do informacij in vključevanje v skupnost, kadar teh možnosti ni, se krepi občutek marginalizacije. Pri govoru v slovenščini so udeleženci pogosto doživljali negotovost in strah pred napakami, kar so povezovali s pogostim popravljanjem njihovega govora s strani govorcev slovenščine kot prvega jezika. Čeprav so nekateri popravljanje razumeli kot obliko pomoči, je večina udeležencev poročala, da jih pretirana ali neposredna korekcija spravlja v zadrego in zmanjšuje pripravljenost na govorjenje. Posledično so se v javnih ali formalnih situacijah pogosto raje zatekli k svojemu prvemu jeziku ali se vzdržali komunikacije. Kot pomemben socialni vidik so udeleženci izpostavili tudi pogosto preklapljanje sogovorcev (Slovencev) v njihov prvi jezik, kadar so prepoznali, da ima priseljenec težave pri izražanju. Ta pojav so udeleženci ocenili različno. Po eni strani so ga doživljali kot prijaznost ali prizadevanje po lažjem sporazumevanju, po drugi pa kot oviro za napredovanje v slovenščini, saj se s tem zmanjšajo možnosti za avtentično rabo jezika v vsakdanjih situacijah. Preklapljanje jezika je bilo posebej pogosto v delovnih okoljih in neformalnih socialnih stikih.

Ugotovitve kažejo, da socialni stiki pomembno vplivajo na motivacijo in napredovanje udeležencev pri učenju slovenščine. Tisti, ki so imeli vzpostavljene stabilne socialne mreže (npr. prijatelje ali sodelavce, ki vztrajajo pri komunikaciji v slovenščini), so poročali o večjem občutku sprejetosti ter hitrejši in bolj samozavestni rabi jezika. Nasprotno pa so udeleženci z manjšim socialnim kapitalom poudarjali, da je pomanjkanje priložnosti za govorjenje eden glavnih razlogov za počasnejši napredek in vztrajanje

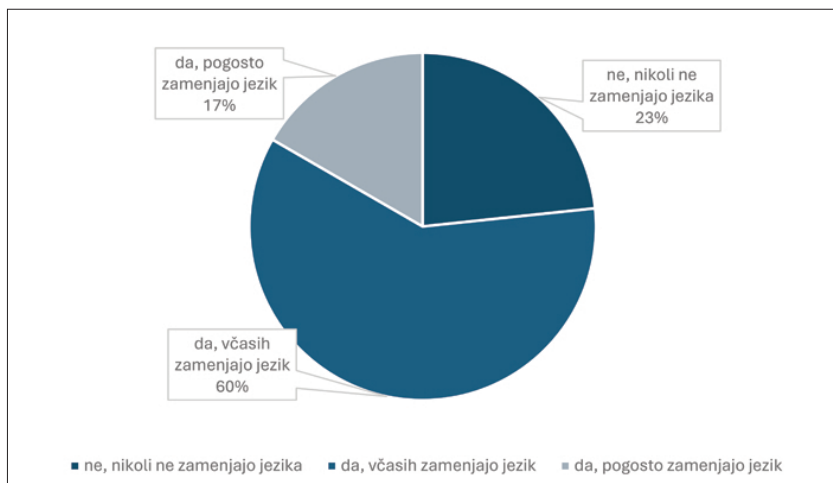
občutkov izolacije. Kljub zaznamim oviram je večina udeležencev Slovence ocenila kot prijazne, strpne in pripravljene pomagati, kar je zmanjšalo negativne čustvene odzive in povečalo motivacijo za nadaljnje učenje. Nekateri udeleženci so poročali, da so podporni medosebni odnosi ključni dejavnik, zaradi katerega so začeli sprejemati jezik kot del svojega novega okolja in identitete.

3.3. Odnosi med priseljenci in večinskim prebivalstvom v vsakdanji komunikaciji

Analiza odgovorov udeležencev kaže, da odnosi med priseljenci iz južnoslovenskega prostora in slovenskim večinskim prebivalstvom temeljijo na pretežno pozitivnih izkušnjah, vendar jih pomembno oblikujejo jezikovni dejavniki. Interakcije so pogosto zaznamovane z neenakostjo v kompetenci in z različnimi pričakovanji glede rabe jezika, kar vpliva na občutke sprejetosti, varnosti in samozavesti priseljencev. Velika večina udeležencev je Slovence opisala kot prijazne, vljudne in pripravljene pomagati, kar kaže na relativno visoko stopnjo pozitivne naravnosti večinskega prebivalstva do priseljencev. Takšna percepcija pomembno blaži negativne socialne učinke jezikovnih ovir ter prispeva k občutku dobrodošlosti v družbi. Udeleženci so pogosto izpostavljali izkušnje, ko so jim sogovorniki pokazali potrpežljivost, ponujali pomoč pri razumevanju ali razložili bolj zahtevne izraze.

Kljub splošno pozitivni naravnosti večinsko slovensko govorečih sogovornikov so udeleženci poročali o tem, da je komunikacija v vsakdanjem življenju pogosto asimetrična. Povzročajo jo predvsem razlike v jezikovni kompetenci, zaradi katerih se interakcija odvija pod pogoji, ki jih nekateri priseljenci doživljajo kot manj enakovredne. Pogosti so primeri, ko se pritisk k pravilnosti ali tekočnosti izražanja pojavlja implicitno, kar pri udeležencih krepi občutke manjvrednosti ali neposlušnosti. Kljub temu takšna asimetrija ne izhaja nujno iz negativnega odnosa Slovencev, temveč pogosto iz dinamike med jezikovno kompetenco in željo po učinkovitem sporazumevanju. Eden najpogostejših omenjenih pojavov v vsakdanjih interakcijah je preklapljanje sogovorcev v prvi jezik priseljencev, kadar se zdi, da ti težje sledijo pogovoru v slovenščini. Udeleženci ta pojav razumejo predvsem kot dejanje prilagoditve in dobronamernosti, ki sogovornikom omogoča hitrejšo in jasnejšo komunikacijo. Vendar pa je bil pogosto izražen tudi občutek, da takšno preklapljanje zmanjšuje priložnosti za razvijanje jezikovne samozavesti in ohranjanje priseljencev v vlogi sporazumevalno manj kompetentnih udeležencev. Posledično nekateri udeleženci ta vzorec ocenjujejo kot posredni znak socialne distance, čeprav ga večina sogovorcev verjetno ne zaznava kot takega.

V grafu spodaj prikazujem, kako pogosto se anketiranci srečujejo z menjavo jezika med komunikacijo z govorcem slovenščine kot prvega jezika. 17% anketirancev je označilo, da sogovorniki pogosto zamenjajo jezik iz slovenščine v jezik tujca, 60% označuje, da se to zgodi včasih, pri 23% anketirancev pa se to ne dogaja. Anketiranci so zapisali tudi, da se menjava jezika zgodi predvsem pri starejših sogovornikih, medtem ko mlajši raje govorijo v slovenščini ali pa preklopijo jezik v angleščino.



Graf 4. Preklapljanje jezika sogovorca

4. Diskusija

Rezultati raziskave razkrivajo večplastno podobo jezikovnih izkušenj južnoslovanskih priseljencev v Sloveniji ter osvetljujejo, kako se jezikovni, čustveni in socialni dejavniki prepletajo v procesu integracije. Čeprav so priseljenci pogosto prikazani kot skupina, ki zaradi sorodnosti jezikov hitro usvaja slovenščino, rezultati kažejo, da je njihova izkušnja mnogo bolj kompleksna in da se v njej prepletata tako podpora kot tudi občutek družbene in jezikovne distance.

Težave pri razumevanju in izpolnjevanju administrativnih dokumentov predstavljajo eno najpomembnejših ugotovitev. Zapleten, formaliziran jezik uradnih komunikacij se izkazuje za sistemsko oviro, ki presega individualno raven jezikovnega znanja. Ta rezultat potrjuje ugotovitve sodobne literature, ki opozarja, da visi integracija priseljencev v veliki meri od dostopnosti in razumljivosti institucij, ne le od njihove jezikovne kompetence. Jasno se pokaže, da jezik ni zgolj sredstvo sporazumevanja, temveč tudi orodje za dostop do pravic, storitev in participacije v družbi. Če je jezikovna kompleksnost institucionalnih praks previsoka, to pri priseljencih krepi občutke odvisnosti, izključenosti in nezmožnosti učinkovitega delovanja v družbenih strukturah, kar se neposredno ujema z njihovimi poročili o občutkih negotovosti in osamljenosti.

Rezultati kažejo, da je učenje slovenščine tesno povezano s čustvenimi odzivi, kar potrjuje teoretične modele akulturacije in socialne interakcije. Pri udeležencih se je izkazalo, da negativni emocionalni odzivi, kot so sram, strah pred napakami ali občutek socialne izključenosti, pogosto zmanjšujejo pripravljenost na komunikacijo v slovenščini ter upočasnjujejo proces učenja. Po drugi strani pozitivni odnosi z večinskim prebivalstvom in občutek sprejetosti pomembno krepijo jezikovno samozavest. Različno

doživljanje popravljanja govora in preklapljanja sogovorcev v prvi jezik priseljencev potrjuje zapletenost družbenega pomena interakcijske povratne informacije. Čeprav so ta dejanja pogosto motivirana z dobrimi nameni, jih priseljenci lahko interpretirajo kot signal neenakovrednosti ali kot potrditev lastne nezadostnosti v ciljnem jeziku. Takšne izkušnje se povezujejo z občutki socialne distance, kar dodatno obremenjuje proces akulturacije.

Večina priseljencev Slovence opisuje kot prijazne in pripravljene pomagati, kar je pomemben zaščitni dejavnik. Takšne izkušnje so skladne z ugotovitvami številnih migracijskih študij, ki poudarjajo, da lahko pozitivni medosebni odnosi nadomestijo formalne pomanjkljivosti jezikovnega izobraževanja in močno pospešijo socialno integracijo. Kljub temu ostaja prisotna jasna asimetrija v komunikaciji, ki jo priseljenci pogosto občutijo kot razliko v moči. Ta asimetrija ni nujno rezultat negativnih stališč večinske populacije, temveč predvsem posledica različnih komunikacijskih pričakovanj, različnih ravni jezikovne zmožnosti in pogosto implicitnih kulturnih norm. Udeleženci, ki se redno srečujejo s preklapljanjem v svoj prvi jezik ali s korekcijami govora, to večinoma interpretirajo kot znake razdalje, čeprav se zavedajo, da so ti odzivi pogosto dobronamerni. Skupen pregled vseh treh poglavij kaže, da je slovenščina za priseljence hkrati sredstvo vključevanja in dejavnik izključevanja. Kadar jezikovne in institucionalne zahteve presežejo njihove zmožnosti, priseljenci doživljajo čustvene in socialne posledice, kot so občutke osamljenosti, negotovosti ali umika iz komunikacije. Nasprotno pa podporna okolja, bodisi formalna (jezikovni tečaji, prilagojene informacije) bodisi neformalna (sodelavci, prijatelji), omogočajo hitrejšo usvajanje jezika, boljše odnose z večinskim prebivalstvom in večjo stopnjo socialne vključenosti. Zato se iz raziskave kaže potreba po jezikovno občutljivejših institucijah, povečanju možnosti za avtentično komunikacijo v slovenščini ter ustvarjanju varnih socialnih prostorov, kjer priseljenci lahko preizkušajo svoje jezikovne zmožnosti brez strahu pred napakami ali socialno izpostavljenostjo. Zmanjševanje jezikovnih in socialnih ovir se tako kaže kot ključni pogoj ne le za jezikovni napredek, temveč za celostno integracijo v slovensko družbo.

5. Zaključek

Rezultati raziskave ponujajo vpogled v jezikovne, čustvene in socialne izkušnje južnoslovanskih priseljencev pri učenju in uporabi slovenščine v Sloveniji. Ugotovitve potrjujejo, da je učenje slovenščine proces, ki ga pomembno oblikujejo razmerja med institucionalnim okoljem, posameznikovim emocionalnim doživljanjem in kakovostjo vsakdanjih medosebnih interakcij. Čeprav priseljenci večinoma zaznavajo Slovence kot prijazne in pripravljene pomagati, se hkrati soočajo z izrazitimi jezikovnimi ovirami, ki so najopaznejše v administrativnih okoliščinah in uradnih komunikacijah. Te ovire omejujejo ne le njihovo funkcionalno jezikovno kompetenco, temveč tudi občutek nadzora, varnosti in pripadnosti v novem družbenem okolju.

Čustveni in socialni vidiki učenja slovenščine se izkažejo kot ključni dejavniki za uspešno integracijo. Občutki osamljenosti, negotovosti ali socialne distance lahko pomembno zmanjšajo motivacijo za učenje in rabo slovenščine, medtem ko podporni odnosi, tako v formalnih kot neformalnih okoljih, omogočajo hitrejši napredek in krepijo občutek pripadnosti. Prav tako se pokaže, da interakcijske strategije, kot sta popravljane govora ali preklapljanje v prvi jezik priseljencev, čeprav pogosto dobronamerne, niso nevtralne, saj pomembno vplivajo na to, kako priseljenci doživljajo sebe kot govorce slovenščine in kot člane družbe.

Skupno poročanje udeležencev razkriva, da je učinkovita integracija mogoča le ob medsebojnem prizadevanju ob ustrezni podpori institucij, ki zagotavljajo jezikovno dostopne informacije in razumevanje administrativnih postopkov; ter ob odprtosti in potrpežljivosti večinskega prebivalstva, ki s svojimi vsakodnevnimi komunikacijskimi praksami pomembno oblikuje integracijske priložnosti. Hkrati rezultati poudarjajo potrebo po nadaljnjih raziskavah, ki bi poglobljeno preučevale, kako različni socialni konteksti in rabe jezika vplivajo na identitetne procese in dolgoročno jezikovno vključenost priseljencev. Raziskava prispeva k razumevanju učenja slovenščine kot neprvega jezika v širšem migracijskem in družbenem kontekstu in izpostavlja, da je jezik hkrati orodje sporazumevanja, sredstvo socialne vključenosti in pomembna komponenta osebne in skupnostne identitete. Za razvoj celostnih integracijskih politik bo zato ključno oblikovanje takšnih pristopov, ki bodo upoštevali jezikovne potrebe priseljencev, njihove emocionalne procese in dinamiko vsakdanjih socialnih odnosov.

Viri

- Extra, G., M. Spotti, P. Van Avermaet (ur.) (2009), *Language testing, migration and citizenship: Cross-national perspectives*, Continuum, London
- Jug Došler, A. (2023), "Podpora priseljencem pri učenju jezika na delovnem mestu: izzivi za organizacije", *Dve Domovini*, 57, 109–126.
- Long, M. (1985), "Input and Second Language Acquisition Theory", v: Gass, Susan, Madden, Carolyn, ur., *Input in second language acquisition*, Newbury House, Rowley, Mass., 377–393.
- Lovrec Srša, J. (2022), "Jezikovne ovire, s katerimi se pri začetni integraciji srečujejo novi priseljenci iz republik bivše Jugoslavije", *AS Andragoška spoznanja*, 28/2, 137–140.
- Mirici, I. H. (2020), "The needs of adult immigrants in Europe for social inclusion through language education", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 16/2, 552–564.
- Pettit, G. S., T. Yu, K. A. Dodge, J. E. Bates (2009), "A Developmental Process Analysis of Cross Generational Continuity in Educational Attainment", *Merrill-Palmer Quarterly*, 55/3, 250–284.
- Schumann, John H. (1978), *The pidginization process: a model for second language acquisition*, Newbury House Publishers, Rowley, Mass.
- Svet Evrope (2014), *The linguistic integration of adult migrants: From one country to another, from one language to another*, Council of Europe Publishing, De Gruyter, Berlin, Boston
- Svet Evrope (2020), *Linguistic integration of adult migrants: requirements and learning opportunities*, Report on the 2018 Council of Europe and ALTE survey on language and knowledge of society policies for migrants, Council of Europe Publishing, Strasbourg

Pregledni naučni rad

UDK: 811.163.43'243: 316.347- 057.87(44)

811.163.41'243: 316.347-057.87(44)

811.163.42'243: 316.347-057.87(44)

Emir Šišić: The Cultural Identity of Students of the Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian Language at Sorbonne University in Paris

The topic of this paper is the cultural identity of students studying the Bosnian/Croatian/Serbian/Montenegrin language at Sorbonne University in Paris. Acknowledging that cultural heritage plays a crucial role in the construction of linguistic identity, we conducted field research with undergraduate and graduate students enrolled in the Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian language program at the Department of Slavic Studies at Sorbonne University. This institution is the only French university offering a five-year study program in this language. The research utilized a questionnaire as the primary instrument, encompassing questions about the students' linguistic and cultural identities, including their choice of study, language proficiency, associations with the countries where their languages are spoken, students' origins, and stereotypes. Given that most of the students are French nationals with origins from Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, and Montenegro, we aimed to explore the relationship between their so-called dual French-Slavic identity and their decision to study at this university. The results of the study reveal that Slavic identity and culture are most evident in the students' family lives, where they continue to use their heritage language. However, outside of this familial context, students predominantly communicate in French, which has become a significant component of their overall identity.

Key words: Sorbonne, culture, identity, language, Slavic studies.

Kulturni identitet studenata bosanskog/crnogorskog/hrvatskog/srpskog jezika na Univerzitetu Sorbonne u Parizu

Tema ovog rada je kulturološki identitet studenata bosanskog/crnogorskog/hrvatskog/srpskog jezika na pariskom univerzitetu Sorbonne. Svjesni da je kulturno naslijeđe nezaobilazan faktor u izgradnji i jezičkog identiteta, napravili smo terensko istraživanje sa studentima bosanskog/crnogorskog/hrvatskog/srpskog jezika prvog i drugog ciklusa studija na Odsjeku za slavenske studije Univerziteta Sorbonne, jedinog francuskog

univerziteta koji nudi petogodišnji studij ovih jezika. Kao mjerni instrument koristili smo upitnik koji se sastoji od pitanja o jezičkom i kulturnom identitetu studenata (izbor studija, ulazni nivo jezika, asocijacije na zemlje u kojima se jezik govori, porijeklo studenata, stereotipi i sl.). S obzirom na to da se radi o francuskim studentima od kojih većina ima porijeklo iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, željeli smo ispitati korelaciju između tzv. dvostrukog francusko-slavenskog identiteta i njihovog univerzitetskog izbora. Rezultati istraživanja pokazuju da je slavenski identitet i kultura najviše prisutan u porodičnom životu studenata u kojem i koriste ove jezike, ali da izvan toga studenti, čak i s kolegama s istog studija, komuniciraju isključivo na francuskom jeziku na kojem su izgradili veći dio svog identiteta.

Ključne riječi: Sorbonne, kultura, identitet, jezik, slavenske studije.

1. Introduction¹

The subject of this paper is the exploration of cultural identity and language choice as a university selection among students at Sorbonne University. The status of the observed language is “a heritage language for bilingual persons” (Sönmez 2025). First, we will briefly introduce the study program at Sorbonne University, outlining its components considering its uniqueness within France. This will require providing didactic definitions of culture and identity, as our context is pedagogical and didactic rather than sociological or anthropological. Our primary aim is to analyze students’ perceptions of the language, culture, and civilization of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, and Serbia based on the conducted questionnaire. Given that the collected corpus is not extensive, we will employ both quantitative and qualitative methods in the analysis of the data. We will briefly present the respondents and their linguistic-cultural backgrounds. Special attention will be given to the associations, including stereotypes, that students have regarding these countries and cultures, as well as the reasons why they chose this study program.

2. Sorbonne University and the Study Program as the Context of Analysis

In 1253, Robert de Sorbon founded a college that would later become the Sorbonne in 1257. During the Middle Ages, the University of Paris became the largest cultural and scientific center in Europe, attracting 20,000 students. Sorbonne University was established on January 1, 2018, through the merger of Paris-Sorbonne University and Pierre and Marie Curie University (UPMC).² As a public university, it fulfills the missions of

¹ This paper is based on research funded by the Ministry of Foreign Affairs of the French Republic as part of the CULTUSLAVE project in collaboration with Sorbonne University (November – December 2022).

² <https://sciences.sorbonne-universite.fr/faculte/histoire-et-chiffres-cles/histoire#:~:text=Sorbonne%20Universit%C3%A9%20a%20C3%A9t%C3%A9%20cr%C3%A9e,et%20de%20l%27innovation%20fran%C3%A7ais>.

public service in higher education, research, and French innovation. Our research was conducted at the Department of Slavic Studies.³ Specifically, this concerns students pursuing bachelor and master's degrees in Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian languages⁴, as well as the associated literatures and civilizations. The bachelor's program offers the study of the four standard languages, covering grammar, literature, and civilizations (primarily from the 19th century to the present). A significant emphasis is placed on translation. A French as a Foreign Language (FLE) track is offered in the third year. This section also provides distance learning at the L1 level for beginners or false beginners, as well as for advanced students.⁵ The bachelor's program aims to achieve a C2 level of language proficiency and provide in-depth knowledge of the historical, political, literary, and artistic context of the BCMS world, as well as an understanding of BCMS cultural identities and references. The professional master's program is characterized by a high level of general knowledge and an understanding of major contemporary French and international issues and debates. It particularly leads to specialization in legal translation and interpretation. At the master's level, students acquire specialized knowledge. This includes:

1. Specific knowledge:
 - a) Culture, civilization, literature, and linguistics of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, Serbia and Intercultural Studies,
 - b) In-depth knowledge of the historical, political, social, economic, literary, and artistic contexts of the four countries,
 - c) Expertise in the identity and cultural references of these countries,
 - d) Understanding of the intercultural relations between the four countries, and other cultural regions,
2. Linguistic and cognitive knowledge:
 - a) Specialized knowledge in the language used in administrative, legal, and commercial contexts,
 - b) Communication in French, BCMS, and at least one other foreign language,
 - e) Proficiency in written and oral comprehension and communication,
 - f) Skills in translation and interpretation,
 - g) Ability to publicly present well-reasoned arguments and engage in debates,
 - h) Competence in writing analytical reports, scientific articles, and executive summaries,
 - c) Cross-disciplinary skills,
 - i) Conducting a research project,

³ Département d'études slaves.

⁴ For practical purposes, we will henceforth use the abbreviation BCMS.

⁵ It is important to note that the BCMS program can be studied without prior knowledge of the language, making it accessible to all. After the enrollment period ends, students are divided into groups (beginners, more advanced) and attend classes accordingly.

- j) Selection of a research topic, formulation of an original problem to address, and development of hypotheses to test,
- k) Design and implementation of appropriate research methodology.

Students will be capable of teaching BCMS (and, with the FLE option, French to BCMS speakers), translating between BCMS and French (both written and oral), communicating in both BCMS and French, writing reports, summaries, and critical analyses in both languages (based on BCMS or French materials), and working on websites and databases in both languages. This department represents the only French university offering such a program across all academic cycles. The Unit of Training and Research⁶ in Slavic Studies at the Faculty of Arts of Sorbonne University is the only UFR in France entirely dedicated to Slavistics. It offers a comprehensive curriculum from bachelor's to doctoral levels⁷, focusing on the languages, literatures, and civilizations of Russia, Poland, the Czech Republic, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro and Serbia. In addition to fundamental training in literature, linguistics, civilization, and history for each of these cultural areas, specialized courses are offered in fields such as translation, interpretation, cultural management, and Central European cultures.⁸ The overall training provides various career opportunities in diverse fields such as teaching, translation (both literary and specialized), interpretation, book industry, journalism, media, culture, documentation, writing of grammars and dictionaries, diplomatic relations (embassies and consulates), and international trade.

3. Culture, Identity and Language – Research Topics

As previously emphasized, the topic of this paper is the cultural identity of French students at Sorbonne University in correlation with their choice of study program. It is essential to emphasize that we will examine the correlation between language, culture, and identity, as has been done by various authors (Billiez 1985, Abdallah-Pretceille 1991, Riley 2007, Isurin 2011, Guerra 2015). Cuq (2003: 63–64), emphasizes that culture is a concept that can apply both to a social group (or even a society) as well as an individual. He defines it as “the ability to make distinctions”, meaning the capacity to construct and legitimize differences, such as distinguishing between things, recognizing what is not to be confused, and being recognized by others. The more cultured an individual is, the more distinctions they can make, or conversely, the finer the distinctions they can recognize, the higher their cultural rank. Cuq (ibid) also explains that the ability to make distinctions is partially inherited, which is why there exists a cultivated culture (the culture of the dominant groups who impose their distinctions as the best and

⁶ We use the French abbreviation of the term *Unité de formation et de recherche* (UFR).

⁷ The program consists of three academic cycles: bachelor's, master's, and doctoral degrees. In France, the terms *licence*, *master*, and *doctorat* are used, and the well-known abbreviation LMD refers to this structure.

⁸ Further information can be found at the following link: <https://lettres.sorbonne-universite.fr/faculte-des-lettres/ufr/ufr-etudes-slaves/offre-de-formation>.

even the only valid ones). The educational system reinforces this cultivated culture by privileging and legitimizing it. As a result, cultures are hierarchically ranked. These different components of culture intermix and overlap, with individuals often belonging to multiple cultural spheres. In fact, this mix is the norm, which is why the term 'cultural practices' is now preferred over 'culture' itself, as it reflects the active involvement and choices that define cultural belonging. Finally, it is important to note that languages are deeply marked by culture, and those who can make the most distinctions in language are considered the most cultured. For example, understanding the etymology of a word enhances one's knowledge and mastery of that word. Linguistic culture remains one of the highest forms of culture.

When it comes to the concept of 'identity', Cuq (2003: 123) explains that this concept is a transversal notion in the humanities, studied in psychology, particularly social psychology, as well as in sociology and ethnology. Identity is of significant interest at three levels (individual, group, and societal), particularly in the context of language teaching and learning, as languages play a crucial role in both the formation and dynamics of identity. At each level, identity functions differently. At the individual level, exposure to one or more languages helps anchor a person in a particular socio-family situation. At the group level, regional or generational specificities in discursive practices help solidify a group of speakers, affirming its identity and distinguishing it from other groups. Finally, at the societal level, national identities have been constructed through collective efforts, often supported by the development of national languages. The humanities examine how language and discourse, understood in their social, historical, and political dimensions, contribute to the construction of collective identities and how languages, borders, and belonging are negotiated. Therefore, identity is seen as the result of ongoing constructions and strategies, constantly evolving and reconfiguring. In each society, language teaching and learning often occur within the context of majority/minority relations. Minority language speakers may learn the majority language, and vice versa. In such situations, the context surrounding the learning or use of a foreign or second language is closely tied to the identity dynamics of the groups involved. The status of the target language, the prestige of the group speaking it, and the learning environment all play a role in language teaching and learning. Consequently, attitudes and behaviors toward a foreign or second language may be influenced by the status of the language and the group that speaks it. This underscores the importance of using methodological tools that consider the sociolinguistic context in which language learners operate. According to Bucholtz & Hall (2004: 370), 'identity' refers to 'sameness', and it can be argued that identity is most salient when individuals are most similar to one another. However, when individuals choose to organize into groups, they are typically not guided by pre-existing and recognizable similarities, but rather by agency and power (*ibid*: 371). Identities are constructed around various social categories such as nation, community, ethnicity, race, religion, gender, sexuality, and age. They are also shaped by popular culture and its evolving representational practices, as well as by fashion, new imagined lifestyles, leisure, work, and the everyday and the exotic. Furthermore, identities are formed in

relation to place and displacement, community and a sense of dispersion, as well as to concepts of 'roots' and 'routes' (Yon 2000: 1).

As Hobsbawm (1996: 1068) points out, it is essential to emphasize that culture, identity, and language are integral components of multilingualism and multiculturalism. Both are historically novel concepts that could only emerge through the combination of three circumstances: the aspiration for universal literacy, the political mobilization of the common people, and a particular form of linguistic nationalism. Historically, the coexistence of people from different languages and cultures is the norm; or, more accurately, nothing is less common than countries inhabited solely by people of a single, uniform language and culture. The relationship between language and culture goes beyond a mere objectification within the context of learning; it refers to a profound structuring of personality, particularly in the construction and constitution of cultural identity. As a tool for collective integration and individual affirmation, language functions as a marker and an indicator of belonging. While a means of communication, language also serves as a modality for expressing culture and as a mediator of identity (Abdallah-Pretceille 1991: 306). In our study, it was essential to consider the importance of bilingualism (French-BCMS) among students and culture. Bilingualism encompasses a variety of situations to which both positive and negative representations, as well as strong or weak values, are attached. The difficulty lies not in the linguistic acquisition of multiple language codes, but in acquiring the corresponding intercultural competence and learning the social practices associated with the different dialects and discourses. The objectification of the manipulation, whether group-based and/or individual, of languages for communication purposes and, therefore, to produce discourse, represents a crucial educational challenge in societies characterized by linguistic and cultural pluralism (*ibid*). According to Billez (1985: 95), maintaining ties with the country of origin and from this perspective, purely linguistic education is integrated into a whole set of cultural activities (celebration of traditional festivals, various meetings, etc.).

4. Methodology and Corpus

As a measurement instrument in this research, we used a Cultural questionnaire, which we present in its entirety.

QUESTIONNAIRE / UPITNIK

1. En quelle langue voulez-vous répondre à ce questionnaire : en français ou en BCMS? / Na kojem jeziku želite ispuniti ovaj upitnik: na francuskom ili na BHSC jeziku?
2. Quel est votre niveau du BCMS (A1, A2, B1, B2, C1, C2)? / Kako biste procijenili svoj nivo BHSC jezika (A1, A2, B1, B2, C1, C2)?

3. Est-ce que vous avez appris le BCMS quelque part avant les études universitaires et combien de temps? / Da li ste negdje učili BHSC jezik prije studija i koliko dugo?
4. Pourquoi avez-vous choisi d'étudier le BCMS? /Zašto ste izabrali da studirate BHSC jezik?
5. Est-ce que votre avis sur la Bosnie-Herzégovine/la Croatie/le Monténégro/la Serbie est positif ou plutôt négatif? / Da li je vaš stav prema Bosni i Hercegovini/Hrvatskoj/Crnoj Gori/Srbiji pozitivan ili negativan?
6. Associez les cinq mots à votre représentation sur la Bosnie-Herzégovine/la Croatie/le Monténégro/la Serbie. / Navedite pet riječi koje vas asociraju na Bosnu i Hercegovinu/Hrvatsku/Crnu Goru/Srbiju.
7. Est-ce que vous êtes déjà partis en Bosnie-Herzégovine/en Croatie/au Monténégro/en Serbie et où précisément? / Da li ste već boravili u Bosni i Hercegovini/Hrvatskoj/Crnoj Gori/Srbiji i gdje tačno?
8. Avez-vous des amis ou famille dans ces quatre pays? / Da li imate prijatelje ili porodicu u nekoj od ovih zemalja?
9. Citez les trois adjectifs que vous associez à votre représentation sur la langue BCMS. / Navedite tri pridjeva koja vas asociraju na BHSC jezik.
10. Est-ce que vous connaissez quelques stéréotypes sur ces quatre pays et citez-les? / Da li poznajete neke stereotipe o ove četiri zemlje i navedite ih?
11. Est-ce que vous voudriez habiter dans un de ces quatre pays et dans lequel? Si oui, quelles sont vos raisons? / Da li biste željeli živjeti u nekoj od ove četiri zemlje? Ako je odgovor da, navedite vaše razloge.
12. Pensez-vous que c'est utile de parler le BCMS et citez vos raisons? / Smatrate li da je korisno govoriti BHSC jezik i navedite razloge?
13. Quelle profession voudriez-vous exercer après vos études de BCMS et justifiez votre réponse? / Kojom profesijom biste se voljeli baviti nakon studija BHSC jezika i objasnite razloge?

A total of 14 students participated in the anonymous questionnaire, including 10 first-year undergraduate students and 4 master's students in their second year. Before presenting the analysis of the questionnaire results, we will outline the limitations of this study. First and foremost, the study focuses on minority languages (immigrant languages, heritage languages) in the French context. In French, these are often referred to as 'less widely spoken and less commonly taught languages (Šišić 2021).'⁹ A key limitation of the study is the sample size. Although a significantly higher student response rate was initially anticipated, this did not materialize. Many students were unable to attend classes on the day the questionnaire was distributed due to personal obligations, exams, and other commitments, which resulted in a final sample of only 14 respondents. Given this limitation, we opted for a mixed-methods approach, combining both quantitative and qualitative analysis of the students' responses. Despite the small sample size, we

⁹In French, the acronym MoDiMe is used (*langues moins enseignées et moins diffusées*).

believe the data can still offer meaningful insights into students' perceptions of their study program. It is important to highlight that studies of this nature, particularly those targeting this specific group of students, are rare or non-existent. As such, our research can be considered exploratory and pioneering in nature and may serve as a foundation for future studies.

5. Results and discussion

The Q1 addressed the language preference of the students when completing the questionnaire. Anticipating varying levels of language proficiency, we provided the questionnaire in both BCMS and French, with the intention of identifying which language the participants would feel more at ease using in their responses. Out of the total of 14 students, only three completed the questionnaire in French, two first-year undergraduate students and one master's student. In general, through conversations with the students, we concluded that all participants are bilingual and that one of the BCMS languages is their heritage language, acquired through their parents and family environment. Their level of bilingualism appears to be very close to native-like proficiency. Nevertheless, when students were speaking, we occasionally observed certain errors characteristic of non-authentic language use, particularly those arising from the use outside a monolingual context (such as literal translations, calques from French, and similar transfer phenomena). Given that the focus of this study is not on error analysis in student language use, we will not dwell on this aspect.

As for their current level of language proficiency (Q2), only two students reported being at the A1 level, while the rest self-assessed between B2 and C2, an evaluation that aligns with our own observations. It would be difficult to individually analyze their linguistic competence and proficiency level, as some students completed primary education in a BCMS-speaking country before moving to France. Others, however, were born in France and acquired the language exclusively through their parents, as a heritage language, without any formal education in a BCMS-speaking country. It is important to note that we did not carry out a detailed linguistic profiling of each student, in the sense of evaluating their proficiency based on specific linguistic criteria, since the focus of this study is cultural identity through language. Thus, this is not primarily a linguistic study. In conversations with the students, we found that they nonetheless communicate with each other in French outside of class.

Regarding Q3, which asked whether students had studied BCMS and for how long prior to entering university, three female students reported having studied the language up until the end of high school in Serbia. Several students stated that they have spoken the language at home with their parents and grandparents since birth, having acquired it primarily as a heritage language. One student reported attending supplementary school in Paris for a duration of five years. Three students indicated that they had received no formal instruction in BCMS before beginning their university studies. We consider

these responses to be largely consistent with the answers provided to the Q1. Nearly all students completed the questionnaire in BCMS, and their written productions demonstrated a very high level of bilingualism, which, as previously noted, is nearly equivalent to native language proficiency. Although all of them have lived in France for many years and French is their dominant language, the language in which they were partially or entirely educated, their written responses, as well as oral interactions, reflect a comparable level of proficiency in BCMS.

Regarding Q4, we encountered a range of responses. One first-year student who answered the questionnaire in French stated that she does not speak BCMS but chose the program due to her Serbian heritage. Additionally, several students indicated that they enrolled in the BCMS program because they wanted to improve their proficiency in the language, but also because they were interested in its history, grammar, and literature. From their responses, we can infer that there is a strong interest in and connection to their linguistic and cultural heritage. One particularly interesting response came from a student who stated that she chose the program in order to improve her French through what she referred to as her 'mother tongue'. Students also expressed a desire to maintain a connection with the region (e.g., with Serbia), which they believe will be facilitated through their studies. Moreover, two students reported that they were initially uncertain about their choice of program and had selected BCMS by chance, but that it became a true passion during their studies.

The responses to Q5 were uniform across all students. Although one student provided an explanation, stating that there are many positive aspects of life in Serbia while also acknowledging the difficulties of living there, most students simply responded with 'a positive opinion.' This is likely since we did not explicitly ask students to elaborate on their answers in this question.

In response to Q6, which asked students to list words they associate with Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, and Serbia, we present the data in tabular form.

Table 1. *Associations with Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, and Serbia*

Associative words	beautiful, interesting, culture, diverse, joy, nature, customs, family, good food, tradition, history, enjoyment, homeland, language, Yugoslavia, neighbors, connection, sea, forest, pride, parents, place of origin, origin, fun / going out, home, childhood, villages, mountains, clean air, Balkan wars, Ivo Andrić, ethnic diversity, the Balkans, Danube, <i>slavas</i> , <i>ćevapčići</i> , freedom, bookstores, cafés, <i>burek</i> , folklore, cuisine, community/society

Based on the responses to this question, we conclude that the associations are predominantly positive. While the answers are diverse, there were no explicitly negative associations, except for the word *wars*. Notably, the responses to this question can be categorized into several key themes, including food (e.g., *cuisine*, *ćevapčići*, *burek*), language, nature (such as *forests*, *mountains*, *sea*, *clean air*, *villages*), the past (including notions of

origin, childhood, war, and homeland), as well as personal emotions that tie students to these countries (such as *joy, a sense of freedom, enjoyment*), etc.

We can conclude that the responses to Q7 and Q8 are largely uniform. All students, except one, have either visited or lived for a certain period in the countries mentioned. They cited various cities where they had stayed and where they have family and friends. Only two female students reported not having family in these countries, as their origins are not from the region.

In Q9, we aimed to explore the students' perceptions of the language itself by asking them to provide three adjectives that, for them, represent the BCMS language. The complete results are presented in Table 2.

Table 2. *Adjectives as associations with the BCMS language*

Adjectives	complicated grammar, easy to read, complex, difficult, beautiful, interesting, rich, engaging, easy, beautiful, original, specific, musical, diverse, hard to pronounce, melodic, rich, logical, organized

Among all the adjectives, the most frequently mentioned were *difficult, beautiful, and complex*. Nevertheless, we encounter entirely opposing associations with language, such as *difficult* versus *easy*, which appear to depend on each student's individual perception.

In Q10, we encounter interesting responses regarding stereotypes.

Table 3: *Stereotypes related to Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, Serbia*

Stereotypes	alcoholics, people who overeat, savages, criminals, people who love to party, religious, racists, terrorists, that war is constant, people kill each other in the streets, they have nothing to eat, they are violent, they swear a lot

In students' responses, we most frequently encounter the stereotypes that people from these countries are alcoholics and violent. Given the historical context, particularly the wars that have marked these countries, it is not surprising that the associated stereotypes predominantly revolve around this theme. This suggests that war is perceived as a persistent element and often the primary association with these countries, significantly shaping their image. In other responses as well, particularly in relation to Q6, this association emerges as a determinant. As shown in the Table 3, this stereotype is also linked to other associations such as *poverty, murder, and violence*.

In response to Question 11, the students answered in a largely uniform manner. The majority expressed a desire to live in the countries mentioned, stating that they are proud of their origins and that living there remains an unfulfilled aspiration. They perceive life in these countries as more relaxed and believe that, with good income, one can enjoy a high quality of life. Another reason cited was the opportunity to improve their language skills. Three female students were unsure whether they would want to live in one of these

countries, while one student indicated that she would prefer to live there for a shorter period, such as during her studies. This question logically leads into Q12. The majority of the 14 students consider knowledge of the BCMS language to be extremely useful, especially due to the large global community of speakers, which allows them to connect with that community and, more specifically, with their roots. They also mentioned the language's utility for travel and professional opportunities. Two female students felt that, outside of a professional context where the language would be directly used, its usefulness is more limited.

Regarding their future professions (Q13), students provided a range of responses. Some are still unsure about what career path they could pursue with one of the BCMS languages. However, the most common responses were related to careers as teachers or translators (especially in the cultural and legal sectors), which is understandable given that these students' study BCMS as a second language, after French, their dominant language. Some students also expressed a desire to work in diplomacy or journalism using this language.

Conclusion

The topic of this paper was the cultural identity of Sorbonne University students studying the BCMS language. Although the number of respondents who formed our corpus was relatively small, we believe that certain conclusions can still be drawn based on their responses.

It is important to first note that these are French students with heritage from Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, or Serbia. Their parents originate from these countries, and a few of the students themselves lived for several years in one of them and completed primary education there before relocating to France. Some students were born in France and acquired the language exclusively at home through their parents. It is largely due to their heritage that they chose to study BCMS at university.

We argue that the cultural identity of these students is dual in nature, regardless of whether they were born in France or in one of the BCMS-speaking countries. The former inherited the language and identity from their families and continued to develop it primarily within that context, while the latter adopted a French identity through language, because of migration and years of living in France. A very high level of bilingualism is present among all students, except for two who reported being at a beginner level in the BCMS language. Based on their responses, we conclude that the students maintain strong ties with their countries of origin, express a positive attitude towards them, and frequently visit family and friends who still reside there.

Bibliographic references

- Abdallah-Pretceille, M. (1991), "Langue et identité culturelle", *Enfance*, vol. 45, n^o 4, 305–309.
- Billiez, J. (1985), "La langue comme marqueur d'identité", *Revue européenne des Migrations Internationales*, vol. 1, n^o 2, 95–105.
- Bucholtz, M., K. Hall (2004), "Language and Identity", In: Duranti, A., *A Companion to Linguistic Anthropology*, ed., Blackwell Publishing Ltd, Malden, MA, 369–395.
- Cuq, J.-P. (2003), *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*, CLE International, Paris
- Guerra, J. (2015), *Language, Culture, Identity and Citizenship in College Classrooms and Communities*, Routledge, New York
- Hobsbawm, E. (1996), "Language, Culture and National Identity", *Social Research*, vol. 63, n^o 4, 1065–1080.
- Isurin, L. (2011), *Russian Diaspora: Culture, Identity, and Language Change (Contributions to the Sociology of Language)*, De Gruyter Mouton
- Yon, D. (2000), *Elusive Culture: schooling, race, and identity in global times*, State University of New York Press, New York
- Riley, P. (2007), *Langue, Culture and Identity. An Ethnolinguistic Perspective*, Continuum, London
- Sönmez L. Le Gac, H. (2025). "A new era for teaching heritage languages to bilingual children in France", *Yaşadıkça Eğitim, Journal of Education for Life*, vol. 39, n^o 1, 64–75.
- Šišić, E. (2021), *Les influences translinguistiques de l'acquisition du français langue étrangère dans les récits écrits : le cas des étudiants bosniens*, doctoral dissertation, University of Poitiers

Filip Škiljan i Kristian Lewis: Poučavanje Bosanskoga jezika i kulture prema modelu C u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj¹

Ustavnim i zakonskim propisima u demokratskom društvu u Hrvatskoj nakon raspada Jugoslavije normirano je obrazovanje nacionalnih manjina. U obrazovanju osnovnoškolaca i srednjoškolaca postoje tri modela obrazovanja za pripadnike nacionalnih manjina: model A, model B i model C. Bošnjaci u Hrvatskoj obrazuju se prema modelu C. Nastava prema modelu C organizirana je u Gunji, Sisku, Zagrebu, Buzetu, Labinu i Puli. U Zagrebu se nastava izvodi u dvjema osnovnim školama i u jednoj srednjoj školi. Autori su uz dostupne podatke na mrežnim stranicama i u Ministarstvu znanosti, obrazovanja i mladih proveli polustrukturirane dubinske intervjue s učiteljima koji provode nastavu Bosanskog jezika i kulture prema modelu C u navedenim naseljima. Također su pokušali utvrditi koliko je važno provođenje nastave Bosanskog jezika prema modelu C za očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta Bošnjaka u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Bošnjaci, bosanski jezik, model C, nacionalne manjine.

Teaching Bosnian Language and Culture According to the C Model in Primary and Secondary Schools in Republic of Croatia

Constitutional and legal provisions in the democratic society in Croatia after the dissolution of Yugoslavia standardized the education of national minorities. The education of primary and secondary school students comprises three models of education for the members of national minorities: A model, B model and C model. Bosniaks in Croatia use the C model in their education. The C model classes are held in Gunja, Sisak, Zagreb, Buzet, Labin and Pula. In Zagreb, classes are held at two primary schools and one secondary school. The authors have conducted semi-structured in-depth interviews with

¹ Ovaj rad napisan je u okviru projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj* (RENA), koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

teachers who teach Bosnian language and culture according to the C model in the aforementioned settlements in addition to the available data found on the web pages, as well as the data available in the Ministry of Science, Education and Youth. They will also try to establish how important it is to teach the Bosnian language according to the C model for preserving the national and religious identity of Bosniaks in Croatia.

Key words: Bosniaks, Bosnian language, C model, national minorities.

1. Povijest Bošnjaka u Hrvatskoj u novije doba

1.1. Doseljavanja muslimana² u hrvatske krajeve nakon 1878. godine

Prva veća doseljavanja muslimana na područje današnje Hrvatske uslijedila su nakon 1878. i austro-ugarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine. U Zagrebu je, primjerice, nakon aneksije pripadnika islamske vjeroispovijesti bilo vrlo malo. Većina onih koji su tada živjeli u Zagrebu nastanjivali su se za stalno. Kao i u vremenima koja su uslijedila dolazili su muškarci koji su tragali za poslom i studenti koji su se u Zagrebu školovali, a zatim se vraćali kućama. Do 1918. godine najbrojnija skupina muslimana u Zagrebu bili su studenti koji su od 1892. godine dobili mogućnost upisa na Pravni fakultet. Uglavnom su se studenti zagrebačkog Sveučilišta nakon odslušanog studija vraćali u Bosnu i Hercegovinu (Hasanbegović 2007: 32). Tek u popisu iz 1910. u Hrvatskoj su zabilježena 204 muslimana.³ Najveći broj njih živio je u Karlovcu, Dubrovniku, Osijeku i Zagrebu. Islam do 1916. godine nije uvršten među zakonom priznate vjere, pa stoga muslimani nisu mogli dobiti zavičajnost u Hrvatskoj. U Prvom svjetskom ratu, odnosno 1915. godine, počelo je s radom Carsko i kraljevsko islamsko vojno dušobrižništvo u Zagrebu kao prva ustanova ustrojena posebno za muslimane u Banskoj Hrvatskoj.

² Bošnjaci su do 1993. godine, odnosno u socijalističkoj Jugoslaviji, nosili nacionalno ime Muslimani. I nakon 1993. određeni se broj Bošnjaka izjašnjavao kao Muslimani. U ovom radu koristiti ćemo se nazivom Bošnjaci kada govorimo o Bošnjacima koji danas žive u Hrvatskoj ili u pojedinim gradovima, odnosno kada govorimo o Bošnjacima nakon 1993. godine. Nazivom Muslimani (s velikim M) koristit ćemo se u slučajevima kada govorimo o popisima stanovništva, odnosno o popisnim rezultatima do 1991. godine i o vremenu prije 1993. godine kada je službeni naziv za Bošnjake bio Muslimani, a nazivom muslimani (s malim m) koristit ćemo se samo onda kada govorimo o vjernicima islamske vjeroispovijesti.

³ Popisni podaci koje donosimo u radu objavljeni su u ovim publikacijama: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921., Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika*, Sarajevo, 1932.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Direkcija državne statistike, Beograd, 1938.; *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948., knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti*, Savezni statistički ured, Beograd, 1954.; *Popis stanovništva i stanova 1953, knjiga VIII. Narodnost i materinji jezik*, SZS, Beograd, 1959.; *Popis stanovništva i stanova 1961., knjiga I, Vitalna, etnička i migraciona obeležja*, SZS, Beograd, 1970.; *Popis stanovništva i stanova 1971, knjiga VI, Stanovništvo, vitalna, etnička i migraciona obeležja*, SZS, Beograd, 1974.; J. Gelo, I. Crkvenčić, M. Klemenčić i sur. (1998.) *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880. – 1991. po naseljima*. Grafički prikaz kretanja broja Bošnjaka u Hrvatskoj za razdoblje od 1931. do 2021. dostupan je na mrežnoj stranici projekta RENA: <https://rena.jezik.hr/projektni-rezultati/> (pristupljeno 20. 10. 2025.).

1.2. *Vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije*

U vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, islamski vjerski život počeo se oblikovati izvan djelokruga vojnog dušobrižništva tek kada je Ministarstvo vjera u Beogradu zaključilo kako je potrebno da se u Zagrebu namjesti stalni imam. Ismet Muftić tim je rješenjem postao prvi stalni zagrebački imam od 1919. (Hasanbegović 2007: 56). Na području Zagreba u to vrijeme (popis iz 1921. godine) žive 474 muslimana, a na teritoriju cijele Hrvatske njih 3.015. Vidljivo je da je najveći broj muslimana tada živio u Dalmaciji, Požeškoj i Zagrebačkoj županiji te u gradovima Zagrebu, Osijeku i Varaždinu. Prilično se sigurno može ustvrditi da je bila riječ o vojnicima i trgovcima, a dio njih sigurno je bio albanske nacionalnosti. Uslijed velike gospodarske krize broj zagrebačkih muslimana u roku od deset godina utrostručio se. U Zagrebu je 1931. godine bilo 1.239 muslimana, a na području čitave Hrvatske njih 4.511. Iz popisa iz 1931. godine vidljivo je da je mnogo muslimana živjelo u većim gradovima poput Dubrovnika, Karlovca, Varaždina, Zagreba, Slavonskog Broda, Osijeka, Požege, Bjelovara i Splita. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije 1933. godine postavljen je prvi dubrovački imam, a u Osijeku je 1927. godine osnovana Islamska zajednica.

1.3. *Vrijeme Nezavisne Države Hrvatske*

Zagrebački muftija Ismet Muftić ušao je i Hrvatsko državno vodstvo, provizorno tijelo na čelu s Milom Budakom. Ante Pavelić je 16. travnja 1941. imenovao prvu Vladu NDH i u njoj je mjesto potpredsjednika preuzeo Osman Kulenović, odvjetnik iz Bihaća. Pavelić je prilikom Muftićeva posjeta 23. travnja 1941. izjavio da su Bošnjaci muslimani krv naše krvi, oni su cvijet naše hrvatske narodnosti i prema tome će biti gledani od cijelog hrvatskog naroda, od Hrvatske Države (Hasanbegović 2007: 177).⁴ Tijekom 1941. partizanima se pridružio najveći broj zagrebačkih muslimanskih studenata, nekadašnjih predvodnika ljevičarske opcije na zagrebačkom Sveučilištu. Među njima su bili Skender Kulenović, Hasan Kikić, Muhamed Konjhodžić i Safet Krupić (Hasanbegović 2007: 202–203). Džamija u Zagrebu otvorena je 1944. godine, a sagrađena su tri minareta.

1.4. *Vrijeme od 1945. godine*

Na poticaj Glavnog odbora Muslimana Bosne i Hercegovine kao frontovske ispostave KPJ osnovano je Muslimansko kulturno društvo "Preporod". "Preporod" je u Zagrebu povremeno pripremao društvene zabave, a zagrebački je odbor prestao s radom krajem 1947., prije nego što su vlasti u Bosni i Hercegovini zabranile sva tradicionalna nacionalna društva. Broj učenika na islamskom vjeronauku prepolovio se te je pao s 268

⁴ Ne treba se čuditi Pavelićevim simpatijama za muslimane kada je poznato da je odrastao zajedno s muslimanskom djecom u muslimanskom selu Jezero kod Jajca. Ondje ga je jezerski hodža naučio pisati. "Ja sam prva slova naučio u Mektebu, koje mi je pokazao starac hodža musliman, pred kojim smo u prvom razredu na podu sjedili tridesetak djece, svi muslimani osim mene. Potom Vam može biti razumljivo kako sam srastao s braćom bošnjačkim muslimanima" (Kisić-Kolanović 2009: 280).

(1944./1945.) na 122 učenika (1947.). Muftija Ismet Muftić osuđen je na smrt u sudskom procesu koji je poznat pod imenom Filipović-Majstorović i družina. Broj muslimana u Zagrebu je 1947. godine skočio s predratnih 1.239 na 2.517 iako se oni ne spominju u popisu iz 1948. godine. Od 1948. godine u popisnu kategoriju uvodi se "neopredijeljeni musliman". Na području Hrvatske tako se izjasnilo samo 1.077 osoba, što nikako ne održava pravo stanje na terenu.

Nakon završetka rata počelo je i rušenje zagrebačke džamije, koje je trajalo do 1. svibnja 1948. godine. Džamiju su rušili njemački vojni zarobljenici (Kisić-Kolanović 2009: 299). Džamija je premještena u Tomašićevu 12, a Islamska zajednica u Zagrebu svedena je na okvire iz 1918. godine. Temelji nove zagrebačke džamije položeni su 1981., a gradnja je dovršena tek 1987. godine. Ujedno, u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, osobito u šezdesetima i sedamdesetima, dolazi do velikog migracijskog vala iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku. Razlog tome bio je nerazvijenost Bosne i Hercegovine i relativno veliko tržište radne snage u Hrvatskoj (Čičak-Chand 1999: 454). Također šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća nastaju i svi današnji centri Bošnjaka u Hrvatskoj. Iz popisa koji su uslijedili 1961., 1971. i 1981. vidljiv je značajan porast Bošnjaka na području Istre (Labin, Pula, Rovinj, Umag, Buzet), Rijeke, Dubrovnika, Splita, Gunje, na Kordunu (Vojnić i Vrginmost), na području Siska, Osijeka, Slavonskog Broda i Zagreba.

Muslimani su bili najbrojniji u velikim industrijskim centrima poput Rijeke, Pule, Splita, Zagreba, Siska i Slavonskog Broda, a potom i u manjim sredinama uz granicu Hrvatske i Bosne i Hercegovine poput Gunje te kordunskih sela od Topuskog do Rakovice. Znatan priljev u industrijska središta vidljiv je od 1961., odnosno od vremena kada se teška industrija i tvornice razvijaju u Hrvatskoj. Najveći broj Muslimana iz Bosne i Hercegovine dolazio je iz Bosanske krajine, odakle su se najviše doseljavali na Kordun, u Sisak, na područje Istre i Kvarnera, u Zagreb, u Zadar i drugdje. U Dubrovnik su se ponajviše doseljavali Muslimani iz istočne Bosne i iz istočne Hercegovine, dok su se u Gunju doseljavali Muslimani iz istočne Bosne i iz Bosanske Posavine. Okolnosti i vrijeme doseljavanja u pojedina naselja bili su različiti, pa su tako na područje Labinštine dolazili kao radnici u rudnicima Raša (usp. Džekić 2018, Škiljan 2018: 521–544), na područje Splita kao radnici u velikim građevinskim firmama poput "Lavčevića" (Duraković 2018), na područje Rijeke kao radnici u brodogradilištu "3. maj" i drugim poduzećima, na područje Pule kao radnici u brodogradilištu "Uljanik" i sličnim tvrtkama, na područje Siska kao radnici u Rafineriji Sisak i u Željezari Sisak (Crnkić, Škiljan i Dugački 2019), a u Slavonski Brod kao radnici u tvornici "Đuro Đaković". U Gunju su Muslimani počeli dolaziti kao muhadžiri još u vrijeme Drugog svjetskog rata, a nakon Drugog svjetskog rata doseljavali su zbog povoljne cijene zemljišta u tom dijelu Slavonije. U Dubrovnik su se Muslimani doseljavali već od 19. stoljeća, a u drugoj polovini 20. stoljeća velik broj njih došao je raditi u turističko-ugostiteljskom i građevinskom sektoru. Dio današnjih Bošnjaka u Hrvatskoj bio je u sastavu JNA ili djelatnici SUP-a. Znatan broj današnjih Bošnjaka koji su se doselili u socijalističkom razdoblju u Hrvatsku nije bio prijavljen u Hrvatskoj, već su ostali prijavljeni u Bosni i Hercegovini. Dakle, broj Muslimana koji su živjeli u Hrvatskoj 1991. godine bio je sasvim sigurno veći od broja koji se javlja u popisu

stanovništva – 43.469 Muslimana. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2021. na području Hrvatske živi 24.131 osoba koja se izjašnjava kao Bošnjak/Bošnjakinja. Usto, 50.981 osoba se prema vjeroispovijesti izjasnila da su muslimani. Među njima ima mnogo Albanaca, Roma, Turaka i drugih nacionalnosti, ali svakako je ovdje najviše Bošnjaka te onih koji su se izjasnili u smislu vjerske pripadnosti (nekada Muslimani s velikim M). U današnje vrijeme najviše Bošnjaka živi u Zagrebu (6.566 osoba), u Istarskoj županiji (4.838 osoba, od toga u Puli 1.479 Bošnjaka), u Primorsko-goranskoj županiji (3.547 osoba, od toga u Rijeci 1.696 Bošnjaka), u Sisačko-moslavačkoj županiji (1.520 osoba, od toga u Sisku 962 Bošnjaka) i u Zagrebačkoj županiji (1.142 Bošnjaka).

2. Zakonska osnova za poučavanje nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj

Pravo na odgoj i obrazovanje na svojem jeziku i pismu pripadnici nacionalnih manjina ostvaruju u skladu s Ustavom Republike Hrvatske,⁵ Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina,⁶ Zakonom o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina⁷ te Zakonom o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj.⁸ Pripadnici nacionalnih manjina imaju mogućnost obrazovati se na materinskom jeziku na svim stupnjevima obrazovanja od predškolskog do visokoškolskog. Svoje ustavno pravo na odgoj i obrazovanje pripadnici nacionalnih manjina ostvaruju kroz tri osnovna modela školovanja. Prema modelu A nastava se odvija samo na jeziku i pismu nacionalne manjine. Tim se modelom služe češka, mađarska, srpska i talijanska nacionalna manjina. Prema modelu B provodi se dvojezična nastava – društvena skupina predmeta poučava se na jeziku nacionalne manjine, a prirodoslovna skupina predmeta poučava se na hrvatskom jeziku. Taj se model provodi u pojedinim školama u kojima se školuju učenici pripadnici češke, mađarske i srpske nacionalne manjine. Prema modelu C, koji podrazumijeva njegovanje jezika i kulture, redovita se nastava odvija na hrvatskom jeziku, a dva sata u osnovnoj školi ili četiri sata u srednjoj školi posvećena su temama iz jezika, književnosti, geografije, povijesti te glazbene i likovne kulture. Ta se nastava održava na jeziku nacionalne manjine. Nastava prema modelu C odvija se za albansku, bošnjačku, češku, mađarsku, romsku, srpsku, slovačku, rusinsku, rusku, ukrajinsku, njemačku, poljsku, slovensku, makedonsku, talijansku i židovsku nacionalnu manjinu.

⁵ Ustav Republike Hrvatske ("Narodne novine" broj 56/1990., 135/1997., 8/1998., 113/2000., 124/2000., 28/2001., 41/2001., 55/2001., 76/2010., 85/2010., 5/2014.), dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html (pristupljeno 20. 10. 2025.).

⁶ Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina ("Narodne novine" broj 155/2002., 47/2010., 80/2010., 93/2011., 93/2011.), dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/295/ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 20. 10. 2025.).

⁷ Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina ("Narodne novine" broj 51/2000., 56/2000.), dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/318/zakon-o-odgoju-i-obrazovanju-na-jeziku-i-pismu-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 20. 10. 2025.).

⁸ Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj ("Narodne novine" broj 51/2000., 56/2000.), dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/1851/zakon-o-uporabi-jezika-i-pisma-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj> (pristupljeno 20. 10. 2025.).

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku⁹ u školskoj godini 2024./2025. ukupno su 4.093 učenika polazila nastavu na jezicima nacionalnih manjina. Posljednji popis škola u kojima se održavala nastava na jezicima nacionalnih manjina prema svim trima modelima izrađen je za školsku godinu 2023./2024.¹⁰ i obuhvaća 67 škola u kojima se provodi nastava prema modelu A, šest škola u kojima se provodi nastava prema modelu B i 210 škola u kojima se provodi nastava prema modelu C. Zemljopisni položaj škola u kojima se provodi nastava na jezicima nacionalnih manjina u Hrvatskoj dostupan je na mrežnim stranicama projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj*.¹¹

3. Metodologija istraživanja

Prilikom istraživanja poučavanja Bosanskog jezika i kulture prema modelu C koristili smo se metodom polustrukturiranih dubinskih intervjua kao kvalitativnom istraživačkom tehnikom koja se upotrebljava za prikupljanje detaljnih informacija o iskustvima, stavovima, motivacijama te percepcijama profesorica koje predaju Bosanski jezik i kulturu prema modelu C. Kombinirali smo elemente strukturiranog i nestrukturiranog pristupa, omogućujući istodobno usmjerenost i fleksibilnost. Naša su pitanja bila modificirana ovisno o tome s kime smo razgovarali, odnosno je li bila riječ o profesorici koja predaje u osnovnoj ili u srednjoj školi te predaje li u sredini koja se nalazi uz granicu s Bosnom i Hercegovinom (kao što je Gunja) ili u područjima koja su udaljenija od granice (Zagreb, Labin, Pula, Sisak). Pitanja su nam služila kao okvir za razgovor, odnosno ona su nam poslužila kao popis tema o kojima smo željeli razgovarati. Uz postavljena pitanja razgovarali smo i o drugim problemima koji su se doticali teme predmeta Bosanskog jezika i kulture prema modelu C. Tako smo dobili kontekstualizirane odgovore koji su nam pomogli da sagledamo prednosti i mane nastave prema modelu C. Prilikom pisanja članka nismo imali mnogo literature o spomenutoj temi. Naime, o poučavanju nacionalnih manjina u Hrvatskoj na njihovu jeziku i pismu nije do sada mnogo pisano,¹² a

⁹ Priopćenje Državnog zavoda za statistiku OBR-2025-2-1, *Osnovne škole, kraj šk. g. 2023/2024. i početak šk. g. 2024./2025.*, od 18. lipnja 2025., dostupno na: <https://podaci.dzs.hr/2025/hr/97133> (pristupljeno 20. 10. 2025.).

¹⁰ Popis škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina po modelu A, B i C za školsku godinu 2023./2024., dostupno na: https://rena.jezik.hr/wp-content/uploads/2024/12/Popis-skola-modeli-ABC_2023_2024.pdf (pristupljeno 20. 10. 2025.).

¹¹ Interaktivni zemljovid izrađeni su za školsku godinu 2021./2022., dostupno na: <https://rena.jezik.hr/projektni-rezultati/> (pristupljeno 20. 10. 2025.).

¹² Neven Hrvatić, "Interkulturalni odnosi i obrazovanje na manjinskim jezicima. Hrvatska-Srbija", u: *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, ur. Dragutin Babić, Drago Župarić-Iljić, Zagreb, 2011, 99–116; Dragutin Babić, Filip Škiljan, "Obrazovanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj: usporedba socijalističkog poretka i višestranačke demokracije", u: *Historijski zbornik*, god. LXXII (2019), br. 2, 373–403; Dragutin Babić, Filip Škiljan, "Obrazovanje i nacionalnomanjinski identiteti: primjer Sisačko-moslavačke županije (fokus grupa)", u: *Bošnjačka pismohrana*, 20 (2021), 48, str. 139–179; Dragutin Babić, "Manjinski identiteti nacionalnih/etničkih zajednica i osnovnoškolsko obrazovanje: slučaj Hrvatske", u: *Prvih dvadeset godina Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, Zagreb, 2024., str. 117–130; Dragutin Babić, "Osnovnoškolsko obrazovanje nacionalnih manjina u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji", u: *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad u Bjelovaru*, 15 (2021), str. 51–74; Margareta Gregurović, Tijana Vukojić Tomić, "Izazovi i ograničenja aktualnog modela odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu

o poučavanju Bosanskog jezika i kulture prema modelu C u Republici Hrvatskoj nije uopće ništa napisano. Cilj nam je bio ustanoviti kakva su iskustva profesora Bosanskog jezika i kulture prema modelu C s učenicima koji pohađaju tu nastavu, zatim s kojim se problemima ti profesori suočavaju u samoj nastavi, kako se profesori snalaze s udžbenicima, odnosno materijalima za nastavu, koliko su zadovoljni kurikulumom za nastavu Bosanskog jezika i kulture prema modelu C, od koga sve profesori dobivaju podršku za izvođenje nastave, koliko su jake veze s matičnom zemljom Bosnom i Hercegovinom i koji su problemi koji se javljaju zbog sličnosti hrvatskoga i bosanskoga jezika.

Popis pitanja:

1. Koji je vaš materinski jezik? Kako ga nazivate?
2. Gdje su vaši učenici naučili bosanski jezik?
3. Od koga su vaši učenici naučili bosanski jezik?
4. Kako biste procijenili poznavanje bosanskog jezika svojih učenika?
5. Koliki je interes djece za nastavu i koliki je interes roditelja za nastavu prema modelu C na bosanskom jeziku?
6. Postoje li i gdje su napisani udžbenici bosanskog jezika prema modelu C, u Hrvatskoj ili u BiH? Smatrate li ih kvalitetnima? Što bi u njima eventualno trebalo poboljšati?
7. Postoji li kurikulum bosanskoga jezika za model C? Jesu li njime obuhvaćene sve teme koje smatrate važnima za usvajanje bosanskoga jezika u Hrvatskoj?
8. Kakva je vaša suradnja s Ministarstvom znanosti, obrazovanja i mladih? Ima li je i u čemu se ona očituje?
9. Imate li u svojem radu podršku organizacija koje okupljaju Bošnjake u Hrvatskoj? U čemu se ona očituje?
10. Koliko je vama i vašim učenicima stalo da se služite bosanskim jezikom?
11. Koji je najveći interes djece u nastavi bosanskog jezika (za koju temu)?
12. Kakve su veze s BiH i koliko djeca koja polaze model C imaju prilike susretati se s bosanskohercegovačkom kulturom i jezikom u BiH?
13. Razlikuje li se bosanski jezik koji se poučava u Hrvatskoj od standardnoga bosanskog?
14. Otežava li srodnost bosanskoga i hrvatskoga usvajanje jezičnih značajki bosanskoga? (*kahva – kava, jezički – jezični, maternji – materinski, majkin – majčin, dječiji – dječji, hemija – kemija, demokratija – demokracija, tačka – točka, fudbal – nogomet, jun – lipanj, kajsija – marelica, upitna zamjenica ko – tko, voz – vlak*)
15. Koristite li se gramatikom, pravopisom i rječnicima bosanskoga jezika u nastavi? Jesu li vam ti priručnici dostupni u Hrvatskoj? Kako ih nabavljate?

nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj”, u: *Prvih dvadeset godina Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, Zagreb 2024., str. 155–173; Maja Matić, *Mogućnosti obrazovanja na jeziku i pismu srpske nacionalne manjine: vodič za učenike i roditelje*, Zagreb 2019.; Lica i naličja obrazovanja: interkulturalnost i obrazovanje na manjinskim jezicima i pismima: (zbornik radova povodom Međunarodne znanstveno-stručne konferencije “Interkulturalnost i obrazovanje na manjinskim jezicima i pismima” održane u maju 2022. u Zagrebu) (ur. A. Petričušić, A. Rožić, N. Čolović, F. Varennes), Zagreb, 2023.

4. Poučavanje Bosanskog jezika i kulture u Republici Hrvatskoj – model C

Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba u programu rada za 2011. godinu pokrenulo je pripremu i organizaciju nastave za obrazovanje učenika pripadnika bošnjačke nacionalne manjine u osnovnim i srednjim školama prema Nastavnom planu i programu Bosanskog jezika i kulture (model C). Nakon što je Agencija za odgoj i obrazovanje utvrdila da Nastavni program sadržava sve potrebne elemente te da je napisan prema pravilima struke, izdala je pozitivno stručno mišljenje o njegovu tekstu te je u skladu s tom odlukom Nastavni program Bosanskog jezika i kulture (model C) za obrazovanje učenika pripadnika bošnjačke nacionalne manjine u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj postao temeljni dokument za postupak provedbe programa u sklopu predmeta Bosanski jezik i kultura prema modelu C obrazovanja pripadnika nacionalnih manjina. Državna tajnica Dijana Vican donijela je 6. rujna 2011. Odluku o imenovanju Povjerenstva za izradu Nastavnog programa Bosanskog jezika i kulture (model C) za obrazovanje učenika pripadnika bošnjačke nacionalne manjine u osnovnim i srednjim školama. Članovi Povjerenstva bili su profesori različitih nastavnih predmeta i u skladu s načelima svoje struke izradili su spomenuti Nastavni program, koji obuhvaća sljedeće predmete: bosanski jezik s književnošću za osnovnu i srednju školu, priroda i društvo za osnovnu školu, povijest i zemljopis za osnovnu i srednju školu te likovna i glazbena kultura/umjetnost za osnovnu i srednju školu. Članovi Povjerenstva tekst su predali 31. prosinca 2012. Nastavni program je nakon niza poboljšanja i prihvaćenih recenzentskih primjedaba predan 30. prosinca 2015. godine. Taj je Nastavni program bio na snazi od 7. rujna 2017. do 28. listopada 2025., kada je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih donijelo Odluku o donošenju Kurikula za nastavni predmet Bosanski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C),¹³ prema kojemu je propisano što će se sve poučavati na nastavi Bosanskoga jezika i kulture od školske godine 2025./2026.

Kurikul je podijeljen na tri domene. Domena A naziva se *Govorim, slušam i pišem bosanski* i podrazumijeva učenje i poučavanje standardnoga bosanskog jezika, stvaralačko pismeno i usmeno izražavanje, tumačenje misli, osjećaja, stavova i činjenica te međudjelovanja u nizu različitih društvenih i kulturnih situacija: obrazovanje, slobodno vrijeme i svakodnevicu života. Domena B – *Čitam i promišljam bosanski* – podrazumijeva razvoj čitateljske pismenosti, razumijevanje, tumačenje i vrednovanje tekstova bosanskih autora i autora bošnjačke nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj. Domena C pod naslovom *Moje bosansko nasljeđe* podrazumijeva upoznavanje bosanskohercegovačke kulture u najširem smislu, obuhvaća usvajanje znanja o bosanskohercegovačkoj povijesnoj i kulturnoj baštini (likovnoj i glazbenoj) te o geografskim obilježjima Bosne i Hercegovine. Ova domena integrira teme medijske kulture i elemente umjetničkoga područja te izražavanja, primjerice uvježbavanje i izvođenje bosanskih narodnih plesova, recitacija, pjesama i dramskih tekstova na bosanskome jeziku.

¹³ Odluka o donošenju Kurikula za nastavni predmet Bosanski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C) ("Narodne novine" broj 139/2025.), dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2025_11_139_2076.html (pristupljeno 14. 11. 2025.).

5. Nastava Bosanskog jezika i kulture u praksi: intervjui s nastavnicama

U Hrvatskoj se nastava iz predmeta Bosanski jezik i kultura održava u sljedećim školama: Osnovna škola Monte Zaro u Puli, Osnovna škola Ive Lole Ribara u Labinu, Osnovna škola Vazmoslava Gržalje u Buzetu, Prva ekonomska škola u Puli, Osnovna škola Borovje u Zagrebu, Osnovna škola Žitnjak u Zagrebu, Islamska gimnazija dr. Ahmeda Smajlovića u Zagrebu, Osnovna škola "Braća Bobetko" u Sisku te Osnovna škola Antuna i Stjepana Radića u Gunji. Intervjui s nastavnicama provođeni su od veljače do travnja 2025. u Istri, Zagrebu, Sisku i Gunji. Znanstveni interes istraživača u prvom je redu, kao što je već napomenuto, bio usmjeren na konkretna iskustva nastavnica u razredu, s kojim se problemima susreću, koje teme učenici najbolje prihvaćaju, kakva je situacija s brojem učenika u razredu i jesu li roditelji uključeni i zainteresirani za nastavu koju pohađaju njihova djeca, je li školsko okruženje podupiruće i jesu li predstavnici bošnjačke nacionalne manjine i državni dužnosnici posvećeni razvoju njihova predmeta.

5.1. *Bosanski jezik i kultura u Istri*

U Istri se Bosanski jezik i kultura poučava u četiri škole: u Puli u Osnovnoj školi Monte Zaro i u Prvoj ekonomskoj školi, zatim u Osnovnoj školi Ive Lole Ribara u Labinu te u Osnovnoj školi Vazmoslava Gržalje u Buzetu. U Puli je u osnovnoj školi nastava počela u školskoj godini 2018./2019., dok je u Prvoj ekonomskoj školi nastava počela godinu dana poslije – u školskoj godini 2019./2020. U školskoj 2025./2026. godini u osnovnoj školi u Puli 13 djece pohađa nastavu Bosanskog jezika i kulture, u Buzetu njih četvero, a u Labinu također četvero. Nekada je u Labinu bilo i do 15 učenika, ali je broj znatno pao. Za srednjoškolce koji pohađaju program Bosanskoga jezika i kulture nastava se održava u Ekonomskoj školi u Puli, a na nastavu u kontinuitetu dolazi između pet i devet srednjoškolaca iz različitih srednjih škola. Prema riječima profesorice Emine Kahrmanović velik problem predstavlja slaba informiranost Bošnjaka u Istri o mogućnosti pohađanja nastave Bosanskoga jezika i kulture, a pretpostavlja da se roditelji i učenici boje novih obaveza i povećanog opsega učenja. Na nastavi Bosanskog jezika i kulture učenici se upoznaju s brojnim činjenicama koje do sada nisu znali. Tako ondje doznaju pojedinosti iz povijesti Bosne i Hercegovine, a začuđuje ju činjenica da je malo učenika znalo da je Bosna bila kraljevstvo ili da uopće nisu čuli o povelji Kulina bana. Profesorica Kahrmanović održala je tribinu u Rijeci na kojoj je pokušala zainteresirati riječke Bošnjake za model C i Bosanski jezik i kulturu. Nakon tribine, na koju ju je pozvao Denis Beganović, bilo je mnogo zainteresiranih, ali kada je trebalo pokrenuti nastavu, djeca se nisu odazvala, pa je inicijativa u Rijeci propala. Čini joj se da mnogo učenika ne zna ništa o Bosni i Hercegovini, pa svoje učenike najprije upoznaje s geografskim značajkama, a zatim s poviješću i književnošću. Profesorica Kahrmanović održava i debate s učenicima te organizira kvizove u kojima se učenici natječu u poznavanju bosanskih riječi. Na tim natjecanjima učenicima zadaje i sastavke u kojima moraju upotrijebiti što više riječi koje se upotrebljavaju u bosanskom jeziku, a nisu uobičajene

u hrvatskom jeziku. Zanimljivo je da i neki pripadnici većinskog naroda pohađaju nastavu Bosanskog jezika i kulture jer ih zanima Bosna i Hercegovina. Na nastavi profesorica Kahrmanović poučava ćirilično pismo sve učenike koji su za to zainteresirani, ali ne forsira ako netko ne želi. Također ih poučava i bosančicu. Učenike najviše zanima Bosna i Hercegovina, odnosno izleti u Bosnu, učenje novih riječi i bosanskohercegovačka književnost. Profesorica Kahrmanović u nastavi se koristi raznim medijima kako bi djeci približila Bosnu i Hercegovinu te njezinu kulturu, glazbu, književnost, umjetnost, povijest i geografiju. Udžbenike za nastavu Bosanskog jezika i kulture, s obzirom na to da u Hrvatskoj nisu izrađeni, nabavio je iz Bosne i Hercegovine Muhamed Muratagić, predsjednik Vijeća bošnjačke nacionalne manjine Istarske županije.

5.2. Bosanski jezik i kultura u Zagrebu

Bosanski jezik i kultura u Zagrebu se poučava u tri škole – u Osnovnoj školi Borovje, Osnovnoj školi Žitnjak i u Islamskoj gimnaziji dr. Ahmeda Smajlovića. Nastava Bosanskog jezika i kulture u Osnovnoj školi Žitnjak počela je u školskoj godini 2018./2019., baš kao i nastava u Islamskoj gimnaziji dr. Ahmeda Smajlovića. Iste te godine počela je nastava prema modelu C u Osnovnoj školi Vinka Žganca na Kozari boku, ali je ondje nastava trajala samo jednu školsku godinu. U Osnovnoj školi Borovje nastava Bosanskog jezika i kulture počela je u školskoj 2019./2020. godini. U školskoj godini 2023./2024. bilo je 17 učenika u Osnovnoj školi Borovje, dok je ove školske godine u Osnovnoj školi Žitnjak 12 učenika. Bosanski jezik učenici su naučili uglavnom od svojih baka i djedova, a znanje su produbili u najvećoj mjeri na nastavi. Profesorica Alma Halilović, koja Bosanski jezik i kulturu predaje u Osnovnoj školi Žitnjak, smatra da je glavni zadatak profesora koji održavaju nastavu iz toga predmeta da djecu poučavaju književnosti. Relativno slab interes za predmet objašnjava nedostatkom udžbenika, a kao cilj nastave ističe očuvanje nacionalnog identiteta i upoznavanje s kulturom Bosne i Hercegovine. U nedostatku udžbenika profesori pronalaze sadržaje na internetu, a Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba pomaže financijski donacijama udžbenika iz Federacije Bosne i Hercegovine. Što su djeca starija, veća je važnost izgradnje nacionalnog identiteta. Profesorica Halilović kazuje da su i izleti posebno važni za učenike. Prve školske godine djeca su išla na izlet u Srebrenik i Tuzlu, dok su školske godine 2019./2020. učenici posjetili Rijeku i tamošnji Islamski centar. Posebno je važno obilježavanje pojedinih bosanskohercegovačkih praznika (poput Dana državnosti ili Dana neovisnosti BiH). Važan je i Dan materinjeg jezika na kojem učenici različitih nacionalnih manjina čitaju na svojem jeziku pisce iz svoje zemlje. Kao dodatnu aktivnost Alma Halilović ističe i tradicijsko kuhanje koje se održava jednom mjesečno te obilježavanje Bajrama putem predstava. Najzanimljiviji sadržaji su učenicima Alme Halilović sevdalinke, a posebno vole opisanje prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine.

Kako je već spomenuto, nastava Bosanskog jezika i kulture u Islamskoj gimnaziji dr. Ahmeda Smajlovića počela je u školskoj godini 2018./2019. U školskoj godini 2024./2025. nastavu Bosanskog jezika i kulture pohađa 27 učenika. Učenici koji pohađaju ovu nastavu

uglavnom dolaze iz bošnjačkih obitelji. Prema mišljenju profesorice Ajke Srebreniković najveći je interes učenika za teme o srednjovjekovnoj Bosni, odnosno za povijesna pisma, te za sevdalinke. Visoko je plasirana i alhamijado književnost, bosančica te bosanskohercegovačka književnost. Učenici se vrlo rado bave nepoznatim riječima koje su u upotrebi u Bosni i Hercegovini te bošnjačkim autorima, ali i hrvatskim i srpskim autorima iz Bosne i Hercegovine (Ivo Andrić i Branko Ćopić). Profesorica Srebreniković navodi da najveći broj djece sluša Bosanski jezik i književnost u prvom i drugom razredu gimnazije, dok ih je u četvrtom razredu samo troje. Smatra da je razlog tome preopterećenost nastavom i državna matura. Iako udžbenika nema, izrađen je novi kurikulum koji bi trebao biti prihvaćen u najskorije vrijeme. Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba podupire nastavu Bosanskog jezika i kulture i u Islamskoj gimnaziji, gdje se održava kuhanje tradicionalnih bosanskih jela jednom mjesečno, te financira izlete u Bosnu i brine se o pribavljanju nastavnih materijala iz Bosne i Hercegovine. Nastava se održava kao blok-sat, a tjedno učenici u gimnaziji slušaju četiri sata Bosanskog jezika i kulture. Najveći broj učenika, uz one iz Hrvatske, jesu oni koji su došli u gimnaziju iz Bosanske krajine, odnosno iz Velike Kladuše, Cazina i Bihaća, gradova najbližih Zagrebu. Uz Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba u financiranju izleta ove godine sudjelovat će i saborski zastupnik bošnjačke, albanske, crnogorske, slovenske i makedonske nacionalne manjine Armin Hodžić.

5.3. Bosanski jezik i kultura u Sisku

Bosanski jezik i kulturu mogu slušati osnovci u sisačkoj Osnovnoj školi "Braća Bobetko", u kojoj nastavu iz toga predmeta održava profesorica Amila Škorić. Početak održavanja nastave opisala je ovako: "Naši iz Vijeća i bošnjačkih udruga poslali su upit u Osnovnu školu 'Braća Bobetko'. Bila sam zaposlena kao vjeroučiteljica u toj školi, pa sam preuzela dvije grupe za Bosanski jezik i kulturu. Najveći problem bio je raspored sati. Djeca su krenula pa im se svidjelo, a mi smo imali plan i program koji nisu bili primjenjivi. Sami smo tražili i pronalazili ono što je bilo zanimljivo i na temelju čega smo mogli održavati nastavu. Iz bosanskih udžbenika sam izvukla ono što mi se činilo zanimljivo, a tražila sam i na internetu. Vidjeli smo da djeca vole povijest Bosne kroz priču, da vole pjesme i pisce, da vole slušati o tradiciji." Profesorica Škorić navodi da su njezini učenici pretežno djeca čiji su roditelji rođeni u Sisku, a najviše se djece na nastavu Bosanskoga jezika i kulture uključilo s nastave Islamskoga vjeronauka. Nažalost, napominje profesorica Škorić, sve je manje djece koja pohađaju nastavu. Na nastavi Bosanskog jezika i kulture stalno je isti broj učenika, njih oko 10, ali se znatno smanjio broj djece na vjeronauku, na koji je dolazilo oko stotinu učenika na početku, a sada ih je tek oko 50. Na nastavi učenike upoznaje s djelima svih bosanskih pisaca, pa tako i djelima Ive Andrića i Branka Ćopića. Pri usvajanju bosanskoga jezika spominje i neke razlike između hrvatskog i bosanskog jezika. Učenici vole učiti i izvan učionice, pa su tako bili na izletu u Srebrenicu, a od izvanučioničkih aktivnosti održavali su recitacije na Dan državnosti u sisačkoj džamiji. Profesorica Škorić ističe da njezini učenici često idu u Bosnu i ondje upijaju bosansku

kulturu od nana i djedova. Kad je riječ o kurikulu, napominje da teško može učenicima govoriti o orijentalnim jezicima te da nastavu svakako treba prilagoditi.

5.4. Bosanski jezik i kultura u Gunji

U Gunji su do sada Bosanski jezik i kulturu predavale dvije profesorice: Emina Durmić i Emina Muminović. Ovaj se predmet u Osnovnoj školi Antuna i Stjepana Radića predaje od školske godine 2018./2019. Prema njihovu mišljenju najveći dio djece odlučuje se pohađati Bosanski jezik i kulturu od petog razreda. Bosanski jezik učenici nauče uglavnom kod kuće od roditelja, koji su uglavnom podrijetlom iz Bosne i Hercegovine. Budući da je Gunja pogranično mjesto, povezanost s Bosnom i Hercegovinom je velika te je većina stanovnika upućena u svakodnevним aktivnostima na obližnje Brčko, koje je mnogo veće naselje od Gunje. Mnogi izrazi iz bosanskog jezika uvriježeni su i među stanovnicima Gunje među kojima je mnogo Bošnjaka. Zbog blizine granice interes među djecom za nastavu Bosanskog jezika i kulture nije osobito velik. Profesorice Durmić i Muminović u Gunji su, s obzirom na nedostatak udžbenika Bosanskog jezika i kulture, koristile brojna skripta, udžbenike iz Bosne i Hercegovine te udžbenike bosanskog jezika iz Sandžaka. Uz pomoć internog aktiva za Bosanski jezik i kulturu prema modelu C profesorice su napravile program prema kojem predaju taj predmet. Uz Ljetne škole Bosanskog jezika i kulture, koje se održavaju već tri godine za redom (u Zagrebu, u Gunji i u Stubičkim Toplicama), djeca dobivaju dodatne informacije o književnosti, povijesti, geografiji, glazbi i likovnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine. Organiziraju se i izleti za učenike koji pohađaju Bosanski jezik i kulturu u Bosnu i Hercegovinu. Na izletima, koji su uglavnom iz Gunje jednodnevni, obilaze se mjesta važna za povijest i kulturu Bosne i Hercegovine. Bošnjački nacionalni savjet i Islamska vjerska zajednica pomažu opremom i financijama za organiziranje ljetnih škola i izleta. Učenici ponajviše vole učenje sevdalinki. Neki od učenika sudjeluju u bošnjačkim kulturno-umjetničkim društvima koja postoje u Gunji. Iako je Bosna blizu, mali se broj učenika iz Gunje školuje u Brčkom. Problem je državna matura, pa je školovanje u susjednoj državi zapravo onemogućeno. Trenutačno u Osnovnoj školi Antuna i Stjepana Radića Bosanski jezik i kultura pohađa 17 učenika i to 15 u višim razredima i dvoje u nižim razredima.

6. Zaključak

Na temelju intrervjua s nastavnicama u osnovnim i srednjim školama u Hrvatskoj koje održavaju nastavu iz nastavnoga predmeta Bosanski jezik i kultura zaključno možemo ustvrditi da su pozitivni ishodi predmeta sljedeći: učenici koji pohađaju nastavu vole sadržaje poput ljetnih škola bosanskoga jezika i kulture (dosad su održane u Zagrebu, Gunji i Stubičkim Toplicama) i izlete u BiH te vole učiti sevdalinke i nastavne sadržaje o srednjovjekovnoj Bosni. Od izvannastavnih sadržaja rado sudjeluju na obilježavanju bosanskohercegovačkih praznika poput Dana državnosti i Dana nezavisnosti te

na obilježavanju Bajrama. Na Danu materinskog jezika s veseljem čitaju djela bosanskohercegovačkih pisaca, rado se pridružuju aktivnostima tradicijskoga kuhanja (što se organizira jednom mjesečno), a zanimljivim ocjenjuju i kvizove posvećene poznavanju bosanskih riječi. Vrijedi spomenuti da u Istri nastavu Bosanskoga jezika i kulture pohađaju i učenici koji nisu Bošnjaci jer ih zanimaju sadržaji koji se tiču Bosne i Hercegovine. Nastavnice ističu da je suradnja s vijećima i predstavnicima bošnjačke nacionalne manjine vrlo dobra, da dobivaju potporu i na lokalnoj i na državnoj razini od bošnjačkih organizacija, osobito pri nabavi udžbenika, organizaciji izleta za učenike i obilježavanju državnih i vjerskih manifestacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Kao izazove nastavnice prepoznaju u prvome redu nedostatak udžbenika za predmet Bosanski jezik i kultura te neprilagođenost nastavnoga plana i programa učenicima. Njihova su velika očekivanja bila povezana s donošenjem Kurikula za nastavni predmet Bosanski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C), koji je stupio na snagu 28. listopada 2025., upravo u pogledu uspješnijega određivanja nastavnih sadržaja u skladu s kojima bi se trebalo pristupiti izradi udžbenika za sve obrazovne razine. Na organizacijskoj razini nastavnice ističu probleme s rasporedom sati, odnosno činjenicu da se nastava održava nakon što učenici provedu cijeli dan u školi. Usto, konstatiraju da interes učenika za nastavu nije osobito velik (u Gunji je 17 učenika, u Sisku 10, u Zagrebu u OŠ Borovje 17, u OŠ Žitnjak 12, u 4. razredu Islamske gimnazije 3 učenika, u osnovnoj školi u Puli 13 učenika, u Buzetu 4, u Labinu 4, u srednjoj školi u Puli od 5 do 9 učenika), što tumače preopterećenošću učenika redovitim nastavom, a u srednjoj školi i obavezom polaganja državne mature. Kad je riječ o suradnji s roditeljima i njihovu sudjelovanju u jačanju nastave Bosanskoga jezika i kulture, opći je dojam da je informiranost roditelja i učenika o mogućnosti pohađanja nastave slaba te da je prisutan strah od novih obaveza i dodatnih zadataka uz redoviti školski program.

Uzevši sve navedeno u obzir, može se pretpostaviti da je stupanjem na snagu Kurikula za nastavni predmet Bosanski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C) definitivno utvrđen popis odgojno-obrazovnih ciljeva učenja i poučavanja kroz domene u organizaciji predmeta. Time su jasno određeni odgojno-obrazovni ishodi, što će u prvo vrijeme omogućiti nastavnicima lakšu pripremu nastave dok se ne izrade primjereni udžbenici za predmet Bosanski jezik i kultura. Na taj će se način riješiti dosadašnji problem neprikladnih udžbenika, odnosno njihovo nepostojanje. Kao veliku prednost valja istaknuti i činjenicu da su na izradi Kurikula surađivale i pojedine anketirane nastavnice, pa je izgledno da su u njega ugrađena njihova neposredna iskustva i da će izrada udžbenika koja predstoji biti olakšana i učinkovitija jer će se temeljiti na praktičnome radu u razredu. Sve to u konačnici bi trebalo pridonijeti razvoju nastavnoga predmeta i osiguravanju daljnjega razvitka bosanskoga jezika i kulture za Bošnjake u Hrvatskoj.

Literatura

- Babić, Dragutin (2021), "Osnovnoškolsko obrazovanje nacionalnih manjina u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji", u: *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad u Bjelovaru*, 15, 51–74.
- Babić, Dragutin (2024), "Manjinski identiteti nacionalnih/etničkih zajednica i osnovnoškolsko obrazovanje: slučaj Hrvatske", u: *Prvih dvadeset godina Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 117–130.
- Babić, Dragutin, Filip Škiljan (2019), "Obrazovanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj: usporedba socijalističkog poretka i višestranačke demokracije", u: *Historijski zbornik*, god. LXXII, br. 2, 373–403.
- Babić, Dragutin, Filip Škiljan (2021), "Obrazovanje i nacionalnomanjinski identiteti: primjer Sisačko-moslavačke županije (Fokus grupa)", u: *Bošnjačka pismohrana*, 20, 48, 139–179.
- Crnkić, Alem, Filip Škiljan, Vlatka Dugački (2019), *Islamska zajednica u Sisku 1967. – 2017.*, Medžlis Islamske zajednice Sisak, Sisak
- Čičak-Chand, Ružica (1999), "Islam i muslimani u Hrvatskoj: skica stvaranja muslimanskog/bošnjačkog sociokulturnog prostora", *Migracijske i etničke teme*, 15/4, 451–464.
- Duraković, Ibrahim (2018), *Bošnjaci u Splitu 1916. – 2017.: bošnjačka kronologija*, Kulturno društvo Bošnjaka "Preporod", Split
- Džekić, Mehmed (2018), *Bošnjački identitet Labinštine*, Bošnjačka nacionalna zajednica, Labin
- Gregurović, Margareta, Tijana Vukojić Tomić (2024), "Izazovi i ograničenja aktualnog modela odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj", u: *Prvih dvadeset godina Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 155–173.
- Hasanbegović, Zlatko (2007), *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice – Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb
- Hrvatić, Neven (2011), "Interkulturalni odnosi i obrazovanje na manjinskim jezicima. Hrvatska-Srbija", u: Dragutin Babić, Drago Župarić-Ilić, ur., *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 99–116.
- Kisić-Kolanović, Nada (2009), *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- Lica i naličja obrazovanja: interkulturalnost i obrazovanje na manjinskim jezicima i pismima: (zbornik radova povodom Međunarodne znanstveno-stručne konferencije "Interkulturalnost i obrazovanje na manjinskim jezicima i pismima" održane u maju 2022. u Zagrebu) (2023), Antonija Petričušić, Anita Rožić, Nina Čolović, Ferdinandes de Varennes, ur., Srpsko narodno vijeće, Zagreb
- Matić, Maja (2019), *Mogućnosti obrazovanja na jeziku i pismu srpske nacionalne manjine: vodič za učenike i roditelje*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb
- Škiljan, Filip (2018), "Bošnjački/muslimanski rudari u Labinštini / Bosniak/Muslim miners in Labinština", u: Marina Perić Kaselj, Filip Škiljan, ur., *Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 521–544.

Izvori

- Odluka o donošenju Kurikula za nastavni predmet Bosanski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C) ("Narodne novine" broj 139/2025.), dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2025_11_139_2076.html (pristupljeno 14. 11. 2025.)
- Popis škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina po modelu A, B i C za školsku godinu 2023./2024., dostupno na: https://rena.jezik.hr/wp-content/uploads/2024/12/Popis-skola-modeli-ABC_2023_2024.pdf (pristupljeno 20. 10. 2025.)
- Priopćenje Državnog zavoda za statistiku OBR-2025-2-1, *Osnovne škole, kraj šk. g. 2023/2024. i početak šk. g. 2024./2025.*, od 18. lipnja 2025., dostupno na: <https://podaci.dzs.hr/2025/hr/97133> (pristupljeno 20. 10. 2025.)
- Ustav Republike Hrvatske ("Narodne novine" broj 56/1990., 135/1997., 8/1998., 113/2000., 124/2000., 28/2001., 41/2001., 55/2001., 76/2010., 85/2010., 5/2014.), dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html (pristupljeno 20. 10. 2025.)
- Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina ("Narodne novine" broj 155/2002., 47/2010., 80/2010., 93/2011., 93/2011.), dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/295/ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 20. 10. 2025.)
- Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina ("Narodne novine" broj 51/2000., 56/2000.), dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/318/zakon-o-odgoju-i-obrazovanju-na-jeziku-i-pismu-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 20. 10. 2025.)
- Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj ("Narodne novine" broj 51/2000., 56/2000.), dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/1851/zakon-o-uporabi-jezika-i-pisma-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj> (pristupljeno 20. 10. 2025.)

V. Slavističke teme:
Savremena slavistička
lingvistička istraživanja

Adriana Car-Mihec i Silvana Vranić: Prolegomena stilističke analize Isakovićeve *Hasanaginice*

Rad analizira stilističko i dramatološko oblikovanje jezika u Isakovićevoj drami *Hasanaginica*, s posebnim naglaskom na funkciju vernakularne stilistike. Dihotomija između temeljno standardnoga jezika s kraja 20. st. u didaskalijama i stiliziranih dijalektnih varijeteta likova tumači se kao središnji dramaturški mehanizam značenja. Kombinirajući funkcionalno-stilistički i pragmalingvistički pristup, autorice promatraju jezik kao semiotički sustav društvenih odnosa, rodni identiteta i kulturnoga pamćenja. Analiza pokazuje da se moć i nemoć u drami očituju kroz različite vernakulare: muški likovi govore jezikom autoriteta, dok Hasanaginica artikulira afektivni i fragmentirani “jezik nemoći” koji otkriva granice komunikacije i društvene isključenosti. Metatekstualni motivi pisma i Guslara dodatno otvaraju složen odnos između jezika, identiteta i vlasti, potvrđujući Isakovićevu *Hasanagicu* kao dramu o jeziku, moći i otporu.

Ključne riječi: Alija Isaković, *Hasanaginica*, vernakularna stilistika, dramski diskurs, jezik i identitet, rodni identitet, metatekstualnost.

Prolegomena to the Stylistic Analysis of Isaković's *Hasanaginica*

The paper examines the stylistic and dramatological shaping of language in Isaković's drama *Hasanaginica*, with particular emphasis on the function of vernacular stylistics. The dichotomy between the basic standard language of the late 20th century of the stage directions and the stylized dialect varieties of the characters is interpreted as a central dramaturgical mechanism of meaning. By combining a functional-stylistic and pragmalinguistic approach, the authors view language as a semiotic system of social relations, gender identities, and cultural memory. The analysis demonstrates that power and powerlessness in the drama are manifested through different idioms: male characters speak the language of authority, whereas Hasanaginica articulates an affective and fragmented “language of powerlessness”, revealing the limits of communication and social exclusion. Metatextual motifs of the letter and the *Guslar* (epic singer) further expose

the complex interrelation between language, identity, and power, confirming Isaković's *Hasanaginica* as a drama of language, power, and resistance.

Key words: Alija Isaković, *Hasanaginica*, vernacular stylistics, dramatic discourse, language and identity, gender identity, metatextuality.

1. Uvod: Jezik kao temelj dramskoga svijeta Isakovićeve *Hasanaginice*

Balada *Hasanaginica*, jedan od najpoznatijih tekstova južnoslavenskoga usmenoga pjesništva, stoljećima potiče književne, scenske i kulturološke reinterpretacije. Od Fortisova zapisa do suvremenih dramskih adaptacija, njezina je recepcijska povijest svjedočanstvo o trajnom dijalogu između usmenoga i pisanoga, kolektivnoga i individualnoga, lokalnoga i univerzalnoga izraza. Isakovićeva dramatizacija izdvaja se u tom nizu jer ne pristupa predlošku tek kao materijalu za modernu obradu, nego kao semiotičkom sustavu koji zahtijeva vlastiti jezik i unutarnju dramaturgiju.¹

U ranijem je istraživanju (Vranić i Car-Mihec 2025) analizirana dijalektna stilizacija Isakovićeve drame kao ključni element kojim se ostvaruje napetost između temeljno standardnoga jezika s kraja 20. st. u didaskalijama i vernakularnoga sloja teksta u replikama. Ovaj se rad nastavlja na spomenuto polazište, ali fokus premješta na pragmatičko, deiktičko i metatekstualno funkcioniranje vernakularne stilistike. Cilj je članka istražiti kako se jezične strategije, koje proizlaze iz dijalektne podloge, transformiraju u dramaturške mehanizme značenja, odnosno kako vernakular u dramskoj strukturi postaje semiotički sustav društvenih odnosa, rodni identiteta i kulturnoga pamćenja.

2. Teorijski i metodološki okvir

Teorijski okvir rada oslanja se na nekoliko međusobno povezanih područja. Prvi od njih je lingvistička stilistika koja, prema mišljenju M. Katnić-Bakaršić, dramski jezik promatra kao funkcionalni sustav čija su ekspresivnost i komunikacijska vrijednost neodvojive od socijalnoga konteksta (Katnić-Bakaršić 1999: 15–22). Takav pristup omogućuje analizu stilističkih varijacija kao nositelja značenja. Drugi je vernakularna stilistika J. Božanića, koja promatra dijalekt ne samo kao jezični nego i kulturni fenomen jer "vernakular je semiotički znak lokalne svijesti i kulturne memorije zajednice" (Božanić 2011: 234).² Treća se teorijska nit oslanja na Pfisterovu teoriju dramskoga diskursa, prema

¹ A. Isaković ne poseže za dislokacijom povijesne građe radi prilagodbe suvremenom kontekstu, već inzistira na očuvanju historiciteta priče te koristi suvremene dramaturške postupke kao alat njezine univerzalizacije. Više v. u Car-Mihec i Rosanda Žigo 2012.

² "U svojoj raspravi *Prolegomena za vernakularnu stilistiku* (kasnije objavljenoj kao poglavlje u monografiji *Vernakularna stilistika* iz 2019.) J. Božanić vernakularom određuje "domaći", odnosno pučki jezik, a preferira taj termin u odnosu na termin dijalekt jer obuhvaća sve nestandardne idiome na svim dijalektima, lokalne i regionalne varijetete, kako na čakavštini i kajkavštini, tako i na štokavštini (Božanić 2011: 232), koja je do

kojoj svaki dramski tekst posjeduje dvorazinsku komunikacijsku strukturu – onu između likova – te onu između autora i publike (Pfister 1998: 387), čime se omogućuje čitanje drame kao višeslojnoga komunikacijskoga događaja.

Metodološki, analiza se temelji na kombinaciji funkcionalno-stilističke i pragmalingvističke analize,³ pri čemu je poseban naglasak stavljen na deiktičke mehanizme – načine na koje prostorne i vremenske referencije u tekstu postaju simboli društvenih odnosa i psiholoških stanja likova (Karlić i Bago 2020: 752). Imajući u vidu da dramski diskurs istodobno uključuje i mehanizme samoregulacije komunikacije, na metadiskurzivnoj se razini prepoznaju konektori, imperativi, evaluativi i deiktički signali koji strukturiraju i komentiraju tijekom govornoga čina (Katnić-Bakaršić 1999). U ovom se radu, međutim, pojam *metatekstualno* rabi za označavanje autoreferencijalnih razina drame koje tematiziraju vlastiti jezik i književni izvor, čime se uspostavlja intertekstualni odnos između predloška i njegove dramatizacije. Time se metatekstualno jasno razlikuje od *metadiskurzivnoga*, koje upućuje na pragmatičke i komunikacijske strategije samoregulacije diskursa, odnosno na izraze kojima govornik ili tekst komentira vlastiti način iskazivanja (usp. Katnić-Bakaršić 1999: 22–25; Omeragić 2014).

Vernakularna stilistika u tom okviru povezuje jezik i identitet, naglašavajući da je dramski idiom uvijek i društveni čin.

3. Jezik dramske strukture: standard i vernakular

U kulturološkom smislu Isakovićevu *Hasanaginicu* čitamo kao specifičnu kulturnu i diskurzivnu praksu u kojoj jezik funkcionira kao nositelj kolektivnoga pamćenja, a njegova preobrazba u suvremeni izraz označuje i proces prevođenja tradicijskoga iskustva u suvremeni semiotički okvir. Drama se pritom konstituira kao dinamičan prostor interdiskurzivnosti, u kojemu se prepliću narativni, povijesni i simbolički slojevi kulturne svijesti. Jezik drame ne predstavlja samo sredstvo dijaloga, nego i složeni prostor pregovora između povijesnoga i suvremenoga, između tradicionalnoga koda narodne predaje i modernoga diskursa individualiziranoga identiteta. U tom smislu Isakovićev tekst ostvaruje ono što Božanić naziva vernakularnom stilističkom gestom – povratak idiomu kao kulturnomu znaku i simboličkomu mediju identiteta zajednice.

Isakovićeva dramatizacija *Hasanaginice* stoga nije samo adaptacija narodne balade nego i svojevrsna *metatekstualna* (Omeragić 2014) analiza granica jezika kao sredstva reprezentacije kulturnoga identiteta. Ona pokazuje kako se unutar jezika odvija pregovaranje između arhaičnoga vernakularnoga koda i modernoga izraza, čime se drama

60-ih godina prošloga stoljeća bila isključena iz dijalektne književnosti. U ovom se radu, stoga, termin *vernakular* odnosi na varijetete koji funkcioniraju kao svakodnevni govor unutar zajednice, dakle u opoziciji su s normiranim standardnim jezikom, pa uključuju i spontanu uporabu standardnoga jezika, ali i dijalektnih idioma” (Vranić i Car-Mihec 2025: 221).

³ Funkcionalno-stilistička komponenta omogućuje prepoznavanje odnosa između izražajnih sredstava i njihove dramske funkcije, a pragmalingvistička komponenta osvjetljava komunikacijske strategije i govorno-ćinske obrasce u dijaloizima.

afirmira kao prostor u kojemu tradicija ne miruje, nego progovara u novim oblicima kulturne samorefleksije.

Jedna je od najizraženijih estetskih i stilističkih osobitosti Isakovićeve *Hasanaginice* njezina jezična dvojakost. U tekstu je jasno uspostavljena, kao što je prikazano u radu S. Vranić i A. Car-Mihec (Vranić i Car-Mihec 2025), dihotomija između temeljnoga standardnoga jezika s kraja 20. st. u didaskalijama i vernakularnoga izričaja likova. Ta razlika ne funkcionira tek kao formalna oznaka, nego ima duboku semiotičku i dramaturšku funkciju. Standardni jezik oblikuje neutralni narativni okvir, a stilizirani dijalekt tvori živu, emocionalno zasićenu jezgru dramske komunikacije. Na taj se način ostvaruje složena interakcija između jezika kao sredstva i jezika kao znaka između komunikacijskoga i simboličkoga sloja teksta (Katnić-Bakaršić 2003: 25). Kroz navedeni se odnos, u skladu sa strukturalističkim tumačenjem, ostvaruje dinamika jezika kao sustava (određena lingvističkom normom) i njegova ostvaraja (određena sociolingvističkom normom). Upravo iz izravnoga suočavanja ovih dimenzija jezika proizlazi dinamika dramskoga teksta: strogoći lingvističke norme suprotstavljen je živi govor jezičnoga idioma.

Didaskalije su, dakle, pisane standardnim jezikom s kraja 20. stoljeća, koji unosi objektivizaciju i distanciju, omogućuje gledatelju i čitatelju da scenski događaj doživi kao povijesno uvjetovan, ali istodobno komunikacijski razumljiv.⁴ Taj sloj teksta ima funkciju narativnoga medijatora – posreduje između scenskoga čina i čitateljeve svijesti. U suprotnosti s njim, replike likova, oblikovane dijalektnom stilizacijom, stvaraju osjećaj vremenske i društvene autentičnosti. Vernakular tako postaje jezik iskustva, dok standard djeluje kao jezik strukture (Božanić 2011: 243).

Isakovićeви likovi sustavno koriste vernakular, no autor ne teži pukomu folklorizmu. Dijalekt je u njega instrument karakterizacije, ali i kulturni znak – svjedočanstvo društvene stratifikacije, rodne pripadnosti i identitetske lokalizacije. Stoga, primjerice, vernakularne replike Hasan-age, Hasanaginice, Ajkune i Bega Pintorovića nisu stilski ukrasi, nego sociolingvističke izjave: one govore o položaju likova u sustavu moći i o njihovoj percepciji vlastite uloge, čime se potvrđuje Božanićeva teza da vernakular u književnom tekstu “ne prenosi samo stvarnost jezika nego i stvarnost zajednice koja se tim jezikom izražava” (Božanić 2011: 245).

Istaknuta jezična dvojakost istodobno ima i dramaturšku funkciju. Standard u didaskalijama stvara ritmički kontrapunkt u odnosu na stilizirane dijalektne replike: dok standard uspostavlja narativni red, dijalekt unosi emotivni i socijalni nered. Taj se kontrast može promatrati kao semiotička napetost između norme i uzusa, između jezika institucije i svakodnevne idiomatske uporabe jezika, kao i jezika intime. Prema mišljenju M. Katnić-Bakaršić (Katnić-Bakaršić 2003: 41), stilistička vrijednost u dramskom diskursu često se temelji upravo na “sudaru funkcionalnih registara”, jer taj sukob stvara prostor značenja, a A. Isaković ga koristi dosljedno i svjesno. Posebno je zanimljiva u tom kontekstu prostorno-vremenska deiksa u dijalektalnim replikama. Jer, i Hasan-aga i Beg Pintorović upotrebljavaju izraze poput “od Zadvarja tamo do Stambola” ili, kako će

⁴ Više o jeziku didaskalija v. u Vranić i Car-Mihec (2005: 222–223).

se kasnije pokazati, Hasanaginica “kadli-tadli”, čime se geografska referenca pretvara u semiotičku metaforu – prostor i vrijeme nisu deskriptivne kategorije, nego simboli moći i iskustva. Prostorna deiksa označava posjedovanje svijeta, a vremenska deiksa njegovo gubljenje, čime se gradi sustav koji upućuje na duboku pragmatičku organizaciju dramskoga jezika u kojem svaka riječ ima i društveno značenje (Karlić i Bago 2020: 755).

U semiotičkom smislu, vernakular u Isakovićevoj drami funkcionira kao društveni kod. Standardizirani jezik predstavlja središte institucionalne moći – govori o svijetu kao o sustavu pravila. Vernakularni dijalog predstavlja periferiju – govori o svijetu kao o prostoru emocije i konflikta. Dva sloja međusobno su u stalnoj tenziji, a njihova ravnoteža omogućuje dramsku dinamiku. U tom smislu, stilizirani dijalekt u Isakovićevoj *Hasanaginici* nije sredstvo realističke reprezentacije, nego dramaturški princip, a autorov se jezični sustav može razumjeti kao poetika dvoslojnosti. Na jednoj strani nalazi se jezik neutralizirana opisa i pripovjednoga okvira, a na drugoj jezik afektivne ekspresije i društvenoga identiteta. U njihovoj interakciji nastaje ono što M. Katnić-Bakaršić opisuje kao “dramsku dvoznačnost komunikacije” (Katnić-Bakaršić 1999: 58–60) – prostor u kojem se značenje ne izriče izravno, nego proizlazi iz odnosa između jezika i njegove funkcije. Uporaba vernakulara otkriva jezik kao reprezentacijsko sredstvo kroz koje se (ili pomoću kojega se) ostvaruju identiteti pojedinca i kolektiva (kulture) u svojoj međusobnoj napetosti, čimbenik kojim drama nadilazi granice žanra i postaje ključnim nosiocem kulturnoga pamćenja.

4. Jezik moći i jezik nemoći: rodna dimenzija Isakovićeve *Hasanaginice*

Središnji sukob u Isakovićevoj *Hasanaginici* nije jedino fabularni ni moralni – on je i jezični sukob. Drama se gradi i na kontrastu između dvaju oblika govora koji simboliziraju dvije razine moći: vojničkoga diskursa Hasan-age i kastinskoga diskursa Bega Pintorovića. Oba su muška, autoritativna i retorički snažna, ali ih dramatičar strukturira tako da razotkriva njihovu unutarnju prazninu i paradoks.⁵

Hasan-agin govor izgrađen je na ratničkoj sintaksi i militariziranom leksiku. U poznatom prizoru izgovara: “Majko, zar mi nismo kadri svakome dževap dati, od Zadvarja tamo do Stambola!? (...) Majko, uspazi mi djecu, i nemoj se preveć teškati” (Isaković 2024: 149–150). Navedeni citat pokazuje unutarnju dinamiku govornika: rečenica koja započinje retoričkom demonstracijom moći prelazi u intimistički, gotovo tih prizvuk ranjivosti. Prva rečenica kombinira retoričko pitanje i prostornu deiksu. Geografski raspon “od Zadvarja tamo do Stambola” nije topografski podatak, već simbolička projekcija vlastite moći. Deiksa se pretvara u semiotički marker autoriteta – teritorij kao metaforu dominacije (Pfister 1998: 387). No završna replika – “uspazi mi djecu” – retorički destabilizira prethodni ratnički diskurs: militarizirani ethos puca u trenutku priziva obiteljskoga poretka. Leksička struktura njegova govora obilježena je turcizmima (*buzdohan*,

⁵ “Jezik, koji bi trebao potvrditi moć, u dramskom kontekstu postaje i sredstvo razotkrivanja njezine iluzije” (Katnić-Bakaršić 2003: 55).

dževap dati, mejdan, čador), koji tvore realistični okvir, ali istodobno uspostavljaju semiotičku distanciju – oni podsjećaju da je govor uvijek smješten u povijesni kontekst moći.⁶

Ritam Hasan-agina govora počiva na paralelizmu i ponavljanju. Rečenice su često simetrične, ponekad i tautološke: “Spominjem se svega, majko, spominjem se u zlu i dobru.” Takva sintaktička struktura proizvodi dojam unutarnje napetosti i emocionalne samokontrole. Govor mu ima primarno konativnu funkciju – uvijek je usmjeren prema drugomu, pokušava uvjeriti, zapovjediti ili opravdati. No, u trenutku kada se njegova moć dovodi u pitanje, konativnost prelazi u afektivnost, a autoritet u ispovijed. Ova transformacija ilustrira ono što M. Katnić-Bakaršić naziva *stilističkom kontradikcijom subjekta* – kada govorni identitet istodobno izražava i dominaciju i nesigurnost (Katnić-Bakaršić 2003: 55).⁷

Beg Pintorović simbolizira drugi pol muške moći. Izričaj mu nije ratnički, nego normativan – u njemu dominiraju imperativi i moralne pouke. U ključnom prizoru obraća se Hasanaginici: “Jok! Podnesi! Ti si Pintorovića soja, podnesi što ti je od Boga namijenjeno. Čoek sve može. Uspravi se! Počešljaj! Nasmij se!” (Isaković 2024: 178). Njegov govor sadrži niz naredbenih oblika (*podnesi, uspravi se, počešljaj, nasmij se*), što čini jasnu pragmatičku strukturu direktiva (Hasović 2020: 12). Ritam rečenice oponaša vojnički komandni ton, iako je situacija civilna – beg se obraća ženi u obiteljskom kontekstu. Time se pokazuje da jezik moći ne poznaje granice sfere: isti retorički obrasci vladaju u javnom i privatnom prostoru. Sintaktička paralelizacija (*Uspravi se! Počešljaj! Nasmij se!*) stvara ritam prisile, a govor se pretvara u verbalnu disciplinu.⁸

Leksik Pintorovićevih replika obiluje kastinskim markerima: *soj, koljenović, obraz, čast*. Ti izrazi ne označavaju psihološke osobine, nego društvene kategorije – oni klasificiraju svijet. Begov govor time postaje jezik genealogije, sredstvo očuvanja hijerarhije roda. U terminima vernakularne stilistike, takav govor ne pripada jedino liku, već i sustavu vrijednosti koji ga proizvodi, instrument je, ali i efekt ideološkoga djelovanja.⁹

Sukob Hasan-age i Pintorovića nije primarno osobni, nego semiotički: to je sukob dvaju jezika moći – ratničkoga i aristokratskoga. Prvi funkcionira kroz ekspresivnost i fizičku snagu izraza, drugi kroz moralni kodeks i retoričku hladnoću; oba su autoritativna, ali su i samoponištavajuća: Hasan-agin govor vodi u sumnju i poraz, Pintorovićev

⁶ Hasan-agin vojnički diskurs u ovoj sceni nije isključivo karakterna crta, već i semiotički marker društvenih i kastinskih odnosa u osmanskome feudalnom sustavu. Govor mu sintetizira militantni ethos ratničke klase kroz leksičke, sintaktičke i pragmatičke obrasce koji upućuju na osmansku vojnu kulturu. U tom je kontekstu, dakako, kontekstualizacija povijesnih okolnosti u kojima se odvija radnja drame nadasve važna. Više u: Hodžić (2019); Memić (2012); Muzaferija (2013).

⁷ Prostorna deiksa dodatno učvršćuje njegovu percepciju moći, dok dijalog s majkom i sestrom otkriva kompleksnu dinamiku između individualne ambicije i kolektivnih obiteljskih normi. Ovaj segment drame tako postaje jednim od ključnih u razumijevanju Hasanagina karaktera i njegove nesposobnosti da balansira između osobnih emocija i rigidnih vojničkih zakona koje predstavlja.

⁸ Uporaba naredbenih formi potvrđuje njegovu dominantnu ulogu u obiteljskom poretку i reflektira kastinski mentalitet u kojem se čast i društveni ugled održavaju kroz kontrolu ženskoga subjekta. Izraz: “Ti si Pintorovića soja” upućuje na Pintorovićevu opsesiju rodovskom pripadnošću, čime jasno postavlja Hasanaginicu u okvir feudalne lojalnosti i iskazuje se percepcija žena kao objekata obiteljskih strategija.

⁹ U tom smislu A. Isaković pokazuje kako *institucionalni jezik proizvodi karakter* (Božanić 2011: 241).

u bešćutnost i distanciju. U oba slučaja moć se ogoljuje kao jezična konstrukcija, što u scenskom prostoru stvara vertikalnu strukturu značenja: svaki govor odozgo proizvodi šutnju odozdo – šutnju Hasanaginice. U pragmalingvističkom smislu, njihovi se govori mogu definirati kao *monolozi moći* (Katnić-Bakaršić 2003), koji ne traže odgovor nego potvrdu. Jezik time gubi dijalošku funkciju i postaje instrument samopotvrđivanja, a autor ga koristi da bi pokazao kako društveni autoritet opstaje kroz ritualnu upotrebu riječi. U toj perspektivi, Hasan-agin i Pintorovićev diskurs nisu tek individualne replike nego semiotički sustavi koji reproduciraju društveni poredak, verbalna su paradigma strukture u kojoj su žene i podređeni svedeni na objekte komunikacije.

Netom spomenuti sloj drame otkriva da je Isakovićevo upotreba vernakulara i pitanje stila, kao i ideološkoga uvida. Kroz jezik muških likova prikazana je hijerarhija koja se održava govorom, a ne silom, jezik tu nije jedino izraz moći – on jest moć. No autorov postupak pokazuje i suprotno: kada se autoritet previše oslanja na retoriku, ona se urušava pod vlastitom težinom, pa dramski jezik postaje polje u kojem se razotkrivaju i ograničenja društvenoga sustava koji ga proizvodi.

Suprotno autoritativnim muževima i begovima, Hasanaginica u tekstu govori jezikom nemoći – onim što J. Kristeva (1984) u djelu *Revolution in Poetic Language* naziva semiotičkim govorom, jezikom tijela i afekta koji prethodi simboličkoj strukturi značenja i u kojem se artikulira potisnuto iskustvo žene. Govor joj je fragmentiran, emotivno zasićen i gramatički nestabilan; u njemu se osjeća stalan napor da se artikulira iskustvo koje je društveno neizrecivo.¹⁰ A. Isaković time uvodi glas koji je formalno prisutan, ali komunikacijski obesnažen – govor koji ne proizvodi čin, nego samo svjedoči o gubitku moći (Katnić-Bakaršić 2003: 62).

U sceni kada Hasanaginica prima pismo o razvodu, njezin govor poprima oblik emotivna ispada i afektivne elipse:

Vidi, brate, velike sramote! On me ćera od petero djece! S dušom me mojom rastavlja! (...) Je li ovo meni knjiga oproštenja? Brate, je li ovo istina što je kadija ispisao? (Isaković 2024: 157–158)

Ovdje su retorička pitanja, eliptične konstrukcije i anaforična ponavljanja (*brate*) znak potrage za potvrdom, a ne dijalog, jer Hasanaginica ne govori da bi utjecala, nego da bi potvrdila vlastitu egzistenciju. Ponavljanje imenica i vokativa pojačava emocionalni intenzitet, ali i naglašava diskurzivnu prazninu – nitko na njezine riječi ne odgovara – tišina sugovornika (brata, majke, društva) postaje semiotički marker isključenosti žene iz javnoga diskursa (Moranjak-Bamburać 2005: 311).

Hasanaginičin je govor obilježen povratnom deiksom – usmjeren je prema sebi, prema tijelu i emociji, a ne prema vanjskomu svijetu. Izrazi poput *s dušom me mojom*

¹⁰ Na razliku između jezika muškaraca i jezika žena, koje su zbog svog neravnopravnoga i frustrirajućega položaja u društvu više od muškaraca podložne djelovanju podsvijesti, te zbog čega se u njih javlja “rascjep svijesti”, upozorava još V. Woolf. Da bi se održala kao civilizirana osoba i društveno biće, žena po njezinu mišljenju mora potiskivati osjećaj otuđenosti i nepripadanja muškomu svijetu, što za nju postaje prevelik teret. Zato su rečenice koje pišu žene zasićenije emocijama, složenije strukture, fluidnije su, nelinearne, introspektivne (usp. Woolf 1980).

rastavlja, jedna ti sam, sinja kukavica pokazuju da subjekt govori o sebi u trećemu licu, kao da se promatra izvana. Takva se sintaktička i pragmatička struktura može tumačiti kao izraz unutarnje disocijacije: Hasanaginica nije više subjekt komunikacije, nego objekt vlastite naracije (Peco 2007: 212). U terminima vernakularne stilistike, njezin je idiom jezik afekta – on ne prenosi informacije, nego emocionalni naboj, ritam, uzdah, ton. Motiv pisma koje donosi brat simbolizira institucionalnu moć jezika. “Knjiga oprošćenja” nije jedino fabularni element, već važan metatekstualni znak u kojem se sabire paradoks: žena ne smije govoriti, ali njezina sudbina biva ispisana tuđim jezikom. Pismo na taj način postaje instrument isključenja – tekst koji “govori” umjesto žene (Hodžić 2019: 46). Kada Hasanaginica izgovara rečenicu: “Ti i kadija kliski, brez mene?!” (Isaković 2024: 158), deiksa *ti – mene* naglašava raskorak između komunikacijskoga i društvenoga prostora: ona vidi da je odsutna iz vlastita života te u takvu kontekstu pismo nije samo narativna komponenta nego semiotička figura odnosa moći – znak birokratskoga jezika koji zamjenjuje živi glas.¹¹

Isakovićev tekst u završnim replikama Hasanaginice dobiva gnomski ton, nalik poslovice:

Što se silom otme, silom će se preoteti. Dali ste mene Arapovićima, bolje reći, trampili za svoju sreću, ali se niste usrećili, mene ste unesrećili. Živu zakopali! Tako će i s Krajinom biti, kadli – tadli. (Isaković 2024: 179)

Ova rečenica ima trostruku funkciju: na narativnoj razini zaključuje Hasanaginičinu priču, na semiotičkoj razini prelazi iz osobnoga u kolektivni plan, dok na metatekstualnoj razini pretvara dramu u parabolu. Izraz *kadli – tadli* predstavlja vremensku deiksu koja označava neizbježnost.¹² To više nije ženski, nego proročanski glas – Hasanaginica postaje simbol zemlje, naroda i povijesti.¹³ Ovdje A. Isaković spaja usmenoknjiževni idiom i suvremeni refleksivni govor, ostvarujući ono što Božanić (2011: 245) naziva *vernakularnom metonimijom* – trenutak u kojem dijalektni idiom postaje nosilac univerzalne istine.

Nakon ove tirade Hasanaginica šuti. Tišina na sceni postaje završna rečenica drame. U tom trenutku, primjećuje M. Katnić-Bakaršić, “dramski govor prelazi u znak šutnje, a šutnja u govor” (Katnić-Bakaršić 2003: 63). A. Isaković koristi tišinu kao semiotički kontrapunkt govoru moći: muškarci su rekli sve, ali njihova riječ gubi težinu u susretu s

¹¹ Hasanagičin diskurs nije pokušaj otpora, već verbalizacija potpunoga gubitka moći i osobne autonomije jer “...nijedna Hasanagičina molba ne može biti uslišena izvan fiksnog društvenog koda posredovanja, što ujedno znači i preko “ovlaštenog zastupnika”” (Moranjak-Bamburać 2005: 309). V. i Bajramović (2019).

¹² Hasanagičina izjava: “Tako će i s Krajinom biti, kadli – tadli” posjeduje višeslojnu funkcionalno-stilističku vrijednost te istodobno djeluje kao gnomski iskaz, politička opomena i refleksija društvenoga konteksta osmanske Krajine, regije obilježene imperijalnim nadmetanjima i neprekidnim balansiranjem između pokornosti i otpora. Koristi paralelizam i ritmički strukturirane iskaze, čime se njezin govor uzdiže iznad individualne ispovijesti i postaje univerzalna pouka. U kontekstu društvenih i političkih odnosa osmanske Krajine, Hasanaginica svojim riječima ne reflektira isključivo osobnu tragediju – ona anticipira i historijsku sudbinu osmanskih granica koje su bile predmet stalnih previranja između Carigrada i Mletačke Republike.

¹³ Vernakularno stilistička analiza Isakovićeve *Hasanaginice* otvara mogućnost tumačenja Hasanagičina položaja kroz historiozofski aspekt i kao utjelovljenja tragične figure žene podložne kastinskim i patrijarhalnim normama, ali i kao semiotičke reprezentacije političke sudbine Krajine (o historiozofskom aspektu Isakovićeve *Hasanaginice* v. Memić [2014]).

tišinom žene. Ta šutnja ima dvostruko značenje – ona je istodobno poraz i otpor. Poraz, jer označava nemogućnost komunikacije; otpor, jer odbija sudjelovati u jeziku koji ju je poništio. U Isakovićevoj *Hasanaginici* ženski govor, iako naizgled slab, tako postaje metajezik drame, u njemu se odražava kako osobna bol tako i kolektivna trauma – jezik nemoći prerasta u moralni govor zajednice. Kroz fragmentarnu sintaksu, ponavljanje i tišinu, autor pokazuje da dramski jezik može komunicirati i kada riječ prestane djelovati, čime Hasanaginica izrasta u simbol semiotičkoga otpora: njezina tišina govori više od svih autoritativnih rečenica koje su je osudile.

Dramski tekst A. Isakovića gradi kompleksan semiotički sustav u kojem jezik istodobno konstruira rodni i društveni poredak. U njegovu svijetu moć se ne prenosi samo činom, nego i riječju. Jezik je instrument kontrole, ali i sredstvo samoidentifikacije, pa time postaje središnja os dramskoga sukoba. Rodni aspekt drame očituje se tako kroz tri tipa ženskoga glasa – Hasan-agine majke, sestre i onaj aristokratski, Pintorovićeve majke – koji tvore komunikacijsku mrežu unutar koje se odvija interpretacija patrijarhalne norme. Ti su glasovi semiotički komplementarni: zajedno čine dijalog između tradicije, empatije i racionalnosti.

Govor Hasan-agine majke utjelovljuje jezik društvene norme. Njezine su replike kratke, zapovjedne i lišene emocionalnih nijansi: “Sine, nema zbora gdi se obraz kalja i rod uniziva. Sikter, rekoh! Moje oči ne mogu, tvoje ne gledaju, i kad bi htjele!” (Isaković 2024: 149). Ova izjava predstavlja verbalni oblik kazne – imperativ “Sikter!” nije jedino riječ odbijanja, nego i semiotički znak isključenja. Majčin jezik proizvodi društvenu granicu između “časnoga” i “nečasnoga”; on je normativan, a ne komunikativan.¹⁴ U simboličkom smislu, majčin govor potvrđuje da i ženski lik može govoriti jezikom patrijarhata ako preuzima njegovu retoriku zabrane.

Ajkuna, Hasan-agina sestra, predstavlja suprotnost majci. Njezin je govor vernakularan, emotivan i intiman:

Jesam, majko, očinjeg mi vida. (...) Nemoj, braco, boljet će te! Primiri da te se nagle-dam. (Isaković 2024: 148–149)

Njezin je izričaj jezik bliskosti i suosjećanja, ne disciplinira, nego ublažava; ne sudi, nego tješi, a takvi oblici komunikacije pripadaju *vernakularnomu registru prisnosti* (Božanić 2011: 234), koji se zasniva na relacijskim deiktičkim strukturama (*majko, braco, očinjeg mi vida*). Ajkuna ne posjeduje društvenu moć, ali njezin govor ima semiotičku funkciju otpora – on uspostavlja emocionalnu ravnotežu unutar rigidnoga moralnoga sustava, dok ju u dramskoj kompoziciji preoblikuje u posrednicu između svjetova – onoga normativnoga (Majka Hasan-agina) i onoga tragičnoga (Hasanaginica).

Lik Majke Bega Pintorovića govori jezikom racionalnosti i klase:

Morebit Hasan-aga i nije toliko kriv koliko njegova majka. (...) Djeca su, ali mi smo ulog. (Isaković 2024: 161)

¹⁴ Prema M. Katnić-Bakarić (2003: 44), takvi govori predstavljaju *regulativne replike*, funkcija kojih nije prijenos informacije, nego održavanje moralnoga poretka.

Njezin govor ne koristi emocionalne pojačivače, nego ekonomske i moralne kategorije. Rečenica: "Djeca su, ali mi smo ulog" simbolizira aristokratsku distanciju – svijet u kojem su ljudski odnosi pretvoreni u društvene vrijednosti. Majka Bega Pintorovića, dakle, ne izražava suosjećanje, već racionalizira tragediju, a u njezinu je jeziku prisutno ono što J. Hodžić (Hodžić 2019: 48) naziva *sociolingvističkom hladnoćom* – oblik komunikacije koji je funkcionalan, ali lišen empatije. Govor joj pokazuje kako jezik klase može neutralizirati afekt i moralnu odgovornost.¹⁵

Tri ženska govora oblikuju semiotičku mrežu rodnoga diskursa. Majka Hasan-agina koristi *jezik zabrane* i oblikuje institucionalni autoritet. Ajkuna sa svojim *jezikom suosjećanja* odraz je intimnoga i emocionalnog autoriteta. Majka Bega Pintorovića i njezin *jezik racionalnosti* slika su društvenog autoriteta. Sva tri glasa dijele zajedničku značajku: nijedan nema performativnu moć, njihove riječi mogu tumačiti, ali ne i djelovati. Upravo odsutnost činidbene snage jezika simbolizira položaj žene u društvu u kojem komunikacija znači poslušnost, a ne odlučivanje (Moranjak-Bamburać 2005: 318). A. Isaković stoga ne prikazuje žene kao pasivne figure, nego kao nositeljice različitih tipova jezika. One govore, ali njihovi glasovi odzvanjaju unutar unaprijed zadanih granica, u njihovim replikama očituje se ono što J. Božanić (2011: 243) naziva *semiotičkom diferencijacijom* – razlika između jezika koji pripada središtu moći i onoga koji dolazi s margine. Rodna i kastinska struktura u Isakovićevoj *Hasanaginici* uspostavlja paradigmatički prikaz društvene hijerarhije – muški jezik definira pravila, a ženski ih odražava; muški djeluje, ženski komentira. No upravo u toj asimetriji ovaj vrsni dramatičar pronalazi prostor za estetsku i etičku subverziju: kroz vernakularne se replike ženskih likova društvena norma ne potvrđuje, nego razotkriva. Jezik tako postaje i sredstvo i dokaz moći – ali i njezina kritika.

5. Pismo i Guslar: metatekstualni kodovi drame

U dramaturškoj strukturi Isakovićeve *Hasanaginice* moramo istaknuti i dva nadasve simbolična jezika: pisma i Guslara. Oni su paralelne figure komunikacije koje predstavljaju dvije razine semiotičke svijesti: institucionalnu i narodnu, a u njihovoj se međusobnoj interakciji otkriva metatekstualna dimenzija drame – činjenica da je Isakovićeva *Hasanaginica* ujedno tekst o jeziku samom.¹⁶

¹⁵ Ne ulazeći u detaljniju analizu, valja istaknuti da u ovoj drami likovi Haska, Abida, Prvoga i Drugoga svata svojim jezikom također odražavaju svoje društvene uloge, ali i aktivno komentiraju društvene norme i odnose, čime doprinose razumijevanju društvenoga konteksta unutar drame (v. i Omeragić [2014]). Kao sluga, Hasko koristi jednostavan i direktan jezik, što oslikava njegovu podređenu poziciju, ali i iskazuje svijest o društvenim normama i hijerarhiji, čime implicitno komentira društvene odnose. Abid kao glasnik donosi pismo Horoja Sičića Omišanina, a u komunikaciji se služi formalnim jezikom iskazujući poštovanje prema Begu Pintoroviću. Time upućuje na važnost poruke, ali i izražava snažnu svijest o hijerarhiji. Prvi i Drugi svat rabe formalni i ceremonijalni jezik poštujući tradiciju i društvenu hijerarhiju. Istodobno, kritički promišljaju i komentiraju društvene norme, posebno u kontekstu odnosa između muškaraca i žena te društvenih očekivanja.

¹⁶ U skladu s teorijskim razgraničenjem između metadiskurzivnih i metatekstualnih razina (usp. poglavlje 2), pismo i Guslar tumače se kao metatekstualni kodovi koji reflektiraju dramski jezik i njegov odnos prema izvornoj baladi.

Pismo koje Hasanaginici donosi brat formalno je službeni dokument, ali i simbol moći onih koji odlučuju o tuđim životima.

“Čestita gospoda mletačka i car stambolski sve doslen bili su u miru... neka se ljubimo među sobom lipo kako no smo i doslen.” (Isaković 2024: 154)

Ova formulacija podsjeća na administrativni diskurs osmanskih i mletačkih dokumenata – hladan, formalan, pun klišeja, a njezin epistolarni diskurs u dramskom tekstu često ima, kako tvrdi i M. Katnić-Bakaršić, *kontrafunkcijsku* ulogu (Katnić-Bakaršić 1999: 67); on ne posreduje, nego razotkriva ideološki sloj govora. Isakovićevim postupkom pismo postaje tekst unutar teksta, meta-znak jezika vlasti koji “govori” umjesto subjekta. U simboličkom smislu preuzima funkciju autorskoga glasa, dok žena postaje čista referencija, objekt jezika, a ne njegov nositelj (Hodžić 2019: 47). S druge strane, reakcija Bega Pintorovića na sadržaj pisma – njegov bijes i odbijanje diplomatske uljudnosti – pokazuje da moć jezika ne jamči istinu. Dok pismo nastoji sakriti sukob, govor ga otkriva, čime autor razotkriva dvostruku prirodu pisane riječi: ona istodobno smiruje i izaziva, gradi i razara. Time pismo postaje semiotički instrument kojim se prikriva nasilje, ali i mehanizam kroz koji drama pokazuje granice komunikacije.¹⁷

Nasuprot pismu, Guslar u drami predstavlja drugi oblik metateksta – on je simbol kolektivne memorije i usmenoknjiževne svijesti. Njegova izvedba pjesme *Ženidba Kumalić Mujage* prekida tijek radnje i uvodi sloj narativne samorefleksije: “Vid’te age, jednog kopileta, gdi nam ovu ujamgi divojku!” (Isaković 2024: 165). Ovi stihovi nose obilježja arhaičnoga usmenoga izraza: eliptičnu sintaksu, ritam, turcizme i dijalektalne oblike. No, govor mu nije samo reminiscencija na narodnu epiku – on u dramskom kontekstu postaje komentator društva. Kada Pintorović prekine Guslara riječima “Stani, ne valja ti pjesma!”, otkriva se sukob između društvenog autoriteta i autentičnoga narodnoga glasa. Guslar tada odgovara rečenicom koja nosi ključnu semiotičku poruku drame: “Ja pivam kako sam čuo i naučio.” – istina pripada jeziku iskustva, ne jeziku vlasti (Božanić 2011: 240).

U dramaturškoj funkciji Guslar i njegovo pjevanje predstavljaju unutarnje zrcalo Hasanaginice. Dok pismo nosi poruku izvana – iz institucionalnoga svijeta, Guslar nosi sjećanje iznutra – iz kulturne tradicije. Ta dva oblika jezika u drami ne koegzistiraju mirno, već tvore metatekstualni konflikt: između jezika koji pokušava urediti svijet i jezika koji ga tumači. U kombinaciji pisma i Guslara ostvaruje se polifonija diskursa: institucionalni i narodni, moćni i potisnuti, standardni i dijalektni. Pismo i Guslar predstavljaju dvije krajnosti semiotičkoga spektra: prvo govori iz vertikale autoriteta, drugo iz horizontale zajednice, a ta dvostruka struktura tvori *kommunikacijsko dvoznačje* (Katnić-Bakaršić 1999: 58–60) – situaciju u kojoj svaki tekst u drami istodobno komentira samoga sebe. A. Isaković u tom kontrastu povezuje pisanu i usmenu tradiciju, ali ih ne izjednačava, već pokazuje da oba sustava – institucionalni i narodni – imaju

¹⁷ Pismo kao ključni diskurzivni moment koji odražava temeljni sukob između idealizirane politike i surove ratne stvarnosti služi kao stilistički alat za naglašavanje diplomatske i posredničke uloge Horoja Sičića Omišanina te isticanje kulturnih i političkih razlika između dvaju svjetova u drami.

svoje granice: pismo ne može izreći istinu, a pjesma ju ne može promijeniti. No, njihova kombinacija stvara dramsku samosvijest: *Hasanaginica* postaje tekst koji zna da je tekst – svjestan svojih jezičnih slojeva i kulturnih uporišta. Pismo i Guslar ujedno tvore dva pola semiotičke strukture drame: jedno je jezik moći, drugo je jezik pamćenja. U njihovu sudaru autor gradi metatekstualnu razinu kojom *Hasanaginica* postaje više od dramati-zacije narodne balade – razvija se u refleksiju o jeziku i identitetu. Kroz dijalog pisanoga i usmenog autor uspostavlja most između povijesnoga i suvremenoga, između kulturne institucije i narodne svijesti, i time potvrđuje da je vernakularna stilistika dramski jezik identiteta, a ne samo stilski odabir.

6. Zaključak

Analiza Isakovićeve *Hasanaginice* pokazala je da jezični sloj nije puki medij izraza, nego strukturalna i semiotička os same drame. Vernakularna stilistika u ovom tekstu funkcionira kao ključ za razumijevanje odnosa između jezika i društva, između govora i moći. Kroz interakciju stilizacije dijalekta i standarda s kraja 20. st., između usmenoga i pisanoga, njezin autor stvara scenski prostor u kojem se društveni i rodni identiteti razotkrivaju kao rezultat jezične prakse. Vernakular stoga valja tumačiti kao semiotički princip, a ne kao stilsku devijaciju, jer u *Hasanaginici* stilizirani dijalekt ima trostruku funkciju: označava autentičnost kulturnoga prostora, izražava emocionalni registar likova te dekodira društvenu hijerarhiju, čime postaje znak identiteta i dramsko sredstvo značenja. Temeljno standardni jezik didaskalija – jezik autorskoga komentara i scenske regulacije, pripada sferi institucionalnog autoriteta, dok stilizirani dijalekt – jezik replika i svakodnevnoga govora, utjelovljuje iskustvenu i emotivnu dimenziju dramskoga svijeta. Njihov međusobni odnos uspostavlja stilističku i semantičku napetost – onu slojevitom interakciju jezika i funkcije koja oblikuje višeglasje dramskoga diskursa i omogućuje da značenje proizlazi iz razmaka između formalnoga i vernakularnoga izraza.

Jezik je u Isakovićevj drami, valja na kraju još jednom naglasiti, središnji mehanizam društvene hijerarhije. Muški likovi (Hasan-aga i Beg Pintorović) govore autoritativnim idiomom – vojničkim i kastinskim, koji reproducira patrijarhalni sustav. Ženski likovi (*Hasanaginica*, Ajkuna, Majka Hasan-age, Majka Bega Pintorovića) govore idiomima osjećaja, tradicije i otpora, ali bez činidbene snage. Time se potvrđuje teza da jezik određuje društveni položaj: on ne opisuje društvenu stvarnost, nego je proizvodi. Autor pokazuje da se i moć i nemoć manifestiraju jezično – u mogućnosti ili nemogućnosti da riječ postane čin. U ženskom govoru ta nemoć prelazi u moralni otpor – *Hasanaginicina* šutnja i fragmentarni govor pretvaraju se u simbolički glas zajednice.

Hasanaginica posjeduje jasnu metatekstualnu dimenziju. Kroz simbole pisma i Guslara ova drama reflektira vlastitu jezičnu strukturu i razotkriva mehanizme komunikacije. Pismo predstavlja institucionalni jezik vlasti – formalan, zatvoren, represivan; Guslar, pak, personificira jezik naroda – otvoren, emotivan i kolektivan. Njihov odnos

stvara polifoniju diskursa koja drami daje semiotičku dubinu, a A. Isaković pokazuje da su oba jezika nužna, ali ni jedan nije potpun: istina leži u njihovu međuodnosu.

Ovom se analizom nastojalo pokazati da je Isakovićeva *Hasanaginica* jedan od najrelevantnijih primjera vernakularne stilistike u bosanskohercegovačkoj književnosti druge polovice 20. stoljeća. Ta drama povezuje poetiku narodne predaje, sociolingvističku stvarnost i dramsku modernost. Autorov pristup potvrđuje da je vernakular u njegovu tekstu dinamičan semiotički sustav – prostor u kojem se prepliću povijest, identitet i ideologija. Ovakva bi interpretacija mogla biti putokaz za daljnja istraživanja vernakularnoga izraza u suvremenoj drami, osobito u kontekstu analize govorno-činskih struktura i pragmatičkih funkcija replika u odnosu na rodnu i društvenu dimenziju. U tom se smislu pokazuje da vernakularna stilistika nije samo opisni alat, nego i učinkovit hermeneutički okvir za razumijevanje raspodjele moći i rodničkih pozicija u dramskom diskursu,¹⁸ čime se Isakovićeva dramatizacija otvara kao model za nova funkcionalno-stilistička čitanja suvremene drame.

Zaključno, Isakovićeva *Hasanaginica* nije samo dramatizacija narodne balade nego i jezična i kulturna studija o Bosni. U njoj se dijalektna stilizacija uzdiže do simboličkoga jezika identiteta, a tišina postaje govor otpora. Kroz vernakularnu stilistiku Isaković uspostavlja dramu koja ne pripovijeda povijest, nego ju interpretira – jezikom.

Literatura

- Božanić, Josip (2011), "Prolegomena za vernakularnu stilistiku", *Časopis Hrvatskih studija*, 7, 231–281.
- Car-Mihec, Adriana, Iva Rosanda Žigo (2012), "Zašto i kako – tri Hasanaginice i jedan Hasanaga?", *Bosanskohercegovački slavistički kongres I – Zbornik radova*, knjiga 2, 181–194, Slavistički komitet, Sarajevo
- Hasović, Adnan (2020), *Direktivi u dramskim obradama Hasanaginice*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Hodžić, Jasmin (2019), "O nekim sociolingvističkim aspektima Hasanaginice", *Književni jezik*, 24 (1–2), 41–52.
- Isaković, Alija, Enes Duraković (ur.) (2024), *Izabrana djela Alije Isakovića. Knjiga 4: Drame*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo
- Karlić, Virna, Petra Bago (2020), "Pragmatika i leksikografija: deiktici kao izazov suvremene leksikografije", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 46 (2), 749–763.
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Budimpešta.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica
- Kristeva, Julia (1984), *Revolution in Poetic Language*, Columbia University Press, New York
- Memić, Amra (2012), "Dihotomija slike svijeta u dramskom stvaralaštvu Alije Isakovića", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, 5 (5), 257–274, Islamski pedagoški fakultet, Bihać.

¹⁸ Na taj se način rad nadovezuje na uvide A. Memić, N. Moranjak-Bamburać i M. Omeragić, ali ih proširuje premještanjem analitičkoga težišta na funkcionalno-stilistički i pragmatički opis dramskoga jezika.

- Moranjak-Bamburać, Nirman (2005), "Hasanagićino nasljeđe – rizici ženske priče", *Treća*, VII (1–2), 306–328.
- Omeragić, Merima (2014), "Metatekstualni odnos balade Hasanaginica i njenih najznačajnijih dramatizacija", *Život*, LXII (5–6), 91–120.
- Peco, Asim (2007), *Jezik književnoga djela*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Pfister, Manfred (1998), *Drama: teorija i analiza*, Hrvatski centar ITI, Zagreb
- Vranić, Silvana, Adriana Car-Mihec (2025), "Dijalektna stilizacija u Isakovićevoj Hasanaginici", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XXVIII, 219–238.
- Woolf, Virginia (1980), *Vlastita soba*, Znanje, Zagreb

Bisera Cero: *Od Kif kif ili sutra sve ispočetka* do *Volim sutra*: Prevod žargona, kulturema i humora s francuskog na srpski i hrvatski jezik

Roman *Kiffe kiffe demain* književni je prvenac francuske spisateljice Faïze Guène, koji je stekao veliku popularnost odmah po objavljivanju 2004. godine, i spada u domen književnosti za mlade. Napisan je u stilu autobiografskog romana petnaestogodišnje djevojke marokanskog porijekla, koja živi u predgrađu Pariza. Preveden je na dvadeset i šest jezika, prevod na srpski jezik izašao je godinu dana nakon originalnog izdanja, a potom je uslijedio i prevod na hrvatski jezik. Sam prevod ovog djela naročito je zanimljiv za proučavanje govornog jezika, kolokvijalnih izraza, jezika mladih, kulturema i humora. U našem članku posebno ćemo se osvrnuti na upotrebu žargona s početkom dvadesetog prvog vijeka u francuskim predgrađima (*cités*), koje većinski nastanjuju doseljenici iz Magreba. Djelo obiluje kulturemama vezanim za francusko ali i za arapsko društvo, stoga ne čudi da su i izrazi kojima se autorica koristi često arapskog porijekla. U ovom članku nastojimo kontrastivnom analizom da proučimo koje su to prevodilačke strategije primijenjene u prevodu na srpski i na hrvatski jezik u odnosu na kultureme, sleng i registar, te da ustanovimo da li je, i u kojoj mjeri, zadržan humoristični efekt u ciljnom tekstu.

Ključne riječi: književni prevod, književnost za mlade, govorni jezik, jezik mladih, kultureme, humor.

From *Kiffe kiffe demain* to *Volim sutra*: Translating Culture-specific Elements, Slang and Humor from French into Serbian and Croatian

The novel *Kiffe kiffe demain* is the literary debut of French author Faïza Guène, which gained immense popularity upon its publication in 2004 and is classified as young adult literature. Written in the style of an autobiographical novel, it follows the perspective of a fifteen-year-old girl of Moroccan descent living in the suburbs of Paris. The book has been translated into twenty-six languages, with the Serbian translation published a year after the original edition, followed by the Croatian translation. The translation of this work is particularly interesting for studying spoken language, colloquial expressions, youth language, culture-specific elements and humor. This article specifically examines

the use of slang at the beginning of the 21st century in French suburban areas (*cités*), which are predominantly inhabited by immigrants from the Maghreb. The novel is rich in culture-specific elements related to both French and Arabic societies, which explains the frequent use of expressions of Arabic origin. Through a contrastive analysis, this study aims to explore the translation strategies applied in rendering culture-specific elements, slang and register in the Serbian and Croatian translations and to determine whether, and to what extent, the humorous effect has been preserved in the target texts.

Key words: literary translation, young adult literature, spoken language, youth language, culture-specific elements, humor.

1. Karakteristike romana *Kiffe kiffe demain*

Djelo *Kiffe kiffe demain* napisano je u stilu autobiografskog romana djevojke marokanskog porijekla, koja živi u predgrađu Pariza, iako sama autorica Faïza Guène tvrdi da je roman samo nadahnut njenim životom, te da promišljanja protagonistkinje ne odražavaju nužno i njen vlastiti stav. Glavni lik je Doria, petnaestogodišnjakinja koja na humorističan i ironičan način obrađuje tematiku vezanu za pitanje identiteta, položaj migranata, kao i za predgrađa Pariza u kojima vlada siromaštvo, kriminal i nasilje. Pri tome, ona se posebno osvrće na nezavidan položaj njene samohrane i nepismene majke u francuskom društvu, ali i na svoj vlastiti položaj u školi, gdje je profesori omalovažavaju, a ostale djevojke ismijavaju. Školski neuspjeh djece doseljenika, kao i osjećaj odbačenosti u okrilju francuskog školskog sistema jedna je od glavnih tematika ovog djela, čiji je razgovorni stil neraskidivo vezan s karakterom i socijalnim statusom glavne junakinje:

*Osjećaj depersonalizacije i izopćenja je tim jači što brojne osobe doživljavaju pravi školski neuspjeh. Ne preostaje im onda ništa drugo nego da koriste francuski jezik iskrivljujući ga na sve moguće načine, i da preoblikuju riječi tako što će ih srezati i pretumbavati.*¹ (Goudailler 1997: 100)²

La langue des cités ili preciznije *le français contemporain des cités* pojam je koji je skovao francuski lingvista Jean Pierre Goudailler, a označava žargon što se koristi u predgrađima Pariza, s pretežno imigrantskim stanovništvom (Goudailler 2002). Korištenjem takve vrste jezičnog registra, mladi afirmiraju kolektivni identitet, suprotstavljajući se tako standardnom francuskom jeziku i društvu koje ga nameće. Jezik im omogućava ne samo iskazati pripadnost grupi, nego i svoju vlastitu individualnost, a sociolekt označava njihovu različitost od ostatka društva:

¹ "Le sentiment de déphasage, d'exclusion, est d'autant plus fort que nombreuses sont les personnes qui vivent de véritables situations d'échec scolaire. Il ne leur reste plus qu'à faire usage d'une langue française qu'elles tordent dans tous les sens et dont elles modifient les mots en les coupant, les renversant..." (Goudailler 1997: 100).

² Naš prevod

*Ova populacija, koja je često u nepovoljnom položaju, tim više osjeća ekonomsku krizu. Njena pobuna pretvara se u jezički oblik koji izražava njenu volju za stvaranjem, što rezultira diglosijom [...] Cités su zapravo ekonomski, kulturni i jezički getoi. Društvena podjela koja se stvara istovremeno uzrokuje i jezičku podjelu.*³ (Sokolija 2014: 29)

Prema lingvisti Ranku Bugarskom “subkulturni i omladinski žargonski tipovi obiluju maštovitim i živopisnim kreacijama” (Bugarski 2003: 10). On precizira i da je žargon “kriminogenih subkultura na udaru zakona” posebno podložan promjenama, ali da jednom kada njegova leksika izađe iz određene grupe u spoljni svijet, prelazi u kategoriju opšteg žargona (ibid.). U tom slučaju, vokabular može duže opstati u jeziku, a i dan-danas mnogobrojni izrazi kojima se autorica koristi u djelu *Kiffe kiffe demain* još uvijek su aktuelni u francuskom govornom jeziku općenito, a ne samo među imigrantskim stanovništvom iz predgrađa Pariza. Urbani žargon ili sleng, kao posebno obilježje govornog jezika odlikuju familijarnost, spontanost i eliptičnost, a taj nestandardni vokabular često nastaje skraćivanjem riječi i inverzijom slogova (šatrovački), ali i zahvaljujući posuđenicama uglavnom iz engleskog i arapskog jezika. Posebnu inovativnost u ovaj nestandardni jezik unose upravo mladi ljudi, stoga ne čudi da se najviše i koristi među ovom dobnom skupinom. Iako su vulgarizmi posebna odlika slenga kao usmenog izričaja, s obzirom da *Kiffe kiffe demain* spada u domen književnosti za mlade, spisateljica ih koristi umjereno i uglavnom kako bi stvorila komičan učinak.

2. Problemi u prevodenju književnosti za mlade

Iako je riječ o književnom prvcu Faïze Guène, roman je doživio neočekivan uspjeh i na francuskoj i na svjetskoj sceni, i preveden je na dvadeset šest jezika. Prevod na srpski jezik izašao je godinu dana nakon originalnog izdanja 2004. godine, dok je 2006. uslijedio i prevod na hrvatski jezik. Roman *Kiffe kiffe demain* posebno je zanimljiv s traduktološkog aspekta za proučavanje prevoda žargona, jezika mladih, kolokvijalnih izraza, humora i kulturno markiranih referenci.⁴ Jedno od glavnih obilježja kulturema u traduktološkom smislu jeste da one predstavljaju bezekivalentnu leksiku. Naime, kultureme se odlikuju time što nemaju svoj odgovarajući ekvivalent kada ih pokušamo prevesti, odnosno ne postoje u kulturi ciljnog jezika ili, pak, imaju drugačiju konotaciju u drugom kulturnom kontekstu:

Ti aktualizirani elementi u tekstu koji često, zbog svoje funkcije i konotacija u izvornom tekstu, predstavljaju prevodilački problem pri prenošenju u ciljni tekst, naročito

³ “Ces populations, souvent défavorisées, ressentent d’autant plus la crise économique. Leur révolte se transforme en sa forme linguistique qui exprime leur volonté de créer, ce qui résulte en une diglossie [...] Ces cités sont en fait des ghettos économiques, culturels et linguistiques. La fracture sociale qui se crée provoque en même temps la fracture linguistique” (Sokolija 2014: 29).

⁴ Ove probleme smo izučavali u okviru doktorske teze na francuskom jeziku *Problemi ekvivalencije i adaptacije u prevodenju književnosti za mlade: kontrastivna analiza francuski – b/h/s*. Roman *Kiffe kiffe demain* čini dio njenog korpusa.

kada takvi elementi ne postoje ili imaju drugačiji intertekstualni status u kulturnom sistemu čitalaca cilnog teksta. (Aixelá 1996: 58)⁵

Prevod kulturema iz francuskog, ali i arapskog jezika, kojima obiluje ovo djelo, predstavlja naročit problem kada se radi o književnosti za mlade jer one često bivaju adaptirane u kulturni kontekst jezika na koji se prevodi. Naime, počevši od 60-ih godina XX stoljeća, uporedo s razvojem statusa književnosti za mlade u Evropi, brojni stručnjaci iz oblasti prevođenja, književnosti i pedagogije ukazuju na problem adaptacije, odnosno “podomaćivanja” kulturnog konteksta u književnoj produkciji namijenjenoj za djecu i mlade. Mlada čitalačka skupina, *a priori*, nema dovoljno predznanja niti obrazovanja u poređenju sa odraslom publikom, da bi mogla premostiti jaz koji postoji između dvije različite kulture.

Švedski pedagog Göte Klingberg smatra da je adaptacija kulturema na ciljnom jeziku i brisanje strane kulture i društva u prevedenim djelima neprihvatljivo kao prevodilačka strategija.⁶ Ovaj teoretičar pristupa preskriptivistički prevodu književnosti za mlade i daje smjernice kako postupiti pri prevođenju kulturema. Prema Klingbergu, poželjna prevodilačka strategija jeste zadržavanje elemenata strane kulture, praćeno kratkim objašnjenjem: u samom tekstu, fusnoti, predgovoru, glosaru itd. Tek ukoliko prevodilac smatra da se kulturema ne može prenositi u izvornom obliku u određenom kontekstu, tada objašnjava njen smisao ili, pak, precizira njenu funkciju u ciljnoj kulturi (Klingberg 1986: 18).

Uporedo se, početkom 80-ih godina prošloga stoljeća, pod uticajem funkcionalističkog pravca u traduktologiji, kao i pojave koncepta *cultural turna*, prema kojem se prevode i kulture a ne samo jezici, javlja i deskriptivistički pristup u prevođenju književnosti za mlade, koji izučava kako prevoditelji prevode, ne dajući upute i kako bi trebali prevoditi. Premda sam funkcionalistički pristup i teorija “skoposa”, odnosno njegovi začetnici Hans Vermeer i Katharina Reiss (2009), a kasnije i Christiane Nord, ne zagovaraju nužno adaptaciju kulturnih elemenata u književnosti za mlade, činjenica je da se tekst prevodi u zavisnosti od potreba i širine znanja ciljne čitalačke publike. Ukoliko je neki tekst namijenjen mlađim čitateljima, trebalo bi da stilski efekt, kao i težina samog teksta budu otprilike isti i na izvornom i na ciljnom jeziku. Španska teoretičarka Isabel Pascua ipak naglašava da lingvističkim problemima u književnosti za mlade treba pristupati tako da prevod djeluje kao da je napisan na ciljnom jeziku, ali da se elementi kulture trebaju postranjavati (egzotizacija), a ne odomaćivati, inače će u suprotnom mladi čitatelj ostati lišen znanja o stranoj kulturi i njenim običajima (Pascua 2003: 280).

⁵ “Those textually actualized items whose function and connotations in a source text involve a translation problem in their transference to target text, whenever this problem is a product of the nonexistence of the referred items or of its different intertextual status in the cultural system of the readers of the target text” (Aixelá 1996: 58).

⁶ Problem adaptacije u prevođenju književnosti za mlade općenito se nametnuo među teoretičarima književnosti i traduktolozima u zapadnoj i sjevernoj Evropi. Osim G. Klingberga i njegove sunarodnjakinje Birgit Stolt, jedan od pristalica preskriptivističkog pristupa jeste i Austrijanac Richard Bamberger (v. Escarpit 1986). S druge strane, finska teoretičarka i spisateljica za djecu Riitta Oittinen (v. Oittinen 2000) zagovara adaptaciju kao legitimnu prevodilačku strategiju, kako bi se osigurala optimalna čitljivost prevedenog teksta.

Adaptacija kulturema kao prevodilačka strategija u književnosti za mlade kritikovana je u akademskim krugovima krajem XX stoljeća, osobito među začetnicima studija o književnosti za djecu i mlade u Francuskoj (Escarpit 1986 i Nierès-Chevrel 1986), ali se tek početkom XXI stoljeća, s pojavom fenomena sage o *Harryju Potteru*, problem u prevođenju književnosti za mlade nameće kao jedno od gorućih pitanja u traduktologiji. Tako se italijanska teoretičarka i traduktologinja Roberta Pederzoli u svom monumentalnom djelu o prevođenju književnosti za mlade, i pod utjecajem francuskog traduktologa Antoina Bermana, koji zagovara poštivanje izvornog teksta, osvrće na glavnu problematiku u prevođenju ove književne produkcije.

*Kada prevodimo kulturno markirane elemente, možemo se opredijeliti za strategije koje će nam istovremeno omogućiti da zadržimo kulturološki aspekt polaznog teksta, a da pritom 'pri pazimo' na čitatelja (tako što ćemo npr. dodati kratko objašnjenje).*⁷ (Pederzoli 2012: 288)

Kako se adaptaciji kulturema ipak više pribjegava u prevođenju književnosti za djecu nego za mlade, pretpostavili smo da prevoditeljice ovog romana nisu sklone adaptaciji kao prevodilačkoj strategiji, te da se uglavnom odlučuju za kalk odnosno transfer kulturema ili, pak, za njihovu neutralizaciju. Prevoditeljice nastoje ponuditi ekvivalentne izraze u srpskom i u hrvatskom i za govorni jezik, a mi ćemo u ovom članku proučiti u kojoj mjeri uspijevaju da zadrže jezik mladih, sleng, kao i humoristični efekat. Uz pretpostavku da su prevodi ovog romana namijenjeni starijim adolescentima, tj. mladoj čitalačkoj publici iznad 15 godina, kao što je slučaj sa originalnim tekstom, u ovom članku ćemo se također osvrnuti i na informativni karakter prevoda, odnosno istražiti u kojoj mjeri i na koji način prevoditeljice približavaju elemente strane kulture čitateljima ciljnog teksta. Nakon toga ćemo izolovati i primjere iz govornog jezika, i nastojat ćemo odrediti da li prevodi poštuju usmeni registar izvornog teksta, a pri tome ćemo voditi računa o tome da su i original i prevodi ipak objavljeni prije dvije decenije, te da se sadašnji jezik mladih zasigurno razlikuje od onoga koji je bio u upotrebi početkom XXI stoljeća.

3. Traduktološka analiza prevoda

3.1. *Prenos kulturema, vlastitih imena i toponima*

“Prenos kulturema izvornog jezika sastoji od prenošenja termina u izvornom obliku na ciljni jezik”⁸ (Adrada Rafael 2017: 14). Strategija sama po sebi nije upitna, jer poštuje maksimalno izvorni tekst, ali se postavlja pitanje do koje mjere prevoditelj može ostaviti mladog čitatelja bez ikakve upute odnosno dodatnog pojašnjenja šta zapravo predstavlja data kulturema. Bilješka prevoditeljice na hrvatski jezik za stranku *UMP* (1) detaljnije

⁷ “On peut choisir pour les *culture-specific items* des stratégies permettant en même temps de garder la culturalité du texte de départ tout en ‘ménageant’ le lecteur (par exemple par un bref ajout d’informations)” (Pederzoli 2012 : 288).

⁸ “Ceci consiste à transférer le terme dans sa forme originelle dans la langue cible” (Adrada Rafael 2017: 14).

objašnjava ironični učinak upotrebe datog pojma u kontekstu nego što je slučaj u prevodu na srpski. Primjer 3 je bez dodatnog objašnjenja u srpskom jeziku, i stoga nema informativnu orijentaciju, što može zbuniti čitatelja kad su u pitanju skraćenice *F2* i *F5*, dok *RER* (2) prati bilješka prevoditeljice.⁹

Tabela 1

	Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
1	L'UMP	2004: 65	UMP [Union pour un Mouvement Populaire, desničarski orijentisan pokret u Francuskoj]	2005: 43
			UMP [Union pour le mouvement populaire, stranka desne orijentacije. Ironija je u tome što se od nekoga tko se preziva Benbarchiche, dakle za osobu arapskog porijekla, ne očekuje da podržava desnicu.]	2006: 46
2	Le RER	2004:126	RER [Mreža pariskih prigradskih železnica]	2005: 86
3	Minuscule F2 F5	2004: 21 2004: 23	Majušni F2 F5	2005: 14 2005: 16
4	Dubois, Dupont ou Dupré. Pour qu'on sache que tu viens de quelque part.	2004: 17	Dubois, Dupont ili Dupré, jednom riječju prezime koje daje do znanja da odnekud potječeš. [Tipični francuski način slaganja patronima pomoću partitivnoga člana "Du-" i imenice koje označava mjesto (Dubois "od šume", Dupré = "od luga").]	2006: 13
			Diboa, Dipon ili Dipre. Ime po kom se zna da potičeš odnekud. Predlog <i>De</i> ili <i>Du</i> na francuskom jeziku znači od, to jeste označava, između ostalog, i poreklo.	2005: 11
5	M. Schihont	2004: 15	Šijan [Otprilike seronja]	2005: 10
			Schihant, štoćereći Gnjavator	2006: 12

Adaptirani prijenos podrazumijeva fonetsku adaptaciju, odnosno transliteraciju, koja postoji isključivo u prevodu na srpski jezik. *Dubois, Dupont ili Dupré* u primjeru (4) nema ponuđen izgovor u zgradama u prevodu na hrvatski jezik, dok prevoditeljica nudi vrlo zadovoljavajuću bilješku za igru riječi. Naime, ovdje je riječ o tipično francuskim

⁹ Prevodi za *RER*, *F2* i *F5* na hrvatski jezik prikazani su u Tabeli 4 (neutralizacija kulturema), jer prevoditeljica u ovim primjerima ne prenosi izvornu kulturemu.

prezimenima koji nose značenje u ovom kontekstu. Eventualno prevodno rješenje bi ovdje moglo biti *Šumarić, Mostić i Livadić*, jer bi takav prevod bio humorističniji i odražavao bi porijeklo, ali bi aluzija na francuska imena bila izbrisana, stoga je djelimični gubitak komičnog efekta originalnog teksta neizbježan. Fusnota jeste prikladna, ali ne i u slučaju transkripcije, dok je originalni pravopis prezimena trebao biti stavljen u zagradu kako bi se opravdao prijedlog *du* u napomeni prevoditeljice (2005: 11). U primjeru 5 gubitak je djelimičan, jer značenje prezimena *Schiont* jeste objašnjeno, ali nije komično kao na francuskom, zato što se fonetski ne može objasniti razlika između nazalnog *on* i *an* na ciljnom jeziku. Prevod *seronja* više odgovara govornom registru, i bolje odražava bijes što ga Dorija osjeća prema šefu svoje majke koji je ponižava na poslu.

Tabela 2¹⁰

	Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
1	Même les compils de Daniel Guichard et de Frank Michaël	2004: 60	Čak i kompilacije Danijela Gišara i Franka Mikaela	2005: 40
2	Mantes-la-Jolie Livry-Gargan	2004: 33 2004: 21	Mant la Žoli Livri-Gargan	2005: 23 2005: 14
3	Qu'elle avait débarqué à Orly.	2004: 35	Iskrcala na Orli	2005: 24
4	Elle sent le Parapoux	2004: 9	Kandiše na parapu. [Sredstvo protiv stenica i insekata uopšte]	2005: 7
5	Que Maman m'avait acheté à Casino	2004: 36	Koju mi je mama kupila u Kazinu	2005: 25
6	Un stylo Bic	2004: 41	Olovka marke bik	2005: 28
7	Le barbecue frites-merguez d'Élie	2004: 47	Pomfrit-mergez što ih je na otvorenom pržio Eli. [Na arapskom, goveđa ili mešana goveđa i ovčija sveža kobasica koja se jede pržena ili pečena na roštilju]	2005: 34
8	Tati Vacances	2004: 57	Tati vakans [Tati je firma koja drži lanac jeftinih robnih kuća, ovde turistička agencija te firme]	2005: 38
			Ljetujte s Tatijem [Tati je lanac francuskih robnih kuća u kojima se prodaje vrlo jeftina roba]	2006: 40

¹⁰ Tabela 1 i Tabela 2 su razdvojene radi bolje preglednosti.

	Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
9	La Fnac	2004: 122	Fnak [Lanac knjižara, papirnica i prodavnica diskova, ploča, elektronike itd.]	2005: 84
10	En Safrane rouge	2004: 10	S crvenim renault safraneom	2006: 11
			U crvenoj safrani	2005: 9

U prevodu na hrvatski jezik zadržan je izvorni naziv prema francuskom pravopisu: *Daniel Guichard, Frank Michaël, Élie, Fnac, Mantes-la-Jolie, Livry-Gargan, Orly*.¹¹ Što se tiče vlastitih imena ili toponima, smatramo da bi neki trebali imati dodatno objašnjenje, kao naprimjer *aerodrom Orli, prodavnica Kazino, gradić Mant la Žoli*. Tumačenja drugih kulturema su predugačka, posebno za *frites-merguez, Tati Vacances* i *La Fnac* jer opterećuju tekst i ometaju koncentraciju mladog čitatelja. Općenito su u književnosti za mlade poželjnija kraća objašnjenja, inkorporirana u sami tekst, između zagrada. Premda to nije uvijek moguće, i zavisno od konteksta, ponekad su fusnote jedini način objašnjenja strane kultureme.

La Safrane rouge (10) prevedeno je na srpski: *u crvenoj safrani* i nema konkretno značenje, međutim, kada mu dodamo marku *Renault*, koja je na našem podneblju poznata, rješavamo problem onoga što je implicitno u stranom jeziku i općepoznato među izvornim govornicima. Ovu strategiju Aixelá naziva *ograničena univerzalizacija*¹² (Aixelá 1996: 63). Naime, riječ je o jednoj od zahvalnijih strategija općenito, naročito u prevodenju književnosti za mlade, jer ovakav prosek ne briše izvornu kulturemu nego dodaje eksplicitno pojašnjenje i ne opterećuje dodatno tekst, što upravo i zagovaraju teoretičari poput Klingberga, Pederzoli, Pascue itd.

3.1.1. Kultureme iz arapskog jezika

Tabela 3

Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
Ya Allah, mon Dieu...?! Hchouma...	2004: 165	Ima li Alaha, Bože moj, Hećuma...	2005: 112
		Alahu, Bože moj...?! <i>Hchouma</i>	2006: 116
Le mektoub	2004: 19	Mektub	2005: 13
		Mektoub	2006: 14

¹¹ Prevodi pojmova *Parapoux, Casino* i *Bic* na hrvatski jezik prikazani su u Tabeli 4 (neutralizacija kulturema), jer prevoditeljica u ovim primjerima ne prenosi izvornu kulturemu.

¹² *Limited universalization*

Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
100% halal		Sto posto halal [Kaže se za životinju ubijenu po muslimanskim verskim obredima, dakle dozvoljeno za jelo]	2005: 80
		Sto posto halal [Arap. halal = blagoslov, tj. sve što je dopušteno po islamskom zakonu; u neislamskim zemljama naziv se rabi u užem smislu muslimanskih dijetetskih pravila]	2006: 83
Harki	2004: 165	Harki [Arapska reč za Alžirca koji je služio u dopunskim snagama Francuske vojske u Alžiru od 1954. do 1962.]	2005: 113
		Harki [Naziv za alžirske vojnike koji su se za vrijeme alžirskog rata borili na francuskoj strani, kvisling]	2006: 116

Objašnjenja kulturema arapskog ili afričkog porijekla nisu sistematična, tj. nisu uvijek prisutna, i nije izvjesno da će svi čitatelji iz regiona shvatiti šta znači *mektoub* (sudbina) ili *hchouma* (sramota), dok je riječ *halal* objašnjena u oba prevoda, iako ta riječ ima rasprostranjenu upotrebu na našem podneblju. Francusko društvo je u kontinuitetu izloženo kulturemama koje vode porijeklo iz arapskog jezika, tako da čitateljima originalnog teksta dodatno pojašnjenje uglavnom nije ni potrebno. U originalnom se tekstu pojam *harki* koristi kao sinonim za izdajicu, odnosno *cinkaroša*, što se da zaključiti iz izraza *kvisling* u fusnoti na hrvatskom, premda nije sigurno koliko mladi uopšte poznaju i taj pojam. Obje fusnote su zadovoljavajuće, i u ovom slučaju nije bilo moguće kraće objasniti kulturemu *harki*, osim ako se ne ponudi neutralizirajući izraz *cinkaroš*, koji zadržava registar, ali zato briše aluziju na alžirski rat.

3.2. Neutralizacija kulturema i akronima

Neutralizacija je zamjena kulturema manje specifičnim i kulturno neutralnim elementom u ciljnom jeziku: "Izostavljanje originalnog termina, ali ne i stvarnosti označene njime u tekstu. Obično se zamjenjuje definicijom ili uobičajenim sinonimom"¹³ (Adrada Rafael 2017: 159). "Reformulacija" izražava značenje izvornog teksta bez korištenja kulturema, dok "objašnjenje" pobliže objašnjava funkciju kulturno specifičnog elementa. Neutralizacija, međutim, ne briše sve konotacije strane kulture u primjerima u Tabeli,

¹³ "Omission du terme originel, mais non pas de la réalité désignée par lui dans le texte. Il est normalement remplacé par la définition ou le terme commun synonyme" (Adrada Rafael 2017: 15).

zbog čega ova strategija nije nužno akulturacija, čak i kada je izvorna kultura izostavljena. Ova strategija ne uvodi kulturne reference ciljnog jezika i ne radi se na adaptaciji, a time se izbjegava potpuna lokalizacija konteksta. Međutim, analiza našeg korpusa pokazuje da zamjena kulturema sa neutralnim elementom ne proizvodi nužno isti efekat u ciljnom jeziku, niti pokriva isto semantičko polje.

Tabela 4

	Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
1	La facture EDF	2004: 2	Račun za Elektro distribuciju Francuske	2005: 15
			Račun za struju	2006: 16
2	Une CRS	2004: 133	Pripadnica obezbeđenja	2005: 91
			Članica specijalnih policijskih postrojbi	2006: 92
3	L'Einstein des HLM	2004: 45	Ajnštajn Naselja s umerenim stanarinama.	2005: 31
			Einstein stambenih blokova za socijalno ugrožene.	2006: 33
4	Les coupons de la CAF	2004: 23	Kuponi za troškove života	2005: 17
			Socijalna pomoć	2006: 19
5	Elle sent le Parapoux	2004: 9	Miriše na šampon protiv ušiju.	2006: 9
6	Un stylo Bic	2004: 41	Kemijska olovka	2006: 30
	Gobelet en carton Quick	2004: 30	Kartonska čaša	2005: 21
7	C'est un <i>toubab</i> enfin un Blanc, un camembert , une aspirine quoi...	2004: 129	Navodno je <i>toubab</i> , ovaj, mislim bijelac, " sir ", "aspirin"	2006: 91
8	Quand il était au collège	2004: 45	U višim razredima osnovne	2006: 34
9	Minuscule F2 F5	2004: 21	Minijturni dvosobni stan	2006: 10
		2004: 23	Petorosobni stan	2006: 17
10	Le RER	2004: 126	U prigradskoj podzemnoj željeznici	2006: 87
11	Que Maman m'avait acheté à Casino	2004: 36	Koju mi je mama kupila	2006: 27

*Račun za Elektro*distribuciju *Francuske* je potpuno razumljiv, čak i ako se niko ne izražava na ovaj način na ciljnom jeziku. *Račun za struju* je uobičajeni izraz, ali neutralizira kulturni kontekst. Izbor prevoditelja jeste da se odluči za formulaciju bližu originalnom terminu ili da ga objasni na neutralniji način u ciljnom jeziku, ali ako uzmemo u obzir širi kontekst, akronim u pitanju nije toliko zanimljiv da bi bio zadržan u ciljnoj kulturi, jer se koristi u humoristične svrhe:

On peut mourir dans dix jours, demain ou tout à l'heure, là, juste après. C'est le genre de trucs qui prévient pas. Y a ni préavis, ni relance. Pas comme pour la facture EDF en retard. (2004: 16)

Možemo umrijeti za deset dana, sutra ili začas, svaki trenutak. Smrt je jedna od onih stvari koje dolaze bez upozorenja. Nema ni opomene pred isključenje, ni ponovnog ukopčavanja. A ne kao kad se kasni s plaćanjem računa za struju. (2006: 16)

Akronim CRS (2) također nema ekvivalent u srpskom i u hrvatskom jeziku, jer pokriva semantičko polje između riječi *policajac* i *specijalac*. Problem pri prevodu akronima jeste da ih je općenito komplicirano objasniti u nekoliko riječi, ako ih nastojimo zadržati u samom tekstu, a ne u fusnoti. Međutim, ponekad je bitno ponuditi preciznije objašnjenje, kao što je slučaj u primjeru 3: iako *Einstein* ne predstavlja problem u prevodjenju, budući da je simbol inteligencije u oba jezika, *HLM* nema ekvivalent u hrvatskom i u srpskom jeziku. *Naselja s umerenim stanarinama* je doslovni prijevod, dok *stambeni blokovi za socijalno ugrožene* odražava pravo značenje ovog pojma.

Akronim CAF (4) je dosta adekvatno prenesen u obje verzije, ali prevod na hrvatski dodatno neutralizira dotični pojam i generalizira ga. Socijalna pomoć, naknada za neza-poslene i CAF su pojmovi koji postoje u srpskom i u hrvatskom jeziku, ali nemaju istu semantičku vrijednost, i CAF bi se bolje mogao objasniti izrazom *dječiji doplatak/dodatak*. U prevodu na hrvatski jezik izostavljeni su izrazi *RER*, *F2* i *F5*, i ponuđene su njihove definicije u samom tekstu, dok je naziv *Casino* izostavljen, kao i *Bic*, premda je pomenuta marka olovke poznata na našem podneblju. Primjeri 7 i 8 zorno prikazuju da se u književnosti za mlade i dalje najviše neutraliziraju pojmovi vezani za školu, školski sistem i hranu.

3.3. Semantičke promjene

U Tabeli 5 navodimo primjere kako je zbog doslovnog prevoda (uglavnom) na srpski jezik došlo do promjena značenja u prevedenom tekstu. Naime, iako sam prevod nije tačan, rečenica je i dalje semantički ispravna, i čitatelj ne može nužno uočiti grešku u prevodu.

Tabela 5

	Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica	Prevodno rješenje ¹⁴
1	Avec un putain d'air supérieur	2004: 57	S kurvanjski nadobudnim izrazom	2005: 38	Izgledajući jebeno nadmoćno (2006: 41)
2	Elle faisait une bouche en cul-de-poule.	2004: 68	Namestila je usta kao kokošiju guzicu.	2005: 45	Napučila je usnice. (2006: 47)

¹⁴ Ukoliko nije navedeno izdanje i stranica, mi smo predložili prevodno rješenje.

	Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica	Prevodno rješenje ¹⁴
3	Il en avait rien à foutre avec nous.	2004: 18	Ništa nije mogao da uradi s nama.	2005: 12	Živo mu se fućkalo za nas. (2006: 14)
4	On dirait qu'il faisait des doigts d'honneur à l'intérieur de ses chaussettes.	2004: 18	Kao neki počasni prst u njegovim čarapama.	2005: 12	Reklo bi se da pokazuje srednjak kroz čarape. (2006: 14)
5	De toute façon, rien à foutre de cette prof.	2004: 45	U svakom slučaju, s tom profankom se ništa ne može.	2005: 30	Boli me neka stvar za tu profaćicu (2006: 33)
6	Même les vieux les plus coincés du wagon	2004: 28	Čak i matorci koji su u vagonu bili najstešniji	2005: 20	Čak i najuštogljeniji starci u vagonu.
			Čak i najstisnutiji starci u vagonu	2006: 23	
7	Ce type, il se la raconte trop !	2004: 47	E, taj lik stvarno previše trtlja.	2005: 31	Taj se tip malo previše prekenjava. (2006: 34)
8	Avec une couscoussière en Inox	2004: 21	Eksperimentalnoj anteni koju je sklepalu od inoksa s jednom što spravlja kuskus.	2005: 14	Pomoću neke eksperimentalne antene sklepane od posude za kus-kus od nehrđajućeg čelika. (2006: 15)
9	Le baptême	2004: 10	Krštenje	2005: 8 2006: 9	Nadijevanje imena

Doslovni prevodi pokazuju i stilske promjene, kao i promjenu registra. Tako je glagol *foutre* (3) neutraliziran u *raditi* i *moći* na srpski jezik, što uzrokuje semantički pomak u isto vrijeme. Moglo bi se zaključiti da je ovo eufemizam, ali drugdje vidimo da prevoditeljica itekako koristi vulgarne izraze, kao što je *kurvanjski* za *putain*, dok u ovom specifičnom kontekstu (1), ove dvije riječi nisu čak ni ekvivalentne. Osim toga, kolokvijalni izraz *bouche en cul-de-poule* (2), preveden doslovno, postaje vulgaran u hrvatskom i srpskom jeziku, što dokazuje da prevoditeljica ne izbjegava ni sleng niti usmeni jezik. *Počasni prst* (4) je još jedan primjer gdje prevoditeljica prevodi doslovno, i čini nam se da ovaj prosede koristi više kada nije sigurna u konotativno značenje riječi, nego da ublaži (vulgarni) izraz, koji bi mogao eventualno šokirati mladog čitatelja. Time se gubi i humoristični učinak originalnog teksta, koji je zadržan u hrvatskom prevodu. U primjerima 6 i 7 denotativno značenje glagola *reći* i *zaglaviti* rezultiralo je prevedenim tekstom koji ne odgovara figurativnom značenju. Osim toga, prevoditeljica je shvatila da je *couscoussière* (8) žena koja pravi kuskus, umjesto posuda za pravljenje kuskusa, i time je promijenila smisao rečenice. U ovim primjerima prevod na hrvatski poštuje i značenje i registar.

Vrlo česta zamka za prevoditelje jeste kada doslovno prevedu riječi stranog porijekla, a koje su vezane za običaje u određenoj religiji. *Krštenje* (9) ne može značiti *krštenje* u islamu, i trebalo bi koristiti neutralniji izraz kao što je *nadijevanje imena djetetu*.

Razlika između spomenutih primjera i onih u Tabeli 6 jeste da potonji rezultiraju nekim značenjem, dok u sljedećoj tabeli takvi kalkovi nemaju nikakvo konkretno značenje u ciljnom jeziku, a ipak su objavljeni u prevodu. Najupečatljiviji primjer doslovnog prijevoda jeste prevod *Kurban Bajrama* kao *Id, Praznik Ovce*, što odgovara kalku francuskog izraza *Fête du mouton*. Jedan od mogućih razloga zbog ovakvih previda jeste zbog toga što su prevoditelji u Srbiji pritisnuti veoma kratkim rokovima za prevod knjige i dodatnu reviziju.

Tabela 6

Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica	Prevodno rješenje
C'est sa mère qui me l'a mis dans les pattes.	2004: 47	A u šape mi ga je stavila njegova majka.	2005: 31	To mi ga je njegova majka uvalila. (2006: 34)
Classe de neige	2004: 15	Čas snijega	2005: 10	Zimska nastava u prirodi (2006: 12)
Quand il était au collège	2004: 45	A kad je išao u nižu srednju	2005: 31	U višim razredima osnovne (2006: 34)
C'était le lendemain de l'aïd, la fête du Mouton.	2004: 90	Jer je to bilo sutradan po idu, Prazniku ovce.	2005: 61	Kurban Bajram (2006: 62)

3.4. Stilističke promjene

U Tabeli 7 uočavamo promjenu registra, odnosno primjere kada prevoditeljica koristi vokabular koji ne pripada govornom nego standardnom jeziku. U slučaju kada je prevoditeljica pronašla ekvivalent, to smo i naznačili u tabeli (ekvivalent), kao što je slučaj za: *ženska*, *izribati*, *rupa*, *sranje* itd. Tri zadnja primjera se mogu prevesti npr. kao: *folirala sam se*, *ponašao se kao ološ*, *razgulio je*. Hrvatski i srpski jezik svakako obiluju žargonskim izrazima, i kada prevoditeljice iznivelišu registar, odnosno prevedu standardnim jezikom, to ne znači nužno i da ne postoji ekvivalent, nego da ga nisu svaki put ponudile u prevodu.

Tabela 7

Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
Meuf	2004: 10	Žena	2005: 8
		Ženska (ekvivalent)	2006: 10
Si je me foutais de sa gueule	2004: 10	Da li ja to njega zezam.	2005: 8
		Je li ja to njega zafrkavam.	2006: 11
Se ferait engueuler	2004: 14	Dobila bi preko nosa	2005: 10
		Jer bi je šef izribao da je vidi (ekvivalent)	2006: 12
Toujours couiller	2004: 19	Uvijek se predeš	2005: 13
		To znači da ćeš uvijek najebati (ekvivalent)	2006: 14
Un bled	2004: 21	U ovoj rupi (ekvivalent)	2005: 14
		U toj njihovoj zabiti	2006: 16
Se tirer	2004: 26	Povućemo se	2005: 18
		Nestati	2006: 19
Il se la pète	2004: 45	A on da se rasprsne od važnosti	2005: 31
		A on se pravi važan	2006: 33
En ce moment, au Formule 1 de Bagnolet, c'est la merde.	2004: 63	U to vrijeme, u Formuli 1 u Banjoleu, havarija.	2005: 41
		U hotelu Formula 1 na Bagnoletu sranje. (ekvivalent)	2006: 45
Je sentais que ça lui foutait les boules.	2004: 62	Osećala sam da je u bedaku zbog toga. (ekvivalent)	2005: 41
		Osjećala sam da joj je krivo. (semantička promjena)	2006: 44
Je me suis affichée.	2004: 52	Pravila sam se važna.	2005: 34
		Baš sam se proslavila.	2006: 37
Sa gestuelle de racaille	2004: 27	Nevaspitani pokreti	2005: 19
		S onim svojim huliganskim gestama (ekvivalent)	2006: 20

Treba naglasiti da u romanu postoji iznimno bogata leksika koja pripada govornom jeziku, a koju u ovom članku nismo mogli svu obuhvatiti, te smo izdvojili nekoliko najupečatljivijih izraza za potrebe našeg istraživanja. U Tabeli 8 primjeri pokazuju da prevoditeljica J. Rajak ima povremeno tendenciju da neutrališe govorni jezik, odnosno

da usmeni registar prevodi standardnim jezikom. Masnim slovima smo označili prevod J. Stakić, koja je za iste izraze uspjela ponuditi odgovarajući ekvivalent u srpskom jeziku.

Tabela 8

Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
Les profs	2004: 9	Profani	2005: 7
		Profesori	2006: 9
Super fort	2004: 14	Odrala se od plača	2005: 10
		Jako puno plakala	2006: 12
Il va le dégager direct.	2004: 35	Izbaciće ga ko kufer	2005: 24
		Smjesta će ga najuriti!	2006: 26
On trouve qu'on a pas de bol	2004: 89	Mislimo da nas hoće samo maler	2005: 60
		Mislimo da nemamo sreće	2006: 62
J'aime pas ça	2004: 26	Ja to ne gotivim	2005: 18
		A to ne volim	2006: 19
Les documentaires chiants	2004: 28	Smarajući dokumentarci	2005: 20
		Dosadni dokumentarci	2006: 23
Elle m'a donné un chèque-lire pour avoir des bouquins gratos.	2004: 69	Dala mi je vaučer za čitanje da uzimam knjige za dž.	2005: 46
		Zapravo mi je dala poklon-bon da si uzmem besplatne knjige.	2006: 48
Mais à la fin j'ai eu la honte.	2004: 30	Ali na kraju me bilo blam.	2005: 21
		Ali na kraju sam se posramila.	2006: 23
C'est vraiment la poisse	2004: 91	Stvarno si baksuz	2005: 62
		Dode ti da pomisliš da je stvarno nesreća biti žensko.	2006: 65
Une baraque	2004: 92	Gajba	2005: 63
		Nova kuća	2006: 65
Bouffonne	2004: 39	Blenta	2005: 39
		Jadnica	2006: 43
Elle en a eu marre	2004: 128	A onda joj je jednog dana pukô film	2005: 87
		Tako su joj jednog dana dozlogrdili.	2006: 89
C'est qu'en cours, je suis nulle.	2004: 23	U školi sam tropa.	2005: 16
		Problem je u tome što mi škola užasno slabo ide.	2006: 16
Nous, on s'en claque qu'elle se marie.	2004: 40	Boli nas čošak za njenu udaju.	2005: 28
		Briga nas za to što će se ona udati.	2006: 30

Izvorni tekst	Izdanje i stranica	Prevod	Izdanje i stranica
Pas la peine d'en faire tout un cake.	2004: 40	Ne mora da pravi šou od toga.	2005: 28
		Ne treba sad praviti od muhe slona.	2006: 30
Le genre de trucs	2004: 26	Fora	2005: 17
		Jedna od onih stvari	2006: 16

3.5. Prevod humora

Iako u prethodnim tabelama nismo mogli uvijek navesti prevod cijelih rečenica, primjeri koje smo izdvojili zorno dokazuju da se humoristični efekat u ovom romanu uglavnom stvara time što junakinja Doria koristi žargon, npr: *meuf* (šatrovački), *couiller* (vulgarizam), *le genre de trucs* (razgovorni jezik), kombinaciju standardnog i govornog jezika (*sa gestuelle de racaille*), eliptičnost na morfosintaksičnoj i fonetskoj razini (izostavljanje negacije *ne*, skraćivanje riječi itd.), kao i da koristi nestandardne idiome kao *pas la peine d'en faire tout un cake*.

U narednom primjeru prevedeni izraz *pour les avaler toutes crues* stvara naročito komičan efekat u srpskom prevodu, uglavnom zahvaljujući tome što je prevoditeljica dodala dijelove tijela: *kosu i nokte*, što se onda uklapa u pojam *seljanke*, odnosno šatrovački *ljankese*.

Bref, **les deux pétasses** qui ont dit **ça** derrière nous, **je me** suis même pas retournée **pour les avaler toutes crues** ou leur déchiqueter les narines. (2004: 112)

Da skratim, nisam se čak ni okrenula **da progutam one dve ljankese sa sve kosom i noktima**, ili da im prospem zube. (2005: 75)

Hrvatski prevod je također semantički tačan, tim više što je prevoditeljica zadržala žargonski registar *kučke*, dok idiomatski izraz *ja takve jedem za doručak* jasno ukazuje na netrpeljivost koju glavna junakinja osjeća prema djevojkama koje je ismijavaju zbog toga što kupuje polovnu odjeću.

No uglavnom, nisam se ni okrenula **da te dvije kučke pojedem za doručak** ili da im razbijem nos u sto komadića. (2006: 79)

Mentalne slike koje čitatelj sebi predočava su otprilike iste u prevodima kao i u izvornom tekstu, iako se prevoditeljice služe različitim stilskim efektima i vokabularom. Međutim, ono što nije preneseno jeste govorni jezik *ça* umjesto *cela*, i prvi dio negacije *ne* koji nestaje u govornom jeziku. To se eventualno moglo kompenzirati na drugom mjestu, tako što bi se npr. napravila elizija glasa i, odnosno *il'* umjesto *ili*, *ne'am* umjesto *nemam* itd. Naime, tokom kontrastivne analize originalnog teksta i dva prevoda nismo uočili značajne primjere kompenzacije, odnosno slučajeve kada prevoditeljice prevode standardni jezik govornim registrom.

4. Zaključak

Neutralizaciji kao prevodilačkoj strategiji po pitanju prevođenja kulturema više pribjegava prevoditeljica na hrvatski jezik, čemu svjedoči i naziv *Volim sutra*, i koji briše konotaciju na *Kif kif* (bara-bara). J. Rajak također ima tendenciju izjednačavanja govornog i standardnog jezika. S obzirom na to da je stilistički izričaj u ovom djelu jednako bitan kao i zadržavanje elemenata strane kulture, šteta je što nije više iscrpila leksičke resurse, odnosno bogatstvo žargona kojim obiluje njen maternji jezik. Pri tome ne možemo tvrditi da je prevoditeljica sklona ublažavanju vulgarizama, jer ih ona povremeno i koristi, dakle, ovdje nije riječ o nekoj vrsti autocenzure. S druge strane, njen prevod je semantički ispravan i samo smo iznimno naišli na slučajeve pogrešno interpretiranog teksta. Prevoditeljica J. Stakić sklonija je upotrebi žargona, kao i zadržavanju izvornih kulturema, što se da naslutiti i iz samog naziva *Kif kif ili sutra sve ispočetka*, koji ne briše kulturemu iz arapskog jezika. Prevod na srpski jezik je donekle zabavniji za mladog čitatelja i bolje prenosi jezik mladih, međutim on sadrži i priličan broj semantičkih pomaka, kao i grešaka u prevodu, a koji su uglavnom nastali zbog doslovnog prevoda određenih izraza. Naime, mlađi čitatelj će teže uočiti da se radi o greški, i stoga je opasnije kada se nalaze u književnosti za mlade, zato što ih on neće znati ispraviti kao što to može učiniti odrasli čitatelj. Što se tiče informativnog karaktera teksta u ciljnom jeziku, u prevodu na hrvatski jezik postoje 23 napomene prevoditeljice, dok ih je u prevodu na srpski jezik 11. Možemo zaključiti da obje prevoditeljice nastoje što je više moguće približiti francusku kulturu mladom čitatelju, i da se ne služe adaptacijom kao strategijom. Treba naglasiti i da zadatak koji im je povjeren nije bio nimalo jednostavan, s obzirom na ogroman broj kulturema u romanu. Osim toga, prevod žargona, dijalekata i općenito sociolekta je jedan od najkompleksnijih problema s kojima se suočava jedan prevoditelj, tako da nije uvijek moguće ponuditi istovremeno i stilistički i semantički ekvivalent, stoga su i gubici u prevodu ponekad neminovni.

Literatura

- Adrada Rafael, Cristina (2017), "Ici et Ailleurs dans la traduction littéraire (français-espagnol): le transfert de l'image culturelle", u: X. Dantille i C. Wecksteen, ur., *Ici et Ailleurs dans la littérature traduite*, 11–25, Artois Presses Université, Arras
- Aixelá, Javier Franco (1996), "Culture-specific items in translation", u: R. Alvarez i M. Carmen África Vidal, ur., *Translation, power, subversion*, 52–78, Multilingual Matters, Clevedon
- Bugarski, Ranko (2023), *Žargon: lingvistička studija*, Biblioteka XX vek: Krug, Beograd
- Cero, Bisera (2024), *Les problèmes d'équivalence et d'adaptation dans la traduction de la littérature de jeunesse : analyse contrastive entre le français et le b/c/s*, Université Bordeaux Montaigne
- Escarpit, Denise (1986), *Attention ! un livre peut en cacher un autre : traduction et adaptation en littérature d'enfance et de jeunesse*, Cahiers du Cerulej, n° 1, Nous voulons lire éditeur, Pessac
- Goudailler, Jean-Pierre (1997), "La langue des cités", *Communication et langages*, n°112, 96–110.

- Goudailler, Jean-Pierre (2002), "De l'argot traditionnel au français contemporain des cités", *La Linguistique*, vol. 38, 5–24.
- Klingberg, Göte (1986), *Children's Fiction in the Hands of Translator*, CWK Gleerup
- Nières-Chevrel, Isabelle (1986), "La traduction dans les livres pour la jeunesse", u: D. Escarpit, ur., *Attention ! Un livre peut en cacher un autre...*, 35–51, Cahiers du Cerulej, n° 1, Nous voulons lire éditeur, Pessac
- Oittinen, Rita (2000), *Translating for children*, Garland Publishing, New York
- Pascua, Isabel (2003), "Translation and Intercultural Education", *Meta*, 48 (1–2), 276–284.
- Pederzoli, Roberta (2012), *La traduction de la littérature d'enfance et de jeunesse et le dilemme et du destinataire*, P.I.E. Peter Lang, Bruxelles
- Reiss, Katharina (2009), *Problématique de la traduction*, Ed. Economica, Pariz
- Sokolija, Alma (2014), *L'argot parisien et l'argot sarajévien avec les dictionnaires : description et comparaison historiques, linguistiques et sociolinguistiques*, Filozofski fakultet, e-izdavaštvo, dostupno na: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/book/15

Korpus

- Guène, Faïza (2004), *Kiffe kiffe demain*, Hachette Littératures, Pariz
- Guène, Faïza (2005), *Kif Kif ili sutra sve ispočetka*, prevela Jelena Stakić, Laguna, Beograd
- Guène, Faïza (2006), *Volim sutra*, SysPrint, prevela Jelena Rajak, Zagreb

Maria Cichońska: Jak fenomen języka radzi sobie z chaosem?

Praca opiera się na deterministycznej teorii, która w nauce określa chaos jako inercję i brak porządku, który przynosi jednak coś nowego, co teoretycy nauki nazywają „perłami”. Coraz częściej uważa się, że i fenomen języka, jako część wszechświata, podlega tym samym procesom. Z obserwacji widać, jak ze skomplikowanej językowej materii, powoli wyłaniają się nowe byty językowe, a inne potencjalne, też możliwe do zaistnienia w języku, nie są realizowane. Nowe jakiś czas współegzystują z tymi, które są obecne w języku, a potem je mogą stopniowo wypierać. Takie językowe procesy są widoczne w każdej językowej płaszczyźnie. Język utrzymuje równowagę dzięki sprzężeniu zwrotnemu oraz wykształconym względnie trwałym schematom, w których funkcjonują w sposób relacyjny jednostki języka. Te schematy to „perły”, które tworzą strukturę języka. W artykule nawiązuje się także do nowego, jeszcze, mało znanego nurtu badawczego, chiralności. Chiralność w fenomenie języka, rozumianym jako cząstka natury, inspirowana jest znanym z nauk przyrodniczych pojęciem zachowania „parzystości”. Znajduje ona potwierdzenie w materii językowej. W artykule ukazujemy na materiale przede wszystkim języków słowiańskich, a także w ograniczonym zakresie i innych, odległych od europejskich, przykłady uwzględnionych zjawisk o charakterze gramatycznym i semantycznym.

Słowa klucze: chaos, porządek, język naturalny, determinizm, relacyjność, struktura gramatyczna, uniwersalia językowe, antropocentryzm/homocentryzm, norma językowa, style językowe, sprzężenie zwrotne, pismo.

How Does the Phenomenon of Language Deal with Chaos?

Deterministic theory defines chaos as inertia and disorder which, however, unexpectedly brings something new, which theorists of science call “pearls”. It is increasingly believed that the phenomenon of language, like a part of the universe, is subject to these processes. We observe how some new linguistic entities slowly emerge from the complex linguistic matter, while other potentially possible ones are not realized. They coexist for some time with others that are present in the language, and then they displace them. Such linguistic processes are visible at every linguistic level. Language maintains its balance thanks to feedback and the relatively stable patterns in which language units function. These schemas are the “pearls” that support/maintain the structure of the language.

This article examines intralingual factors that merge/integrate elements of language, and are inspired by the unconscious action of man/homo loquens. They are categories that exist at every level of the language. These categories are not closed but open and often create transitional, unclear zones on their edges. Next to them, external factors occur simultaneously – conscious actions of homo loquens – consisting in maintaining language, these are writing and normative actions. In this paper, we will show several such situations as the example of phenomena occurring in Slavic languages, sometimes also from other, non-European languages.

Key words: chaos, chirality, order, natural language determinism, category of language, relation in language, grammatic structure, universals in languages, anthropocentrism/homocentrism, norm in language, style in language, feedback, writing.

O. Wprowadzenie

W niniejszym ujęciu nawiązuje się do artykułu “Between chaos and Order: Are conjunctions making order or disorder?” (Cichonśka 2018), w którym autorka porusza kwestię natury języka naturalnego, postrzeganego jako fenomen nie tylko związany z człowiekiem – homo loquens, lecz szerzej – także świata zewnętrznego, szeroko rozumianego świata natury, w której żyje i funkcjonuje człowiek.

Złożoności języka był świadomy już F. de Saussure, który dążąc do stworzenia podwalin nowej naukowej dyscypliny-językoznawstwa ogólnego zdawał sobie sprawę, że należy odkrywać zasady, które rządzą mechanizmem mowy, tj. języka i dopiero w kolejnych krokach opisywać go na podstawach empirycznych. Obawiał się, przytłoczony wielością i złożonością zjawisk, że badanie języka będzie stwarzać ogromną dysproporcję pomiędzy liczbą koniecznych operacji badawczych a uzyskanym efektem końcowym. Tym samym – zafascynowany fenomenem języka jako takiego i jednocześnie świadomy niezwykle trudnych procedur badawczych (w domyśle-metodologii), dosyć sceptycznie podchodził do organizowania nowej dyscypliny badawczej-lingwistyki.¹

Wysiłek badawczy i obawy F. de Saussure’a, które widoczne są przede wszystkim w zbiorze prac *Cours de linguistique générale*, nie podziały jednak destrukcyjnie, a wręcz zdecydowanie twórczo na kolejne pokolenia badaczy i wyłaniające się co raz nowe metodologiczne podejścia opisu języka w XX wieku. W poszukiwaniu nowych możliwości badania fenomenu języka pojawiały się z biegiem czasu kolejne metodologie. O ile w strukturalizmie i wczesnej wersji generatywizmu badano zjawiska na ogół autonomicznie, tj. bez kontekstu, to późniejsze metodologie postrzegały je w kontekście psychologicznym, społecznym, etnicznym, czy politycznym. W ten sposób powstawały interdyscyplinarne metodologie, odsłaniające kolejne, nieznanie wcześniej aspekty języka.

Jednym z podstawowych aksjomatów dotyczących języka naturalnego to ten, który zakłada, że służy on do wyrażania percepcji i społecznego funkcjonowania człowieka.

¹ Bardziej szczegółowo rozwija ten wątek M. Danielewiczowa (2013).

Od połowy XX w., a szczególnie od pracy B. Whorfa, opublikowanej w 1956 r. (Whorf 1956) utrzymuje się też powszechnie akceptowalny pogląd, że język kształtuje rzeczywistość, co związane jest z faktem, że jest on fenomenem kulturowym i społecznym. Patrząc na strukturę języków – nie tylko europejskich – lecz i odległych od nich – zarówno z eurocentrycznego, jak i innocentrycznego punktu widzenia, widać wyraźnie jej bezwyjątkowe głębokie osadzenie w kulturze, zarówno materialnej, jak i duchowej, oraz jej funkcjonalne aspekty, przystosowanie dla potrzeb konkretnych użytkowników.

Kolejnym niekwestionowanym aksjomatem jest ten, który zakłada, że język pomimo swojej organizacji w postaci jednostek gramatycznych i ich form oraz kategorii gramatycznych, nie stanowi bytu zamkniętego i stabilnego w dłuższym odcinku czasowym. Dodajmy, że taki stan dotyczy (w świetle danych) w mniejszym stopniu lub wcale społeczności etnicznych o charakterze wyizolowanym, zamkniętym, których jest już niewiele na początku XXI wieku.

W lingwistyce dosyć długo panował pogląd ukształtowany przez strukturalistów, że język ma charakter uporządkowany, stanowi system (w domyśle – prawie całościowy?), a wszystko to, co nie mieści się w jego zasobie, traktowano jako nieistotne dla przyjętej koncepcji całości wyjątki. Taki pogląd wraz z rozwojem lingwistyki, powstawaniem nowych metodologii badań był nie do utrzymania, gdyż w różnych aspektach (i z większym lub mniejszym sukcesem) ukazywały, że jeżeli uznać, że materia językowa tworzy system, to ma on charakter otwarty w każdej płaszczyźnie. Przykłady takiego „niedomykania się” systemów językowych ukażemy w dalszej części artykułu.

1. W poszukiwaniu nowych koncepcji języka

1.1. *Deterministyczna koncepcja języka*

Mając na uwadze różny status całości materii językowej, a mianowicie – część potencjalną/nierealizowaną i drugą część realizowaną w postaci konkretnego języka, można zakładać, że ta potencjalna i nieuporządkowana materia językowa, swoista terra incognita stanowi continuum jej elementy mogą wchodzić do strefy realizowanej materii językowej i poddawać się jej prawom. Niezależnie od przyjmowanej teorii pochodzenia języka, jest rzeczą oczywistą, że język, przekazywany na zasadzie tradycji z ojca na syna wystawiony jest na działanie wielu czynników, zmierza się w istotny sposób z doświadczeniem czasu.

W niniejszym ujęciu wychodzimy od założenia, że fenomen języka stanowi część ludzkiego uniwersum, i jako taki podlega zjawisku determinizmu. Przypomnijmy, że teoria determinizmu obecna w naukach fizycznych XX wieku, istniejąca obok teorii relatywizmu i mechaniki kwantowej, nie znajdowała zainteresowania na gruncie lingwistyki pomimo upowszechnienia się (także) w badaniach interdyscyplinarnych metodologii.²

² Abstrahujemy od znanego od wieków determinizmu fizycznego, według którego cząstki elementarne zachowują się przewidywalnie, bezwyjątkowo, według praw przyrody. Ten prosty model o postaci: przyczyna>skutek, według którego tłumaczy się np. Przeznaczenie, funkcjonuje w religiach.

Przez pojęcie chaosu w języku rozumie się inercję i nieporządek, co skutkuje najczęściej chaotycznym i nieprzewidywalnym zachowaniem jego elementów. Zarazem deterministyczna natura zjawisk sprawia, że z tego chaosu wyłania się coś nowego, co badacze ogólnie określają jako “perły”, czyli funkcjonalny zbiór elementów i ich połączeń – relacji tworzących język. Jako że podstawą wszystkich związków w przyrodzie jest ich relacyjność, widać to również w rzeczywistości językowej, w której prawie nie znajdujemy elementów nie powiązanych; wyrażają się one w relacjach o charakterze gramatycznym i semantycznym lub tylko semantycznym.

Nie ma, jak dotąd, przekonujących argumentów, że “świat języków” wyłamuje się z takiego funkcjonowania wszechświata, a wręcz przeciwnie ogląd tego fenomenu wskazuje na to, że przejawiając pewne jego właściwości, stanowi jego część składową.

Zderzenie stanu chaosu językowej materii z wymogami jej uporządkowania dla realizacji chociażby najbardziej podstawowej funkcji języka – komunikatywnej skutkuje tym, że “broniąc się” przed chaosem, wytwarza ona zbiór rozmaitych relacji poczynawszy od podstawowych paradygmatycznych i syntagmatycznych i wiele bardziej szczegółowych, tworzy na każdym poziomie sieć kategorii. Dzięki temu realizowana część materii językowej utrzymuje się we względnie stabilnym stanie i służy *homo loquens*.³

Jest oczywistym faktem, że w materii językowej, postrzeganej przez człowieka jako złożona z ogromnej ilości elementów, dokonuje się nieustanna ewolucja, czyli złożony proces walki, chaosu, a nawet bólu? oraz wysiłku na rzecz uporządkowania, przy czym sama świadomość języka jako części świata przyrody, w którym utrzymuje się chaos kontrolowany?, rozumiany jako ograniczony porządek. Taki stan rzeczy nie jest dotąd oczywisty, nie tylko dla zwykłych użytkowników języka, lecz i dla badaczy.

Rozpatrując uporządkowanie języka jako zbiór elementów wyłonionych z większego zbioru, który nie ma charakteru uporządkowanego, znajduje się w stanie chaosu, należy mieć na uwadze czynniki organizujące konkretny język, które można określić jako wewnątrzjęzykowe, powstałe na skutek nieświadomego działania *homo loquens* oraz zewnętrzne, takie, które polegają na świadomym działaniu użytkowników języka w celu utrzymania egzystencji samego języka oraz jego funkcji, na co składają się pismo i działania normatywne.

1.2. Chiralność języka

W poszukiwaniu nowych możliwości badania języka postrzeganego jako część świata przyrody, obok determinizmu, należy odnotować nowy, mało znany jeszcze nurt badawczy, który związany jest z deterministyczną wizją świata i języka. Sięga on do pewnej cechy natury, i którą przejawia, jak się okazuje, także fenomen języka; chodzi o tzw. *chiralność*.

Przypomnijmy, że chiralność (stgr. χείρ [kheír] – ‘ręka’) – cecha cząsteczek chemicznych przejawiająca się w tym, że cząsteczka wyjściowa i jej odbicie lustrzane nie są

³ U podstaw związków relacyjnych znajduje się samoświadomość – jedna z najbardziej złożonych funkcji biologicznych. W związku z relacyjnością w świecie zob. np. Gajda 2024 i zawarta tam literatura.

identyczne i, podobnie jak wszystkie inne obiekty chiralne, nie można ich nałożyć na siebie na drodze translacji i obrotu w przestrzeni. Chiralność w języku inspirowana jest znanym z nauk przyrodniczych pojęciem “zachowania parzystości”. Ich podstawą jest zestawienie przedmiotu (obiekty dominującego) i jego odbicia. Istotną cechą owego odbicia jest niedokładność – asymetryczność. Sprawia ona, że mentalny obraz przedmiotu zostaje nieco zmieniony. Asymetria związana jest ze zjawiskiem, na które zwrócił uwagę Amos Tversky (Tversky 2007). W porównaniu z przedmiotem jest komparat (mentalna przyczyna powstania tropu), jego asymetryzującym odbiciem – komparans. Zdaniem tego psychologa podobieństwo między dwoma obiektami jest ukierunkowane – zawsze jeden z nich wydaje się bardziej podobny do drugiego niż odwrotnie (choć z logicznego punktu widzenia podobieństwo jest obustronne i symetryczne).⁴

Jak stwierdza A. Kudra (Kudra 2005: 60–72), “symetria zwierciadlana odgrywa podstawową rolę w organizacji języka. Zgodnie z teorią parzystości konceptualnej zestawieniowość (a więc parzystość), polegająca na nieustannym porównywaniu, jest nadrzędną zasadą funkcjonowania ludzkiego umysłu. Konsekwencją przyjęcia takiego założenia jest uznanie, że pojęcia, jakimi dysponujemy, występują w postaci par lub posiadają pary cech, które można wykorzystać w celach kategoryzacyjnych.” Jej istnienie w języku potwierdza materialny związek z naturą.

Natura pewnych, złożonych i skomplikowanych zjawisk językowych, które ciągle nastroczają trudności opisu i kategoryzacji, takich jak np. antonimia, metafora, porównanie okazuje się poddawać nowej interpretacji przy uwzględnieniu chiralności. Wskazują na to pewne prace, np. Tabakowska 2004, Kudra 2005, Siekiera 2014, w których autorzy opierają się na zasadach tego nurtu badawczego. Pozwala on nie tylko opisać zjawiska w aspekcie kognitywnym, lecz także daje możliwość stricte lingwistycznej interpretacji.

Dodajmy, że cecha języka określana jako chiralność poprzedzona była wczesnym odkryciem istnienia *binarności*, w oparciu o nią wprowadzone zostały podziały dycho-tomiczne; jako pierwsze znalazły zastosowanie w fonologii.

2. Czynniki wewnętrzne scalające język wobec tendencji dezintegrujących

Poszczególne rodziny językowe, a także pojedyncze odrębne języki nie tworzące rodziny językowej, przejawiają charakterystyczny stan organizacji materii językowej, który jest mocno zróżnicowany względem siebie. Mianowicie mają one swoje zbiory kategorii

⁴ Tversky nazwał to asymetrią relacji podobieństwa. Tego typu wybory komunikacyjne Tversky tłumaczy mentalną oceną podobieństwa dokonywaną przez użytkowników języka, wynikającą ze względnej wyrazistości bodźców (za bardziej wyraziste uznajemy prototypy niż inne egzemplarze, stąd raczej powiemy, że to egzemplarz jest podobny do prototypu, niż odwrotnie. Za wyraz tej relacji uznał twierdzenia typu “A jest podobne do B”, które według niego nie są równoznaczne z twierdzeniami “B jest podobne do A” (przy założeniu, że A i B w drugim wypowiedzeniu reprezentują te same obiekty co w pierwszym). Właśnie wybór członu porównującego (w pierwszym zdaniu – B, w drugim – A), zdaniem Tversky’ego, wskazuje, że mówiący uznaje go za bodziec bardziej wyrazisty (badacz podaje tu przykłady ukonkretnione takich zdań – mówimy raczej, że “elipsa jest podobna do koła”, a nie, że “koło jest podobne do elipsy”, lub “syn przypomina ojca”, a nie “ojciec przypomina syna”).

gramatyczno-semantycznych, które stanowią swojego rodzaju “gorset”, w ramach którego zorganizowany jest język. Ukazujemy tutaj wybrane przypadki na przykładzie języków słowiańskich, w pewnym, niewielkim zakresie odwołujemy się do rezultatów badań w innych, odległych od europejskich, językach.

Jest faktem oczywistym, że języki różnią się zarówno co do zasobu kategorii, jak i ich natury. Istnieją *kategorie bardzo wyraźne*, mające swoje eksponenty, które z czasem, w miarę ewolucji, mogą ulegać zmianie, np. w zakresie fleksji. Obok nich występują *kategorie rozmyte*, np. modalność, sprawiające ze względu na swoją naturę trudności klasyfikacyjne, a także *kategorie zakamuflowane/ukryte*, pozbawione jednoznacznych eksponentów, a ujawniane na drodze semantycznej eksplikacji, taką kategorią jest np. w części języków słowiańskich, w tym w języku polskim *kategoria imperceptywności/świadka*.⁵

Już ponad pół wieku temu J. Kuryłowicz (Kuryłowicz 1968) wypowiadał się, że chociaż status kategorii w długim odcinku czasowym jest stały, nie są one niezmiennicze, podlegają ewolucji. Przykładem są chociażby systemy czasowe w różnych językach, także słowiańskich. Rozbudowany system słowiańskich czasów ewoluował w kierunku uproszczenia, zanik aorystu skutkował nie tylko gramatyzacją jego form, lecz rozmył i uprościł charakterystykę temporalną dotyczącą akcji zawartej w semantyce czasownika poprzez wprowadzenie wtórnych funkcji, które wydarzyły się przed momentem mówienia (speech act).⁶

Fenomen języka funkcjonuje w językowym chaosie w tym sensie, że nie stanowi on “constans”, nawet w czasie trwania życia jednego pokolenia widoczne są zmiany.

Szacuje się, że ok. 40% elementów i gramatycznych struktur języka ma charakter długotrwały, których trwanie można (aktualnie) określić na setki lat. Dotyczy to na ogół fonemów (i głosek), systemu gramatycznego oraz części podstawowej dla człowieka leksyki, w tym leksemów o charakterze zaimkowym, spójników oraz takich struktur syntaktycznych, które, tworząc uniwersalne systemy referencji, stanowią swojego rodzaju “gorset” dla języka – odniesień deiktycznych, anaforycznych, kataforycznych. Mniej stabilny jest system morfologiczny w zakresie fleksji, a jeszcze mniej słowotwórczy i leksykalny.

Przykładowo, jeżeli porównać stan np. polszczyzny aktualnej ze stanem pierwszych (zachowanych) zabytków z XIV-XVI wieku, to widać, że zasób leksykalny i form gramatycznych, dla przeciętnego Polaka (nie polonisty) ówczesnego języka z okresu staropolskiego i wczesnego średniopolskiego będzie w znacznym stopniu, niezrozumiały, zarówno ze względu na postać morfologiczną, jak i zasób leksykalny.⁷

W obrębie systemów fonologicznych obserwuje się pewną – większą lub mniejszą – niestabilność statusu fonemów, co ma wpływ na ich przejrzystość i interpretację. Jeden z najbardziej skomplikowanych systemów fonologicznych jest w języku polskim,

⁵ Kategoria imperceptywności w językach słowiańskich nie ma pełnej syntezy. Uwidacznia to praca M. Błaszak (2014) oraz zawarta tam literatura.

⁶ Mechanizmy te są ogólnie znane, dlatego ze względu na szczupłość miejsca, rezygnujemy z podawania przykładów.

⁷ Brak jest w tym zakresie badań statystycznych.

niejednoznaczna i wciąż dyskusyjna interpretacja tego systemu sprawia, że od dłuższego czasu nie można podać jednej liczby fonemów. Problem w zakresie jednostek fonologicznych przedstawiają fonemy: /i/ i /y/; czy są to dwa odrębne fonemy, czy za czym przemawia chociażby opozycja wyrazów: bić i być, czy też należy je uznać za warianty /I/ – fonemu kumulującego w sobie obie jednostki. Złożona jest kwestia interpretacji fonemów nosowych: /ɛ/ i /ą/, które zresztą przedstawiają mocno zaawansowany stan recesywny w polszczyźnie.⁸

W zakresie fonemów spółgłoskowych niejednoznaczny stan prezentują fonemy miękkie dwuwargowe: /m'/, /p'/, /b'/ oraz tylnojęzykowe: /k'/, /g'/, /h'/ realizowane dwójako: jako faktycznie miękkie spółgłoski z zsynchronizowaną z podstawową artykulacją miękkością, co wyraża się w zapisie: /m'/, /p'/, /b'/, /k'/, /g'/, /h'/, realizowane także odpowiednio jako m'j, p'j, b'j, k'j, g'j, h'j; ten drugi sposób realizacji ukazuje, że mamy do czynienia z procesem zaniku pewnego stopnia miękkości na rzecz występowania dodatkowego fonemu /j/. Wiadomo, że druga realizacja, mająca jeszcze niedawno charakter regionalny, okazuje się współcześnie bardzo ekspansywna.

Inny przykład ze świata słowiańskiego, który sprawia pewne trudności interpretacyjne, to na przykład współczesna realizacja ps. fonemu /ě/ w systemie sztokawskim, w wymowie ijękawskiej.⁹

Na poziomie fonetycznym, jak ukazuje to I. Sawicka (Sawicka 1974), np. w zakresie połączeń głosek, pewne połączenia samogłosek ze spółgłoskami, a także grup spółgłoskowych, a co za tym idzie i układów sylabicznych, są realizowane, a część potencjalnych nie funkcjonuje w językach. Różne realizacje zjawisk fonetycznych wobec prototypowych, jakie w tym zakresie obserwuje się (na podstawie badań diachronicznych) w procesach ewolucyjnych od prasłowiańszczyzny dostarczają systemy każdego języka. Wspomnimy, że ciekawym przypadkiem jest ewolucja polskich samogłosek nosowych i ich stan we współczesnej polszczyźnie.¹⁰

Na poziomie morfologicznym języków słowiańskich, zarówno w zakresie słowotwórstwa, jak i fleksji obserwuje się wyraźną ewolucję, która nie ma jednojednoznacznego kierunku. W zakresie fleksji widać ewolucję w kierunku redukcji imiennych elementów fleksyjnych na korzyść połączeń N+, Prep, co skutkuje zarówno obecnością końcówek równoległych (paralelnych), jak i synkretyzmem w zakresie fleksji imiennej.¹¹ Natomiast mocno rozbudowane systemy słowotwórcze w językach słowiańskich i części romańskich mogą się wzbogacać o nowe typy struktur słowotwórczych. Ze względu na dużą nieregularność tych systemów trudno jest przewidywać w przyszłość, nie tylko w odniesieniu np. do języka polskiego, jak wskazują np. badania I. Burkackiej (Burkacka 2013 i zawarta tam literatura), ale jak ukazuje to obszerna literatura przedmiotowa.

⁸ Wśród znacznej literatury przedmiotowej należy szczególnie wymienić interpretacje R. Laskowskiego, jako najbardziej przekonujące, zawarte w Laskowski 1975, oraz tegoż autora w Urbańczyk 1978.

⁹ Por. np. różnice interpretacyjne na poziomie fonologicznym u Sawickiej i Katićcia zawarte w Sawicka (1995: 32).

¹⁰ Problematyka ta ma swoją literaturę, w zwięzły sposób została przedstawiona w haśle encyklopedii języka polskiego (Urbańczyk 1978).

¹¹ Przykładowo M. Honowska (1975) przedstawiła kierunki zmian we fleksji słowiańskiej od stanu w języku staro-cerkiewno-słowiańskim do współczesnej sytuacji w języku polskim i słowackim.

Na poziomie syntaktycznym obserwuje się nie zawsze przejrzyste układy syntaktyczne, jednoznaczne do klasyfikacji. To często wynika z działania w języku reguł kondensacji w strukturze syntaktycznej, a czego przykładem są np. zdania pojedyncze okolicznikowe, przyczyny i zdania hipotaktyczne, w zdaniu podrzędnym wyrażające przyczynę. Innym przykładem braku przejrzystości jest wielofunkcyjność części spójników, na co zwróciliśmy uwagę w artykule Cichonka 2018 (Cichonka 2018: 46–47 oraz zawarta tam literatura).

Przechodzenie wyrazów i wyrażeń przyimkowych z jednej części mowy do innej sprawia, że ze względu na znikomą przewidywalność takiego procesu, sprawia on wrażenie chaotycznego, trudnego do jednoznacznej charakterystyki, chociaż znajduje on uzasadnienie w dążeniu języka do ekonomii. Ukazała to w swoim studium B. Tafra (Tafra 2005) na materiale języka chorwackiego, widząc w tym obszarze także duży problem leksykograficzny.

Chaos panuje w zakresie użycia niektórych przyimków, co wynika z ich polifunkcjonalności, z faktu, że przyimki pierwotnie przestrzenne przejęły też funkcje czasowe, np. przyimek *przed*: *przed domem* i *przed godziną/wieczorem/nocą*. Szczególnie zwraca uwagę współczesna ekspansja przyimka *na* w *miejsce* *w*, widoczna nie tylko w stylach potocznych, lecz i pisanych, np. w języku pol. nie tylko: *coś leży na stole/ziemi/dachu*, lecz też: *Górnicy pracują na kopalni* (często nawet tysiąc metrów pod ziemią); *Na sklepie doszło do bójki*. Zam. *Górnicy pracują w kopalni*. *W sklepie doszło do bójki*.

Na poziomie leksykalnym wiele znaczeń ma charakter bardzo złożony, a zarazem rozmyty, a te, które, jak się wydaje, zawierają jednoznaczne sensy, jest niełatwo wydefiniować, tj. ustalić ich semantyczne definicje. Widać to także w procedurach mających na celu wydobycie tzw. indefinibiliów.¹²

Pochodną takiego stanu rzeczy są powszechne w językach europejskich zjawiska, takie, jak *homonimia*, *polisemia* czy *synonimia*.

Zmiany, które dokonują się najszybciej w języku to zmiany w leksyce, stanowią one reakcje na zmieniającą się rzeczywistość, zarówno w sferze materialnej, jak i niematerialnej. Ich przebieg i trwałość jest różny, podczas gdy jedne wchodzą do użycia na długi czas, inne, o charakterze efemeryd, zanikają wraz z odejściem obiektów, które nazywają w pozajęzykowej rzeczywistości. Zdarzają się także powroty leksemów, które zdążyły nabrać statusu archaizmów czy wyrazów tzw. przestarzałych, na które pojawiło się znów zapotrzebowanie.¹³

Inna jest często organizacja semów, a co za tym idzie i znaczeń, nawet w blisko spokrewnionych językach w obrębie tej samej rodziny językowej, różniące się etapy rozwoju znaczeń, np. od znaczeń konkretnych do abstrakcyjnych...

¹² Zob. np. procedury proponowane w rosyjskiej szkole semantycznej J. Apresjana, I. Mielčuka czy w polskiej szkole, reprezentowanej przez A. Wierzbicką.

¹³ W językach bośniackim, chorwackim i serbskim określane jako *oživljenice*, podczas gdy np. w języku polskim brak terminu, pomimo istnienia tego zjawiska.

W leksyce pozanaukowej widoczna jest powszechna nieostrość znaczeń, wyrazy uzyskują pożądane walory komunikacyjne w odpowiednim kontekście. Z ogromnej ilości przykładów wybierzmy kilka następujących:

Nieprecyzyjność znaczeń, polisemia, np. *chwila*: To trwało bardzo krótko, jakąś *chwilę*. ale: Poczekajmy *chwilę*, zobaczymy co się stanie po tych rozruchach. W 2. przykładzie *chwila* może oznaczać nawet kilka/kilkanaście dni, a może wyrażać jeszcze dłuższy parametr czasowy.

Występuje także zmiana znaczenia nazwy wraz ze zmianą ontologiczną desygnatu, np. pol. Rodzi się *człowiek*; w życiu dorosłym jest to *osoba*, umiera znów *człowiek*. Innym przykładem jest znaczenie przymiotnika *dobry*, który zwykle służy procesowi aksjologizacji; cechuje bardzo szeroka łączliwość, wynikająca z polisemiczności tego leksemu, np. *dobry człowiek*, *dobry pies*, *dobry obiad*, *dobra idea* itp. Są to często leksemy o bardzo wysokiej frekwencji.

Obserwuje się przechodzenie wyrazów z jednej grupy taksonomicznej /części mowy do innej, co ukazała np. B. Tafra (Tafra 2005) na przykładzie języka chorwackiego. Tego rodzaju sytuacje, powszechne w językach, doprowadziły do zaniechania i porażki początkowo obiecującej metodologii na gruncie semantyki znanej jako teoria pol semantycznych/językowych.

Unaocznione powyższe zmiany w obrębie leksyki dokonują się przy znacznej stabilności pewnej grupy wyrazów, tj. części mowy, które składają się na constans struktur językowych. Czynią je przede wszystkim zaimki, które dzięki deiktycznym własnościom umożliwiają komunikatywną funkcję języka, a także organizują spójność tekstu w postaci struktur anafrycznych i kataforycznych. Podlegają one bardzo powolnej ewolucji, podobnie jak przymyki oraz interiekcje, można powiedzieć że "dbają" o stabilność mocno niestabilnego fenomenu języka.

Na poziomie kategoryalnym zbiory kategorii różnią się w językach. I tak, o ile w rodzinach językowych (mamy tu na myśli języki ie.) są takie same lub zbliżone, różnią się kategoryalnymi eksponentami, natomiast języki bardziej od nich odległe, jak podaje np. A. Pajdzińska (Pajdzińska 2018: 42) posiadają inne kategorie, np. eskimoski ma kategorie "wielkości" (augmentativa? po części temu odpowiadają?), a np. w języku *kwakiutl* gramatyzuje się informację, że obiekt jest widzialny albo niewidzialny.

W niektórych językach słowiańskich, a szczególnie w języku polskim występują nie do końca jasne kwestie związane z kategorią rodzaju zarówno naturalnego, jak i gramatycznego. W skrócie obrazują to ustalenia A. Pajdzińskiej (Pajdzińska 2018: 46–47).

Natomiast niektórzy współcześni lingwiści interpretują rozróżnienia rodzajowe w podobny sposób jak autor *Charakterystyki psychologicznej języka*. Hipotezę tę potwierdza, zdaniem Kuryłowicza, współczesne rozszerzanie się końcówki -a dopełniacza-biernika na rzeczowniki nieżywotne (*tańczyć mazur-a*, *pić szampan-a* itp.). Kategorie gramatyczne a językowy obraz świata polskiego uważają, że ten fakt gramatyczny ma motywację kulturową i odzwierciedla system wartości społecznych. Za androcentryzmem polszczyzny przemawiają różnorodne dane językowe, nie tylko istnienie opozycji między rodzajem męskoosobowym a niemęskoosobowym (nazywanym wcześniej

również żeńsko-rzeczowym). Wymienię tylko kilka poświadczeń gramatycznych, na boku zupełnie zostawiając leksykalne, na przykład rzeczowniki osobowe rodzaju żeńskiego nazywają tylko kobiety, a czyli możliwe są ich użycia generyczne (prawa i obowiązki pacjenta, Karta praw nauczyciela, Polak potrafi itp.). Z kolei mechanizm tworzenia pejoratywnych form liczby mnogiej od osobowych rzeczowników męskich polega na zmianie rodzaju.

Takie samo stanowisko przyjmuje także M. Parys (Parys 2019 oraz zawarta tam literatura).

Znaczny chaos panuje w różnej organizacji czasu (tempus) na osi temporalnej, kiedyś w językach powstała duża ilość czasów, mocno nasemantyzowanych, po czym powstała tendencja do ich upraszczania, dotyczy to np. słowiańskich aorystów, czy system czasów w języku francuskim, pojawiły się wtórne użycia czasów. Znane są i takie np. sytuacje, kiedy funkcjonują identyczne formy dla czasu przeszłego i przyszłego, co ma miejsce w niektórych językach ludzi z dorzecza Amazonii, a o faktycznym sensie formy językowej decyduje jego kontekst językowy.

Inną własnością języków, która nie okazała się wspólna są uniwersalia językowe. których koncepcję na początku lat 40. minionego wieku wysunął B. Whorf (Whorf 1940). Za jedno z uniwersaliów uznał on antropocentryzm/homocentryzm. Polega on na tym, że ludzie postrzegając siebie jako odrębny biologiczny rodzaj, wydzielają osobną kategorię, która opiera się na opozycji JA/TY – nie JA/Ty, co skutkuje odrębną organizacją języka, np. w zakresie fleksji (pol. rodzaj męskoosobowy) czy strukturalizacji kategorii diatezy.

Także teoria antropocentryzmu sformułowana przez badacza z kręgu języków indoeuropejskich, była rozwijana także w lingwistyce sławistycznej, a mianowicie przez J. Rokoszową (Rokoszowa 1986, Rokoszowa 1988) okazała się nieuniwersalna. Antropocentryczny charakter ma np. *Gramatyka srpskog jezika* pod red. P. Pipera (Piper 2005), opierająca się na założeniu, że *antropocentrični kategorijalni kompleks* odnosi się przede wszystkim do człowieka i jego wszechstronnej działalności (Piper 2005: 592), w związku z czym opis języka oparty jest na charakterystyce kategorii istniejących w jednym ze słowiańskich języków. Taka koncepcja gramatyki wydawała się (i nadal jest aktualna) jako trafna i przydatna ze względów teoretycznych oraz praktycznych.

Jednak z biegiem czasu okazało się, że antropocentryzm nie jest obecny w wielu językach pozaeuropejskich np. w języku amazońskiego plemienia Pirahã, co zbadał D. Everett (Everett 1982), także w językach etnicznych w Australii. W związku z takim stanem rzeczy antropocentryzm należy uznać za własność języków o genezie indoeuropejskiej oraz innych europejskich, np. albańskiego czy greckiego.¹⁴

Innym zjawiskiem, uważanym, np. przez zespół badaczy z kręgu N. Chomskiego za universalium, niepotwierdzonym jednak we wszystkich językach, jest *rekurencja* czyli technika organizacji tekstu polegająca na osadzaniu jednego fragmentu tekstu w kolejnym.

¹⁴ Cenne byłyby badania przeprowadzone dla tego zjawiska z innej perspektywy, np. sinocentrycznej.

Także spectrum kolorów, jak sądzono kiedyś, nie stanowi językowych uniwersaliów, A. Wierzbicka (Wierzbicka 1999: 449) już kilkadziesiąt lat temu twierdziła, że: "Kolor nie jest pojęciem uniwersalnym. Konceptualizacja kolorów jest uwarunkowana przez środowisko naturalne człowieka i jego wizualne doświadczenie, może się różnić nawet w obrębie bliskich kultur i języków." Przykładem zróżnicowanej konceptualizacji jest także np. kolor *biały*, mający szereg odcieni i, co za tym idzie, nazw wśród Eskimosów wobec braku takiego zróżnicowania w innych językach, których użytkownicy żyją w innych realiach klimatycznych. Innym przykładem jest szeroka paleta odcieni (i nazw) w ramach: kolor żółty i kolor brązowy wśród ludów afrykańskich.

Na podstawie istniejących badań można przypuszczać, że proponowany przez lingwistów z zachodniego kręgu kulturowego inwentarz uniwersaliów, a także pojęć podstawowych, tzw. *indefinibiliów* ma jednak charakter ograniczony.¹⁵

Przytoczone powyżej przykłady nieuporządkowania i niejasności jednostek językowych, które cechuje pewien chaos, nie wpływają na ogół na komunikacyjne walory, do takiej niedookreślonej postaci języka są przyzwyczajeni ich użytkownicy.

Trudno też traktować język jako byt uporządkowany w aspekcie stylistycznym. Stylistyczną organizację języka cechuje co prawda pewne uporządkowanie, tj. istnieją określone, dosyć wyraźne wyznaczniki poszczególnych stylów, ale powszechnym zjawiskiem jest przenikanie się elementów jednego stylu do innych, co nie tylko sprawia wrażenie chaosu w języku, lecz jest, ze względu na widoczny brak ładu, jego potwierdzeniem. Bez takiej natury języka trudno sobie wyobrazić jego kreatywność, a także powstanie stylu artystycznego.

Chaos w języku ma jednak po części kontrolowany charakter, który wynika z poznawczych i porządkujących właściwości ludzkiego umysłu, dostosowujących go do niesztynnych ram umożliwiających pełnić określone funkcje, w tym przede wszystkim jako podstawową komunikatywną oraz kolejne.

3. Czynniki zewnątrzjęzykowe – działalność człowieka scalająca język

Oprócz zmian wewnątrzsystemowych istnieją pewne czynniki zewnętrzne czynniki scalające język, polegające na świadomych działaniach użytkowników języka. Realizują się one przede wszystkim poprzez *działania normatywne* i *pismo*.

Znaczna, chociaż nie przesadzająca o porządku w języku jest rola normy językowej, która służy do uporządkowanej (i akceptowalnej) postaci użycia języka, trzyma go "w ryzach", ma miejsce w ramach tzw. języków literackich (standardowych). Taki proces ma szereg pozajęzykowych przyczyn, rola Normę można zmienić!

Jednak można założyć, że języki pozostające poza normą prawdopodobnie skazane są na szybszą marginalizację, aż do ich zaniku włącznie.

¹⁵ Wykaz prac Wierzbickiej, a także lingwistów rosyjskiej szkoły semantycznej zorientowanej na analizę składnikową oraz poszukiwanie indefinibiliów, znajduje się w tomie Wierzbicka 1999.

Jak jest ważna, widać to w przypadku rozpadu normy, co miało miejsce np. w sytuacji języka określanego jako serbsko-chorwacki w ramach państwa Kraljevina SHS i późniejszej Jugosławii. Rozpad normy zwykle wprowadza do struktury języka znaczny chaos, a nowe zasady standardyzacji nie zawsze spotykają się z zakładaną akceptacją i realizacją użytkowników języka i mu skutecznie zapobiegają. Takim przykładem jest sytuacja w językach opartych na tzw. nowosztokawszczyźnie, gdzie mimo jasno określonych norm co do języka bośniackiego, chorwackiego, czarnogórskiego i serbskiego, na poziomie stylu potocznego mają miejsce pewne odstępstwa od normy, spowodowane różnymi czynnikami, przede wszystkim natury socjopolitycznej. Jak widać z literatury, zarówno w zakresie standardyzacji, jak i restandaryzacji, jak to podsumowuje A. Peti-Stantić (Peti-Stantić 2009: 77): "... niti postoji 'idealno stanje' standardnoga jezika niti mogućnost 'do kraja normiranoga' standardnog jezika." Taka sytuacja sprawia, że normy te podlegają nieraz ocenie krytycznej i dyskusji, a u użytkowników języka wprowadzają niepewność co do językowych zachowań.

Natomiast brak normy w dialektach jest jedną z głównych przyczyn występowania na ich styku stref określanych jako przejściowe ich zanikania – proces przebiega tak, że powstają języki mieszane, które wypierają elementy dialektalne.¹⁶

Podstawowe znaczenie w utrzymaniu (względnego) ładu w języku pełni pismo, które także poszerza w zasadniczy sposób jego możliwości komunikacyjne w czasie i w przestrzeni. Potrzeba zapisu języka mówionego pojawiła się w cywilizacji już w 3 tys. p.n.e. Pogląd, że egipskie pismo o charakterze symbolicznym uważane za najstarsze pismo, które dało początek cywilizację pisma, okazał się z czasem nie do przyjęcia. Jako że trudno jest określić jednoznaczne źródło pisma, gdyż rodzaje przedpiśmiennych znaków powstałe w różnym czasie, także w odległych od siebie społecznościach, a granica pomiędzy znakami a pismem także nie jest oczywista, przyjmuje się, że mogło być co najmniej kilka odrębnych źródeł jego powstania (Diringer 1972, Gieysztor 1973).

Pismo, niezależnie od rodzaju, nie tylko pełniło funkcje polityczne, gdyż sprzyjało umacnianiu władzy, utrzymywało dorobek cywilizacyjny, w tym język, lecz niewątpliwie doskonaliło procesy myślowe. Wraz z rozwojem cywilizacji różne rodzaje pisma nie tylko utrzymywały status języków, lecz także pozwalały na wprowadzanie takich udogodnień w zakresie komunikacji, jak np. powstawanie cyfr, różnego rodzaju skrótów, a także np. redukcja homonimii w językach posiadających pisownię o charakterze etymologicznym, czego przykładem jest język polski. A. Furdal (Furdal 1990: 97) przytacza szereg przykładów na redukcję homonimii, zarówno w zakresie nomen proprium, jak i nomen appellativum: odrębna pisownia dla wyrazów *lud* 'narod'; *lód* 'led'; w wymowie oba: [lut]. *Bóg* 'Bog' i '*Bug*' 'rijeka na poljsko-ukrajinskoj i poljsko-bjeloruskoj granici', w wymowie oba [buk] "wilga 'ptica' i Wilga 'rječica u Krakovu'; łódź 'loďa' i Łódź 'grad u Poljskoj'".

Pytanie o możliwy zmierzch cywilizacji pisma i skutki takiego procesu jest zarazem pytaniem otwierającym szereg następnych kwestii, w tym przede wszystkim problemu

¹⁶ Sam proces zaniku dialektów jest znacznie bardziej złożony; tej kwestii tutaj nie podejmujemy.

utrzymanie ładu w języku i zdolności komunikatywnych w sytuacji funkcjonowania tylko nośników głosowych.

4. Podsumowanie

Rodzi się pytanie, w jaki sposób chaos jest "kontrolowany" i język utrzymuje stabilność. Człowiek osadza język w funkcjonalnych kategoriach, które sprawiają, że może pełnić takie funkcje, jakie mu wyznacza człowiek. Na relacji fenomen język a rzeczywistość pozajęzykowa dochodzi permanentnie do układu w rodzaju *sprzężenia zwrotnego* (ang. feedback). Termin zaczerpnięty przed laty z cybernetyki, poszerzony został na wiele innych nauk, np. biologicznych, ekonomicznych, a także znalazł swoje miejsce (choć w stopniu niewystarczającym) w lingwistyce. Oznacza on reakcję, będącą bezpośrednim oddziaływaniem sygnałów stanu końcowego (wyjściowego) na sygnały referencyjne (wejściowe) w celu zachowania określonej równowagi. W odniesieniu do materii językowej w pewnym uproszczeniu oznacza to jej reakcję na czynniki, które warunkują jej istnienie w określonej postaci, a zarazem wpływają na ewolucyjne zmiany. W ten sposób fenomen języka wyłoniony z chaosu, odznaczający się pewnym, można zakładać, niekonsekwentnym uporządkowaniem, przejawiającym właściwości chaosu, stanowi część szeroko rozumianego świata natury. Jest rzeczą interesującą, że taki układ sprawia, że niedoskonały/niepełny i otwarty system danego języka zaspokaja jednak poprzez różne funkcje wszystkie potrzeby jego użytkowników.¹⁷

Przedstawiona tutaj wizja chaosu w języku naturalnym, który powstał z chaosu, i jego "obrona" przed nim jest zaledwie szkicem, który wymaga dalszej refleksji naukowej, prowadzonej na szerszym materiale, wychodzącym poza języki funkcjonujące w kręgu kultury zachodniej. Wydaje się jednak, że podstawowa teza co do istnienia chaosu jako immamentnej własności języków naturalnych zostanie nie tylko utrzymana, lecz z czasem zostanie wsparta nowymi przekonującymi dowodami.

Literatura

- Bajerowa, Irena (1968), "Rola związku formy z funkcją w ewolucji polskiego języka literackiego", *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, z. 26, Polskie Towarzystwo Językoznawcze, Kraków, 101–119.
- Błaszak, Magdalena (2014), *Imperceptywność w języku macedońskim i polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice
- Burkacka, Iwona (2013), "Czy polszczyznę mogą wzbogacać nowe typy struktur słowotwórczych?", *LingVaria XIII*, 2/16, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 113–135.

¹⁷ Przy okazji niniejszych rozważań nasuwa się też uwaga wobec obiegowego przekonania, że istnieją tzw. małe języki vs. duże języki, co jest nie do przyjęcia, gdyż stanowi błąd naukowy. Przez określenie mały język ma się na myśli niewielką ilość użytkowników języka, a nie materię językową ograniczoną co do ilości językowych elementów (w stosunku do języków bardziej rozwiniętych? czyli *dużych?).

- Cichonńska, Maria (2018), *Imiedu haosa i poretka. Prave li veznici u jeziku poredak ili nered?*, u: Palić, I., ur., *Sarajevski filološki susreti*, 4, knj. 11, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 39–52.
- Cohen, Marcel (1956), *Pismo. Zarys dziejów*, prevod na polj. I. Pomian, PWN, Warszawa
- Danielewiczowa, Magdalena, (2013), “Językoznawstwo ogólne – metodologiczny projekt Ferdynanda de Saussure’a”, *LingVaria VIII*, 2/16, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 43–59.
- Diringer, David, (1972), *Alfabet czyli klucz do dziejów ludzkości*, preveo. W. Hensel, Warszawa
- Everett, Daniel Leonard, (2012), *Language: The Cultural Tool*, *Język narzędzie kultury*, preveli Z. Wąchocka i P. Paszkowski, Copernicus Center Press, Kraków
- Everett, Daniel Leonard, (2019), *How Language Began: The Story of Humanity’s Greatest Invention*, New York, preveo A. Tuz, *Jak powstał język. Historia największego wynalazku ludzkości*, MC Media, Warszawa
- Furdal, Antoni (1977), *Językoznawstwo otwarte*, Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Opole
- Gajda, Marcin (2024), *Boskie DNA*, Goleniów
- Gieysztor, Aleksander (1973), *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, PWN, Warszawa
- Honowska, Maria (1975), *Problemy historii fleksji słowiańskiej na tle nowszych ujęć synchronicznych*, Ossolineum, Wrocław
- Ivić, Milka (2006), *Jezik o nama*, Biblioteka XX vek, Beograd
- Kudra, Andrzej (2005), “Porównanie jako obiekt chiralny”, *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, Łódź, 65–73.
- Kuryłowicz, Jerzy (1968), *O rozwoju kategorii gramatycznych*, PAN, Kraków
- Laskowski, Roman (1975), *Studia nad morfonologią języka polskiego*, Ossolineum, Kraków, Wrocław
- Pajdzińska, Anna (2018), “Kategorie językowe a językowy obraz świata”, *Etnolingwistyka* 30, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 41–56.
- Parys, Małgorzata (2019), *Charakterystyka psychologiczna języka polskiego Jana Baudouina de Courtenay*, *Poradnik Językowy*, T. 764, Wydawnictwo Elipsa, Warszawa, 89–97.
- Peti-Stantić, Anita (2009), *Restandardizacija (hrvatskoga) standardnoga jezika*, u: L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić, ur., *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, Disput, Zagreb, 71–82.
- Piper, Predrag (ur.) (2005), *Sintaksa srpskog jezika. Prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd
- Rokoszowa, Jolanta (1986), *Zum Antropozentrismus in der Sprache. Ein Beitrag zur Untersuchung des Genus verbi*, Ossolineum, Kraków-Wrocław
- Rokoszowa, Jolanta (1988), *O asymetrii reguł językowych*. Wydawnictwo UJ, Kraków
- Rosch, Eleanor (1975), *Universals and cultural specifics in human categorization*, u: Brislin, Richard, Bochner Stephen, Lonnen Walter, ur., *Crosscultural perspectives on learning*, Willey, New York, 177–206.
- De Saussure, Ferdinand (1955), *Cours de linguistique générale*, Paris, (1991), *Kurs językoznawstwa ogólnego*, prevela K. Kasprzyk, PWN, Warszawa
- Sawicka, Irena (1974), *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*, Ossolineum, Wrocław
- Sawicka, Irena (1996), *Fonologia konfrontatywna polsko-serbsko-chorwacka*, Ossolineum, Wrocław

- Siekiera, Rafał (2014), "Metafora a zjawisko chiralności", *LingVaria IX*, 1 (17), Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 37–44.
- Tabakowska, Elzbieta (2004), *O językowych wyznacznikach punktu widzenia*, u: J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, ur., *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 47–64.
- Tafra, Branka (2005), *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb
- Topolińska, Zuzanna (2002), "Antropocentryczna teoria jezika i srpski padežni sistem", *Južnoslovenski filolog*, LVIII, 1–13.
- Tversky, Amos (2007), *Cechy podobieństwa*, u: Z. Chlewiński, ur., *Psychologia poznawcza w trzech ostatnich dekadach XX wieku*, Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne, Gdańsk, 521–557.
- Urbańczyk, Stanisław (ur.) (1987), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Ossolineum, Wrocław
- Whorf, Benjamin L. (1956), *Language, Thought, and reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówa, PIW, Warszawa
- Wierzbicka, Anna (1999), "The meaning of colour terms: semantics, culture and cognition", *Cognitive Linguistics*, 1, 99–150.
- Wierzbicka, Anna (1999), *Język-Umysł-Kultura*, PWN, Warszawa

Nermina Čengiđ: Tvorbene i semantičke osobine tvorenica u bosanskom i italijanskom jeziku na izabranim primjerima iz Andrićevog romana “Na Drini ćuprija”

U ovom ćemo radu analizirati tvorbene postupke pomoću kojih su formirane tvorenice upotrijebljene u Andrićevom romanu “Na Drini ćuprija” i prevodu romana na italijanski jezik. Tvorbenim se postupcima od osnovne riječi stvara ne samo novi oblik nego i riječ sa novim značenjem, tako da će biti zanimljivo zaključiti i o značenjskim vrijednostima tvorbeno motiviranih leksičkih struktura ekscerpiranih iz izvornog teksta i uporediti ih sa njihovim italijanskim ekvivalentima. Analiza i kontrastiranje tvorenica poslužit će nam da uočimo strukturalne i semantičke sličnosti i razlike karakteristične za dva jezička sistema, s posebnim osvrtom na prepoznavanje oblika i značenja izvorne tvorbeno motivirane riječi i odabir rješenja u prevodu na italijanski jezik.

Ključne riječi: tvorba riječi, tvorenice, značenje, bosanski jezik, italijanski jezik.

Morphological and Semantic Aspects of Word Formation in Bosnian and Italian as Observed in Andrić's Novel “The Bridge on the Drina” (Selected Examples)

In this paper, we analyze word formation processes that derive lexemes found in Andrić's novel “The Bridge on the Drina” and its translation to Italian. Word formation processes entail not only another morphological form but also a new lexeme with its own meaning. Therefore, it will be interesting to observe the semantic values of lexical structures derived by word formation in the original text and to compare them with their Italian translation equivalents. Analyzing and contrasting the structures derived by word formation will help us to pinpoint the structural and semantic similarities and differences characteristic of the two language systems, with a special focus on the form and meaning of the derived lexeme in the original text and the choice of a translation equivalent in Italian.

Key words: word formation, derived lexemes, meaning, Bosnian, Italian.

Uvod

Morfologija je dio gramatike koji se bavi proučavanjem leksičkog fonda nekog jezika, a u okviru tog proučavanja leksičke se jedinice mogu posmatrati sa različitih aspekata, na temelju čega se zaključuje o karakteristikama vrsta, oblika i tvorbe riječi. Ove se osobine odnose na leksičku građu kojom raspolazu kako bosanski, tako i italijanski jezik, jezički sistemi u kojima ćemo posmatrati morfološke promjene riječi nastalih određenim tvorbenim procesom te njihovu semantičku vrijednost. U okviru tvorbe riječi proučavaju se način, vrsta, izvođenje i slaganje, odnosno “nastajanje novih riječi od jedne ili više riječi” (Jahić – Halilović – Palić 2004: 304), a to su izvedenice, odnosno tvorenice ili tvorbeno motivirane leksičke strukture. Građenje novih riječi i izražavanje njihovog tvorbenog značenja u bosanskom je jeziku moguće izvesti na nekoliko načina, kao npr. upotrebom prefiksa (prefiksna tvorba) ili sufiksa (sufiksna tvorba), istovremenom upotrebom prefiksa i sufiksa (prefiksno-sufiksna tvorba), slaganjem dvije riječi (složenice), sraštanjem dvije riječi u jednu (sraslice) i dr. Kao jedan od dva osnovna načina pomoću kojih se kontinuirano obogaćuje leksičko blago italijanskog jezika Serianni ističe stvaranje novih riječi “od već postojeće leksičke osnove prema jasno prepoznatljivim tvorbenim modelima” (Serianni 1997: 441).¹ U italijanskom su jeziku u okviru “endogene jezičke inovacije” (Serianni 1997) mogući sljedeći tvorbeni postupci: prefiksacija (mijenjanje značenja osnovne riječi upotrebom prefiksa), sufiksacija (modificiranje osnovne riječi upotrebom sufiksa), alteracija (sastoji se u upotrebi posebne vrste sufiksa, čime se kod osnovne riječi ne mijenja njeno osnovno značenje, nego dolazi do nijansiranja u njenoj semantičkoj vrijednosti, odnosno ovom se vrstom sufiksa “ne mijenja značenje osnovne riječi suštinski nego samo u pojedinim aspektima (količina, kvalitet, govornikov sud)” (Dardano – Trifone 1995: 602)), prefiksno-sufiksna tvorba (istovremeno dodavanje prefiksa i sufiksa na osnovnu riječ i stvaranje tzv. parasintetičke strukture), slaganje (spajanje najmanje dvije riječi u jednu novu koja značenjski upućuje na jedan pojam) te skraćivanje (ovaj se postupak odnosi na reduciranje već postojeće riječi). Podsjećajući na bitnu razliku između fleksijske² i leksičke³ morfologije, Lo Duca smatra da “leksička morfologija pokriva širok sektor tvorbe riječi, i proučava postupke pomoću kojih u određenom jeziku nastaju nove riječi, polazeći od leksičkog materijala – riječi, afiksi – koji je već prisutan u jeziku” (Lo Duca 2021: 13).

U ovom ćemo radu prikazati tvorbene i semantičke karakteristike riječi nastalih postupkom sufiksacije, uključujući i alteraciju, koja se u italijanskom jeziku posmatra kao posebna vrsta sufiksne tvorbe.

Sufiksacija je i u bosanskom i u italijanskom jeziku veoma razvijen i produktivan tvorbeni način i omogućava stvaranje raznovrsnih riječi sa modificiranim značenjem u

¹ Preuzimanje riječi stranog porijekla je, prema Serianniju, drugi način putem kojeg se neprestano proširuje leksički fond italijanskog jezika (Serianni 1997).

² Riječ je o grani morfologije koja se bavi oblicima vrsta riječi te promjenama koje kod riječi nastaju prema određenim parametrima.

³ U pitanju je grana morfologije koja se bavi tvorbom novih leksičkih jedinica.

odnosu na značenje osnovne riječi. U zavisnosti od vrste riječi kojoj pripada tvorenica nastala sufiksalmno tvorbom, sufiksi mogu biti imenički, pridjevski, glagolski i priloški. Dodavanjem derivacionog sufiksa na osnovnu riječ može nastati ista vrsta riječi (npr. od imenice nastaje imenica: *šljiva* → *šljivik*, *occhio* → *occhiata*; od glagola nastaje glagol: *kupiti* → *kupovati*, *cantare* → *canticchiare*) s promijenjenom semantičkom vrijednošću, ali izvedena riječ može prijeći i u drugu vrstu riječi u odnosu na osnovnu od koje je derivirana (npr. od imenice može nastati pridjev ili od pridjeva može nastati imenica: *prijatelj* → *prijateljski*, *siv* → *sivilo*, *sabbia* → *sabbioso*, *alto* → *altezzaa*; od imenice može postati glagol ili od glagola može postati imenica: *noć* → *noćiti*, *cantare* → *cantante* itd.), čija je semantička vrijednost također modificirana.

Alteracija je u italijanskom jeziku posebna vrsta derivacije riječi dodavanjem sufiksa. Ovaj je tvorbeni postupak karakterističan za imenice, pridjeve i priloge kojima se, upotrebom određenih sufiksa, "pridaje nova nijansa u značenju, a pritom se ne menja njihovo osnovno značenje" (Moderc 2015: 192), a "dodavanjem alterativnog sufiksa ne menja se ni vrsta reči: imenica ostaje imenica, pridev ostaje pridev itd." (Isto), što se može ilustrirati sljedećim primjerima: *ragazzo* (momak) → *ragazzone* (momčina), *verde* (zelen) → *verdino* (zelenkast). I u bosanskom je jeziku moguće prepoznati tvorenice derivirane upotrebom sufikslnih derivacijskih morfema pomoću kojih se precizira posebna nijansa značenja u odnosu na osnovno. Ove su tvorenice svrstane u kategoriju leksema "s obilježenim značenjem" (Jahić – Halilović – Palić 2004), a to su: deminutivi, augmentativi i hipokoristici. Dardano i Trifone (upor. Dardano – Trifone 1995: 603–604) ističu da se razlika u značenju alteriranih riječi, u odnosu na osnovnu riječ, ogleda u kvantitativnim i kvalitativnim karakteristikama koje takve riječi dobiju dodavanjem odgovarajućeg sufiksa, tako da alterirane riječi raspoređuju u dvije osnovne grupe: deminutivi (*diminutivi*) i augmentativi (*accrescitivi*), unutar kojih je moguće prepoznati posebne vrste leksičkih jedinica nastalih dodavanjem alterativnog sufiksa kako bi se istaklo ili da u značenju takvih tvorenica "dominira vrijednost 'simpatije'" (Dardano – Trifone 1995: 604) i nastaju hipokoristici (*vezzeggiativi*) ili da u njihovom značenju "dominira vrijednost 'prezira'" (Isto) te nastaju pejorativi (*peggiorativi*). Serianni postupak alteracije predstavlja kao "mogućnost označavanja leksičke osnove pomoću sufiksa kojim se precizira njeno značenje u odnosu na veličinu (velik – mal) i kvalitetu (pozitivna – negativna)" (Serianni 1997: 454) te tvrdi da "alterirane riječi gotovo uvijek imaju afektivnu vrijednost koja se mijenja u odnosu na polaznu leksičku osnovu i kontekst upotrebe" (Isto). U skladu s navedenim, razlikuje dvije velike skupine alteriranih riječi, a to su deminutivi (*diminutivi*) i augmentativi (*accrescitivi*).

U nešto recentnijim izdanjima konsultiranih gramatika i priručnika tvorenice nastale alteracijom razvrstavaju se u četiri grupe te se zaključuje da je, u zavisnosti od njanse značenja koja se želi izraziti upotrebom alterativnog sufiksa, u oba jezika, čijom se analizom bavimo, moguće razlikovati sljedeće vrste alteriranih riječi: deminutivi (*diminutivi*) – podrazumijevaju označavanje osobine onog što je malih dimenzija (npr. *grana* → *grančica*, *casa* → *casetta*), hipokoristici (*vezzeggiativi*) – odnose se na izražavanje afektivne vrijednosti značenja osnovne riječi (npr. *brat* → *braco*, *cavallo* → *cavalluccio*),

augmentativi (*accrescitivi*) – koriste se za označavanje osobine onog što je velikih dimenzija (npr. *šamar* → *šamarčina*, *pigro* → *pigrone*) i pejorativi (*peggiorativi* ili *spregiati*) – služe za izražavanje negativnog ili pogrdnog značenja (npr. *knjiga* → *knjižurina*, *lavoro* → *lavoraccio*), s tim što nije isključeno označavanje nijanse afektivne vrijednosti tog značenja (upor. Sensini 2014: 51). Moderc ističe da “deminutivni sufiksi vrlo često sadrže i hipokorističku vrednost, a augmentativni sufiksi mogu da upućuju i na pejorativno značenje” (Moderc 2015: 192).

Za ilustriranje formalnih, značenjskih i upotrebnih sličnosti i razlika ove vrste tvorenica u bosanskom i italijanskom jeziku poslužili su nam reprezentativni primjeri⁴ ekscerpirani iz Andrićevog romana “Na Drini ćuprija” (ovim će primjerima prethoditi oznaka A) i njihovi ekvivalenti iz dva prevoda romana na italijanski jezik, a to su “Il ponte sulla Drina”, koji je 1960. godine uradio Bruno Meriggi (ovim će primjerima prethoditi oznaku M), i “Il ponte sulla Drina” (u *Romanzi e racconti*), koji je 2001. godine uradila Dunja Badnjević (ovim će primjerima prethoditi oznaka B). Registriranost analiziranih leksičkih jedinica provjeravali smo u rječničkoj građi bosanskog jezika ponuđenoj u *Rječniku bosanskoga jezika*, čiji su autori Senahid Halilović, Ismail Palić i Amela Šehović⁵, i onlajn rječničkoj građi italijanskog jezika ponuđenoj u sljedećim jednojezičnim rječnicima: *Vocabolario italiano Treccani*,⁶ *Dizionario di italiano – la Repubblica*,⁷ *Dizionario di italiano Corriere della Sera*⁸ i *Dizionario della lingua italiana De Mauro*.⁹

1. Imenice nastale sufiksalmom tvorbom: vršilac radnje

Andrićev roman obiluje prikazom pojedinačnih sudbina koje su direktno ili indirektno povezane uz gradnju mosta, i to prvenstveno Mehmed-paše Sokolovića, koji je naredio da se sagradi most, ali i običnih ljudi (zidara, kamenorezaca, kafedžija, guslara, trgovaca i dr.) kojima je most na neki drugi način obilježio život. U ovom ćemo dijelu analizirati imenice derivirane sufiksalmom tvorbom kojima se označava vršilac neke radnje, preciznije određeno zanimanje.

1.1. Sufiksi -džija i -iere

U leksičkoj građi bosanskog jezika moguće je prepoznati posuđenice iz orijentalnih jezika, a za potrebe građenja riječi postupkom sufiksacije nerijetko sa ovom vrstom posuđenica jezik primalac preuzme i sufikse koji pripadaju jeziku davaocu. Analizom narednog

⁴ Broj primjera je ograničen zbog restrikcije prostora, ali smo mišljenja da to može biti dovoljno za ilustriranje specifičnosti određene kategorije imenica i pridjeva deriviranih sufiksalmom tvorbom (u bosanskom i italijanskom jeziku), na temelju čega smo zaključivali o formalnoj i semantičkoj (ne)usklađenosti polaznog i ciljnog teksta, ali i dva prevoda na italijanski jezik istog izvornog teksta.

⁵ U nastavku ćemo za ovaj izvor koristiti skraćenicu RBJ.

⁶ U nastavku ćemo za ovaj izvor koristiti skraćenicu VIT.

⁷ U nastavku ćemo za ovaj izvor koristiti skraćenicu DILR.

⁸ U nastavku ćemo za ovaj izvor koristiti skraćenicu DICS.

⁹ U nastavku ćemo za ovaj izvor koristiti skraćenicu DLIDM.

primjera ilustrirat ćemo tvorbenu i značenjsku vrijednost ove vrste tvorenica te ih kontrastirati sa njihovim italijanskim ekvivalentima.

(1)

A: *Na toj terasi smešten je kafedžija sa svojim džezvama, fildžanima, uvek raspaljenom mangelom /.../* (str. 31)

M: *Su questo terrazzo ha aperto bottega un caffettiere con le sue cuccume, le tazze, e il braciore sempre acceso /.../* (str. 15–16)

B: *Su questa terrazza è stato aperto un caffè con le sue džezve di rame e le sue tazzine rotonde senza manici, un braciore sempre acceso /.../* (str. 5–6)

U detaljnom opisu mosta, kao, uostalom, i u dobrom dijelu romana, Andrić koristi brojne orijentalizme, što doprinosi efektivnijem prikazivanju historijskog perioda te izgleda i svojstava mosta, centralne tačke naracije romana. Iz jednog od takvih opisa izdvojili smo orijentalizam *kafedžija*, leksemu nastalu dodavanjem sufiksalnog derivacijskog morfema (iz kategorije imeničkih sufiksa) *-džija* na korijenski morfem orijentalizma *kafa*¹⁰. Uzevši u obzir tematsku klasifikaciju riječi orijentalnog porijekla koju su uradile Šehović i Haverić, ovako deriviran orijentalizam pripada tematskom polju “zanati i druga zanimanja” (Šehović – Haverić 2017: 50), odnosno skupini imenica kojom se označava vršilac radnje. Prema podacima iz RBJ, leksemom *kahvedžija* (uz napomenu da se oblik *kafedžija* koristi u razgovornom jeziku) označava se osoba koja “drži radnju za prženje, tucanje, mljevenje i prodaju kahve” (RBJ: 479), ali i koja “drži kafanu” (Isto), gdje se *kafana* posmatra kao “ugostiteljski objekt ili dio takva objekta u kojem se poslužuje kahva te drugi topli i hladni napici” (Isto). Na temelju kontekstnog okruženja u kojem je upotrijebljena ova jezička jedinica, moguće je zaključiti da u opisu jednog dijela mosta važno mjesto zauzima kafana kao mjesto okupljanja i druženja uz konzumiranje toplog napitka koji pripremi vlasnik – *kafedžija*. Dilberović navodi da su se “prve kafane u Bosanskom ejaletu počele (su se) otvarati u posljednjim decenijama XVI stoljeća i veoma brzo su postale sastavni dio javnog i društvenog života mnogih gradova” (Dilberović 2023: 117). Dodaje još da su “kafane ili *kahve*, kako su se nazivale u Bosni, podizane (su) po glavnim ulicama, trgovačkim čaršijama, mahalama, hanovima” (Isto).

Zanimljivo je da je samo u Meriggijevom prevodu moguće prepoznati potpuni ekvivalent, odnosno leksemu koja je u kategoriji imenica “koje označavaju aktivnost koja upućuje na agensa” (Daradano – Trifone 1995: 599). To je imenica *caffettiere*, derivirana od osnovne riječi *caffè*¹¹ (*kafa*), a upotrebom sufiksalnog derivacijskog morfema (denominalni sufiks) *-iere* precizirano je da se takvom tvorenicom označava vršilac radnje, što je u konkretnom slučaju “vlasnik kafane” (VIT) ili “upravitelj kafane” (DLIDM). Prema

¹⁰ U konsultiranom je rječniku orijentalizam *kahva* (uz napomenu da je oblik *kafa* karakterističan za razgovorni jezik) definiran kao “grmolika biljka iz porodice broćeva (*Coffea arabica*)” (RBJ: 479), ali i “topli napitak pripremljen od pržena ploda te biljke” (Isto).

¹¹ U konsultiranim onlajn jednojezičnim rječnicima italijanskog jezika leksema *caffè* predstavljena je kao orijentalizam te definirana i kao “vrsta biljke iz porodice *Coffea*, od čijeg se sjemena, prženog i samljevenog u prah, infuzijom dobiva nadaleko poznati napitak” (VIT) i kao “javni ugostiteljski objekt gdje se poslužuju kafa i druga pića” (DILR).

Džindi, sufiks *-iere* “služi za označavanje zanimanja: osnovu obično čini instrument rada /.../ ili mjesto na kojem se rad vrši” (Džindo 2013: 18). U prevodu koji je ponudila Badnjević, međutim, leksemom *caffè* nije označen vršilac radnje, kako je to predstavljeno u izvornom tekstu, nego javni lokal ugostiteljske djelatnosti gdje se “klijentima, osim kafe, poslužuju druga pića i sl.” (VIT) ili ugostiteljski objekt u kojem je moguće “stojeći ili sjedeći konzumirati hranu i piće” (DICS). Dakle, u oba su prevoda upotrijebljene lekseme koje su značenjski povezane i imaju isti korijen, odnosno koje pripadaju porodici riječi čija je osnovna riječ *caffè*. Kod Meriggija centralnu poziciju ima leksema kojom se označava vršilac radnje, odnosno “zanimanje ili profesija” (Serianni 1997: 446–447), a kao osnova je poslužila leksema karakteristična za navedeno zanimanje, i kojom se označava “mjesto gdje se odvija aktivnost” (Isto), tako da je u Meriggijevoj interpretaciji *kafedžija (je) otvorio kafanu* (“ha aperto bottega un caffettiere”). Badnjević se, međutim, opredijelila za leksemu kojom se označava zatvoreni prostor u kojem se izvršava određena aktivnost i upotrebom lekseme *caffè* u pasivnoj konstrukciji označeno je da *je otvorena kafana* (“è stato aperto un caffè”) bez preciziranja odgovarajuće profesije, odnosno ko je izvršio tu aktivnost. Smatramo da je Meriggi bio dosljedniji jer je italijanskom čitaocu jasno prenio ideju autora izvornika da važnu ulogu u dijelu opisa ima upravo vršilac aktivnosti (okružen predmetima i posuđem karakterističnim za aktivnost pripremanja kafe), a ne mjesto gdje se ta aktivnost dešava.

1.2. Sufiksi *-ar* i *-tore*

I u naredna ćemo dva primjera analizirati upotrebu lekseme koja pripada skupini imenica kojom se označava vršilac radnje, s tim što će naročito biti zanimljivo uraditi poređenje italijanskih ekvivalenata za koje se opredjeljuju prevodioci.

(2)

A: *Seljaci se sve više zbijaju oko **guslara** /.../* (str. 51)

M: *I contadini si accalcano sempre più vicino al **guslar** /.../* (str. 69)

B: *I contadini si avvicinano sempre più al **cantore** /.../* (str. 32)

(3)

A: *Seljaci koji su noću slušali **guslara** /.../* (str. 53)

M: *I contadini che di notte ascoltavano il **guslar** /.../* (str. 75)

B: *I contadini che di notte ascoltavano il **suonatore di gusle** /.../* (str. 35)

Andrić je veliku pažnju posvetio opisu atmosfere u “jednoj prostranoj i suvoj pojati” (A: 50) u kojoj, nakon izuzetno napornog rada na izgradnji mosta, “kulučari, seljaci iz okoline, hrišćanska, kmetovska sirotinja /.../ kaljavi, pokisli, premoreni i brižni” (Isto) pokušavaju malo odmoriti kako bi imali snage nastaviti s radovima. Među njima je i jedan Crnogorac, koji pažnju prisutnih privlači pjevanjem prateći se sviranjem gusala. U navedenom je primjeru ovaj Crnogorac predstavljen kao *guslar*. Ova je leksema nastala dodavanjem sufiksalnog derivacijskog morfema (imenički sufiks) *-ar* na korijenski

morfem lekseme *gusle* i ovako derivirana riječ pripada skupini imenica kojom se označava neko zanimanje ili profesija. U RBJ je registrirano da su *gusle* “narodni muzički instrument s jednom žicom od nekoliko struna i gudalom uz koji se obično pjevaju junačke pjesme” (RBJ: 347), a *guslar* je “onaj koji svirajući uz gusle pjeva kakvu pjesmu (obično junačku)” (Isto). Svirači gusala (*guslari*)¹² su, istovremeno svirajući gusle, pjevali tradicionalne epske pjesme i, na taj način, opjevali brojne događaje iz nacionalne historije, tako da je uloga ovih narodnih pjevača (i svirača) bila od velikog značaja u historiji epske poezije.

Za razliku od Meriggija, koji je u oba primjera u prevodu zadržao izvorni oblik lekseme *guslar*,¹³ Badnjević je, iako leksema u izvornom tekstu u oba slučaja pripada istom kontekstnom okruženju (čak nije mnogo udaljeno jedno od drugog okruženje u kojem je upotrijebljena ova jezička jedinica) te ima istu značenjsku i upotrebnu vrijednost, ponudila različite prevode. U primjeru (2) to je *cantore* (pjevač), na temelju čega se zaključuje da okupljeni seljaci slušaju čovjeka koji pjeva, ali ne obavezno i svira gusle. U primjeru (3), međutim, to je *suonatore di gusle* (svirač gusala), a to znači da okupljeni seljaci slušaju čovjeka koji, povlačenjem gudala preko struna na guslama, proizvodi određene tonove, odnosno svira gusle, što ne navodi nužno na zaključak da ovaj svirač u isto vrijeme svojim glasom proizvodi melodične tonove, odnosno pjeva. Obje su imenice postupkom sufiksacije derivirane od glagola, i to dodavanjem sufiksalnog derivacijskog morfema (deverbalni sufiks) *-tore*, te pripadaju skupini imenica kojima se označava agens, odnosno osoba koja izvršava određenu radnju. Džindo ističe da se sufiks *-tore*, uključujući i oblik za ženski rod *-trice*, “ujedinjuju sa glagolskom osnovom, uglavnom sa participom prošlim, da bi stvorili imenicu ili pridjev sa značenjem osobe ili stvari koja vrši radnju izraženu glagolom” (Džindo 2013: 26). Imenica *cantore* derivirana je dodavanjem sufiksa na korijensku osnovu glagola *cantare*, što znači pjevati, odnosno “modulirati glas prateći određeni ritam” (VIT) ili “glasom proizvoditi određene muzičke zukove” (DLIDM) i izvođenje ove aktivnosti ne podrazumijeva nužno istovremeno sviranje nekog muzičkog instrumenta, tako da italijanski čitalac ne mora obavezno shvatiti da osoba koja pjeva u isto vrijeme i svira muzički instrument (*gusle*). Navedenu tvrdnju potvrđuju i definicije registrirane u konsultiranim onlajn rječnicima italijanskog jezika, prema kojima se imenicom *cantore* označava osoba “koja pjeva u horu, posebno crkvenom” (DLIDM), uz napomenu da je, za razliku od lekseme *cantante* (pjevač), danas rijetka upotreba lekseme *cantore* sa njenim općim značenjem “pjevač”. Sa druge strane, imenica *suonatore* derivirana je dodavanjem sufiksa na korijensku osnovu glagola *suonare*, što znači svirati, odnosno “proizvoditi zvuk ili zvukove prvenstveno na nekom muzičkom instrumentu” (VIT). Ova je imenica dio sintagme *suonatore di gusle*, tako da je potpuno jasno na kojem muzičkom instrumentu svirač proizvodi zvukove. Međutim, to nikako ne mora značiti da italijanski čitalac stiče dojam da svirač gusala istovremeno i pjeva, što dokazuju i definicije iz konsultirane onlajn rječničke građe italijanskog jezika, prema kojima

¹² Nekad je bio rasprostranjeniji izvorni, i danas zastarjeli, naziv *guslač*.

¹³ Konsultirana verzija prevoda Andrićevog romana ne sadrži glosar i nije nam poznato da li u nekoj od verzija Meriggijevo prevoda postoji glosar ili neka dodatna objašnjenja o upotrebi i značenju leksičkih jedinica u prevodu, što bi u slučaju značenjske i upotrebne vrijednosti lekseme *guslar* bilo od značajne koristi.

se imenicom *suonatore* označava osoba “koja svira neki muzički instrument” (DILR). U konačnici bismo mogli ustanoviti da bi, na temelju opisa i šireg okruženja (što se tiče primjera [2], osim leksema *cantore* upotrijebljena je i leksema *gusle*, a kada je riječ o primjeru [3], osim sintagme *suonatore di gusle* u detaljnom opisu prisutan je i glagol *cantare*), italijanski čitalac semantičku vrijednost dijela analiziranog iskaza možda mogao percipirati onako kako je to u izvornom tekstu autor uradio upotrijebivši leksemu *guslar*.

2. Pridjevi nastali sufiksalsnom tvorbom: nijanse i tonaliteti pridjevâ *žut* i *giallo*

Izuzetno uvjerljiv i sugestivan dojam ostavljaju opisi u Andrićevom romanu u kojima dominira upotreba brojnih i raznovrsnih pridjeva¹⁴ pomoću kojih autor virtuosno označava svojstva mosta, ljudi, stvari, pojava i događaja, tako da uz takve attribute opisi postaju ekspresivniji, slikovitiji i živopisniji. U ovom će dijelu rada naša pažnja biti usmjerena na oblike i upotrebu pridjeva kojim se precizira obilježje koje se odnosi na određenu boju ili njenu nijansu. Termin *boja* je u RBJ definiran kao “dojam u oku izazvan zračenjem svjetlosti” (RBJ: 80). Opašić i Spicijarić navode da je riječ *boja* turcizam i “dolazi od tur. *boya* sa značenjem koje potječe od ‘ukras’, ‘krasiti’” (Opašić – Spicijarić 2010: 122). Prema Štimac Ljubas, boje su “predmet proučavanja mnogih disciplina /.../ (fizike i kemije, oftalmologije, ali i psihologije, likovnih umjetnosti, semiotike, filozofije i antropologije)” (Štimac Ljubas 2013: 91) te, budući da su “opažajno-spoznajna kategorija podložna subjektivnosti, u rječnicima se definiraju neprecizno i uglavnom kružno” (Isto: 114). Osim toga, u nekim se naučnim radovima koje smo konsultirali (prvenstveno onima na italijanskom jeziku) ova vrsta pridjeva svrstava u kategoriju “hromatske leksike”. Secci tvrdi da se “hromatska leksika proučava na različitim frontovima koji se koncentriraju na fizičke i lingvističke definicije, simboličku i konotativnu vrijednost, kao i na društvene i kulturne aspekte” (Secci 2018: 120), tako da smatramo zanimljivim iz veoma bogate skupine pridjeva izdvojiti opisne koji pripadaju hromatskoj leksičkoj građi, odnosno kojima se označava svojstvo koje određena boja daje leksičkoj jedinici (imenici ili imenskoj sintagmi) koju taj pridjev određuje. Karakteristike formalne, značenjske i upotrebne vrijednosti navedene vrste pridjeva ilustrirat ćemo primjerima u kojima je u opisima prikazano da je neko ili nešto žute boje ili je u određenoj nijansi te boje. Smatramo važnim naglasiti da tvorenice nastale sufiksalsnom tvorbom od osnovne riječi *žut* (ital. *giallo*) nisu upotrijebljene uvijek i u svim primjerima (ni u izvornom tekstu ni u prevodu na italijanski jezik), ali će biti zanimljivo uraditi kontrastivnu analizu hromatskog pridjeva *žut/giallo* i njegovih nijansi (izraženih odgovarajućim izvedenicama) upotrijebljenih u različitim jezičkim sistemima.

¹⁴ Džindo primjećuje da se “Andrićeva rečenica (se) mijenja i ‘teče’ putem akumulacije pridjeva održavajući konstantnu distributivnu proporciju u dispoziciji elemenata” (Džindo 2010: 15).

(4)

A: *Visok, **žut** i usukan, crna, oštra pogleda /.../ on žmirkna na septembarskom suncu /.../* (str. 84)

M: *Alto, **giallo** e compassato, con uno sguardo nero e penetrante /.../ egli ammiccava al sole della bella giornata di settembre /.../* (str. 155)

B: *Alto, **giallognolo** e segaligno, lo sguardo severo e penetrante /.../ socchiude gli occhi al sole settembrino /.../* (str. 76)

U opisu fizičkog izgleda bogatog trgovca Ahmedage uočava se upotreba velikog broja opisnih pridjeva, među kojima je i pridjev *žut*. Prema podacima iz RBJ, ovim se pridjevom označava onaj/ono koji/što je žute boje,¹⁵ odnosno “boje voska, limuna, cvijeta maslačka, ljutića, sumpora, zlata” (RBJ: 1547). Ovaj je hromatski pridjev dio niza pridjeva kojima Andrić prikazuje nimalo privlačan izgled čovjeka koji mrzovoljno posmatra radove na izgradnji mosta. Tako je ovaj bogati trgovac visok rastom, mršav i ispijen, a u opisu se, zbog leksičkog okruženja u kojem je upotrijebljen, prepoznaje konotativna semantička vrijednost¹⁶ pridjeva *žut*, odnosno saznajemo da lik koji je predmet opisa ima blijedu boju kože lica, kakvu obično imaju mršave i iscrpljene osobe, kao i one koje imaju neke zdravstvene tegobe. Pretpostavka je da je Andrić upotrebom ovog pridjeva želio naglasiti da se Ahmedagino duševno stanje (nezadovoljstvo dešavanjima u kasabi) odrazilo i na njegov izgled, što je posebno uočljivo na nezdravoj boji kože njegovog lica.

U Meriggijevom prevodu upotrijebljen je ekvivalent koji, kao i u izvornom tekstu, ne pripada kategoriji leksema nastalih sufiksalsnom tvorbom. To je pridjev *giallo* (žut), čije se denotativno značenje, prema podacima iz konsultiranih rječnika italijanskog jezika, odnosi na ono što ima boju koja se “u sunčevom spektru nalazi između narandžaste i zelene” (DILR) ili na ono što je “boje koja je slična boji limuna ili zlata” (DLIDM). I u italijanskoj verziji analiziranog iskaza ovaj pridjev ima konotativnu značenjsku vrijednost i služi da se opiše “boja kože, naročito lica, koja je blijeda, bez sjaja, zbog lošeg zdravlja, nelagode ili nekog drugog razloga” (VIT) ili “nezdrava boja” (DLIDM), ali i veoma svijetla nijansa žute boje od koje je “koža, naročito lica, blijeda” (DILR), što može biti posljedica ili lošeg duševnog raspoloženja ili nekvalitetnog zdravstvenog stanja. Badnjević se, međutim, odlučuje za upotrebu alteriranog oblika, a to je pridjev *giallognolo* (žučkast), koji je deriviran dodavanjem sufiksalsnog derivacijskog morfema (iz kategorije pridjevskih deadjektivnih sufiksa) *-ognolo* na korijensku osnovu pridjeva *giallo*. Alteriranim oblikom pridjeva, naročito hromatskog (sa navedenim sufiksom), izražava se ublažena nijansa kvalitete u odnosu na osnovnu, a u istoj su skupini i alterirani oblici pridjeva sa sufiksima *-astro*, *-iccio*, *-igno* i *-occio* (upor. Daradano – Trifone 1995: 605–606). Dakle, Badnjević je navedenom leksemom naglasila da je boja kože umjereno žuta, odnosno ima nijansu “blijede ili zagasito žute boje, boje koja nije lijepa” (VIT). Iako su u prevodima ponuđene lekseme čije se denotativne semantičke vrijednosti bitno razlikuju kada je riječ

¹⁵ Žuta je, uz crvenu i plavu, u kategoriji osnovnih (primarnih) boja.

¹⁶ Štimac Ljubas ističe da “nazivi za boje nisu jednoznačni, oni imaju i svoja prenesena ili kakva druga značenja” (Štimac Ljubas 2013: 111).

o označavanju nijanse boje u odnosu na osnovnu, mišljenja smo da su takva rješenja prihvatljiva, naročito ako se ima na umu činjenica da je moguće izjednačiti konotativnu značenjsku vrijednost pridjeva *žut*, iz izvornog teksta (gdje je upotrijebljen kao sinonim pridjeva *blijed*, kojim se označava boja lica koja nema prirodnog rumenila), i *giallo*, iz Meriggijevog prevoda (gdje je upotrijebljen kao sinonim pridjeva *pallido*, što je italijanski ekvivalent pridjeva *blijed*), i značenje alteriranog oblika *giallognolo*, iz prevoda koji je ponudila Badnjević (gdje je upotrebom upravo alteriranog oblika napravljena suptilna razlika između osnovnog oblika pridjeva *giallo* i onog alteriranog, odnosno precizirana je nijansa svijetle žute boje kože lica).

(5)

A: *Žučkasti*, porozni kamen od koga je most sagrađen /.../ (str. 94)

M: *La pietra giallastra e porosa di cui era costruito* /.../ (str. 180)

B: *La pietra giallognola e porosa con la quale era stato costruito* /.../ (str. 89)

Za razliku od prethodno analiziranog primjera, u ovom je, i u izvornom tekstu i u oba prevoda na italijanski jezik, upotrijebljen oblik pridjeva *žut* i *giallo* nastao sufiksalsnom tvorbom. U opisu kamena od kojeg je sagrađen most Andrić koristi pridjevsku umanjenicu *žučkast*, koja je derivirana dodavanjem sufiksalsnog derivacijskog morfema *-kast* na korijensku osnovu pridjeva *žut*. Hromatskim pridjevima deriviranim sufiksom *-kast* obično se označava nijansa ili drugačiji ton osnovne boje koja se nalazi u osnovi derivirane leksičke jedinice. Upotrebom upravo ovog oblika označeno je da boja kamena približno odgovara osnovnoj boji (žuta) i da je djelimično ili umjereno žuta, odnosno da "prevladavaju žuti tonovi" (RBJ: 1546).

U oba su prevoda upotrijebljeni alterirani oblici pridjeva *giallo*, što se prepoznaje na temelju sufiksalsnih derivacijskih morfema (iz kategorije adjektivnog sufiksa): u Meriggijevom prevodu to je sufiks *-astro*,¹⁷ dok se Badnjević opredijelila za leksemu sa sufiksom *-ognolo*,¹⁸ a u oba su slučaja sufiksi dodani na korijensku osnovu pridjeva *giallo*. Upotrijebljene lekseme pripadaju istoj porodici, čija je osnovna leksema hromatski pridjev *giallo*, i značenje oba alterirana oblika je gotovo isto ili prilično slično (odnosi se na ublažavanje nijanse značenja označenog pridjevom *giallo*). U odnosu na oblik *giallognola*, koji je upotrijebila Badnjević i čije smo značenje objasnili u analizi prethodnog primjera, oblikom *giallastra*, koji je ponudio Meriggi, označeno je da je riječ o nijansi boje "koja teži žutoj koja nije ni lijepa ni živopisna" (VIT) ili nijansi žute boje koja je "zagasita i beživotna /.../ nezdrava" (DLIDM), kao i nijansi boje "koja teži žutoj, ali je zagasita i neugodna" (DILR) ili pak nijansi koja "neugodno naginje žutoj boji" (DICS). Prema Serianniju, ako je pridjev osnovna riječ na koju se dodaje sufiks *-astro*, ovaj sufiks "jednostavno ublažava semantičku vrijednost pridjeva" (Serianni 1997: 457). Dardano i Trifone uočavaju razliku u značenju lekseme derivirane pomoću sufiksa *-astro*: kada je pridjev osnovna

¹⁷ Upotrijebljen je oblik za ženski rod jednine *-astra* zbog slaganja pridjeva u rodu i broju sa imenicom *pietra* (kamen), čija svojstva određuje.

¹⁸ Upotrijebljen je oblik za ženski rod jednine *-ognola* zbog slaganja u rodu i broju sa imenicom *pietra*, čije osobine određuje.

riječ na koju se dodaje, derivirana leksema ima ublaženu semantičku vrijednost, a kada je imenica osnovna riječ od koje se pomoću ovog sufiksa derivira nova leksema, njena je semantička vrijednost pejorativna (upor. Daradano – Trifone 1995: 605).

Primjerenost upotrebe analiziranih alteriranih oblika pridjeva, posebno oblika *gi-allognolo* u primjeru (4), potvrđuje i podatak da su u konsultiranoj rječničkoj građi italijanskog jezika kao ilustrativni primjeri njihovog konotativnog značenja navedene sintagme čije su sastavnice imenice *pelle* (koža), *viso* (lice) i *faccia* (lice). VIT navodi sintagme *pelle giallastra* (žućkasta koža) i *viso di un colorito giallastro* (lice žućkaste puti), DLIDM registrira konstrukciju *il viso giallastro*, uz objašnjenje da se misli na *un colorito non sano* (nezdravu boju kože lica), a DILR upotrebu oblika pridjeva ilustrira strukturom *una faccia giallastra da malato* (lice žućkasto kao kod bolesnika).

Kako bismo ilustrirali Andrićevu osebujnu razigranost u živopisnom prikazivanju svih detalja u romanu te raznolikost upotrebe nijansi hromatskog pridjeva *žut* i njegovih italijanskih ekvivalenata, analizirat ćemo još jedan primjer u kojem upotreba oblika takvog pridjeva posebno ističe živost i izražajnost opisa.

(6)

A: *Ta zgrada od svetložućkastog kamena /.../* (str. 83)

M: *Quest'edificio di pietra gialliccia chiara /.../* (str. 152)

B: *Quell'edificio di pietra giallina /.../* (str. 74)

U opisu boje kamena od kojeg je u kasabi izgrađen novi han Andrić je, za razliku od prethodno analiziranih primjera, dodatno precizirao nijansu i tonalitet žute boje, i to tako što je upotrijebio pridjev *svetložućkast*. Dakle, i dalje je osnovni pridjev *žut*, ali je ovaj put sastavnica pridjevske složenice, koju čine priložna osnova *svetlo* (koja se, osim antonimnog oblika *tamno*, inače koristi kao prvi dio ove vrste pridjevskih složenica) i pridjevska umanjjenica *žućkast*, čiju smo sufiksalsnu tvorbu analizirali u prethodnom primjeru. Prilogom *svetlo* pobliže se izražava dominantna nijansa boje koju označava pridjev kojem prethodi priloški oblik. Ovom je pridjevskom složenicom Andrić htio naglasiti da je riječ o otvorenoj, svjetlijoj nijansi djelimično žute boje.

Kao italijanski ekvivalent izvornoj pridjevskoj složenici, Meriggi koristi sintagmu koju čine alterirani oblik pridjeva *giallo*, kao nosilac značenja, i pridjev *chiaro* (svijetao). Augmentativni oblik *gialliccia* nastao je dodavanjem sufiksalnog derivacijskog morfema *-iccio*¹⁹ na korijensku osnovu pridjeva *giallo*, a upotrebom ovako deriviranog augmentativnog oblika ublažava se značenje osnovne riječi. Kako bi bio što dosljedniji u prenošenju značenja ali i strukture izvornog iskaza, prevodilac pridjevu *gialliccia* pridružuje pridjev *chiaro*.²⁰ Na ovaj su način istaknuti ton i nijansa žute, kao osnovne boje, odnosno, prema definicijama registriranim u konsultiranim rječnicima italijanskog jezika, pridjevom *chiaro* (*chiara*) implicira se da osnovna boja ima "blijed, prigušen ton" (VIT), da

¹⁹ Upotrijebljen je oblik za ženski rod jednine *-iccia* zbog slaganja u rodu i broju sa imenicom *pietra*, čija svojstva određuje.

²⁰ Upotrijebljen je oblik za ženski rod jednine *chiara* zbog podudaranja u rodu i broju sa imenicom *pietra*, čije osobine opisuju oba pridjeva.

je “svijetla i ne baš intenzivna” (DLIDM) te ima i nijansu “koja se razlikuje od tamnih, sumornih tonova; koja teži prema bijeloj” (DICS). Badnjević, međutim, koristi deminutivni oblik *giallina* deriviran pomoću sufiksalnog nastavka *-ino*,²¹ koji je dodan na korijensku osnovu pridjeva *giallo*. Prema Serianniju (1997: 456), ovo je “možda temeljni deminutivni sufiks”, a Moderc (2015) ga smješta u kategoriju najvažnijih deminutivnih sufiksa. Prema podacima iz konsultirane rječničke građe, ovako deriviranim oblikom označava se “blijeda nijansa žute boje” (DICS), odnosno nijansa “svijetle i blijede žute boje” (DLIDM). Zanimljivo je da je u onlajn italijanskim jednojezičnim rječnicima VIT i DILR leksema *giallino* registrirana u okviru kategorije u kojoj se definiraju karakteristike pridjeva *giallo*, što nije slučaj sa onlajn italijanskim jednojezičnim rječnicima DICS i DLIDM, gdje je ova leksema odvojena od pridjeva *giallo*, kao lekseme od koje je derivirana. Analiza pokazuje da se ne uočava podudarnost leksičkih jedinica u prevodima, i to naročito kada je riječ o njihovim formalnim karakteristikama, ali, ako se uzme u obzir prilično blisko značenje italijanskih leksema, može se zaključiti da su prevodioci uspjeli prenijeti semantičku vrijednost pridjevske složenice iz izvornog teksta.

Zaključak

Ovim se istraživanjem nastoji dati prilog kontrastivnoj analizi, i to na tvorbenom i semantičkom nivou te predstaviti sličnosti i razlike u načinu deriviranja nekih imenica i pridjeva, njihovom značenju i upotrebi u bosanskom i italijanskom jeziku, na temelju čega se zaključuje u kojoj su mjeri prevodioci ostvarili transfer, odnosno prepoznavanje i prenošenje morfoloških, semantičkih i stilskih elemenata iz jednog jezika u drugi, ali i iz jedne kulture u drugu. Provedena analiza tvorenica nastalih sufiksalnom tvorbom pokazala je da je moguće prepoznati formalnu i semantičku usklađenost, ali i bitne razlike, i to kako između polaznog i ciljnog jezika, tako i između dva prevoda na isti jezik (italijanski) istog izvornog teksta. Kada je riječ o analizi leksema iz kategorije imenica kojima se označava vršilac radnje, zaključujemo da je jedan od prevodilaca dosljedniji u potpunom prenošenju semantičke vrijednosti izvornog iskaza, što saznajemo na temelju odabira leksičkih jedinica. Analiza oblika i značenja pridjevâ *žut* i *giallo* i njihovih tvorenica pokazala je da oba jezička sistema posjeduju raznovrstan leksički fond za označavanje nijansi i tonaliteta onog što “krasi” žuta boja, a izbor ekvivalenata izvornoj leksemi uglavnom je primjeren.

²¹ Upotrijebljen je oblik za ženski rod jednine *-ina* zbog slaganja u rodu i broju sa imenicom *pietra*, čije kvalitete taj pridjev obilježava.

Džindo ističe da se sufiks *-ino* “koristi za tvorbu deminutiva i hipokoristika od imenica, pridjeva i, u malom broju slučajeva, od priloga, kojima ponekad dodjeljuje ironičan smisao” (Džindo 2013: 35).

Izvori

Andrić, Ivo (1960), *Il ponte sulla Drina* (preveo Bruno Meriggi), Mondadori, Milano

Andrić, Ivo (1985), *Na Drini ćuprija*, SOUR "Veselin Masleša", Sarajevo

Andrić, Ivo (2001), *Romanzi e racconti: Il ponte sulla Drina* (prevela Dunja Badnjević), Mondadori, Milano

Rječnici

De Mauro, Tulio (2016), *Dizionario italiano De Mauro Paravia* [onlajn], dostupno na: <https://dizionario.internazionale.it> (septembar 2024 – juni 2025)

Gabrielli, Aldo (2018), *Grande Dizionario Hoepli Italiano* [onlajn], Hoepli, Milano, dostupno na: <https://dizionari.repubblica.it/italiano> (septembar 2024 – juni 2025)

Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

Sabatini, Francesco, Vittorio Coletti (a cura di) (2018), *Dizionario italiano Sabatini Coletti* [onlajn], Edigeo, Milano, dostupno na: https://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano (septembar 2024 – juni 2025)

Vocabolario italiano Treccani [onlajn] (2017), Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, dostupno na: <https://www.treccani.it/vocabolario> (septembar 2024 – juni 2025)

Literatura

Dardano, Maurizio, Pietro Trifone (1995), *Grammatica italiana con nozioni di linguistica* (terza edizione), Zanichelli, Bologna

Dilberović, Alija (2023), "Uloga kafane u društvenom životu osmanskih gradova s posebnim osvrtom na mostarsku *novu kahvu* podignutu 1604/05. godine", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 44, 117–152. (dostupno na: <https://www.anali-ghb.com/index.php/aghb/issue/archive>)

Džindo, Jasmin (2010), *Jedan roman Dva prijevoda. O nekim aspektima dviju verzija prijevoda na italijanski jezik romana "Na Drini ćuprija" Ive Andrića*, Mediterranea, Trst

Džindo, Jasmin (2013), *Italijanske teme*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo (dostupno na: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa)

Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2004), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

Lo Duca, Maria Giuseppa (2021), "Formazione delle parole e terminologia grammaticale: proposte per il mondo della scuola", *Didattica dell'italiano. Studi applicati di lingua e letteratura*, 1, 11–32. (dostupno na: <https://www.journals-dfa.supsi.ch/index.php/rivistadidit/issue/view/16>)

Moderc, Saša (2015), *Gramatika italijanskog jezika. Morfologija sa elementima sintakse*, Luna crescens, Beograd

- Opašić, Maja, Nina Spicijarić (2010), "Prilog kontrastivnoj analizi frazema sa sastavnicom boje u hrvatskoj, talijanskoj i njemačkoj frazeologiji", *Fluminensia*, 121–136. (dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/fluminensia/issue/view/1026>)
- Secci, Maria Cristina (2018), "Una jabá divina: considerazioni per una traducibilità del cromonimo in spagnolo e italiano", *CUADERNOS AISPI: Traducción y rescritura(s)*, 12, 119–133. (dostupno na: <https://www.ledijournals.com/ojs/index.php/cuadernos/issue/view/106>)
- Sensini, Marcello (2014), *La lingua e i testi. La riflessione sulla lingua*, Arnoldo Mondadori Scuola, Milano
- Serianni, Luca (1997), *Grammatica – Sintassi – Dubbi*, Garzanti Editore, Milano
- Šehović, Amela, Đenita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo (dostupno na: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa)
- Štimac Ljubas, Vlatka (2013), "Podrijetlo, sintaktička struktura i leksikografska obradba naziva za boje", *Studia lexicographica*, 91–115. (dostupno na: <https://studialexicographica.lzmk.hr/sl/issue/view/10>)

Nermina Čordalija: Neakuzativnost, antikauzativnost i glagolski vid

Ovaj rad istražuje sintaksičku prirodu neakuzativnih i antikauzativnih glagola te ulogu glagolskog vida u njihovoj sintaksičkoj projekciji. Polazeći od *Neakuzativne hipoteze* (Perlmutter 1978), rad razmatra standardne dijagnostičke testove neakuzativnosti u jezicima općenito, kao i specifične testove za neakuzativne glagole u bosanskom, oslanjajući se na sintaksičke analize koje predlaže Aljović (2000). Posebna pažnja posvećena je razlikama u ponašanju svršenih i nesvršenih neakuzativnih glagola u bosanskom, koje ukazuju na to da glagolski vid ima direktan utjecaj na sintaksičku projekciju argumenata. To se potvrđuje eksperimentalnim otkrićem do kojeg su došli Čordalija *et al.* (2026) da samo subjekat svršenih neakuzativnih glagola izvorno nastaje u poziciji unutarnjeg argumenta. Analizira se i status antikauzativnih glagola u engleskom, uz poređenje sa bosanskim antikauzativnim glagolima, koji se realizuju sa morfosintaksičkim markerom detranzitivizacije, te se ispituje njihovo ponašanje u testovima neakuzativnosti u odnosu na glagolski vid. U konačnici, zaključuje se da su neakuzativnost i antikauzativnost osjetljive na aspektualna obilježja, što ima važne implikacije za sintaksičku projekciju neakuzativnih i antikauzativnih struktura.

Ključne riječi: *Neakuzativna hipoteza*, neakuzativnost, antikauzativni glagoli, testovi neakuzativnosti, glagolski vid, sintaksička projekcija.

Unaccusativity, Anticausativity and Aspect

This paper investigates the syntactic nature of unaccusative and anticausative verbs and the role of aspect in their syntactic projection. Building on the *Unaccusative Hypothesis* (Perlmutter 1978), the paper examines standard diagnostic tests for unaccusativity cross-linguistically, as well as diagnostics specific to unaccusative verbs in Bosnian, drawing on the syntactic analyses proposed by Aljović (2000). Special attention is paid to differences in the behavior of perfective and imperfective unaccusative verbs in Bosnian, which indicate that grammatical aspect has a direct impact on the syntactic projection of arguments. This is supported by the experimental findings of Čordalija *et al.* (2026), showing that only the subject of perfective unaccusative verbs is merged in the position of the internal argument. The paper also examines the status of anticausative verbs in English, comparing them with Bosnian anticausative verbs marked by a morphosyntactic

detransitivization marker, and investigates their behavior in unaccusativity diagnostics with respect to grammatical aspect. Overall, the paper concludes that both unaccusativity and anticausativity are sensitive to aspectual properties, which has important implications for the syntactic projection of unaccusative and anticausative structures.

Key words: *Unaccusative Hypothesis*, unaccusativity, anticausative verbs, unaccusativity diagnostics, aspect, syntactic projection.

1. Uvod

Razlikovanje neergativnih i neakuzativnih glagola predstavlja jedno od temeljnih pitanja u teorijskoj sintaksi još od formulacije *Neakuzativne hipoteze* (engl. *The Unaccusative Hypothesis*; Perlmutter 1978). Iako obje klase obuhvataju neprelazne glagole s jednim argumentom, teorijska i eksperimentalna istraživanja pokazala su da se oni razlikuju u pogledu argumentske strukture, sintaksičke derivacije i ponašanja u različitim dijagnostičkim testovima. Prema standardnoj generativnoj analizi, razlika između neergativnih i neakuzativnih glagola svodi se na izvornu poziciju subjekta u dubinskoj strukturi i vrstu tematske uloge koju dobija, a ta se razlika ogleda u samoj sintaksičkoj derivaciji rečenice. Iako se od same formulacije *Neakuzativne hipoteze* u teorijskoj literaturi često predlaže veza između neakuzativnosti i svršenosti, uloga gramatičkog glagolskog vida u sintaksičkoj projekciji neakuzativnih glagola tek je nedavno eksperimentalno istražena. Ova problematika je relevantna i za antikauzativne glagole, podvrstu neakuzativnih glagola, koji po određenim teorijskim okvirima odstupaju od kanonskog neakuzativnog ponašanja, što otvara pitanja o izvornoj poziciji njihovog jedinog argumenta te o interakciji sa glagolskim vidom.

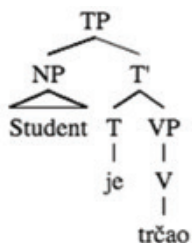
Rad je organizovan tako da se prvo daje teorijski uvid u pojam neergativnih, neakuzativnih i antikauzativnih glagola, s posebnim fokusom na dijagnostičke testove neakuzativnosti. Zatim se razmatra interakcija između neakuzativnosti i glagolskog vida u bosanskom, oslanjajući se na sintaksičke analize koje predlaže Aljović (2000) i eksperimentalna saznanja do kojih su došli Čordalija *et al.* (2026). Rad se također osvrće na otkrića Friedmann *et al.* (2008) u vezi sa procesiranjem antikauzativnih struktura u engleskom, istražuje se njihovo neakuzativno ponašanje u sintaksičkim testovima i njihova veza s glagolskim vidom. Cilj ovog preglednog rada je sumirati teorijska i eksperimentalna istraživanja o neakuzativnim i antikauzativnim glagolima kako bi se odgovorilo na pitanje jesu li neakuzativnost i antikauzativnost sintaksički kodirane te kako glagolski vid utječe na projekciju ovih struktura. Iako se rad referira na istraživanja iz bosanskog i engleskog jezika, generalna zapažanja pružaju uvid u principe koji se mogu posmatrati i na univerzalnom lingvističkom nivou.

2. Neergativni, neakuzativni, antikauzativni glagoli

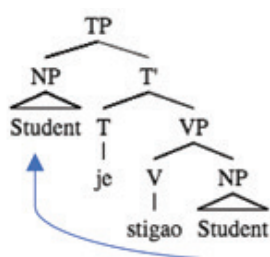
Neakuzativna hipoteza razlikuje dvije vrste neprelaznih glagola, neergativne i neakuzativne glagole. Razlika između ove dvije klase tiče se tematskih uloga koje ovi glagoli pripisuju svome jedinom argumentu, subjektu, i samim time sintaksičke derivacije rečenica u kojima se javljaju. Spajanjem sa glagolom, argument neergativnih glagola dobiva tematsku ulogu *agens*, dok se argumentu neakuzativnih glagola pripisuje tematska uloga *tema/pacijens*. Po *Hipotezi o uniformnosti pripisivanja tematskih uloga* (engl. *Uniformity of Theta-Assignment Hypothesis*, UTAH; Baker 1988), identične tematske veze među elementima koji se spajaju podrazumijevaju identične strukturne veze između tih elemenata u dubinskoj strukturi. To u praksi znači da su tematske uloge sintaksički kodirane kroz strukturu te da se tematska uloga *agens* pripisuje u poziciji vanjskog argumenta – subjekta, dok se tematska uloga *tema/pacijens* pripisuje u poziciji unutarnjeg argumenta – objekta bez obzira na prelaznost glagola.

Kod neakuzativnih glagola, UTAH podrazumijeva da se subjekat izvorno generiše u poziciji unutarnjeg argumenta, gdje mu je pripisana tematska uloga *tema/pacijens*. U pogledu argumentske strukture, neergativni glagoli imaju vanjski argument, dok neakuzativni glagoli imaju samo unutarnji argument, pri čemu je pozicija vanjskog argumenta strukturno prisutna, ali nije tematski realizovana. *Burziova generalizacija* (engl. *Burzio's Generalization*; Burzio 1986) pretpostavlja da subjektu neakuzativnih glagola u poziciji unutarnjeg argumenta ne može biti pripisan padež jer glagoli koji nemaju vanjski argument kojem bi pripisali tematsku ulogu, kao što je slučaj sa neakuzativnim glagolima, ne mogu pripisati ni akuzativ. Iz tog razloga, subjekat neakuzativnih glagola pomjera se iz svoje izvorne pozicije unutarnjeg argumenta u poziciju vanjskog argumenta i slaganjem sa glagolom provjerava padežno obilježje kao nominativ. Samim time, derivacija rečenica sa neakuzativnim glagolima podrazumijeva pomjeranje argumenta (tzv. *A-pomjeranje*), dok derivacija rečenica sa neergativnim glagolima ne uključuje operaciju pomjeranja, što je prikazano kroz sintaksička stabla u primjerima (1) i (2).

(1) Neergativni glagol: *trčati*



(2) Neakuzativni glagol: *stići*



Važno je napomenuti da postoje teorijski okviri koji tvrde da neakuzativnost nije sintaksički kodirana, već predstavlja isključivo semantičko svojstvo glagola (npr. Dowty 1991). Ovaj rad će predstaviti dvije eksperimentalne studije (Friedmann *et al.* 2008;

Čordalijska *et al.* 2026) koje su pokazale da neakuzativnost jeste sintaksički kodirana, kako to predviđa *Neakuzativna hipoteza*. Također je bitno napomenuti da neakuzativni glagoli uključuju dvije potklase između kojih postoje važne morfosintaksičke razlike.

Iako neakuzativni glagoli poput *stići*, *pasti* ili *nestati* ne mogu biti upotrijebljeni prelazno, postoji klasa neakuzativnih glagola koji imaju prelazni ekvivalent, pri čemu se subjekat neakuzativnog glagola realizuje kao objekat prelaznog glagola. To su glagoli poput *razbiti*, *zvoniti*, *otvoriti*. Gramatički fenomen prelaznih glagola i njihove neprelazne neakuzativne varijante u literaturi se pominje pod različitim terminima, kao *prelazna/neakuzativna alternacija*, *neakuzativna alternacija*, *kauzativna/antikaUZATIVNA alternacija*, *kauzativna/inkoativna alternacija*. Ovi lingvistički termini odražavaju osnovnu razliku između dviju glagolskih varijanti: prelazni glagol ima kauzativnu semantiku i javlja se sa subjektom i objektom, dok neakuzativna varijanta ima nekauzativnu semantiku kao u primjeru *Grana se slomila* (Tubino-Blanco 2020). U neakuzativnoj konstrukciji (u daljem tekstu: antikaUZATIVNA) uzročnik je nepoznat pa se događaj interpretira kao da se dešava spontano, pri čemu je u fokusu promjena stanja (*Grana se slomila* = referent NP *postaje slomljen*) (Tubino-Blanco 2020). Kako je ranije isticano, ova varijanta je neprelazna, to jeste javlja se isključivo sa *temom/pacijansom* u poziciji subjekta.

Iako u jezicima poput engleskog ne postoji morfološka razlika između prelazne i antikaUZATIVNE varijante, kako pokazuju primjeri (3a) i (3b), u velikom broju jezika neka od varijanti je morfološki označena. Haspelmath (1993) objašnjava da morfološki gledano, alternacija može (ali ne mora) biti usmjerena, tako da se jedna varijanta smatra izvedenom a druga osnovnom. To direktno zavisi od prisustva morfološkog markera izvedenosti. Ako nijedna varijanta nije izvedena (neusmjerena alternacija), ili će obje varijante biti morfološki kodirane (npr. litvanski) ili neće biti nijedna (npr. engleski). Ako je jedna varijanta morfološki kodirana, to Haspelmath smatra usmjerenom alternacijom i morfološki kodirana varijanta je ona koja je derivirana. Kao što (4a) i (4b) pokazuju, u bosanskom, antikaUZATIVNI glagol je morfološki kodiran i realizuje se sa klitikom *se*, te se smatra da je prelazna varijanta osnovna, a da je antikaUZATIVNA derivirana od prelaznog glagola.

(3a) Prelazna SVO struktura: Someone *broke* the window.

(3b) Neprelazna SV neakuzativna struktura: The window *broke*.

(4a) Prelazna SVO struktura: Neko *je razbio* prozor.

(4b) Neprelazna SV neakuzativna struktura: Prozor *se razbio*.

AntikaUZATIVNA klitika *se* pokazuje sinkretizam s refleksivnom klitikom *se*, ali se u literaturi razlikuju pristupi u njenoj analizi. Dok je pojedini autori tretiraju kao refleksivni marker (npr. Chierchia 2004; Embick 2004), drugi smatraju da je riječ isključivo o morfološkom sinkretizmu, bez refleksivne interpretacije (npr. Reinhart & Siloni 2005). Ovakav dualni tretman klitike *se* odražava različite pristupe njenoj sintaksičkoj funkciji. Nerefleksivna analiza *se* podrazumijeva da je klitika morfosintaktički marker detranzitivizacije i da blokira projekciju vanjskog argumenta, zbog čega jedini argument takvog glagola – unutarnji argument – pomjera se u poziciju vanjskog argumenta (npr. Alexiadou

et al. 2015). Nasuprot tome, refleksivne i leksičko-semantičke analize pretpostavljaju da se detranzitivizacijom ne uklanja uzročna komponenta glagola, već da se ona morfološki realizuje putem refleksivnog markera (npr. Beavers & Koontz-Garboden 2013).

Neovisno o tome da li je alternacija usmjerena ili neusmjerena, u nekim teorijskim pristupima neakuzativnosti (npr. Haegeman 1994) tvrdi se da antikauzativni glagoli ne pokazuju uobičajena neakuzativna svojstva jer ne prolaze sve testove neakuzativnosti. Samim time, postulira se da se subjekti antikauzativnih glagola izvorno generišu u poziciji vanjskog argumenta, kao kod neergativnih glagola, i da njihova derivacija ne uključuje A-pomjeranje. Ovaj rad će predstaviti eksperimentalnu studiju koja je pokazala da je subjekat antikauzativnih glagola aktivan postverbalno, što bi sugerisalo da je tu izvorno i generisan. Naredna sekcija daje pregled testova neakuzativnosti i objašnjava njihovu ulogu u razlikovanju neergativnih i neakuzativnih glagola.

3. Testovi neakuzativnosti

Prije razmatranja testova, važno je istaknuti da primjenjivost testova varira od jezika do jezika. Iz tog razloga, u ovoj sekciji daju se primjeri iz različitih jezika.

3.1. Izbor pomoćnog glagola

U većini germanskih i romanskih jezika izbor pomoćnog glagola u perifrastičnoj konstrukciji za izražavanje prošlog vremena zavisi od toga da li je glagol neergativni ili neakuzativni (Perlmutter 1989; Alexiadou *et al.* 2004). Neergativni glagoli se javljaju sa pomoćnim glagolom *imati* (npr. francuski *passé composé* u primjeru 5), a neakuzativni sa *biti* (npr. francuski *passé composé* u primjeru 6).

(5) Il *a couru*. ‘On je trčao’; *a – avoir* ‘imati’

(6) Il *est arrive*. ‘On je stigao’; *est – être* ‘biti’

3.2. Mogućnost derivacije prednominalnog participskog pridjeva

Kao test neakuzativnosti Hoekstra (1984) je predložio mogućnost deriviranja participskog pridjeva od neprelaznog glagola. Pridjev nastao preobrazbom prošlog participa prelaznih glagola može se naći u predmodifikatorskoj poziciji u imeničkoj sintagmi, ali u tom slučaju on uvijek modificira referent objekta tog prelaznog glagola, ne subjekta. Činjenica je da u jeziku, i pridjev nastao preobrazbom prošlog participa neakuzativnih glagola može se pojaviti u predmodifikatorskoj poziciji unutar imeničke sintagme modificirajući referent subjekta neprelaznog neakuzativnog glagola. Možemo pretpostaviti da je razlog tome činjenica da subjekat neakuzativnih glagola prvobitno biva generisan u poziciji unutarnjeg argumenta. Drugim riječima, neakuzativni subjekat, u nekom trenutku u derivaciji, vezuje se za objekatsku poziciju.

U bosanskom jeziku prošli particip realizuje se kao dva morfološka oblika, glagolski pridjev radni i glagolski pridjev trpni. U pridjevskoj funkciji predmodifikatora imenice mogu se pojaviti pridjevi nastali preobrazbom glagolskih pridjeva. Tako se kod prelaznih glagola u ovoj funkciji javlja oblik izveden iz glagolskog pridjeva trpnog, dok se kod neprelaznih neakuzativnih glagola u istoj funkciji javlja oblik izveden iz glagolskog pridjeva radnog, kako pokazuje primjer (7). S druge strane, kod neergativnih glagola oblik izveden iz glagolskog pridjeva radnog ne može ostvariti pridjevsku funkciju u predmodifikatorskoj poziciji unutar imeničke sintagme, što je ilustrovano u primjeru (8). Time se upotreba participskog pridjeva, nastalog preobrazbom glagolskog pridjeva radnog, u funkciji predmodifikatora imenice koristi za identifikaciju neakuzativnih glagola.

(7) Lišće je opalo. → *opalo* lišće

(8) Studenti su trčali. → **trčali* studenti

3.3. Upotreba u rezultativnim konstrukcijama (engl. Resultative constructions)

Rezultativne konstrukcije izražavaju ishod glagolske radnje, pri čemu se kod jednog od argumenata podrazumijeva promjena stanja. Rezultativne sintagme zapravo mogu modificirati samo objekat glagola kao u primjeru (9), ne subjekat.

(9) She wiped the table *clean*. – Ona je obrisala sto tako da je bio čist.

Izuzetak ovome su neakuzativni glagoli, koji se mogu upotrijebiti sa rezultativnim sintagmama koje modificiraju subjekat neakuzativnog glagola, kako je pokazano u primjeru (10). Neakuzativni glagoli su izuzetak i stupaju u rezultativne konstrukcije, što je jedan od testova neakuzativnosti (Levin & Rappaport-Hovav 1995; Alexiadou *et al.* 2004), zato što subjekat neakuzativnih glagola prvobitno biva generisan u poziciji unutarnjeg argumenta. Drugim riječima, neakuzativni subjekat u nekom trenutku u derivaciji se veže za objekatsku poziciju, što nije slučaj sa subjektom neergativnih glagola. Zbog toga neergativne glagole ne mogu pratiti rezultativne konstrukcije, na šta ukazuje primjer (11).

(10) The river froze *solid*. – Rijeka se potpuno smrznula.

(11) *He laughed *hoarse*. – On se smijao dok nije promukao.

3.4. Nemogućnost upotrebe u bezličnim konstrukcijama

Za razliku od neergativnih glagola, neakuzativni glagoli se ne mogu pojaviti u bezličnim konstrukcijama (Perlmutter 1978; Alexiadou *et al.* 2004). Primjeri (12) i (13) pokazuju da je upotreba neergativnih glagola u bezličnim konstrukcijama u potpunosti gramatična dok to nije slučaj sa neakuzativnim glagolima, kako je pokazano u (14) i (15).

(12) *Plesalo se* cijelu noć.

(13) *Sjedilo se* do kasno u noć.

(14) **Stiglo se* na vrijeme.

(15) **Nestalo se* bez traga.

Važno je naglasiti da ovi testovi nisu univerzalno primjenjivi za ispitivanje neakuzativnosti u svim jezicima. U nekim jezicima mogu se koristiti samo neki od ovih testova, dok u drugima postoje i drugi načini testiranja neakuzativnih glagola. Na primjer, u engleskom se neakuzativni glagoli mogu koristiti u tzv. egzistencijalnim *there*-konstrukcijama, dok to za neergativne glagole nije moguće. Za bosanski Aljović (2000) predlaže sljedeća dva testa za testiranje neakuzativnosti.

3.5. Izdvajanje upitnih elemenata iz imeničke sintagme (engl. *Wh-movement under left branch extraction*)

Izdvajanje elemenata sa lijeve periferije imeničke sintagme (engl. *Left-branch extraction*; *LBE*) podrazumijeva da se upitni element, koji je lijevo od upravne riječi sintagme (bos. *koji, koja, koje*), može pomjeriti na početak rečenice, što je specifikatorska pozicija komplementizatorske fraze (CP) u generativnoj terminologiji. Aljović (2000) pokazuje da *LBE* daje prirodnije rezultate kada je u pitanju izdvajanje upitnog elementa objekatske imeničke sintagme, nego postverbalne subjektske imeničke sintagme. Ipak, u kontekstu neprelaznih glagola u primjerima (16) i (17), Aljović (2000) tvrdi da *LBE* iz postverbalnog subjekta daje jezički prihvatljivije rezultate u konstrukcijama sa neakuzativnim nego sa neergativnim glagolima jer je subjekat neakuzativnih glagola u dubinskoj strukturi unutarnji argument, drugim riječima – objekat.

(16) ?*Koji je prvi telefonirao [koji student]? (neergativni glagol telefonirati)*

(17) *Koji je prvi stigao [koji student]? (neakuzativni glagol stići)*

3.6. Asimetrije u opsegu kvantifikatora (engl. *Scope asymmetries*)

Rečenice poput primjera (18) imaju dvije interpretacije jer univerzalni kvantifikator (*svaki*) sadržan u adverbijalu (*svaki semestar*) ima opseg nad objektom (*jedan rad*) u nekom trenutku u derivaciji rečenice. Zapravo, prije topikalizacije objekta, u dubinskoj strukturi, objekat se nalazi u opsegu adverbijala koji sadrži univerzalni kvantifikator, zbog čega je moguća interpretacija II.

(18) *Jedan rad* studenti pišu *svaki* semestar.

Interpretacija I = Postoji jedan određen rad koji studenti moraju pisati svaki semestar.

Interpretacija II = Studenti svaki semestar pišu neki rad.

Kada se u neergativnim i neakuzativnim strukturama upotrijebi adverbijal sa univerzalnim kvantifikatorom, samo su neakuzativnim rečenicama dostupne interpretacije I i II, što je pokazano u primjeru (19). U neergativnim konstrukcijama moguća je samo interpretacija I, kako (20) pokazuje.

(19) *Jedan dokument* nestane *svaki* dan.

Interpretacija I = Postoji određen dokument koji nestane svaki dan.

Interpretacija II = Svaki dan nestane po jedan dokument, bilo koji.

(20) *Jedan trkač trči svaki dan.*

Interpretacija I = Postoji jedan određen trkač koji trči svaki dan.

Interpretacija II ≠ Svaki dan trči neki trkač, bilo koji.

Interpretacija II je moguća kod neakuzativnih struktura jer je subjekat neakuzativnog glagola izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta. Drugim riječima, u nekom trenutku u derivaciji rečenice, neakuzativni subjekat unutar je opsega adverbijala, što nije slučaj sa subjektima neergativnih glagola.

Aljović (2000), međutim, tvrdi da neakuzativni glagoli pokazuju svoje neakuzativne karakteristike u testovima neakuzativnosti samo kada su označeni za svršeni glagolski vid. Interakcija između neakuzativnosti i svršenog glagolskog vida analizira se u narednoj sekciji.

4. Neakuzativnost i glagolski vid

Ova sekcija predstavlja dvije studije koje kroz različite metode razmatraju vezu između neakuzativnosti i gramatičkog glagolskog vida. Aljović (2000) to izvodi kroz sintaksičke testove, dok Čordalija *et al.* (2026) koriste eksperimentalnu metodu da prate aktivaciju subjekta u rečenicama sa svršenim i nesvršenim neakuzativnim glagolima.

4.1. Aljović (2000)

Kroz testove neakuzativnosti koji se mogu koristiti za identifikaciju neakuzativnih glagola u bosanskom Aljović (2000) pokazuje da nesvršeni oblik neakuzativnog glagola ne pokazuje tipično neakuzativno ponašanje, za razliku od svršenog oblika. Primjeri (21) – (24) pokazuju da se pridjev nastao preobrazbom glagolskog pridjeva radnog svršenog neakuzativnog glagola može upotrebljavati u pridjevskoj funkciji, kao predmodifikator imenice, dok to nije slučaj sa nesvršenim oblikom istog glagola.

(21) Brodovi su potonuli_{PFV} → *potonuli* brodovi

(22) Lišće je opalo_{PFV} → *opalo* lišće

(23) Brodovi su tonuli_{IPFV} → **tonuli* brodovi

(24) Lišće je opadalo_{IPFV} → **opadalo* lišće

U vezi s primjerima (25) – (27), Aljović (2000) tvrdi da *LBE* iz postverbalnog subjekta daje prirodnije rezultate u konstrukcijama sa svršenim neakuzativnim nego sa nesvršenim neakuzativnim ili neergativnim glagolima.

(25) *Koji je prvi stigao* [koji student]?

(26) *?Koji je prvi stizao* [koji student]?

(27) *?Koji je prvi telefonirao* [koji student]?

Aljović (2000) također ukazuje na to da, dok su u primjeru (19) moguće dvije interpretacije, zbog toga što se subjekat svršenog neakuzativnog glagola u nekom trenutku u

derivaciji pojavi unutar opsega kvantifikatora sadržanog u adverbijalu, u primjeru (28), sa nesvršenim oblikom neakuzativnog glagola, moguća je samo jedna interpretacija, i to ne ona u kojoj adverbijalni kvantifikator ima opseg nad subjektom glagola.

(28) *Jedan dokument nestaje*_{IPFV} *svaki dan*.

Interpretacija I = Postoji određen dokument koji nestaje svaki dan.

Interpretacija II ≠ Svaki dan nestane po jedan dokument.

Bezlične konstrukcije su relativno produktivne u bosanskom i podrazumijevaju da je vanjski argument sintaksički potisnut (njegova projekcija je blokirana), iako je semantički dostupan. Upravo zbog toga bezlične konstrukcije su dostupne prelaznim i neergativnim glagolima, ali ne i neakuzativnim, koji nemaju vanjski argument. Međutim, Aljović (2000; 2014) tvrdi i da se nesvršeni oblik neakuzativnog glagola, za razliku od svršenog oblika, može pojaviti u bezličnoj konstrukciji. Na to ukazuju i primjeri (29) i (30).

(29) Dok smo išli u školu svi zajedno, uvijek *se stizalo*_{IPFV} / **se stiglo*_{PFV} na vrijeme.

(30) *Nestajalo*_{IPFV} / **nestalo*_{PFV} *se i prije, samo se nije znalo*.

Testovi neakuzativnosti u prethodnim primjerima pokazuju da se nesvršeni oblik neakuzativnog glagola ponaša poput neergativnog glagola, gubeći karakteristike koje se inače pripisuju neakuzativnim glagolima. Samim time, Aljović (2000) zaključuje da glagolski vid utječe na sintaksičku projekciju argumenata. Po konceptu višeslojne VP (Chomsky 1995), Aljović (2000) postulira da svršeni neakuzativni glagoli imaju samo VP projekciju (VP – *verb phrase*; *glagolska sintagma*), a nesvršeni neakuzativni glagoli još i vP projekciju (vP – *light verb phrase*; *projekcija lahkog glagola*) iznad VP. U generativnoj teoriji, projekcija vP je funkcionalna projekcija koja uvodi vanjski argument, a čija je upravna riječ *v*, tzv. lahki glagol za koji Aljović tvrdi da kod nesvršenih neakuzativnih glagola sadrži obilježje nesvršenosti i neakuzativnosti, dok je sam leksički glagol realiziran unutar VP, pa se u toku derivacije iz pozicije V podiže u poziciju *v*. Aljović (2000) polazi od pretpostavke da se subjekat neakuzativnih glagola generiše u poziciji unutar-njeg argumenta neovisno o aspektualnim obilježjima glagola, te da se dalje pomjera u poziciju vanjskog argumenta radi pripisivanja padeža. Međutim, unutarnji argument nesvršenog oblika neakuzativnih glagola u toku pomjeranja prolazi i kroz specifikatorsku poziciju vP, što je kanonska pozicija za vanjski argument. Aljović objašnjava da se zbog toga unutarnji argument nesvršenih neakuzativnih glagola ponaša drugačije od unutarnjeg argumenta svršenih neakuzativnih glagola, te da u standardnim testovima neakuzativnosti i nesvršeni neakuzativni glagoli pokazuju drugačije sintaksičko ponašanje u odnosu na svršene neakuzativne glagole.

4.2. Čordalija, Bastiaanse, Glatz, Arslan i Popov (2026)

Da bi eksperimentalno ispitali sintaksičke razlike između konstrukcija sa neergativnim glagolima, svršenim neakuzativnim i nesvršenim neakuzativnim glagolima u bosanskom, Čordalija *et al.* (2026) su koristili metodu među-modalnog leksičkog prajminga

(engl. *cross-modal lexical priming*; Swinney *et al.* 1979). Ova metoda omogućava inkrementalno praćenje aktivacije subjekta, čak i prije bilo kakve svjesne refleksije o rečenici, jer se oslanja na princip leksičkog prajminga. Koncept leksičkog prajminga podrazumijeva da, kada pročitamo ili čujemo riječ X nakon neke druge semantički povezane riječi Y, riječi X brže se pristupa u mentalnom leksikonu. Riječi *student*, naprimjer, brže se pristupa u mentalnom leksikonu ako smo prethodno čuli riječ *ispit* ili bilo koju drugu semantički povezanu riječ, nego što bi to bio slučaj nakon riječi poput *cvijet* ili bilo koje druge semantički nepovezane riječi.

U zadatku koji opisuju Čordalija *et al.* (2026), dok učesnici u ovom eksperimentu slušaju rečenice, na metodološki važnim pozicijama u rečenici vizualno je predstavljena riječ na ekranu. Njihov zadatak je da, pritiskom na tipku na tastaturi, urade zadatak donošenja leksičke odluke (engl. *lexical decision task*), odnosno da odluče da li prikazana riječi postoji u bosanskom jeziku. Pokazano je da je leksički pristup (prepoznavanje riječi kao postojeće u datom jeziku) brži ako je učesnik u tom trenutku ili neposredno prije izložen riječima iz istog semantičkog polja. U ovom istraživanju, pozicija od interesa bila je postverbalna pozicija unutarnjeg argumenta, pošto se tvrdi da se u toj poziciji generiše subjekat neakuzativnih glagola, što nije slučaj sa neergativnim glagolima. Kako primjer (31) iz eksperimenta koji su proveli Čordalija *et al.* pokazuje, upravo u toj poziciji (označenoj simbolom Δ) učesnicima je vizuelno predstavljena riječ koja je semantički povezana sa upravnom riječi subjekatske imeničke sintagme (*rijeka*), a zatim i riječ koja je semantički nepovezana sa upravnom riječi subjekatske imeničke sintagme (*sestra*).

- (31) Vodostaj Drine na granici Bosne i Hercegovine i Srbije u ponoć je opao_{PFV}/je opadao_{IPFV} Δ na radost stanovnika okolnih mjesta koji su se plašili poplava.

Po teoriji pomjeranja (Chomsky 1995), koja pretpostavlja dvije podoperacije – kopiranje i brisanje – neakuzativni subjekat se kopira u poziciji unutarnjeg argumenta. Kopija se potom pomjeri u poziciju vanjskog argumenta, dok se originalna instanca subjekta briše, tj. dobiva nultu fonetsku realizaciju. Kada parser naiđe na takvu praznu kategoriju, gramatička i semantička svojstva obrisano konstituenta se reaktiviraju, iako se on ne izgovara. Međutim, i prazni konstituent može biti izvor leksičkog prajminga.

Ako prihvatimo *Neakuzativnu hipotezu*, prema kojoj se subjekat neakuzativnih glagola generiše postverbalno u poziciji unutarnjeg argumenta, njegova nulta kopija koja ostane nakon operacije pomjeranja može služiti kao izvor prajminga i ubrzati leksički pristup za riječ koja se prikaže u toj poziciji, a koja je semantički povezana sa pomjerenim subjektom. Drugim riječima, kada se učesnicima tokom auditorne prezentacije rečenica sa neakuzativnim glagolima, u postverbalnoj poziciji unutarnjeg argumenta (označenoj simbolom Δ u primjeru 31), na ekranu prikaže riječ iz semantičke mreže pomjerenog subjekta (*rijeka* u primjeru 31), vrijeme reagovanja u zadatku donošenja leksičke odluke bit će brže nego za semantički nepovezanu riječ (*sestra* u primjeru 31). To je zato što nulta kopija pomjerenog subjekta služi kao izvor prajminga za semantički povezanu riječ. Ovakva razlika u vremenu reagovanja između semantički povezane i semantički nepovezane riječi ne očekuje se u rečenicama s neergativnim glagolima, jer

njihov subjekat nije generisan postverbalno, pa stoga ne postoji izvor prajminga u obliku nulte kopije subjekta. Samim time, metodom koja se oslanja na leksički prajming eksperimentalno se testira *Neakuzativna hipoteza*, kao i interakcija s glagolskim vidom. Cilj je ispitati postoji li razlika u sintaksičkoj projekciji rečenica sa svršenim i nesvršenim neakuzativnim glagolima, uzimajući u obzir da nesvršeni neakuzativni glagoli ne pokazuju tipično neakuzativno ponašanje u testovima neakuzativnosti.

Čordalija *et al.* (2026) su pokazali da u rečenicama sa neergativnim glagolima, neovisno o glagolskom vidu, subjekat nije aktivan postverbalno, jer u zadatku donošenja leksičke odluke, u poziciji unutarnjeg argumenta, nema statistički značajne razlike u vremenu reagovanja na semantički povezane i semantički nepovezane riječi. Odsustvo leksičkog prajminga sugerise da ne postoji nulta kopija subjekta koja bi bila izvor leksičkog prajminga, zbog čega bi leksički pristup semantički povezanoj riječi bio ubrzan. Samim time, ova studija pokazuje da subjekat neergativnih glagola nije aktivan postverbalno, što potvrđuje da je subjekat neergativnih glagola izvorno generisan u poziciji vanjskog argumenta, kao što *Neakuzativna hipoteza* predviđa.

Nasuprot tome, u rečenicama sa neakuzativnim glagolima, kada je glagol u svršenom vidu (npr. *je opao* u primjeru 31), u postverbalnoj poziciji unutarnjeg argumenta vrijeme reagovanja na riječi semantički povezane sa subjektom rečenice brže je nego na semantički nepovezane riječi. To ukazuje na pojavu leksičkog prajminga čiji izvor može biti jedino prazna kopija pomjerenog subjekta. Na prvi pogled, ovakvi rezultati eksperimentalno potvrđuju *Neakuzativnu hipotezu* i pokazuju da je neakuzativnost sintaksički kodirana. Koristeći istu metodu, Friedmann *et al.* (2008) su pokazali da se subjekat engleskih neakuzativnih glagola izvorno generiše u poziciji unutarnjeg argumenta, dok to nije slučaj s neergativnim glagolima. Pritom je utvrđeno da se subjekat reaktivira s vremenskim kašnjenjem od približno 750 ms nakon pozicije unutarnjeg argumenta. Ovo kašnjenje, koje nije zabilježeno u eksperimentu koji su proveli Čordalija *et al.* (2026) za bosanski, predstavlja razliku u vremenskom toku reaktivacije, ali ne dovodi u pitanje zaključak da se subjekat generiše postverbalno u poziciji unutarnjeg argumenta, te su rezultati Friedmann *et al.* (2008) u tom pogledu komplementarni nalazima do kojih su došli Čordalija *et al.* (2026). Međutim, Friedmann *et al.* (2008) nisu istraživali vezu između neakuzativnosti i gramatičkog glagolskog vida. Moguće da je to zbog toga što je engleski sistem gramatičkog glagolskog vida samo djelimično gramatikaliziran. Čordalija *et al.* (2026), s druge strane, objašnjavaju da je u bosanskom, samo kod svršenih neakuzativnih glagola, subjekat izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta, nakon čega biva pomjeren u poziciju vanjskog argumenta. Njihovi rezultati sugerisu da se to ne dešava u rečenicama s nesvršenim neakuzativnim glagolima.

Ova studija je zapravo pokazala da u rečenicama sa nesvršenim oblikom neakuzativnih glagola (npr. *je opadao* u primjeru 31), u poziciji unutarnjeg argumenta, nema statistički značajne razlike u vremenu reagovanja na semantički povezane i semantički nepovezane riječi. Odsustvo leksičkog prajminga sugerise da na mjestu unutarnjeg argumenta ne postoji nulta kopija pomjerenog subjekta koja bi bila izvor leksičkog prajminga, što u konačnici ukazuje na to da, kada je neakuzativni glagol označen za nesvršeni

glagolski vid, njegov subjekat izvorno biva generisan u poziciji vanjskog argumenta. Ovakvi rezultati ukazuju na snažnu vezu između svršenog glagolskog vida i neakuzativnosti. Drugim riječima, u strukturama koje su klasično smatrane neakuzativnim, glagolski vid utječe na sintaksičku projekciju rečenice kao i na to da li će jedini argument glagola biti izvorno generisan u poziciji unutarnjeg ili vanjskog argumenta.

Iako je veza između svršenosti i neakuzativnosti oduvijek isticana (npr. Perlmutter 1978), Aljović (2000) po prvi put ukazuje na interakciju između gramatičkog glagolskog vida i neakuzativnosti u bosanskom. Nudeći različita teorijska rješenja, Aljović (2000) i Čordalija *et al.* (2026) objašnjavaju zašto neakuzativni glagoli u kombinaciji sa nesvršenim glagolskim vidom ne prolaze testove neakuzativnosti i ne pokazuju uobičajeno neakuzativno ponašanje. Aljović (2000) postulira da svršeni i nesvršeni neakuzativni glagoli grade različite projekcije: svršeni neakuzativni glagoli su VP, a nesvršeni vP. U oba slučaja subjekat se generiše u poziciji unutarnjeg argumenta, ali samo kod nesvršenih neakuzativnih glagola u toku derivacije prolazi kroz specifikatorsku poziciju unutar vP, što, prema Aljović (2000), izaziva drugačije ponašanje ovakvog argumenta i njegovog glagola u testovima neakuzativnosti. S druge strane, kroz eksperimentalnu psiholingvističku studiju, Čordalija *et al.* (2026) pokazuju da samo subjekat svršenih neakuzativnih glagola izvorno biva generisan u poziciji unutarnjeg argumenta i da se potom pomjera u poziciju vanjskog argumenta. Kod struktura sa nesvršenim neakuzativnim glagolom subjekat je vanjski argument i one ne uključuju operaciju pomjeranja. Iako se oba otkrića tiču neakuzativnih glagola u bosanskom jeziku, ona pružaju uvid u principe koje je moguće posmatrati i na univerzalnom lingvističkom nivou.

Međutim, Čordalija *et al.* (2026) su testirali samo one neakuzativne glagole koji nemaju prelaznog ekvivalenta sa subjektom *agensom* i objektom *temom/pacijensom* (npr. *Knjiga je nestala* = **Neko je nestao knjigu*). Antikauzativni glagoli (npr. *Prozor se razbio* = *Neko je razbio prozor*) nisu uključeni u njihovo istraživanje.

5. Antikauzativni glagoli

Iako antikauzativni glagoli generalno pokazuju neakuzativne karakteristike u testovima neakuzativnosti (Tubino-Blanco 2020), postoje testovi koji ukazuju na suprotno (npr., nemogućnost upotrebe u tzv. egzistencijalnim *there*-konstrukcijama u engleskom). Zbog toga se u pojedinim teorijskim okvirima zastupa stav da se njihov jedini argument generiše u poziciji vanjskog argumenta, te da takve strukture ne uključuju pomjeranje (npr. Haegeman 1994). Koristeći metodu među-modalnog leksičkog prajminga, Friedmann *et al.* (2008) pokazali su da je upravo u engleskom jeziku subjekat antikauzativnih glagola aktivan postverbalno, što upućuje na to da je izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta. Međutim, aktivaciju nisu uočili kod svih antikauzativnih glagola. Autori sugerišu da ne postoji lingvistički razlog zašto je subjekat kod nekih antikauzativnih glagola aktivan postverbalno, a kod drugih nije, što bi impliciralo da je kod nekih subjekat izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta, a kod drugih nije. Studija tvrdi da ovakvi

rezultati odražavaju procesnu strategiju parsera kada obrađuje glagol koji se sintaksički može realizovati ili neprelazno, kao antikauzativni, ili prelazno, sa dva argumenta. Friedmann *et al.* (2008) zapravo predlažu da ovakav ambiguitet može odgoditi reaktivaciju antikauzativnog subjekta jer je parser suočen sa dvije mogućnosti, te da se u tom slučaju leksički prajming treba posmatrati ne u poziciji unutarnjeg argumenta, već u znatno kasnijim pozicijama u rečenici, zbog odgođenih efekata, koje njihova studija nije uključila.

Ovakav ambiguitet ne postoji u jezicima poput bosanskog, gdje je antikauzativni glagol morfološki kodiran. Iako dosad nisu provedene eksperimentalne studije koje bi direktno istraživale postverbalnu aktivnost subjekta antikauzativnih glagola u bosanskom, može se utemeljeno pretpostaviti da bi ovi glagoli pokazali reaktivaciju subjekta bez odgođenih efekata. To se temelji na činjenici da antikauzativni marker *se* u bosanskom ne dopušta ambiguitet u vezi s realizacijom glagola, za razliku od engleskog. Osim morfosintaktičkih svojstava samog glagola, ovaj zaključak podržava i neakuzativno ponašanje antikauzativnih glagola u testovima neakuzativnosti. Međutim, interakcija s glagolskim vidom i ovdje se pokazuje značajnom jer antikauzativni glagoli manifestuju klasično neakuzativno ponašanje samo kada su označeni za svršeni glagolski vid. Ovaj obrazac je u skladu s ranijim saznanjima o neakuzativnim glagolima bez prelaznog ekvivalenta iz studije Čordalija *et al.* (2026).

Koristeći testove za testiranje neakuzativnosti u bosanskom kakve predlaže Aljović (2000), možemo primijetiti da *LBE* iz postverbalnog subjekta daje prirodnije rezultate u konstrukcijama sa svršenim antikauzativnim glagolima, kako (32) pokazuje, nego u konstrukcijama sa nesvršenim antikauzativnim ili neergativnim glagolima u (33) i (34).

(32) *Koja se prva slomila* [koja grana]?

(33) *?Koja se prva lomila* [koja grana]?

(34) *?Koji je prvi telefonirao* [koji student]?

Također, u primjeru (35) moguće su dvije interpretacije zbog toga što subjekat svršenog antikauzativnog glagola u nekom trenutku u derivaciji bude unutar opsega kvantifikatora sadržanog u adverbijalu, što sugeriše da je subjekat svršenog antikauzativnog glagola izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta jer samo tako može biti unutar opsega adverbijala. Nasuprot tome, u primjeru (36) sa nesvršenim oblikom antikauzativnog glagola samo je jedna interpretacija moguća i to ne ona u kojoj adverbijalni kvantifikator ima opseg nad subjektom glagola. Ovo sugeriše da se argument nesvršenog antikauzativnog glagola ni u jednoj fazi derivacije ne nalazi u poziciji unutarnjeg argumenta gdje bi bio unutar opsega adverbijala.

(35) *Jedan se prozor otvori*_{PFV} *svaki dan*.

Interpretacija I = Postoji određen prozor koji se otvori svaki dan.

Interpretacija II = Svaki dan se otvori neki prozor, bilo koji.

(36) *Jedan se prozor otvara*_{IPFV} *svaki dan*.

Interpretacija I = Postoji određen prozor koji se otvori svaki dan.

Interpretacija II ≠ Svaki dan se otvori neki prozor, bilo koji.

Napominjemo da test s bezličnim konstrukcijama nije relevantan u kontekstu antikauzativnih glagola jer primjeri poput *rušilo se* i *palilo se* ne predstavljaju bezlične realizacije antikauzativnih glagola koje bi pokazale da nesvršeni oblik, za razliku od svršenog, može stupiti u bezličnu konstrukciju. Tu zapravo govorimo o se-pasivnim konstrukcijama prelaznih glagola, u kojima je unutarnji argument neizražen, dok je vanjski argument semantički prisutan. Nadalje, derivacija participskog pridjeva također nije relevantan test u kontekstu antikauzativnih glagola jer participski pridjev poput *slomljena grana* u ovom slučaju potiče od prelazne varijante glagola, a ne iz same antikauzativne strukture, što se vidi iz upotrebe glagolskog pridjeva trpnog kao participskog pridjeva.

Međutim, dva testa koja se mogu koristiti za ispitivanje neakuzativnosti u kontekstu antikauzativnih glagola ukazuju na njihovo neakuzativno ponašanje i na snažnu interakciju sa svršenim glagolskim vidom. U nesvršenom obliku antikauzativni glagol pokazuje obrasce slične neergativnim glagolima. Na osnovu toga možemo zaključiti da i kod antikauzativnih glagola glagolski vid utječe na samu sintaksičku projekciju. Možemo očekivati da, kao kod neakuzativnih glagola bez prelaznog ekvivalenta, subjekat svršenih antikauzativnih glagola u bosanskom bude izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta i potom pomjeren u poziciju vanjskog argumenta radi pripisivanja padeža, dok se subjekat nesvršenih antikauzativnih glagola generiše direktno u poziciji vanjskog argumenta. Ipak, uprkos ovim pretpostavkama utemeljenim na morfosintaksičkom markeru antikauzativnosti i ponašanju antikauzativnih glagola u testovima neakuzativnosti, ne postoje eksperimentalne studije u kojima se razmatra aktivnost i mjesto generisanja antikauzativnog subjekta u bosanskom (a koliko je autorici poznato, ni u drugim jezicima osim Friedmann *et al.* /2008/ za engleski), što može biti tema za buduća istraživanja.

6. Zaključak

Ovaj rad iznosi osnovne generativne teorijske postulate o neakuzativnim i antikauzativnim glagolima, sagledavajući njihove karakteristike u jeziku generalno i upoređujući ih s neergativnim glagolima. Posebna pažnja posvećena je morfosintaksičkoj prirodi neakuzativnih i antikauzativnih glagola kroz primjenu testova neakuzativnosti kroz različite jezike i na primjerima bosanskog. Upravo je bosanski, zbog slavenskog glagolskog vida, posebno produktivan za ispitivanje interakcije neakuzativnosti i glagolskog vida. Primjenom testova po uzoru na Aljović (2000) ukazano je na snažnu povezanost između svršenog glagolskog vida i neakuzativnosti. U ovom radu isti testovi primijenjeni su i na antikauzativne glagole, koje Aljović nije analizirala, pri čemu je uočen sličan obrazac: antikauzativni glagoli u nesvršenom vidu ne pokazuju tipične neakuzativne karakteristike.

U radu se ističe komplementarnost rezultata testova neakuzativnosti i eksperimentalnih saznanja do kojih su došli Čordalija *et al.* (2026) za bosanski, što pokazuje da samo kod svršenih neakuzativnih struktura subjekat se generiše u poziciji unutarnjeg

argumenta a potom se pomjera u poziciju vanjskog argumenta. Nesvršeni neakuzativni glagoli, s druge strane, imaju subjekat izvorno generisan u poziciji vanjskog argumenta. Iako u studiji Friedmann *et al.* (2008) nije ispitivana interakcija sa glagolskim vidom i glagoli nisu bili označeni za glagolski vid, njihovi rezultati također potvrđuju da je subjekat neakuzativnih glagola u engleskom izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta. Samim time, ove dvije studije potvrđuju da je neakuzativnost sintaksički kodirana, a Čordalija *et al.* (2026) otkrivaju i to da je njena sintaksička projekcija modulirana obilježjima glagolskog vida.

Rad se osvrće i na dugogodišnju dilemu o statusu antikauzativnih glagola, posebno na to da li su oni neakuzativni i gdje se u strukturi generiše njihov jedini argument. Na temelju saznanja Friedmann *et al.* (2008) o antikauzativnim glagolima u engleskom i rezultata testova neakuzativnosti za antikauzativne glagole u bosanskom, te polazeći od principa lingvističke generalizacije, predlaže se obrazac kao i za neakuzativne glagole bez prelaznog ekvivalenta: antikauzativni glagoli su neakuzativni, a subjekat im se izvorno generiše u poziciji unutarnjeg argumenta. Ipak, na osnovu ponašanja svršenih i nesvršenih antikauzativnih glagola u testovima neakuzativnosti, predlaže se da glagolski vid bitno određuje sintaksičko kodiranje antikauzativnosti – očekuje se da samo svršenim antikauzativnim glagolima subjekat bude generisan u poziciji unutarnjeg argumenta pa potom pomjeren u poziciju vanjskog argumenta, dok se kod nesvršenih antikauzativnih glagola subjekat izvorno generiše u poziciji vanjskog argumenta. Naravno, buduća eksperimentalna istraživanja potrebna su za potvrdu ovog predviđanja.

Polazeći od istraživanja pojedinačnih jezika, rad nastoji da izvede opća lingvistička zapažanja o neakuzativnosti, antikauzativnosti i glagolskom vidu. Međutim, u radu se isto tako ukazuje i na važne međujezičke razlike. Kod engleskih neakuzativnih i antikauzativnih glagola u Friedmann *et al.* (2008) nulta kopija subjekta koja je izvor leksičkog prajminga u postverbalnoj poziciji reaktivirala se sa vremenskim kašnjenjem, ne direktno u poziciji unutarnjeg argumenta, zbog strukturnog ambiguiteta s kojim se parser suočava. Nasuprot tome, takvo kašnjenje nije zabilježeno u Čordalija *et al.* (2026) za svršene neakuzativne glagole u bosanskom: subjekat se reaktivira u poziciji unutarnjeg argumenta bez odgođenih efekata. Štaviše, s obzirom na postojanje morfosintaksičkog markera detranzitivnosti kod antikauzativnih glagola u bosanskom, može se očekivati isti obrazac i kod svršenih antikauzativnih glagola u bosanskom. Međutim, bez obzira na razlike u vremenskom toku reaktivacije nulte kopije subjekta, sveukupna saznanja ove dvije studije upućuju na sljedeće: subjekat neakuzativnih i antikauzativnih glagola aktivan je postverbalno, što ukazuje na to da je izvorno generisan u poziciji unutarnjeg argumenta, uz važnu napomenu koja proizlazi iz Čordalija *et al.* (2026) da glagolski vid ima presudan utjecaj na sintaksičku projekciju neakuzativnih struktura. U konačnici, rad daje jasan odgovor na pitanje postavljeno na samom početku rada: neakuzativnost i antikauzativnost jesu sintaksički kodirane kategorije, ali njihova konkretna sintaksička realizacija zavisi od glagolskog vida.

Literatura

- Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou, Florian Schäfer (2015), *External Arguments in Transitivity Alternations. A Layering Approach*, Oxford University Press, Oxford
- Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou, Marc Everaert (2004), "Introduction", u: Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou, Marc Everaert, ur., *The Unaccusativity Puzzle: Explorations of the Syntax-Lexicon Interface*, 137–158, Oxford University Press, Oxford
- Aljović, Nadira (2000), "Unaccusativity and Aspect in SerBoCroatian", u: Czinglar, Cornelia, Klaus Köhler, Emily Thrift, Eric J. Van der Torre, Markus Zimmermann, ur., *Proceedings of CONSOLE 8*, 1–15, SOLE, Leiden
- Aljović, Nadira (2014), "Aspekt neakuzativnih glagola u engleskom i bosanskom jeziku", u: Arnaut, Muhamed, ur., *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, 119–147, Filozofski fakultet u Zenici, Zenica
- Baker, Mark Cleland (1988), *Incorporation: A Theory of Grammatical Function Changing*, The University of Chicago Press, Chicago
- Beavers, John, Anne Koontz Garboden (2013), "In Defense of the Reflexivization Analysis of Anticausativization", *Lingua*, 131, 199–216.
- Burzio, Luigi (1986), *Italian Syntax: A Government-Binding Approach*, Reidel Publishing Company, Dordrecht
- Chierchia, Gennaro (2004), "A Semantics for Unaccusatives and its Syntactic Consequences", u: Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou, Marc Everaert, ur., *The Unaccusative Puzzle: Explorations of the Syntax-Lexicon Interface*, 22–59, Oxford University Press, Oxford
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*, MIT Press, Cambridge, MA
- Čordalija, Nermina, Roelien Bastiaanse, Toivo Glatz, Seçkin Arslan, Srđan Popov (2026), "Unaccusativity and Grammatical Aspect. A Cross-Modal Lexical Priming Study", *Journal of Psycholinguistic Research* (u procesu objave)
- Dowty, David (1991), "Thematic Proto-Roles and Argument Selection", *Language*, 67, 547–619.
- Embick, David (2004), "Unaccusative Syntax and Verbal Alternations", u: Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou, Marc Everaert, ur., *The Unaccusativity Puzzle: Explorations of the Syntax-Lexicon Interface*, 137–158, Oxford University Press, Oxford
- Friedmann, Naama, Gina Taranto, Lewis Shapiro, David Swinney (2008), "The Leaf Fell (the Leaf). The Online Processing of Unaccusatives", *Linguistic Inquiry*, 39 (3), 355–377.
- Haegeman, Liliane (1994), *Introduction to Government and Binding Theory*, Blackwell, Oxford
- Haspelmath, Martin (1993), "More on the Typology of Inchoative/Causative Verb Alternations", u: Comrie, Bernard, Michael Polinsky, ur., *Causatives and Transitivity*, 87–111, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia
- Hoekstra, Teun (1984), *Transitivity*, Foris Publications, Dordrecht
- Levin, Beth, Malka Rappaport Hovav (1995), *Unaccusativity*, MIT Press, Cambridge, MA
- Perlmutter, David (1978), "Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis", u: Jaeger, James, Amy Woodbury, Frank Ackerman, Carla Chiarello, Oscar D. Gensler, James Kingston, Eve E. Sweetser, Howard Thompson, Kenneth W. Whistler, ur., *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 157–189, Berkeley Linguistics Society, Berkeley, CA
- Perlmutter, David (1989), "Multiattachment and the Unaccusative Hypothesis. The Perfect Auxiliary in Italian", *Probus*, 1, 63–119.

- Reinhart, Tanya, Tal Siloni (2004), "Against the Unaccusative Analysis of Reflexives", u: Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou, Marc Everaert, ur., *The Unaccusativity Puzzle*, 288–331, Oxford University Press, Oxford
- Swinney, David, William Onifer, Patricia Prather, Michael Hirshkowitz (1979), "Semantic Facilitation Across Sensory Modalities in the Processing of Individual Words and Sentences", *Memory and Cognition*, 7 (3), 159–165.
- Tubino Blanco, Mercedes (2020), "Causative/Inchoative in Morphology", u: *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*, Oxford University Press, Oxford

Elma Durmišević i Azra Hodžić-Čavkić: Govor mržnje u komentarima na bosanskohercegovačkim internetskim portalima ili kako nadmudriti AI za prepoznavanje govora mržnje¹

Ovaj se rad u širem smislu bavi javnim govorom mržnje kao pisanim govorom na internetu čija je osnovna svrha izazivanje mržnje, netrpeljivosti, diskriminacije i nasilja obično prema određenoj grupi ljudi ili pojedincu. U užem smislu glavni zadatak koji su autorice rada postavile jeste prepoznavanje načina i modela kojim govor mržnje u komentarima na bosanskohercegovačkim internetskim portalima vještačka inteligencija (AI) ne prepoznaje kao govor mržnje, a on to u suštini jeste. Analiziraju se sve (ne)jezičke mogućnosti (pravopisne, gramatičke, pragmatičke, stilističke, sociolingvističke), uloga konteksta i intuicije te jezička kreativnost "komentatora" kako bi komentirao određenu internetsku vijest te tako svoj lični stav javno konkretizirao u nacionalistički, mizogini, antimigrantski govor mržnje, odnosno bilo koji govor mržnje usmjeren prema manjinskim grupama u bosanskohercegovačkoj zajednici, regionu, pa i šire.

Ključne riječi: govor mržnje, vještačka inteligencija, bosanskohercegovački internetski portali, bosanski jezik.

Hate Speech in Comments on Bosnian and Herzegovinian Internet Portals: How to Outsmart AI in Recognizing Hate Speech

This paper investigates manifestations of hate speech in online comments on Bosnian and Herzegovinian internet portals, with a particular focus on strategies designed to bypass detection by artificial intelligence (AI) systems. Hate speech, as a publicly articulated form of verbal aggression, serves to incite hatred, intolerance, discrimination, and violence, typically targeting specific social groups or individuals. The primary objective

¹ Ovaj je rad predstavljen na Kongresu kao *G0v0r mržnj3 u k0m3nt4r!m4 n4 b0s4nsk0h3rc3g0v4čk!m !nt3rn3t5k!m p0rt4!m4 !! k4k0 n4dmudr!t! AI z4 pr3p0zn4v4nj3 g0v0r4 mržnj3*, kako bi se i metajezički potvrdila svrha istraživanja, odnosno prikazao nezaobilazni koncept jezičkog kodiranja.

of this study is to identify and analyze discursive models of hate speech that remain undetected by AI-based content moderation tools. By examining a range of linguistic and non-linguistic strategies – including orthographic, grammatical, pragmatic, stylistic, and sociolinguistic features – this research highlights the importance of context, communicative intent, and the linguistic creativity of commentators. Particular attention is devoted to how such strategies enable the articulation of nationalist, anti-feminist, anti-migrant, and other forms of hate speech directed toward minority communities within Bosnia and Herzegovina, the broader region, and beyond. The findings underscore the limits of automated moderation technologies and the necessity of integrating linguistic expertise in efforts to combat digital hate speech.

Key words: hate speech, artificial intelligence, digital discourse, Bosnian and Herzegovinian media, Bosnian language.

1. Uvod

Govor mržnje je svaki govor, pisani ili usmeni, koji izaziva netrpeljivost, diskriminaciju i nasilje prema pojedincu ili određenoj grupi. Usmjeren je na zagovaranje i produbljivanje mržnje na osnovu rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalne pripadnosti, invaliditeta, starosne dobi, političkog uvjerenja, obrazovanja, društvenog položaja, spola, seksualne orijentacije, rodnog identiteta (Mitrović et al. 2021: 5). Govoru mržnje nerijetko prethodi “šutnja mržnje” (Vilović 2011: 69) – pa se govor mržnje javlja kao naknadna eksplozija zaštićena slobodom govora, lažnim profilima na društvenim mrežama, anonimnošću novinara i urednika internetskih portala. Najveći pravni, ali i etički izazov u prepoznavanju govora mržnje jeste postavljanje jasne granice između prava na slobodu izražavanja i potrebe za zaštitom društva od govora mržnje (Munivrana Vajda, Šurina Marton 2016; Šišić 2024). Kako nema univerzalne definicije govora mržnje (v. Prlić 2024: 78), tako društvenom zajednicom dominira subjektivna percepcija da određeni sadržaj nekima može biti “uvredljiv i štetan”, a drugima predstavlja “legitiman izraz slobode mišljenja” (Leto Nametak 2025). Uzevši u obzir činjenicu da se govorom mržnje nastoji diskriminirati pojedinac ili grupa po nekom identitetskom obilježju i da se korisnici digitalnih alata koriste simboličkim prikrivanjem, čak i u neočekivanim leksemama ili sintagmama, treba govoriti o specifičnim ostvarenjima tzv. digitalnih vještina i znanja na platformama za komunikaciju. To specifičnije znači da obaviještenost o softverima koji su namijenjeni za uklanjanje bilo kakvog govora mržnje koji najčešće ima lokalna obilježja, zapravo, podrazumijeva strategije prikrivanja koje na drugim mjestima ne moraju nužno biti prepoznate kao govor mržnje. Tako se prepoznavanje lokalne netrpeljivosti veže za društvene kategorije, blisko historijsko iskustvo, društvena pitanja izvora nesigurnosti, društveno-političke aktere koji su na širem planu nepoznati te se može desiti da drugim istraživačima, koji nisu obaviješteni o identitetskom obilježju koje se targetira, primjeri digitalnog pravopisa nisu primjeri eksplicitnog govora

mržnje. Drugim riječima kazano, korisnici koji simbolički kodiraju neku leksemu ili sintagmu posjeduju svijest o potenciji svog govora kao govora mržnje, tj. provode lažnu samocenzuru radi minimiziranja rizika od uklanjanja sadržaja. Takav govor može dovesti do negativnih emocija, averzije i straha, odnosno netrpeljivosti prema pojedincu ili određenoj manjinskoj skupini. Ukoliko u svom govoru (mržnje) podstičemo na netrpeljivost, to može dovesti do kreiranja stereotipa, što često podrazumijeva i uskraćivanje prava. Poziv na "obračun" s određenom grupom ljudi može dovesti do stvarnih napada i fizičkog nasilja.

Pravo na slobodu izražavanja regulirano je u svim važnim međunarodnim dokumentima, počevši od Opće deklaracije o ljudskim pravima (1948, čl. 19),² preko Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (1966, čl. 19, st. 2),³ do Povelje o temeljnim pravima Evropske unije (2009, čl. 11, st. 1),⁴ kao i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava⁵ (Munivrana Vajda, Šurina Marton 2016: 436). Na nivou države Bosne i Hercegovine Zakon o zabrani diskriminacije (Službeni glasnik BiH 2009) osigurava zaštitu od diskriminacije utemeljene na rasnoj, etničkoj, vjerskoj, seksualnoj ili bilo kojoj drugoj osnovi. U Federaciji BiH, Krivični zakon entiteta definira "zločin iz mržnje", dok u Republici srpskoj postoji odredba koja se odnosi na širenje govora mržnje putem informaciono-komunikacijskih tehnologija. Nepostojanje jedinstvene⁶ primjene zakona na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, dodatno otežava reguliranje govora mržnje (Leto Nametak 2025). S druge strane, postoje adaptirani generički sadržaji koji se tiču reguliranja i definiranja štetnog i uvredljivog *online* sadržaja na tlu Bosne i Hercegovine,⁷ a i lokalni organi NVO-a rade na rezultatima analize upotrebe AI za sprečavanje širenja govora mržnje.⁸

Kako primjećuje Crystal (2006), dok su se društvene interakcije nekada odvijale prvenstveno licem u lice, digitalna tehnologija danas omogućava komunikaciju bez geografskih ograničenja putem različitih platformi društvenih medija i aplikacija za razmjenu poruka, što otvara mnoga polja za jezičku kreativnost i premoštavanje lokalnih i globalnih poteškoća.

² Vidjeti više na: OPCA DEKLARACIJA O LJUDSKIM PRAVIMA* (stranica posjećena 9. 12. 2025).

³ Vidjeti više na: <https://www.mhrr.gov.ba/pdf/medunarodnipakt%20b.pdf> (stranica posjećena 9. 12. 2025).

⁴ Vidjetiviše na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=RO> (stranica posjećena 9. 12. 2025).

⁵ Vidjeti više na: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bos (stranica posjećena 9. 12. 2025).

⁶ U Bosni i Hercegovini regulacija govora mržnje odvija se kroz nekoliko zakona, a oni su: Krivični zakon FBiH, Krivični zakon RS, Krivični zakon BD, Krivični zakon BiH i Zakon o komunikacijama BiH.

⁷ Vidjeti više na: <https://rm.coe.int/co-regulation-of-harmful-content-online-study-bhs/1680adeee3> (stranica posjećena 27. 4. 2025).

⁸ Usp. <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/klix-koristi-ai-za-sprecavanje-govora-mrznje-u-komentarima-posjetilaca> (stranica posjećena 27. 4. 2025).

2. Vrli novi svijet: vještačka inteligencija (AI)

U savremenom digitalnom okruženju, gdje milioni korisnika svakodnevno proizvode i razmjenjuju sadržaj, vještačka inteligencija (AI) postaje ključni alat u prepoznavanju i otklanjanju uvredljivih, nasilnih i diskriminatornih komentara jer ti korisnici istovremeno žive u momentu⁹ koji je osvijestio mnoge aspekte verbalne aktivnosti koja mora proći cenzuru političke korektnosti. AI sistemi, posebno oni bazirani na algoritmima za obradu prirodnog jezika (NLP – *Natural Language Processing*), koriste tehnike mašinskog, numeričkog učenja kako bi automatski analizirali tekstualne sadržaje i identificirali obrasce koji ukazuju na govor mržnje, uvrede, prijetnje i drugi neprihvatljivi diskurs za moderno društvo (usp. Davidson et al. 2017; Schmidt, Wiegand 2017; Fortuna, Nunes 2018; Vidgen et al. 2019).

Ovi sistemi obučavaju se na velikim korpusima podataka, gdje su stručnjaci primjere uvredljivog i neuvredljivog sadržaja ručno označili, što je za AI predstavljeno u obliku algoritma koji se dalje prepoznaje kao nepoželjan. Na taj način AI, dakle, “uči” prepoznavati neprimjeren sadržaj na osnovu ključnih riječi, sintaksičkih struktura, stilističkih odlika, kao i kroz analizu šireg konteksta.

Međutim, izazovi su brojni. Komentatori sve češće pribjegavaju sofisticiranim strategijama kako bi zaobišli AI filtere: koriste pravopisne greške, zamjene slova, metaforičke izraze, lokalizme ili ironične konstrukcije koje mašine teško razumiju bez dublje kontekstualne analize, ali i vizualne elemente koji u kombinaciji s verbalnim stvaraju stanovite probleme koji se zatim moraju rješavati kompleksnijim alatima (usp. Janowczyk et al. 2024). Osim toga, kulturne i jezičke specifičnosti, posebno u višestandardnim zajednicama poput bosanskohercegovačke, dodatno otežavaju tačno prepoznavanje uvredljivog sadržaja. S druge strane, i broj takvih tematskih sadržaja svakodnevno raste, ali se ne uspijeva održati ni jednaka pažnja različitim temama te je odabir gorućih tema nad kojima se motri direktan produkt uređivačke politike određene redakcije. No, više se ni samo o redakcijama ne može govoriti kao o mjestima uređivačke politike. Korisnici društvenih mreža odavno imaju prilike uočiti da se i na platformama koje promoviraju slobodu nalaze snažni AI alati za uređivanje sadržaja, podizanje ili snižavanje algoritma vidljivosti korisnicima koji objavljuju sadržaje što ne odgovaraju politici društvene platforme. Zato se sve više razvijaju modeli koji kombiniraju automatiziranu analizu s ljudskim nadzorom, gdje AI služi kao “prva linija” za filtriranje, dok završnu evaluaciju i odluku o sankcioniranju sadržaja donose obučeni moderatori.

Redakcija *New York Timesa* koristi Moderator, alat razvijen u saradnji s Googleovim projektom Perspective API: on automatski procjenjuje komentare prema neželjenosti i pomaže moderatorima da brže filtriraju uvredljive ili nasilne komentare. Redakcija

⁹ Koliko je taj momenat neuhvatljiv i kako je pojam “političke (ne)korektnosti” nestabilan i fluidan u okvirima moći, svjedoči činjenica da je dolaskom na vlast Donalda Trampa, a tako i Elona Muska, koji ima moć kreirati javno mnijenje na društvenim platformama čiji je vlasnik, dozvoljeno, naprimjer, gej i trans osobe nazvati mentalno bolesnim, a da se taj govor ne smatra uvredljivim ili politički nekorektnim (<https://www.klix.ba/scitech/tehnologija/facebook-i-instagram-sada-dopustaju-korisnicima-da-kazu-da-su-gej-i-trans-osobe-mentalno-bolesne/250110008>, stranica posjećena 25. 1. 2025).

Guardiana također koristi Perspective API za analizu komentara, ali njegova redakcija eksperimentira s kombinacijom automatskog filtriranja i ljudske moderacije kako bi zadržali balans između slobode izražavanja i zaštite korisnika. Također, *Reuters* primjenjuje AI za prepoznavanje uvredljivog jezika u komentarima i izvještajima, koristeći mašinsko učenje za pomoć svojim novinarima u procjeni sadržaja; fokus *Reutersa* je na tome da razvijaju alate za praćenje sadržaja u realnom vremenu tokom velikih političkih događaja. *BBC* koristi AI sisteme za prepoznavanje govora mržnje i uvredljivog jezika na svojim platformama, ali uvijek u kombinaciji s ljudskim moderatorima, a posebno naglašava potrebu za etnički i kulturno osjetljivom AI obukom. Redakcija *Washington Posta* razvila je interni alat ModBot, koji koristi AI za brzo prepoznavanje uvredljivih i spam-komentara ispod članaka. ModBot daje “preporuke” moderatorima, ali konačnu odluku donosi čovjek. *YouTube* (Google News Initiative partner), iako nije klasična redakcija, jedan je od pionira u primjeni AI za otkrivanje govora mržnje i uvredljivog sadržaja, koristeći automatsko označavanje i prepoznavanje konteksta u komentarima i videoopisima. *Twitter* (sada X) oslanja se na automatizaciju za moderaciju sadržaja, smanjujući ručne preglede i favorizirajući ograničenja distribucije određenih sadržaja umjesto njihovog potpunog uklanjanja.¹⁰

Kad je riječ o lokalnim bosanskohercegovačkim redakcijama, *Klix.ba* je ponio ulogu pionira u korištenju AI alata za navedene svrhe. U junu 2024. godine *Klix.ba* uveo je AI sistem za automatsku detekciju i filtriranje komentara koji sadrže govor mržnje, diskriminaciju ili druge oblike neprikladnog sadržaja,¹¹ a sama vijest komentirana je 339 puta¹² i sadrži mnoštvo zanimljivog sadržaja koji pokazuje da su korisnici *Klix.ba* navedenu strategiju shvatili kao izazov za podizanje vlastitog angažmana na tom polju. Ova tehnologija omogućila je navedenoj redakciji da brže i preciznije prepoznaje neprikladne komentare u fragilnoj društveno-političkoj zbilji Bosne i Hercegovine, što je uvjetovano potrebama administratora da se fokusiraju na složenije zadatke moderiranja same platforme *Klix.ba*.¹³ Prema njihovim podacima, samo u 2021. godini uklonjeno je 352.000 komentara koji su sadržavali govor mržnje.¹⁴

Prema riječima glavnog urednika *Klix*a Semira Hambe, uvođenje AI tehnologije značajno je smanjilo količinu govora mržnje na platformi. Korisnici sada prijavljuju manje neprikladnog sadržaja, a administratori imaju više vremena za interakciju s korisnicima i unapređenje sadržaja. Tako se počela rađati generacija komentatora koji znaju kako zaobići filter za uvredljiv sadržaj – mada treba kazati da je kratkoj historiji takvih komentatora prethodila i ranije uočena multimodalna kreativnost za izražavanje stavova

¹⁰ Vidjeti platformu <https://digitalguardians.ca/> koja je specijalizirana za sigurnost na internetu.

¹¹ Vidjeti više na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/klix-ba-uveo-umjetnu-inteligenciju-za-suzbijanje-govora-mrznje-na-komentarima-vijesti/240602071> (stranica posjećena 27. 4. 2025).

¹² Vidjeti više na: <https://x.com/aleksandarcbl/status/1797346127945027641?s=54&t=6Kenx27iulo7RGJbRGwZ6Q> (stranica posjećena 2. 12. 2024).

¹³ O općenito ambivalentnom odnosu redakcija prema AI vidjeti: <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/novinari-u-bih-i-koristenje-chatgpt-sramezljivo-i-oprezno> (stranica posjećena 27. 4. 2025).

¹⁴ Vidjeti više na: https://www.klix.ba/vijesti/bih/otkrivamo-cinjenice-o-komentarima-citatelja-evo-kako-pobjedujemo-govor-mrznje/220202195?utm_source=chatgpt.com (stranica posjećena 27. 4. 2025).

o kompleksnim i osjetljivim društvenim relacijama. Iako vještačka inteligencija predstavlja značajan napredak u borbi protiv govora mržnje i uvredljivog sadržaja, jasno je da njena efikasnost zavisi od stalne prilagodbe, nadogradnje i razumijevanja složenih društvenih i jezičkih dinamika koje oblikuju komunikaciju na internetu. Mjera uvijek rađa kontramjeru, te je sadržaj koji ima intenciju uvrijediti neku od targetiranih grupa na internetu postao tim više kreativniji s nadom da će AI alatima trebati više vremena da ga označe kao neprimjeren. Treba kazati i drugu stranu uklanjanja sadržaja alatima AI. Naime, sadržaj može biti detektiran kao nepoželjan ne zbog toga što zbilja sadrži govor mržnje, već zbog toga što se određeni sadržaj općenito odbacuje kao poželjan.¹⁵

3. *Algospeak*

Algospeak je slivenica koja označava *algoritam* i *speak*. Na internetu se koriste još i *slang replacement*, *leetspeak* i *Voldemorting* (Hadžiahmetović Jurida 2007; Pišković 2021). Njegova je osnovna svrha izbjegavanje bilo kakve vrste kontroliranja sadržaja na internetu koje je omogućeno AI alatima (v. Kreuz 2023; Steen, Yurechko, Klug 2023; Isam 2024; Isam 2025). Ovaj se sloj jezika pojavio kao odgovor na automatiziranu cenzuru sadržaja koji se smatra osjetljivim ili je u suprotnosti sa smjernicama zajednice koje gotovo niko od korisnika i ne pročitava prije nego pristupi nekoj digitalnoj platformi (Gillespie 2018: 45).¹⁶ *Algospeak* je vrlo adaptivan oblik jezika na internetu, usmjeren na olakšavanje komunikacije u okruženjima kojima upravljaju algoritmi jer "ni kreatori sadržaja ni njezini konzumenti nisu slijepi za cenzuru svojih ideja"¹⁷ (Aloise 2024), i neka istraživanja pokazuju da ga upotrebljava čak trećina internetskih korisnika (Tellez 2023).

4. Pozadinski mehanizam odgovoran za *algospeak*: konceptualna integracija

Pojavu *algospeaka* možemo objasniti konceptualnom integracijom (Fauconnier i Turner 2002: 46; Evans i Green 2006: 412; Šarić i Brala-Vukanović 2019: 207–226). Konceptualna integracija uključuje selektivnu projekciju, gdje se određeni elementi iz ulaznih prostora projektuju u miješani prostor, tj. konceptualna integracija (poznata i kao teorija "blendinga" ili mentalnog stapanja) kognitivni je mehanizam kojim ljudi kombiniraju različite mentalne prostore (*conceptual spaces*) kako bi izrazili dodatno značenje, često uvjetovano društvenim kontekstom.

Primjenu ovog mehanizma možemo jasno vidjeti u savremenom fenomenu *algospeaka* – jeziku oblikovanom kako bi zaobišao automatske filtere na digitalnim platformama. Na primjeru riječi *h8ter* ilustrirajmo proces konceptualne integracije:

¹⁵ Usp. X (stranica posjećena 26. 12. 2024).

¹⁶ Usp., npr., upotrebu negacije kao kognitivno kompleksnije metode govora u *algospeaku* u digitalnom okruženju na engleskom jeziku: *unalive* umjesto *death*.

¹⁷ Prijevod naš.



Ilustracija 1. *Adaptirani model integracijskog razumijevanja algospeaka*

U prvom ulaznom prostoru nalazi se riječ *hater*, koja označava osobu punu mržnje ili negativnih stavova. U drugom ulaznom prostoru postoji numerička i simbolička praksa zamjene fonetski sličnih glasova brojkama i slovima – *osam* (engl. *eight*) često se koristi da zamijeni slog *ate* (jer se *eight* pojednostavljeno transkribira kao *ate*). Generički prostor u ovom slučaju sadrži ideju glasovne sličnosti i ekspresivnog pisanja. Prostornim mapiranjem povezujemo navedeni slog u riječi *hater* s engl. brojkom *eight* kao njegovom adekvatnom zamjenom. U integracijskom prostoru nastaje nova linearna ostvarenost riječi, tj. *h8ter*, koja zadržava značenje originalne riječi, ali sada nosi dodatnu pragmatičku i simboličku funkciju: ona služi da izbjegne automatsku cenzuru i istovremeno signalizira pripadnost internetskoj supkulturi.

Stoga, nova forma *h8ter* nije jednostavna zamjena slova brojkom, već rezultat složenog kognitivnog procesa u kojem se fonetski, vizualni i funkcionalni aspekti kombiniraju u jedinstvenu inovaciju. Time konceptualna integracija pokazuje svoju snagu: ona omogućava brzo stvaranje novih izraza koji odgovaraju novim društvenim i tehnološkim uvjetima. U savremenom digitalnom jeziku, *algospeak* nastao konceptualnom

integracijom više nije samo estetska ili poetska tehnika, nego i strategija preživljavanja i prilagođavanja u prostoru algoritamske kontrole.¹⁸

5. Metodologija istraživanja

Ovo istraživanje bavi se ispitivanjem govora mržnje u komentarima na bosanskohercegovačkim internetskim portalima, s posebnim naglaskom na strategije jezičke mimikrije i kreativne prerade značenja kojima autori komentara nastoje zaobići automatizirane algoritme za prepoznavanje neprihvatljivog sadržaja, uključujući AI sisteme za filtriranje govora mržnje. Istraživanje se oslanja na kvalitativnu, deskriptivnu i interpretativnu metodu analize korpusa autentičnih internetskih komentara prikupljenih s javno dostupnih izvora. Analiza se vrši iz više perspektiva kako bi se što potpunije sagledala višeslojnost izražavanja govora mržnje u digitalnoj komunikaciji. Prate se:

- a) **pravopisne i gramatičke devijacije:** jedan od prvih koraka u analizi komentara uključuje bilježenje namjernih odstupanja od standardne norme jezika – bilo na planu pravopisa (npr., “dz.” umjesto “džamija”, “i\$lam” umjesto “islam”), bilo kroz sintaktičke deformacije koje umanjuju prepoznatljivost izraza za automatske detekcijske alate;
- b) **pragmatički i stilistički postupci:** osim jezičkih devijacija, komentari se analiziraju i s obzirom na njihove pragmatičke strategije koje održavaju privid značenjske neutralnosti;
- c) **sociolingvistički kontekst:** u analizi komentara uzima se u obzir i širi sociolingvistički okvir: regionalni, etnički, religijski i politički konteksti u kojima se jezik koristi kao sredstvo identitetskog pozicioniranja Drugih kroz stereotipe, etnonime, ideološke oznake i referencijalne skraćenice;
- d) **uloga konteksta i čitateljske intuicije:** razumijevanje značenja određenih komentara zahtijeva aktivnu ulogu čitatelja, koji mora dešifrirati skrivene aluzije, reference i namjerno zamagljene izraze;
- e) **jezičko-piktoralna kreativnost autora:** multimedijalni elementi u komentarima, uključujući upotrebu emotikona, GIF-ova, pseudografije i stiliziranog pisma.

Ovim metodološkim okvirom nastojimo sistematski obuhvatiti različite aspekte komentatorskog diskursa, koji u digitalnom prostoru funkcionira kao višeslojna, adaptivna i često subverzivna forma komunikacije. Analiza je usmjerena na razotkrivanje

¹⁸ U vrlo popularnoj strategiji skrivanja vulgarizama nekim znakom s općom upotrebom registriramo blendu *ku*va*. Prvi ulazni prostor sadrži vulgarizam *kurva*, riječ koja se na mnogim društvenim mrežama prepoznaje kao problematična i često biva automatski cenzurirana. Njeno direktno korištenje može dovesti do sankcija, kao što su brisanje komentara, smanjenje vidljivosti objave ili blokiranje naloga. Drugi ulazni prostor donosi simboličku funkciju znaka * (asteriska). U raznim kontekstima, asterisk služi kao zamjena za cenzurirane dijelove riječi, kao generički simbol koji zamagluje direktno značenje, ali dopušta korisniku da ga rekonstruira. Ovaj proces ne samo da štiti autora od cenzure nego aktivira i dodatnu kognitivnu dinamiku u kojoj čitatelj postaje saučesnik u komunikaciji jer sam mora popuniti prazninu i rekonstruirati izvorni izraz. Takva participacija pojačava emotivni efekat poruke jer zahtijeva mentalni napor i podstiče emocionalnu uključenost.

mehanizama kroz koje se govor mržnje transformira u “neprepoznatljiv” sadržaj, koji ipak ostvaruje svoju perlokutivnu funkciju – izazivanje nelagode, marginalizaciju, provokaciju ili poziv na isključivanje određenih društvenih grupa.

6. Analiza primjera

Ekscerpirana građa pokazuje osam strategija jezičko-slikovne manipulacije radi zaoblaska algoritma, tj. u cilju implicitnog ispoljavanja mržnje u digitalnom okruženju. U procesu prikupljanja građe obuhvaćen je period od decembra 2024. do jula 2025. godine, čime je osigurana relevantnost i aktuelnost korpusa u odnosu na savremene jezičke prakse. Obuhvaćeni je period dovoljno metonimijski motiviran da odrazi jezičke prakse koje su se u odnosu na juni 2024. godine, kada je Klix objavio da je uveo digitalne alate za kontrolu, mogle ustabiliti u jezičkim navikama digitalnih identiteta. Na ovom mjestu treba posebno skrenuti pažnju na činjenicu da je u pojedinim slučajevima potencijalnog govora mržnje dolazilo do brzog uklanjanja sadržaja te su neki primjeri nestajali iz digitalnog prostora vrlo brzo budući da je, osim što je softver obavljao posao cenzure, još uvijek bilo aktuelno i ručno uklanjanje problematičnog govora. To je stvaralo dodatne poteškoće prilikom prikupljanja primjera. Već u drugoj polovici 2025. godine primijećeno je da je uklonjeno i upozorenje korisnicima portala Klix da će uvredljivi sadržaj biti uklonjen softverskim alatima. U nastavku će biti predstavljeni eklatantni primjeri – najčešće po dva, ali u pojedinim strategijama koje se odlikuju visokom čestotom objašnjeno je i više primjera.

a) Fonetska kamuflaža

Jedan od načina kako eksplicitno ne prikazati govor mržnje te tako izbjeći cenzuru i kontroliranje AI softvera za prepoznavanje govora mržnje jeste *fonetska kamuflaža*.

- (1) Jedini G na ovim prostorima pocinili su **toortsy**. Otud hrvati u austriji, slovakoj i madjarskoj? Sta cemo s kr@ DJ om djece? A preci danasnjih M u svemu tome su pomagali T.¹⁹

Na nivou pisanog jezika i vizualnog prepoznavanja, algoritam neće prepoznati primjer iz komentara (1) kao govor mržnje, jer se radi o neuobičajenom, očudenom i začudnom načinu pisanja imena naroda (toortsy: Turci). Ovdje autor komentara ipak računa da će njegova poruka biti prenesena (ali, ne i otkrivena) jer pretpostavlja da je engleski jezik *lingua franca* te da će čitatelji *oo* izgovarati kao [u:] prema pravilima engleskog izgovora, a *y* kao [i], dok će u dvočlanoj konsonantskoj skupini *ts* prepoznati takozvano *slivanje glasova* u [c]. Također, komentator pretpostavlja i implicira kod čitatelja

¹⁹ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/stojanovic-dodikova-izjava-je-nastavak-politike-koja-je-uglasnosti-donijela-genocid/250429138> (stranica posjećena 29. 4. 2025). Očigledno je, naravno, da je u citiranom komentaru niz elemenata koji su različitim postupcima skriveni i kad se otkriju, cijeli komentar postaje govor mržnje, ali ti su elementi, zapravo, sastavni dio drugih postupaka koje komentatori koriste kako bi izbjegli kontrolu i cenzuru, pa ćemo ih analizirati nešto kasnije u radu.

poznavanje historijskih, društvenih i političkih činjenica koje se odnose na osmansku vladavinu u Bosni i Hercegovini (danak u krvi: Sta cemo s kr@ DJ om djece?), ali i općenito Osmansko Carstvo. Autor komentara, koristeći vlastitu jezičku kreativnost i intuiciju, uspješno zaobilazi AI algoritam, te je njegov komentar mogao ukloniti samo urednik portala, odnosno ljudski moderator zadužen za sankcioniranje govora mržnje, a nikako AI softver za prepoznavanje govora mržnje.

(2) To je zato što centarforica nema mooda.²⁰

U primjeru (2) riječ **mooda** predstavlja kriptirani oblik riječi **muda** iz idiomске skupine *imati muda za nešto*, koja se u balkanskom kontekstu koristi kao vulgarna metafora za ‘hrabrost, odlučnost, muškost ili odvažnost’. Dodavanjem slova *o* po logici transkripcije u engleskom jeziku, gdje se spoj samoglasnika *oo* najčešće izgovara kao dugi vokal [u:], što fonetski odgovara približno glasu [u] u riječima poput *food, moon, school, goose* omogućava se skrivanje od algoritma. Ova slovna kombinacija zadržava svoju fonetsku vrijednost u većem broju leksičkih jedinica gdje ispoljava stabilnu artikulaciju visokog, zaobljenog, zadnjeg samoglasnika. U kontekstu **algospeaka** ovo fonetsko pravilo često se i u bosanskom jeziku koristi kao osnova za grafemsku manipulaciju ili fonološko mimikriranje.

b) Grafonemska fuzija

Ovaj postupak podrazumijeva spajanje različitih grafema (slova, brojki, interpunkcijskih i pravopisnih znakova), koji mijenjaju fonemu ili grupu fonema u određenoj, najčešće ključnoj riječi, kada su pitanju izdvojeni komentari koji skrivaju govor mržnje. Grafem u ovom kontekstu posmatramo u širem općelingvističkom značenju, kao bilo koju jedinicu pisma, a ne samo jedinicu kojom se zapisuje fonema (Musulin 2011: 241). Najčešći postupci zamjene foneme ili grupe fonema jesu brojke u ključnoj riječi – elementu težišta teksta, odnosno jakoj poziciji teksta. To jeste ujedno i postupak očuđavanja i grafostilemizacija, odnosno upotreba i prepoznavanje grafostilema u tekstu (Josić 2021: 60–61).

(3) Cim **h8ter** ne hejta, odma znas da staseU stoje iza ovog.²¹

Autor komentara (3), na prvi pogled samo postupkom jezičke ekonomičnosti i očuđavanja, a, zapravo, pragmatičkom i stilističkom zamjenom grupe fonema *ate* [eIt] : eight [eIt] : 8, dok istovremeno piše oblik *stašeU* (ustaše),²² ispoljava mržnju i izbjegava algoritam AI. Komentator zna da ‘hejter’ nije samo obična osoba koja mrzi (vršilac radnje od glagola ‘mrziti’), kojoj se nešto ne sviđa, nego je to pojedinac koji u digitalnom prostoru svojim konstantnim govorom mržnje kontaminira taj digitalni prostor, s očiglednom namjerom stvaranja negativne atmosfere i u stvarnom nedigitalnom svijetu.²³

²⁰ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/zahiragic-porucio-da-ne-priznaje-zenski-nogomet-odmah-mu-stigao-odgovor-zastupnica-u-skupstini-ks/250715172/komentari> (stranica posjećena 15. 7. 2025).

²¹ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bh-kontrolorka-leta-imamo-15-minuta-da-donesemo-odluke-za-vise-aviona-a-ministri-ne-mogu-ni-za-15-dana/250413007/komentari> (stranica posjećena 13. 4. 2025).

²² Ostvarenost riječi *ustaše* u ovom obliku posjeduje i dodatnu piktoralnu konotaciju “ušatoga U”.

²³ Ni u našem radu nije slučajno uzeta riječ ‘h8ter’ koja je detaljno analizirana kao primjer *algospeaka*.

Na isti način se u komentarima (4) i (5) komentatori poigravaju ključnim riječima, a to su: ‘kurva’ i ‘drolja’, znajući da su to tabu riječi, odnosno vulgarizmi, koje se i u svakodnevnom govoru izbjegavaju koristiti, ali kojima pojedinci ili grupe vrijeđaju (uglavnom) osobe ženskog spola te tako ispoljavaju svoje mizogine stavove. U komentaru (4): Ko o cemu **ku*va** o poštenju, radi se o kvaziparemijskom izrazu koji ima preneseno značenje – licemjerstvo. Komentator želi biti siguran da će njegov komentar mržnje ostati u digitalnom prostoru, pa simboličkim znakom asteriska (*) mijenja fonemu /r/. Kao što smo i u jednom od prethodnih poglavlja isticala, ne radi se samo o pukoj zamjeni grafema, već o svjesnom izboru komentatora da svojom kognitivnom aparaturom mijenja tekst, a ujedno i tekstove koji će se, nesumnjivo, referirati na ovaj.

- (4) Ko o cemu **ku*va** o poštenju. Ja pokušao to napisati ovdje i klix mi ne dozvoljava! Kabirii cujes li me²⁴
 (5) jbt²⁵, **dr.lje** drže govor²⁶

U komentaru (5) leksema ‘drolja’ nosi dosta pejorativnije značenje u odnosu na ranije analiziranu leksemu ‘kurva’, te je autor komentara središnje slovo *o* zamijenio tačkom. Ovdje možemo postaviti pitanje zašto i u ovom primjeru nije iskorišten asterisk (*) kao u prethodnom primjeru (4). Da li se autor komentara poslužio već postojećom skraćenicom *dr.* (u značenju doktor/ica), te tako opet pokazao jezičku pragmatičnost i kreativnost u već spomenutoj kognitivnoj igri.²⁷

Komentari (6), (7) i (8) jesu primjeri prave jezičko-piktoralne kreativnosti autora komentara jer se u izdvojenim primjerima *Izd4jn1k* (izdajnik), *t3roristicki* (teroristički) te *i\$I.* (ISIL) ističe vizualnost i slikovnost odabranih grafema koji mijenjaju određene foneme, ali i uspješnost autora da na pravi način izvrši *fuziju*, odnosno da spoji određene grafeme u konačnu željenu leksemu. Tako je uspio ostvariti svoj govor mržnje necenzuriranim, a i dalje pokazati koliko je jezik kao sistem podatna masa za oblikovanje različitih koncepata društva i svijeta.

- (6) Nije tačno, Zlatko je **Izd4jn1k** teške kategorije²⁸
 (7) znaci, ovo vise nije **t3roristicki** napad?²⁹

²⁴ Dostupno na <https://www.klix.ba/scitech/tehnologija/facebook-i-instagram-sada-dopustaju-korisnicima-da-kazu-da-su-gej-i-trans-osobe-mentalno-bolesne/250110008/komentari> (stranica posjećena 10. 1. 2025).

²⁵ Ovako napisana psotka ustaljena je u bosanskoj jezičkoj praksi, pa se čak i u govoru nerijetko koristi ovaj skraćeni oblik, kako bi se ublažilo vulgarno značenje psotke.

²⁶ Dostupno na <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/hadziavdagic-prozvala-karleusu-zbog-objave-o-zločinu-u-zagrebu-samo-bolesnoj-osobi-moze-biti-do-sarkazma/241221001/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

²⁷ Ovakva konceptualna jezička igra, kad je u pitanju leksema ‘drolja’, postoji i u vicu: “Zašto Olja ne želi biti doktorica? Zašto što bi joj na vratima ordinacije pisalo DR.OLJA” dostupnom na <https://www.facebook.com/groups/vicevzabavahumor/posts/3044018562443116/> (stranica posjećena 13. 7. 2025). Naravno, kombinacije u pisanju Ključne riječi (dr. Olja, dr.Olja, dr Olja, drOlja, DROLJA, DR.OLJA), kad je vic u pitanju, možemo zanemariti, jer je vic, uglavnom, kratka usmena forma, pa je upečatljivo i smiješno ono što se auditivno recipira.

²⁸ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kao-u-zlatno-doba-socijaldemokratije-zlatko-lagumdžija-i-zeljko-komsic-zajedno-na-veceri-u-sarajevu/250106186/komentari> (stranica posjećena 6. 1. 2025).

²⁹ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/njemacka-ministrica-unutrasnjih-poslova-napadac-na-bozicnom-sajmu-u-magdeburgu-je-islamofob/241221047/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

- (8) Kako nije upao u dz. mi ju ili neki **i\$!centar**? Ako motiv nije kao kod ostalih **t***** mrznj. je i dalje motiv.³⁰

Za kraj analize ovog postupka izdvojit ćemo i oblik **t***** iz komentara (8) koji bi bez konteksta bilo teže dešifrirati, ali komentator računa na jezičko iskustvo i jezički osjećaj kod recipijenata teksta, pa uzevši u obzir kontekst, jasno je da je tražena leksema 'terorista'. To podrazumijeva da se sinsemantičnost i dependencijalnost ovih dviju rečenica koje tvore komentar tumači u generičkoj ocjeni da se značenjski odnosi na akt motiviran mržnjom te da ga je nužno potrebno ocijeniti terorističkim. Zbog zamagljene, ali ipak dostupne, nepoželjnosti ovdje se bijegom od algoritma skriva njena leksička eksplicitnost.

c) Inverzijska permutacija

Ovaj postupak promjene očekivanog redoslijeda fonema, odnosno preokretanja slogova, u ključnoj leksemi kao kontekstualnom³¹ elementu govora mržnje u sljedećim primjerima smatra se jednim od frekventnijih postupaka izbjegavanja algoritma AI za prepoznavanje govora mržnje. Spomenuti postupak nije ništa drugo do tzv. "šatrovački jezik",³² koji uglavnom služi za zabavu, ali i da bi se njime postigla tajnost i nerazumljivost (Fink 2003: 89) i izraz je duhovitosti te kreativnosti mladih.

Komentatori korištenjem ovog postupka u pisanju komentara mogu biti potpuno sigurni da će čitatelji prepoznati pravo značenje riječi, jer šatrovački govor nije nepoznat čitateljima bosanskohercegovačkih portala.

U komentaru (9) permutacija je izvršena tako što je početna fonema /p/ prebačena nakraj riječi *opišamP*: *popišam*, ali je dodatno eksplicirano značenje tako što je ta početna fonema, sada na kraju, napisana velikim slovom, kao pokazatelj početka riječi:

- (9) Trojaneri i njihovi šefovi kao djeca u vrtiću igraju se ministara **opišamP** se na takve neznalice³³

Primjeri (10), (11) i (12) pravi su primjeri šatrovačkog jezika, apsolutno razumljivi svima, a opet uspješno komentator izbjegava kontrolu i cenzuru napisanog uvredljivog sadržaja.

- (10) e cuj gotov je, jasta je vala. jadni li smo i cemerni sa ljudim koji bi trebali da hapse ova **vnaGo**³⁴

³⁰ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/njemacka-ministrice-unutrasnjih-poslova-napadac-na-bo-zicnom-sajmu-u-magdeburgu-je-islamofob/241221047/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

³¹ Naglašavamo još jednom važnost konteksta i kontekstualne uključenosti jer leksema 'seljak' ne mora uopće biti pejorativna ni uvredljivog značenja, ali kontekst je taj koji diktira značenje.

³² Autorice pod šatrovačkim jezikom podrazumijevaju sve one nove riječi, odnosno varijante već postojećih standardnih riječi, nastale permutacijom, odnosno inverzijom ili metatezom slogova, i to najčešće prvog sloga koji se prebacuje nakraj riječi: vjekčo < čovjek, vagla < glava, vozdra < zdravo i sl., iako se nerijetko pod šatrovačkim jezikom smatra bilo koja neologizacija ili žargonizacija (v. npr. Fink 2003).

³³ Dostupno na <https://www.klix.ba/biznis/finansije/hasanovic-o-viaductu-zakon-o-finansiranju-institucija-bih-ne-pozna-termin-pozajmice/250425040> (stranica posjećena 28. 4. 2025).

³⁴ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-u-najskandaloznijem-izdanju-neka-se-bosnjaci-vrate-pravoslavnoj-vjeri-bosna-ce-biti-srpska/250429093/komentari> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

(11) Vlaška smrdljiva **vnago!!!!**³⁵

(12) Ne brini ti Zukane, znaju Ameri dobro ko je **ljakse** iz Laktasa.³⁶

U komentarima (13) i (14) umjesto očekivanih šatrovačkih oblika *genekde* : *degenek* i *nocidge* : *genocid* primjećujemo neobičnu permutaciju slogova, s istaknutim velikim slovom početka standardne riječi: *nekDege* i *ocidGen*, što može značiti da autor s razlogom želi maskirati pojmove kojima ispoljava svoju mržnju kako bi prevario AI, ali i osigurati da te riječi u datom kontekstu ipak budu pročitane i shvaćene na odgovarajući način (i) van digitalnog svijeta.

(13) Teska robija i dobar **nekDege...**³⁷

(14) Ljudi mindseta srednjeg vijeka u 21.st, ne da se ne stide **ocidGen** nego se i ponose time...pa zar može radikalnije moj ramize³⁸

Ovakvih je primjera nemali broj u komentarima na bosanskohercegovačkim internetskim portalima, a jedan od mogućih razloga jeste i brzina te jednostavnost kreiranja novog izraza koji neće AI cenzurirati.

d) Akronimizacija uvredljivih riječi

Akronimizacija ili skraćivanje nije neobičan postupak u standardnom jeziku.³⁹ Akronime čine početna slova ili početni slogovi obično naziva sastavljenih od više riječi. Sve se to mora podrazumijevati u konceptualnoj jezičkoj mreži kako kreatora komentara, tako i primatelja poruke, pa tako u komentaru (15), komentator maksimalno skraćuje Ključne riječi psovke *Jebem vam mater*, ali s razlogom ostavlja pridjev *lopovsku*, jer se taj pridjev nerijetko koristi kako bi se naglasio i pojačao emotivni naboj, i kod pošiljatelja, i kod primatelja poruke. Bez konteksta akronim psovke bio bi potpuno nerazumljiv. Sasvim je moguće da bi bilo teže odgonetnuti značenje bez pridjevske odrednice 'lopovski' koju, u ovom slučaju, softver za prepoznavanje govora mržnje nije prepoznao kao uvredljivu.

(15) **J.V.M.**lopovsku. Tako je kada su u vlasti nesposobni. Tako je jedan trazio da mu neko prevodi s latinice na cirilicu. Ministar u vladi **k.s. J. on M.** svoju⁴⁰

³⁵ Dostupno na <https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/dok-se-vucic-u-banjoj-luci-bavi-dodikom-pogledajte-sta-se-desava-u-srbiji/580331/komentari> (stranica posjećena 27. 2. 2025). Ovaj primjer preuzet je s portala koji nema ugrađene filtere za detekciju govora mržnje. On stoji kao dokaz da i bez jasne uređivačke politike i okrenutosti ka benefitima digitalnih olakšica komentatori jesu u svoje navike ugradili svijest o tome da se njihov komentar može klasificirati kao govor mržnje, da može biti prijavljen te da može biti krivično gonjen zbog toga.

³⁶ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/zukan-helez-amerikancima-sam-morao-objasnjavati-ko-je-dodik-jedini-sam-u-sdp-u-bio-protiv-koalicije-sa-snsd-om/250429126/komentari> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

³⁷ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/crna-hronika/detalji-s-rocista-goran-ravlic-se-izvinjavao-zatvor-skoj-vjerenici-prikazane-fotografije-iz-spavace-sobe/250429051/komentari> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

³⁸ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/salkic-kljucni-cilj-dodikovog-sirenja-mrznje-jeste-radikalizacija-srpskog-naroda-u-bih/250429134/komentari> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

³⁹ Osim u standardnom jeziku, postupak akronimizacije prisutan je i u književnom jeziku, kao umjetnički postupak ljubavne igre i zavođenja između Tatjane i Evgenija u romanu *Evgenije Onjegin* A. S. Puškina.

⁴⁰ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ministri-i-nacelnici-u-ks-zvanicno-imaju-pravo-na-po-dva-savjetnika/250326061/komentari> (stranica posjećena 26. 3. 2025).

Drugi akronim je *k.s. J. on M.*, s tim što *k.s.* nije uvredljiva riječ, samo je nenormirani oblik uobičajene skraćene KS za Kanton Sarajevo, dok je preostali dio samo varijanta već analizirane i psovke, i akronima: *jebo on mater svoju*.

e) Segmentacijska disrupcija

Autori komentara, koristeći postupak *segmentacijske disrupcije*, odnosno oštećenja ili prekida Ključne riječi, koja je i jaka pozicija teksta, izbjegavaju cenzuru ili uklanjanje svog komentara označenog kao govor mržnje. Ukoliko bi riječ u primjeru (16) bila napisana u svom punom obliku, komentar bi vjerovatno bio uklonjen: *Mo SAD : Mossad*.⁴¹ Ovdje autor komentara prekida bjelinom (spejsom) naziv izraelske obavještajne službe *Mossad*, ali i istovremeno drugi dio riječi ispisuje velikim slovima, možda aludirajući na akronim SAD (Sjedinjene Američke Države), kako bi pokazao vezu između Izraela i Sjedinjenih Američkih Država, odnosno američku podršku Izraelu.

- (16) Možda zato što je Njemačka uputila kritiku jedinoj demokratiji na Istoku prije para dana, možda zato što se priča o EU i prekidu odnosa sa jednog demokratijom na Istoku, možda je **Mo SAD**, šta mi znamo, može biti svašta. A to što je Božić odmah ga veže da je **Is am**. Pa jesi ti dobar?⁴²

Drugi primjer *segmentacijske disrupcije* vidimo, također, u komentaru (16), a to je *Is am*, odnosno *islam*, uz izostavljanje foneme /l/. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li je fonema /l/ (ne)namjerno izostavljena, ali oštećenjem riječi uspješno je nadmudrena AI, kao što je to učinjeno i u komentarima (17), (18) i (19): *KAM ENJAR : kamenjar, Či fut ska : Čifutska i Krš ća ne : Kršćane*.

Vidljivo je da bez konteksta i pozivanja na vijest objavljenu na portalu ne možemo naslutiti pejorativno značenje lekseme 'kamenjar', a zapravo autor komentara metaforički koristi naziv hrvatskog nezavisnog portala *kamenjar.com*, za osobu hrvatske nacionalnosti, jer čitajući vijest saznajemo da je osoba hrvatske nacionalnosti, porijeklom iz Bosne i Hercegovine, izvršila teroristički antimuslimanski čin ubistva vjernika u jednoj francuskoj džamiji. Ovakve vijesti na internetskim portalima predstavljaju najplodnije tlo za širenje mržnje na prostorima bivših jugoslavenskih država. Autor komentara metaforizacijom izbjegava da napiše riječ *Hrvat*, ali suptilno, ipak, šalje poruku mržnje, koju AI nije otkrila.

- (17) Napišite **KAM ENJAR**⁴³

U komentarima (18) i (19) *segmentacijska abrupcija* bila je slogovna (*Či fut ska i Krš ća ne*), što je i najjednostavniji način da se izbjegne cenzura, a da riječ bude prepoznata.

⁴¹ Ovdje treba uzeti u obzir da autor komentara naziv *Mossad* piše bez geminiranog s, odnosno fonetski.

⁴² Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/njemacka-ministrica-unutrasnjih-poslova-napadac-na-bozicnom-sajmu-u-magdeburgu-je-islamofob/241221047/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

⁴³ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/svijet/macron-se-oglasio-nakon-brutalnog-ubistva-u-dzami-dao-podrsku-muslimanima/250428004> (stranica posjećena 28. 4. 2025).

(18) Či fut ska posla⁴⁴

(19) jesi čuo za Cioo jiiin iste? Jesi pročitao išta iz Ta llllmmmu daaaaa da vidiš kakvo je mišljenje za Krš ča ne? S čim ih porede?⁴⁵

Primjeri *segmentacijske abrupcije* u komentaru (19) *cioo jiiin iste* : *cioniste* i *Ta llllmmmu daaaaa* : *Talmuda*, dodatno su zanimljivi za analizu jer ih autor oneobičava postupkom multipliciranja fonema, vokala i sonanata, koji i u izgovornoj varijanti bez problema mogu biti multiplicirani. Moguće je da su navedene forme motivirane konceptualnim mehanizmom metafore VIŠE JE BOLJE, tj. VIŠE SLOVA JE VIŠE SADRŽAJA.

U komentaru (20) vidljivo je pisanje pridjeva 'karpatski', čije značenje može biti pejorativno u smislu 'planinski, surov, necivilizacijski, nekulturan', s proredom slova, odnosno s bjelinama između fonema *k a r p a t s k i*, iako iznenađuje da AI ovu sintagmu nije cenzurirao kao govor mržnje, jer se leksema 'vlašina' nerijetko koristi kao uvreda za pripadnike srpske nacionalnosti.

(20) Dodik je **k a r p a t s k a** vlašina sa dna kace...⁴⁶

(21) Bagerom ga Dino pomete ,hahahaha Sreća pa trojka treba strancima da se što više država **s j e b e** i udovolji sto vise interesima Hrvatske,zaton ih drže ih na vlasti, inače bi davno bili pometeni⁴⁷

I ovakvi su primjeri nerijetko zastupljeni u komentarima jer nastaju spontano, bez velikog mentalnog naprezanja kako autora komentara, a tako i onih koji ih čitaju.

f) Lažna elizija

U stilistici elizija predstavlja jednu vrstu glasovnog sažimanja, odnosno izostavljanje završnog samoglasnika prve riječi, budući da druga riječ također počinje samoglasnikom (Bagić 2012: 93). U kontekstu izbjegavanja cenzure ili brisanja komentara zbog govora mržnje, postupak spajanja dviju riječi u jednu vrši se kako bi se onemogućilo vještačkoj inteligenciji prepoznavanje govora mržnje, a u komentarima (22) i (23) sintagma *mladi ološ* napisana je sastavljeno, kao jedna riječ, bez obavezne bjeline između riječi kao

⁴⁴ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/svijet/macron-se-oglasio-nakon-brutalnog-ubistva-u-dzami-icdao-podrsku-muslimanima/250428004> (stranica posjećena 28. 4. 2025).

⁴⁵ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/njemacka-ministrica-unutrasnjih-poslova-napadac-na-bo-zicnom-sajmu-u-magdeburgu-je-islamofob/241221047/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

⁴⁶ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-prvo-tvrdi-da-sipa-ne-djeluje-u-rs-u-pa-da-ce-djelovati-sve-manje-pa-da-ce-ih-hapsiti/250429107/komentari> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

⁴⁷ Dostupno na https://www.klix.ba/vijesti/bih/rok-za-izricanje-presude-dodiku-je-prosao-kada-ce-sud-sa-opstiti-svoju-odluku/250715109/komentari#google_vignette (stranica posjećena 15. 7. 2025). Treba uzeti u obzir i činjenicu da komentatori dnevnih vijesti na portalima koriste različite uređaje preko kojih ostvaruju interakciju. Tako se segmentacijska disrupcija iz primjera (20) može razlikovati ukoliko se gleda s komputera i s mobitela. Usp.:

Bagerom ga Dino pomete ,hahahaha Sreća pa trojka treba strancima da se što više država

s

j

e

b

i udovolji sto vise interesima Hrvatske,zaton ih drže ih na vlasti, inače bi davno bili pometeni.

samostalnih značenjskih jedinica *mladi ološ*. Isto tako i oblik *prevareni nipovac*, napisano kao *Prevareninipoovac*, bez razmaka, s udvojenim slogom *nini*, koji djeluje zbunjujuće i na čitatelje, nemoguće je prepoznati kao govor mržnje.

(22) Perspektivni **mladiološ**⁴⁸

(23) @**Prevareninipoovac** ExSDA skola.⁴⁹

Primjeri se odnose na učenika i direktoricu jedne sarajevske gimnazije gdje je prijavljeno vršnjačko nasilje. Učenik koji se sumnjiči za vršnjačko nasilje sin je direktorice škole, a direktoricu i školu se optužuje da pripada jednoj od vladajućih političkih stranaka⁵⁰ u Bosni i Hercegovini.

f) Grafijska interpolacija

Postupak *grafijske interpolacije* možemo posmatrati i kao varijantu *segmentacijske disrupcije* – razlika je u upotrebi nekog grafema koji prekida jedinstvo riječi u prvom postupku, dok je u postupku *segmentacijske disrupcije* bjelina ta koja “urušava” jedinstvo riječi.

(24) Sad kad je **isl.amo.fob** nećemo ovaj gnusan napad tretirati kao terorizam, ili!?!⁵¹

U komentaru (24) tačka (.) kao grafem narušila je jedinstvo riječi *isl.amo.fob* : *islamofob*, te tako onemogućila prepoznavanje komentara kao govora mržnje.

g) Abecedna zamagljenost

Ovaj je postupak blizak *akronimizaciji uvredljivih riječi*, s razlikom što u postupku *abecedne zamagljenosti* prepoznajemo samo jednu fonemu (jedno slovo) kojom se mijenja cijeli pojam – pojam koji bi mogao biti razlog cenzure komentara. Ovdje je očigledno potreban minimalni napor autora komentara u postupku izbjegavanja cenzure, ali maksimalan napor kontekstualne uključenosti onog koji čita komentar.

(25) Jedini **G** na ovim prostorima pocinili su toortsy. Otlud hrvati u austriji, slovac-koj i madjarskoj? Sta cemo s kr@ DJ om djece? A precu danasnjih **M** u svemu tome su pomagali **T**.⁵²

Oni koji čitaju komentare moraju uspješno pretpostaviti da je **G** zamagljeni pojam *genocid*, **M** su *muslimani*, a **T** *Turci*.

U komentaru (26) abecedna zamagljenost **Izr** predstavlja skraćeni oblik za državu **Izrael**. Bez izravnog navođenja njenog imena izbjegava se detekcija automatiziranih

⁴⁸ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/inspekcija-kaznila-bosnjacku-gimnaziju-jer-nisu-disciplinovali-ucenike-za-nasilje-pocinjeno-zbog-tiktoka/241212152/komentari> (stranica posjećena 13. 12. 2024).

⁴⁹ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/inspekcija-kaznila-bosnjacku-gimnaziju-jer-nisu-disciplinovali-ucenike-za-nasilje-pocinjeno-zbog-tiktoka/241212152/komentari> (stranica posjećena 13. 12. 2024).

⁵⁰ Misli se na političku stranku Narod i pravda (NiP), odatle i ‘nipovac’, kao član ili simpatizer spomenute političke stranke.

⁵¹ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/njemacka-ministrice-unutrasnjih-poslova-napadac-na-bozicnom-sajmu-u-magdeburgu-je-islamofob/241221047/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

⁵² Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/stojanovic-dodikova-izjava-je-nastavak-politike-koja-je-u-proslosti-donijela-genocid/250429138> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

filtera za govor mržnje te se smanjuje vidljivost potencijalno problematičnog sadržaja u društvenom momentu kada Izrael, ojačan ekonomijom iz vanjskih izvora, postaje jači agresor nad palestinskim narodom.

- (26) Kada im se prijeti od prvog dana sa progonom i ko zna već s čim! Šta očekivati? Zbog toga ključ je u pojedincu, bojkot svega što ima veze sa Izr ! Kupuj samo domaće!⁵³

h) Kombinacija strategija

Posljednji prepoznati postupak u nadmudrivanju AI prilikom prepoznavanja govora mržnje jeste *kombinacija strategija*, gdje izdvajamo kombinaciju *grafofonemske fuzije* i *segmenatcijske disrupcije* u primjeru (27) i (28): *kr@ DJ om* i *dz. mi ju*. U komentaru (29) crticom (-) se prekida jedinstvo riječi uz *inverzijsku permutaciju ri-se : se-ri*.

- (27) Jedini G na ovim prostorima pocinili su toortsy. Otlud hrvati u austriji, slovackoj i madjarskoj? Sta cemo s **kr@ DJ om** djece? A preci danasnjih M u svemu tome su pomagali T.⁵⁴
- (28) Kako nije upao u **dz. mi ju** ili neki i\$I.centar? Ako motiv nije kao kod ostalih t*** mrznj. je i dalje motiv.⁵⁵
- (29) :) Moj Miličeviću, znam bar 50(a moguće i više) ljudi iz SDS koji su od početka u SDS. Ako ne svi da ne pretjeram, bar minimum od njih 30 sam u razgovoru čuo da vama oni više glas neće dati na sljedećim izborima i da su raskrstili sa tom vasom sadašnjom rukovodećom strukturom. Tako da.....de ne **ri-se**, položili ste!⁵⁶

U komentaru (30) također uočavamo maskiranje vulgarnosti strategijama *segmenatcijske disrupcije*, koja ovdje podrazumijeva izostanak jedne od fonema unutar riječi, i *abecedne zamagljenosti* ostatka jedne od najuobičajenijih psovki i u razgovornom stilu.

- (30) Ne znam kako vam ne dosadi da budemo slina od države. Vise nije važno ko vlada, ali zar je tako teško raspustiti sve, otjerati strancu u svakom obliku odavde, i proglasiti ustav kakav nam odgovara, zastavu grb odrediti se prema komisijama i susjedima s **Mr u p m**⁵⁷, i biti svoj gospodari. Jel teško?⁵⁸

Ovakva upotreba *algospeaka*, odnosno ovaj tip maskiranja vulgarnosti, susreće se sve češće, i to ne samo u pisanom jeziku, već i u govoru.

⁵³ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/svijet/svi-clanovi-komisije-un-a-za-istragu-izraela-podnijeli-ostavke-da-li-je-razlog-pritisak-sad-a/250715111/komentari> (stranica posjećena 15. 7. 2025).

⁵⁴ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/stojanovic-dodikova-izjava-je-nastavak-politike-koja-je-u-proslosti-donijela-genocid/250429138> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

⁵⁵ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/njemacka-ministrica-unutrasnjih-poslova-napadac-na-bo-zicnom-sajmu-u-magdeburgu-je-islamofob/241221047/komentari> (stranica posjećena 21. 12. 2024).

⁵⁶ Dostupno na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/milicevic-o-ukidanju-finansiranja-stranaka-dodik-u-panici-provodi-schmidtove-direktive-smeta-im-sds/250429113/komentari> (stranica posjećena 29. 4. 2025).

⁵⁷ Isto kao i u primjeru psovke *jbt*, skraćeni oblik psovke *p m* nerijetko se koristi u govoru.

⁵⁸ Dostupno na https://www.klix.ba/vijesti/bih/rok-za-izricanje-presude-dodiku-je-prosao-kada-ce-sud-sa-opstiti-svoju-odluku/250715109/komentari#google_vignette (stranica posjećena 15. 7. 2025).

7. Zaključak

Fenomen govora mržnje na internetskim portalima u Bosni i Hercegovini sve je izraženiji s obzirom na društvene okolnosti koje se tiču globalne nesigurnosti i njenih lokalnih odjeka. U tom kontekstu sve veću ulogu ima *algospeak* – specifičan oblik jezičke mimikrije kojim se govor mržnje kamuflira upotrebom zamjenskih izraza, fonetskih varijacija, eufemizama, namjerno pogrešne interpunkcije i slikovnom nadogradnjom. Na taj način algoritmi trenirani na prepoznavanju standardnih oblika nasilne ili diskriminatorne retorike često ostaju slijepi za poruke koje i dalje nose snažan negativan emocionalni ili ideološki naboj.

Uočeno je da se *algospeak* ne javlja samo kao jezička inovacija, nego i kao pragmatička strategija – svjesna ili kolektivno usvojena – kojom korisnici zajednički formiraju alternativne kodove značenja. Takvi izrazi često funkcioniraju unutar zatvorenih digitalnih zajednica, ali se brzo šire i u širem javnom diskursu, što dodatno otežava borbu protiv širenja mržnje putem interneta. Zato su klasični AI sistemi za prepoznavanje govora mržnje sve češće nedovoljni, pa je udruženo djelovanje vještačke inteligencije i ljudske moderacije nezaobilazan put za efikasnije sprečavanje širenja mržnje u digitalnom svijetu. Ova odstupanja od ustaljenih eksplicitnih izliva mržnje nisu rezultat nepoznavanja jezika; naprotiv, ona predstavljaju svjesne, funkcionalne intervencije korisnika u jezičku formu, sa svrhom maskiranja sadržaja. Tako se gramatika transformira iz sistema pravila u sistem otpora – prema normi, ali i prema nadzoru.

Treba naglasiti da je najmanje prepoznata svrha AI alata za uklanjanje *netačnog* sadržaja, te da je trening osjetljivosti digitalne zajednice u tom smjeru najmanje uspio. Naime, širenje dezinformacija, naročito u vrijeme kad se sadržaj može kreirati u tek nekoliko koraka, čovječanstvo može koštati zdravog razuma jer se sve manje kritički promatra sadržaj na internetu. To naslijeđe *povjerenja* u medije rezultat je starih navika ranijih generacija, te se mora redefinirati i kroz praktične nastavne sadržaje u novim kurikulumima na kojima se mora uvježbavati strategija prepoznavanja vještački kreiranog sadržaja manipulativnog karaktera s ciljem širenja dezinformacija. Kritička analiza diskursa kao primijenjena lingvistika mora odgovoriti na izazove ove vrste.

Izvori

www.digitalguardians.ca
 www.echr.coe.int
 www.eur-lex.europa.eu
 www.facebook.com
 www.klix.ba
 www.media.ba
 www.mhrr.gov.ba
 www.ombudsmen.gov.ba

www.radiosarajevo.ba

www.rm.coe.int

www.x.com

Literatura

- Aloise, Amaris (2024), "Algospeak: Jailbreaking the Marketplace of Ideas", *Vanderbilt Journal of Entertainment and Technology Law* (<https://law.vanderbilt.edu/algospeak-jailbreaking-the-marketplace-of-ideas/>, stranica posjećena 28. 4. 2025)
- Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
- Crystal, David (2006), *Language and the Internet*, Cambridge University Press
- Davidson, Thomas, Dana Warmesley, Michael Macy, Ingmar Weber (2017), "Automated Hate Speech Detection and the Problem of Offensive Language", *Proceedings of ICWSM (International Conference on Web and Social Media)* (<https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/14955/14805>, stranica posjećena 27. 4. 2025)
- Evans, Vyvyan, Melanie Green (2006), *Cognitive linguistics. An introduction*, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Fauconnier, Gilles, Mark Turner (2002), *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, Basic Books, New York
- Fink, Željka (2003), "Šatrovački govor u Hrvatskoj jučer i danas", *Wiener Slawistischer Almanach*, 52, 79–90.
- Fortuna, Paula, Sérgio Nunes (2018), "A Survey on Automatic Detection of Hate Speech in Text", *ACM Computing Surveys*, 51, 4, 1–30.
- Gillespie, Tarleton (2018), *Custodians of the Internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*, Yale University Press, London (efaidnbmnnnibpcaj-pcglclefindmkaj/https://tarletongillespie.org/Gillespie_CUSTODIANS_print.pdf, stranica posjećena 9. 12. 2025)
- Hadžiahmetović Jurida, Sanel (2007), "Some distinctive lexical features of Netspeak", *Jezikoslovlje*, 8(2), 193–210. (<https://hrcak.srce.hr/file/48650>, stranica posjećena 9. 12. 2025)
- Isam, Hishamuddin (2024), "Algospeak and Communication Styles on Social Media in The Era of Artificial Intelligence", *Proceeding of International Joint Conference on UNESA*, 2 (2) (<https://proceeding.unesa.ac.id/index.php/pijcu/article/view/4461>, stranica posjećena 28. 4. 2025)
- Isam, Hishamuddin (2025), "Algospeak and Digital Culture: Navigating Social Media Challenges", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* (<https://www.atlantis-press.com/proceedings/iccollic-24/126006853>, stranica posjećena 15. 7. 2025)
- Janowczyk, Pete, Linda Laurier, Ave Giulietta, Arlo Octavia, Meade Cleti (2024), *Seeing is Deceiving: Exploitation of Visual Pathways in Multi-Modal Language Models* (<https://arxiv.org/pdf/2411.05056>, stranica posjećena 27. 4. 2025)
- Josić, Ljubica (2021), *Hrvatska lingvostilistika*, stilistika.org, Zagreb (https://stilistika.org/images/pdf/Ljubica_Josic_Hrvatska_lingvostilistika.pdf, stranica posjećena 22. 12. 2025)
- Kreuz, Roger J. (2023), "What is 'Algospeak'? Inside the Newest Version of Linguistic Subterfuge", *The Conversation* (<https://theconversation.com/what-is-algospeak-inside-the-newest-version-of-linguistic-subterfuge-203460>, stranica posjećena 28. 4. 2025)

- Lacković, Krešimir, Gordana Tkalec, Ivan Pavić (2023), "Korištenje informatičke tehnologije i analitike u sportskim medijima", *South Eastern European Journal of Communication*, 5 (2), 7–16. (<https://doi.org/10.47960/2712-0457.2.5.7>, stranica posjećena 15. 7. 2025)
- Leto Nametak, Irma (2025), "GOVOR MRŽNJE U BIH 'Moramo početi od sebe. Od toga kako razgovaramo, što dijelimo i koga podržavamo'" (<https://istina.media/govor-mrznje-u-bih-moramo-poceti-od-sebe-od-toga-kako-razgovaramo-sto-dijelimo-i-koga-podrzavamo/>, stranica posjećena 15. 7. 2025)
- Mitrović, Ljubinko, Jasminka Džumhur, Nives Jukić (2021), *Specijalni izvještaj o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka (SI Govor mržnje 2021 BS, stranica posjećena 27. 10. 2025)
- Munivrana Vajda, Maja, Andrea Šurina Marton (2016), "Gdje prestaju granice slobode izražavanja, a počinje govor mržnje? Analiza hrvatskog zakonodavstva i prakse u svjetlu europskih pravnih standarda", *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 23 (2), 435–467. (<https://hrcak.srce.hr/177439>, stranica posjećena 22. 3. 2025)
- Musulini, Maša (2011), "Grafem kao višeznačnica", *Lahor*, 2 (12), 240–247. (<https://hrcak.srce.hr/81947>, stranica posjećena 13. 7. 2025)
- Pišковиć, Tatjana (2021), "Hrvatsko rječotvorje na društvenim mrežama", u: R. Bońkowski, M. Lukić, K. Mićanović, P. Pycia-Košćak, S. Zubčić, ur., *Periferno u hrvatskom jeziku, kulturi i društvu*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 67–94.
- Prić, Lana (2024), "Uništenje reputacije alatima umjetne inteligencije – DEEPFAKE", *South Eastern European Journal of Communication*, 6 (1), 77–82. (<https://hrcak.srce.hr/322400>, stranica posjećena 22. 3. 2025)
- Schmidt, Anna, Michael Wiegand (2017), "A Survey on Hate Speech Detection Using Natural Language Processing", *Proceedings of the Fifth International Workshop on Natural Language Processing for Social Media* (<https://aclanthology.org/W17-1101.pdf>, stranica posjećena 27. 4. 2025)
- Steen, Ella, Kathryn Yurechko, Daniel Klug (2023), *You Can (Not) Say What You Want: Using Algospeak to Contest and Evade Algorithmic Content Moderation on TikTok* (<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20563051231194586>, stranica posjećena 28. 4. 2025)
- Šarić, Ljiljana, Maja Brala-Vukanović (2019), *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
- Šišić, Nedim (2024), *Govor mržnje u medijima, BH novinari*, (<https://bhnovinari.ba/bs/2024/11/05/govor-mrznje-u-medijima/>, stranica posjećena 22. 3. 2025)
- Tellez, Anthony (2023), "'Mascara,' 'Unalive,' 'Corn': What Common Social Media Algospeak Words Actually Mean", *Forbes* (<https://www.forbes.com/sites/anthonytellez/2023/01/31/mascara-unalivecorn-whatcommon-social-media-algospeak-words-actually-mean>, stranica posjećena 28. 4. 2025)
- Vidgen, Bertie, Dong Nguyen, Rebekah Tromble, Alex Harris, Scott Hale, Helen Margetts (2019), "Challenges and frontiers in abusive content detection". *Proceedings of the 3rd Workshop on Abusive Language Online (ALW3)* (<https://aclanthology.org/W19-3509.pdf>, stranica posjećena 28. 4. 2025)
- Vilović, Gordana (2011), "Govor mržnje", *Političke analize*, 2 (6), 68–70. (<https://hrcak.srce.hr/175715>, stranica posjećena 22. 3. 2025)

Жанна Горіна: Етноконцепти в мультимедійному словнику культури України

Розроблені нами композиційні параметри мультимедійного словника етноконцептів культури України реалізуються через його макро- і мікроструктуру, побудовану за законами гіпертексту з урахуванням специфіки реєстрових одиниць. Основу макроструктури словника складають три блоки: 1) передмова для користувачів; 2) тематичні розділи “Флора”, “Фауна”, “Побут”, “Духовно-культурні концепти”, в яких етноконцепти згруповані за окремими рубриками тематичного мікрополя на підставі смислової близькості слів-концептів; 3) гіперпосилання на джерельну базу історико-культурологічної інформації. Мікроструктуру словника (електронний корпус словникової статті) розроблено на засадах інтеграції вербальної й аудіовізуальної інформації власне лінгвістичного, паралінгвістичного і лінгвокультурологічного характеру. Входом у словникову статтю є заголовне слово або словосполучення – найменування концепту, до якого подане словникове тлумачення лексичної одиниці, яка вербалізує концепт (ядерна інформація). Будова кожної словникової статті розподілена на декілька взаємопов’язаних між собою інформаційних зон: а) у першій інформаційній зоні “Символічна репрезентація етноконцепту” під позначкою текстові файли розкрито образну (периферійну) зону концепту, співвіднесену з різноманітними прагматичними конотаціями і/або асоціаціями на слово – репрезентант концепту; б) у другій інформаційній зоні з гіперпосиланнями на репродукції, графічну анімацію або відеофайли наведено приклади реінтерпретації концепту в образотворчому і/або кіномистецтві; в) звукові файли у третій інформаційній зоні служать прикладом вербальної репрезентації етноконцепту в авторських і/або народних піснях.

Ключові слова: етноконцепт, е-лексикографія, мультимедійний словник, культура України.

Ethnoconcepts in the Multimedia Dictionary of Culture of Ukraine

The developed compositional parameters of the multimedia dictionary of ethnoconcepts of the culture of Ukraine are implemented through its macro- and microstructure, built

according to the laws of hypertext, taking into account the specifics of register units. The basis of the macrostructure of the dictionary is made up of three blocks: 1) preface for users; 2) thematic sections “Flora”, “Fauna”, “Everyday life”, “Spiritual and Cultural Concepts”, in which ethnoconcepts are grouped under separate headings of the thematic microfield on the basis of semantic proximity of words-concepts; 3) hyperlinks to the source base of historical and cultural information. The microstructure of the dictionary (the electronic corpus of each dictionary entry) is developed on the basis of the principle of integration of verbal and audiovisual information of a linguistic, extralinguistic and linguocultural nature. The entrance to the dictionary entry is the title word or phrase – the name of the concept, to which the dictionary interpretation of the lexical unit that verbalizes the concept (nuclear information) is given. The structure of each dictionary entry is divided into several interconnected information zones: a) in the first information zone “Symbolic Representation of the Ethnoconcept” under the mark (text files) the figurative (peripheral) zone of the concept is revealed, correlated with various pragmatic connotations and /or associations with the word – representative of the concept; b) in the second information zone with hyperlinks to reproductions, graphic animation or video files, examples of reinterpretation of the concept in visual and /or film art are given; c) the presence of sound files in the third information zone serves for verbal representation of the ethnoconcept in author’s and / or folk songs.

Key words: ethnoconcept, e-lexicography, multimedia dictionary, culture of Ukraine.

Сьогодення спонукає до усвідомлення ролі словників у духовному житті суспільства в осмисленні і переосмисленні культурної спадщини народу. У наш час національно-культурний компонент мовних одиниць є предметом уваги багатьох українських і зарубіжних лінгвістів, а сучасна лексикографія збагачується словниками нового типу, які прагнуть інтегрувати інформацію про менталітет, мову і культуру того чи того народу, безпосередньо втілювану в тріаду “мова – культура – словник” (напр., *Знаки української етнокультури* (2006) Жайворонка В. В., *Енциклопедичний словник символів культури України* (2015) Коцура В. П., Потапенка О. І., Куйбіди В. В., *Словарь культуры XX века* (1997) Руднева В. П., *Константы: Словарь русской культуры* (2001) Степанова Ю.С., *Россия. Большой лингвострановедческий словарь* (2009) Прохорова Ю. Є. та ін.)¹

На основі проведеного аналізу словників (Горіна, Надолинська 2014), безпосередньо пов’язаних із завданнями і потребами нашого дослідження, стало можливим виокремлення таких жанрових різновидів: 1) країнознавчі словники довідникового або енциклопедичного характеру, присвячені окремим країнам і культурам, у яких лінгвістична інформація зазвичай відсутня; 2) лінгвокраїнознавчі словники, які покликані сприяти вивченню культури та історії країни через опис етнокультурного компонента значень лексичних і фразеологічних одиниць;

¹ Про це докладніше: Горіна Ж. Д., Надолинська А. С. (2012).

3) лінгвокраїнознавчі словники-довідники, спрямовані на опис іншомовного середовища та культури, орієнтовані переважно на зарубіжного користувача, що містять інформацію про географічний, соціокультурний, суспільно-політичний, ідеологічний або інші контексти функціонування об'єкта-реалії в житті окремої країни; 4) лінгвокультурологічні словники, які ставлять за мету опис специфічних реалій і тих власне мовних одиниць, які стосуються національно маркованих фрагментів матеріальної, соціальної або духовної культури народу, а відтак прислужаються для популяризації історико-культурологічних відомостей серед широкого кола читачів або ж стануть особливо корисними для навчальних цілей із забезпечення ефективної міжкультурної комунікації.

Наразі в типології лінгвокультурологічних словників окреме місце належить жанру словників національних концептів, у яких об'єктом лексикографічного опису є інтегрована одиниця мови, мислення і культури – концепт. У російській лексикографії показовою була праця Степанова Ю. С. *Константы: Словарь русской культуры* як перший досвід систематизації тих цінностей культури, що закладені в поняттях, асоціаціях. Центальною одиницею опису обрано константу культури, що в термінології автора є концептом, який “наявний постійно або в крайньому випадку досить тривалий час і значним чином визначає світосприйняття етносу, його мовну картину світу” (Степанов 2001: 76). До таких констант, у яких закладено особливі цінності російської культури, ментальності, на думку Ю. С. Степанова, належать понад 60 базових і похідних концептів, як-от: “Правда”, “Закон”, “Любов”, “Душа”, “Час”, “Вогонь і вода”, “Хліб”, “Слово”, “Мова” та ін. Специфічна властивість констант культури як концептів – це їхня належність, з одного боку, мові, а з іншого, – духовній культурі народу. Об'єктом дослідження виступає концептосфера культури і мови, а методологія лексикографічного опису передбачає етимологічний аналіз ключового слова кожного концепту, вивчення його історії, інтерпретацію в контекстах різних семіотичних систем. Багато дослідників у подальшому обрали цю методику вивчення концепту як основоположну під час розроблення лінгвокультурологічної концепції того чи того жанру словника національної культури. До прикладу, словник-довідник Жайворонка В. В. *Знаки української культури* містить відомості про склад і значення лексичних репрезентантів концепту, тих знаків культури, з якими “тісно переплітаються історична доля та світогляд українського народу” (Жайворонко 2006).

Заразом у зв'язку з упровадженням комп'ютерних, комунікаційних і мультимедійних технологій обриси сучасної лексикографії суттєво видозмінилися, надзвичайно розширилися і можливості потенційних користувачів лексикографічної продукції. Інтегрування і співпраця різних галузей гуманітарного знання робить актуальною потребу створення нового типу або жанру лінгвокультурологічних словників, які б в електронному форматі відображали зміст ключових культурних феноменів. Безумовно, в таких словниках надалі лишається значущою роль енциклопедичної інформації, проте не менш важливого значення набуває виявлення семантичного потенціалу слова, що акумулює культурну пам'ять народу.

Пропонований мультимедійний лінгвокультурологічний словник *Етноконцепти культури України* є ідеографічним у своїй основі, належить до жанру навчальних е-словників загалом і до культурологічного напрямку комп'ютерної лексикографії зокрема. Словник побудований у вигляді гіпертексту, який можна читати кількома способами: за алфавітом, рухаючись від статті до статті, або звертаючи увагу на підкреслені слова чи словосполучення через перехресні гіперпокликання на сторінці чи у стрічці пошуку. Завдяки своїй освітній спрямованості мультимедійний словник має такі характеристики:

- враховує предметну галузь, оскільки призначений для тих користувачів, які вивчають українську словесність як фахову навчальну дисципліну;
- відбір реєстрових одиниць для вербальної репрезентації етноконцептів здійснюється на основі класичних текстів української художньої літератури, якісної публіцистики, фразеологічного і паремійного фонду, пісенного і дитячого фольклору;
- містить яскраву інфографіку з опорою на слухо-зорове сприймання за рахунок використання в мультимедійному словнику різних способів подання інформації (цифрова графіка й анімація, відео- чи звуковий інформаційний супровід);
- гіпертекстова організація словника забезпечує швидкість і зручність навігації.

Крім того, мультимедійний словник одночасно може бути адресований іншим категоріям зацікавлених користувачів, виконуючи як навчальну, так і довідниково-орієнтувальну функції, оскільки в межах однієї словникової статті поєднано кілька видів лексикографічної інформації (стилістичну, етимологічну, історико-культурологічну), а також матеріал для звуко-зорового сприймання.

Розробляючи структурну організацію мультимедійного словника, ми керувалися такими основоположними принципами: а) тематико-ідеографічний принцип подання матеріалу, згідно з яким упорядкування презентаційного матеріалу здійснюється не за формальним, алфавітним порядком, а за тематичними мікрополями на підставі смислової близькості слів-концептів; б) принцип інформаційної компресії, що реалізується шляхом залучення до складу словника тих мовних одиниць, яким притаманне додаткове національно-культурне тло з відомостей і мовленнєвих контекстів, типових асоціацій, пов'язаних із національною історією і культурою України; в) принцип семантичної цінності, на підставі якого до словника залучаються реєстрові одиниці з відносною повнотою лексикографічного опису та репрезентативністю лінгвокраїнознавчої інформації; г) принцип інтеактивності, відповідно до якого користувач отримує можливість виступити співавтором словникової статті завдяки перспективі самостійно оновлювати або розширювати інформаційні зони; д) принцип інформатизації, що реалізується через застосування мультимедійних технологій: кожен лексичний репрезентант етноконцепту представлений у вигляді динамічної сторінки з текстовим

описом, анімованою або графічною ілюстрацією, а також із відповідним музичним супроводом.

Композиційні параметри словника етноконцептів української культури реалізуються через його макро- (відбір лексики, обсяг і характер словника, принципи розташування лексикографічного матеріалу) і мікроструктуру (структура словникової статті, типи словникових тлумачень, співвідношення різних видів інформації), що була розроблена з урахуванням специфіки реєстрових одиниць. Основу макроструктури словника складають три блоки: 1) передмова для користувачів у вигляді інформативного алгоритму дій з означеним лексикографічним продуктом; 2) тематичні підрозділи “Флора”, “Фауна”, “Побут”, “Духовно-культурні концепти”, в яких відібрані приклади згруповано за окремими рубриками тематичного мікрополя на підставі смислової близькості слів-концептів, а входом у словникову статтю є заголовне слово (зрідка словосполучення) – найменування концепту; 3) гіперпосилання на джерельну базу історико-культурологічної інформації, головними критеріями відбору матеріалів до якої послуговували їхня авторитетність, освітня і комунікативна затребуваність, достатній тираж і доступність у бібліотечних фондах або вільний доступ на онлайн-ресурсах, практична орієнтованість на допомогу у тлумаченні феноменів культури України.

Ідеографічна схема підрозділу “Флора” охоплює такі рубрики: ‘Дерева’ з етноконцептами – дуб, верба, тополя, береза, вишня, явір; ‘Квіти’ – троянда, лілея, барвінок, волошка, мак, мальва; ‘Кущі і польові трави’ із флоролексемами – калина, полин (євшан-зілля), м’ята, рута (рута-м’ята), терен.

Наступне тематичне мікрополе “Фауна” представлено такими рубриками: ‘Дикі тварини’ із зоолексемами – ведмідь, вовк, лисиця, заєць; ‘Свійські тварини’ – кінь, коза, корова, свиня, собака, кіт; ‘Птахи і комахи’ – соловей, лелека, півень, бджола; ‘Риби, плазуни і земноводні’ – жаба, гадюка, рак, риба.

Ідеографічна схема підрозділу “Побут” охоплює рубрики: ‘Страви і напої’ з концептами на позначення таких українських національних реалій, як хліб, мед, сало, горілка, кутя, борщ, вареники; ‘Оселя’ фіксує концепти хата, рушник, піч, *поріг*; ‘Свята’ – Різдво, Новий рік, Великдень, Зелені свята; ‘Родина’ презентовано концептами батько, мати.

Лексичні репрезентанти концепту тематичного мікрополя гріх, доля, душа, мова, воля, кохання увійшли до складу останнього підрозділу “Духовно-культурні концепти”.

Розмірковуючи над інструментарієм комп’ютерної лексикографії, завдяки якому досягається ефективність мультимедійного словника, торкнемося поняття гіпертексту – впорядкованого комплексного інформаційного масиву, що є одним із базових понять теорії комп’ютерного навчання. Сьогодні практична лексикографія використовує нелінійний характер гіпертексту, що уможливорює продуману організацію неоднорідної текстово-невербальної інформації у вигляді розгалуженої системи ймовірних переходів, дозволяє акумулювати необмежений обсяг даних про реєстрову одиницю, а також розвинуту систему гіперпосилань,

які забезпечують зручну навігацію в інтерактивному середовищі. Найбільш придатними для цілей нашого дослідження є словники, розроблені на корпусній основі, в яких корпус текстів складає безліч упорядкованих між собою фрагментів текстів природної мови, які зберігають на електронному носії або у хмарному сховищі. Водночас одиницею комп'ютерного гіпертексту може бути і мультимедійний гіпотекст, що, крім вербального компонента, включає аудіо-, відеофрагменти, музичні композиції, фотоілюстрації тощо.

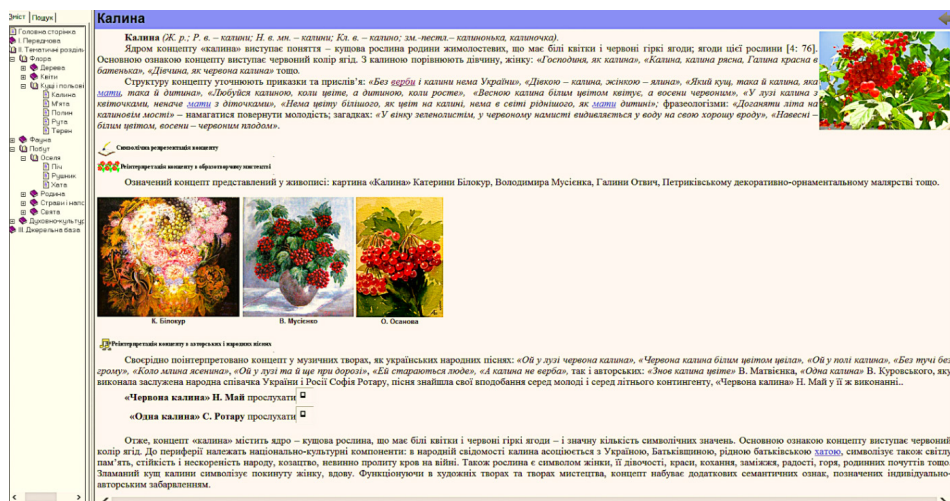
Таким чином, електронний корпус текстів словникових статей (мікроструктура словника) був розроблений на основі принципу інтеграції інформації лінгвістичного, екстралінгвістичного і культурологічного характеру. Будова окремої словникової статті розподілена на декілька інформаційних зон, у яких подано послідовний опис структури і змісту лексичного репрезентанта етноконцепту з гіперпосиланнями на ті лексичні одиниці, які синтагматично і/або парадигматично пов'язані із заголовним словом у його потенційних семантичних та асоціативних зв'язках з іншими мовними одиницями, які входять до складу мультимедійного словника. Різні типи зв'язків заголовного слова, по суті, експлікують і мовну, і контекстуальну семантику, дозволяючи описати всі значення, які виражають когнітивні ознаки концепту. Для кращого інформаційного зонування корпусу словникових статей було застосовано гіперпосилання на вербальні та паралінгвістичні засоби при лексикографічному описі того чи того етноконцепта культури України.

Входом у словникову статтю є заголовне слово або словосполучення – найменування концепту у формі називного відмінка однини, а також для зручності наведено форми родового і кличного відмінків. У деяких випадках, коли в українській мові наявні кілька найменувань, заголовною одиницею словникової статті обирався той варіант, який частіше функціонує в різноманітних мовленнєвих контекстах. Поряд із найбільш уживаним варіантом додаються інші номінації етноконцепту з відповідними ремарками (напр., у словниковій статті “Горілка” з тематичної рубрики ‘Страви і напої’ після заголовного слова наведені такі стилістичні варіанти – сивуха, варенуха, оковита, грішна вода, живиця, паленка, самогонка, первак, шнапс, веселуха, *Адамові сльози*), що певним чином дозволяє відстежити зміни смислової структури етноконцепту, де окремі семантичні одиниці відповідають певній когнітивній ознаці концепту. За потреби в окремих випадках надається транслітерація.

Кожна стаття починається зі стислої енциклопедичної довідки, що розкриває загальне словникове тлумачення тої чи тої лексичної одиниці, яка вербалізує концепт. Ядерна інформація для розкриття змісту концепту і вияву специфіки його вербального вираження була почерпнута з академічних Словників української мови в одинадцяти і двадцяти томах (СУМ-11 і СУМ-20), а також з електронних енциклопедичних видань, розміщених на сайті «Словопедія»². Для

² Доступ до електронних джерел “Словопедія” за посиланням: <http://slovopedia.org.ua/>.

більш наочного увізображення конкретної семантики заголовної лексичної одиниці кожна словникова стаття містить контекстні приклади-ілюстрації з прислів'їв, приказок, загадок, скоромовок, фразеологічних одиниць, крилатих висловів із казок, переказів, коломийок, популярних пісень або рекламних слоганів тощо (див. Мал.1).



Мал. 1. Скриншот словникової статті «Калина» мультимедійного словника

У першій інформаційній зоні «Символічна репрезентація етноконцепту» під позначкою  (текстові файли) розкрито образні (периферійні) складники концепту, співвіднесені із різноманітними національно-культурними, модальними, оцінювальними конотаціями й/або асоціаціями на слово – лексичний репрезентант етноконцепту (напр., культовий флороконцепт каліна пов'язаний із символом України з її непростю історією козацтва, є атрибутом дівочої краси і незайманості, рідної батьківської хати, ознакою нескореності та стійкості українського народу тощо). У другій інформаційній зоні з гіперпосиланням на репродукції картин живопису, графічну анімацію або відеофайли  наведено приклади реінтерпретації концепту в образотворчому і/або кіномистецтві. Звукові файли у третій інформаційній зоні служать прикладом вербальної репрезентації етноконцепту в авторських і/або народних піснях. У кінці кожної словникової статті рекомендовані додаткові посилання на використані джерела, пов'язані із заголовним словом або словосполученням. Таким чином, застосування гіпертекстових технологій при конструюванні мультимедійного словника дозволяє структурувати його рубрики в окремі, але пов'язані між собою інформаційні зони (блоки), тим самим надаючи користувачеві можливість зручного й оперативного пошуку інформації відповідно до індивідуального запиту.

Електронний формат словника створений на окремому CD диску за допомогою програмного забезпечення «Help & Manual. Professional Edition» обсягом у 200 МВ, а його використання не потребує від користувача якихось спеціальних лексикографічних навичок. Мультимедійний словник *Етноконцепти культури України* доступний кожному через Google Диск, а отже, знімається проблема компактності словника, що має місце у традиційній друкованій поліграфії. Розроблена методологія лексикографічного опису найбільш значущих етноконцептів культури України у вигляді мультимедійного словника заразом дозволяє регулярно поновлювати інформацію, своєчасно вносити необхідні корективи, розширювати або звужувати інформацію в його макро- чи мікроструктурі.

Література

- Горіна, Жанна Дмитрівна, Надолинська, Анастасія Станіславівна (2012), "Діалог культур у лексикографії: феномен мультимедійного лінгвокультурологічного словника", *Теоретична і дидактична філологія*, Вип. 12, Переяслав-Хмельницький, 168–174.
- Горіна, Жанна, Надолинська Анастасія Станіславівна (2014), "Концепти української культури в мультимедійному словнику", *Ridna Mowa*, 21, Wałcz, С. 24–26.
- Жайворонок, Віталій Вікторович (2006), *Знаки української культури*, Довіра, Київ
- Степанов, Юрий Сергеевич (2001), *Константы: Словарь русской культуры*, Академический Проект, Москва

Marijana Horvat: O digitalizaciji hrvatskih dopreporodnih gramatika¹

U članku se predstavljaju rezultati rada na projektu *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma – RETROGRAM*, koji su financirali Hrvatska zaklada za znanost (IP-2018-01-3585) i Institut za hrvatski jezik od 25. studenoga 2019. do 24. studenoga 2023. Na projektu se, među ostalim, radilo na označivanju sklonidbenih paradigma i paradigma sprezanja u odabranim dopreporodnim gramatikama i nazivlja u gramatikama pisanim hrvatskim jezikom. Uspostavom *Portala hrvatskih gramatika do ilirizma* (<https://retrogram.jezik.hr/portal-hrvatskih-gramatika-do-ilirizma/>) kao središnjim rezultatom rada na projektu *RETROGRAM* hrvatska je filologija, među ostalim, dobila digitalizirane i, u okvirima morfoloških paradigma promjenjivih vrsta riječi i morfolškoga nazivlja, pretražive odabrane dopreporodne gramatike. Oznake su izrađene prema smjernicama TEI-ja (*Text Encoding Initiative*) za humanističke znanosti. Nakon završetka projekta *RETROGRAM* rad je od početka 2024. nastavljen u sklopu novoga institutskoga projekta *Razvoj i primjena modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova (MONOGRAF)*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU, a od početka 2025. i u sklopu internoga institutskoga projekta *Portal hrvatskih gramatika*.

Ključne riječi: digitalizacija, hrvatske dopreporodne gramatike, označivanje teksta, TEI oznake.

About Digitization of Croatian pre-standard Grammar Books

The author analyzes the results of the project *Retrodigitization and Interpretation of Croatian Grammar Books before Illyrism – RETROGRAM* financed by the Croatian Science Foundation (IP-2018-01-3585) and the Institute for the Croatian Language from the end of November 2019 to the end of November 2023. One of the project's tasks was to label the declension and conjugation paradigms in selected grammar books before Illyrism and label the terms in grammar books written in Croatian. The *Portal of Croatian Grammar Books before Illyrism* (<https://retrogram.jezik.>

¹ Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Razvoj i primjena modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova (MONOGRAF)*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorna je samo autorica te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

hr/portal-hrvatskih-gramatika-do-ilirizma/) is the central deliverability of the *RETROGRAM* project, which offers Croatian philology the digitized and searchable morphological paradigms of changeable word classes and morphological terminology in Croatian grammar books before Illyrism. The tags were created in accordance with the Text Encoding Initiative (TEI) guidelines for encoding machine-readable texts in humanities. Thus, after the end of the *RETROGRAM* project, the work continues within the new projects of the Institute for the Croatian Language, the *Development and Application of the Model of Normalization of the Orthography of Old Latin printed texts* – *MONOGRAF*, financed by the European Union – NextGenerationEU, and *Portal of Croatian Grammar Books*.

Key words: digitization, Croatian pre-standard grammar books, text encoding, TEI tags.

1. Uvod

Projekt *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma* – *RETROGRAM* (HRZZ IP-2018-01-3585 i IHJ, voditeljica dr. sc. Marijana Horvat; <https://retrogram.jezik.hr/>) temelji se na višerazinskom označivanju transkribiranoga ili prevedenoga teksta odabranih hrvatskih dopreporodnih gramatika i njihovu povezivanju sa slikama izvornoga teksta (faksimilima).

Cilj projekta bio je izraditi portal hrvatskih gramatika dopreporodnoga razdoblja sa slikama izvornika, metapodacima i tekstovima transkripcija ili prijevoda odabranih gramatika, omogućiti pretraživost gramatika na morfološkoj razini po zadanim elementima pretrage, istražiti i opisati gramatike te izraditi popis hrvatskoga dopreporodnog gramatičkog nazivlja s kraticom gramatike u kojoj se pojedinačni nazivi nalaze. (Horvat i Mihaljević 2024: 322)

Nužnost pokretanja takvoga projekta te prikaz određenih problema i rezultata rada na projektu obrazloženi su u nekim dosadašnjim radovima (v. Horvat 2020, Horvat i Kramarić 2021, Bago 2022, Barbarić 2023, Horvat i Perić Gavrančić 2023, Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković 2023, Horvat, Kramarić i Mihaljević 2024, Horvat i Mihaljević 2024, Horvat i Perić Gavrančić 2025). Međutim, kako su rezultati rada na projektu *RETROGRAM* inovativni ne samo u hrvatskoj nego i u europskoj filologiji jer je stvoren model za buduća slična istraživanja, smatramo opravdanim ukratko ih prikazati u ovome radu te jezikoslovnu struku upoznati s nastavkom rada nakon završetka spomenutoga projekta, čiji je središnji rezultat, uspostavljeni *Portal hrvatskih gramatika do ilirizma* (<https://retrogram.jezik.hr/portal-hrvatskih-gramatika-do-ilirizma/>), otvorenoga pristupa i upravo osmišljen za trajni razvoj i dopunjavanje. *Portal* svojim sadržajem pridonosi i očuvanju zastupljene građe i baštine te omogućuje daljnja istraživanja.

2. O digitalnim izdanjima, metodologiji i označivanju

Retrodigitalizacija hrvatskih gramatika odnosila se na prijenos tiskanoga medija u računalno čitljiv i pretraživ tekst. Projektom je bilo obuhvaćeno dvanaest gramatika, štokavskih i kajkavskih, objavljenih do hrvatskoga narodnog preporoda, odnosno do izbora zajedničkoga standardnog jezika i slovopisne norme kao poveznice književne baštine na trima stilizacijama hrvatskoga književnog jezika i tronarječnom hibridu. Tekstnim digitalnim izdanjem predstavljeno je osam gramatika, odnosno transkripcijama ili prijevodima na kojima se provodilo označivanje morfoloških paradigma TEI (*Text Encoding Initiative*) oznakama.²

Korpus za izradu digitalnih izdanja gramatika bila su izdanja objavljena u nizu *Pretisci* Instituta za hrvatski jezik. Činila su ga ova izdanja:

1. Bartol Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo / Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*. Pretisak prvoga izdanja (1604.). Prijevod: Sanja Perić Gavrančić. Pogovor: Darija Gabrić-Bagarić. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.
2. Jakov Mikalja, *Gramatika talijanska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik*. Pretisak prvoga izdanja (1649.). Popratna studija: Darija Gabrić-Bagarić i Marijana Horvat. Transkripcija: Marijana Horvat. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2008.
3. Ardelio Della Bella, *Istruzioni grammaticali della lingua illirica / Gramatičke pouke o ilirskome jeziku*. Pretisak prvoga izdanja (1728.). Prijevod: Nives Sironić-Bonefačić. Pogovor: Darija Gabrić-Bagarić. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2006.
4. Marijana Horvat i Ermina Ramadanović, *Jezikoslovni priručnik Blaža Tadijanovića* Svašta po malo iliti kratko složenje imena, riči u ilirski i njemački jezik (1761.). Pretisak prvoga izdanja (1761.). Transkripcija: Marijana Horvat. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2012.
5. Sanja Perić Gavrančić, *Latinska gramatika i hrvatski jezik Marijana Lanosovića. Jezičnopovijesna studija s pretiskom i transkripcijom izvornika* Uvod u latinsko ricsih slaganje (1776.), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2021.
6. Barbara Štebih Golub, *Ignacije Szentmártony i Uvod u nauk o horvatskome jeziku*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2014.

² Usp. Horvat 2020: 637–638.

TEI (*Text Encoding Initiative*) je konzorcij koji razvija i održava smjernice namijenjene svima koji se bave pripremom i/ili obradom tekstnih resursa u digitalnome obliku. Smjernice su preporuke konzorcija kako na odgovarajući način prikazati svojstva onih tekstnih resursa koji se radi lakše računalne obrade moraju izričito označiti. TEI smjernice temelje se na jeziku XML te su time neovisne o računalnim programima i operativnim sustavima. Svaka XML oznaka unutar TEI-ja ima detaljan opis povezan s digitalnim prikazom teksta. Tim oznakama obilježava se struktura teksta i moguća druga svojstva koja se radi kasnije obrade žele posebno označiti. Kodiranje prema unaprijed definiranoj TEI shemi omogućava razmjenu podataka bez gubitaka informacija i bez mogućnosti da neka informacija bude pogrešno interpretirana. Usp. Bago 2015: 81.

7. Josip Voltić, *Grammatica illirica / Ilirska gramatika (1803.)*. Priredile i popratnu studiju napisale: Marijana Horvat i Sanja Perić Gavrančić. Transkripcija: Marijana Horvat i Sanja Perić Gavrančić. Prijevod: Sanja Perić Gavrančić. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016.
8. Ivana Lovrić Jović, *Appendinijeva Gramatika ilirskoga jezika – jezičnopovijesna studija s prijevodom i transkripcijom*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2022.

Da bi se osigurala dosljednost obilježivanja, oznake su unificirane za sve gramatike i svedene na zajedničku strukturu, što je bio velik izazov jer nije postojala TEI shema za označivanje gramatika ni model koji bi se na njih mogao primijeniti.

Iz gramatika pisanih hrvatskim metajezikom (Mikaljine, Tadijanovićeve, Lanosovićeve) ispisivano je i označivano gramatičko nazivlje. Hrvatsko gramatičko nazivlje ispisivano je i iz četiriju priručnika koji nisu bili obuhvaćeni označivanjem: Josip Matijević, *Pomum granatum* (1771), Tomo Mikloušić, *Syllabus vocabulorum Grammaticae Emmanuelis Alvares, in Croaticam linguam conversorum* (1796), Antun Rožić, *Kratko naputjenje vu kruto hasnoviteh i zevsema potrebnih temeljih dijačkoga jezika* (1820), Antun Rožić, *Prvi temelji dijačkoga jezika za početnike vu domorodnom jeziku* (1821) te iz gramatike Josipa Matijevića *Horvacka gramatika oder kroatische Sprachlehre* (1810), koja nije bila obuhvaćena projektnim planom. (<https://retrogram.jezik.hr/nazivlje/>).

Nisu sve gramatike pisane hrvatskim jezikom niti su sve gramatike hrvatskoga jezika. Hrvatske gramatike sa stranim metajezikom sadržavaju obilnu hrvatsku građu u sklopnidbenim paradigmama, paradigmama sprezanja i hrvatskim primjerima. Gramatike stranih jezika (talijanskoga, latinskoga, njemačkoga) zbroju hrvatskih gramatika pridružuju odlomci i primjeri na hrvatskom te hrvatski kao metajezik (Horvat 2020: 635). Da bi se tako različite gramatike mogle svesti na zajedničku strukturu, što je bio preduvjet za označivanje, morale su biti transkribirane suvremenim slovopisom (ako su pisane hrvatskim jezikom i starom grafijom) ili prevedene na hrvatski jezik (ako su pisane stranim jezikom). Zato govorimo o označivanju transkribiranoga ili prevedenoga teksta odabranih hrvatskih dopreporodnih gramatika (usp. Horvat i Perić Gavrančić 2023: 137).

Rad je od samih početaka bio obilježen dvama glavnim izazovima. Prvi se izazov odnosio na spomenuto svođenje različitih gramatika na zajedničku strukturu potrebnu za jednoznačno označivanje, a drugi je uključivao osmišljavanje modela označivanja gramatika jer nije postojao repozitorij koji bi sadržavao pretražive digitalizirane gramatike ni model koji bi se na njih mogao primijeniti. Svako digitalno izdanje sadržava zaglavlje i glavni tekst, a sama izrada digitalnoga izdanja odvijala se u tri glavne faze. Prva je faza uključivala provjeru i pripremu transkripcija/prijevoda i faksimila, analizu strukture svake gramatike, uspostavu smjernica za označivanje i osmišljavanje TEI sheme s oznakama te izradu zaglavlja digitalnih izdanja. Poznato je, primjerice, da je Bartol Kašić prvu hrvatsku gramatiku sastavio na latinskom jeziku i prema modelu latinske gramatike, što je rezultiralo nekim nesprenim rješenjima zbog nemogućnosti potpunoga

uklapanja hrvatskih oblika u latinski gramatički nacrt. To je osobito došlo do izražaja u prilagodbi padežnoga sustava i u opisu glagolskih oblika zbog neprepoznavanja nekih jezičnih kategorija karakterističnih za jezik koji se opisuje ili zbog unošenja nekih novih kategorija koje opisani jezik ne poznaje (Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković 2023: 308). Stoga je analiza dubinske strukture svake gramatike bila iznimno važan i zahtjevan proces jer je bilo potrebno jednoznačno odlučiti kako će određeni oblici biti označeni.³

Zaglavlje svake digitalizirane gramatike daje podatke o izdanju, predlošku/izvoru, financiranju, naslovu gramatike u prijevodu/transkripciji i u izvornome zapisu, podatke o autoru gramatike i o samoj gramatici, podatke o projektu, voditelju projekta i suradnicima te o osobitostima transkripcije/prijevoda i samoga označivanja. Podatci se donose na hrvatskome i na engleskome jeziku, što se može vidjeti na slikama.

```
<seriesStmt>
  <title xml:lang="hr" type="main">Digitalna biblioteka</title>
  <title xml:lang="hr" type="sub">Hrvatske dopreporodne gramatike</title>
  <title xml:lang="en" type="main">Digital library</title>
  <title xml:lang="en" type="sub">Croatian pre-standard grammars</title>
  <respStmt xml:lang="hr">
    <resp>izdavač</resp>
    <name>Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje</name>
  </respStmt>
  <respStmt xml:lang="en">
    <resp>publisher</resp>
    <name>Institute of Croatian Language and Linguistics</name>
  </respStmt>
</seriesStmt>
```

Slika 1. Iz zaglavlja digitalnoga izdanja – podatci o biblioteci

<note xml:lang="hr" type="gramDesc">U priručniku *Uvod u latinsko riči slaganje s nikima nimačkog jezika bližkama za korist slovinskih mladića* opisana je gramatička struktura latinskoga jezika. To je prva latinska gramatika pisana u potpunosti hrvatskim metajezikom, stoga ona predstavlja zaokret u odnosu na prethodnu tradiciju latinske gramatikografije. U Lanosovićevoj su gramatici, za razliku od priručnika njegovih prethodnika (Babića i Šitovića) u kojima je glavnina teksta pisana latinskim, sva pravila, objašnjenja, definicije drugi dijelovi gramatičkoga metateksta pisani hrvatskim jezikom, stoga ona predstavlja važan izvor hrvatskoga dopreporodnoga jezikoslovnog nazivlja. </note>

<note xml:lang="en" type="gramDesc">Lanosović's handbook *An introduction to Latin language* is primarily a description of Latin language grammatical structure, but at the same time it is the first Latin grammar book written entirely in the Croatian metatext and therefore represents an important source of the Croatian linguistic terminology in the pre-standard period of the Croatian language history. </note>

Slika 2. Iz zaglavlja digitalnoga izdanja – podatci o gramatici Marijana Lanosovića

³ O tome više Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković 2023. te Horvat i Mihaljević 2024.

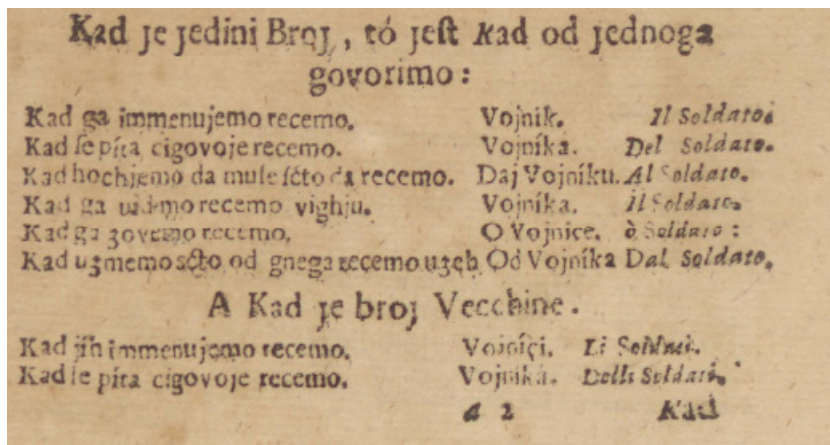
```

<sourceDesc>
  <biblFull>
    <titleStmt>
      <title xml:lang="hr" type="main">Uvod u latinsko ricsih slaganje s'nikkima
nimalcskog jezika bilixkama</title>
      <title xml:lang="hr" type="sub">za korist Slovinskih mladichah sloxen po O. F.
Marianu Lanossovichu Red. M. B. od Obslux. Deroxave S. Ivan. Kapistrana Mudroznanstva jurve
Shtiocu. a sadanjemu u Kraljevskoj Ucsionici Ossicskoj za vrime Ucsitelju.</title>
    <author>
      <persName xml:lang="hr" corresp="#mlanosovic">
        <forename>Marian</forename>
        <surname>Lanossovich</surname>
      </persName>
    </author>
    </titleStmt>
    <editionStmt>
      <edition>PERVI DIO.</edition>
    </editionStmt>
    <publicationStmt>
      <publisher>SA SLOVIH IVAN. MARTINA DIWALT.</publisher>
      <pubPlace xml:id="osijek">U OSSIKU</pubPlace>
      <date when="1776">GODINE MDCCLXXVI.</date>
      <authority>S' dopushtenjem Starjih.</authority>
    </publicationStmt>
  </biblFull>
</sourceDesc>

```

Slika 3. Iz zaglavlja digitalnoga izdanja – latinska gramatika Marijana Lanosovića: naslov i autor gramatike, izdavač, mjesto i godina izdanja u izvornome zapisu

Glavni tekst svakoga digitalnog izdanja čini tekst transkripcije ili prijevoda gramatike u formatu XML s oznakama paradigma i nazivlja. Stoga se u drugoj fazi pristupilo prenošenju teksta gramatika u format XML i označivanju segmenata morfoloških paradigma promjenjivih vrsta riječi TEI oznakama, definiranju standardnojezičnih hiperonima za pretraživanje te provjeri i testiranju postojećih rješenja. “Označivale su se dvije skupine: primjeri paradigma u svim gramatikama i nazivlje u gramatikama pisanim hrvatskim jezikom. Oznake su izrađene prema smjernicama TEI-ja [...] za humanističke znanosti, unificirane su za sve gramatike i svedene na zajedničku strukturu” (Horvat i Mihaljević 2024: 328). Način označivanja osmišljen je i izrađen u sklopu projekta RETROGRAM jer, kao što je rečeno, nije postojala TEI shema za označivanje gramatika, a označivanje su ručno obavljali suradnici na projektu. Budući da TEI smjernice nemaju poseban modul za označivanje gramatika, prilagođen je postojeći modul za označivanje rječnika, dogovorene su i utvrđene obvezatne i neobvezatne informacije, koje su označivane za svaku vrstu riječi, te je razvijena prilagođena shema prema TEI-ju, tj. baza za razvoj modula za gramatike (usp. Bago 2022: 237). Tako su, primjerice, obvezatne informacije za imenice vrsta riječi, vrsta imenice, rod, broj, padež, sklonidba, a neobvezatna je informacija živost.



Kad je jedini broj, to jest kad od jednoga govorimo:

Kad ga imenujemo, rečemo	vojnik	il soldato
Kad se pita čigovo je, rečemo	vojnika	del soldato
Kad hoćemo da mu se što da, rečemo	daj vojniku	al soldato
Kad ga vidimo, rečemo vidu	vojnika	il soldato
Kad ga zovemo, rečemo	o, vojnice	ò soldato
Kad uzmemo što od njega, rečemo uzeh	od vojnika	dal soldato

A kad je broj većine:

Kad jih imenujemo, rečemo	vojnici	li soldati
Kad se pita čigovo je, rečemo	vojnika	delli soldati

<p>Kad je <term corresp="#jednina">jedini broj</term>, to jest kad od jednoga govorimo:</p>

<p>Kad ga imenujemo, rečemo

<form type="inflectedForm" xml:lang="hr">

<orth>vojnik</orth>

<gramGrp>

<gram type="pos" corresp="#imenica"/>

<gram type="nounType" corresp="#I_opca"/>

<gram type="gender" corresp="#muski"/>

<gram type="number" corresp="#jednina"/>

<gram type="case" corresp="#nominativ"/>

<gram type="inflectionType" corresp="#I_a_sklonidba"/>

<gram type="animacy" corresp="#I_zivo"/>

</gramGrp>

</form>

il soldato</p>

Slike 4., 5. i 6. Jakov Mikalja, Gramatika talijanska ukratko – primjer slike izvornika, transkripcije u formatu XML te označenoga naziva jedini broj i imenice vojnik u N jd.

U posljednjoj je fazi izrađeno tehničko programsko rješenje za povezivanje dokumenata u TEI-ju sa sučeljem i za povezivanje označenih dijelova teksta s faksimilima gramatika, izrađeno je kazalo hrvatskoga dopreporodnog gramatičkog nazivlja i uspostavljen *Portal hrvatskih gramatika do ilirizma* s mogućnošću pretraživanja gramatika (iscrpno o tome Horvat i Mihaljević 2024: 336–342). Nazivi su okupljeni pod standardnojezičnim hiperonimima s kraticom gramatike u kojoj se nalaze (npr. **množina**: broj većine Mik., broj mlogostruki Tad., broj veći ili višestavni, većestavno Lan.). Portal sadržava slike izvornika dvanaest gramatika s metapodacima o gramatikama, dok je tekstnim digitalnim izdanjem predstavljeno osam gramatika. Pritiskom na svaku gramatiku dobivaju se metapodatci o gramatikama te osnovni podatci o projektu *RETROGRAM*. Stranice transkripcija ili prijevoda gramatika povezane su s pripadajućim slikama izvornoga teksta (faksimilima), a pretraživanje označenih morfoloških paradigma i nazivlja dobiva se pritiskom na oznaku *Tražilica*. Na naslovnoj stranici *Portala* nalaze se upute za korištenje (Slika 7):

Gramatike se mogu listati i čitati. Pritiskom miša na svaku gramatiku dobivaju se metapodatci o gramatikama (oznaka *i*, *Informacije*) te osnovni podatci o projektu (oznaka .

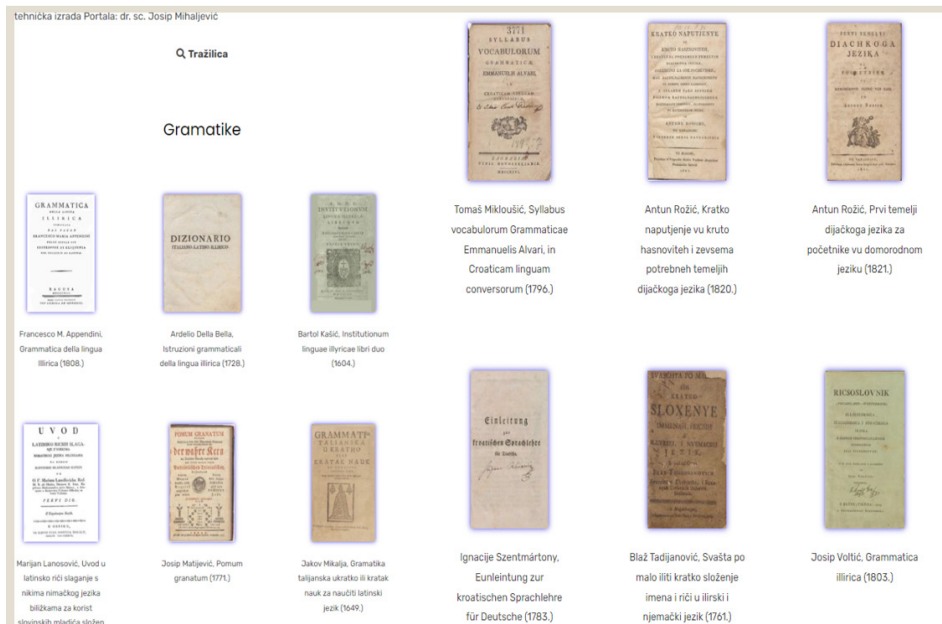
Stranice prijevoda ili transkripcija gramatika povezane su s pripadajućim slikama izvornoga teksta (faksimilima) pritiskom na oznaku , *Tekst*. Slike izvornika (faksimila) nastale su suradnjom s Nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom u Zagrebu.

Pritiskom na oznaku  *Stranice* moguće je dobiti pregled svih slika izvornoga teksta (faksimila).

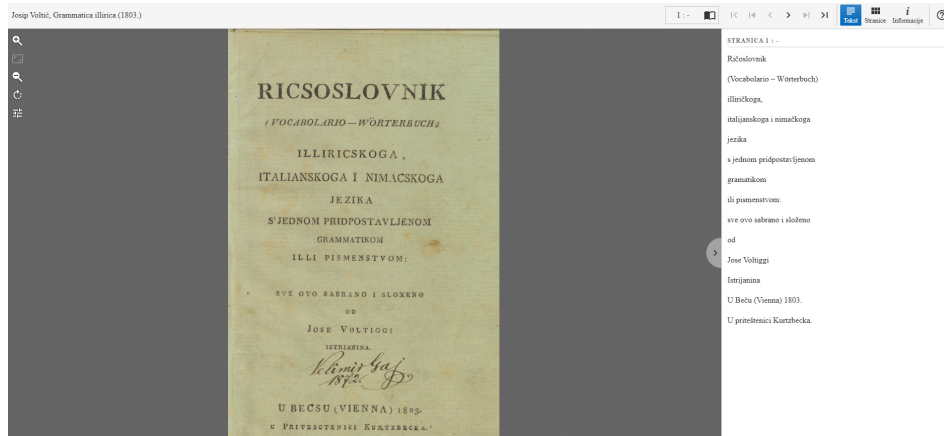
Pretraživanje označenih morfoloških paradigma i nazivlja dobiva se pritiskom na oznaku  *Tražilica* ispod ovoga uvodnika.

Pretraživanje označenih morfoloških paradigma unutar *Tražilice* dobiva se pritiskom na oznaku *vrsta riječi*, a pretraživanje naziva, okupljenih pod standardnojezičnim hiperonimom, pritiskom na oznaku *vrsta naziva*. Izvori rezultata dobivenih pretragom mogu se vidjeti pritiskom na *i* kod svakoga pojedinačnog rezultata.

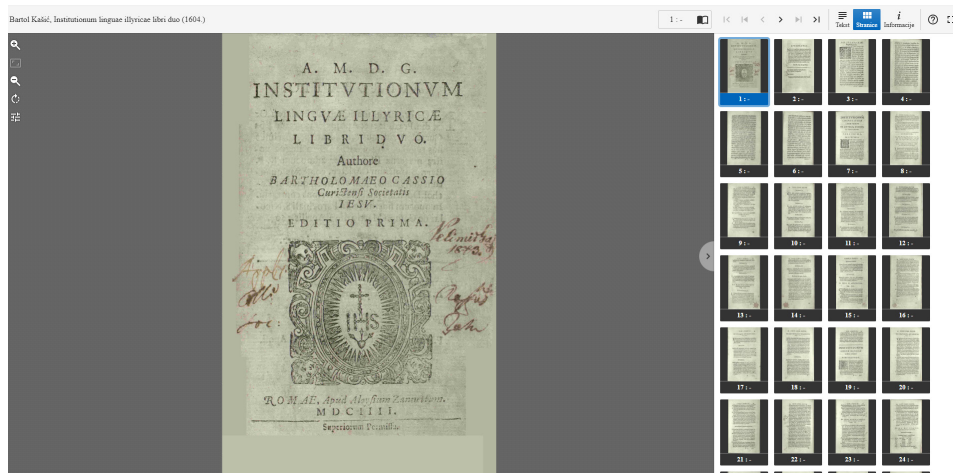
Slika 7.



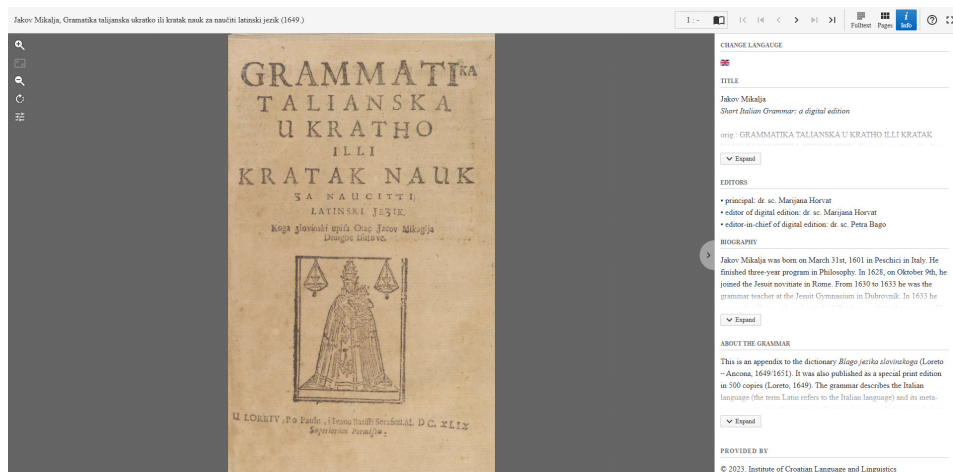
Slika 8. Prikaz gramatika u izborniku Portal hrvatskih gramatika do ilirizma



Slika 9. Prikaz povezivanja slike izvornika (faksimila) s pripadajućom transkribiranom stranicom



Slika 10. Prikaz mogućnosti listanja i čitanja slika izvornika (faksimila)



Slika 11. Prikaz metapodataka o gramatici na engleskome jeziku

RETROGRAM

vrsta riječi: glagol vrsta glagola: pomoćni vrijeme: glagolska vremena: lice: prvo broj: jednina

rod: glagolski način: infinitiv: glagolski prilog: glagolski pridjev:

glagolsko stanje:

jesam	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
bijah	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
bih	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
biti ću	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ

Francesco M. Appendini, Grammatica della lingua illirica (1808.)

Slika 14.

RETROGRAM

vrsta riječi: glagol vrsta glagola: glavni vrijeme: sadašnje glagolska vremena: prezent lice: prvo broj: množina

rod: glagolski način: infinitiv: glagolski prilog: glagolski pridjev:

glagolsko stanje: gramatika:

čujemo	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
čutimo	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
dižemo	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
imamo	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
imamo	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ
imamo	ⓘ	ⓘ	ⓘ	ⓘ

dignemo ✕

Vrsta riječi: glagol
 Vrsta glagola: glavni
 Broj: množina
 Lice: prvo
 Vrijeme: sadašnje
 Glagolsko vrijeme: prezent
 Glagolsko stanje: aktiv
 Gramatika: Francesco M. Appendini, Grammatica della lingua illirica (1808.)
 Stranica: 111

zatvori

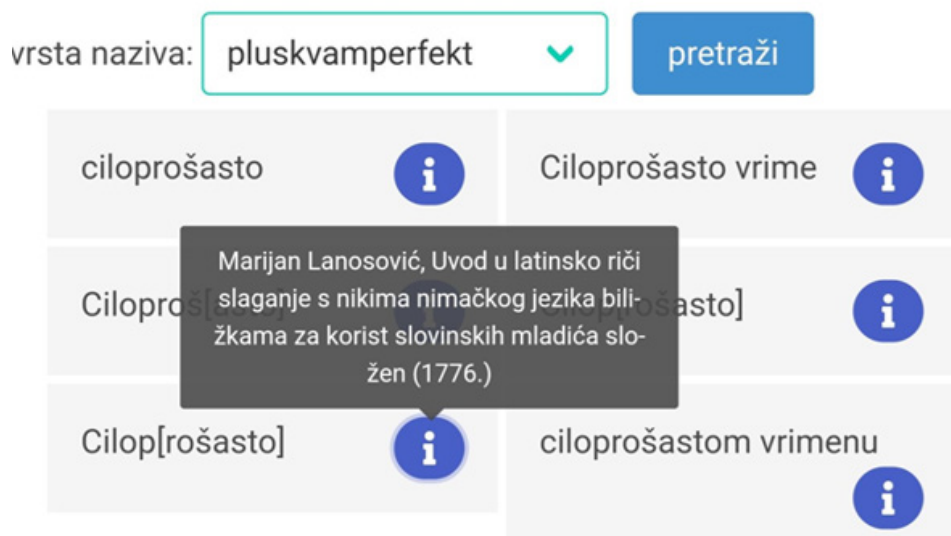
Slika 15.

Također je u infoprozoru dodana i mogućnost da se otvori stranica gramatike unutar sustava za listanje na stranicama *Portala* na kojima se može vidjeti primjer u kontekstu (Horvat i Mihaljević 2024: 342).

Slike 16. i 17. ilustriraju pretraživanje naziva.



Slika 16.



Slika 17.

3. Portal nakon završetka projekta RETROGRAM

Portal hrvatskih gramatika do ilirizma nalazi se na stranici projekta RETROGRAM (<https://retrogram.jezik.hr/portal-hrvatskih-gramatika-do-ilirizma/>). Uz njega se na projektnim stranicama nalazi i cjelovit pregled rada na projektu, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa *Hrvatske dopreporodne gramatike u europskome kontekstu* te popis dopreporodnoga gramatičkog nazivlja. S obzirom na to da je *Portal* zamišljen za trajni rast i razvoj, nakon završetka projekta RETROGRAM rad je od početka 2024. nastavljen u sklopu novoga institutskog projekta *Razvoj i primjena modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova (MONOGRAF)* (<https://monograf.jezik.hr/>).

jezik.hr/), koji financira Europska unija – NextGenerationEU, a od početka 2025. i u sklopu internoga institutskog projekta *Portal hrvatskih gramatika* (<https://retrogram.jezik.hr/portal-hrvatskih-gramatika/>). Na projektu *MONOGRAF* radi se na digitaliziranju starih latiničkih tiskanih tekstova s ciljem dobivanja računalno pretraživoga teksta. Za projekt je najvažnije da su pouzdano digitalizirana slova jer je njegov infrastrukturni cilj stvaranje elektroničkoga korpusa, koji će se pretraživati upitima unesenima današnjim standardnim slovopisom, a kao rezultat dobivat će se riječi zapisane izvornom latiničnom grafijom.⁴ U tome smislu već je digitalizirana i pripremljena za označivanje *Nova ričoslovica ilirička* (1812.) Šime Starčevića. Novi projekt *Portal hrvatskih gramatika* korpus proširuje gramatikama iz ostalih razdoblja hrvatskoga jezika, konkretno u prvome trogodišnjem razdoblju jednom ilirskom gramatikom, jednom gramatikom zagrebačke filološke škole, jednom gramatikom priklonjenom Karadžić-Daničićevim utjecajima te jednom gramatikom suvremenoga hrvatskog standardnog jezika. Dopunit će se i postojeća baza hrvatskoga povijesnog gramatičkog nazivlja.

4. Zaključno slovo

Portal hrvatskih gramatika do ilirizma središnji je rezultat rada na projektu *RETROGRAM* (HRZZ IP-2018-01-3585 i Institut za hrvatski jezik, 25. studenoga 2019. – 24. studenoga 2023.). Njime je hrvatska filologija, među ostalim, dobila digitalizirane te u sklopu morfoloških paradigma promjenjivih vrsta riječi i morfološkoga nazivlja pretražive odabrane dopreporodne gramatike. *Portal* je otvorena pristupa, omogućuje različita istraživanja, posebice komparativna i terminološka, i ne samo kroatistička, a pridonosi i očuvanju navedene građe i baštine. Tijekom rada na projektu razvijen je model označivanja gramatika koji je moguće nadograđivati za pretraživanje ostalih gramatičkih područja i kategorija te primijeniti na druge jezike, a ne samo na hrvatski.

Literatura

- Bago, Petra (2015), "Označavanje natuknice u della Bellinu rječniku i povezivanje autora izvora citata s vanjskim resursima", *Studia lexicographica*, 8/2, 77–102.
- Bago, Petra (2022), "Progress of the RETROGRAM Project: Developing a TEI-like Model for Croatian Grammars Books before Illyrism", u: Darja Fišer i Tomaž Erjavec, ur., *Proceedings of the Conference on Language Technologies and Digital Humanities*, 235–238, Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana
- Barbarić, Vuk-Tadija (2023), "Nova ričoslovica ilirička između dvaju projekata", u: Marijana Horvat, ur., *Hrvatske dopreporodne gramatike u europskome kontekstu. Zbornik radova*, 17–26, Institut za hrvatski jezik, Zagreb

⁴ Više Barbarić i Horvat 2024: 380–381.

- Barbarić, Vuk-Tadija, Marijana Horvat (2024), "Od protestantskih *Proroka* (1564.) preko Jagićeva (1897.) i Arapovićeve (2002.) izdanja do digitalnoga doba", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 35, 377–387.
- Horvat, Marijana (2020), "Istraživanje povijesti hrvatskoga jezika u digitalno doba", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 46/2, 635–643.
- Horvat, Marijana, Josip Mihaljević (2024), "Portal hrvatskih gramatika do ilirizma – model izrade i primjena višerazinskoga označivanja", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 50/2, 321–345.
- Horvat, Marijana, Martina Kramarić (2021), "Retro-Digitization of Croatian Pre-Standard Grammars", *Athens Journal of Philology*, 8/4, 297–310.
- Horvat, Marijana, Martina Kramarić, Ana Mihaljević (2024), "Challenges in the Process of Retro-Digitisation of Croatian Grammar Books before Illyrism", u: Javier Martín Arista i Ana Elvira Ojanguren López, ur., *Structuring Lexical Data and Digitising Dictionaries. Grammatical Theory, Language Processing and Databases in Historical Linguistics. Series: Language and Computers. Volume 85*, 63–94, Brill, Leiden
- Horvat, Marijana, Sanja Perić Gavrančić (2023), "On Historical-Grammatical Terminology in the RETROGRAM Project", *Collegium Antropologicum*, 47/2, 137–144.
- Horvat, Marijana, Sanja Perić Gavrančić (2025), "O povijesnome gramatičkom nazivlju na Portalu hrvatskih gramatika do ilirizma", *Hrvatski jezik. Znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, 12/1, 25–29.
- Mihaljević, Ana, Sanja Perić Gavrančić, Tamara Tvrtković (2023), "Što su ablativ, konjunktiv i gerund u hrvatskome jeziku? – prilagodba latinskih gramatičkih kategorija opisu hrvatskoga jezika u dopreporodnim gramatikama", u: Marijana Horvat, ur., *Hrvatske dopreporodne gramatike u europskome kontekstu. Zbornik radova*, 303–332, Institut za hrvatski jezik, Zagreb

Lana Hudeček i Milica Mihaljević: Hrvatska opća jednojezična leksikografija u 21. stoljeću¹

U radu se prikazuju tijekovi u hrvatskoj općoj jednojezičnoj leksikografiji u 21. stoljeću. Donose se osnovni kriteriji za razgraničenje rječnika te navodi pregled općih jednojezičnih rječnika hrvatskoga jezika u 21. stoljeću. Prikazuju se ovi rječnici: *Hrvatski enciklopedijski rječnik* skupine autora objavljen 2002., *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* Vladimira Anića (priredila Ljiljana Jojić) objavljen 2003., 2006. i 2009. godine, *Hrvatski jezični portal* (zajednički projekt nakladničke kuće Znanje i Srca) dostupan od 2006., *Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika* objavljen 2008., *Školski rječnik hrvatskoga jezika* objavljen 2012. te *Veliki rječnik hrvatskoga standardnoga jezika* objavljen 2015. Posebno će se prikazati *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, koji se od 2017. godine izrađuje u Institutu za hrvatski jezik. Poticaj za pokretanje projekta *Mrežnik* u prvome je redu bila činjenica da je Hrvatska 2016. godine, u vrijeme prijave projekta na natječaj Hrvatske zaklade za znanost, još uvijek bila jedna od zemalja koje nisu imale mrežni rječnik svojega nacionalnog jezika sastavljen prema pravilima suvremene e-leksikografije. Glavni cilj na početku projekta bio je i ostao izraditi opći jednojezični e-rječnik hrvatskoga jezika koji je: besplatno dostupan na mreži, korpusno utemeljen, hipertekstni, pretraživ, normativno-deskriptivni, tromodulni (modul za odrasle izvorne govornike hrvatskoga, modul za školsku djecu i modul za neizvorne govornike) te sastavljen na temelju suvremenih rezultata e-leksikografije i računalne lingvistike. Na temelju modula za neizvorne govornike objavljen je 2025. godine *Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika*, o kojemu će također biti riječi u ovome radu. Dodatni je cilj bio da *Mrežnik* bude središnje mjesto susreta postojećih jezičnih izvora Instituta za hrvatski jezik i svih jezičnih izvora nastalih u okviru projekta. *Mrežnik* je zamišljen kao dinamičan rječnik koji će se dalje sastavljati i uređivati i nakon završetka četverogodišnjega razdoblja (2024. – 2027.) u kojemu se trenutačno provodi kao projekt koji financira Europska unija u sklopu programa NextGeneration EU jer je riječ o dugoročnome projektu Instituta za hrvatski jezik.

Ključne riječi: e-leksikografija, jednojezična leksikografija, *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*.

¹ Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Hrvatski mrežni rječnik (Mrežnik) – 2. faza*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorne su samo autorice te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

Croatian General Monolingual Lexicography in the 21st century

The paper presents the trends in Croatian general monolingual lexicography in the 21st century. It outlines the basic criteria for dictionary delimitation and provides an overview of general monolingual dictionaries of the Croatian language in the 21st century. The following dictionaries are presented: *Hrvatski enciklopedijski rječnik* [Croatian Encyclopedic Dictionary] by a group of authors, published in 2002; *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* [Great Dictionary of the Croatian Language] by Vladimir Anić (edited by Ljiljana Jojić), published in 2003, 2006, and 2009; *Hrvatski jezični portal* [Croatian Language Portal] (a joint project by the Znanje publishing house and Srce), available since 2006; *Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika* [First School Dictionary of the Croatian Language], published in 2008; *Školski rječnik hrvatskoga jezika* [School Dictionary of the Croatian Language], published in 2012; and *Veliki rječnik hrvatskoga standardnoga jezika* [Great Dictionary of the Croatian Standard Language], published in 2015. Special attention will be given to the *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik* [Croatian Web Dictionary – Mrežnik], which has been compiled at the *Institut za hrvatski jezik* [Institute for the Croatian Language] since 2017. The primary impetus for launching the *Mrežnik* project was the fact that in 2016, at the time of applying for the Croatian Science Foundation grant, Croatia was still one of the countries lacking a web dictionary of its national language compiled according to the principles of modern e-lexicography. The main goal at the beginning of the project was, and remains, to create a general monolingual e-dictionary of the Croatian language that is: freely available online, corpus-based, hypertextual, searchable, normative-descriptive, three-modular (a module for adult native speakers of Croatian, a module for schoolchildren, and a module for non-native speakers), and compiled based on the contemporary results of e-lexicography and computational linguistics. Based on the module for non-native speakers, the *Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika* [Dictionary for Heritage and Non-Native Speakers of the Croatian Language] was published in 2025, which will also be discussed in this paper. An additional goal was for *Mrežnik* to serve as the central meeting point for existing language resources of the Institute for the Croatian Language and all language resources created within the project. *Mrežnik* is conceived as a dynamic dictionary that will continue to be compiled and edited even after the end of the four-year period (2024–2027) during which it is currently being implemented as a project funded by the European Union under the NextGeneration EU program, as it is a long-term project of the Institute for the Croatian Language.

Key words: e-lexicography, monolingual lexicography, *Croatian Web Dictionary – Mrežnik*.

1. Uvod

Krajem dvadesetoga stoljeća hrvatska leksikografija doživljava znatan zamah, koji se osobito ubrzao nakon što je Hrvatska 1991. godine postala samostalna i suverena država. Taj zamah ogleda se u izlasku brojnih leksikografskih djela. Povoljan trend u izdavanju rječnika i enciklopedija nastavio se i u 21. stoljeću, što omogućuje zaključak da je suvremena hrvatska leksikografija izrazito dinamična i bogata, a standardi se leksikografske obrade neprekidno podižu (Kovačević, Lewis 2022: 271). Tomu je bitno pridonio razvoj leksikografskih računalnih alata, korpusne lingvistike i e-leksikografije. U 6. knjizi *Povijesti hrvatskoga jezika – 20. stoljeće – drugi dio* Bernardina Petrović u poglavlju *Hrvatski dvojezični i višejezični rječnici u 20. stoljeću* (2019: 49–90) prikazuje razvoj dvojezične i višejezične leksikografije u Hrvatskoj u 20. stoljeću, a Marko Samardžija u poglavlju *Jednojezični rječnici hrvatskoga jezika u 20. stoljeću* opisuje razvoj jednojezične leksikografije. Poglavlje Marka Samardžije (2019b: 9–48) završava opisom *Rječnika hrvatskoga jezika* urednika Jure Šonje objavljena posljednje godine 20. stoljeća. Marko Samardžija također opisuje Anićev *Rječnik hrvatskoga jezika* objavljen 1991. (prvo izdanje), 1994. (drugo izdanje) i 1998. (treće izdanje). Taj je rječnik relevantan i za ovu temu jer je u 21. stoljeću objavljeno njegovo novo, prošireno izdanje 2003., 2006. i 2009. godine te jer je Anićev rječnik poslužio kao temelj za *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, *Hrvatski jezični portal* i *Veliki rječnik hrvatskoga standardnoga jezika* objavljene u 21. stoljeću. Kristina Štrkalj Despot i Christine Möhrs (2015.) pišu o razvoju hrvatske e-leksikografije u radu *Pogled u e-leksikografiju*.

Kovačević i Lewis ističu da se zapaženija leksikografska djelatnost u Hrvatskoj odvija u nekoliko ključnih državnih znanstvenih i stručnih institucija, među kojima su Institut za hrvatski jezik, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska i Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od privatnih nakladničkih kuća izdvajaju Školsku knjigu te Nakladni zavod "Globus". Kad govorimo o jednojezičnoj leksikografiji, tomu svakako treba dodati i Novi Liber i Znanje.

Budući da je tema ovoga rada hrvatska opća jednojezična leksikografija, na početku rada navest ćemo nekoliko kriterija podjele rječnika kako bismo opće rječnike razgraničili od posebnih, a jednojezične od dvojezičnih i višejezičnih te kako bismo s pomoću istih kriterija analizirali opće hrvatske jednojezične rječnike u 21. stoljeću. Tema je rada samo jezična (rječnička) leksikografija, a ne predmetna (enciklopedijska) leksikografija.

2. Kriteriji podjele rječnika – granice jednojezične opće jezične leksikografije

Rezultat su opće jezične leksikografije opći rječnici, a posebne leksikografije posebni rječnici. Stoga se kriteriji podjele rječnika podudaraju s kriterijima podjele leksikografije. U Tablici 1. unose se kriteriji podjele te nazivi i definicije. Polazište je za oblikovanje

definicija *Rječnik jezikoslovnoga nazivlja* (2024.), ali su za potrebe ovoga rada neke definicije dodane ili dorađene. Podjela rječnika prikazana je u Tablici 1.

Tablica 1. *Podjela rječnika*

kriterij podjele	vrsta rječnika		
s obzirom na riječi koje se unose	opći rječnik rječnik opisuje riječi koje pripadaju općemu leksiku pojedinoga jezika te nazive pojedinih struka koji su prošireni u općoj uporabi	posebni rječnik rječnik koji opisuje riječi i izraze koji pripadaju ograničenom području uporabe pojedinoga jezika	
s obzirom na broj jezika	jednojezični rječnik rječnik koji je isključivo pisan jednim jezikom	dvojezični rječnik rječnik koji uz natuknicu donosi istovrijednice na stranome jeziku	višejezični rječnik rječnik koji uz natuknicu donosi istovrijednice na više stranih jezika ²

U vezi s razgraničenjem općih i posebnih rječnika postavljaju se ova pitanja:

1. Je li rječnik koji je namijenjen djeci, učenicima ili studentima, odnosno rječnik namijenjen nasljednim i neizvornim govornicima opći ili posebni rječnik?

Takav rječnik obuhvaća riječi koje pripadaju općemu leksiku i najčešće nazive. Međutim, odabir je riječi i pristup prilagođen određenoj dobnoj skupini odnosno skupini koja tek usvaja hrvatski jezik. Rječnici mogu biti opći i posebni (s obzirom na korisnike i pristup) te opći (općejezični) i posebni (posebnojezični (s obzirom na obuhvaćeni vokabular)). Za potrebe ovoga rada i u skladu s navedenom definicijom te ćemo rječnike svrstati u opće rječnike i opisat ćemo ih u ovome radu.

3. Je li pravopisni rječnik opći ili posebni rječnik?

Pravopisni rječnik obuhvaća opće riječi standardnoga jezika, ali samo one s kojima je povezan koji pravopisni problem, pa se u njemu neće nalaziti ni neke najčešće riječi kao *stol*, *krevet*, *haljina* i *kuhinja*. Stoga ćemo pravopisne rječnike smatrati posebnim rječnicima i nećemo ih obrađivati u ovome radu.

4. Je li odostražni rječnik³ opći ili posebni rječnik?

Ako je odostražni rječnik nastao, primjerice, na temelju terminološkoga rječnika, jasno je da je on posebni rječnik, međutim, ako se odostražni rječnik temelji na općemu jednojezičnom rječniku, pitanje je pripada li on općoj ili posebnoj leksikografiji. Za potrebe ovoga rada takve rječnike uključit ćemo u posebne rječnike i nećemo dalje obrađivati u ovome radu.⁴

² Višejezični rječnici dijele se na trojezične, četverojezične, petojezične itd. rječnike.

³ Rječnik u kojemu su riječi abecedirane od kraja riječi.

⁴ Na stranici projekta *Muško i žensko u hrvatskome jeziku* (<http://ihjj.hr/projekt/musko-i-zenskou-hrvatsko-me-jeziku/72/>) nalazi se demo inačica odostražnoga rječnika utemeljena na *Školskome rječniku hrvatskoga jezika* i demo inačica odostražnoga rječnika mocijskih parnjaka. Odostražni rječnici izrađeni su i na projektima *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje* (<https://jena.jezik.hr/wp-content/odostražni-jena/>) i *Hrvatski mrežni rječnik*

Postavlja se i pitanje razgraničenja jednojezičnih, dvojezičnih i višejezičnih rječnika. To je pitanje povezano s dvama značenjima naziva *dvojezični rječnik* i *višejezični rječnik*:

1. uža definicija: Dvojezični odnosno višejezični rječnik rječnik je u kojemu su rječnički članci na dva ili više jezika, obrada je na tim jezicima potpuno podudarna, a jezici su ravnopravni.
2. šira definicija: Dvojezični odnosno višejezični rječnik rječnik je u kojem se samo natuknice prevode na dva ili više jezika.

Podjela rječnika prema broju jezika prikazana je u Tablici 2.

Tablica 2. *Podjela rječnika s obzirom na broj jezika*

jednojezični	dvojezični ⁵		višejezični	
	samo je natuknica na dvama jezicima	cijeli je rječnički članak na dvama jezicima	samo je natuknica na više jezika	cijeli je rječnički članak na više jezika

Pitanje je smatra li se rječnik u kojemu se samo natuknice prevode na strane jezike, npr. *Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika* (2025.), jednojezičnim rječnikom (jer je on objasnidbeni rječnik koji ima potpuni rječnički članak kao jednojezični rječnik) ili višejezičnim rječnikom. U ovome radu takav ćemo rječnik smatrati i jednojezičnim objasnidbenim i višejezičnim prijevodnim rječnikom te će se prikazati u daljnjemu radu.

3. Kriteriji podjele općih jednojezičnih rječnika

U Tablici 3. navodi se podjela općih jednojezičnih rječnika prema kriterijima koji su relevantni za daljnju analizu u ovome radu. Definicije se navode u slučaju da smatramo da iz naziva značenje nije posve jasno.

Tablica 3. *Podjela općih jednojezičnih rječnika*

kriterij podjele	Rječnik	
odnos prema normi	normativni rječnik koji opisuje riječi koje se smatraju pravilnima u standardnome jeziku, a ostale riječi upućuje na pravilne riječi ili ih označuje odgovarajućim odrednicama	deskriptivni rječnik koji opisuje riječi bez obzira na njihov normativni status u standardnome jeziku

– *Mrežnik* (<https://rjecnik.hr/mreznik/wp-content/odostrazni/>). Ti su odostražni rječnici jednojezični, suvremeni i korpusno utemeljeni. Više o hrvatskim odostražnim rječnicima vidi u Mihaljević, J. 2024a: 593–602.

⁵ Dvojezični i višejezični rječnici nazivaju se prijevodnim rječnicima.

kriterij podjele	Rječnik				
obrada rječničkoga članka	objasnidbeni rječnik u kojemu se značenje natuknice određuje s pomoću definicije			prijevodni rječnik u kojemu se značenje natuknice određuje s pomoću istovrijednica	
dostupnost rječnika	Besplatan			naplaćuje se	
oblik objave	Knjiga		digitalni nosač		internet
izvorni oblik objave	u tiskanu obliku		elektronički rječnik objavljen na samostojećemu računalu		mrežni rječnik objavljen na internetu
multimedijalnost ⁶	bez multimedijjskih sadržaja	s ilustracijama i/ili dijagramima	sa zvučnim zapisima	s videozapisima	igrificirani
odnos prema korpusu	napametni rječnik pri čijoj se izradi autori nisu služili korpusom	korpusno utemeljen rječnik u kojemu se autor služi korpusom, ali može slobodno procijeniti što treba unijeti u rječnik, rječnik može po potrebi dopunjavati i riječima iz drugih izvora te kolokacijama i značenjima koji nisu potvrđeni u korpusu	korpusom oprimjeren rječnik u kojemu se autor služi isključivo korpusom za navođenje primjera	korpusom vođen rječnik u kojemu se autor služi isključivo korpusom, pa se u rječniku nalazi samo ono što se nalazi u korpusu	
poredak natuknica	Abecedni		u tvorbeno-značenjskim grozdovima		

⁶ U ovoj se skupini posebno ističu igrificirani rječnici. Igrificirani je rječnik rječnik koji primjenjuje igrifikacijske elemente koji su ugrađeni u njegovo sučelje i funkcionalnosti. Igrifikacijski element element je preuzet iz igre koji se dodaje u situacije koje nisu igrificirane.

4. Hrvatski opći jednojezični rječnici u 21. stoljeću

Rječnici će se u ovome poglavlju kratko prikazati kronološkim redom objavljivanja prvoga izdanja te oprimjeriti kraćim rječničkim člankom. Rječnici i portali nastali na temelju ranije objavljenih rječnika u 21. stoljeću bit će prikazani uz rječnik iz kojega su izvedeni.

4.1. Hrvatski enciklopedijski rječnik

Hrvatski enciklopedijski rječnik jednojezični je objasnidbeni rječnik objavljen u obliku knjige 2002. u izdanju Novoga Libera. 2004. objavljeno je drugo dopunjeno izdanje u 12 sveščića u suizdavaštvu Novoga Libera i Europapress Holdinga. Glavni su urednici Ljiljana Jojić i Ranko Matasović. Rječnik se temelji na *Rječniku hrvatskoga jezika* Vladimira Anića i *Rječniku stranih riječi* Vladimira Anića i Ive Goldsteina (1999.) te je po pristupu građi deskriptivan. U rječniku je obrađena i bogata onomastička građa. *Hrvatski enciklopedijski rječnik* sadržava 110.000 osnovnih riječi i izvedenica, 47.000 hrvatskih imena i prezimena te 18.000 imena iz zemljopisa, povijesti, mitologije i opće kulture. U uvodu se navodi da su se pri njegovoj izradi autori služili i *Hrvatskim nacionalnim korpusom*. Riječi su u rječniku povezane u tvorbeno-značenjske grozdove, što je vidljivo iz Prikaza 1. Takav je pristup nepregledan i bitno otežava služenje rječnikom.

kozmetika ž (D L -ici) **1.** vještina njegovanja i uljepšavanja kože lica i tijela **2.** sredstva koja služe tome **3. pren. iron.** uljepšavanje čega da bi se prikrili nedostaci // **kozmetičar** m kvalificirana osoba koja se bavi njegovanjem, uklanjanjem estetskih nedostataka lica i tijela bez operativnih zahvata; **kozmetičarka** ž; **kozmetičarski prid.** koji se odnosi na kozmetičare; **kozmetičarski pril.** kao kozmetičar, na način kozmetičara; **kozmetičk[i] prid.** koji se odnosi na kozmetiku Δ ~a **sredstva** različite kreme, masti, ulja i sl. za uljepšavanje i održavanje svježeg i mladenačkog izgleda; **kozmetički pril.** koji se odnosi na kozmetiku ◇ *njem.* Kosmetik ← *fr.* cosmétique ← *grč.* kosmētíkós: koji se odnosi na ukrašavanje, uređivanje ≈ kosmeîn: ukrašavati

Prikaz 1. Rječnički članak u HER-u

Kritički prikaz toga rječnika objavio je Krešimir Blaževac (2002.). U tome prikazu analizira prednosti i nedostatke svrstavanja riječi u tvorbeno-značenjske grozdove te pokazuje u kojoj su se mjeri autori rječnika doista služili *Hrvatskim nacionalnim korpusom*.

4.2. Hrvatski jezični portal

Hrvatski jezični portal (<https://hjp.znanje.hr/>) rječnička je baza otvorena internetskim korisnicima 2006. godine. Budući da je to prvi rječnički portal besplatno dostupan na mreži, postigao je veliku popularnost i korisnici se njime često služe iako obično nisu svjesni toga da to nije normativni nego samo deskriptivni rječnik te da činjenica da se neka riječ nalazi na tome portalu ne dokazuje da ta riječ pripada hrvatskomu standardnom

jeziku. To nije rječnički portal u užemu smislu, nego dinamičan mrežni rječnik hrvatskoga jezika. Riječ je o objasnidbenome rječniku koji nije izvorno pisan za mrežu nego je nastao kao kompilacija nekoliko tiskanih leksikografskih izdanja. Rječnička baza sastoji se od 116.516 natuknica.

Na stanici <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=legenda> navodi se da je rječnička baza *Hrvatskoga jezičnog portala* nastala na temelju ovih rječničkih i leksikografskih izdanja Novoga Libera: *Rječnik hrvatskoga jezika* V. Anić (I. izdanje 1991., II. izdanje 1994. i III. izdanje 1998.), *Pravopis hrvatskoga jezika* V. Anić – J. Silić (2001.), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* V. Anić (2003., priredila Ljiljana Jojić), *Kronologija – Hrvatska, Europa, Svijet* (skupina autora, urednik I. Goldstein, *Rječnik stranih riječi* Anić – Goldstein (I. izdanje 1998., II. izdanje 2000.), *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2003.). Primjer rječničkoga članka u HJP-u prikazan je na Slici 1.

sât¹ (I)

sât¹ (I) m (N mn -i, G sâti)

Izvedeni oblici

Definicija

1. dvadeset i četvrti dio dana (šezdeset minuta)
2. vremenska jedinica nastave, obuke (ob. četrdeset i pet minuta)

Sintagma

Δ *policijski sat* vrijeme nakon kojega ili u okviru kojega je zabranjen izlazak na ulicu

Frazeologija

◇ *davati satove* privatno podučavati;
imati sat 1. imati instrukciju (biti instruiran) 2. imati obvezu držanja školskog sata, nastave;
do kasnih sati do sati koji prethode ponoći;
do sitnih sati do poslije ponoći;
zamijeniti (uzeti) sat za sat zabuniti se i misliti da je npr. sedam sati kad je šest i sl.;
znam, vidim (odmah) koliko je sati znam, vidim (odmah) u čemu je stvar

Onomastika

Slika: Rječnički članak u HJP-u

4.3. Veliki rječnik hrvatskoga jezika

Veliki rječnik hrvatskoga jezika, poznat i pod nazivom *Veliki Anić*, objavljen je 2003., 2006. i 2009. godine u izdanju Novoga Libera. Vladimir Anić objavio je *Rječnik hrvatskoga jezika* 1991., 1994. i 1998. Taj je rječnik nakon autorove smrti 2000. priredila

Ljiljana Jojić služeći se Anićevim rječnicima i Anićevom neobjavljenom građom, ali i dopunjavajući je drugim izvorima. *Rječnik* je abecedni, objavljen u obliku knjiga, ali i na CD-ROM-u. Kao i izvorni Anićevi rječnici i ovaj je rječnik deskriptivan. *Rječnik* ima oko 70.000 natuknica. Dodatak je rječniku i pravopisni priručnik. Primjer rječničkoga članka u *Velikome rječniku hrvatskoga jezika* prikazan je na Prikazu 2.

àtomsk[i prid. 1. koji se odnosi na atome, koji pokreće atomska energija [~a centrala; ~a fizika; ~a jezgra; ~o oružje] 2. *pren.* a. koji je vrlo malen; infinitezimalan b. koji je pun snage Δ ~a **bomba** *vojn.* bomba koja veliku razornu snagu dobiva energijom oslobođenom u fisiji teške atomske jezgre, kao što je uran 235; ~a **energija** energija oslobođena tijekom procesa u atomskoj jezgri; nuklearna energija, *usp.* nuklearni Δ ; ~a **gljiva** vizualni dojam džinovske gljive koji ostavlja eksplozija atomske bombe; ~a **težina (masa)** *fiz.* staro ime za relativnu atomsku masu; ~i **broj** *kem.* broj protona u atomskoj jezgri nekog elementa, redni broj u periodnom sustavu elemenata

Prikaz 2. Rječnički članak iz Anićeva rječnika (2009.)

4.4. Anićev školski rječnik hrvatskoga jezika

Nakladnička kuća Znanje objavila je 2015. godine *Anićev školski rječnik hrvatskoga jezika*. *Rječnik* je namijenjen u prvome redu učenicima osnovnih i srednjih škola. U uvodu *Rječnika* piše da riječi koje ovaj rječnik obrađuje pripadaju najvećim dijelom standardnom jeziku ili se na takve riječi upućuje, ali je u rječnik uvršten i određeni broj riječi koje pripadaju regionalnomu ili razgovornomu registru jezika zbog učestalosti i udomaćenosti u jeziku. Stoga, taj *Rječnik* možemo smatrati deskriptivnim i normativnim rječnikom. *Rječnik* sadržava približno deset i pol tisuća riječi koje se pojavljuju u školskim udžbenicima te oko šest i pol tisuća čestih riječi i riječi koje pripadaju općoj kulturi. U posebnim okvirima uz riječ na koju se odnose nalaze se jezični savjeti.

4.5. Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika

Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika normativni je rječnik namijenjen učenicima od prvoga do trećega razreda osnovne škole. Objavljen je u obliku knjige s DVD-om 2008. godine u izdanju Školske knjige i Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Autori su rječnika Ankica Čilaš Šimpraga, Ljiljana Jojić, Kristian Lewis, a urednice Lana Hudeček i Milica Mihaljević. *Rječnik* sadržava 2.500 natuknica te je strukturom prilagođen korisnicima. U *Rječniku* se u prvome redu nalaze riječi s kojima se djeca susreću u svakodnevnomu životu i čije im je značenje dobro poznato, ali i one koje su im nove i nepoznate, a nalaze se u školskim udžbenicima. Građa je iz školskih udžbenika ručno ispisivana, pa abecedarij prati osnovni leksik za 1. i 2. razred osnovne škole, koji je usklađen s *Hrvatskim nacionalnim obrazovnim standardom*. U rječnik su ušle samo riječi koje pripadaju hrvatskomu standardnom jeziku, a lokalizmi, regionalizmi i žargonizmi nisu uključeni u rječnik. Struktura rječničkoga članka prilagođena je učenicima, pa su značenja opisana rečenicom iza koje slijede primjeri i ilustracije. *Rječnik* je igrificiran jer se na DVD-u nalaze i

igre koje će učenike zabaviti, ali će im i pomoći da bolje upoznaju leksičku građu. Primjer rječničkoga članka u *Prvome školskom rječniku hrvatskoga jezika* prikazan je na Slici 2.



Slika 2. Rječnički članak u *Prvome školskom rječniku hrvatskoga jezika*

4.6. Školski rječnik hrvatskoga jezika

Školski rječnik hrvatskoga jezika normativni je jednojezični rječnik hrvatskoga jezika objavljen 2012. u obliku knjige u izdanju Školske knjige i Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Autori su rječnika: Matea Birtić, Goranka Blagus Bartolec, Lana Hudeček, Ljiljana Jojić, Barbara Kovačević, Kristian Lewis, Ivana Matas Ivanković, Milica Mihaljević, Irena Miloš, Ermina Ramadanović i Domagoj Vidović, a urednice Lana Hudeček i Milica Mihaljević. Rječnik je, kao i opisani *Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika*, izrađen u sklopu rada na projektu *Hrvatski normativni jednosvezačni rječnik* (212-2120898-0925) Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta (danas: Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih) voditeljice Lane Hudeček, koji se provodio u Institutu za hrvatski jezik od 2007. do 2011. godine. Temeljni je korpus tekstova iz kojih je uziman abecedarij za ovaj rječnik sastavljen ručnim ispisivanjem udžbeničkih tekstova svih predmeta za više razrede osnovne škole i za srednju školu, osnovnoškolske i srednjoškolske lektire i plana i programa za osnovnu i srednju školu, a dopunjen je prema postojećim rječnicima hrvatskoga jezika. Autori su provjeravali značenja i uporabu riječi u *Hrvatskoj jezičnoj riznici*, računalnome korpusu Instituta za hrvatski jezik, ali primjere nisu izravno preuzimali iz korpusa, nego su ih uspostavljali tako da budu primjereni korisniku i da ne opterećuju rječnik te se samo uz neke natuknice nalaze rečenični primjeri. Obuhvaća

oko 30.000 natuknica, a u dodatku i gotovo tisuću zemljopisnih imena s muškim i ženskim etnicima i kteticima. Natuknice su razvrstane abecednim slijedom.

Nakon objave *Hrvatskoga pravopisa* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2013. godine, koji je preporučen za uporabu u školama, *Školski rječnik hrvatskoga jezika* pravopisno je usklađen s *Hrvatskim pravopisom*. Urednici su mrežnoga izdanja *Školskoga rječnika*: Željko Jozić, Lana Hudeček, Milica Mihaljević, a mrežno je izdanje dostupno na adresi rjecnik.hr. Primjer rječničkoga članka u *Školskome rječniku hrvatskoga jezika* prikazan je na Slici 3.

učitelj

im. m. (G učitelja; *mn.* N učitelji, G učiteljā) 1. osoba koja vodi nastavu 2. osoba koja komu prenosi kakva znanja ili ga poučava kakvim vještinama [~ skijanja; ~ vožnje]

Slika 3. Rječnički članak u *Školskome rječniku hrvatskoga jezika*

4.7. Veliki rječnik hrvatskoga standardnoga jezika

Veliki rječnik hrvatskoga standardnoga jezika objavljen je 2015. godine. To je najopsežniji rječnik hrvatskoga standardnog jezika, ima 1.816 stranica te sadržava 120.000 natuknica s podnatuknicama. Rječnik je abecedni, objavljen u obliku knjige, a na internetu je dostupan uz kod koji se dobiva kupnjom tiskanoga izdanja. Svatko tko kupi knjigu može instalirati rječnik na jedno računalo i na jedan mobilni telefon. Budući da je rječnik izdan 2015. godine, većina uređaja na koje je bila instalirana računalna inačica više nije u funkciji. Rječnik je u prvome redu deskriptivni. U uvodu se rječnika navodi: "U VRH-u se vodi računa o standardnom jeziku i normativnoj uporabi, ali se ne želi određivati što nije dobro upotrebljavati, tj. korisnika poučavati da neke riječi koje su česte u uporabi nisu dobre u standardnom jeziku, kako obično nalazimo u nekim jezičnim priručnicima, već se donosi sve ono što je izražajni potencijal hrvatske jezične zajednice uz sustavno naznačivanje funkcionalnih razina, upućivanja na standardni oblik ili navođenje sinonimije" (VRH 2015: X). Navodi se da se vodeći računa o uporabi obrađuju i regionalizmi, posuđenice i tuđice. Rječnik se temelji na rječničkoj bazi koju čine ova djela: Anić, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, *Rječnik hrvatskoga jezika*, gl. ur. Šonje, Jure, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, gl. ur. Jojić, Ljiljana i Matasović, Ranko, Klaić, Bratoljub, *Školska knjiga*, *Novi rječnik stranih riječi*, *Školski rječnik hrvatskoga jezika*, te ovim računalnim korpusima *Hrvatska jezična riznica* (<http://riznica.ihjj.hr>), *Hrvatski nacionalni korpus* (<http://filip.ffzg.hr/bonito2/run.cgi>) i *hrWaC 2.0*. Konzultirani su i neki drugi jezični priručnici ili posebni rječnici.

Primjer rječničkog članka iz VRH-a prikazan je na Prikazu 3.

aureola *im ž* <aurèola; G -ë; *mn* G^ˆ **1.** zlatni ili obojeni krug ili kružnica kojom slikari simbolično okružuju glavu Isusa Krista, Djevice Marije i svetaca glorijska (2), kolobar (1 b), nimbus (3), oreola, svetokrug, svjetlokrug, zlatokrug; **2.** *PREN* slava i poštovanje koje koga okružuje, pozitivne osobine kojima tko zrači [*umjetnička aureola*] ♦**imati aureolu** uživati poštovanje kao ugledna i zaslužna, a osobito moralna osoba; **skinuti aureolu** prikazati što bez lažnoga sjaja, razgoliti; **3.** *POV* antički atribut božanstva Sunca i svjetlosti; **4.** *MET* →kolobar (1 a) [*Aureola oko Sunca nastaje prilikom loma zraka sunčeve svjetlosti kroz ledene kristale u višim dijelovima troposfere.*] ☉ lat.

Prikaz 3. Rječnički članak u Velikome rječniku hrvatskoga standardnoga jezika

4. 8. Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik

Izrada Hrvatskoga mrežnog rječnika – Mrežnika započela je 2017. godine te se do 2021. godine provodio kao istraživački projekt (IP-2016-06-2141) Hrvatske zaklade za znanost (HRZZ). Od 2021. do 2023. godine provodio se kao interni projekt Instituta za hrvatski jezik, a od 2024. (do 2027.) provodi se kao projekt koji financira Europska unija u sklopu programa NextGeneration EU. U svim je trima fazama od 2017. do 2025. godine voditeljica Lana Hudeček, a u razdoblju 2026. – 2027. vođenje projekta preuzela je Marijana Horvat. Na projektu je od 2017. sudjelovao velik broj suradnika (<https://ihjj.hr/mreznik/page/suradnici/3/>), a urednice su Mrežnika Lana Hudeček i Milica Mihaljević.

Na početku projekta određeni su dva glavna cilja projekta:

- sastaviti trodmodulni, normativno-deskriptivni (izrazi koji ne pripadaju standardnomu jeziku, a ulaze u abecedarij izrađen najvećim dijelom po načelu čestote, unose se u rječnik i obrađuju, ali uz jasnu naznaku njihova normativna statusa s pomoću uputnice i normativne napomene) jednojezični, hipertekstni, jednostavno pretraživ i slobodno dostupan rastući mrežni rječnik hrvatskoga standardnog jezika,
- potaknuti sustavno bavljenje e-leksikografijom u Hrvatskoj.

Kao nužna predradnja ostvarivanju prvoga cilja 2017. godine izrađene su skice riječi za hrvatski jezik, koje su omogućile jednostavno crpenje podataka iz korpusa na kojima je utemeljen. To su *Hrvatska jezična riznica* i *Hrvatski mrežni korups* – hrWaC; u kasnijim su fazama projekta uključeni i hrvatski korpusi MaCoCu te CLASSLA.

Povezano s prvim postavljenim ciljem do danas je ostvareno:

1. Izrađen je rječnik (koji obuhvaća tri rječnička modula: osnovni – 12.000 natukničkih jedinica, za učenike nižih razreda osnovne škole – 3.000 rječničkih jedinica, za osobe koje uče hrvatski kao ini jezik – 1.000 natukničkih jedinica) s naglašenim natuknicama i naglašenim oblicima u gramatičkome bloku sustavno uspostavljenim za svaku vrstu riječi, snimljenim izgovorom riječi u natuknicama, razvedenim definicijama, primjerima, iscrpnim kolokacijskim blokovima, svezama u podnatuknicama i frazemima, s podatcima o antonimima, sinonimima, hiponimima, meronimima, muško-ženskim parnjacima

te vidskim parnjacima, kojima se pristupa putem poveznica, iscrpnim frazeološkim blokovima i etimološkim napomenama, uporabnim te normativnim napomenama, tvorbenim podacima te poveznicama na vanjske izvore i ilustracijama.

2. Rječnička građa od A do NJ svih triju modula postavljena je na mrežu; može joj se pristupiti na adresi <https://rjecnik.hr/mreznik/>; postavljanje ukupne dosad obrađene građe predviđeno je do kraja 2027. godine.
3. Izrađene su i s rječničkim člancima povezane ove baze: baza jezičnih savjeta za učenike nižih razreda osnovne škole, baza veznika, baza objašnjenja podrijetla frazema, baza etnika i ktetika te baza etimoloških podataka; može im se pristupiti putem stranica <https://hrvatski.hr/>.
4. Rječnik je povezan s drugim mrežnim izvorima koji se izrađuju u Institutu za hrvatski jezik – *e-Glavom*, *Kolokacijskom bazom hrvatskoga jezika*, bazom hrvatskoga strukovnog nazivlja *Strunom* i *Hrvatskim terminološkim portalom*, *Bazom hrvatskih morfoloških dubleta – Dvojbm*, mrežnim stranicama *Jezični savjetnik* i *Bolje je hrvatski*, *Hrvatskim pravopisom* i *Hrvatskom školskom gramatikom*, *Pojmovnikom koronavirusa* te radovima iz časopisa *Hrvatski jezik*.
5. Rječnik je igrificiran; igrama izrađenima za sva tri modula može se pristupiti na adresi <https://rjecnik.hr/igre/> (više u Mihaljević, J. 2023., 2024.).
6. Izrađen je odostražni rječnik na temelju *Mrežnikova abecedarija*; može mu se pristupiti na adresi <https://rjecnik.hr/mreznik/wp-content/odostrazni/> (više u Mihaljević, J. 2024a.).

Povezano s drugim postavljenim ciljem do danas je ostvareno:

1. Objavljena je monografija *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik* u tiskanome (2024.) te mrežnome (2025.) izdanju; mrežnome se izdanju može pristupiti na <https://ihjj.hr/mreznik/page/monografija/34/>.
2. Na temelju modula za neizvorne govornike objavljen je 2025. godine *Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika*, o kojemu će također biti riječi u ovome radu.
3. 2019. organiziran je međunarodni znanstveni skup *E-rječnici i e-leksikografija – eReL* i objavljen je e-zbornik radova sa skupa, 2020. održan je okrugli stol *Rječnik i stereotipi* i objavljeni radovi s toga okruglog stola; 2025. organiziran je okrugli stol *Riječ po riječ, rječnik po rječnik...*
4. Od 2017. godine objavljen je velik broj radova projektnih suradnika (više od 100) povezanih s područjem e-leksikografije; velika je pozornost posvećena usavršavanju suradnika na projektu i diseminaciji projektnih rezultata (više na projektnim stranicama (<https://ihjj.hr/mreznik/>, rubrike *Radovi* i *Usavršavanje i diseminacija*)).
5. Uspostavljena je trajna suradnja s Odsjekom za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (predavanja, studenti na praksi), Katedrom za hrvatski jezik i književnost Instituta za slavistiku

Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Pečuhu (Szlavisztika Intézet Horvát Tanszék Pécsi Tudományegyetem) te nizom drugih projekata i ustanova.

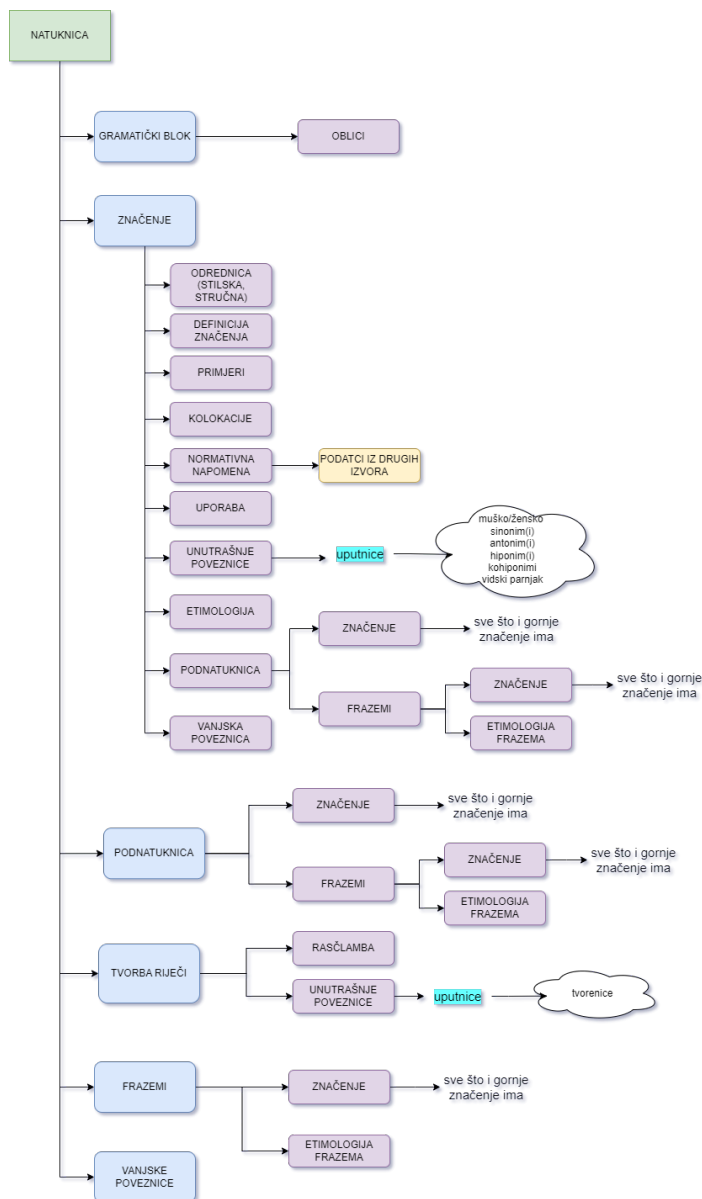
6. U sklopu projekta velika je pozornost posvećena mladim istraživačima te je temeljem Zakladina natječaja *Projekt razvoja karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti* na projektu zaposleno dvoje mladih istraživača, Josip Mihaljević i Maja Matijević. Doktorand Josip Mihaljević u sklopu projekta *Mrežnik* izradio je i obranio doktorat *Konceptualni okvir igrifikacije hrvatskoga mrežnog rječnika*, a Maja Matijević rad *Hijerarhijski leksičko-semantički odnosi u hrvatskome jeziku*.

4.8.1. Makrostruktura i mikrostruktura Hrvatskoga mrežnog rječnika – Mrežnika

Temeljna je značajka *Mrežnikove* makrostrukture da se sastoji od triju modula; osnovnoga modula, koji je namijenjen odraslim izvornim govornicima hrvatskoga jezika (OM), modula za učenike početnih razreda osnovne škole (MU) te modula za neizvorne govornike hrvatskoga jezika (MN). Moduli su uzajamno povezani, odnosno iz osnovnoga modula jednostavno se prelazi u modul za učenike i modul za neizvorne govornike. Njihove su mikrostrukture (strukture rječničkoga članka) dobivene redukcijom mikrostrukture osnovnoga modula te prilagođene potrebama korisnika. Svaki od modula zapravo je zaseban rječnik, ali povezni su:

1. sljedivom strukturom rječničkih članaka (strukture rječničkih članaka u MU-u i MN-u dobivene su redukcijom strukture rječničkoga članka u OM-u, koja je provedena u skladu sa specifičnim potrebama korisnika tih dvaju modula)
2. sljedivim sadržajem (modul za MU i MN preuzimaju iz OM-a značenja, primjere i dio napomena te ih modificiraju u skladu s potrebama korisnika; u načelu se u MU-u i OM-u donose jedno do dva najčešća značenja).

Na Slici 4. prikazuje se struktura rječničkoga članka u OM-u.



Slika 4. Struktura rječničkoga članka u OM-u

U Tablici 4. prikazuju se razlike među modulima. Uspoređuju se samo oni dijelovi rječničkoga članka koji se nalaze u svim trima modulima. Opsežni se podatci nalaze u rubrikama koje se pojavljuju samo u OM-u (bogat kolokacijski blokovi, tvorbeni podatci, podatci o semantičkim odnosima, omogućen pristup izvanrječničkim podatcima

s pomoću poveznica, tvorbeni podatci (podatci o tvorbenoj raščlambi i tvorenicama), etimološki podatci, podatci o podrijetlu frazema), a koji se u ovoj tablici ne spominju jer tih rubrika nema u MU-u i OM-u.

Tablica 4. *Razlike u strukturi te u opsegu i vrsti podataka koji se donose u usporedivim rubrikama rječničkoga članka u OM-u, MU-u i MN-u*

	OM	MU	MN
razlike u strukturi rječničkoga članka	složena struktura rječničkoga članka (vidi Sliku 4.)	izostavljaju se rubrike: <i>kolokacije, tvorba (tvorbeni raščlamba i tvorenice), etimologija, vanjska poveznica</i> (svi sadržaji iz vanjskih izvora, odnosno jezični savjeti upisuju se u rječnik) za razliku od ostalih modula u MU-u postoji rubrika <i>rastavljanje na slogove</i>	izostavljaju se rubrike: <i>kolokacije, tvorba, etimologija, vanjska poveznica, tvorba</i> ; postoji samo jedna vrsta napomene u kojoj se donose normativni, uporabni i gramatički podatci
razlike u opsegu i vrsti podataka koji se donose u usporedivim rubrikama rječničkoga članka	veliki gramatički blokovi razvedena značenja primjeri preuzeti iz korpusa, rečenični (po potrebi se donosi i širi kontekst, npr. u opimjerivanju frazema) razlikuju se uporabne i normativne napomene	u gramatičkome bloku samo osnovni podatci donose se najčešće samo jedno ili dva osnovna značenja primjeri se konstruiraju, rečenice su ili česte sveze napomene se preuzimaju sa str. https://hrvatski.hr/savjeti/ , iz izvora kreiranoga u sklopu projekta <i>Mrežnik</i> i za njegove potrebe, jednostavne su i uključuju temeljne normativne napomene te napomene koje se odnose na najčešće učeničke pravopisne, gramatičke i stilske pogreške	veliki gramatički blokovi donose se najčešće samo jedno ili dva osnovna značenja primjeri su rečenice i konstruiraju se napomene uključuju temeljne normativne napomene, uporabne specifičnosti (npr. razlika razgovorni jezik / standardni jezik); najčešće su gramatičke

	OM	MU	MN
razlike u opsegu i vrsti podataka koji se donose u usporedivim rubrikama rječničkoga članka	unutrašnje poveznice obostrano povezuju sinonime, antonime kohiponime, muške i ženske parnjake (u rubrikama muško i žensko te mužjak i ženka te jednostrano hiperonim s hiponimima; meronimi se (zasad) navode u kolokacijskome bloku	unutrašnje poveznice povezuju samo sinonime i antonime te muške odnosno ženske parnjake	unutrašnje poveznice povezuju samo sinonime i antonime te muške odnosno ženske parnjake
	bogati frazemski blokovi	navode se samo osnovni frazemi	navode se samo osnovni frazemi

Razlike u sadržaju i strukturi prikazuju se na primjeru natuknice *haljina* u svim trima modulima (Prikaz 4., slike 5. i 6.).

hàljina haljina im. ž. (G hăljině, DL hăljinî, A hăljinu, I hăljinôm; mn. NA hăljinë, G hăljină, DLI hăljinama)

Haljina je jednodijelni ženski odjevni predmet koji prekriva trup, a djelomično i noge.

Kroj puni krug podsjeća nas na suknje i haljine iz 50-ih godina.

Za kraj je publika vidjela dio nove kolekcije Sandre Brajković iz istoimene agencije iz Pazina, odnosno svečane haljine, vjenčаницe i lijepe haljine domaćih kreatora.

Ako ste pobornica klasike, savršeno će vam pristajati mala crna haljina u kombinaciji s bolerom. Klasični kroj haljine svjetložute nijanse ukrašen je dvama volanima na rubu.

Kakva je haljina? duga, elegantna, glamurozna, jednostavna, kratka, lepršava, lijepa, nova, prekrasna, pripijena, prozirna, raskošna, uska, ženstvena; bijela, crna, crvena, mala crna; čipkasta, kožna, satenska, svilena; kućna, ljetna, svečana, večernja, vjenčana; haljina A-kroja, haljina bez naramenica, haljina bez rukava, haljina s potpisom, haljina s uzorkom, haljina s volanima

Što haljina ima? (donji, gornji, prednji, stražnji) dio, rub

Što haljina može? pristajati komu, (dobro, odlično) stajati komu

Što se s haljinom može? dizajnirati je, kreirati je, kupiti je, nositi je, obući je, odabrati je, odjenuti je, predstaviti je na reviji, sašiti je, skinuti je

Koordinacija: haljina i cipele, haljina i visoke potpetice; haljine i hlače, haljine i odijela, haljine i suknje; haljina ili hlače, haljina ili odijelo, haljina ili suknja

U vezi s haljinom spominje se: dužina, kroj, model, rub; kolekcija, linija, marka; odabir

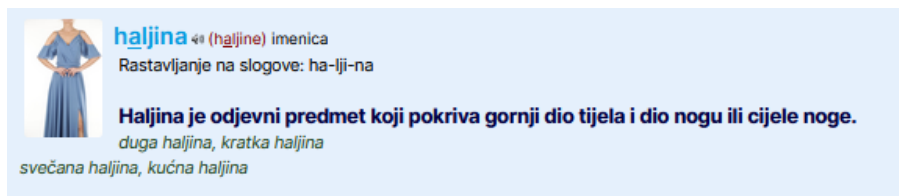
TVORENICA: halja, haljinac, haljinica, koktel-haljina, minihaljina

Etimologija: Riječ *haljina* izvedena je od praslavenskoga **xalja* (usp. slovenski *halja* 'pokrivalo za gornji dio tijela', ruski *xal* 'jeftina roba'). Dublja etimologija nije sigurna.

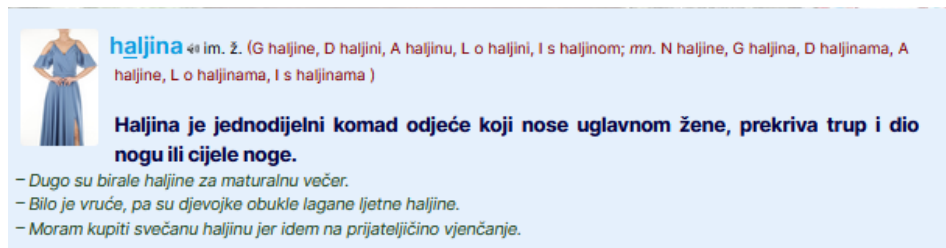
Kolokacijska baza hrvatskoga jezika: http://ihjj.hr/kolokacije/search/?q=haljina&search_type=basic

Hrvatski jezik: <https://hrcak.srce.hr/file/253924>

Prikaz 4. Rječnički članak imenice *haljina* u OM-u



Slika 5. Rječnički članak imenice haljina u MU-u



Slika 6. Rječnički članak imenice haljina u MN-u

4.8.2. Novosti koje uvodi Mrežnik

Mrežnik je prvi općejezični jednojezični hrvatski rječnik koji ima:

- višemodulnu (tromodulnu) makrostrukturu
- izvore koji su sastavljeni za njegove potrebe; sadržaj iz izvora katkad se unosi izravno u rječnik (u OM-u se izravno u rječnik unose specifično oblikovani etimološki podatci i podatci o podrijetlu frazema (vidi prikaze 5. i 6.), podatci o toponimima i etnicima (uz ktetike); u MU-u se izravno u rječnik unose napomene iz rubrike *Savjeti* portala *Hrvatski u školi* <https://hrvatski.hr/savjeti/> (više u Ivšić Majić 2024., Kovačević 2024., Lewis i Matijević 2024. te Vidović 2024.)
- Riječ *apoteka* posuđena je preko latinskoga *apothēca* iz grčkoga *ἀποθήκη* [apothēkē] ‘sprema, žitnica’. Grčka riječ *ἀποθήκη* [apothēkē] izvedenica je od glagola *ἀποτίθημι* [apotíthēmi] ‘odlagati, spremati’, koji je složen od prefiksa *ἀπο-* [apo-] ‘od’ i glagola *τίθημι* [títhēmi] ‘staviti’. Doslovno bi značenje grčke složenice *ἀποθήκη* bilo ‘mjesto na koje se odlaze’. U srednjemu je vijeku značenje preneseno preko ‘skladište’ na ‘trgovina mješovitom robom’ i ‘trgovina u kojoj se priređuju i prodaju lijekovi’. Prefiks *ἀπο-* [apo-] postao je od indoeuropskoga **h₂epo-*, od čega je i hrvatski prijedlog *po* (v.). Glagol *τίθημι* [títhēmi] razvio se od indoeuropskoga korijena **d^heh₁-* ‘staviti, položiti, činiti’, od kojega je i hrvatski *djenuti* (v.). Grčki sufiks *-θήκη* [thēkē] nalazi se i u mnogim drugim složenicama, usp. *biblioteka*, *hipoteka*, *gliptoteka*, *pinakoteka*, *fonoteka*, *videoteka*, *kinoteka*, *diskoteka*, *datoteka*.

Prikaz 5. Primjer etimološkoga podatka u OM-u uz natuknicu *apoteka*

Frazem je utemeljen na oksimoronu jer su vrane u prototipnoj percepciji crne, a bijeli primjerci te ptice iznimno su rijetki. Nastanak ovoga frazema može se smjestiti u antičko doba, a motiv bijele vrane nalazi se u priči o Apolonu, kojemu je vrana donijela vijest o nevjeri njegove ljubavnice Koronide. Kako isprva Apolon nije vjerovao vrani, u bijesu je cijelu vrstu, koja je dotad bila bijela, obojio u crno. Ipak, kad se uvjerio u istinitost vranine dojave, dao je ubiti svoju ljubavnicu, a vranama se iskupio tako što ih je učinio svetim pticama i vjesnicima smrti. Kad za koga kažemo da je bijela vrana, znači da ga smatramo osobom koja je različita od drugih, tj. osobom koja se razlikuje od svoje sredine.

Prikaz 6. *Primjer frazeoetimološkoga podatka u OM-u uz frazem bijela vrana (natuknica vrana)*

- bogat sustav unutrašnjih poveznica u OM-u (opisan u Tablici 5.) te uzajamno povezivanje sinonima i antonima te muških i ženskih parnjaka u MU-u i MN-u
- napomene, također u potpunosti prilagođene potrebama korisnika pojedinoga modula (vidi napomenu u MN-u, odnosno *Rječniku za nasljedne i neizvorne govornike*, na Slici 8.)
- tvorbene podatke (uz natuknice se u osnovnome modulu donose podatci o njihovoj tvorbenoj raščlambi te o tvorenica dobiveni analizom utemeljenom na stupanjskoj tvorbi, vidi Tablicu 5.; više o tvorbenim podacima u *Mrežniku* vidi u Hudeček i Mihaljević 2024.)

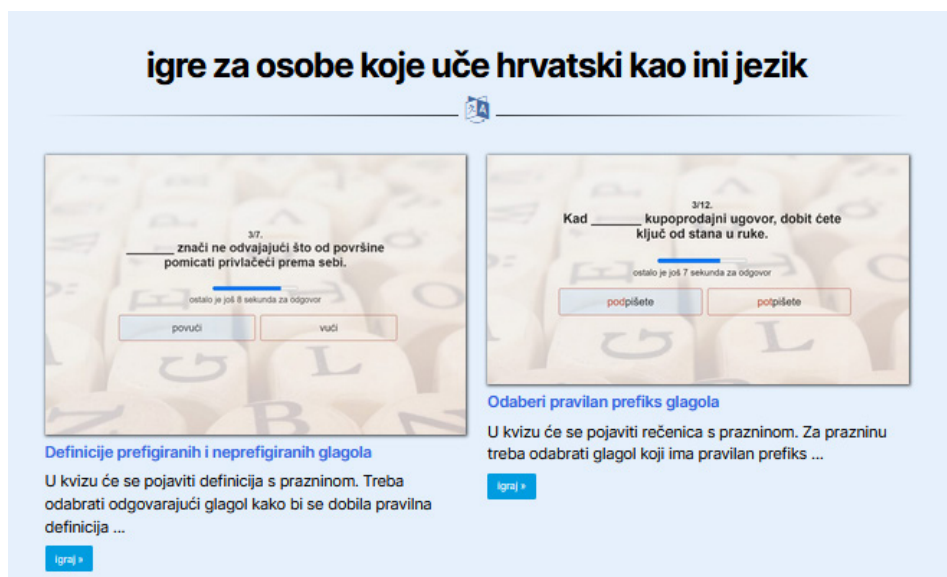
Tablica 5. *Stupanjski odnosi među tvorenica korijena flaut (preuzeto iz Hudeček i Mihaljević 2024.)*

	1.	2.	3.	4.
flauta	flautist	flautistov		
		flautistički		
		flautistica	flautističin	
	blok-flauta	blok-flautist	blok-flautistov	
			blok-flautistički	
			blok-flautistica	blok-flautističin

- kolokacijske blokove (u OM-u), oblikovane sustavno za pojedine vrste riječi te za pojedine semantičke skupine glagola (vidi kolokacijske blokove u rječničkome članku natuknice *haljina* na Prikazu 4.)
- bogat sustav vanjskih poveznica koje omogućuju pristup velikome broju jezičnih izvora Instituta za hrvatski jezik; taj se sustav trajno obogaćuje dodavanjem novih poveznica na nove izvore

- u rječniku se donosi izgovor riječi u natuknici koji se može čuti pritiskom na simbol koji prikazuje zvučnik (vidi na slikama 5. i 6.); mnogo je natuknica opremljeno slikama (vidi na slikama 5. i 6.)
- rječnik je igrificiran; igre čiji je sadržaj utemeljen na potrebama korisnika izrađene su za sva tri modula (Slika 7).

Mrežnik u OM-u donosi velik broj podnatuknica i frazema koji se ne nalaze u drugim rječnicima te se s pravom može reći da je prvi hrvatski doista na korpusu utemeljen rječnik. Pri obradi frazema pokazalo se naime da se uglavnom isti frazemi navode u svim dotadašnjim rječnicima iako korpus pokazuje da su se neke od njegovih sastavnica vremenom promijenile.



Slika 7. Igre za osobe koje uče hrvatski kao ini jezik

4.9. Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika

Naprijed u tekstu objašnjeno je zašto ćemo u ovome radu i *Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika* autorica Lane Hudeček, Milice Mihaljević i Dinke Pasini smatrati općejezičnim jednojezičnim rječnikom te ćemo ga ovdje ukratko opisati. Objavljen je 2025. godine. Temelji se na MN-u, međutim, tijekom rada mnogi su podatci dodani u njega te se trenutačno od MN-a razlikuje po većemu broju primjera, podataka u napomenama. On također sadržava engleske i španjolske istovrijednice natuknica/podnatuknica, koje se trenutačno unose u MN, ali se u vrijeme pisanja ovoga rada u njemu još ne nalaze. Kao i MN rječnik sadržava oko tisuću natuknica. Građa je ekscerpirana iz udžbenika kojima se nastavnici na Croaticumu – Centru za hrvatski kao drugi

i strani jezik služe u nastavi početnoga stupnja (A1 – B2) te dopunjena nekim gramatičkim i semantičkim skupinama (npr. nazivi godišnjih doba, glavni i redni brojevi, veznici nezavisnosloženih rečenica). Izrada i MN-a i osobito RNNG-a potaknuta je *činjenicom* koja se navodi u predgovoru RNNG-u: "...važnost uvođenja rječnika kao bitnoga alata i sredstva za poučavanje i učenje inoga jezika ističu mnogi autori radova o poučavanju inoga jezika, a također ističu i nužnost poučavanja studenata o učinkovitome služenju rječnikom. Kako će za uređivanje cijeloga teksta mrežnoga rječnika i dizanje cijeloga njegova sadržaja na mrežu biti potrebno još neko vrijeme, ovim smo rječnikom željeli izići ususret korisnicima i omogućiti da se s njegovim sadržajem mogu početi služiti što prije." Na Slici 8. nalazi se rječnički članak glagola *jesti* u tome *Rječniku*, u kojemu se može primijetiti: označeno mjesto naglaska u natuknici, iscrpan gramatički blok, engleska i španjolska istovrijednica, jednostavni rečenični primjeri primjereni svakodnevnoj uporabi i pretpostavljenome jezičnom znanju korisnika, podatak o vidskome parnjaku koji uključuje i povezivanje osnovnoga glagola i njegova (najčešćega) prefigiranog vidskog parnjaka te napomenu koja uključuje sve elemente za koje je podatak da bi mogli biti korisni dobiven na radionicama od polaznika Croaticuma.

jesti gl. nesvrš. (prez. jedem... jedu; imp. jedi!, jedimo!, jedite!; perf. jeo/jela/jelo sam/ /si/je, mn. jeli/jele/jela smo/ste/su; fut. jest ću/ćeš/će/ćemo/ćete/će ili ću... jesti) – eat – comer

Jesti znači konzumirati hranu, hraniti se.

Jedeš li puno voća i povrća?

Kad je bio mali, često je jeo griz na mlijeku.

Jedete li zdravo?

VIDSKI PARNJAK: pojesti

- Glagolski pridjev gubi konsonant *s*: *jeo je, jela je...*
- Glagol *jesti* nesvršeni je glagol. On označava da radnja (konzumacija hrane) traje. Njegov je svršeni parnjak glagol *pojesti*.
- Nesvršeni glagoli mogu odgovoriti na pitanje *Što sada radiš?*, a svršeni se mogu umetnuti u rečenicu *Nakon što x,...*

nesvršeni glagol	<i>Jedem jabuku.</i>
svršeni glagol	<i>Nakon što pojedem jabuku, doći ću.</i>

- S glagolom *jesti* povezani su glagoli:

najesti se	'pojesti dovoljno hrane'	<i>Pojeo si samo jedan sendvič, jesi li se najeo?</i>
pojesti	'završiti konzumiranje hrane'	<i>Pojeo sam sendvič.</i>
prejesti se	'pojesti više hrane nego što je potrebno'	<i>Jučer sam bio na ručku kod prijatelja i prejeo sam se.</i>

Slika 8. Obrada natuknice *jesti* u *Rječniku* za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika

Obrade u MN-u autorice *Rječnika* nekoliko su puta provjeravale na radionicama s polaznicima Croaticuma (više u Hudeček, Mihaljević, Pasini 2018.) te su u radu na tome modulu u najvećoj mjeri usvojene njihove napomene.

5. Zaključak

Hrvatska je opća jednojezična leksikografija u prvoj četvrtini 21. stoljeća dala nekoliko važnih i vrijednih rječnika prikazanih u ovome radu. To je, naravno, logičan nastavak bogate hrvatske jednojezične leksikografske tradicije. Suvremeni se hrvatski jednojezični rječnici temelje na računalnim korpusima i besplatno su dostupni na internetu. Osobit se trud ulaže u dopunu dinamičnih rječnika, dogradnju *Hrvatskoga jezičnoga portala* te sastavljanje i dogradnju *Hrvatskoga mrežnoga rječnika – Mrežnika*, dinamičnoga rječnika koji se izrađuje u Institutu za hrvatski jezik.

Literatura

- Anić, V. (¹2000, ²2003), *Rječnik hrvatskoga jezika*, (3. i 4. prošireno izdanje), Novi Liber, Zagreb
- Anić, V. (2003), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* (+ CD-ROM), Zagreb
- Anić, V. (2007), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* (+ CD-ROM), sažeto izdanje, Zagreb
- Anić, V. (2015), *Anićev školski rječnik hrvatskoga jezika*, Znanje, Zagreb
- Anić, V. (¹1991, ²1994, ³1998), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb
- Birtiće, M. i dr. (2012), *Školski rječnik hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Blaževac, K. (2002), "Hrvatski enciklopedijski rječnik", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 28/1, 291–315, <https://hrcak.srce.hr/68818>. (pristupljeno 11. studenoga 2025.)
- Čilaš Šimpraga, A., Jojić, Lj., Lewis, K. (2008), *Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika*, Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2002), Novi Liber, Zagreb.
- Hrvatski jezični portal*, <https://hjp.znanje.hr/> (pristupljeno 20. prosinca 2025.)
- Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, <https://rjecnik.hr/mreznik/> (posljednje pristupljeno 2. siječnja 2026.)
- Hudeček, L., Lewis, K., Mihaljević, M. (2019), "Hrvatski terminološki rječnici, leksikoni i enciklopedije u 20. stoljeću", u: Bičanić, A., ur., *Povijest hrvatskoga jezika. 6. knjiga: 20. stoljeće – drugi dio*, 91–155, Croatica, Zagreb
- Hudeček, L., Mihaljević, M. (2024), "Tvorbeni podatci", u: Hudeček, L., Mihaljević, M., Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 81–95, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Hudeček, L., Mihaljević, M., Jozić, Ž. (2024), *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb (dostupno i na: <https://ihjj.hr/mreznik/page/monografija/34/>)
- Hudeček, L., Mihaljević, M., Pasini, D. (2018), "Radionica na Croaticumu – provjera strukture modula za strance *Hrvatskoga mrežnog rječnika – Mrežnika*", *Hrvatski jezik*, 5/2, 9–12.
- Hudeček, L., Mihaljević, M., Pasini, D. (2025), *Rječnik za nasljedne i neizvorne govornike hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik, Zagreb

- Ivšić Majić, D (2024), "Etimologija", u: Hudeček, L.; Mihaljević, M.; Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 109–122, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Jojić, Lj. i dr. (2015), *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Kovačević, B. (2024), "Baza frazemskih etimologija", u: Hudeček, L.; Mihaljević, M.; Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 522–528, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Kovačević, B., Lewis, K. (2022), "Leksikografska djelatnost Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u 21. stoljeću", u: Чернышева, М., ur., *Современное развитие славянской лексикологии и лексикографии / Contemporary Development of Slavic Lexicology and Lexicography*, 270–288, Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва
- Lewis, K., Matijević, M. (2024), "Baza jezičnih savjeta za učenike nižih razreda osnovne škole", u: Hudeček, L.; Mihaljević, M.; Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 569–580, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Matijević, M. (2025) *Hijerarhijski leksičko-semantički odnosi u hrvatskome jeziku*, doktorski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Mihaljević, J. (2023), *Igrifikacija hrvatskoga mrežnog rječnika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Mihaljević, J. (2024), "Jezične igre", u: Hudeček, L.; Mihaljević, M.; Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 580–593, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Mihaljević, J. (2024a), "Odostražni rječnik", u: Hudeček, L.; Mihaljević, M.; Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 593–603, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Samardžija, M. (2019a), *Hrvatska leksikografija od početaka do kraja 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb
- Samardžija, M. (2019b), "Jednojezični rječnici hrvatskoga jezika u 20. stoljeću", u: *Povijest hrvatskoga jezika. 6. knjiga: 20. stoljeće – drugi dio*, Bičanić A., ur., 9–48, Croatica, Zagreb
- Šonje, J. (ur.) (2000), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb
- Štrkalj Despot, K., Möhrs, Ch. (2015), "Pogled u e-leksikografiju", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 41/2, 329–353, <https://hrcak.srce.hr/150110> (pristupljeno 10. prosinca 2025.)
- Vidović, Domagoj (2024), "Baza etnika i ktetika", u: Hudeček, L.; Mihaljević, M.; Jozić, Ž., ur., *Anatomija rječnika – Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik*, 542–552, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Adriana Katavić: Utjecaj engleskog jezika na hrvatski i srpski: Anglizmi u prijevodima romana Stephen Kinga¹

Ovaj rad istražuje utjecaj engleskog jezika na hrvatski i srpski jezik kroz prizmu anglizama u prijevodima romana Stephen Kinga. Glavni cilj istraživanja jeste ispitati kako je engleski jezik utjecao na ove slavenske jezike, osobito kroz uporabu anglizama i engleskih sintaktičkih struktura u preveđenim tekstovima. Istraživanje ispituje u kojoj su mjeri anglizmi razumljivi čitateljima koji ne govore engleski jezik te da li korištenje engleske jezične strukture ometa razumijevanje i "prirodan" tok rečenice. Također će se provesti komparativna analiza suvremenih i starijih prijevoda kako bi se istražilo koliko postoji povećano korištenje anglizama tijekom vremena. Kao hipotezu postavljamo da noviji prijevodi romana Stephen Kinga sadrže veći broj anglizama u usporedbi sa starijim prijevodima. Primjenom kontrastivne jezične analize ovaj rad nastoji istražiti uporabu prevoditeljskih strategija kroz vrijeme i ispitati kako jezični kontakt s engleskim utječe na uporabu anglizama u suvremenim slavenskim jezicima.

Ključne riječi: anglizmi, utjecaj engleskog jezika, prevoditeljska analiza, Stephen King.

The Influence of the English Language on Croatian and Serbian: Anglicisms in the Translations of Stephen King's Novels

This paper explores the influence of the English language on Croatian and Serbian through the lens of anglicisms in translations of Stephen King's novels. The main goal of the research is to examine how the English language has affected these Slavic languages, particularly through the use of anglicisms and English syntactic structures in translated texts. The study investigates the extent to which these anglicisms are understandable to readers who do not speak English, and whether the use of English sentence structures disrupts comprehension or the "natural" flow of the sentences. A comparative analysis of

¹ Rad je na Četvrtom slavističkom kongresu predstavljen pod naslovom *Utjecaj engleskog jezika na bosanski, hrvatski i srpski: anglizmi u prijevodima romana Stephen Kinga*. Međutim, detaljnijom naknadnom analizom utvrđeno je da su jedini dostupni prijevodi na hrvatskom i srpskom jeziku, te je stoga izvršena promjena naslova.

contemporary and older translations will also be conducted to explore whether there has been an increased use of anglicisms over time. The hypothesis posits that more recent translations of Stephen King's works contain a higher number of anglicisms compared to older ones. By employing contrastive language analysis, this paper aims to explore the evolution of translation strategies over time and examine how language contact with English influences the use of anglicisms in contemporary Slavic languages.

Key words: anglicisms, English language influence, translation analysis, Stephen King.

1. Uvod

Utjecaj engleskoga na druge jezike nesumnjivo je već duže vrijeme jedno od važnih lingvističkih pitanja, a posebice je interesantno za prevoditeljske studije. Engleski jezik je uvelike prisutan u popularnoj kulturi zahvaljujući globalizaciji, razvoju medija i interneta, ali i umjetnosti. Stoga, mnogi su anglizmi u druge jezike ušli kao sleng i počeli se primjenjivati i u govoru mladih. Utjecaj engleskog jezika seže gotovo na sve jezike svijeta, pa mu pogotovo nisu mogli izbjeći jezici malih naroda, kao što su bosanski, hrvatski i srpski jezik. U tom kontekstu, upravo književni prijevodi predstavljaju posebno zanimljivo područje istraživanja: je li u prijevodu adekvatnije za kulturno specifične elemente koristiti strategije podomaćivanja ili postranjivanja; je li postranjivanje neprirodno u nekim slučajevima; koliko će čitatelj razumjeti, a posebno što ako se radi o čitateljima koji, ipak, ne govore ili ne poznaju engleski jezik? S druge strane, književno prevođenje konstantno je između nastojanja da ono bude oblik kulturnog prijenosa, pogotovo ako su u pitanju elementi specifični za izvornu kulturu, dok s druge strane ono nastoji prenijeti ciljnoj kulturi tekst koji mora imati određeni oblik i jezične prilagodbe.

Upravo su djela svjetski popularnih autora kao što je Stephen King relevantan uzorak za ova istraživačka pitanja jer prijevodi njegovih romana pružaju vrijedan uvid u to kako prevoditelji balansiraju između vjernosti izvorniku i prirodnosti ciljnog jezika. Budući da Kingovi romani obiluju kolokvijalnim izrazima, idiomima i specifičnim elementima američke kulture, oni i predstavljaju izazov za prevoditelje i neizbježno otvaraju prostor za pojavu anglizama. Analiza ovih anglizama i strategija njihovog prevođenja može pokazati ne samo kojim strategijama prevoditelji danas više pribjegavaju nego i kakav je utjecaj engleskoga jezika na naše jezike i u kojoj mjeri su u prijevodima prisutni anglizmi.

Na sve ovo svakako se nadovezuje pitanje načina na koji engleski jezik, upravo kroz prijevode, oblikuje leksičke, pa i sintaktičke obrasce slavenskih jezika, konkretno jezika regije. Stoga, kroz analizu prijevoda romana Stephena Kinga nastoji se razumjeti kako prevoditelji reagiraju na sve snažniji utjecaj engleskog i u kojoj mjeri se taj utjecaj očituje u njihovim jezičnim izborima. Tako se kontrastivnom analizom prijevoda na dostupne prijevode na hrvatski i srpski jezik, uz poseban fokus na posuđenicama i vrstama posuđenica (anglizmima), kao i prevoditeljskim strategijama u prijevodima, nastoji istražiti

prisutnost i razumljivost anglizama u prijevodnoj književnosti, a posebno kada su u pitanju kulturno specifični elementi izvorne kulture i njihov prijenos u ciljnu kulturu. Metodama kontrastivne jezične analize usporedit ćemo izvorni tekst s prijevodima, kao i prijevode međusobno, te istražiti kako se izrazi specifični za izvornu kulturu koji podrazumijevaju leksičke izraze prenose (ne)korištenjem posuđenica. Iz tog razloga, posebno smo se fokusirali na prevedene isječke koji su kulturno specifični američki termini, ali i na izraze koji danas pripadaju popularnoj kulturi. U analizi prevoditeljskih rješenja koristit ćemo terminologiju i klasifikaciju prijevodnih postupaka koju su predložili Vinay i Darbelnet (1958/1995), uključujući postupke poput posuđivanja, kalkiranja, ekvivalenosti i adaptacije. Makrostrategije podomaćivanja i postranjivanja tumačimo prema Venutiju (1995/2008).

Cilj je ovog rada istražiti kako engleski jezik utječe na naše jezike, specifično u književnom prijevodu, s posebnim naglaskom na anglizme i sintaktičke strukture koje se pojavljuju u prijevodima romana Stephena Kinga. Rad nastoji pokazati u kojoj se mjeri engleski model izražavanja prenosi u ove slavenske jezike. Istovremeno, istraživanje se želi pozicionirati unutar šire rasprave o jeziku kao živom sustavu u stalnom kontaktu s globalnim tendencijama te o ulozi prijevoda u oblikovanju suvremene jezične prakse na našim prostorima.

Ovo je istraživanje strukturirano kao kvalitativna studija slučaja, čiji je cilj ponuditi manji, ali reprezentativan uzorak koji ilustrira prevoditeljske tendencije, a ne dati iscrpan korpusni pregled. Izdvojeno je i analizirano po šest primjera iz dvaju Kingovih romana, koji se promatraju kao reprezentativni primjeri karakterističnih prijevodnih rješenja. Takav pristup omogućuje dublju interpretaciju pojedinačnih slučajeva i otvara prostor za daljnja istraživanja. Ograničenja istraživanja proizlaze iz uskog uzorka i pretežno kvalitativne metode, ali upravo ta ograničenja određuju prirodu rada: on ne pretendira na općenitost, nego ima eksplorativnu i poticajnu funkciju – da potakne interes znanstvene zajednice za daljnje proučavanje anglizama u književnim prijevodima.

Za potrebe analize koristit ćemo dva romana Stephena Kinga. Kao jedan izvornik koristit ćemo King, S. (2006), *Lisey's Story*, Large print ed. Waterville, Thorndike Press, Me. Prijevodi koje ćemo analizirati su:

King, S. (2008), *Liseyna priča*, Algoritam, Zagreb (prev. Božica Jakovlev) i

King, S. (2014), *Lisina priča*, Vulkan, Beograd (prev. Vladan Stojanović).

Također, koristit ćemo roman King, S. (2015), *Finders Keepers*, Hodder & Stoughton, London, te sljedeće prijevode:

King, S. (2015), *Tko nađe, njegovo*, Znanje, Zagreb (prev. Mladen Jurčić) i

King, S. (2016), *Ko nađe njegovo*, Vulkan, Beograd (prev. Vladan Stojanović).

2. Anglizmi u jezicima i prijevodima

Anglizmi su postali istaknuta značajka mnogih svjetskih jezika tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, posebno u područjima medija, tehnologije i popularne kulture. O ovom su fenomenu dosad pisali brojni autori, među njima i više puta Tvrtko Prčić, a prvi put u svom članku "O sindromu milenijumske bube i jeziku anglosrpskom" (2000), gdje ne govori samo o posuđenicama iz engleskoga jezika nego i o prenošenju sintaktičkih struktura tipičnih za engleski u srpski jezik. Ovaj autor navodi da je takvo prenošenje neprirodno za srpski jezik, tj. da je ovo "srpski jezik samo prividno, na površini" jer "takva upotreba u srpskom jeziku nije prirodna" (2000: 868). S druge strane, moglo bi se ovdje postaviti pitanje što je zapravo "prirodno" u nekom jeziku. Konkretno, Prčić navodi da posuđenice ulaze u jezik kroz tri faze: lansiranje, širenje i prihvaćanje. Stoga se može zaključiti da, ako je posuđenica prošla kroz sve tri faze, ona se može smatrati prirodnom u jeziku primatelju. Ipak, ovdje različiti lingvisti, ali i obični govornici, nerijetko postavljaju pitanje je li zaista potrebno imati posuđenice u jeziku.

U hrvatskom je jeziku, za razliku od srpskoga, težnja za jezičnom čistoćom uvijek bila snažno izražena. Marija Turk (1996: 68) objašnjava da su se purističkoj prosudbi kroz stoljeća podvrgavale posuđenice, prevedenice, neologizmi i dijalektizmi, dok se najduži i najuporniji otpor odnosio upravo na posuđenice, što traje još od početaka hrvatske pismenosti. Dok je kroz povijest hrvatski purizam bio usmjeren prema tuđicama iz različitih jezika (turbizmi, germanizmi, talijanizmi, srbizmi), upravo se u posljednje vrijeme predmet purističkog otpora proširio na anglizme.

S druge strane, suvremena lingvistika u manjoj mjeri zastupa strogi normativni pristup. Gian Luigi Beccaria (1988) smatra da su nepotrebne posuđenice one koje imaju svoj precizan ekvivalent u domaćem jeziku i razlikuje ih od potrebnih posuđenica, koje nemaju primjerenoga ekvivalenta u jeziku primaocu i koje se mogu prevesti samo sintagmom. Ipak, Branka Drljača Margić (2011: 55) zaključuje da "u objektivnoj analizi posuđenica ne može se govoriti o opreci potrebno – nepotrebno" jer, kako nalazi kod Hopea (1971: 721), svako posuđivanje je nečim motivirano i prema tome potrebno. Takva opreka, ističe autorica, dio je prošloga vremena kada je cilj proučavanja jezika bio primarno normativnoga karaktera, a proučavanje leksičke interferencije podređeno purizmu.

Sigurno je da očuvanje izvornog jezika i njegovog standardnog oblika (koji teži održavanju što je moguće više domaćih riječi i izraza i očuvanju standardizirane gramatike) ovisi u jednoj mjeri o filtriranju stranih izraza. Mogli bismo reći da struktura, kolokacija, ustaljeni izrazi, rečenična struktura itd. ostaju postojani zahvaljujući, u jednoj mjeri, preskriptivnim lingvistima. S druge strane, ne može se poreći ni da su anglizmi korisni zbog svoje ekonomičnosti, budući da su jednosložne angloameričke riječi praktičnije i pamtljivije od višesložnih zamjena u jeziku primaocu. Ovoj ekonomičnosti engleskih riječi i izraza također "doprinosi i lakoća uklapanja složenica (usp. wannabe, English-have-not, English-only), koje se u drugim jezicima često moraju prevesti cijelom sintagmom ili rečenicom, sklonost skraćenicama i svezama dviju imenica u kojima prva atributivno određuje drugu" (Drljača Margić 2011: 59).

Možda je posebno zanimljiv razlog uporabe anglizama ono što Drljača Margić naziva njihovom neutralnošću. Naime, engleski izrazi su često poželjniji, zato što su “oslobodeni tradicionalnih, kulturnih i emocionalnih konotacija” (Drljača Margić, 2011: 61). Tako, naprimjer, Drljača Margić nalazi kod Damiani-Einwalter (2002: 86) da, dok je engleski izraz *single* u potpunosti neutralan, talijanski izrazi *scapolo* i *zitella* zvuče uvredljivo (za Talijane), a kod Kachrua (1986: 19) da se u japanskom jeziku “posuđenice engleskoga podrijetla rabe kada se govori o spolnosti i bolesti”. Drljača Margić dalje zaključuje: “Stoga ne čudi da se u drugim jezicima rabi cijeli niz vulgarizama i psovki engleskoga podrijetla, poput shit, fuck, damn, bitch, koje ne zvuče tako loše ili uvredljivo kao njihovi domaći prijevodi” (Drljača Margić 2011: 61). Naravno, i ovdje bi se moralo detaljnije definirati što znači da ovi izrazi “ne zvuče tako loše”. Da li ovakve izraze ne doživljavamo jednako vulgarnima zato što nisu na materinjem jeziku i ne doživljavamo njihovu konotaciju na jednakom nivou kao izraze koje smo u vlastitom jeziku čuli mnogo više puta i spoznali njihov kontekst i usvojili u potpunosti njihovo značenje i težinu?

Nadalje, Drljača Margić (2011: 62) spominje da je jedan od razloga uporabe anglizama “stvaranje stranoga ozračja”, naročito za prevoditelje, kada postoji potreba da se “strani ugođaj što vjernije prenese”. Ovdje se svakako misli na strategije postranjivanja, i ovo je vječito pitanje kada se radi o kroskulturalnom prevođenju, tj. da li je adekvatnije uvijek prevoditi ekvivalentima u ciljnom jeziku ili je ponekad potrebno ostaviti riječ ili izraz iz izvornog jezika. Dakle, u analizama prijevoda anglizmi pružaju uvid u to kako se jezici adaptiraju kulturnom i jezičnom pritisku engleskog jezika.

Romani Stephena Kinga su veoma korisni za ovakvu vrstu analize jer su bogati neformalnim govorom, gusto ispunjeni američkim kulturnim referencama i često stilistički raznoliki. Kingov jezik je konverzacijski, zasićen pop-kulturom i lingvistički inventivan – što ga čini plodnim tlom za promatranje prijevodne interferencije engleskog jezika kao i načina na koji prevoditelji biraju između očuvanja izvornog izraza i prilagodbe jeziku čitatelja.

3. Analiza prijevoda

U tabeli ćemo najprije navesti izvornik, prvi prijevod (na hrvatski) i opisanu vrstu posuđenice, zatim drugi prijevod (na srpski) i vrstu posuđenice upotrijebljenu u tom prijevodu. Tako ćemo pogledati i objasniti primjer po primjer. Najprije navodimo primjere iz romana *Lisey's Story*:

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Setting the Cat among the Pigeons	Puštanje lije u kokošinjac	Idiomatski dinamički ekvivalent	Puštanje mačke među golubove	Kalk

U ovom primjeru vidimo da srpski prevoditelj koristi kalk stvarajući frazu *puštanje mačke među golubove*, što se može razumjeti, ali nije postojeći idiomatski izraz u srpskom jeziku. Hrvatski prevoditelj je zamijenio engleski idiom s kulturnim ekvivalentom u hrvatskom jeziku (*puštanje lije u kokošinjac*), što je postojeći idiom koji prenosi sličan smisao. Ovo, očekivano, pokazuje tendenciju hrvatskog prijevoda da podomaći figurativni jezik, dok srpski jezik ovdje zadržava englesku strukturu, čak i kad je rezultat manje prirodan u ciljnom jeziku.

U sljedećem primjeru nailazimo na jedan kulturno specifičan pojam:

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Peppermint <i>schnapps</i>	Rakija od metvice	Kulturna supstitucija (podomaćivanje)	<i>šnaps</i> s ukusom peperminta	Adaptirana posuđenica

Kod prevođenja *peppermint schnapps* hrvatski prevoditelj u potpunosti lokalizira (podomaćuje) koncept, koristeći *rakija* umjesto *schnapps*, čime se očuvala funkcija (jako alkoholno piće s okusom nekog voća). Srpski prevoditelj zadržao je ovu *tudicu*, koristeći fonetsku adaptaciju i kurziv kako bi zadržao Kingov stil. Dok hrvatska verzija u potpunosti podomaćuje termin mijenjajući ga kulturno rezonantnim ekvivalentom, srpski prijevod zadržava strani element (strategija postranjivanja) i dodaje deskriptivan prijevod. Ovdje se potencijalno može postaviti pitanje koliko je ciljna publika upoznata s leksomom *šnaps*, dok se u hrvatskom prijevodu postavlja pitanje koliko podomaćivanje doprinosi, tj. ne doprinosi prenošenju kulture izvornika. U svakom slučaju, ove dvije različite prevoditeljske strategije pokazuju ponovo da je hrvatski prijevod težio ka podomaćivanju, a srpski ka postranjivanju, tj. uporabi posuđenice.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/prevoditeljska strategija
Babyluv	<i>Babyluv</i>	Prebacivanje kodova	Dušica	Kulturna supstitucija

Iako hrvatski prijevod čuva izvorni engleski izraz *babyluv*, tj. koristi direktnu posuđenicu, ovaj izbor ima svoju cijenu: izraz može biti nejasan jednojezičnim čitateljima ili onima koji nisu upoznati s engleskim slengom. To pokazuje davanje prioriteta stilskoj vjernosti nad pristupačnošću. S jedne strane, *babyluv* se može zamijeniti odgovarajućim prijevodnim ekvivalentom u našem jeziku, ali moguće je da se ne može u potpunosti pronaći ova kulturna referenca, kao i specifičnost načina pisanja. Zato je zanimljivo postaviti pitanje je li ovdje posuđenica potrebna ili nepotrebna. Suprotno tome, srpski prijevod *dušica* osigurava razumijevanje, ali gubi neobičnost i stil izvornika. Ova napetost između razumljivosti i autentičnosti ponavljajući je izazov u književnom prevođenju, posebno kada se radi o izmišljenim ili nestandardnim oblicima. Zanimljivo je da je u ovom slučaju hrvatski prijevod bio skloniji postranjivanju, a srpski podomaćivanju.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Shit fire, save the smuckin <i>matches</i> !	Jedi govna i hebene repete!	Kreativna supstitucija	“Seri vatru, štedi hebene šibice!”	Kalk

Ovaj primjer pokazuje radikalno različite strategije za prenošenje stilizirane vulgarnosti. Rečenica je izgovorena uslijed iznenadne i banalne nezgode nakon što je Lisey slučajno razbila čašu u kupatilu. Psovka nije upućena drugoj osobi, nego funkcionira kao spontani, stilizirani izraz emocije, obilježen regionalnim kolokvijalnim govorom i eufemiziranim oblikom vulgarizma. U tom smislu, njegova primarna funkcija nije referencijalna nego ekspresivna, a ton je blago humorističan. Upravo u takvom kontekstu možemo primijetiti kako i u kojoj mjeri prevoditeljska strategija utječe na doživljaj i razumijevanje izvornika. Srpski prijevod zadržava strukturu i slikovitost izvornika uporabom kalka, ali time riskira narušavanje spontanosti iskaza i odudaranje od prirodnoga govornog registra, pritom ga čineći neprirodnim i potencijalno zbunjujućim i nerazumljivim. S druge strane, hrvatska verzija u potpunosti mijenja izraz kroz kreativnu supstituciju i time uspijeva prenijeti pragmatičnu funkciju izvornika, ali na štetu vjernosti sadržaju.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Wegee Junior	Weegee mladi	Prebacivanje kodova	Vigi junior	Adaptacija i prebacivanje kodova

Izraz *Weegee Junior* aludira na američkog fotografa Aschera (ili Arthura – kasnije je promijenio ime) Felliga, poznatog kao Weegee, čiji je nadimak postao simbol tabloidne kriminalističke fotografije i urbane kulture New Yorka (Hudson 2009). Kod Kinga, izraz predstavlja kulturnu referencu, blisku američkoj pop kulturi. Hrvatski prijevod zadržava ovaj engleski nadimak, a *Junior* prevodi domaćim ekvivalentom “mladi”. Srpska verzija fonološki i ortografski prilagođava *Weegee* u *Vigi* (iako se u američkom engleskom ovaj nadimak zapravo izgovara kao *vidi*). Zadržavanjem riječi *junior* umjesto njenog prevođenja, čuva se trag izvornog kulturnog konteksta. Ipak, niti jedan prijevod ne daje dodatno objašnjenje, na što aludira ova kulturna referenca. Naravno da je eksplikacija samo jedna moguća strategija, ali je važno primijetiti da je ova kulturno specifična referenca vjerojatno jasnija čitateljima izvorne nego ciljne kulture.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Kool-Aid	Napitak u prahu	Deskriptivna parafraza/ podmaćivanje	Kul-ejd	Adaptirana posuđenica

Naziv *Kool-Aid* predstavlja kulturno specifičan američki proizvod, tj. piće u prahu. Hrvatski prevoditelj koristi deskriptivan prijevod, jer se pretpostavlja da čitatelj nije familijaran s ovim nazivom. U ovom slučaju primjenjivo je već navedeno Beccarijevo mišljenje da je posuđenica "potrebna" ukoliko nema svoj precizan ekvivalent u domaćem jeziku. Srpski prijevod adaptira posuđenicu kroz fonološko-ortografsku adaptaciju, čime se manje gubi od kulturne reference, ali se očito preuzima izvorNIK, s kojim čitatelji ne moraju biti upoznati, pogotovo ukoliko nema dodatnog objašnjenja.

U nastavku će biti prikazani primjeri iz romana *Finders Keepers*:

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Mr. Red	Čovjek s crvenom maskom	Deskriptivni prijevod	Gospodin Crveni	Kalk

Srpski prevoditelj ovdje prevodi Mr. Red doslovno kao *Gospodin Crveni*, a time u jednoj mjeri održava ton i ritam izvornika. U tom smislu, prijevod izravno i doslovno prenosi konstrukciju iz izvornika. U hrvatskoj verziji, *Čovjek s crvenom maskom*, dolazi do eksplikacije, tj. deskriptivnog prijevoda. Prevoditelj, dakle, daje prioritet jasnoći, a žrtvuje stilski utjecaj. Dakle, iako nema posuđenice na leksičkom nivou, u srpskom prijevodu preuzeta je jezična konstrukcija iz engleskog jezika. U sljedećem primjeru također vidimo doslovno prebacivanje leksičke konstrukcije izvornika u ciljni jezik:

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Goddamn cradle	Vražja kolijevka	Eufemizirana supstitucija	Bogom prokleta kolijevka	Kalk

Hrvatski prijevod ovdje koristi uobičajenu eufemističnu psovku, čime se u jednu ruku reducira doslovan utjecaj izvornog jezika, a ton se pomiče prema nečem kolokvijalnijem i bližem ciljnoj kulturi. Srpski, pak, prijevod zadržava bogohulni intenzitet izvornika koristeći riječi *Bogom prokleta*, kako bi izravno odrazio element 'prokletstva'. Ovakvim izborom pojačava se religiozni ton i usklađuje se s emocionalnim intenzitetom izvornika. Ipak, jasno je da je u pitanju kalk i da ovakva leksička konstrukcija nije bliska ciljnom jeziku. Zbog vjernosti izvornom jezičnom tonu i izboru riječi izgubila se zapravo jezična prirodnost.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
South Side	Južna strana	Podomaćivanje	Saut Sajd	Fonološko-ortografska adaptacija i prebacivanje kodova

U ovom primjeru važno je uzeti u obzir jezične norme i prevoditeljski uzus oba jezika. U hrvatskom standardnom jeziku uobičajeno je zadržavanje izvornog oblika geografskih imena. Na ovaj način prijevod *South Side* kao *Južna strana* predstavlja normativno netipično rješenje. Prevoditeljska strategija je u venutijevskom smislu podomaćivanje, ali nije tipična za hrvatski prevoditeljski uzus, a uz to pridonosi gubitku kulturne i sociolingvističke obilježenosti izvornika. Čitatelju ciljane kulture ovako djeluje kao obična prostorna odrednica, bez ikakvog stranog utjecaja. S druge strane, srpski prijevod zadržava engleski oblik *Saut Sajd*, što zapravo i slijedi ustaljenu normu srpskog jezika koja favorizira fonološko-ortografsku adaptaciju stranih geografskih imena. Iako je ovdje u pitanju strategija postranjiivanja, prijevod je zapravo u skladu s prevoditeljskim uzusom srpskoga jezika. Na ovaj način zadržana je i kulturna pozadina anglofonog svijeta. Ipak, ako pretpostavimo da čitatelj ne poznaje engleski jezik, postavlja se pitanje hoće li moći i doživjeti tu kulturnu referencu.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Groundhogs	Mrmoti	Semantički prijevod	Graundhoksi	Prilagođena posuđenica (fonološko-ortografska i morfološka adaptacija)

Ovdje ponovo nailazimo na dvije prevoditeljske strategije, podomaćivanje i postranjiivanje. U hrvatskom prijevodu, ime za bejzbol tim je podomaćen i preveden u hrvatski, kako bi se izbjeglo korištenje posuđenice. S jedne strane u pitanju je ime, tj. naziv kluba, koji nije neophodno prevoditi, ali budući da to ime u sebi sadrži i značenje, prevoditelj se opredijelio za semantički prijevod. S druge strane, srpski prijevod normalizira angliciziranu formu i prilagođava je morfološki srpskom jeziku.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Zoney's Go-Mart	Zoneyev dućan	Djelomična supstitucija; podomaćivanje	Zuni Go-Mart	Adaptirana posuđenica

U ovom slučaju, hrvatski prevoditelj podomaćuje ovaj naziv, a posebno je zanimljivo to što *Go-Mart* prevodi kao *dućan*, i to dućan koji pripada "nekom" Zooneyju, a ne lancu ovog marketa, za koji bi vjerojatno najbliže bio naš ekvivalent pumpe, ali svakako ne standardni dućan. Osim što se ovako briše kulturna referenca, gubi se i jasna slika koju King predočuje u izvorniku. S druge strane, srpski se prijevod ne libi koristiti posuđenicu koju adaptira i fonološki transkribira.

Izvornik	Prijevod 1 (hrvatski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija	Prijevod 2 (srpski)	Vrsta posuđenice/ prevoditeljska strategija
Happy Cup	Vesela šalica	Semantički prijevod; podomaćivanje	Hepi kap	Fonološko-ortografska adaptacija

Ovo je posebno zanimljiv primjer u kojem je naziv kafića doslovno preveden u hrvatskom prijevodu, dok je u srpskom posuđenica u potpunosti preuzeta. Srpski prijevod fonetski transkribira naziv kafića, pa iako se ovako zadržava originalni naziv, nije u potpunosti sigurno da će čitatelju biti jasno da je u pitanju engleski naziv, ukoliko ne poznaju engleski. S druge strane, čitatelj neće znati kako je u izvorniku glasio naziv kafića ako čita hrvatski prijevod. Kontrast u prevođenju naziva *Happy Cup* utjelovljuje suprotstavljene kulturne leće prevoditelja. Hrvatska verzija zamjenjuje naziv američkog kafića transparentnim domaćim ekvivalentom (*Vesela šalica*), brišući kulturnu posebnost originala i pojačavajući politiku jezične čistoće. Srpski *Hepi kap*, nasuprot tome, fonološki i ortografski integrira englesku frazu dok ostavlja njezin strani identitet netaknutim, primjerom prilagođenog anglizma i prebacivanja kodova.

4. Zaključak

Analiza prijevoda romana Stephena Kinga pokazala je očiglednu razliku u pristupu anglizmima i kulturnom prevođenju između hrvatskih i srpskih prijevoda. Srpski prijevodi u promatranom korpusu uglavnom zadržavaju engleske leksičke i strukturne elemente, čak i kada rezultat zvuči u jednoj mjeri neprirodno. Takva se strategija može tumačiti kao pokušaj očuvanja izvornog izraza i ritma, ali i kao odraz šire jezične situacije u kojoj je utjecaj engleskoga u popularnoj i medijskoj kulturi postao gotovo neutralan. U srpskom jeziku anglizmi su prisutni u javnom diskursu, informatici, marketingu i književnosti, pa njihovo pojavljivanje u književnom prijevodu čitatelju ne djeluje strano nego suvremeno, a vjerojatno time i prirodno. Time srpski prijevodi ostvaruju učinak autentičnosti i približavaju čitatelja izvornom jezičnom okruženju romana.

Hrvatski prijevodi, naprotiv, češće preferiraju domaće izraze, eksplikaciju ili opisni prijevod. Ova strategija odražava dugotrajnu tradiciju jezičnog purizma i normativnog odnosa prema posuđenicama. Takav pristup čini tekst jezično "čišćim", ali ponekad i stilistički ukočenim, osobito u dijalozima i u prijevodu slenga. Prevoditelj u tom slučaju žrtvuje dio izvornog ritma i realističnog tona radi jezične pravilnosti i razumljivosti. Ipak, primjetno je manji utjecaj anglizama iz romana Stephena Kinga na hrvatski jezik.

Oba su pristupa dosljedna unutar vlastitih kulturnih i normativnih sustava. Razlike su posebno vidljive u imenima, brendovima, idiomima i pop-kulturnim referencama: srpski ih često fonološki i ortografski prilagođava (*Hepi kap*, *Saut Sajd*, *Graundhogsi*), dok ih hrvatski ili prevodi (*Vesela šalica*, *Južna strana*, *Mrmoti*) ili neutralizira (*napitak u prahu* umjesto *Kool-Aid*). Važno je, ipak, ovdje naglasiti da se prijevod anglizama i kulturnih referenci ne može analizirati bez jasnog određivanja njihove kategorije. Osobna

imena, naslovi, nadimci i geografski nazivi ne podliježu istim prevoditeljskim pravilima te se strategije koje su prihvatljive u jednoj kategoriji mogu pokazati neadekvatnima u drugoj. Tako je primjer *South Side* pokazao kako zanemarivanje te razlike može dovesti do normativno problematičnih rješenja. Ako se izraz tumači kao geografski naziv gradskog dijela, njegovo prevođenje u obliku *Južna strana* u hrvatskom jeziku odstupa od uobičajenog uzusa zadržavanja izvornog oblika vlastitih imena. Iako takav prijevod omogućuje semantičku transparentnost, on istodobno briše status vlastitog imena i kulturno-sociološku dimenziju izvornika.

Ova kratka analiza ukazuje na dublje lingvističko-ideološke orijentacije: srpski prijevodi naginju postranjiavanju, a hrvatski podomaćivanju. Iako je sigurno da niti jedna prevoditeljska strategija nije nužno "bolja" od druge, postavlja se pitanje je li uvijek adekvatno koristiti samo jednu strategiju u prijevodu, ili je ponekad bolje ih kombinirati. Premda ovo može narušiti dosljednost prijevoda, jedan generalni pristup možda neće biti primjenjiv na svaki pojedinačni slučaj. Vidjeli smo u analizi da su se ipak i u hrvatskom prijevodu u nekim slučajevima opredijelili za korištenje posuđenice (*babyluv*), što bi se moglo dalje primjenjivati i na neke druge pojedinačne slučajeve, osobito ako je narušen smisao ili kulturno specifična referenca.

Na koncu ostaje pitanje hoće li hrvatski jezik, čak i u popularnoj književnosti, uspjeti zadržati distancu prema anglicizmima, te hoće li srpski, nastavi li se ovakav trend, doista postati "anglosrpski", kako ga je već Prčić duhovito nazvao. U oba slučaja, prijevod Kinga pokazuje da prevođenje nije samo prijenos riječi, nego i ogledalo jezične politike i kulturnog identiteta.

Iako je riječ o veoma ograničenom uzorku, ovaj rad se može promatrati kao kvalitativna studija slučaja čiji je doprinos prvenstveno ilustrativan i orijentiran prema budućim istraživanjima. Svrha mu nije bila dati statistički reprezentativne podatke, već ponuditi kvalitativan uvid u prevoditeljske tendencije u hrvatskim i srpskim prijevodima Kingovih romana. Analizirani primjeri pokazuju jasne obrasce koji se mogu dalje potvrditi na većem korpusu, čime ovaj rad može poslužiti kao temelj i poticaj za sustavnije istraživanje utjecaja engleskoga na prijevode suvremene popularne književnosti.

Literatura

- Beccaria, Gian Luigi (1988), *Italiano antico e nuovo*, Garzanti, Milan
- Damiani-Einwalter, Ingrid (2002), "Prisutnost internacionalnih izraza u standardnom talijanskom jeziku", u: Branka Tafra, Ivo Pranjković, ur., *Primijenjena lingvistika u Hrvatskoj – izazovi na početku XXI. stoljeća*, 85–93, HDPL, Zagreb – Rijeka
- Drljača Margić, Branka (2011), "Leksički paralelizam: Je li opravdano govoriti o nepotrebnim posuđenicama (engleskoga podrijetla)?", *Fluminensia*, 23 (1), 53–66.
- Hope, Thomas E. (1971), *Lexical Borrowing in the Romance Languages. A Critical Study of Italianisms in French and Gallicisms in Italian from 1100 to 1900*, Vol. I–II, Blackwell, Oxford
- Hudson, Berkley (2009), "Photojournalists", u: Christopher H. Sterling, ur., *Encyclopedia of Journalism*. 1060–1067, SAGE, Thousand Oaks, CA

- Kachru, Braj B. (1986), *The Alchemy of English: The Spread, Functions, and Models of Non-native Englishes*, University of Illinois Press, Urbana - Chicago
- Prčić, Tvrtko (2010), "O sindromu milenijumske bube i jeziku anglosrpskom", *Južnoslovenski filolog*, 56 (3-4), 867-873.
- Turk, Marija (1996), "Jezični purizam", *Fluminensia*, 8 (1-2), 63-79.
- Venuti, Lawrence (2008), *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, 2nd ed., Routledge, London
- Vinay, Jean-Paul, Jean Darbelnet (1995), *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*, John Benjamins, Amsterdam

Izvori

- King, Stephen (2006), *Lisey's Story*, Large print ed. Thorndike Press, Waterville, Me
- King, Stephen (2008), *Liseyna priča*, Algoritam, Zagreb (prev. Božica Jakovlev)
- King, Stephen (2014), *Lisina priča*, Vulkan, Beograd (prev. Vladan Stojanović)
- King, Stephen (2015), *Tko nađe, njegovo*, Znanje, Zagreb (prev. Mladen Jurčić)
- King, Stephen (2016), *Ko nađe njegovo*, Vulkan, Beograd (prev. Vladan Stojanović)

Наталія Кондратенко і Любов Завальська: Еквівалентність синтаксичних фразеологізмів слов'янських мов у Мультилінгвальному репозиторії фраземних конструкцій Центральної та Східної Європи (PhraConRep)

Науковий проєкт створення Мультилінгвального репозиторію синтаксичних фразеологізмів «PhraConRep» скерований на пошук фраземних конструкцій, що становлять еквіваленти або часткові еквіваленти синтаксичних фразеологізмів у мовах Центральної та Східної Європи. Вихідною мовою для розроблення репозиторію є німецька, а еквіваленти переважно представлено слов'янськими мовами на матеріалі художніх текстів, відібраних з національних мовних корпусів. PhraConRep координує порівняльні емпіричні дослідження і створює платформу для проведення спільних досліджень з класифікації, опису, зберігання, перекладу та викладання PhraCons мов Центральної та Східної Європи. Його головна мета – створити багатомовний репозиторій PhraCons принаймні дев'ятьма слов'янськими мовами та угорською. Основну проблему становлять пошуки еквівалентів синтаксичних фразеологізмів у слов'янських мовах, що є репрезентантами однієї фразеологізованої моделі. Відмінності сягають структурного, семантичного і прагматичного рівнів, що передбачає виокремлення різних типів еквівалентності. На матеріалі української та німецької мов простежено спільні та відмінні риси в реалізації однакових моделей синтаксичних фразеологізмів. Здійснено спробу визначити основні закономірності функціонування фраземних конструкцій у перекладах німецьких художніх текстів слов'янськими мовами. Для ілюстрації обрано моделі з повторюваними компонентами, моделі з незмінним ініціальним компонентом і моделі зі зміненими лексичними компонентами.

Ключові слова: фраземна конструкція, еквівалентність, українська мова, німецька мова, мультилінгвальний репозиторій.

Equivalence of Syntactic Phraseological Units of Slavic Languages in the Multilingual Repository of Phraseme Constructions of Central and Eastern Europe (PhraConRep)

The research project for creating the Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern Europe languages (PhraConRep) is aimed at identifying phraseme constructions that are equivalents or partial equivalents of syntactic idioms in the different languages. The base language for developing the repository is German. The equivalents are primarily represented in Slavic languages, using materials from literary texts selected from national language corpora. PhraConRep coordinates comparative empirical research on phraseme constructions and creates a platform for collaborative studies on the classification, description, storage, translation, and research of phraseme constructions in the languages of Central and Eastern Europe. Its main goal is to establish a multilingual repository of phraseme constructions in at least nine Slavic languages and Hungarian. The primary challenge is in identifying equivalents of phraseme constructions in Slavic languages that represent the same phraseological model. Differences occur at structural, semantic, and pragmatic levels, necessitating the identification of various types of equivalence. Using materials from Ukrainian and German shared and differing features in the realization of identical phraseme constructions models were analyzed. An attempt was made to define the main patterns of how phraseological constructions function in translations of German literary texts into Slavic languages. For illustration, models with repetitive components, models with invariant initial components, and models with modified lexical components were chosen.

Key words: phraseme construction, equivalence, Ukrainian language, German language, multilingual repository.

Вступ

У межах Міжнародного науково-дослідного проєкту COST Action CA22115 «PhraConRep» здійснюється формування репозиторію фраземних конструкцій, що становлять еквіваленти або часткові еквіваленти синтаксичних фразеологізмів у мовах Центральної та Східної Європи. Вихідною мовою для розроблення репозиторію є німецька, проте серед слов'янських мов найбільше представлено фраземні конструкції російської мови. Задля уникнення впливу російської мови та створення оригінального сегменту репозиторію українські учасники проєкту розробили принципи безпосереднього пошуку відповідників в українській мові. Також здійснено аналіз українських синтаксичних фразеологізмів, що не мають відповідників в інших слов'янських мовах.

Під час вивчення мови увага, як правило, зосереджується на вивченні граматичних правил і лексики. Словесні процедури та інші види шаблонного мовлення,

такі як ідіоми чи прислів'я, також стали природною частиною сучасного навчання іноземних мов. Дія Репозиторію фраземних конструкцій (далі – *PhraConRep*) націлена на клас ідіоматичних словосполучень, які майже не перебували у фокусі не лише в навчанні, але й у дослідженнях. Шаблони, про які йдеться, називаються фраземними конструкціями (далі – *PhraCons*) і визначені як шаблони ідіоматичних словосполучень, що складаються з фіксованих лексичних елементів («якорів») і порожніх слотів для заповнювачів. І лексичні прив'язки, і лексичні наповнювачі мають відповідати певним критеріям, характерним для цього *PhraCon*.

PhraConRep координує порівняльні емпіричні дослідження *PhraCons* і створює платформу для проведення спільних досліджень з класифікації, опису, зберігання, перекладу та викладання *PhraCons* мов Середньої та Східної Європи. Його головна мета – створити багатомовний репозиторій *PhraCons*. Репозиторій також слугуватиме ресурсом для проведення подальших досліджень і розробки практичних застосувань. Цей проект сприяє збереженню багатомовної культурної спадщини Європи та Європейської мовної політики.

Як інклюзивна міжнародна мережа *PhraConRep* має п'ять робочих груп (РГ):

РГ 1. Теорія і типологія

РГ 2. Розробка репозиторію

РГ 3. Оброблення запису та переклад

РГ 4. Навчання та викладання

РГ 5. Поширення та комунікація

Наразі 130 учасників робочих груп з понад 30 європейських країн залучені до CA22115 «*PhraConRep*», зокрема лінгвісти, перекладачі, науковці та інші експерти на різних етапах своєї кар'єри. Члени цієї міжнародної мережі прагнуть співпрацювати для сприяння та розширення можливостей досліджень відповідно до цілей і результатів *PhraConRep*.

Мета нашого дослідження – схарактеризувати фраземні конструкції та визначити особливості їхнього перекладу з німецької мови українською мовою.

Дискусії

Фраземна конструкція (*PhraCon*) як теоретичне поняття ґрунтується на засадах конструкційної граматики (Fillmore 1988, Staffeldt 2011, Taylor 2002). Визначенню та характеристиці фраземних конструкцій присвячено низку наукових розвідок (Mellado Blanco 2015, Pavlova 2022, Schlund, Kosta 2021, Ziem 2014, 2018, Dobrovolskij 2011).

Спираючись на поняття фраземної конструкції, що має інші термінологічні назви: «синтаксична ідіома», «граматична ідіома», «синтаксична фразема», «фразеологізоване речення», «комунікема», «фразеосхема» та ін., у репозиторії представлено комплекс синтаксичних конструкцій німецької мови з перекладом мовами Центральної та Східної Європи. Фраземні конструкції – це синтаксичні

одиниці, що створені за відтворюваними структурними моделями та мають визначену семантику і характеризуються цілісністю і нечленованістю.

Лінгвісти вживають різні терміни на позначення того самого явища – «синтаксичний фразеологізм», «граматичний фразеологізм», «синтаксична ідіома», «граматична ідіома», «синтаксична фразема», «фразеологізоване речення» та ін. Г. Ситар розглядає синтаксичні фразеологізми як явище на межі синтаксису та фразеології, що передбачає «наявність стійких схем речення, зміна частина яких може наповнюватися різним лексичним матеріалом» (Ситар 2017: 16–17). А «синтаксична побудова стає фразеологізованою не тільки внаслідок синтаксичного злиття і семантичних трансформацій компонентів, а й під впливом певних чинників: чіткого закріплення позиції компонентів фразеосхеми, зменшення змінних позицій і структурного підрівнювання частин речення» (Личук 2015: 364). Ф. Прилипко послуговується терміном «комунікема-фразеосхема»: «...під комунікемою розуміємо дискретні одиниці висловлення – слова або поєднання слів, які мають ознаки граматичної неподільності, нерозчленованого вираження непоняттєвого змісту висловлювання. У тексті комунікеми можуть бути лексично непроникними, поєднуваними з іншими складниками висловлювання й такими, що виконують у ньому реактивну, волюнтаривну, емоційно-оцінну, естетичну та інформативну функції» (Прилипко 2017: 111–112). Лінгвісти, які працюють у проєкті CA22115 «PhraConRep», використовують термін «фраземна конструкція» (PhraCon).

Ознаками фразеологізованих речень (фраземних конструкцій) є «відтворюваність, стійкість, структурносемантична цілісність, ідіоматичність та експресивність» (Прилипко 2017: 112). Також серед ознак називають наступні: «повна чи розірвана парадигма, наявність або відсутність протиставлень у плані граматичної синонімії, розмежованість або, навпаки, нерозмежованість між компонентами структурної схеми й “другорядними” членами (компонентами, які виражають ті чи інші непередикативні відношення)» (Тесленко 2015: 81). Лінгвісти узагальнюють параметри фраземних конструкцій у такий спосіб:

- Ідіоматичність (або некомпозиційність): значення не може бути отримане композиційно шляхом простого «додавання» семантичних та граматичних значень складників;
- Структурна ідіосинкразія: у структурі фраземної конструкції наявне те, що не передбачено загальними правилами мови, зокрема просодичні особливості, редуплікацію та інші несегментні операції;
- Несумарність: не лише семантичні, а й прагматичні категорії мають значення для виявлення значення та функції фраземної конструкції;
- Семантика опорних слів: опорні слова, як правило, є функційними, а не смисловими словами (переклад наш – Авт.) (Schlund, Pavlova 2014: 41).

Зважаючи на це, фраземні конструкції характеризуються сталістю синтаксичної структури та варіативністю лексичного наповнення. Як фразеологізми вони є

відтворюваними мовними одиницями і саме через це впізнаваними. В. Тесленко зазначає, «що будь-яка зміна компонентів фразеологізованого речення, лексичних складників, поява чи втрата елемента в межах фразеологізованої структури може спричинити до абсолютної чи часткової зміни семантичного значення конструкції, бо структурна схема й семантичне значення фразеологізованого речення є невіддільними один від одного, взаємопов'язаними й логічно зумовленими. Фактично фразеологізоване речення репрезентує собою певне значення, яке закодоване в конкретній структурній схемі» (Тесленко 2015: 82). Г. Ситар вважає, що «особливості семантики фразеологізованих речень цього типу залежать від таких чинників: лексичного наповнення змінного компонента відповідної моделі синтаксичного фразеологізму, значення поширювачів структурної схеми синтаксичного фразеологізму, найближчого контексту й інтонації» (Ситар 2012: 112).

Фраземні конструкції з огляду на їхні особливості становлять певні проблеми передусім під час перекладу. З метою адекватного перекладу було використано дані з Репозиторію фраземних конструкцій (PhraConRep) і Генерального регіонально-анотованого корпусу української мови (ГРАК).

Основне дослідження

Переклад синтаксичних фразеологічних одиниць представляє унікальні проблеми та вимагає спеціальних підходів, оскільки ці одиниці є фіксованими або напівфіксованими виразами, значення яких часто виходить за межі їхніх буквальних компонентів.

Синтаксичні фразеологізми охоплюють ідіоматичні вирази, фіксовані синтаксичні структури та шаблонну мову, наприклад прислів'я, які глибоко вкорінені в культурному контексті мови. Синтаксичні фразеологізми пов'язані з культурою, тобто їх використання та інтерпретація значною мірою залежать від спільних знань і традицій носіїв мови. Перекладачі повинні орієнтуватися між збереженням оригінальної культурної сутності та адаптацією до цільової культури, щоб забезпечити розуміння. Так, наприклад, фраземна конструкція нім. *was getan ist, ist getan.md* може бути перекладена українською мовою різними варіантами фразеологізованих речень (див. Табл.1):

Таблиця 1. Переклад фраземної конструкції нім. *was getan ist, ist getan.md*

Німецький текст	Переклад українською мовою
Ein (es muß gesagt werden, obwohl es unglaublich klingt) als Scheich verkleideter Herr, der sich in offensichtlicher Distanzierungsqual in die Ecke drückte, zum zu dem Glück aber schon im in dem vierten Stock ausstieg, und eine (es klingt verrückt, aber was wahr ist, ist wahr) als Andalusierin verkleidete Dame, die, durch eine Gesichtsmaske gedeckt, keineswegs von Katharina abbrückte, sondern direkt neben ihr stehenblieb und sie aus »frehen, harten, braunen Augen« dreist und neugierig musterte (Heinrich Böll. Die verlorene Ehre der Katharina Blum, 1974).	Один з них (звучить неймовірно, але доводиться сказати) – перебраний за шейха пан, який, явно намагаючись відмежуватися від їхнього товариства, забився в куток, але, на щастя, висів уже на четвертому поверсі, і пані (здуріти можна, але ніде правди діти), перебрана за андалуску, в масці, – ця не відсахнулася від Катаріни, навпаки, стала дуже близько й з безцеремонною цікавістю розглядала її “зухвалими, осудливими карими очима” (Г. Белль. Втрачена честь Катаріни Блум, 1989. Пер. П. Соколовський).
Dann sind sie runter, dann sind sie tot, da hat keen Hahn nach zu krähen, was tot ist, ist tot . (Heinrich Böll. Die verlorene Ehre der Katharina Blum, 1974).	Зіткнулися і впали, пілоти загинули, ніхто про них і не згадає, мертві та й годі. (Г. Белль. Втрачена честь Катаріни Блум, 1989. Пер. П. Соколовський).
Aber was zuviel ist, ist zuviel . (Alfred Döblin. Berlin Alexanderplatz, 1928).	[Ніхто не скаже, що я не чинив опору]. Але що занадто, то вже занадто. (А. Деблін. Берлін Александерплац: Історія Франца Біберкопфа, 2020. Пер. Р. Осадчук).
Dieser Nachkomme barbarischer Ritter konnte sie einfach gefangensetzen; ihr Sohn d'Anjou, so viel mehr ihr eigen, stand ihr dann nicht mehr bei, denn was geschehn ist, ist geschehn (Heinrich Mann. Die Jugend des Königs Henri Quatre, 1935).	Цей нащадок лицарів-варварів міг попросту кинути її в темницю, а тоді другий її син, куди рідніший – герцог Анжуйський – уже б не заступився за неї, бо що сталося, те сталося (Г. Манн. Молоді літа короля Генріха IV, 1975. Пер. Ю. Лісняк).

Німецька фраземна конструкція, яка в буквальному перекладі українською мовою звучить як «що зроблено, те зроблено», не зафіксована в наявних перекладах художніх текстів. Натомість вжито українські фраземні конструкції, що мають інші відтінки семантики, проте є саме фразеологізованими відповідниками.

Здійснений аналіз фраземних конструкцій засвідчив, що у перекладі має місце прагнення відтворити синтаксичний фразеологізм. Проте досягти повної еквівалентності не завжди можливо, що зумовлює вибір з таких видів еквівалентів.

1. Повна еквівалентність: у мові перекладу наявний прямий аналог з такою ж синтаксичною структурою та значенням:

weh du machst einen Fehler.md: *Aber wehe dem Minister oder dem Abgeordneten, der was tut oder sagt ohne seine Direktiven* (L. Feuchtwanger. Erfolg) – укр. Але горе тому міністрові або депутатові, який щось зробить або скаже без його вказівки; wie kein anderer.md: *Als gescheiter Mensch mußte er sie an ihrem Zündholz erkennen, sie hielt es immer steil in die Höhe, weil sie auf Zigaretten versessen war, wie*

keine andere Hur im in dem Haus (E. Canetti. Die Blendung) – Він був чоловік тямущий і думав упізнати її по сірнику, якого «пенсіонерка» завжди тримала високо й головою догори, – як жодна інша повія в будинку, вона смалила одну за одною сигарети (Е. Канетті. Засліплення. К., 2003. Пер. О. Логвиненко);

Jahr um Jahr.md: *Aber in den Kahlschlägen rings um Doorn wachsen **Jahr um Jahr** Neuanpflanzungen, Jungholz, das S. M., wenn es soweit sein wird, zu schlagen gewillt ist* (G. Grass. Mein Jahrhundert. Göttingen: Steidl, 1999) – Одначе у просіках довкола Доорна рік за роком підіймається молодняк – і Й. В. готовий вирубати його, коли дерева підростуть (Г. Грасс. Моє сторіччя. Львів: Видавництва Старого Лева, 2017. Перекладач Н. Сняданко; *Da wohnt dieser Mann, dachte ich, und tut **Jahr um Jahr** seine Arbeit weiter, liest und kommentiert Texte, sucht nach Zusammenhängen zwischen vorderasiatischen und indischen Mythologien und ist vergnügt dabei, denn er glaubt an den Wert seines Tuns, er glaubt an die Wissenschaft, deren Diener er ist, er glaubt an den Wert des bloßen Wissens, des Aufspeicherns, denn er glaubt an den Fortschritt, an die Entwicklung* (H. Hesse. Der Steppenwolf. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985). – укр. Ось тут мешкає цей чоловік, – подумав я, – рік у рік робить свою справу, читає і коментує тексти, шукає зв'язків між арабською та індійською міфологією, і він задоволений своєю працею, бо вірить, що вона має вартість, вірить в науку, якій служить, вірить у вартість самого знання, його нагромадження, оскільки вірить у поступ, у розвиток (Г. Гессе. Степовий вовк. Харків: Фоліо, 2012. Перекладач Є. Попович).

У перекладі відтворено фразеологічний характер синтаксичної конструкції та збережено лексичні та морфологічні ознаки вихідної фраземної конструкції. При цьому спостерігаємо певну варіативність, як у прикладі з моделлю «Jahr um Jahr.md», що має реалізацію в другому компоненті у формі знахідного або орудного відмінка.

Часткова еквівалентність: еквівалент збігається за семантикою і структурою, але може відрізнятися на рівні обраних граматичних форм, порядку слів або морфологічних ознак лексем:

wie kein anderer.md: *Das Gerücht war dem Prinzen weit dort hinten zu Ohren gekommen, daß unsere Prinzessin wohlgestaltet und gelehrt **wie keine andere** Königstochter ist.* (H. Mann. Die Vollendung des Königs Henri Quatre) – укр. До того принца дійшла чутка, буцім наша принцеса вродлива й учена, що другої такої й на світі нема (Г. Манн. Літа зрілості короля Генріха IV. Пер. Ю. Лисняк); *Er wußte, daß es schönere Gesichter gab, klügere, reinere – aber er wußte auch, daß dieses eine Gesicht eine Gewalt über ihn besaß **wie kein anderes*** (E. M. Remarqu. Arc de Triomphe) – укр. Він знав, що є вродливіші обличчя, розумніші й невинніші, але знав і те, що жодне з них не мало над ним такої влади, як це (Е. М. Ремарк. Триумфальна арка. Харків, 2015. Пер. Є. Попович);

Jahr um Jahr.md: *Die Vorräte wurden nur **Tag um Tag** gekauft* (Heinrich Mann. Die Jugend des Königs Henri Quatre, 1935) – укр. Запас куповано тільки на один

день (Г. Манн. Молоді літа короля Генріха IV, 1975. Пер. Ю. Лісняк); *Monat um Monat verfloß* (Gustav Meyrink. Der Golem, 1914) – Минали місяці (Г. Майнрінк. Голем, 2011. Пер. Н. Іваничук);

ein Mann von Charakter.md: Herr Peachum war keineswegs eine Persönlichkeit von Charakter (B. Brecht. Dreigroschenroman, 1934) – укр. Містер Пічем зовсім не був людиною сильною вдачі (Б. Брехт. Копійчиний роман, 1973. Пер. Ю. Лісняк).

У випадку з частковою еквівалентністю мають місце такі прийоми, як-от: субституція компонентів, розширення або редукція лексичних компонентів, граматичні зміни за умови збереження синтаксичної моделі речення. Основна мета в таких випадках – вживання фраземної конструкції в мові перекладу: так, наприклад, використання в перекладі фраземної конструкції «Jahr um Jahr.md» висловлювання «Минали місяці» зумовлено, на нашу думку, прецедентним характером останнього (пор. Т. Шевченко «Минали дні. Минали ночі...»).

Нульова еквівалентність: не існує прямого еквівалента, що вимагає творчих рішень або перефразування:

von wegen X.md: Von wegen Sowjetparadies! (H. Böll. Gruppenbild mit Dame) – Який там рай! (Г. Белль. Груповий портрет з дамою. Київ, 1989. Пер. Євген Попович і Юрій Лісняк); *Von wegen Chamberlain, Regenschirm und so* (G. Grass. Blechtrommel). – Щось там через Чемберлена, парасольку – дідько їх знає (Г. Грасс. Бляшаний барабан. К., 2005. Пер. О. Логвиненко); *Von wegen Land und Ruhe und Luft und Blumen – und so: wir haben nur noch ne riesige Staubwolke gesehen – das war einmal Tolzem gewesen – nun ist es ja wieder aufgebaut, aber ich sage Ihnen: eine große Staubwolke!* (H. Böll. Gruppenbild mit Dame) – Мовляв, село, спокій, квіточки, повітря... аж воно он як: натомість ми побачили тільки величезну хмару пилюки, ось що стало з Тольцема – тепер його, звісно, відбудували, але тоді, я вам кажу, тільки велика хмара пилюки знялася! (Г. Белль. Груповий портрет з дамою. Київ, 1989. Пер. Євген Попович і Юрій Лісняк).

У цьому випадку пошук фраземної конструкції для перекладу обмежений виключно семантикою, оскільки перекладний варіант не відтворює синтаксичну модель вихідної конструкції. Проаналізувавши синтаксичні фразеологізми німецької мови та їх переклад українською мовою, ми простежили прагнення відтворити фразеологізований характер первинної синтаксичної одиниці. В окремих випадках еквівалентом перекладу є питомий фразеологізм української мови, що не відтворює первинну синтаксичну конструкцію, але має фразеологізований характер.

З огляду на потенційну можливість трьох варіантів перекладу фраземних конструкцій використовують такі стратегії перекладу:

- 1). Буквальний переклад – зберігає форму та значення: *«Jedenfalls», sagte Uta, scheint Ihr Vater ein Mann von Charakter zu sein* (D. Noll. Die Abenteurer des Werner Holt. Roman einer Heimkehr, 1963) – Як видно, – сказала Ута, – ваш

- батько *людина з характером* (Д. Ноль. Пригоди Вернера Гольта. Пер. Ю. Михайлюк. К., 1965);
- 2). Ідіоматична заміна: заміна на еквівалентний вираз фразеологізованого типу (заміна іншим синтаксичним фразеологізмом): ...*ein Mann von Charakter oder ein starrsinniger Sonderling, weltfremd, menschenfeindlich?* (D. Noll. Die Abenteuer des Werner Holt. Roman einer Heimkehr, 1963) – *Людина крутої вдачі, а точніше, упертий дивак, далекий від життя відлюдько...* (Д. Ноль. Пригоди Вернера Гольта. Пер. Ю. Михайлюк. К., 1965);
 - 3). Перефразування – реконструкція значення: *Wehe dem Volk, dessen überkommene, ehrwürdige Formen sich erst in den demokratischen Mischmasch auflösen, und wo der zersetzende Standpunkt der Persönlichkeit das Übergewicht bekommt!* (H. Mann. Der Untertan, 1914). – укр. Бідний той народ, чий успадковані поважні традиції розчиняються в демократичній мішанині, і перевагу дістає розкладницька ідея про цінність людської особи (Г. Манн. Вірнопідданий, 1969. Пер. М. Зісман);
 - 4). Описовий переклад без фразеологізованої конструкції: *Das war ein Tag, sich in Philippsburg seßhaft zu machen, ein Tag, der wie kein anderer geeignet schien, Gesellschaft zu bekommen* (M. Walser. Ehen in Philippsburg) – *Йому здавалося, що саме такого дня легше пустити коріння у Філіпсбурзі, завести тут знайомство* (М. Вальзер. Філіпсбурзькі подружжя. К., 1975. Євген Попович & Ярема Полотнюк);
 - 5). Буквальний переклад із субституцією компонентів: *Mit diesen wird der herbstliche Tag klar wie kein anderer* (H. Mann. Die Vollendung des Königs Henri Quatre) – *З ними й осінній день здавався яснішим від будь-якого* (Г. Манн. Літа зрілості короля Генріха IV. Пер. Ю. Лисняк).

Вибір стратегії перекладу залежить від прагнення перекладача відтворити саме фразеологізований характер синтаксичної конструкції. Синтаксичні фразеологізми як універсальне явище в мові потребує підвищеної уваги під час його відтворення, а наявність еквівалентних моделей підтверджує універсальність цих одиниць.

Висновки

Проект PhraConRep скерований на систематичне документування синтаксичних фразеологізмів різними мовами, надаючи ресурси для перекладачів для визначення еквівалентів або підходів до перекладу. Це допомагає зіставляти конструкції між мовами, зосереджуючись на ідіоматиці. Синтаксичні фразеологізми, або фраземні конструкції, – це синтаксичні одиниці, що створені за відтворюваними структурними моделями та мають визначену семантику і характеризуються цілісністю і нечленованістю. Вони становлять проблему під час перекладу, оскільки необхідно відтворити як структурно-семантичні особливості, так і ідіоматику, що реалізується в буквальному, адекватному та описовому перекладі. Основними

стратегіями перекладу фраземних конструкцій є послівне відтворення, ідіоматична заміна, перефразування, субституція компонентів, розширення і редукція структури, описовий переклад.

Література

- Dobrovol'skij, D. (2011), "Phraseologie und Konstruktionsgrammatik", *Konstruktionsgrammatik III. Aktuelle Fra-gen und Lösungsansätze*, 110–130, Stauffenburg, Tübingen
- Fillmore, Ch J., Kay, P., O'Connor, M. C. (1988), "Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of Let Alone", *Language*, 64 (3), 501–538.
- Mellado Blanco, C. (2015), "Phrasemkonstruktionen und lexikalische Idiomvarianten. Der Fall der komparativen Phraseme des Deutschen", *Argument-struktur zwischen Valenz und Konstruktion*, 217–235, Narr Francke Attempto, Tübingen
- Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern Europe languages (PhraConRep), dostupno na: <https://www.phraconrep.com/>
- Pavlova, A. (2022), "Mehrsprachige Datenbank der Phrasemkonstruktionen", *Dictionaries and Society. Proceedings of the XX EURALEX International Congress*, 594–604, IDS-Verlag, Mannheim
- Schlund, K., Kosta P. (2021), "Introduction", *Journal of Slavic Linguistics*, 29, 2, 115–121.
- Schlund, K., Pavlova, A. (2024), "Core and boundaries of the notion of Phraseme Construction", *Published in Quaderns de Filologia: Estudis Lingüístics*, 29, 23–46.
- Staffeldt, S. (2011), "In der Hand von Konstruktionen. Eine Fallstudie zu bestimmten Phraseologismen mit", *Konstruktionsgrammatik III. Aktuelle Fragen und Lösungsansätze*, 131–147, Stauffenburg, Tübingen
- Taylor, J. R. (2002), "Constructions", u: Taylor, John R., ed., *Cognitive Grammar*, 561–585, Oxford University Press, Oxford
- Ziem, A. (2014), "Konstruktionsgrammatische Konzepte eines Konstruktions", *Grammatik als Netzwerk von Konstruktionen. Sprachwissen im Fokus der Konstruktionsgrammatik*, 15–34, De Gruyter, Berlin–Boston
- Ziem, A. (2018), "Construction Grammar meets phraseology", *Linguistik*, 3, 1–18.
- Личук, М. І. (2015), *Фразеологізовані речення в системі простого речення*, Лисенко М. М., Київ, Прилипка, Ф. Є. (2017), "Комунікеми-фразеосхеми в українськомовній мультиплікації", *Вісник Київського лінгвістичного університету*, 20, 2, 110–115.
- Ситар, Г. В. (2017), *Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики*, ТОВ «Ніланд-ЛТД», Вінниця
- Ситар, Г. В. (2012), "Синтаксичні фразеологізми з оцінним значенням в українській мові: (на матеріалі моделі Що за N1 Corp)", *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*, 137, 110–113.
- Шведова, М., Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко, А. Лукашевський та ін. (2017–2025), *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*, Київ, Львів, Єна, dostupno na: uacorp.org.
- Тесленко, В. М. (2015), "Синтаксична природа закритих фразеологізованих речень", *Science and Education a New Dimension Philology*, III (16), 70, 81–84.

Amela Ljevo-Ovčina: Slavenski egzotizmi u bosanskohercegovačkom putopisu

Egzotizmi su leksika posebno karakteristična za putopis kao oblik teksta koji, iako nesumnjivo pripada književnosti, ima graničnu poziciju zbog svog dokumentarnog karaktera. U oblikovanju putopisnog narativa, koji ima za cilj da određenu kulturu približi recipijentu ili, bolje rečeno, da recipijenta približiti toj kulturi – putopisci nerijetko posežu za leksičkim sredstvima koja su obilježja kulture koju opisuju. To se postiže na različite načine, a jedan, posve neobičan, odnosi se na upotrebu leksike iz drugih jezika u njenom izvornim ili transliteriranom, ipak nešto izmijenjenom obliku. Naime, upotreba posuđene leksike – prije svega leksema kojima se imenuju specifične realije iz drugih kultura – u književnoumjetničkom stilu nerijetko ima izrazit stilski potencijal jer ovakve lekseme nezamjenjivo odražavaju različite kulture iz kojih dolaze. U ovom radu analizirana je funkcija slavenskih egzotizama u bosanskohercegovačkom putopisu s lingvokulturološkog aspekta na materijalu putopisa o slavenskim zemljama: nekadašnjem Sovjetskom Savezu, bivšoj Čehoslovačkoj, zatim Poljskoj, Sloveniji i Makedoniji. U prikazivanju drugih slavenskih naroda egzotizmima se imenuju različiti pojmovi iz njihove materijalne i duhovne kulture, kao što su oni koji se odnose na običaje, narodna vjerovanja, hranu, pića, plesove, odjeću i drugo.

Ključne riječi: slavenski egzotizmi, posuđenice, slavenski jezici, putopis.

Slavic Exoticisms in Travel Writing of Bosnia and Herzegovina

Exoticisms are lexical items particularly characteristic of travel writing, a literary genre which, although undoubtedly belonging to literature, occupies a borderline position due to its documentary character. In constructing a travel narrative whose purpose is to bring a particular culture closer to the reader or, more precisely, to bring the reader closer to that culture, travel writers frequently employ lexical items characteristic of the culture they describe. This is achieved in various ways, one of the most distinctive being the use of lexical items from other languages in their original or transliterated, albeit slightly modified, form. The use of borrowed lexical items – primarily those denoting culture-specific realia – in literary discourse often has considerable stylistic potential, as such items uniquely reflect the cultures from which they originate. This paper examines the function of Slavic exoticisms in Bosnian and Herzegovinian travel writing from a

linguocultural perspective on the basis of travelogues about Slavic countries: the former Soviet Union, former Czechoslovakia, Poland, Slovenia, and Macedonia. In portraying other Slavic peoples, travel writers use exoticisms to denote various elements of their material and spiritual culture, including customs, folk beliefs, food, beverages, dances, clothing, and other culture-specific phenomena.

Key words: Slavic exoticisms; loanwords; Slavic languages; travel writing.

Uvod

U centru pažnje ovog rada su slavenski egzotizmi u bosanskohercegovačkom putopisu. S lingvokulturološkog aspekta funkcija ovih jezičkih jedinica analizirana je na materijalu putopisa o slavenskim zemljama: nekadašnjem Sovjetskom Savezu, bivšoj Čehoslovačkoj, zatim Poljskoj, Sloveniji i Makedoniji. Riječ je o putopisima I. Andrića, A. Isakovića, U. Kisića, N. Erceg i M. Gajića te o putopisima objavljenim u *Oslobođenju* 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća autora B. Draškovića i M. Arnautovića. Analizom slavenskih egzotizama – kojima se imenuju različiti pojmovi: običaji, narodna vjerovanja, hrana, pića, plesovi, odjeća i drugo – pokazat će se načini njihovog prilagođavanja transfonemizacijom i transmorfemizacijom, kao i njihovo značenje i funkcija u tekstu.

U svojoj najširoj definiciji *egzotizmi* (grč. ἐξωτικός 'stran') su leksičke jedinice – posuđenice koje označavaju specifičnosti pojedinih naroda i njihovih kultura. Njima se najčešće imenuju pojmovi iz materijalne i duhovne kulture jednog naroda koji ne postoje u jeziku primaocu. Sve izraženije upoznavanje i prožimanje kultura i jezika neprestano dovodi do usvajanja egzotizama iz različitih jezika te se za ovaj leksički fond može reći da predstavlja otvoren popis koji se proširuje po potrebi (Samardžija 1989: 78). Međutim, s ovom skupinom riječi u lingvistici postoje stanoviti problemi – oni su već uočljivi na razini imenovanja ove leksike, potom u određivanju lekseme kao egzotizma, kao i u klasifikaciji ove leksike. U vezi s tim važno je istaći da su ove riječi na margini lingvističkih proučavanja: npr. u južnoslavenskoj lingvistici veoma je malo radova koji se bave ovim tipom leksike, tamo gdje se i spominju, uglavnom je to usputno, a i rječnici savremenih jezika daju poprilično skroman fond egzotizama. Specijalizirani rječnici egzotizama još uvijek su nepoznati velikom broju slavenskih jezika, što samo potvrđuje da se ove riječi nalaze na periferiji leksičkih proučavanja. Međutim, savremena istraživanja ukazuju na njihov funkcionalni potencijal s obzirom na to da se njihovom upotrebom prenose obilježja jezičke kulture drugog naroda, lokalni kolorit, nacionalni običaji i mentalitet (Валева 2010: 118).

Kad je riječ o bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, pionirski rad u proučavanju ove leksike predstavlja članak M. Samardžije "O egzotizmima u hrvatskom književnom jeziku" (1989), u kojem se pored definicije ove leksike nudi i njena klasifikacija prema tematskom kriteriju. Samardžija u navedenom radu ukazuje i na normativni status ovih riječi tvrdeći da su ove lekseme "rječita potvrda poznatog purističkog aksioma o

dopuštenoj porabi samo potrebnih stranih riječi” (1989: 89). Ovakvo stanovište moglo bi se preslikati na brojne lingvističke tradicije u kojima se ova leksika smatra manje vrijednom ili nezanimljivom.

Ni u svjetskoj lingvističkoj literaturi egzotizmi nisu često bili predmet detaljnih istraživanja, izuzev u tekstovima o kulturnom posuđivanju. Naime, najviše pažnje ovoj leksici posvećeno je u teoriji prevođenja – translatologiji, što je sasvim očekivano s obzirom na to da se problem prevođenja ovih jedinica u drugu kulturu javio u prevoditeljstvu. Pionirski rad na tom polju predstavlja studija S. Vlahova i S. P. Florina *Непереводимото в превода* (1969), nakon koje se pojavljuju brojni radovi koji se bave prevođenjem kulturno specifičnih jezičkih elementa.

U pogledu definiranja samog pojma egzotizam, treba istaći da ni on nije fiksiran u lingvističkoj terminologiji. Kako bi se napravila razlika od općeg značenja lekseme egzotizam (= egzotično) – to može biti nošnja, slika, običaj itd. – u nekim radovima koriste se termini *egzotična leksika*, *leksički egzotizmi*. Ponekad se ove lekseme nazivaju *kulturetama*, *kulturnim realijama*, a u pojedinim radovima svrstavaju se u barbarizme. Budući da se njima ističu i nacionalna obilježja kultura, bliski su etnografizmima i uglavnom su bezekvivalentna leksika zbog toga što nemaju paralele u drugom jezičkom sistemu (Маринова 2003: 138).

Poseban problem predstavlja određivanje specifične riječi kao egzotizma. Naime, iako u svojoj definiciji pojam egzotizam podrazumijeva određenu specifičnost pojedinog naroda i njegove kulture, treba istaći da su ove riječi u različite jezike ulazile u različitim periodima tako da su značenja pojedinih leksema koja su ranije bila “egzotična” postala poprilično neutralna. Neutralizaciji pojma egzotizam doprinosi i globalizacija svijeta u okviru koje postaje upitno šta je uopće “egzotična” realija. Međutim, u ovom radu, upravo zbog neuhvatljivosti psiholingvističkog kriterija u interpretaciji riječi, sve lekseme koje su služile i služe za realije iz drugih jezika tretirat će se kao egzotizmi.

U raspravi o egzotizmima nužno je ukazati i na činjenicu da u procesu adaptiranja postoje razlike u stepenu usvajanja riječi koje označavaju realije iz drugih jezika i kultura. Stoga se može govoriti o posuđenicama, tuđicama i stranim riječima. Egzotizmi posuđenice, kao i sve druge posuđenice, predstavljaju činjenice jezika: uklapaju se u leksičko-semantički sistem jezika, moguće je manje ili više tačno odrediti njihov broj u jeziku jer je većina leksikografski fiksirana (Крысин 1968: 138). Za razliku od posuđenica, tuđice su donekle prilagođene jeziku primaocu, s tim da zadržavaju i neka svojstva izvornog jezika, dok su strane riječi u potpunosti neprilagođene jeziku. Iako se u posljednje vrijeme, naročito u medijskom stilu, sve više pojavljuju egzotizmi iz raznih jezika u neprilagođenom obliku, ovdje ćemo se baviti samo egzotizmima koji su uglavnom adaptirani u bosanski jezik, a priličan broj njih je i leksikografski fiksiran.

2. Slavenski egzotizmi u bosanskohercegovačkom putopisu

Slavenski egzotizmi obuhvataju semantički raznolike leksičke jedinice: jedna skupina ovih leksema prisutna je u historiografiji, književnosti, filmskoj i pozorišnoj umjetnosti u funkciji referiranja na ranija vremena, dok u publicističkom diskursu mogu imati i ironična značenja. Dakle, njihova upotreba u različitim tekstovima može biti u funkciji imenovanja, ali i stilogena. Usvajanje slavenske kulturno specifične leksike na južnoslavenskom prostoru može se intenzivnije pratiti od druge polovine 19. st., kada dolazi do kulturnog preporoda koji je rezultirao formiranjem brojnih kulturnoumjetničkih društava, razvojem štamparstva itd. To je značilo i otvaranje Bosne i Hercegovine prema drugim evropskim kulturama. U skladu s tim, već u 19. st. bilježe se slavenske posuđenice koje, između ostalog, ulaze i kroz prevođenje slavenskih književnosti prevođenjem leksema koje označavaju realije iz drugih jezika, ali i mnoge druge kulturno specifične lekseme za koje nisu postojali prijevodni ekvivalenti. U 20. st. društveno-političke prilike pogoduju ulasku novih slojeva leksike poput sovjetizama, ali i nekih drugih egzotizama iz svih slavenskih jezika.

Ovaj sloj leksike prisutan je u različitim tipovima diskursa, a u ovom radu predmet analize je funkcija kulturno specifične leksike u putopisnim tekstovima. Naime, egzotizmi su leksika posebno karakteristična za putopis kao oblik teksta koji, iako nesumnjivo pripada književnosti, ima graničnu poziciju zbog svog dokumentarnog karaktera. To su kulturni markeri koji izražavaju osobine drugog. Putopisci često ostavljaju takve riječi neprevedene, ponekad uz njih navodeći kratki komentar – time naglašavajući neprevedivost i jedinstvenost onoga na što se odnose: pojma, predmeta, pojave i slično. Upotreba posuđene leksike – prije svega leksema kojima se imenuju specifične realije iz drugih kultura – u putopisnom žanru nerijetko ima izrazit stilski potencijal jer ovakve lekseme nezamjenjivo odražavaju različite kulture iz kojih dolaze. U oblikovanju putopisnog narativa, koji ima za cilj da određenu kulturu približi recipijentu ili, bolje rečeno, da recipijenta približi toj kulturi – putopisci nerijetko posežu za leksičkim sredstvima koja su obilježja kulture koju opisuju. To se postiže na različite načine, a jedan od njih se odnosi na upotrebu leksike iz drugih jezika u njenom izvornom ili transliteriranom, ipak nešto izmijenjenom obliku, kao što to, npr., čini A. Isaković u svojim putopisima:

Putujem jutros u Jasnu Poljanu. Očekivao sam da će ovaj junski dan biti vedar, bijel, jasan, svijetao i lahak, **ljohkij**. Ništa od toga.

Tako, kad se jedva izbavismo iz razvučenih moskovskih predgrađa, velik grad potonu u zatalasan i vlažan **černožjom** kao džinovski lišaj.

Stižemo iznenadno. Na ulazu svatovi, harmonika, mlada lica ko slatke jabuke, ovalni osmijesi. Sreća je početi ovdje medeni mjesec i zagristi čuveni tulski **prjanjik**.

Umire od upale pluća u stanu upravnika željezničke postaje. Rekao je: **Vot i kanjec**. I **njičevu**! Tajmsov telegram obletio je kuglu zemaljsku.

Dok stojim ovdje nijem, svaka vlat trave govori da je Tolstoj vječan. Tolstoj – **eto akean!**

(Alija Isaković, *U Tolstoja, doma*, 2024: 279–285)

Makedonija nije tužna. Makedonija je **ubava**. Osobito ljeti. Osobito danas. Meni **ubavo** znači: lijepo sa ushićenjem.

(Alija Isaković, *Trudovi dneva*, 2024: 193)

U oba putopisa riječ je o upotrebi strane leksike koja je principom latinične transliteracije uklopljena u tekst. Nesumnjivo je u pitanju stilistička namjera oneobičavanja uvođenjem leksike iz kultura o kojima putopisi pišu: Rusiji i Makedoniji. U prvom primjeru ključ za odgonetanje značenja ruskog prid. лёгкий 'beznačajan u težini: lagan, la(ha)k' sadržan je u riječi bosanskog jezika koja dolazi prije – *lahak*. Moglo bi se reći da se ove riječi ponašaju kao kontaktni sinonimi, s tim da prid. *ljohkij* uopće ne pripada leksici bosanskog jezika. S druge strane, riječ *černozjom*, koja je zapravo transliterirana ruska im. чернозём 'vrlo plodno humusno tlo tamne boje, koje je rašireno u Euroaziji, naročito u ruskim stepama', ne piše se u liku koji je zabilježen u nekim rječnicima – *černozem*, dok je *prjanjik* (rus. пряник) 'pljosnati slatkiš od brašna i meda', kojem bi u bosanskom jeziku najbolje odgovarala riječ *medenjak*. U istom putopisu došle su i dvije ruske konstrukcije – rečenice: *Vot i kanjec. I njičevu!* (Вот и конец. И ничего!) i *eto akean* (это океан), koje su prenesene nedosljedno: zam. это je transliterirana, dok je kod im. океан i конец došlo do fonetske transkripcije jer je rusko o preneseno onako kako se izgovara /a/, a izgovor je prenesen i kod zam. *njičevu*. S druge strane, u putopisu koji opisuje Makedoniju upotrebljavaju se prid. i pril. *ubav/ubavo*, koji, iako poznati govornicima bosanskog jezika, ne pripadaju njegovoj leksici.

Putopis *U Tolstoja, doma* pored navedenih izvornih ruskih leksema i konstrukcija sadrži i nekoliko kulturno specifičnih leksema kojima se imenuju pojmovi karakteristični za rusku kulturu:

Ljeti, kad se zlate žita, vidim ovu ravnicu kao široku **rubášku** a ovaj blago zavijen drum kao njen rub i kućice kao naizmjenične kockaste šare na porubu.

Prevaljujemo **vrste**. Promiču crne oranice bez kraja i početka. Nikoga ne susrećemo, niko nas ne pretiče. [...] Umornim okom ispratim poneku tamnu, izrazitu brazdu koja se gubi u susjednoj **guberniji**, desetine ili stotine **vrsta** odavde, u slici niskog neba što nas prati, jednolično i, nekako, bezvoljno, ali uporno.

Sobica gdje je živio prije bjekstva. Mesingan krevet, štap, **tolstojevka**, kanta u kojoj je sam sebi donosio vodu, kćerkin portret iznad kreveta.

Još vidim sliku: Gologlavi muškarci u debelim zimskim kaputima unose iskošen težak sanduk u vagon na kojem piše BAGAŽ. Jedan je muškarac u **šubari**. Velika **šubara** i malena glava.

(Alija Isaković, *U Tolstoja, doma*, 2024: 279–285)

Pored egzotizama koji označavaju konkretne realije – košulje i kapu: *rubaska* ‘muška košulja bez ovratnika, bogato nabrana na prsima; rubača’, *tolstojevka* (= *tolstovka*) ‘široka, duga, naborana muška bluza s remenom na pregibu’ i *šubara* ‘kapa od krzna ili runa’, te historizma *gubernija* ‘najviša upravna jedinica u carskoj Rusiji’, u putopisima ponekad dolaze specifične lekseme čije je poznavanje nužno za razumijevanje cjelokupnog konteksta putopisa. Takva je leksema *vrsta*, koja označava staru rusku jedinicu za dužinu (oko 1.066,7 m), ali joj je u putopisu semantička vrijednost nešto pomjerena te označava veliku udaljenost, velika prostranstva koja se asocijativno vežu za Rusiju kao najveću zemlju na svijetu.

Specifičan leksički kolorit, u ovom slučaju slovenskog jezika, dolazi u putopisu N. Erceg *Ljubljanske reminiscence*:

Upitala je svog oca, cvrkutavo, kako to čine djevojčice od četiri godine:

– Zašto, **očka**, ti i mama Zlata niste otjerali gardu sa Urha?

Otac se nasmijao riječima Mirne.

(...)

Prošle su godine. Za imena prvih impresionista, vezalo se pogrdno ime **kozolčari**, jer se moglo aludirati na seljačko porijeklo članova grupe oko Jakopiča.

(Neda Erceg, *Ljubljanske reminiscence*, 1985: 205–206)

U prvom primjeru upotrijebljen je slovenski vokativ im. *otac* – *očka*, dok se u drugom primjeru u samom putopisu ukazuje na pogrdno značenje riječi za koju u leksikografskim izvorima stoji *kozolčar* ‘žarg., nav. slabš. *umetnik, ki upodablja kozolce, zlasti impresionist: kozolčarji in špinačarji*’.¹

Već je istaknuto da egzotizmi pripadaju sloju leksike koja veoma uspješno prezentira određenu kulturu, preciznije rečeno, njima se idealno imenuju realije iz kulture iz koje dolaze. Kako su oni nezamjenjive jedinice u prezentaciji Drugoga, sasvim je razumljivo zašto putopisci često posežu za ovim tipom leksike. U bosanskohercegovačkim putopisima o slavenskim zemljama i gradovima bilježe se različiti egzotizmi, od onih kojima se imenuju običaji, plesovi, do onih kojima se imenuje hrana, saobraćajna sredstva, trgovci, tvrđave itd.

Neko pored mene objašnjava kako su hitlerovske horde u svom naletu na Poljsku, oštetile i ovo mesto poljske kulture, kako je okupator, u svojoj bezumnoj težnji da porobi i ono što se nikakvoj sili podvrći ne da, najpre zabranio Poljacima da sviraju Šopena, a zatim dozvolio, ali su **Poloneze** i **Mazurke**, kao specifične tvorevine poljskog duha, ostale i dalje zabranjene.

(Ivo Andrić, *U Šopenovoj rodnoj kući – S puta po Poljskoj*, 1985: 57)

¹ Usp. u *Slovaru slovenskega knjižnega jezika*: <https://fran.si/133/sskj2-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-2/4488316/kozolcar?View=1&Query=kozolcar> (pristupljeno 23. 11. 2025).

U trenutku, kad oči se sklope, prostruji dah vijekova, osluškuje se kako te blage zavrani, zemlju znanu tutuna, maka, **pečalbe** stane da ispunjava strasna ali nigdje tako sjetna melodija, oglašuje se **teškoto**, pjesma i igra krvi, oproštaja, smrti.

Istorija ove zemlje se raskriva u zamamnim i strašnim slikama i to što sada izlazi pred oči, dok povezujem ove sitne detalje, uspoređujem sa onom simboličnom igrom **rusali**, u kojoj se mačevima dolazi do čovjekove premoći nad zlom.

(Uglješa Kisić, *Nemir koji putuje*, 1973: 355)

Snježna prostranstva Sibira na vazdušnoj liniji Moskva – Irkuck prešli smo za dan i noć. Snažni motori “**iljušina 14**” izvanredno su savladavali ledene daljine Azije, od Urala do Bajkala.

(Milorad Gajić, *U pustinji Gobi*, 1973: 345)

Konačno, prije nekoliko godina vinuo se u svemir “**Sputnjik III**”, a njegov konstruktor Jegorov imao je svega 25 godina.

(Mladen Arnautović, *Rame uz rame s vijekom*, Oslobođenje, 1. 11. 1964)

U Andrićevom putopisu javljaju se *poloneza* i *mazurka*, egzotizmi koji označavaju tradicionalne poljske plesove: *poloneza* ‘narodni i društveni ples’ i *mazurka* ‘živahan narodni ples u tročetvrtinskom taktu’. Andrić ih ne navodi samo kao nazive plesova nego kao simbole poljskog identiteta i kulture. U kontekstu zabrane izvođenja Šopenovih *poloneza* i *mazurki* za vrijeme nacističke okupacije, ovi egzotizmi dobijaju dodatno značenje jer predstavljaju kulturne vrijednosti koje su postale predmet političke represije. Time se čitaocu približava historijska sudbina poljskog naroda, ali i važnost muzike i tradicionalnih plesova u očuvanju nacionalnog identiteta.

Sličnu funkciju egzotizmi imaju i u Kisićevom putopisu. Autor koristi riječi *pečalba*, *teškoto* i *rusali*, koje pripadaju makedonskom kulturnom prostoru. Riječ *pečalba* označava ‘privremeni, najčešće sezonski ili višemjesečni rad izvan mjesta stalnog boravka’, što predstavlja dugogodišnju društvenu i ekonomsku pojavu karakterističnu za Makedoniju. Egzotizam *teškoto* označava ‘makedonski narodni muški ples izrazito borbenog karaktera’, koji se izvodi uz pratnju tapana i simbolizira težak život, istrajnost i snagu naroda. Istovremeno, riječ *rusali* odnosi se na stari slavenski obredni ples i magijski običaj koji se očuvao u pojedinim dijelovima Sjeverne Makedonije. Uvođenjem ovih egzotizama autor ne opisuje samo kulturne pojave već čitaocu prenosi duh makedonske tradicije, njenu historijsku sudbinu i simboličko značenje običaja i narodnih igara.

U putopisu M. Gajića upotrijebljen je egzotizam *iljušin*, kojim se imenuje vrsta sovjetskih vojnih i civilnih aviona nazvana po njihovom konstruktoru. Navođenje *iljušina* doprinosi autentičnosti opisa putovanja kroz ogromna sibirski prostranstva i istovremeno podsjeća na tehnološki razvoj tadašnje sovjetske države. Na taj način egzotizam postaje oznaka specifične društvene i političke epohe, a ne samo naziv prijevoznog sredstva.

Sličnu funkciju ima i riječ *sputnjik* u putopisu M. Arnautovića. Ovaj egzotizam označava seriju sovjetskih umjetnih Zemljinih satelita, pri čemu je Sputnik 1 prvo ljudskom rukom izrađeno tijelo lansirano u Zemljinu orbitu 1957. godine. U tekstu se spominje "Sputnik III", čime autor čitaoca uvodi u kontekst sovjetskih dostignuća u osvajanju svemira. Konačno, upotreba ovog egzotizma ističe značaj svemirskog programa kao jednog od najprepoznatljivijih obilježja sovjetske kulture i njenog naučno-tehnološkog razvoja.

Pored navedenih egzotizama, u istraživanom materijalu zabilježen je i primjer u kojem je u ciljnom jeziku umjesto oblika za persiranje upotrijebljen oblik uljudnog obraćanja u češkom jeziku,² koji uključuje imenicu *pan* i glagol u 3. licu jednine:

Postoji paradoks u snabdijevanju i on se može ilustrovati sljedećom anegdotom iz jednog restorana:

- Šta **pan** želi? – zapitao je konobar gosta.
- Kamilje uši! – bio je odgovor.

(Mladen Arnautović, *Standard i šala o kamiljim ušima*, Oslobođenje, 10. 8. 1965)

Naredni primjeri pokazuju upotrebu poljskih toponima bez navođenja izvornih oblika, tj. prilagođenih ciljnom jeziku, odnosno njegovom pravopisu: *Ulica Dolga* (polj. Ulica Długa) te *Brama Vižina*, što odgovara poljskom nazivu Brama Wyżynna. Međutim, u tekstu se navode i opće poljske imenice, npr. *rinek* i oblik *rineka*, karakterističan za ciljni jezik, te primjer *lodija* (polj. *lody* 'sladoled'), morfološki prilagođen ciljnom jeziku, uz njihova objašnjenja:

Tramvaj iz Olive vozi vas preko Vžešča prema **Starom Mjastu** u Gdanjsku. – Ovdje siđite, predlaže vam ljubazna kondukterica pred starom tvrđavom **Barbahanom**³ iz XIV stoljeća, idite pješice kroz **Ulicu Dolgu**. To je najinteresantnija ulica Starog Gdanjska. Ona nije srušena u prošlom ratu. Prođete kroz renesansnu kapiju **Bramu Vižinu**, kroz koju su pompezo prolazili poljski vitezovi i ugledate čudesnu perspektivu ulice koja prodire u vašu svijest kao iznenadno otkriće dječije arhitekture. Više vam nije stalo da pronađete mnogobrojna mjesta na kojima je, čitali ste, istorija igrala svoje igre. Osvojeni ste.

(Boro Drašković, *Dva-tri baltička dana*, Oslobođenje, 31. 8. 1958)

Srednjevjekovni trgovački krakovski **rinek** vanredne atmosfere: prodavci paradajza i tradicionalne prodavačice cvijeća, mokre kamene ploče u kojima blješti sunce, splakano akvarelske boje kuća koje zatvaraju prostor **rineka**: blaga zelena, nježno crvena, topla žuta, iznad njih crni patinirani tornjevi starih crkava i sasvim iznad, tih dana nevjerovatno čisto nebo, besposličari koji se šetaju i sunčaju na trgu, turisti se slikaju s golubovima u rukama, nosač spava na svojim kolima, nutkanja prodav-

² Karakteristično i za poljski i neke druge slavenske jezike.

³ Poljski: Barbakan.

ca ukrašenih štapova i razglednica Krakova, nekoliko slikara slika istoriski bazar, vika cvjećarki i prodavaca **lodija**, poljskog sladoleda, miris karanfila koji se miješa sa mirisom otvorenih crkava, nerazmrsivi mizansen prolaznika, šareni suncobrani čistača cipela [...]. Pronalazite da je svaki vaš pokret savršeno u skladu sa dinamikom trga i vi najednom doživljavate osjećanje potpune ugone.

(Boro Drašković, *To je zemlja Poljska*, Oslobođenje, 7. 9. 1958).

3. Zaključak

Putopis je žanr koji kombinira lične dojmove, zapažanja i umjetničke tehnike. Posebno mjesto u takvim tekstovima zauzimaju egzotizmi – riječi i izrazi koji označavaju stvarnost nepoznatog ili malo poznatog svijeta. U prikazivanju slavenskih naroda egzotizmima se imenuju različiti pojmovi iz njihove materijalne i duhovne kulture, kao što su oni koji se odnose na običaje, hranu, plesove, odjeću i drugo.

Dakle, upotreba leksike iz drugih jezika u njenom izvornim ili transliteriranom, ipak nešto izmijenjenom obliku u analiziranim putopisima podrazumijevala je često grafijsku adaptaciju tadašnjoj srpskohrvatskoj latinici vođena izvornim izgovorom iz polaznih jezika. Ovo je posebno značajno jer implicira da su autori imali direktnu komunikaciju s izvornim govornicima, što je utjecalo na način na koji su zapisivali riječi iz polaznih jezika. Dakle, slavenski egzotizmi u putopisima, pored ostalog, pokazuju stapanje jedne kulture u drugu i grafostilističkim postupkom: navođenjem izvorno napisanih riječi i transliteriranih u ciljani jezik.

Kad je riječ o funkciji slavenskih egzotizama, oni poprimaju posebnu obojenost jer slavenski narodi nisu toliko jezički udaljeni kao neki drugi, ali nisu ni u potpunosti razumljivi bez kulturnog konteksta. Kao što pokazuje analiza, autori putopisa uključuju leksičke elemente iz drugih kultura (kulture Drugoga) uz objašnjenja realija na koje se odnose, dok u određenom broju primjera izostavljaju objašnjenja. Ova analiza nesumnjivo potvrđuje izrazit stilski potencijal slavenskih egzotizama u putopisu, s tim da se ova leksika javlja i u funkciji imenovanja realija iz drugih slavenskih kultura.

Izvori

- Andrić, I. (1985), "U Šopenovoj rodnoj kući – S puta po Poljskoj", u: I. Lovrenović, prir., *Putopisi, Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga*, Svjetlost, Sarajevo, 55–58.
- Arnautović, M. (1965), "S puta po Čehoslovačkoj: Standard i šala o kamiljim ušima", *Oslobođenje*, 10. 8. 1965.
- Arnautović, M. (1964), "S puta po Sovjetskom Savezu: Rame uz rame s vijekom", *Oslobođenje*, 1. 11. 1964.
- Drašković, B. (1958), "S puta po Poljskoj: To je zemlja Poljska", *Oslobođenje*, 7. 9. 1958.

- Drašković, B. (1958), "S puta po Poljskoj: Dva-tri baltička dana", *Oslobođenje*, 31. 8. 1958.
- Erceg, N. (1985), "Ljubljanske reminiscence", u: I. Lovrenović, prir., *Putopisi, Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga*, Svjetlost, Sarajevo, 203–207.
- Gajić, M. (1973), "U pustinji Gobi", u: A. Isaković, prir., *Hodoljublje*, Svjetlost, Sarajevo, 345–350.
- Isaković, A. (2024), "U Tolstoja, doma", u: E. Duraković, ur., *Taj čovjek – Jednom – Lijeve priče*, Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 2, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 279–285.
- Isaković, A. (2024), "Trudovi dneva", u: E. Duraković, ur., *Taj čovjek – Jednom – Lijeve priče*, Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 2, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 192–197.
- Kisić, U. (1973), "Nemir koji putuje", u: A. Isaković, prir., *Hodoljublje*, Svjetlost, Sarajevo, 355–364.

Literatura

- Isaković, A. (prir.) (1973), *Hodoljublje*, Svjetlost, Sarajevo
- Крысин, Л. П. (1968), *Иноязычные слова в современном русском языке*, Наука, Москва
- Маринова, Е. В. (2003), "Экзотическая лексика как лингвистический феномен", *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 1, 138–142.
- Samardžija, M. (1989), "O egzotizmima u hrvatskom književnom jeziku", *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 37, No. 3, 77–81.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU – Portal BOS (<http://bos.zrc-sazu.si>)
- Валеева, Г. М. (2010), "Экзотическая лексика и её лингвистические возможности", *Учёные записки Казанского университета*, No. 6, T. 152, 116–123.
- Влахов, С., Флорин, С. (1969), "Непереводимо в превода", *Изкуството на превода*, Народна култура, София, 33–64.

Irena Mikulaco: Komparativna semantička reprezentacija kulturnoga nazivlja Jugoslavije i SSSR-a

Ovaj rad istražuje i uspoređuje semantičku reprezentaciju kulturnoga nazivlja u Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu od 1945. do 1990. godine. Fokus je na analizi ključnih termina koji odražavaju specifične ideološke, političke i društvene kontekste dvaju socijalističkih sustava. Sovjetsko kulturno nazivlje, oblikovano strogim načelima socijalističkoga realizma, uključuje pojmove poput *samizdata*, *tamizdata*, *socijalističkog realizma* i dr., koji simboliziraju kontroliranu kulturnu produkciju. S druge strane, jugoslavensko kulturno nazivlje odražava specifičan hibrid socijalizma i pluralizma, izražen kroz termine poput *partizanskog filma*, *crnog vala* i *kulturne diplomacije Galeba* i dr. Usporedba otkriva kako je centralizirani sovjetski model rezultirao uniformnim pristupom kulturi, dok je jugoslavenski decentralizirani sustav poticao kreativnost i otvorenost prema globalnim utjecajima. Rezultati ukazuju na to kako su ideološke razlike, kulturna i jezična politika utjecale na oblikovanje jezika kulture i diskursa u ova dva sustava, naglašavajući ulogu kulturnoga nazivlja u artikulaciji kolektivnog identiteta.

Ključne riječi: kulturno nazivlje, socijalistički realizam, jugoslavenski model, sovjetski model, jezična politika.

Comparative Semantic Representation of Yugoslav and Soviet Cultural Terminology

This paper examines and compares the semantic representation of cultural terminology in Yugoslavia and the Soviet Union from 1945 to 1990. The focus is on analyzing key terms that reflect the specific ideological, political, and social contexts of the two socialist systems. Soviet cultural terminology, shaped by the strict principles of Socialist Realism, includes concepts such as *samizdat*, *tamizdat*, and *Socialist Realism*, among others, symbolizing tightly controlled cultural production. On the other hand, Yugoslav cultural terminology reflects a distinctive hybrid of socialism and pluralism, expressed through terms such as *partisan film*, *black wave*, and *Galeb cultural diplomacy*, among others. The comparison reveals that the centralized Soviet model resulted in a uniform approach to culture, while the Yugoslav decentralized system fostered creativity and openness to global influences. The findings indicate that ideological differences, as well

as cultural and linguistic policies, significantly shaped the language of culture and discourse in these two systems, highlighting the role of cultural terminology in articulating collective identity.

Key words: Cultural terminology, Socialist Realism, Yugoslav model, Soviet model, Language policy.

Uvod

Komparativna semantička reprezentacija kulturnoga nazivlja omogućuje razumijevanje načina na koji se značenja, konotacije i semantičke vrijednosti pojmova oblikuju u različitim društveno-povijesnim i ideološkim kontekstima. U ovom se radu taj pristup primjenjuje na jugoslavenski i sovjetski kulturni prostor u razdoblju od 1945. do 1990. godine, s ciljem da se analizira kako su politički modeli socijalizma, institucionalni okviri i kulturne politike oblikovali specifične diskurzivne obrasce i semantičke mreže pojmova. Kulturno nazivlje promatra se ne kao neutralan opisni alat, nego kao aktivan medij oblikovanja kolektivnog identiteta, normiranja kulturne proizvodnje i regulacije javnoga diskursa (Lotman 1990; Williams 1983).

Sovjetsko kulturno nazivlje razvijalo se unutar strogo centraliziranog sustava kulturne politike, utemeljenog na doktrini socijalističkog realizma kao jedino dopuštenog estetskog modela (Ždanov 1934; Sinjavskij 1957; Clark 1981). Kako pokazuju Evgenij Dobrenko i Boris Groys, riječ je o sustavu u kojemu semantički poredak kulture nije bio sporedni fenomen, nego ključni instrument ideološke kontrole i simboličke dominacije (Dobrenko 1990a, b, 2007; Groys 1992). Nazivlje poput *socijalističkog realizma*, *samizdata* ili *tamizdata* označavalo je jasne granice dopuštenoga kulturnog izraza, ali je i proizvodilo diskurzivne opreke između službenog, kanoniziranog kulturnog polja i alternativnih, često potisnutih, kažnjavanih ili cenzuriranih oblika stvaralaštva (Kelly 2014; von Zitzewitz 2020). U tom smislu sovjetski model pokazuje nastojanje prema semantičkoj homogenizaciji kulture, pri čemu je jezik umjetnosti i javnoga govora bio ideološki programiran i institucionalno nadziran (Palmer i Colton 1992; Peruško 2012).

Jugoslavenski kulturni sustav razvio se u drugačijem smjeru. Nakon razlaza sa Staljinom 1948. godine i postupne uspostave modela samoupravnog socijalizma, kulturni je prostor Jugoslavije obilježen većim stupnjem decentralizacije, pluralizma i otvorenosti prema međunarodnim utjecajima (Ramet 1994; Zubak 2018). Iako je ideologija i dalje imala normativnu ulogu, kulturna politika funkcionirala je fleksibilnije, a nazivlje koje se formiralo unutar jugoslavenskoga diskursa svjedoči o slojevitijim, često i konfliktnim semantičkim konfiguracijama. Pojmovi poput *partizanskog filma*, *crnog vala*, *kulturne diplomacije* ili koncepta vezanih uz alternativnu omladinsku kulturu i medije ukazuju na dinamičan prostor pregovaranja između službene ideologije i kreativne autonomije (Goulding 2002; Šuvaković 2006; Iordanova 2003). U skladu s bahtinovskim konceptom dijalogičnosti, jugoslavenska kultura može se shvatiti kao područje višeglasja u

kojem se različiti ideološki, regionalni i estetski diskursi susreću, suprotstavljaju i međusobno transformiraju (Bahtin 1981; Šarić 2023).

Teorijska podloga ovoga rada temelji se na spoju semiotike kulture, diskurzivne analize i pristupa kulturnih studija. Lotmanova koncepcija kulture kao semiosfere omogućuje razumijevanje nazivlja kao regulatora interpretativnih mogućnosti, dok Bahtinova ideja dijalogičnosti otkriva dinamiku između autoritarnog jezika ideologije i društvenog heteroglasja (Lotman 1990, 1992, 2001; Bahtin 1981). Uvidi kulturoloških studija dodatno naglašavaju da kulturno nazivlje uvijek sudjeluje u reprodukciji moći, identiteta i političkih prioriteta (Williams 1983; Groys 1992).

Metodološki, rad kombinira diskurzivnu i semantičku analizu odabranih pojmova i kulturnih fenomena. Analiziraju se termini oblikovani u službenim dokumentima, kulturnim politikama, znanstvenoj literaturi i kritičkim raspravama, ali i oni proizašli iz praksi alternativne kulture, filma, popularne glazbe i omladinskoga tiska (Dobrenko 2007; Lipovetsky et al. 2024; von Zitzewitz 2020). Usporedba sovjetskoga i jugoslavenškoga nazivlja time omogućuje rekonstrukciju semantičkih mreža koje ne samo odražavaju kulturne politike, nego ih i aktivno konstituiraju.

Na taj način ovaj uvod postavlja temelj za daljnju analizu, s ciljem da se pokaže kako su različiti modeli socijalističkih društava proizveli bitno različite jezične i semantičke konfiguracije kulture: od sovjetske težnje prema homogenizaciji i ideološkoj discipliniranosti do jugoslavenske prakse relativne pluralnosti, kulturnog pregovaranja i diskurzivne dinamike (Clark 1981; Ramet 1994; Šuvaković 2006).

Jugoslavenska semantička reprezentacija kulturnoga nazivlja (1945–1990)

Kulturna scena Jugoslavije u razdoblju od 1945. do 1990. godine prolazila je kroz proces liberalizacije kulture, osobito nakon raskida sa Staljinom 1948. godine te vremenom, postupno, postaje liberalnija, heterogena i pluralna, oblikovana specifičnim socijalističkim okvirima, ali i otvorena sve više prema međunarodnim utjecajima, posebice u 80-ima, nakon smrti Josipa Broza Tita.

Jugoslavensko kulturno nazivlje reflektiralo je ideološki hibrid socijalizma i pluralizma, pri čemu su pojedini umjetnički pravci, mediji i kulturne institucije omogućavali kritički i eksperimentalni pristup umjetnosti, što je rezultiralo bogatstvom termina i koncepata koji su artikulirali društvene, političke i kulturne identitete.

Pluralizam kao koncept započinje u 50-ima *krugovašima*, mladim piscima i intelektualcima okupljenima oko časopisa za književnost i kulturu "Krugovi", koji je izlazio u Zagrebu od 1952. do 1958. "Suprotstavljajući se poetici socijalističkog realizma, a zauzimajući se za slobodu pisanja i estetski pluralizam, program časopisa, izložen u Pavletićevu programatskom eseu *Neka bude živost...*, nudio je obnovu nacionalnoga književnog identiteta i otvaranje prema suvremenim tendencijama europske i svjetske književnosti (npr. prijevodi T. S. Eliota)" (Hrvatska enciklopedija). Urednik časopisa u početku je bio Vlatko Pavletić, a u časopisu su objavljivali S. Novak, V. Pavletić, A.

Šoljan, N. Milićević, J. Barković, Z. Golob, J. Pupačić, Slavko Mihalić, Radovan Ivšić, Jure Kaštelan, Vlado Gotovac, Ivan Slamnig, Milivoj Slaviček, Danijel Dragojević, Irena Vrkljan, Vesna Parun, Vesna Krmpotić, Dalibor Cvitan, Tomislav Sabljak, Dubravko Ivančan, Boro Pavlović, Mirko Božić i mnogi drugi.

Rad *krugovaša* u 60-ima je prerastao u *Hrvatsko proljeće* – masovni nacionalni i studentski pokret, poznat i kao *maspok*, koje je započelo krajem 60-ih godina prošloga stoljeća i predstavljalo je značajan iskorak u artikulaciji kulturnog i jezičnog identiteta unutar Jugoslavije. Povjesničari ga povezuju s intenziviranjem rada Matice hrvatske, najstarije i najuglednije hrvatske kulturne institucije, čije je djelovanje rezultiralo Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika (1967) te osnivanjem ogranaka Matice diljem Hrvatske (1969). Politički aspekt pokreta reflektirao se kroz amandmane na Ustav SFRJ (1968) i studentske prosvjede koji su prerastali u širi društveni angažman, dok je represija 1972. godine, uključujući masovne sudske postupke i internacije sudionika pokreta, označila kraj njegove otvorene faze (Mikulaco 2023: 72–73). Kao što ističe Dukovski:

“Hrvatsko proljeće” se najbolje može opisati kao “stanje duha” ili svijesti većine Hrvata o nacionalnoj “homogenizaciji”. To je “ideja” o slobodnoj ili “slobodnijoj” Hrvatskoj, svijest o nužnim promjenama ne samo u Hrvatskoj nego i na cjelokupnom prostoru Jugoslavije – u kulturi, gospodarstvu, društvu i politici, a nadalje u svijesti hrvatskoga čovjeka o vlastitom nacionalnom biću, tako dugo i uvijek za račun drugoga potiskivanom, minoriziranom i zakidanim. “Hrvatsko proljeće” (1967.–1972.) nesumnjivo je jedno od najznačajnijih razdoblja u suvremenoj hrvatskoj političkoj i društvenoj povijesti 20. stoljeća, ostavljajući dubok trag u društvu, politici, kulturi, gospodarstvu, te u kolektivnom sjećanju hrvatskih ljudi. Ono je bilo, nadalje, zahtjev za nacionalnom, građanskom, političkom i sveopćom slobodom; politički, kulturni i duhovni iskorak Hrvata, “drugi hrvatski preporod”. (Dukovski 2007: 27–28)

Konceptualni okvir društva i kulture u Hrvatskoj 60-ih godina bio je oblikovan globalnim blokovskim podjelama, Hladnim ratom i položajem Jugoslavije kao nesvrstane države. Nesvrstanost, unatoč pripadnosti komunističkom bloku i socijalističkom uređenju, pružala je Hrvatskoj privilegirani položaj između kapitalističkog Zapada i socijalističkog Istoka, otvarajući mogućnosti inkluzije u oba kulturna i ideološka svijeta. Time su hrvatski intelektualci i umjetnici imali pristup kako zapadnoj kontrakulturi, pop-kulturi i hipi pokretu, tako i neslužbenoj, supkulturnoj i avangardnoj umjetnosti unutar socijalističkog bloka, što je omogućilo razvoj složenog kulturnog diskursa, kritičkog propitivanja i inovativnih umjetničkih praksi (Mikulaco 2023: 72–74).

U okviru institucionalne kulture ključnu ulogu imao je Savez književnika Jugoslavije, čije je djelovanje odražavalo ideološki nadzor nad kulturnom produkcijom, ali i pružalo okvir legitimacije i profesionalnog statusa piscima. Savez je, slično kao i Matica hrvatska, djelovao kao kanal za institucionalnu afirmaciju kulturnih normi i socijalističkih vrijednosti, no istovremeno dopuštao određeni prostor za kreativnu eksperimentalnost i kritičko propitivanje društvenih okvira, što je omogućavalo artikulaciju pluralnih identiteta unutar jugoslavenske književne i kulturne scene.

Jedan od ključnih fenomena *socijalističkog realizma* u jugoslavenskom kontekstu bio je **partizanski film**, žanr koji je afirmirao otpor, herojstvo i moralnu superiornost jugoslavenskih partizana tijekom Drugog svjetskog rata. Prvim filmom snimljenim u poslijeratnoj Jugoslaviji smatra se *Slavica* (1946), koji je postavio tematske i ideološke temelje žanra. Klasični reprezentativni primjeri su *Bitka na Neretvi* (1969) i *Sutjeska* (1973), monumentalni spektakli koji kombiniraju povijesnu rekonstrukciju, propagandni diskurs i emocionalnu dramatizaciju kolektivnog stradanja i žrtve. Kroz ove se filmove oblikovala i reproducirala **kolektivna memorija** i politički narativ oslobođenja, pri čemu su se revolucija i njezine tekovine sustavno glorificirale i idealizirale kao središnji temelj socijalističke reprezentacije.

Jedan od najprepoznatljivijih fenomena jugoslavenske kinematografije bio je *Crni val*, filmski pokret koji se razvijao tijekom 60-ih i 70-ih godina i sustavno propitivao društvene norme, političke pritiske i egzistencijalne uvjete u socijalističkom društvu. Među ključnim autorima *Crnog vala* ističu se Dušan Makavejev i Živojin Pavlović. Makavejev je svoj autorski izraz razvio u okviru Kino kluba Beograd, gdje je eksperimentirao s dokumentarnim i igranim filmom, uočivši da dokumentarni film može posjedovati elemente fantastičnog i da jaz između fikcije i fakcije nije toliko velik koliko se to učilo u formalnoj filmskoj edukaciji. Filmovi poput *Nevinost bez zaštite* (1968), *WR: Misterije organizma* (1971), koji je do sredine 80-ih u Jugoslaviji bio zabranjen (Wood 1980: 656), te *Sweet Movie* (1974) tematiziraju odnose između tijela, seksualnosti i političke ideologije, te napetosti između individualne slobode i sistemskih ograničenja, istovremeno eksperimentirajući s montažnim postupcima i fragmentacijom naracije. Takva formalna i tematska inovativnost omogućila je Makavejevu da zauzme poziciju iznad *Crnog vala*, postavši autor prepoznatljiv i u globalnom kontekstu filmske umjetnosti s prijelaza 60-ih u 70-e godine.

Zbog svoje kritičnosti i subverzivnosti mnogi filmovi *Crnog vala* bili su zabranjeni, bilo formalno-sudskim putem ili neslužbenim odlukama, poput filmova *Grad* (1963, r. Kokan Rakonjac, Marko Babac, Živojin Pavlović), *Jutro* (1967, r. Mladomir Puriša Đorđević), *Rani radovi* (1969, r. Želimir Žilnik), *Plastični Isus* (1971, r. Lazar Stojanović), *Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji* (1971, r. Bahrudin Bato Čengić) i već spomenuti *WR: Misterije organizma* (1971, r. Dušan Makavejev).

Sličnu kritičku i formalno eksperimentalnu strategiju zastupa Živojin Pavlović, čiji filmovi poput *Kad budem mrtav i beo* (1967) i *Zaseda* (1969) istražuju konflikte između pojedinca i društvenih očekivanja te prikazuju marginalizirane društvene skupine. Pavlović kombinira narativne i dokumentarne elemente kako bi vizualizirao socijalne napetosti i egzistencijalne dileme svojih likova, dok montažni i stilistički postupci potiču gledatelja na kritičko promišljanje o političkoj i društvenoj stvarnosti. Radovi Pavlovića i Makavejeva ilustriraju kako *Crni val* omogućava pluralnost umjetničkog izraza i artikulira kritički kulturni diskurs, potvrđujući važnost filmske produkcije za refleksiju i pregovaranje o kolektivnom identitetu unutar jugoslavenskog socijalističkog konteksta.

Krajem 70-ih i tijekom 80-ih jugoslavenska kulturna scena obogaćena je pojavom *Novog vala*, glazbenog pokreta koji je kombinirao punk, rock i pop, te odražavao

kreativnu energiju i društvenu kritičnost mladih generacija. Grupe poput Paraf iz Rijeke, a u Zagrebu Prljavog kazališta, Haustora, Azre i kasnije grupe Film iz Zagreba, Idola i Električnog orgazma iz Beograda, postali su ključni predstavnici ovoga pokreta, simbolizirajući kreativnu dinamiku i društvenu angažiranost mladih generacija. Redefinirali su glazbeni prostor, postavši simboli urbanog otpora konvencionalnim normama i socijalističkoj svakodnevici (Ramet 1994).

Uz *Novi val*, u Hrvatskoj se razvijala i scena šansone – intimnih kantautorskih pjesama koje kroz liriku i glazbu izražavaju osobna iskustva, društvene komentare i kritičko promišljanje stvarnosti. Zagrebačka škola šansone iznjedrila je umjetnike poput Lade Kos, Arsena Dedića, Zvonka Špišića, Ivice Percla, Hrvoja Hegedušića, Zvonka Zidarića, Milana Lentića, Kemala Montena, Jadranke Stojaković i drugih. Šansone su kantautori izvodili u koncertnim dvoranama, od 1964. godine na Festivalu šansone, u kazalištima i klubovima, te su, slično *Novom valu*, činile prostor za kulturno izražavanje, individualnu kreativnost i redefiniranje društvenih normi. Šansona je, za razliku od punk-rock estetike *Novoga vala*, naglašavala lirsku i poetsku dimenziju glazbe, ali je jednako služila kao sredstvo artikulacije subjektivnog iskustva i društvenih refleksija unutar jugoslavenskog kulturnog prostora.

Istovremeno s glazbenim pokretom djelovala je *omladinska štampa*. Jugoslavenska omladinska štampa, iako državno financirana i zamišljena kao propagandno sredstvo, u ključnim trenucima postajala je **središte političkih, estetskih i kulturnih inovacija i prostor medijskog eksperimenta** unutar društvenog sustava (Zubak 2018). Hrvatski časopisi *Polet*, *Mladost*, *Start* te slovenski *Tribuna* i *Mladina* promovirali su suvremene kulturne, umjetničke i političke teme, podržavali eksperimentalne forme izražavanja i služili su kao platforma za kritičko propitivanje društvenih i političkih pitanja.

Posebno mjesto u međunarodnom kulturnom djelovanju Jugoslavije imala je *kulturna diplomacija*, simbolizirana brodom *Galeb*, koji je služio kao ploveća rezidencija predsjednika Josipa Broza Tita. Na *Galebu* su boravili brojni međunarodni dužnosnici, znanstvenici i umjetnici, uključujući Winstona Churchilla, Haile Selassieja, Džavaharlala Nehrua, Gamala Abdela Nasera i mnoge druge, čime je brod funkcionirao kao mjesto diplomatskih susreta i kulturne razmjene. Putovanja *Galebom* Europom, Afrikom i Azijom omogućila su promicanje nesvrstanosti, prezentaciju jugoslavenske kulture i učinila ju vidljivom na međunarodnoj sceni (Babić 2020).

Na lokalnoj razini, značajnu ulogu imala su *kulturno-umjetnička društva (KUD)*, koja su njegovala folklornu umjetnost, ples i glazbu, dok su *radnička sveučilišta* promovirala obrazovanje i kulturne aktivnosti među radničkom klasom, osiguravajući pristup umjetničkim i obrazovnim sadržajima široj populaciji. *Domovi kulture* bili su središta lokalnih kulturnih aktivnosti, gdje su se održavali koncerti, kazališne predstave, predavanja i filmske projekcije, pružajući mladima i široj populaciji prostor za sudjelovanje u kulturnom životu. Paralelno, masovni oblici socijalističke mobilizacije i indoktrinacije mladih bile su organizacije poput *Saveza pionira Jugoslavije* i *Saveza socijalističke omladine Jugoslavije*, kojima je država nastojala artikulirati, oblikovati društvenu svijest

i kolektivni identitet kroz veličanje tekovina i simbola Narodno-oslobodilačke borbe unutar socijalističkog sustava.

U javnom prostoru, spomenici revolucije predstavljali su vizualnu artikulaciju anti-fašističke memorije i socijalističkih vrijednosti. Među najpoznatijima su radovi kipara Dušana Džamonje (Džamonja 1976) – *Spomenik Revoluciji naroda Moslavine*, spomenik na Kozari) i Vojina Bakića (*Spomenik borcima Revolucije u Valjevu*), koji su kombinirali apstraktne forme, inovativnu uporabu betona i metala te estetski angažiran pristup prostornom oblikovanju memorijalnih prostora. Džamonja i Bakić svojim su monumentalnim strukturama omogućili posjetiteljima iskustvo kolektivnog pamćenja i aktivnog sudjelovanja u interpretaciji povijesnih događaja. Sličnu estetsku i simboličku funkciju imaju i djela arhitekta i kipara Bogdana Bogdanovića, koji stvara spomenike, kako sam kaže “koji ne sliče na spomenike” (Achleitner 2013), poput spomenika *Kameni cvijet* u Jasenovcu i dr. Spomenici kombiniraju simboliku, apstraktne forme i prostornu interaktivnost, oblikujući višeslojni narativ kolektivnoga pamćenja.

Ova kompleksna mreža kulturnih pojmova i fenomena pokazuje da je jugoslaven-sko kulturno nazivlje bilo oblikovano pluralističkim pristupom, integrirajući političke, društvene i umjetničke vrijednosti te stvarajući heterogeno i dinamično semantičko polje. Fenomeni poput filmskog *Crnog vala*, glazbenog *Novog vala*, *partizanskog filma*, *omladinske štampe*, *kulturne diplomacije Galeba*, *KUD-ova*, *radničkih sveučilišta* i *spomenika revolucije* čine integralni dio jugoslavenskog kulturnog identiteta i pripadajućeg nazivlja. Oni ilustriraju kreativnu eksperimentalnost i sposobnost integracije različitih društvenih i umjetničkih praksi, istovremeno potvrđujući kako kulturni diskurs, nazivlje i institucije oblikuju kolektivni identitet i artikulaciju socijalističkih vrijednosti unutar specifičnog povijesnog i političkog konteksta, pritom često kritički propitujući društvene norme i ideološke okvire.

Sovjetska semantička reprezentacija i kulturno nazivlje

Sovjetska kulturna scena razvijala se unutar centraliziranoga sustava, u kojem su partijske institucije kontrolirale umjetnost i kulturni diskurs, ali je istovremeno sadržavala višestruke formalne i neslužbene narative. Sovjetsko kulturno nazivlje razvilo se unutar takva strogo kontroliranog i ideološki oblikovanog sustava, ali istovremeno reflektiralo i paralelne, neslužbene tokove umjetničkog izraza. Temeljni pojmovi uključivali su *socijalistički realizam* (социалистический реализм), *Hruščovljevo otopljenje* (Хрущёвская «оттепель»), *Brežnjevljevu stagnaciju* (Брежневский «застой»), *samizdat* (самиздат), *tamizdat* (тамиздат), *magnitizdat* (магнитиздат), *kvartirnik* (квартирник), *kaptautorsku pjesmu* (авторская, бардовская песня), *dom kulture* (дом культуры) te institucije poput *Saveza književnika SSSR-a* (Союз писателей СССР) i *Boljšoj teatra* (Большой театр). Osim tih pojmova kulturni milje toga vremena obilježili su: *pionirski kamp* (Пионерский лагерь), *arbatska kultura* (арбатская культура), *sovjetska znanstvena fantastika* (советская научная фантастика), pokret “šezdesetnika”

(движение «шестидесятников»), *kvartirnik* (квартирник) te *Festival mladih i studenata* (Фестиваль молодёжи и студентов). Ovi termini reflektiraju institucionalnu kontrolu, ideološki nadzor, ali i kulturni otpor, intimno izražavanje i alternativne forme komunikacije (von Zitzewitz 2020; Lipovetsky & Hessler 2013).

Temeljni pravac sovjetske umjetnosti i književnosti bio je socijalistički realizam (социалистический реализм), službena estetska doktrina od 1934. godine, prema kojoj su djela trebala slaviti rad, herojstvo naroda i uspjehe socijalizma. Socijalistički realizam definirao je ne samo forme i teme umjetničkog stvaralaštva nego i normative vrijednosti, kroz koje je kultura trebala promovirati partijski program i obrazovne ciljeve društva (von Zitzewitz 2020; Lipovetsky & Hessler 2013; Palmer & Colton 1992).

Razdoblje Hruščovljeva otopljenja, započeto nakon Staljinove smrti 1953. godine, označilo je kratkotrajno kulturno otopljenje i liberalizaciju. Tajne službe su imale manji utjecaj, a Hruščov je 1956. na 20. kongresu Komunističke partije javno osudio Staljinove zločine (Palmer & Colton 1992: 323). Ipak, liberalizacija je bila selektivna: Borisu Pasternaku je uskraćena Nobelova nagrada za roman *Doktor Živago* (Доктор Живаго), a Aleksandru Solženjicinu zabranjeno je tiskanje *Jednog dana Ivana Denisoviča* (Один день Ивана Денисовича), što je rezultiralo njegovim progonstvom (Dobrenko 1990: 309–341). Tijekom 50-ih i 60-ih dopuštene su slobodnije forme izražavanja u književnosti, filmu i likovnoj umjetnosti, što je omogućilo pojavu djela koja reflektiraju individualna iskustva i društvenu kritiku. Osim navedenih autora, pojavljuju se primjerice filmovi Mihaila Kalatozova *Ždralovi lete* (1957) (Летят журавли), *Čovjekova sudbina* (1959) (Судьба человека) Sergeja Bondarčuka, *Ivanovo djetinjstvo* (1962) (Иваново детство) Andreja Tarkovskog i dr. Filmovi Andreja Tarkovskog, počevši od kraja 60-ih, dodatno razvijaju introspektivnu i filozofsku dimenziju sovjetske kinematografije. *Ivanovo djetinjstvo* (Иваново детство, 1962) istražuje traume dječjih iskustava u ratu, dok kasniji filmovi poput *Solarisa* (1972) i *Ogledala* (Зеркало, 1975) produbljuju psihološke, epistemološke i egzistencijalne teme. *Ogledalo* se posebno ističe složenom nelinearnom strukturom: prikazuje misli, emocije i sjećanja Alekseja, sovjetskog pjesnika, tijekom djetinjstva, adolescencije i u dobi od četrdeset godina, slobodno prebacujući tri vremenska okvira – predratni (oko 1935.), razdoblje Drugog svjetskog rata (40-ih) i poslijeratni period (60-ih ili 70-ih). Cjelokupna drama prikazana je isključivo iz perspektive Alekseja. Tarkovski je istaknuo da sjećanje otkriva “što osoba misli, kako misli i o čemu razmišlja”, te da film koji prikuplja sjećanja čovjeka “gradi grafičku i jasno definiranu sliku o njemu” (Beumers 2011: 29) bez potrebe da se sam čovjek pokaže, kao što to čini u filmu jer se lice odraslog Alekseja nikada ne pokazuje, a tijelo mu se vidi samo u kratkim trenucima.

U okviru neslužbene kulturne produkcije razvili su se termini *samizdat* (самиздат), *tamizdat* (тамиздат) i *magnitizdat* (магнитиздат). *Samizdat* označava ilegalno izdavanje knjiga, članaka i poezije koji nisu prošli cenzuru, uključujući radove Bulgakova i Pasternaka (Encyclopaedia Britannica). *Tamizdat* se odnosi na izdavanje sovjetskih djela u inozemstvu, primjerice prve publikacije romana Aleksandra Solženjicina u Europi, dok *magnitizdat* označava širenje ilegalne glazbe i poezije putem magnetofonskih

snimaka, kao što su pjesme Vladimira Visockog ili kantautorska glazba (*бардовская музыка*) (Paliska 2001). Ove forme predstavljaju alternativne kanale kulturne komunikacije, kojima se unatoč ideološkoj kontroli stvarao prostor slobodnog izraza. U širem kontekstu neslužbenih kulturnih praksi valja spomenuti i pojavu urbanih mladenačkih supkultura koje su oblikovale estetske i društvene obrasce izvan institucionalnih okvira. Takva je bila supkultura *stiljaga* (*стиляги*), koja se pojavila u 40-ima i 50-ima, a čiji su pripadnici izražavali vlastitu estetsku i društvenu autonomiju kroz modu, ples i glazbu, često u izravnom kontrastu sa službenim normama i konzervativnim stilom života (Ball 2003; Litvinov 2009; Bagdasaryan 2016; Davydov 2020). Ove supkulturne prakse omogućavale su mladima oblikovanje identiteta i estetskih preferencija izvan institucionalno nadziranih okvira, slično kao što su *kvartirnici* i *kantautorske pjesme* kasnije pružali prostor za kritičku refleksiju i intimno izražavanje. Urbana mladež koja je prihvaćala zapadnu modu, jazz i ples eksperimentirala je s odjećom i plesnim stilovima te provokativno odstupala od socijalističkih normi. *Stiljagi* su naglašavali vizualnu i estetsku dimenziju kulturnog otpora, ali nisu imali istu literarno-muzičku kritičku funkciju kao kasniji *kvartirnici* i kantautorska pjesma. Fenomen stiljaga često se smatra ranim oblikom kasnijih kontrakulturnih trendova koji su se razvili tijekom razdoblja stagnacije, poput hipi, punk i rap supkultura (Ball 2003).

Andergraund (engl. *underground*, rus. *андеграунд*) obuhvaća alternativnu umjetnost i kulturu koja je djelovala izvan službenih okvira, uključujući suvremenu likovnu umjetnost, eksperimentalna kazališta i rok-glazbu. Paralelno, *dom kulture* (*дом культуры*) bio je masovni kulturni prostor u kojem su se održavali koncerti, predstave, predavanja i filmske projekcije, služio je kao instrument socijalističke kulturne politike, ali i kao mjesto u kojem se mogla artikulirati ograničena kreativna sloboda (Lipovetsky & Hessler 2013).

Razdoblje koje se naziva *Brežnjevljeva stagnacija* (*Брежневский «застой»*) obilježilo je konzervativniji pristup kulturi u 70-ima i početkom 80-ih, kada je država nastojala održati ideološku stabilnost kroz strogu kontrolu kulturne produkcije. Unatoč tome, razvijao se tzv. “dvostruki standard” – službena umjetnost bila je namijenjena masama, dok su osobno i eksperimentalno stvaralaštvo uživali ograničeni krugovi intelektualaca (von Zitzewitz 2020).

Posebno mjesto u sovjetskoj kulturi zauzimali su pionirski kampovi (*Пионерский лагерь*), koji su kombinirali odgoj, rad i zabavu djece, a najpoznatiji primjer bio je Artek.

U drugoj polovici 50-ih pojavili su se *bardi* (*барды*) – autori i izvođači autorskih pjesama (kantautori) koji su kroz glazbu i liriku izražavali individualna iskustva i kritičke refleksije o društvu (Mikulaco 2021). Kantautori (*барды*) su bili autori stihova i glazbe te sami izvodili svoje pjesme, najčešće u intimnim društvima, u stanovima (od ruske riječi za stan – *kvartira* (*квартира*) nastala je riječ *kvartirnik* (*квартирник*)). Autorska pjesma bila je popularna u neformalnim krugovima, a izvođači poput Bulata Okudžave, Vladimira Visockog i Jurija Vizbora bili su glas inteligencije. Visockij je kroz snažne i društveno angažirane stihove, hrapav glas i osobni stil oblikovao percepciju identiteta, povjerenja i buntovništva u sovjetskom društvu. Njegove pjesme, poput *Pjesma o*

prijatelju (Песня о дрызе) ili *Hiroviti konji* (Кони привередливые), reflektirale su složene osjećaje identiteta, povjerenja i buntovništva unutar društva (Cushman 2002). Bulat Okudžava kombinirao je poetsku tradiciju s jednostavnom gitarom te kroz introspektivne i kritičke tekstove komentirao kulturne i društvene norme (Lipovetsky & Hessler 2013). Aleksandar Galič bio je progonjen zbog politički oštih pjesama. Galičeve pjesme kritizirale su represiju, pa je bio prisiljen emigrirati, ali su se bez obzira na to njegove pjesme rasprostranjivale izvan službenih kanala (von Zitzewitz 2020). Kantautorska pjesma imala je svoju publiku i poklonike koji su znali sve bardovske pjesme i stihove, a rasprostranjivala su se ilegalnim kanalima, magnetizdatom (Paliska 2001; Cushman 2002; Lipovetsky & Hessler 2013; von Zitzewitz 2020). Vladimir Visockij, Bulat Okudžava, Aleksandar Galič, Jurij Vizbor i dr. stvarali su djela koja su istovremeno reflektirala osobno iskustvo i kolektivni identitet Sovjetskoga Saveza, često podliježući cenzuri. Njihove pjesme funkcionirale su kao oblik kulturnog otpora i intimnog izražavanja, ali i sredstvo obrazovanja i oblikovanja društvenih stavova (Cushman 2002: 285–302; Lipovetsky & Hessler 2013). Osim u kvartirnicima, vrlo važnu i plodnu kulturnu sredinu činio je *Arbat*. *Arbat* je moskovska ulica koja je postala kulturni simbol okupljanja ruskoga *undergrounda*, slikara, pjesnika i uličnih glazbenika, poznata kao *arbatska kultura* (von Zitzewitz 2020). Sovjetsko vrijeme iznjedrilo je, između ostalog, svjetski poznate znanstvene fantastičare. Sovjetska znanstvena fantastika bila je jedan od popularnih književnih i filmskih žanrova, u kojem su autori poput braće Arkadija i Borisa Strugackih stvarali djela kao što su *Ponedjeljak počinje u subotu* (Понедельник начинается в субботу, 1965), *Puž na nizbrdici* (Улитка на склоне, 1966) i *Piknik na rubu puta* (Пикник на обочине, 1972). Prema *Pužu na nizbrdici* Andrej Tarkovskij snimio je film *Stalker* (1979). Osim *Stalkera*, treba spomenuti i njegov znanstvenofantastični film *Solaris* (Солярис, 1972) prema romanu *Solaris* (1961) poljskoga autora Stanisława Hermana Lema. Kasniji filmovi, poput *Pisma mrtvoga čovjeka* (Письма мёртвого человека, 1986) Konstantina Lopoŭškanskog, propitivali su društvene posljedice Hladnoga rata, straha od postatomskog svijeta zaogrnutog u tjeskobnu atmosferu (Beumers 2011).

Osim književne i filmske produkcije, kazalište je također odigralo veliku ulogu u rasprostiranju kulture. Jedan od simbola visoke kulture sovjetskih vremena, posebno opere i baleta, do dandanas je sačuvao svoju važnost, veličinu, prepoznatljivost, postao brendom ruske kulture i izvoznim ruskim proizvodom – to je *Boljšoj teatar* (Большой театр), čiji su umjetnici postali prestižni proizvod ruske kulture.

U sovjetsko vrijeme pojavio se pokret “šezdesetnika” (движение «шестидесятников») – generacija mladih književnika, pjesnika i umjetnika 60-ih godina koji su se zalagali za humanizam i društvenu obnovu. Ilja Kukulin tvrdi da su “šezdesetnici” određeni tip svjetonazora: optimističan, obojen ironijom, mnogo otvoreniji u usporedbi sa staljinističkim vremenom, ali površno upoznat s “vanjskim” svijetom (Kukulin 2024). Među njima su bili Jevgenij Aleksandrovič Jevtušenko, Izabella Ahatovna Ahmadulina i Robert Ivanovič Roždestvenskij. Njihova poezija često je kritički promišljala društvo i postala simbol kulturne i moralne emancipacije (von Zitzewitz 2020; Lipovetsky & Hessler 2013).

J. Jevtušenko posvetio je generaciji 60-ih svoje stihove:¹

*Tko smo bili mi, šezdesetnici?
Na vrhu pjenastog vala
u dvadesetom stoljeću, kao padobranci
iz dvadeset i prvog.
I bez ljestava, i bez straha
u juriš smo se bacili očajnički,
vrativši staklenu cipelicu poezije,
oduzetu tijekom pretresa.*

(prijevod autora članka, I. M.)

Kontrolu kulturne djelatnosti održavao je *Savez književnika SSSR-a* (Союз писателей СССР), čije je članstvo bilo često nužno za legitimno objavljivanje djela. Istovremeno, međunarodni *Festival mladih i studenata* (Фестиваль молодежи и студентов) promovirao je sovjetske kulturne ideale i omogućavao razmjenu između službenih i neslužbenih kulturnih tokova (von Zitzewitz 2020).

Sovjetsko kulturno nazivlje izniklo je iz službene (koju je država, odnosno vlast odobravalala) i *underground* kulture, reflektiralo je složeni sustav nadzora, otpora i kreativnog izražavanja. Od socijalističkog realizma do autorske pjesme i znanstvene fantastike, svaki pojam oblikovao je društvenu svijest, kulturni identitet i semantičko polje unutar Sovjetskoga Saveza, pokazujući kako je kultura istovremeno služila ideologiji i izražavala osobne stavove i kolektivnu percepciju društva i slobode.

Rasprava

Analiza semantičkih mreža kulturnoga nazivlja u Jugoslaviji i SSSR-u otkriva temeljne ideološke, strukturne i institucionalne razlike u pristupu kulturi unutar dvaju socijalističkih sustava. Sovjetski model težio je centraliziranoj kontroli, homogenizaciji kulturnoga prostora i nametanju službenih normi. Nazivlje, poput socijalističkog realizma, institucije Saveza književnika SSSR-a, filmskih studija poput Mosfilma i Lenfilma predstavljali su mehanizme koji su ograničavali pluralnost izraza i oblikovali kulturne sadržaje prema ideološkim standardima. U Sovjetskom Savezu, formalne strukture, poput Saveza književnika, filmske institucije, domovi kulture i dr., prvenstveno su služile

¹ Кто были мы, шестидесятники?
На гребне вала пенного
в двадцатом веке как десантники
из двадцать первого.
И мы без лестниц, и без робости
на штурм отчаянно полезли,
вернув отобранный при обыске
хрустальный башмачок поэзии.

Евгений Евтушенко – «Шестидесятники» (2013)

ideološkoj kontroli i reprodukciji službenih normi. Iako su postojali neslužbeni oblici kulturnog izražavanja, kao što su bili *samizdat* (самиздат), *maginitizdat* (магнитуздат), *kvartirnik* (квартирник) i *kantautorska pjesma* (бардовская песня), koji su omogućavali individualnu refleksiju i društvenu kritiku, njihovo djelovanje odvijalo se unutar ili izvan strogo ograničenog prostora tolerancije države. Drugim riječima, formalne institucije ostajale su glavni instrument oblikovanja i nadzora kulturnoga sadržaja, dok su alternativni kanali funkcionirali kao ograničena zona otpora, gdje su pojedinci mogli artikulirati vlastite ideje, ali bez stvarnog institucionalnog utjecaja. Posebno mjesto u ovom kontekstu zauzimaju kantautori, poput Visockog, Okudžave i Galiča, čiji su izrazi intimne, društvene i političke prirode artikulirali složene dimenzije sovjetskog svakodnevnog iskustva.

Jugoslavenski model, nasuprot tome, razvijao je kulturno nazivlje koje je odražavalo veći stupanj pluralnosti i eksperimentalnosti. Fenomeni poput *Crnog vala*, *Novog vala*, omladinske štampe, KUD-ova i kulturne diplomacije omogućili su simultanu koegzistenciju kritičkog, eksperimentalnog i masovno prihvaćenog kulturnog izraza. Partizanski film funkcionirao je kao kolektivni simbol narodne borbe, dok su formalno i tematski inovativni autori poput Makavejeva i Pavlovića proširivali granice filmskoga diskursa. U glazbi i publicistici, mladi su izražavali kritički stav i društvenu kreativnost, dok su institucije poput radničkih sveučilišta i KUD-ova osiguravale participaciju širokih slojeva društva u kulturnom životu. Takav pluralistički pristup omogućavao je integraciju različitih umjetničkih pravaca i medija unutar jednog koherentnog, ali heterogenoga semantičkoga polja.

Usporedba ovih dvaju sustava pokazuje kako struktura vlasti, kontrola nad kulturnom produkcijom i otvorenost prema vanjskim utjecajima izravno oblikuju semantičke mreže nazivlja. Dok je sovjetski model naglašavao uniformnost i institucionalni nadzor, Jugoslavija je demonstrirala fleksibilnost, eksperimentalnost i sposobnost integracije različitih kulturnih i društvenih praksi.

Zaključak

Komparativna analiza semantičkih reprezentacija u Jugoslaviji i SSSR-u pokazuje da je kulturno nazivlje duboko uvjetovano ideološkim i institucionalnim okvirima. Sovjetski Savez stavljao je naglasak na kontrolu, službene norme i homogenost kulturnih praksi, pri čemu su termini, institucije i umjetnički pravci služili za oblikovanje ideološki poželjnog identiteta i društvenog diskursa. Suprotno tome, jugoslavensko je nazivlje reflektiralo veću raznolikost, kreativnu slobodu i mogućnost kritičkog preispitivanja društvenih normi, iako su i ovdje postojale mjere cenzure i represije. Umjetnici, pisci, novinari i intelektualci često su bili proganjani, zatvarani ili im je zabranjivan rad, što se očitovalo od 1945. godine, a posebno nakon Hrvatskog proljeća 1971. Pojmovi, umjetnički pravci i kulturne institucije u oba sustava nisu bili samo puki opisi stvarnosti, već su djelovali kao aktivni alati za oblikovanje identiteta, političkih narativa i društvenog diskursa.

Pojmovi, umjetnički pravci i kulturne institucije u oba sustava nisu bili tek opisi stvarnosti, već su djelovali kao aktivni alati oblikovanja kolektivnog identiteta, političkih narativa i društvene percepcije. Pojave poput kvartirnika, bardovske pjesme i urbanih supkultura u SSSR-u, te sličnih alternativnih kulturnih pojava u Jugoslaviji, pokazuju kako su kulturne forme mogle služiti kao prostor otpora, intimnog izražavanja i redefiniranja društvenih normi.

Ova komparacija otvara mogućnosti za dublje istraživanje kulturnih fenomena dvadesetoga stoljeća, razdoblja koje je iznjedrilo značajno kulturno nazivlje i oblikovalo ključne elemente u artikulaciji kolektivnog identiteta i kulturnih politika unutar socijalističkih društava. Istovremeno, jasno pokazuje da razlike u organizaciji kulturnoga života izravno odražavaju različite ideološke i političke strategije dvaju modela socijalizma, uključujući i mehanizme kontrole ograničenja slobode izražavanja i mogućnosti kulturnog otpora.

Literatura

- Achleitner, Friedrich (2013), *Den Toten eine Blume: Die Denkmäler von Bogdan Bogdanovic*, Paul Zsolnay Verlag
- Babić, Nataša (2020), "Rekonstrukcija Titova broda 'Galeb' – izazovi i problematika u sjeni ideoloških sukoba", u: *Informatica museologica*, 51, 74–79, Rijeka
- Bagdasaryan, Olga Yurievna (2016), "The Generation that Formed a Subculture: 'Stilyagi' and Their Literary Representations in the 1990s–2000s.", *Izvestia, Ural Federal University Journal*, Series 2, Vol. 18, no. 4 (157), 127–138, dostupno na: <https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia2/article/view/2206> (pregled 20. 2. 2026)
- Bahtin, M. (1981), *The Dialogic Imagination*, University of Texas Press, Austin
- Bahtin, Mihail (1984), *Rabelais and His World*, Indiana University Press, Bloomington
- Ball, Alan M. (2003), *Imagining America: Influence and Images in Twentieth-Century Russia*, Rowman & Littlefield, Lanham, Md.
- Barković, Josip (1948), *Sinovi slobode*, Novo pokoljenje, Zagreb – Beograd
- Barnes, Julian (2016), *The Noise of Time / Шум времени*, Inostranka; Azbuka-Atticus, Moskva
- Beumers, Birgit (2011), *Directory of World Cinema: Russia*, Intellect Books, Bristol
- Bogdanović, Bogdan (2018), *Arhitektura sjećanja: spomenici i memorijalni prostori Jugoslavije*, Muzej savremene umetnosti, Beograd
- Buharin, Nikolaj, Anatolij Lunačarski i dr. (1925), "O politike partii v oblasti hudožestvennoj literatury", *Правда, Известия ЦК РКП(б)*, № 25–26. С. 8–9., dostupno na: <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/USSR/1925.htm> (pregled 27. 12. 2025)
- Clark, Katerina (1981), *The Soviet Novel: History as Ritual*, University of Chicago Press, Chicago
- Davydov, Stanislav Gennadyevich (2020), "Youth Subcultures of the USSR in the 1950–1980s", *Proceedings of the 6th International Conference on Education, Language, Art and Inter-cultural Communication (ICELAIC 2019)*, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Atlantis Press
- Dimić, Ljubodrag (1988), *Agitprop kultura*, Rad, Beograd

- Dobrenko, Evgenij (1990a), "Ne po slovam, no po delam ego", u: Dobrenko, Evgenij, ur., *Izbavlenie od miražej: Socrealizm segodnja*, Sovetskij pisatel, Moskva, 309–341.
- Dobrenko, Evgenij (1990b), *The Making of the State Writer: Social and Cultural Context of Soviet Literature*, Stanford University Press, Stanford
- Dobrenko, Evgenij (2007), "Socialističeskij realizm i real'nyj socializm", *Colloquia*, 18, 57–90.
- Dukovski, Darko (2007), *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Alineja, Zagreb
- Džamonja, Dušan (1976), *Skulpture – crteži – projekti 1961–1975*, dostupno na: <https://www.spmenikdatabase.org/monographs>; https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/h-content/uploads/1976/04/Dusan-Dzamonja-MSU_1976-hronologijaizlaganja.pdf, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
- Fitzpatrick, Sheila (1992), *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Cornell University Press, Ithaca – London
- Goulding, Daniel J. (2002), *Liberated Cinema: The Yugoslav Black Wave*, Oxford University Press, New York
- Groys, Boris (1992), *The Total Art of Stalinism*, Princeton University Press, Princeton
- Iordanova, Dina (2003), *Cinema of the Other Europe: The Industry and Artistry of East Central European Film*, Wallflower Press, London
- Jevtušenko, Jevgenij (2013), *Ne umeju proščat'sja. Stihotvorenija. Poemy* (u originalu: *He умею прощаться. Стихотворения. Поэмы*), Biblioteka vseмирnoj literatury, Eksmo
- Jurković, Edi (2021), *Galeb – brodopis*, Val i Muzej grada Rijeke, Rijeka
- Kelly, Catriona (2014), *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Granta, London
- Kolanović, Maša (2006), "Populizam socrealizma. Barkovićevi 'Sinovi slobode' kao partizanska romansa", u: Pavlović, Cvijeta; Glunčić-Bužančić, Vinka, ur., *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova VIII*, Književni krug, Split, 287–303.
- Kordić, Snježana (2010), *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb
- Kukulin, Ilya, Klavdia Smola, Annelie Bachmaier (ed.) (2024). *(Counter-) Archive: Memorial Practices of the Soviet Underground*, Springer Nature
- Lipovetsky, Mark, Maria Engström, Tomás Glanc, Ilja Kukuj, Klavdia Smola (ed.) (2024), *The Oxford Handbook of Soviet Underground Culture*, Oxford University Press
- Litvinov, G. (2009), *Stiliagi: kak eto bylo: dokumental'nyi roman G. Litvinova* [Stilyagi: How It Happened: A Documentary Novel by G. Litvinov], Amfora, Saint Petersburg
- Lotman, Jurij M. (1990), *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, Indiana University Press, Bloomington
- Lotman, Jurij M. (1992), *Kul'tura i vzryv*, Gnozis, Moskva (izdanje na engleskom jeziku: 2009, *Culture and Explosion*, Mouton de Gruyter, Berlin – New York)
- Lotman, Jurij M. (2001), *Semiosfera*, Iskustvo – SPB, Sankt Peterburg
- Mikulaco, Daniel (2023), *Povijest hrvatske novele*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula
- Mikulaco, Irena (2021), "Языковая картина мира в авторской песне Булата Шалвовича Окуджавы", *Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты*, 26–1, 130–136.
- Ostrovski, Nikolaj (1948), *Kako se kalio čelik*, Novo pokoljenje, Zagreb – Beograd
- Paliska, Irena (2001), "Russkie bardy na primere Bulata Šalvoviča Okudžave: 'Pesni delaet vremja'", diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

- Palmer, R. Barton, Joel Colton (1992), *Historical Dictionary of the Russian Revolution*, Scarecrow Press, New York
- Peruško, Ivana (2012), "Zaboravljena lica ruske cenzure: od dadilje rasuđivanja do tamničara slobode", *Slavistička revija*, 60, 15–28.
- Ramet, Sabrina P. (1994), *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, Westview Press, Boulder
- Sinjavskij, Andrej (1957), "Čto takoe socialističeskij realizm", dostupno na: <http://antology.igru-nov.ru/authors/synjavsky/1059651903.html> (pregled 27. 12. 2025)
- Šarić, Ljiljana (2023), "Metaphors for Očaj 'Despair' in Croatian: A Corpus-Based Study", *Croatica et Slavica Iadertina*, Vol. 19, No. 2, 479–511.
- Šuvaković, Miško (2006), *Diskurzivna analiza*, Univerzitet umetnosti, Beograd.
- Taylor, Richard, Ian Christie (ur.) (1994), *The Film Factory: Russian and Soviet Cinema in Documents 1896–1939*, Routledge, London
- von Zitzewitz, Josephine (2020), *The Culture of Samizdat: Literature and Underground Networks in the Late Soviet Union*, Bloomsbury Academic, London
- Williams, Raymond (1983), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, Fontana Press, London
- Wood, Robin (1980), "Dusan Makavejev", u: Richard Roud (ed.), *Cinema: A Critical Dictionary*, Secker and Warburg, London
- Yurchak, Alexei (2005), *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, Princeton – Oxford
- Zubak, Marko (2018), *The Yugoslav Youth Press (1968–1980): Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media*, Srednja Evropa, Zagreb
- Ždanov, Andrej Aleksandrovič (1934), "Soviet literature – The Richest in Ideas, The Most Advanced Literature", dostupno na: https://www.marxists.org/subject/art/lit_crit/sovietwritercongress/zdhanov.htm (pregled 27. 12. 2025)

Izvori

- Galič, Aleksandar A. (Галич Александр Аркадьевич, en. Galich, Aleksandr), Электронный источник: <http://www.bard.ru/galich/> (дата обращения: 20. 4. 2025 г.)
- Okudžava, Bulat (Окуджава, Булат Шалвович, en. Okudžava, Bulat) (1989), *Песни Булата Окуджавы. Мелодии и тексты*, Музыка, Москва
- Okudžava, Bulat (Окуджава, Булат Шалвович, en. Okudžava Bulat) (1988), *Посвящается вам, Советский писатель*, Москва
- Песни русских бардов I–IV* (1977–1978), YMCA-Press, Paris
- Visockij, Vladimir (Высоцкий, Владимир, en.) (1988), *Четыре четверти пути*, Физкультура и спорт, Москва
- Visockij, Vladimir (Высоцкий, Владимир, en. Vysotsky, Vladimir) (1988), *Poems and songs*, Apollon foundation and Russica Publishers, INC, New York
- Vizbor, Jurij (Визбор, Юрий, en. Yuri Vizbor) (1977), *Песни русских бардов (Собрание песен русских бардов)*, под редакцией Владимира Аллоя, YMCA-Press, Париж

Internetski izvor

Krugovi, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Pristupljeno 20. 12. 2025. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/krugovi>>

Damir Mišetić: *Kakav Muktokaz Žnj filmova, kakvi bakrači!* – O frazeoshemama ili leksički otvorenim frazemima u suvremenome hrvatskom jeziku

Frazeologija se dugo vremena držala rubnim područjem jezikoslovlja u kojemu je dosta toga idiosinkratično i iregularno, a obrasci i leksički otvoreni frazemi (frazeosheme) držali su se opet rubnim područjem te rubne discipline. Novija pak istraživanja pokazuju da uz idiosinkratične elemente u frazeološkom blagu jezika postoje mnogi obrasci i frazeosheme koji se rabe u suvremenoj sinkronijskoj izvedbi europskih jezika. Posrijedi je jezična pojavnost koja je posljednjih godina postala predmetom brojnih istraživanja. Pretraživanjem mrežnoga korpusa lako je prepoznati da i u hrvatskome jeziku postoje brojni primjeri ustaljenih i frekventnih leksički otvorenih frazema. Obrasci i frazeosheme zaslužuju svakako veću pozornost u našim suvremenim frazeološkim istraživanjima, osobito zahvaljujući mogućnosti njihova lakšega prepoznavanja, opisa i lematiziranja na temelju korpusnolingvističkih istraživanja u mrežnim korpusima s milijardama pojava, što će zacijelo imati utjecaja i na samo poimanje i novo definiranje frazeološkoga centra i periferije.

Ključne riječi: frazeosheme, modifikacije, hrvatski jezik, korpusna lingvistika, frazeologija.

Kakav Muktokaz Žnj filmova, kakvi bakrači! – On Lexically Open Idioms in the Contemporary Croatian Language

For a long time, phraseology remained a marginal area of linguistics, in which much is idiosyncratic and irregular, and patterns and lexically open idioms were once again a marginal area of that marginal discipline. More recent research shows that in addition to idiosyncratic elements in the phraseological treasure of the language, there are many patterns and lexically open idioms that are used in the contemporary synchronic performance of European languages. It is a linguistic phenomenon that has become the subject of numerous researches in recent years. By searching the CLASSLA-hr.web online corpus, it is easy to recognize that there are numerous examples of established and

frequent lexically open phrasemes in the Croatian language as well. Patterns and lexically open idioms certainly deserve greater attention in our contemporary phraseological research, especially thanks to the possibility of their easier recognition, description and lemmatization based on corpus-linguistic research in online corpora with billions of occurrences, which will certainly have an impact on the very concept and redefinition of the phraseological center and peripheries.

Key words: lexical open idioms, modifications, lexicographic processing, corpus linguistics, Croatian language.

1. Uvod

Žnj knjiga, *žnj liga* ili *žnj kvaliteta* izričaji su koje je prosječan govornik hrvatskoga jezika vjerojatno više puta čuo, a brojni govornici i sami umješno rabe spomenuti leksički otvoreni frazem i popunjavaju ga u skladu sa svojim komunikacijskim potrebama. Da leksom *bakrač* označuje bakrenu posudu za kuhanje na otvorenoj vatri (RHJ s.v. *bakrač*),¹ mnogi će vjerojatno saznati tek nakon pretraživanja rječnikā, no učestalost uporabe toga frazema svjedoči da nepoznavanje značenja toga leksema te posvemašnja nejasnoća oko njegove motivacije govornike hrvatskoga ne priječi rabiti ga u svakodnevnoj komunikaciji (v. § 3.).

Frazeologija se dugo vremena držala, a djelomično i danas drži rubnom jezikoslovnim disciplinom (Stumpf 2015: 413) u kojoj je dosta toga idiosinkratično i iregularno, a obrasci i leksički otvoreni frazemi držali su se rubnim dijelom te rubne discipline (Stumpf 2015: 358), frazeološkom periferijom (Schütz 2023: 111) kojoj se nije posvećivala osobita pozornost. U skladu s novijim frazeološkim istraživanjima, osobito istraživanjima u velikim mrežnim korpusima razvidno je da u frazeološkome fondu postoje mnogi plodni obrasci (njem. *Muster*) i leksički otvoreni frazemi ili fraseosheme (njem. *Modellbildungen*; *Phraseoschablonen*) koji su ustaljeni u suvremenoj sinkronijskoj izvedbi europskih jezika, ali ujedno i da nastaju novi (Burger 2015: § 4.). I u hrvatskome jeziku brojni su primjeri toga tipa frazema koji su ustaljeni i često se porabe posebice u spontanome govornom jeziku (Mišetić 2023b: § 2.2.). Dosad nisu provedena opsežnija istraživanja leksički otvorenih frazema u hrvatskome jeziku koja bi bila u skladu sa suvremenim spoznajama o njihovoj važnosti, a njihov opis i kodifikacija u rječnicima i gramatikama europskih jezika i dalje predstavljaju jedan od ključnih desiderata suvremenih frazeoloških i frazeografskih studija (Stumpf 2019: 121). U posljednje se vrijeme osobito ističe zanimanje konstrukcijske gramatike za frazeosheme ili leksički otvorene frazeme (usp. Ziem 2018), koje stavlja u središte svoga interesa, pa se može zaključiti da je upravo ta frazeološka podskupina trenutačno među najintenzivnije istraživanim (Mellado Blanco – Mollica – Schafroth 2022; Casadei – Kösters Gensini 2024; Schütz 2026 itd.).

¹ RHJ – Šonje, Jure (ur.) (2000), *Rječnik hrvatskoga jezika*. Svi primjeri preuzeti iz rječnika označeni su skraćenim nazivom izvora, koji je naveden u popisu literature.

Cilj je ovoga rada analizirati frazeosheme *žnj* X_[imena] i *kakav* (a, o) X_[imena], *kakvi bakrači* u hrvatskome mrežnom korpusu *CLASSLA-hr.web*, s posebnim naglaskom na njihovo prepoznavanje, opis i lematizaciju te na njihovu sintaktičko-semantičku strukturu, učestalost i funkciju u suvremenoj komunikaciji, kako bi se pridonijelo razumijevanju frazeološkoga repertoara hrvatskoga jezika i promišljanju odnosa frazeološkoga centra i periferije.

2. Terminološka disperzija u europskim jezicima

Leksički otvoreni frazemi zauzimaju istaknuto mjesto u suvremenim frazeološkim istraživanjima, no njihova obradba još uvijek nije utemeljena na jedinstvenoj metodologiji. Raznolikost pristupa i teorijskih polazišta rezultirala je obradbom ovih jezičnih pojava pod različitim nazivljem (Casadei – Kösters Gensini 2024: 10). Terminološka raznorodnost prisutna je i u najnovijim radovima na europskim jezicima, premda se pojedini termini postupno profiliraju kao dominantni. Ipak, to ne jamči njihovu univerzalnu prihvaćenost niti upućuje na skorbu standardizaciju frazeološke terminologije. Rastuća pozornost koju istraživači posvećuju leksički otvorenim frazemima ogleda se, dakle, u pluralitetu metodoloških pristupa, znanstvenih škola i terminoloških rješenja.

U ovome radu bit će istaknuti samo najrašireniji termini. To, međutim, ne isključuje mogućnost dublje analize i međujezične usporedbe postojećega nazivlja u europskoj frazeološkoj literaturi.

Ruski frazeolog Dmitrij Šmel'ev (1977: 327–330) uveo je pojam *frazeoshema* (rus. *фразеосхема*), iako nije bio prvi ruski istraživač koji se bavio ovom pojavom. U njemačkome jeziku postoji više pojmova za slične koncepte, primjerice *Phraseschablonen* (Fleischer 1982: § 3.4.; 1997: § 3.4.; Palm 1998: 68–70), *Modellbildungen* (Burger 2015: 54) ili *Wortverbindungsmuster* (Steyer 2013: 25). U najnovijem izdanju svoje monografije, Burger (2015: § 4.) svrstava frazeosheme – koje, prema vlastitoj terminologiji, naziva *Modellbildungen* – u širi pojam *Muster* (obrasci), kojemu posvećuje cijelo poglavlje.

Konstruktivska gramatika dala je dodatni poticaj proučavanju leksički otvorenih frazema, što je dovelo do pojave novih termina, poput *Phrasem-Konstruktionen* (Dobrovol'skij 2011). Taj je izraz u međuvremenu postao široko prihvaćen, osobito među pristašama konstrukcijske gramatike, koja se prema nekim autorima smatra teorijski i metodološki kontroverznom.²

I u talijanskom jeziku prisutna je terminološka neujednačenost. U zborniku *I frazeologismi schematici. Questioni descrittive e teoriche* (2024), koji su uredile Federica Casadei i Sabine Kösters Gensini, koristi se naziv *fraseologismi schematici*. Ranije je

² Leiss (2009) kritizira konstrukcijsku gramatiku zbog nejasnog pojma “konstrukcija”, nedostatka formalizacije i ograničene sposobnosti objašnjenja jezičnih varijacija, a ujedno se kritički osvrće na povijesne “daruvinističke” jezične modele; Ikonen (2011) i drugi ističu epistemološke probleme kognitivne lingvistike i dovođe u pitanje tvrdnje konstrukcijske gramatike o njezinoj povezanosti sa Saussureovom strukturalističkom tradicijom.

Elmar Schafroth (2020) uveo termin *fraseologismi a schema fisso*, dok Damir Mišetić (2023) koristi izraz *frasemi schematici*. U spomenutom višejezičnom zborniku rabio se i francuski pojam *phraséologisme schematique* (Albano 2024). U španjolskome, koji za razliku od ostalih romanskih jezika ima dugu frazeološku tradiciju i razvijeno pojmovlje (Mišetić 2025: 37), danas se uglavnom rabi izraz *esquemas fraseológicos* (Mellado Blanco 2020).

U hrvatskoj frazeologiji termin *frazeoshema* spominje se kod Antice Menac (2007: 42–43), no uglavnom označava strukture koje ne uključuju desemantizaciju. Pojam su rabili i drugi autori (Budimir 2020: 110). U novije vrijeme pojavljuju se i pojmovi *frazeo-modeli* (Pintarić – Vidović Bolt 2020), *leksički otvoreni frazem* (Budimir – Mišetić 2022: 639; Mišetić 2023a: 552) te *frazemske konstrukcije* (Karabalić – Schlund 2025). Ipak, valja naglasiti da je posrijedi ista pojavnost u frazeologiji, te da bi *frazeoshema*, prema našem mišljenju, bio najprikladniji pojam, poglavito zbog terminologije koja se posljednjih godina proširila u romanskim jezicima. Slično značenjsko proširenje naziva zabilježeno je i u drugim jezicima.

U ovome radu termini *frazeoshema* i *leksički otvoreni frazem* rabiće se kao istoznačnice. Pri tome se ne pretendira na uspostavu jedinstvenoga terminološkog sustava unutar hrvatske frazeološke tradicije, što trenutačno, prema našem uvjerenju, ne bi bilo moguće ni ostvarivo.

3. Frazeosheme: teorijski okvir

U mnogim jezicima još uvijek ne postoje sustavna istraživanja toga tipa frazeoloških jedinica. Ipak se može pretpostaviti da je riječ o pojavnosti zastupljenoj u brojnim jezicima (Casadei 2024: 83), pa ne bi bilo iznenađujuće kad bi se pokazalo da je posrijedi jezična univerzalija. Prema suvremenim istraživanjima u europskim jezicima, osobito u svakodnevnoj govornoj komunikaciji, rabi se velik broj takvih obrazaca (Pavlova 2020: § 3.). Razvoj mrežnih korpusa koji se sastoje od milijardi pojava omogućio je njihovo pouzdano identificiranje u suvremenoj jezičnoj uporabi europskih jezika (Mišetić 2023b: 83–84), i to ponajprije na temelju pristupa vođena korpusom (engl. *corpus-driven approach*), premda opis i istraživanje te pojave nije započelo pojavom mrežnih korpusa, nego, kako je gore spomenuto, znatno ranije. Za razliku od idiomatskih frazema, koje obilježava visoka strukturna stabilnost, u znanstvenoj literaturi o frazeoshemama još uvijek “ne postoji suglasje oko zajedničkog naziva ili jedinstvene definicije” (Casadei – Kösters Gensini 2024: 10). U ovome radu oslanjat ćemo se na tradiciju i definicije klasične frazeologije, obogaćene spoznajama suvremenih korpusnolingvističkih istraživanja, prateći pritom razvoj drugih znanstvenih pristupa koji proučavaju ovu pojavnost i koji su relevantni za promatranu problematiku.

Kad se govori, dakle, o frazeoshemama, misli se na idiomatske izraze, strukture u kojima su neke pozicije popunjene sastavnicama koje su ustaljene, čvrste i uglavnom ne

podliježu varijaciji,³ dok se druge pozicije mogu relativno slobodno popunjati raznim leksemima, s većim ili manjim ograničenjima različite vrste. Anna Pavlova (2020: 117) navodi da se frazeosheme dakle od ostalih frazemskih podvrsta razlikuju u tome što “predstavljaju sintaktičke konstrukcije u kojima su određene pozicije čvrsto popunjene”,⁴ a prema suvremenim istraživanjima te su pozicije uglavnom popunjene “suznačnicama (sinsemantičnim riječima), a druge su pozicije (koje se nazivaju “slots”) slobodne: njih se može dakle slobodno odnosno uvjetno slobodno popunjati izmjenjivim leksemima” (isto). U tome surjeću također i Sören Stumpf (2015: 321) govori o “djelomično leksikaliziranim kostrukcijama koje obilježava sintaktička strukturna shema”. Te konstrukcije imaju pak “konstantnu semantičku interpretaciju” (Burger 2015: 54), a praznine (njem. *Leerstellen*) se mogu “manje ili više slobodno popunjati različitim leksičkim materijalom” (Stumpf 2015: 321).

Te konstrukcije moguće je razumjeti jer se zna “što odgovarajući sintaktički obrazac (šablon, shema) znači – isto onako kao i u slučaju drugih frazema” (Pavlova 2020: 118). Prema Fleischeru (1997: 131) opće značenje frazeosheme (njem. *Phraseoschablone*) “unaprijed je određeno značenjem samoga obrasca”. Valentina Piunno (2024: 21) nastojeći obuhvatiti temeljne značajke frazeoshema također naglašava da frazeosheme (tal. *fraseologismi schematici*) “obuhvaćaju višerječne izraze različitih vrsta, frazeološke naravi, obilježene idiomatskim značenjem i promjenjivom leksičkom fleksibilnošću”. Casadei (2024: 83) također napominje da frazeosheme “prenose semantičke ili pragmatičke informacije koje se ne mogu rekonstruirati putem kompetencijalne analize”.

Mnoge od njih dosad uopće nisu lematizirane u općim i frazeološkim rječnicima, a i one koje jesu, uglavnom su lematizirane na nezadovoljavajući način sa stajališta suvremenih frazeoloških i frazeografskih istraživanja jer je “gotovo nemoguće takve obrasce popisati na uobičajen način za leksikografiju – abecednim redom” (Pavlova 2020: § 3.).⁵ Svejedno su frazeosheme brojne i frekventne u suvremenoj jezičnoj uporabi i u hrvatskome jeziku. Riječ je ponajčešće o kolokvijalnim svezama koje se dakle rabe pretežito u neformalnoj komunikaciji (usp. Pavlova 2020: § 3.). Na takve sveze može naići nerijetko u publicističkome stilu (usp. Mišetić 2023b: 92) te se stoga u suvremenoj jezičnoj uporabi ne može govoriti o čisto kolokvijalnim izrazima. Jasno je da se rabe osobito u reklama, promidžbi i na društvenim mrežama.

Naša korpusna istraživanja u sinkronijskoj jezičnoj uporabi hrvatskoga jezika potvrđuju postojanje brojnih frazema toga tipa, čak i ako sami govornici i nisu svjesni da zalaze na područje frazeologije i rade nerijetko složene akrobacije s metaforizacijom i metonimizacijom, s porabom frazeološki vezanih sastavnica, zastarjelica, pomodnica, oživljenica, u što se moguće brzo uvjeriti pretraživanjem uporabe frazeoshema u mrežnim korpusima. Jezični repertoar mladeži osobito je bogat izrazima spomenutoga tipa.

³ U ovome radu pod pojmom varijacija podrazumijeva se jedan od ostvaraja varijabilnosti koja se suprotstavlja stabilnosti strukture, odnosno čvrstoći frazeoloških jedinica (usp. Mišetić 2025: 56).

⁴ Navode s njemačkoga i talijanskoga preveo je autor.

⁵ Dosad je samo na ruskome izrađen manji tematski rječnik frazeoshema. Autor je Vadim Melikjan (2016).

4. Raščlamba

U ovome istraživanju osobito smo se usredotočili na dvije frazeosheme koje su frekventne u suvremenome hrvatskom jeziku: *žnj* $X_{[imenica]}$ i *kakav* (a, o) $X_{[imenica]}$, *kakvi bakrač*! Pretraživanje mrežnih korpusa s ciljem pronalaska frazeoshema vrlo je složen proces. U hrvatskome jeziku ne postoji nikakav rječnik ni popis frazeoshema. Čak je i poimanje frazeoshema posvema oprječno u različitim pristupima. Istraživač se nađe u situaciji da mora tražiti nešto, a ne zna točno što. Stoga intuicija u ovome slučaju, barem u početnoj fazi, ima presudan značaj i može pomoći pri pronalaženju takvih ustaljenih struktura u suvremenoj sinkronijskoj jezičnoj uporabi.

4.1. Raščlamba porabe frazeosheme *žnj* $X_{[imenica]}$ u mrežnome korpusu CLASSLA-hr.web

Čvrsta sastavnica frazeosheme *žnj* $X_{[N]}$, zatvornički skup *žnj*, u samostalnome obliku nema vlastito značenje, a prema našem istraživanju u mrežnome korpusu CLASSLA-hr.web uglavnom se pojavljuje kao sastavnica frazeoloških sveza. Fonetski se sastoji od dva-ju suglasnika, /z/ i /n/, prednepčanoga tjesnačnika i nepčanoga nosnika. Iako izolirani slijed sugerira odsutnost slogotvorne jezgre, u govornom jeziku niz se prirodno realizira u skladu s fonotaktičkim pravilima hrvatskoga jezika,⁶ pri čemu ipak ostaje činjenica da je riječ o rubnoj i marginalnoj strukturi. U mrežnome korpusu hrvatskoga jezika CLASSLA-hr.web pojavljuje se više leksema u kojima se fonemski slijed /z n/ čak i na početku riječi, primjerice u riječima: *Žnjan*, *žnjanski*, *žnjati*, *žnjeti*, *Žnjidari*, *žnjiranac*, *žnjopa*, *žnjopati*, *žnjora*, *žnjura* ili kajkavizam *žnjim* nakon toga zatvorničkog skupa uvijek uglavnom slijedi neki samoglasnik. Taj se zatvornički skup pak frekventno ostvaruje u medijalnomo položaju, gdje dolazi do slogovnoga rascjepa, primjerice: *vo-žnja*, *te-žnja*, *ka-žnja-van*, *stra-žnji*.

Skup *žnj* može se tumačiti kao oblik fonosimbolizma⁷ u kojem kombinacija glasova sugerira određenu sliku ili značenje, pri čemu zvučna "neugodnost" funkcionira kao klasičan mehanizam semantičke degradacije. Zbog svoje neuobičajenosti i relativno zahtjevna izgovora, čak i za izvorne govornike hrvatskoga jezika, fonemski slijed /žnj/ u uporabi se redovito semantički opterećuje izraženim konotativnim nabojem. Njime se, često i zvukovno, sugeriraju loša kakvoća, zastarjelost ili bezvrijednost nečega, odnosno ispodprosječnost, nekompetentnost ili nedostatak traženih kvaliteta neke osobe. Takva percepcija povezana je s općom rijetkošću i obilježenošću toga slijeda u hrvatskome leksiku, pri čemu neuobičajenost same kombinacije pojačava dojam "neprirodnosti"

⁶ Valja pripomenuti da, uz treptajnike, i bočnici te nosnici mogu funkcionirati kao jezgra sloga u svjetskim jezicima, zahvaljujući svojem srednjem vertikalnom položaju po stupnju otvorenosti (usp. Maturi 2006: 70).

⁷ Pojam *fonosimbilismo* rabi se često u talijanskome jeziku, a rjeđe u hrvatskome. Fonosimbolizam je u lingvističkom načinu tvorbe riječi i izraza u kojem njihov zvuk sam po sebi asocira na značenje, sliku, događaj ili stanje koje ta riječ označava. U tome smislu fonosimbolizam je srodan pojavi onomatopoeje (npr. "šum", "cvrkut"), ali se primjena koncepta širi i na druge slučajeve u kojima zvučna forma ima motiviran, sugerirajući odnos sa značenjem, a nije potpuno proizvoljna kao što se obično pretpostavlja u standardnoj lingvističkoj teoriji o arbitrarnosti naravi jezičnih znakova: <<http://www.treccani.it/vocabolario/fonosimbolismo/>>.

ili "iskrivljenosti" te pogoduje razvoju negativne evaluativne semantike i izražene stilske markiranosti. Na auditivnoj razini taj niz djeluje mutno, nejasno i zagušeno, čime se dodatno potkrepljuje njegova ekspresivna i pejorativna interpretacija.

Premda je najvjerojatnije riječ o suvremenoj tvorbi – budući da slijed *žnj* nije posvjedočen u *Hrvatskoj jezičnoj riznici*, ni u književnome ni u novinarskome potkorpusu⁸ – ne može se isključiti mogućnost da je kao žargonizam ili kolokvijalizam postojao i ranije. Kao rječnička natuknica zabilježena je tek u jednome rječniku, pri čemu je njezina leksikografska obradba krajnje oskudna i ograničena na jedan primjer (VRH, s. v. *žnj*). Unatoč izostanku u tradicionalnim korpusima, riječ je o izrazito frekventnoj svezi u mrežnome korpusu *CLASSLA-hr.web*, u kojemu se *žnj* pojavljuje 796 puta. Ako se kao mjerilo uzmu istraživanja Everta (2005, prema Parizoska – Filipović Petrović 2021: 208), prema kojima se frazeološka sveza smatra reprezentativnom već pri pet ili više pojava u velikim korpusima, tada se frazeoshema *žnj* X nedvojbeno potvrđuje kao ustaljena. Osim kao sastavnica frazeoloških sveza, *žnj* se pojavljuje i samostalno, primjerice u frazemaškoj uporabi: tko što je *žnj*.⁹

Slijed *žnj* ponajčešće nema vlastita značenja. Iregularnost se, kako je gore spomenuto, očituje ne samo na razini izraza, nego i na razini sadržaja: i označitelj i označeno iregularni su. Praznine ove frazeosheme uglavnom se popunjavaju imenicama. U korpusu nailazimo na sljedeće realizacije frazeosheme, primjerice:

žnj momčad, žnj klasa, žnj liga, žnj mjesto, žnj filmovi, žnj kategorija, žnj kvaliteta, žnj kafić, žnj produkcija, žnj razlog, žnj autor, žnj portal, žnj udruga, žnj marka, žnj postava, žnj kozmetika, žnj suigrači, žnj firma, žnj punjač, žnj kompanija, žnj doktor, žnj škola, žnj recenzije, žnj glumci itd.

S obzirom na ograničenja popune praznine zamjetno je da su imenice koje popunjavaju praznu poziciju u frazeoshemi pretežito u jednini, iako se mogu pojaviti i u množini, pri čemu očito ne postoje posebna semantička ograničenja vezana uz kategoriju broja. Prema rezultatima našega istraživanja, te imenice mogu označavati i živo i neživo, pri čemu se raspon referencije proteže od pojedinaca (npr. *žnj autor, žnj doktor*) do kolektiva i apstraktnih entiteta (*žnj momčad, žnj klasa, žnj kvaliteta*). Prevladavaju imenice kojima se imenuje ili implicitno evaluira kakvoća, odnosno kojima se nakon slijeda *žnj* označava ispodprosječna ili loša kakvoća nečega, kao i ispodprosječnost, manjak kompetencije ili očiti nedostaci nekoga. Unatoč izrazito evaluativnoj funkciji konstrukcije, među imenicama koje popunjavaju prazninu uglavnom nisu zastupljene pogrdnice ni leksički kodirani depreciativi. Rijetke su i umanjenice te uvećanice, koje u hrvatskome često poprimaju negativne konotacije, a u korpusu nisu potvrđene ni odmilice. To upućuje na zaključak da se negativna evaluacija ne ostvaruje leksičkim sredstvima same imenice, nego

⁸ <<http://riznica.ihj.hr/philologic/Riznica.whizbang.form.en.html>>

⁹ Iako *žnj* nije samostalan leksem i na neki način fonotaktički "šokira" jezični sustav, u mrežnim korpusima pojavljuje se u svezi s imenicom ili u frazemu: tko što je *žnj*. Veliko je pitanje hoće li doći do postupnoga gramatičkog osamostaljenja, što bi za jedan evaluativni modifikator bila rijetkost. Može se pretpostaviti da će slijed *žnj* i dalje imati ograničenu distribuciju.

je primarno nosi fonosimbolički i pragmatički obilježen slijed *žnj*. Strukturno gledano, slijed *žnj* prethodi jedinoj praznoj poziciji u konstrukciji, koja se popunjava imenicama, pri čemu frazeoshema ne dopušta daljnje argumentne ili atributivne ekspanzije.

Zanimljiv primjer uporabe te frazeosheme nalazimo u naslovu *Muktokaz Žnj filmova*. Posrijedi je ekspresivan naslov u kojemu već i sama sufiksna tvorenica *Muktokaz* sa stajališta tvorbe riječi predstavlja vrlo umješnu kreaciju kojom se aludira da je riječ o festivalu filma, no da se ulaznice za projekcije filmova ne plaćaju i sve je “mukte” tj. besplatno (RHJ s.v. mukte): riječ je dakle o besplatnim filmskim projekcijama. Čvrsta sastavnica frazeosheme *Žnj* piše se naime ovdje velikim početnim slovom kako bi se sugeriralo da je posrijedi festival koji se održava na Žnjanu u Splitu, a opet dio naziva *žnj* filmovi upućuju vjerojatno da se primjerice prikazuju stariji, iako poznati, već viđeni filmovi ili pak novije izvanholivudske produkcije itd.

Sve to ukazuje na vrlo složenu semantičku strukturu frazema općenito i kao i frazeoshema i njihovu važnu ulogu u današnjoj komunikaciji. Frazemi su višerječne tvorbe i da bi na neki način opravdali svoju formalnu složenost usuprot običnim leksemima moraju “više pružati (ostvarivati) (njem. *mehr leisten*)” (Dobrovol'skij – Piirainen 2020: 11) i nerijetko raspoložu s više “semova koji služe diferencijaciji i konkretizaciji” (Wotjak 1992: 24). Stoga se mogu rabiti za jezične igre, ironiju, na njih se može “tovariti” puno više značenja, a pri tome moguća je igra ekspresivnosti i neodređenosti. Upravo u ovome slučaju stvoren je naziv koji s jedne strane ima konotativni plus i iznimno je ekspresivan, a s druge strane svojevrsnom neodređenošću¹⁰ dopušta istodobno tumačenje na različite načine, uz domišljatu jezičnu igru s mogućim čitanjima frazema.¹¹

Općenito, ova frazeoshema ima značajke “opuštenosti, energičnosti, deprecijativnosti, ludičnosti i živopisnosti” (Adams 2009: 9, prema Koščak 2018) koje su tipične za razgovorni stil. Prema našoj raščlambi pojavnica ne pripada primarno nijednomu urbolektu i čini se da je ustaljena u općekolokvijalnoj uporabi.

Iako jedinice poput *žnj* očito pokazuju svojevrsnu iregularnost, unatoč tome opstaju u frazeološkome repertoaru jer frazeologija kao sustav ustaljenih obrazaca dopušta tzv. formulaične iregularnosti (njem. *formelhafte Irregularitäten*). Takve se jedinice, usprkos odstupanju od normativnih jezičnih očekivanja, funkcionalno integriraju i prepoznaju unutar jezične zajednice, čime se njihov “iregularni” karakter relativizira i legitimira (usp. Stumpf 2015: 55–59, 406–408).

4.2. Raščlamba uporabe frazeosheme kakav (a, o) *X*_[imenica] kakvi bakrači u mrežnome korpusu CLASSLA-hr.web

U rječnicima pod natuknicom *bakrač* naići ćemo uglavnom na pojam “bakreni lonac” (RHJ s.v. *bakrač*) ili “brončani lončić u kojem se kuha nad otvorenom vatrom, obično visi na komaštrama” (VRH s.v. *bakrač*).¹² Izvornu konceptualizaciju toga idiomatskog izraza

¹⁰ O neodređenosti ili ambigvitetu frazema v. Mišetić (2026: § 12.4.4.).

¹¹ O mogućim čitanjima frazema (njem. *Lesarten*) prema Burger (2015) v. Mišetić (2025: § 12.1.).

¹² U nekim rječnicima kao HER ili HFR ne pojavljuje se natuknica *bakrač*.

danas je teško istražiti.¹³ U literaturi nije bilo moguće pronaći uvjerljivo objašnjenje, a na raznim mrežnim stranicama i forumima mogu se pronaći vrlo oprječne teorije. Stoga ga se u suvremenoj sinkronijskoj jezičnoj uporabi može držati semantički neprozirnim. Frazem *kakav (a, o) X, kakvi bakrači* lematiziran je nekim rječnicima (usp. VRH s.v. *bakrač*) i prilično dobro opisan: “^{RAZG} ni govora, ne dolazi u obzir” te oprimjeren. Svedeno se ne precizira da su posrijedi praznine, *slot* koji se može slobodno popunjati i ne navode se semantička ograničenja za to. Isto tako nije navedena ni inačica *koji X, koji bakrači* te *X i bakrači*!

Pozicija X otvorena je (film, autor, kvaliteta, argument, razlog...), ali značenje cjeline nije zbroj značenja sastavnica. Govornik ne pita za svojstvo X-a, nego ga pragmatički negira ili diskvalificira. Naglasak je na prvome dijelu frazeosheme (*kakav, kakvi, koji*), a imenica X je kratko i odsječeno izgovorena; visina glasa obično se podiže na kraju iskaza kako bi se naglasila ironija, sarkazam ili negacija. Leksički neprozirna, semantički izbljedjela sastavnica *bakrači* funkcionira kao idiomatski marker negacije i ironije, bez realne referencije.

Struktura *kakav (a, o) X* [_{imenica}], *kakvi bakrači* pojavljuje se u hrvatskome mrežnom korpusu 365 puta. U korpusu *CLASSLA-hr.web* posvjedočene su i dvije inačice spomenutoga frazema: inačica *koji (a, e) X, koji bakrači* koja ima 35 pojava i inačica *kakav (a, o) / koji (a, e) X i bakrači* ima 30 pojava.

Do izražaja dolazi za frazeme tipična “dvoslojnost semantike” (Chrissou 2000: 25) koja nastaje metaforizacijom odnosno metonimizacijom koji su “tipični semantički mehanizmi transformacije i transpozicije” (Wotjak 1989: 478).

Frazeoshema *kakav (a, o) X, kakvi bakrači* može se popunjati općim imenicama u jednini i množini bez posebnih semantičkih ograničenja. Ujedno se može popunjati i vlastitim imenima, toponimima, nazivima institucija i manifestacija primjerice:

Kakav Covid, kakvi bakrači; kakvi programi, kakvi bakrači; kakva kriza, kakvi bakrači; kakve njoke, kakvi bakrači; kakvo odijelo, kakvi bakrači; kakva ulaganja, kakvi bakrači.

Koji recepcionar, koji bakrači; koji izbori koji bakrači; koje reforme, koji bakrači; koje vrijeme, koji bakrači; koja Marija Terezija, koji bakrači.

Kakav rock and roll i bakrači; koji lonci i bakrači; kakvi traktori i bakrači; kakva koalacija i bakrači; kakva slama i bakrači; kakve jahte i bakrači.

U ovoj frazeoshemi praznine se mogu popunjati i s više imenica, različitim sintagmama, čak i drugim frazemima, primjerice:

Kakav moral i etika, kakvi bakrači; kakvi Englezi i Nijemci, kakvi bakrači; kakva liga prvaka, kakvi bakrači; kakve trice i kućine, kakvi bakrači; kakve režije, stanarina,

¹³ Na različitim mrežnim stranicama mogu se pročitati posve oprječna mišljenja o etimologiji ovoga posvema idiomatskoga frazema. <https://www.facebook.com/imocki/posts/512564292116414/?locale=hr_HR>.

rate kredita, kakvi bakračići; kakva nužnost strukturirana novog ekonomskog modela, kakvi bakračići.

Koje razlike u visini koji bakračići; koja juha i pohanje, koji bakračići; koja izvanredna dividenda, koji bakračići.

Kakvi državni posjeti i bakračići; kakvi psiholozi i socijalni pedagozi i bakračići; koja govedina, krumpir i bakračići.

U naslovu prazninu frazeosheme *kakav X*, *kakvi bakračići* popunili smo također naslovom festivala koji sadrži frazeoshemu *Muktokaz žnj filmova* i što ne krši pravila o popuni praznina ove frazeosheme iako taj primjer nije posvjedočen u korpusu.

Za razliku od frazeosheme *žnj X* [_{imenica}], čija je popuna dakle strukturno i leksički znatno ograničenija, frazeoshema *kakav (a, o) X*, *kakvi bakračići* pokazuje izrazitu otvorenost varijabilne pozicije, koja se može realizirati vrlo širokim rasponom jezičnoga materijala. Ta se otvorenost očituje u mogućnosti popunjavanja praznina ne samo općim imenicama, nego i vlastitim imenima, složenim sintagmama, koordiniranim nizovima pa čak i drugim frazemima. Upravo takva fleksibilnost popunjavanja omogućuje dinamičnu uporabu frazeosheme u različitim kontekstima i komunikacijskim situacijama, pri čemu dolazi do izražaja njezina semantička neprozirnost, ali i izražen kreativni potencijal u suvremenome jeziku.

5. Frazeologija između tradicije i diskurzivne prakse suvremenoga komunikacijskog prostora

Detaljnim opisom i raščlambom dviju frazeoshema nastojalo se ukazati na visoku složenost frazeologije i njezine gotovo beskrajne izražajne mogućnosti, ali i na važnost unutar jezika općenito, te na frekventnost i produktivnost frazeoshema osobito u suvremenoj komunikaciji (Schafroth 2020: 193), u kojoj društvene mreže, oglašavanje i drugi mediji sve snažnije utječu na stvaranje i prihvaćanje frazema u govornoj zajednici. Frazeologija se pritom dinamično mijenja u skladu s društvenim promjenama (Mišetić 2023: § 4.2.), pri čemu pojedini oblici dominiraju u određenim vremenskim razdobljima. Istodobno se etabliranje frazeologije odvija “u korak sa stalnim proširenjem njezina područja istraživanja” (Donalies 2009: 6), što će zacijelo u suvremenim frazeološkim istraživanjima dovesti do “nove definicije pojmova centra i periferije u odnosu na one na koje smo se navikli u posljednjim desetljećima” (Mišetić 2023b: 93). Interdisciplinarni pristup, zamjetan posljednjih godina, svakako otvara nove mogućnosti za proučavanje frazeologije ne samo u lingvističkome, nego i u kulturnome, sociološkome, psihološkome i kognitivnome kontekstu.¹⁴ Takav razvoj usmjeren je prema integrativnome razumijevanju

¹⁴ Primjerice Schütz (2026) interdisciplinarno rasvjetljava temu modifikacije i shematičnosti krilatice (njem. *geflügelte Worte*), pri čemu ukazuje na teorijska preklapanja unutar frazeologije (osobito u sociokulturnome, semantičkome i pragmatolingvističkome smislu), kao i na njezinu kompatibilnost s bliskim disciplinama poput konstrukcijske gramatike, kognitivne lingvistike, kognicijske psihologije te neuro- i psiholingvistike.

frazeologije, koje omogućuje dublje sagledavanje njezine uloge u procesima oblikovanja identiteta, javnoga diskursa i svakodnevne interakcije.

6. Zaključne napomene

Postojanje i učestalost frazeoshema u suvremenoj sinkronijskoj jezičnoj uporabi hrvatskoga jezika neosporne su činjenice. Zahvaljujući korpusno vođenu pristupu (engl. *corpus-driven approach*), u velikim mrežnim korpusima s milijardama pojava moguće je identificirati brojne obrasce, kao i frazeosheme, koje su prema Burger (2015: 54) podvrsta obrazaca u frazeologiji. Unatoč tomu, tim se pojavnostima dosad nije posvećivala sustavna pozornost, a dugo se nisu niti promatrale sastavnim dijelom frazeologije. Ipak, bjelodano je da u sinkronijskoj jezičnoj uporabi hrvatskoga jezika postoje i da su visoko frekventne.

U ovome su radu analizirane dvije evaluativne i diskurzno snažne frazeosheme, vrlo produktivne u razgovornome i publicističkome registru suvremenoga hrvatskoga jezika. Jedna se od njih pojavljuje, kao što je gore spomenuto, samo u općemu rječniku, dok je druga relativno dobro obrađena, ali ne u skladu sa suvremenim spoznajama o uporabi frazeoshema. Postojeće rječničke natuknice pritom ne osiguravaju dostatne podatke korisnicima koji s frazeoshemom nisu upoznati, uključujući neizvorne govornike hrvatskoga jezika, kako bi je mogli funkcionalno i kontekstno primjereno rabiti.

Obrasce i frazeosheme stoga zaslužuju znatno veću pozornost u suvremenim frazeološkim istraživanjima, osobito s obzirom na mogućnosti koje nude korpusnolingvistička istraživanja u mrežnim korpusima koji danas obuhvaćaju više od dvije milijarde pojava. Takvi korpusi pružaju čvrst empirijski temelj za produbljivanje spoznaja o jezičnim pojavnostima koje su se dosad često smatrale perifernima. Sustavna istraživanja leksički otvorenih frazema, odnosno frazeoshema, kako je već gore spomenuto, nedvojbeno će otvoriti raspravu o odnosu frazeološkoga centra i periferije te potaknuti napuštanje prevladanih shvaćanja koja i danas koče razvoj suvremenih frazeoloških istraživanja.

Literatura

- Albano, Mariangela (2024), "Pour une définition des phraséologismes schématiques du type [X être ADJ dét./de/que Y] en langue française: problèmes et perspectives", u: F. Casadei, S. E. Kösters Gensini, ur., *I fraseologismi schematici. Questioni descrittive e teoriche*, 115–132, Aracne, Roma.
- Budimir, Irina (2020), *Frazemi prve hercegovačke hrvatske periodike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i njihova leksikografska obradba*, Fram Ziral, Mostar
- Budimir, Irina, Damir Mišetić (2022), "O problemima leksikografske obradbe frazema u hrvatskome jeziku", u: I. Marković, I. Nazalević Čučević, I. M. Gligorić, ur., *Riječi o riječi i Riječi: zbornik u čast Zrinki Jelaska*, 639–652, Disput, Zagreb

- Burger, Harald (2015), *Phraseologie – Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Erich Schmidt Verlag, Berlin
- Casadei, Federica (2024), “La costruzione fraseologica italiana [a tutto / a N]”, u: F. Casadei, S. E. Kösters Gensini, ur., *I fraseologismi schematici. Questioni descrittive e teoriche*, 83–113, Aracne, Roma
- Casadei, Federica, Kösters Gensini, Sabine Elisabeth (ur.) (2024), *I fraseologismi schematici. Questioni descrittive e teoriche*, Aracne, Roma
- Chrissou, Marios (2000), *Kontrastive Untersuchungen zu deutschen und neugriechischen Phraseologismen mit animalistischer Lexik*, Clemon Verlag, Essen
- Dobrovol'skij, Dmitrij (2011), “Phraseologie und Konstruktionsgrammatik”, u: A. Lasch, A. Ziem, ur., *Konstruktionsgrammatik III: Aktuelle Fragen und Lösungsansätze*, 111–130, Stauffenburg Verlag, Tübingen
- Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piirainen (2020), *Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte*, Stauffenburg Verlag, Tübingen
- Donalies, Elke (2009), *Basiswissen. Deutsche Phraseologie*, Narr, Tübingen
- Fleischer, Wolfgang (1982), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig
- Fleischer, Wolfgang (1997), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Itkonen, Esa (2011), “On Coseriu's legacy”, *Energeia*, 3, 1–29.
- Karabalić, Vladimir, Katrin Schlund (2025), “I TO MI JE NEK- N! Klasifikacija i prijevod frazemskih konstrukcija s evaluativnim značenjem”, *Jezikoslovlje*, 26 (2), 175–206.
- Košćak, Nikola (2018), *Šrajbenzi spiku? Stilovi hrvatske žargonske i žargonizirane proze 1990-ih i 2000-ih*, Stilistika.org, Zagreb. Dostupno na: <https://repository.ffri.uniri.hr/theses/ffri%3A2265/show-file/0> (pristupljeno 28. siječnja 2026.)
- Leiss, Elisabeth (2009), *Sprachphilosophie*, De Gruyter, Berlin – New York
- Maturi, Pietro (2006), *I suoni delle lingue, i suoni dell'italiano. Nuova introduzione alla fonetica*, Il Mulino, Bologna
- Melikjan, Vadim Ju. (2016), *Sintaksičeskij frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka*, Flinta, Moskva
- Mellado Blanco, Carmen (2020), “Esquemas fraseológicos y construcciones fraseológicas en el continuum léxico-gramática”, u: C. Sinner, E. Tabares Plasencia, E. T. Montoro del Arco, ur., *Clases y categorías en la fraseología española*, 13–36, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig
- Mellado Blanco, Carmen, Fabio Mollica, Elmar Schafroth (2022), “Phrasem-Konstruktionen in der heutigen Forschung: ein Überblick”, u: C. Mellado Blanco, F. Mollica, E. Schafroth, ur., *Konstruktionen zwischen Lexikon und Grammatik: Phrasem-Konstruktionen monolingual, bilingual und multilingual*, 1–18, De Gruyter, Berlin
- Menac, Antica (2007), *Hrvatska frazeologija*, Knjigra, Zagreb
- Mišetić, Damir (2023a), “Nemamo više ni kune u džepu, ali imamo para – o (ne)uspjeloj lematizaciji frazeoloških sveza sa sastavnicom kuna”, u: J. Bratulić, K. Dabo, ur., *Zbornik radova: Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti. Znanstveni kontekst*, 543–556, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za istraživanje migracija, Zagreb

- Mišetić, Damir (2023b), "C'è del marcio in Danimarca – e non solo là: sui problemi della distinzione tra modificazioni e frasemi schematici nei web corpora", *Phrasis: Rivista di studi fraseologici e paremiologici*, 7, 82–96.
- Mišetić, Damir (2025), *Frazemi biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskome jeziku*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb
- Palm, Christine (1997), *Phraseologie. Eine Einführung*, Narr, Tübingen
- Parizoska, Jelena, Ivana Filipović Petrović (2021), "Kognitivnolingvistički pristup frazemima i njegova primjena u izradi rječnika", u: M. Nigoević, A. Vlastelić, ur., *Odjeci Scimeth-a (izazovi lingvističkog istraživanja)*, 191–215, Filozofski fakultet, Split – Rijeka
- Pavlova, Anna (2020), "Und ob es Phraseologie ist!", u: C. Engel, I. Pohan, S. Walter, ur., *Russland übersetzen / Russia in Translation / Россия в переводе. Festschrift für Birgit Menzel*, 117–132, Frank & Timme, Berlin
- Pintarić, Neda, Ivana Vidović Bolt (2020), "Ihtionimi u Rječniku hrvatskih animalističkih frazema – frazeomodeli i poljski ekvivalenti", u: B. Solak, B. Popiolek, B. Todorović, ur., *Wielojęzyczność / Słowiańskie przyjemności*, 3, 111–123, Wydawnictwo Scriptum, Krakov
- Piunno, Valentina (2024), "Fraseologismi schematici. Parametri definitivi e metodi di analisi quantitativa", u: F. Casadei, S. E. Kösters Gensini, ur., *I fraseologismi schematici. Questioni descrittive e teoriche*, 17–50, Aracne, Roma
- Schafroth, Elmar (2020), "Fraseologismi a schema fisso – basi teoriche e confronto linguistico", *Romanica Olomucensia*, 32 (1), 73–199.
- Schütz, Julian (2023), "Modified winged words from a typological and terminological perspective in English, German and Italian phraseological studies: *Ed è subito caos*", *Phrasis: Rivista di studi fraseologici e paremiologici*, 7, 110–120.
- Schütz, Julian (2024), "Phrasemes as prototypical linguistic micro-representations of the world: the role of values in the propagation of Winged Words", *Lexis* [Online]. Dostupno na: <http://journals.openedition.org/lexis/8565> (pristupljeno 28. siječnja 2026.)
- Schütz, Julian (2026), *Il tesoro fraseologico letterario italiano di G. Fumagalli. Diffusione, variabilità e schematicità delle citazioni*, doktorski rad, Università degli Studi della Campania "Luigi Vanvitelli", Dipartimento di Lettere e Beni Culturali, Caserta
- Steyer, Kathrin (2013), *Usuelle Wortverbindungen. Zentrale Muster des Sprachgebrauchs aus korpusanalytischer Sicht*, Studien zur Deutschen Sprache, Bd. 65, Narr, Tübingen
- Stumpf, Sören (2015), *Formelhafte (Ir-)Regularitäten. Korpuslinguistische Befunde und sprachtheoretische Überlegungen*, Peter Lang, Frankfurt am Main
- Stumpf, Sören (2019), "Phraseografie und Korpusanalyse", *Linguistik online*, 96/3, 115–131.
- Šmel'ev, Dmitrij N. (1977), *Sovremennyj russkij jazyk. Leksika*, Nauka, Moskva
- Wotjak, Barbara (1992), *Verbale Phraseolexeme in System und Text*, Niemeyer, Tübingen
- Wotjak, Gerd (1989), "Übereinzelsprachliches und Einzelsprachspezifisches bei Phraseolexemen", u: G. Gréciano, ur., *Europhras* 88.
- Ziem, Alexander (2018), "Construction Grammar meets Phraseology: eine Standortbestimmung", *Linguistik online*, 90/3, 3–19.

Tiskani rječnici

- RHJ – Šonje, Jure (2000), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga, Zagreb
- HER – Matasović, Ranko, Ljiljana Jojić (ur.) (2002), *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb
- HFR – Menac, Anica, Željka Fink-Arsovski, Radomir Venturin (2014), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb
- VRH – Jojić, Ljiljana (ur.) (2015), *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Mrežni izvori

- Treccani, *Fonosimbolismo*, dostupno na: <https://www.treccani.it/vocabolario/fonosimbolismo/> (pristupljeno 28. siječnja 2026.)
- Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, *Riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, dostupno na: <http://riznica.ihj.hr/philologic/Riznica.whizbang.form.en.html> (pristupljeno 10. prosinca 2025.)
- Dugirat, *Festival filma "Muktokaz" opet na Žnjanu*, dostupno na: <https://www.dugirat.com/kultura/96-film/17879-festival-filma-muktokaz-opet-na-znjanu> (pristupljeno 20. siječnja 2026.)
- Facebook, *Objava stranice Imocki*, dostupno na: https://www.facebook.com/imocki/posts/512564292116414/?locale=hr_HR (pristupljeno 21. studenoga 2025.) *CLASSLA-web.hr* (Croatian Web) dostupno na: https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=classlaweb_hr (pristupljeno u listopadu 2025.)

Mrežni korpus

- CLASSLA-web.hr* – *CLASSLA-web.hr* (Croatian Web), (URL: https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=classlaweb_hr) (pristupljeno u prosincu 2025.)

Maja Opašić i Nina Spicijarić Paškvan: Odabrane poslovice, izreke i frazemi iz Bojničićeve *Slovnice mađarskoga jezika* i njihovi hrvatski ekvivalenti

U radu su analizirane odabrane mađarske poslovice, izreke i frazemi preuzeti iz *Slovnice mađarskoga jezika* Ivana Bojničića. Riječ je o dvjema gramatikama koje su 1905. i 1912. godine objavljene u nakladi knjižare L. Hartmana (St. Kugli) u Zagrebu. Svako izdanje uključuje poseban dodatak naslova *Izabrane mađarske poslovice. Válogatott magyar közmondások*. Cilj istraživanja bio je analizirati taj korpus i pronaći ekvivalente navedenih poslovice, izreka i frazema u suvremenim mađarskim jezičnim priručnicima te u hrvatskome jeziku. U tu je svrhu provedena kontrastivna analiza odabranih primjera. Cilj je bio utvrditi tri skupine poslovice: (1) potpune mađarske i hrvatske ekvivalente (podudarnost u izrazu, motivaciji i značenju), (2) mađarske i hrvatske poslovice djelomične podudarnosti u izrazu i motivaciji te potpune podudarnosti u značenju i (3) mađarske i hrvatske poslovice koje su podudarne samo u značenju.

Ključne riječi: Bojničić, gramatika, hrvatski, mađarski, poslovice, izreke, frazemi.

Selected Proverbs, Sayings, and Idioms from Bojničić's Hungarian Grammar and Their Croatian Equivalents

This paper analyses selected Hungarian proverbs, sayings, and idioms taken from *Slovnica mađarskoga jezika* (*Hungarian Grammar*) by Ivan Bojničić. The study uses two grammar books published by the L. Hartman (St. Kugli) Bookstore in Zagreb in 1905 and 1912. Each edition includes a special appendix titled *Izabrane mađarske poslovice. Válogatott magyar közmondások* ("Selected Hungarian Proverbs"). The research aimed to analyse this corpus and identify equivalents of the selected proverbs, sayings, and idioms in contemporary Hungarian language reference works as well as in the Croatian language. To achieve this, the authors conducted a contrastive analysis of selected examples. The aim was to identify three groups of proverbs: (1) complete Hungarian and Croatian equivalents (corresponding in expression, motivation, and meaning), (2) Hungarian and Croatian proverbs showing partial correspondence in expression and motivation but full correspondence in meaning, and (3) Hungarian and Croatian proverbs that correspond only in meaning.

Key words: Bojničić, grammar, Croatian, Hungarian, proverbs, sayings, idioms.

1. Uvod

Ivan pl. Bojničić rođen je u Valpovu 1858. godine, a umro je u Zagrebu 1925. Završio je studij prava i filozofije u Budimpešti te je svojim radom u prvom redu doprinio hrvatskoj kulturnoj povijesti i pomoćnim povijesnim znanostima, no svoj je trag ostavio i na području lingvistike. Na Mudroslovnom fakultetu (danas Filozofskom fakultetu) u Zagrebu je 1882. godine imenovan lektorom mađarskog jezika, a zatim je od 1910. do 1922. bio i predavačem. Upravo su u tome razdoblju objavljena četiri izdanja njegove gramatike mađarskoga jezika,¹ koja je ujedno bila i prva gramatika mađarskog jezika pisana hrvatskim metajezikom objavljena u Hrvatskoj (više v. Žagar-Szentesi 2002; Mlikota i Čipanjan Banja 2022). Druga dva izdanja gramatike naslova *Slovnica mađžarskoga jezika* iz 1905. i *Gramatika mađžarskoga jezika* iz 1912. sadrže i posebno poglavlje naslovljeno *Izabrane mađžarske poslovice. Válogatott magyar közmondások*. U tom su poglavlju popisane 181 mađarska poslovica i izreka, no bez objašnjenja o značenju i podrobnije analize.

2. Kontrastivna analiza poslovice, izreka i frazema

Iz Bojničićeva korpusa odabrane su 54 poslovice, izreke i frazemi² koji su detaljnije analizirani s kontrastivnog aspekta. Prvo se ispisalo njihovo doslovno značenje na hrvatskom jeziku, a onda su se tražili ekvivalenti u hrvatskom jeziku. Nakon provedene supostavne analize, a s obzirom na stupanj podudarnosti mađarskih i hrvatskih poslovice, korpus smo podijelili u tri skupine: (1) potpuni mađarski i hrvatski ekvivalenti koji su podudarni u izrazu, motivaciji i značenju, (2) mađarske i hrvatske poslovice djelomične podudarnosti u izrazu i motivaciji te potpune podudarnosti u značenju i (3) mađarske i hrvatske poslovice koje su podudarne samo u značenju. Na kraju smo potražili i druge značenjski podudarne poslovice, frazeme i izreke u suvremenim mađarskim i suvremenim hrvatskim rječnicima i priručnicima. Prisutnost mađarskih poslovice ovjeravali smo u bazi mađarskih izreka i poslovice Vilmosa Bárdosija iz 2012. godine (*Magyar szólások, közmondások adatbázisa*) te u rječniku mađarskih poslovice (*Magyar*

¹ *Gramatika magjarskoga jezika* (1888), *Gramatika magjarskoga jezika* (1896), *Slovnica mađžarskoga jezika* (1905) i *Gramatika mađžarskoga jezika* (1912).

² Frazem shvaćamo kao ustaljenu neslobodnu vezu najmanje dviju riječi od kojih je barem jedna promijenila svoje značenje pa značenje frazema ne odgovora zbroju značenja njegovih sastavnica (Opašić 2022: 31). Poslovica je općepoznata i slikovita misao kojom se izražava i uopćava neki sud, pouka, moralno načelo i sl., a najčešće nosi svesvremensku poruku, dok je izreka kraća od poslovice (Opašić 2022: 45). Budući da frazemi, poslovice i izreke imaju zajednička obilježja (složenost strukture, stabilnost, reproduktivnost i desemantizacija jedne ili više sastavnica), često je teže razlučiti njihove granice. Pri tome nam mogu pomoći sljedeći kriteriji kojima smo se vodili i u ovome radu kada je to bilo moguće: "poslovice za razliku od frazema uvijek imaju rečeničnu strukturu, didaktičkoga su karaktera i nose opću poruku; kod većine frazema stupanj desemantizacije je visok, značenje im se najčešće ne može iščitati iz sastavnica, a često ni na temelju općevotnoga iskustva, što za poslovice najčešće nije slučaj. Izreke su kraće od poslovice, manje ovise o životnom iskustvu i najčešće za razliku od frazema imaju nulti ili nizak stupanj desemantizacije. Značenje poslovice i izreka je iskustveno shvatljivo pa se često ne može sažeto izraziti" (Opašić 2022: 46–47).

közmondások nagyszótára) Anne T. Litovkine iz 2005. godine. Hrvatske poslovice ovje-ravali smo uglavnom u zbirkama poslovica: *Narodne poslovice* Mate Ujevića (2011), *Kad ti kuća gori, a ti se ogrij* Bartola Matijaca (2007), *Kontrastivni rječnik poslovica* Pavla Mikića i Danice Škara (1992) te u elektroničkom korpusu *Portal hrvatskih poslovica* Centra za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine i Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Za pretragu frazema rabili smo *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Josipa Matešića iz 1982., *Hrvatski frazeološki rječnik* autora Antice Menac, Željke Fink Arsovski i Radomira Venturina iz 2014. te elektronički korpus *Baza frazema hrvatskoga jezika* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

2.1. Mađarske poslovice, izreke i frazemi i potpuni hrvatski ekvivalenti

U ovu skupinu uvrstili smo mađarske poslovice iz Bojničičeve gramatike kojima smo pronašli u potpunosti podudarne hrvatske poslovice, pri čemu se misli na izraz, moti-vaciju i značenje.

Prva iz ove skupine je mađarska poslovica *Nem egy nap épült fel Róma*, čije je zna-čenje da za uspješnu izvedbu većih i zahtjevnijih radova treba vrijeme i strpljenje. Ona je prisutna u većem broju jezika pa tako i u hrv. *Rim nije sagrađen u jedan dan*. Latinska je varijanta *Roma non fuit una die condita*. Uz navedenu poslovicu Bojničić bilježi i mađar-sku varijantu *Nem egy nap épült a Buda vára*³ (MSZ).

Važnost mira ističe poslovica *Jobb egy béke száz hadnál*, koja je nastala prema Ciceronovoj *Pax vel injusta utilior est justissimo bello*, doslovnoga prijevoda 'Mir, čak i nepravedan, korisniji je od najnepravednijeg rata' (Schlandt 1913: 36). Hrvatski joj je ekvivalent *Bolje jedan mir nego sto ratova*.

Mađarska poslovica *Leforrázott kutya az esőtől is fél* i hrvatski potpuni ekvivalent *Oparen pas i kiše se boji* utemeljeni su na slici da onaj tko se jednom našao u velikoj nevo-lji, u budućnosti se boji i one bezazlene. Navedenim poslovicama značenjski podudaran je i hrvatski frazem *puhati (i) na hladno*.

Kada netko želi pametovati nekome iskusnijem i zrelijem od sebe (MSZ), može se upotrijebiti mađarska poslovica *Tojás akar a tyuknál okosb lenni* te potpuno ekvivalen-tna hrvatska *Jaje želi biti pametnije od kokoši*. Pritom u hrvatskome jeziku postoji i va-rijanta poslovice u kojoj stoji *pile* umjesto *jajeta* te frazem *hoće pile da uči kokoš*. Ove poslovice i frazem svoje značenje temelje na uvriježenom narodnom mišljenju da što je osoba starija to ima više životnoga iskustva te njime može poučiti one mlađe od sebe, a nikako i obrnuto.

Mađarskoj posloviци *Kiki maga háza elött seperjen* odgovara hrv. *Svak nek ispred svoje kuće mete*, no postoje i druge varijante u hrvatskom jeziku: *pomesti najprije ispred svog praga; mesti/pomesti, čistiti/počistiti pred svojim vratima, neka svatko mete pred*

³ Dosl. 'Budimska tvrđava nije sagrađena u jedan dan'.

svojim vratima. Značenje ove poslovice i frazema je da se treba brinuti o svojim poslovima i zaduženjima, a ne gledati tuđe greške te da se ne treba miješati u tuđe poslove.

2.2. Mađarske poslovice, izreke i frazemi i djelomični hrvatski ekvivalenti

U ovu skupinu uvrstili smo poslovice pronađene u Bojničićevoj gramatici koje se s poslovicama u hrvatskom jeziku djelomično podudaraju u izrazu i prema motivaciji, ali su potpuno podudarne u značenju.

Poslovica *Ritka madár a jó barát*⁴ nastala je prema lat. *Amicitia vera, rara avis in terra*, a upućuje na činjenicu da pravoga prijatelja nije lako pronaći. U hrvatskome jeziku u uporabi je dvorječni frazem *rijetka ptica* za označavanje velike rijetkosti. I u mađarskom se navedeni frazem rabi u izrazima: *Ritka madár a jó asszony*; *Ritka madár pár nélkül*; *Ritka madár a jó szerencse*. Frazem *rijetka ptica* nastao je prema lat. *Rara avis*, koji se javlja u tekstovima više rimskih autora, kao što su primjerice Juvenalove Satire (Piirainen 2012: 147). U značenju da je dobar prijatelj rijetkost Bojničić bilježi i poslovicu *Nem minden bokorban fekszik a jó barát*.⁵

Sljedeće poslovice govore o tome kako su nam u životu prijatelji često vrjedniji čak i od obitelji i rodbine: mađ. *Jobb néha egy barát, mint száz atyafi*⁶ i hrv. *Bolje jedan dobar prijatelj, nego sto srodnika*. Istoga značenja i motivacije Bojničić bilježi i mađarsku poslovicu *Egy jó barát száz atyafi*.⁷ Porijeklo ovih poslovia je prema biblijskom tekstu: "(...) ima prijatelja privrženijih od brata" (Izr 18,24) koji je izvor i latinskoj izreci *Praestat amicitia propinquitati* (usp. Litovkina 2005: 68). Njima je istoznačna i hrvatska poslovica *Više vrijedi jedan prijatelj, nego puno selo suroдика*.

Motivacija poslovia mađ. *Mindenütt jó, de legjobb otthon*⁸ te hrv. *Svugdje je lijepo, ali je kod kuće najljepše* je dom kao najugodnije mjesto koje ništa ne može zamijeniti i u kojem se čovjek najbolje osjeća. Mađarska i hrvatska poslovica djelomično se razlikuju sastavnicama *lijepo – dobro, najbolje – najljepše*, no one ne utječu na razliku u značenju.

Podrijetlo sljedećih poslovia je u postupku kovanja željeza koje se može oblikovati jedino dok je vruće. Stoga je njihovo značenje da sve treba napraviti u pravo vrijeme, tj. da treba iskoristiti povoljnu priliku za uspjeh i postizanje željenoga cilja: mađ. *Addig kell a vasat verni, a míg tüzes*⁹ i hrv. *Željezo se kuje dok je vruće*. Njima je bliska značenjem i hrvatska poslovica *Grana se savija dok je mlada* (Pintarić 1994: 140).

Slijedi poslovica latinskoga podrijetla, mađ. *Elég gazdag, ki senkinek sem adós*¹⁰ nastala prema lat. *Felix, qui nihil debet* (Erdélyi 1851). Hrvatski djelomični ekvivalenti su: *Bogat je tko od drugoga ne ište* i *Bogat je tko nije dužan, (a mlad tko je zdrav)*. Mađarska i hrvatske poslovice djelomično se razlikuju izrazom, no motivacija im je gotovo ista.

⁴ Dosl. 'Dobar prijatelj je rijetka ptica'.

⁵ Dosl. 'Ne leži u svakom grmu dobar prijatelj'.

⁶ Dosl. 'Nekada je bolje jedan prijatelj nego stotinu rođaka'.

⁷ Dosl. 'Jedan dobar prijatelj je kao stotinu rođaka'.

⁸ Dosl. 'Svuda je dobro, ali je najbolje kod kuće'.

⁹ Dosl. 'Željezo treba kovati dok je vruće'.

¹⁰ Dosl. 'Dovoljno je bogat onaj koji nikome ne duguje'.

Ukazuju na to da bogatstvo nije u posjedovanju znatnih materijalnih sredstava, već da je bogat i sretan onaj čovjek koji nema dugova i ima dovoljno sredstava za život.

Poslovice mađ. *Idő szolgál, senkit nem vár*¹¹ i hrv. *Vrijeme nikoga ne čeka* nastale su prema Ciceronovoj izreci *Tempori serviendum est*, a govore o brzom i neminovnom protoku vremena. Zapravo imaju upozoravajuće značenje da ono što planiraš napraviti, napraviš odmah bez odgađanja.

Prema latinskoj poslovice *Quaere adolescens, utere senex* nastala je mađ. *Fiatal korodban vess, hogy vénségedre arass*¹² i hrv. *Tko u mladosti trudi, u starosti uživa*. Ovim je poslovicama vjerojatno zajedničko podrijetlo u biblijskom tekstu iz Knjige Sirahove (25,3): "Ako za mladost nisi ništa sabirao, kako ćeš išta naći u starosti?" (v. Opašić 2022: 221–222). Značenjski ekvivalenti tim poslovicama su i: *Nemoj da te pita starost, gdje ti je bila mladost; Tko se ne muči u mladosti, kuku u starosti; Ko je rad da u starosti otpočine, u mladosti valja da se trudi; Tko vrijeme gubi u mladosti, plače u starosti*. Sve upozoravaju na to da je mladost ključno razdoblje života u kojemu se stvaraju temelji za kasniji život.

Mađarska poslovice *Ritka vetésnek vékony aratása*¹³ izravno upućuje na to da ako se slabo trudiš u svojim djelima i rezultati će biti slabi. Hrvatske poslovice su joj izrazom djelomično podudarne, no imaju isto značenje: *Kakva sjetva, takva žetva* i *Kako posiješ, onako ćeš i požnjeti*. Tu je poslovicu zabilježio još Ciceron u svom spisu *De oratore*: *Ut sementem feceris, ita metes*, no za njezinu je čestu uporabu vjerojatno zaslužan biblijski tekst iz Druge poslanice Korinćanima (9,6): "Ta eno: tko sije oskudno, oskudno će i žeti". Značenje ove poslovice ukazuje na uzročno-posljedičnu vezu između djela pojedinca i njihovih rezultata (v. Opašić 2022: 217).

Mađarska poslovice *Czigány is dicséri a maga lovát*¹⁴ znači da svatko smatra vlastite stvari i rezultate vrijednima. Ona pripada narodnim poslovicama, a prisutna je u mnogim književnim djelima (usp. Litovkina 2005: 116). U hrvatskom joj je značenjski podudarna poslovice *Svaki Ciganin (Cigo) svoga konja hvali*. Njihovo je značenje da svatko hvali svoje stvari, proizvode i rezultate. Ovim su poslovicama u hrvatskom jeziku bliske i sljedeće: *Svaka lisica svoj rep hvali* ili *Svaki pop svoju crkvu hvali*. Hvaljenje vlastitih proizvoda (iako s ciljem prevare) je prisutno još u Horacijevu Pismu Juliusu Floresu (Pismo 2, 2: 11) – *Laudat venales, qui vult extrudere merces*.

Mađarskoj su poslovice *Nem olyan az ördög, a mint festik*¹⁵ djelomično podudarne sljedeće poslovice i frazemi u hrvatskom jeziku: *Nije ni vrag toliko crn koliko (kako) se piše; Ni vrag nije tako crn kako se govori; nije <ni> vrag tako crn; ni vrag nije toliko crn kako izgleda*, a upotrebljavaju se kada se želi reći da nije nesreća tako velika kako izgleda. U mađarskom jeziku postoji i varijanta koju Bojničić ne bilježi, a glasi *Nem olyan fekete az ördög, ahogyan festik*.¹⁶ Navedene poslovice mogu upućivati i na osobu za koju se želi

¹¹ Dosl. 'Vrijeme služi, nikoga ne čeka'.

¹² Dosl. 'U mladosti sij da u starosti žanješ'.

¹³ Dosl. 'Slaba žetva od rijetke sjetve'.

¹⁴ Dosl. 'I Cigan hvali svoga konja'.

¹⁵ Dosl. 'Vrag nije onakav kakvim ga prikazuju'.

¹⁶ Dosl. 'Vrag nije tako crn, kakvim ga prikazuju'.

reći da nije tako zla i loša kao što se čini na prvi pogled. Motivirane su simbolikom vruga kao negativnoga bića koje se najčešće prikazuje crnom bojom.

Mađarska poslovice *Lónak négy lába, mégis botlik*¹⁷ izražava da se svakome može desiti da pogriješi. Motivirana je slikom konja s četiri noge kao simbola savršenstva, izražavajući da i takvi mogu pogriješiti. Djelomično podudarna poslovice u hrvatskom jeziku glasi *Konj poklizne na četiri noge, a nebi čovjek na dvie* (Stojanović 1866: 54), u kojoj je još više naglašena grešnost čovjeka.

Dvoličnu osobu sklonu dodvoravanju koja zle (loše) namjere krije pod maskom plemenitosti i blagosti može se opisati mađarskom poslovice *Gyakorta farkas is juhborbe öltözik*,¹⁸ te njoj, motivacijom podudarnim, hrvatskim frazemom *vuk u ovčjoj (janjećoj) koži*. Ista je slika prisutna i u Ezopovoj basni *Vuk u ovčjoj koži*, u kojoj je vuk na sebe stavio ovčju kožu kako bi se infiltrirao u stado ovaca i tako ih lakše pojeo. Kako navodi Piirainen (2012: 277–278), ta je basna bila dobro poznata u antičkom mediteranskom svijetu, a poslovice je zabilježena u mnogim europskim jezicima. Ovaj je frazem postao popularan zahvaljujući biblijskom kontekstu. Radi se o Isusovoj metafori iz Matejeva evanđelja (7,15) “Čuvajte se lažnih proroka koji dolaze k vama u ovčjem runu, a iznutra su vuci grabežljivi”, kojom upozorava na opasnost prikrivene zloće. Lažni proroci zapravo su pripadnici kršćanske zajednice koji se lažno predstavljaju kao Kristovi glasnogovornici. U pozadinskoj slici suprotstavljeni su nevinost i blagost ovce te zloća i prijetvornost vuka (v. Opašić 2022: 169–170).

Poslovice *Ritka búza, kiben konkoly nincsen*¹⁹ i *U svakom žitu ima kukolja* upotrebljavaju se u značenju da i među dobrim/a uvijek ima i nečeg/nekog lošeg. Motivirane su parabolom o kukolju (Mt 13,24–30) u kojoj Isus Kraljevstvo Nebesko uspoređuje “sa sijanjem dobrog sjemena u koje neprijatelj posije *ljulj (kukolj)*, no gospodar nije dopustio svojim slugama da počupaju *ljulj* da ne bi s njime počupali i pšenicu te je odredio da tek na žetvi odvoje *ljulj* od pšenice” (Opašić 2022: 175). Pritom kukolj u Bibliji simbolizira grešnike, a žetva je konačni Isusov dolazak kada će biti odvojeni pravednici od grešnika (više v. Opašić 2022: 174–175). U hrvatskom jeziku prisutna je i bliska poslovice: *Nije žita bez kukolja, ni naroda bez izroda*.

Mađarska poslovice *Jobb későn, mint soha*²⁰ nastala je kao prijevod latinske *Potius sero quam numquam*, koju navodi rimski povjesničar Tit Livije u svom djelu *Povijest Rima, knjiga 4.* (usp. Perseus – Livije 4.2 11). Djelomični joj je ekvivalent hrvatska poslovice *Bolje ikad nego nikad*. Ove poslovice izražavaju značenje da je uvijek bolje nešto učiniti, djelovati pa makar i sa zakašnjenjem nego da se potpuno propusti, tj. ne učini. Dakle, kasno ostvarivanje cilja ne poništava vrijednost samog čina.

Sljedeća poslovice upućuje na licemjerje, a motivirana je slikom sita, namirena čovjeka koji govori o postu, tj. o suzdržavanju od hrane: *Barát beszél böjtről, de hasa teli*

¹⁷ Dosl. ‘Konj ima četiri noge, a ipak posrće’.

¹⁸ Dosl. ‘I vuk se često odjene u ovčju kožu’.

¹⁹ Dosl. ‘Rijetka je pšenica u kojoj nema kukolja’.

²⁰ Dosl. ‘Bolje kasnije nego nikad’.

van.²¹ Ta je poslovice prisutna još u latinskom *Qui satur est, pleno laudat jejunia ventre*, ali i u drugim europskim jezicima (usp. Lapucci 2007; Schlandt 1913: 33). Hrvatske su poslovice djelomično podudarnoga izraza *Lako je punim trbuhom post hvaliti* ili *Lasno je s punim trbuhom post hvaliti*, a znače da je lako pametovati nekomu kada nemaš problema i poteškoća koje ima taj kojemu govoriš, tj. kojega savjetuješ (usp. Lapucci 2007: 1247).

Sljedeća je poslovice motivirana činjenicom da je teško ušutkati pijanog čovjeka koji govori ono što trijezan nikada ne bi rekao (usp. O. Nagy 1985). Ona glasi: *Nehéz a részeg ember szájára lakatot vetni*,²² kojoj izrazom djelomično odgovara hrvatska poslovice *Pijanom čovjeku ne metnu lako lokot na usta* te im je značenjski podudarna *Što trijezan misli, pijan govori*.

O tome da je sreća promjenjiva i da je ljudski život sastavljen od sretnih i nesretnih trenutaka govori mađarska poslovice *Pénteki öröm, vasárnapi öröm*²³ te hrvatska poslovice djelomično podudarna po izrazu *Tko se smije u petak, plače u nedjelju*. One se mogu dovesti u vezu sa sljedećim biblijskim citatom: *I u smijehu srce osjeća bol, a poslije veselja dolazi tuga* (Izr 14,13), no nije sigurno da im je porijeklo biblijsko (Opašić 2022: 216–217). Hrvatski i mađarski primjer razlikuju se sastavnicama *veselje – smijati se i pelin – plače* no te riječi ne mijenjaju značenje ovih poslovice.

Mađarskoj poslovice *Vak tyúk is lel gyöngyöt*²⁴ po značenju i djelomično podudarnom izrazu odgovara hrvatski frazem *i ćorava kokoš nađe zрно*. Poslovice je motivirana slikom kokoši ograničenih mogućnosti (slijepa je) koja uporno kluca i na kraju uspije naći nešto vrijedno (biser). Njezino je značenje da svatko može imati sreće, tj. da i nevješta osoba može srećom nešto postići (usp. HJP: *kokoš*). Isto tako njome se izražava da se upornošću postižu uspjesi.

Mađarskoj je poslovice *Bátran czinczog egér, ha macskát nem érez*²⁵ značenjski podudarna hrvatska poslovice *Kad nema mačke, miševi kolo vode* ili *Mačka gdje nije, miševi kolo vode*. One ukazuju na važnost reda naglašavajući da kada nema nadzora i autoriteta, podčinjeni rade što žele.

Posljednja poslovice iz ove skupine je *Kiki érzi a maga terhét*,²⁶ kojoj je prema motivaciji i po značenju podudarna hrvatska *Svakomu je svoje breme najteže*. Njihovo je značenje da svaka osoba najbolje poznaje svoje nevolje i probleme (usp. Litovkina 2005: 657). Bliske su im i mađarske poslovice koje također bilježi Bojničić: *Minden szamárra a maga terhét érzi*²⁷ te *Kiki legjobban tudja, hol szorít csizmája*.²⁸ Ovoj potonjoj je prema motivaciji i po značenju podudarna hrvatska poslovice *Svatko zna gdje ga opanci žuljaju* ili druga varijanta *Svak zna gdje ga žulja čizma*.

²¹ Dosl. 'Fratar priča o postu, ali mu je želudac pun'.

²² Dosl. 'Teško je pijanom čovjeku staviti lokot na usta'.

²³ Dosl. 'Petkom radost, nedjeljom pelin'.

²⁴ Dosl. 'I slijepa kokoš nađe bisere'.

²⁵ Dosl. 'Hrabro cvili miš, kada ne osjeća mačku'.

²⁶ Dosl. 'Svatko osjeća svoj teret'.

²⁷ Dosl. 'Svaki magarac osjeća svoj teret'.

²⁸ Dosl. 'Svatko najbolje zna gdje ga žulja čizma'.

2.3. Mađarske poslovice, izreke i frazemi i hrvatski ekvivalenti s podudarnošću samo u značenju

U ovu skupinu uvrstili smo mađarske i hrvatske poslovice koje imaju različit izraz i motivaciju, ali s podudarnošću u značenju.

O tome da je čovjek nalik na one s kojima je okružen, a posebno ako je u lošem društvu, postat će loš, govore dvije poslovice koje navodi Bojničić: *Ha ördöggel lakol, ördöggel kell lenned*²⁹ te *Ki farkassal tart, annak vonitani (vonítai) kell*.³⁰ Ovim poslovicama odgovaraju sljedeće hrvatske poslovice: *S kim si, takav si*; *Dođe vila među svinje, tad je vila kao svinje*; *Dođe vila među čeljad, tad je vila kao čeljad*; *Kaži mi s kim si, da znam tko si* ili pak *S kim ga vidiš, s tim ga i piši*.

Poslovice *Ebnek kutya a barátja*³¹ i *Ebnek eb, papnak pap a barátja*³² imaju blisko značenje prethodnim dvjema izražavajući da će se ljudi sličnoga razmišljanja i životnoga stila lako sprijateljiti, tj. da se sličnosti privlače. Ovim bi poslovicama odgovarala hrvatska *Vrana s vranom, soko sa sokolom*. Zapravo je značenje svih navedenih poslovice u skladu s latinskom izrekom *similis similibus gaudet*, prisutne i u hrvatskom kao izreka *sličan se sličnom raduje*.

Nerijetko se prema vanjskom izgledu prosuđuje je li netko učen, pošten ili pak dobar čovjek. Stoga se poslovicom *A köntös pappá nem tesz senkit*³³ izražava da su unutarnje kvalitete važnije od čovjekove vanjštine. Istoga je značenja i mađarska poslovice, koju Bojničić ne bilježi, *Nem a ruha teszi az embert* (usp. Dudás 2018: 196), kojoj je u potpunosti podudarna hrvatska *odijelo ne čini čovjeka*. Istoga je značenja i hrvatska poslovice *Ne gledaj čovjeku na odijelo, nego na djelo*.

Značenje mađarske poslovice *Barátot szerencse hoz, szükség próbál*³⁴ je da kada je čovjek sretan, tada je okružen mnogim prijateljima, no kada se nađe u teškoj situaciji, samo mu pravi prijatelji ostaju potpora (MSZ). Značenjski joj je bliska mađarska poslovice koju Bojničić ne navodi *Bajban ismerni meg a (jó) barátot*,³⁵ kojoj su podudarne hrvatske *Prijatelj se u nevolji pozna (kao zlato u vatri)* ili *U nevrijeme prijatelj postane neprijatelj* ili *Ne vjeruj prijatelju za trpezom, nego na vratima od tamnice*. Iste motivacije su i izreke rimskog pjesnika Enija ili pak Cicerona (*De amicitia*, XVII, 64) *Amicus certus in re incerta cernitur*, kao i biblijski citat *Prijatelj se ne prepoznaje u sreći, a neprijatelj se ne može sakriti u nesreći* (Sir 12,8) i drugdje (usp. Litovkina 2005: 67, Opašić 2022: 217).

Značenje da velik broj prijatelja ne jamči i njihovu iskrenost, već može upućivati na površne odnose u kojima je pojedinac izložen mogućnosti iskorištavanja (Litovkina 2005: 68), izražava mađarska poslovice *Ki mindennek barátja, mindennek bolondja*.³⁶

²⁹ Dosl. 'Ako živiš s vragom, moraš postati vrag'.

³⁰ Dosl. 'Tko je s vukom, mora zavijati'.

³¹ Dosl. 'Pas je psu prijatelj'.

³² Dosl. 'Psu je pas prijatelj, a svećeniku svećenik'.

³³ Dosl. 'Ogrtač nikoga ne čini svećenikom'.

³⁴ Dosl. 'Sreća donosi prijatelja, nužda ga iskušava'.

³⁵ Dosl. 'U nevolji se poznaje (dobar) prijatelj'.

³⁶ Dosl. 'Tko je svima prijatelj, svima je budala'.

Aristotel je još govorio da onaj tko je prijatelj svima, nije prijatelj nikome, a latinska izreka glasi *Nec nulli sis amicus, nec omnibus* (Ballagi 1855: 35). Mađarskoj bi poslovice značenjski bila bliska hrvatska *Prijatelj svakoga i nikoga, to je svejedno*, koja odgovara latinskoj *Amicus omnibus, amicus nemini*.

Mađarskom poslovicom *Ki sokat markol, keveset szorít*³⁷ izražava se da onaj tko previše želi ne dobiva niti ne postiže kao osoba sa skromnijim željama i potrebama (Bárczi i Ország 1959–1962). Dakle, njome se ističe negativnost pohlepe i lakomosti. Značenjski podudarna joj je hrvatska poslovice *Tko bi rad svašta, ne dospije ništa i Tko hoće sve, nema ništa*. U mađarskom jeziku postoji i varijanta *Aki sokat markol, keveset fog*.

Mađarska poslovice *Kinek szíve telve, megnyilik a nyelve*,³⁸ kao i hrvatska *Što na srcu, to i na jeziku*, izražavaju da čovjek govori o onome što osjeća, a osobito ako je preplavljen emocijama. Preplavljene emocije čine osobu pričljivom, a iskrena osoba ne skriva osjećaje. Nastale su prema latinskoj poslovice *Quod clausum in pectore, hoc in lingua promptum habeo*, a vjerojatno su motivirane biblijskim tekstom: *Leglo gujinje! Kako možete govoriti dobro kad ste opaki. Ta iz obilja srca usta govore!* (Mt 12,34.36) (Opašić 2022: 219–220).

Značenje mađarske poslovice *Jól megrágd, aztán nyeld*³⁹ je da prije nego što se nešto kaže ili učini treba dobro promisliti. Bliske mađarske varijante su i: *(jól) megrágja a szót [a szavait]*⁴⁰ te *(jól) megrágja, amit mond.*⁴¹ Mađarskim primjerima značenjem odgovaraju poslovice *(Prije) ispeci pa reci* ili *Mjeri, važi, pa onda kaži*. Nastati su mogle prema biblijskom citatu (Sir 18,19): *Promisli prije nego prozoboriš (...)* (Opašić 2022: 215). Njima su značenjski bliske i hrvatske narodne poslovice *Bolje je omjeriti, pa krojiti; Dva puta mjeri, a treći put kroj ili Sedam puta izmjeri, a jedamput ostrizi*.

Na moć materijalnog te na sklonost ljudi podmitljivosti upućuje poslovice *Aranynyal könnyen nyithatsz zárt*.⁴² Ona je nastala prema Ciceronovoj izreci *Nihil est tam munitum quod non expugnari pecunia possit*, koja iskazuje da ništa nije tako utvrđeno da se ne bi moglo osvojiti novcem. O svemogućnosti novca govore i hrvatske poslovice *Pare od mrtvoga živa čine* ili *Gvozdena vrata zlatna ruka razbija*. Mnoge poslovice i citati te književna djela govore o ljudskoj pohlepi i moći novca, usp. Shakespeareovu dramu Timon Atenjanin (IV, 3): “This yellow slave / Will knit and break religions, bless the accursed, / Make the hoar leprosy adored, place thieves / And give them title, knee and approbation...”⁴³

Mađarska poslovice *Lementével dicsérd a napot*⁴⁴ upućuje na suzdržanost od ocjenjivanja uspjeha prije nego što je sve gotovo, koja može glasiti i *Nyugtával dicsérd a napot*. Dakle, ne treba se veseliti uspjehu dok se zadatak ne izvrši do kraja (usp. Litovkina 2005:

³⁷ Dosl. ‘Tko mnogo grabi, malo stišće’.

³⁸ Dosl. ‘Čije je srce puno, otvara mu se i jezik’.

³⁹ Dosl. ‘Dobro prožvači, onda progutaj’.

⁴⁰ Dosl. ‘(dobro) prožvači riječ(i)’.

⁴¹ Dosl. ‘(dobro) prožvači što govoriš’.

⁴² Dosl. ‘Zlatom lako možeš otvoriti kračun’.

⁴³ “Ovaj žuti rob / će povezati i slomiti religije, blagosloviti proklete/ Učiniti da sijeda guba bude obožavana, postaviti lopove / I dati im titule, naklon i odobravanje...”

⁴⁴ Dosl. ‘Sa zalaskom (sunca) hvali dan’.

281). Hrvatska pučka poslovice bliska mađarskoj je *Uveče se dan hvali; Ne fali se dan prije večeri* (Čelan Gaganić 2007: 61) ili *Ne reci "hop" prije nego skočiš* (Pintarić 1994: 145).

Poslovica *A hol ló nincs, szamár is elkel*⁴⁵ izražava da se katkad treba zadovoljiti s manjim nego što smo isprva htjeli. Druga je varijanta *Ha ló nincs, a szamár is jó*.⁴⁶ U hrvatskom joj značenjski odgovara poslovice *Bolje išta, nego ništa* te joj je bliska *Tko ne može što hoće, uzima što može*.

Mađarska poslovice *Nem mind vitéz, ki nagy hős szájával*⁴⁷ ukazuje na nesrazmjernost između riječi i djela kritizirajući one koji puno pričaju za razliku od onih koji nešto čine. U hrvatskom joj značenjski odgovaraju poslovice *Lasno je pokraj čaša junak biti*; ili *Koja kokoš mnogo kakoće, malo jaja nosi* ili *Malo stvorio, a puno govorio*.

Prethodnoj je poslovice značenjski bliska i *Könnnyen igérő, nehezen fizet*.⁴⁸ Dakle, tko puno priča i obećava obično ne napravi puno, tj. ne ispunji svoja obećanja. Na razliku između riječi i djela ukazuju i sljedeće hrvatske poslovice: *Od riječi do čina velika dubina*; *Od rečena do stvorena ka' od lista do korena* ili *Prazne riječi džep ne pune*. U hrvatskom jeziku prisutan je frazem *lak na riječima*, koji se odnosi na osobu koja olako daje obećanja, tj. koja daje lažna obećanja.

Mađarska poslovice *Minden fejszének akad nyele*⁴⁹ izražava podudarnost, tj. iskazuje da će svatko, kakavgod bio, naći svoga životnog partnera, odgovarajući posao ili pak prijatelja. U mađarskom je potvrđena poslovice istoga značenja *Minden zsák megtalálja a maga foltját*,⁵⁰ kojoj je bliska hrvatska *Našla vreća zakrpu* (usp. i hrv. *Našao lonac poklopac*; *Našla slika priliku* i dr.).

Poslovice *Hiába fűdik a csóka, nem lesz hattyu belőle*⁵¹ ukazuje na nekritičnost te na nepromjenjivosti osnovne prirode ljudi i stvari (Litovkina 2005: 103). Hrvatske poslovice bliskoga značenja su: *Vidjela žaba gdje se konj kuje, pa i ona digla nogu*; *Badava magarcu zlatna uzda*; *Majmun je majmun, ako ga i obučeš u najljepše haljine* ili *Magarca odvedi u Jerusolim, on će opet biti magarac*. Ovoj posljednjoj bliska je mađ. *Ökör ökör marad, ha Bécsbe hajtják is*.⁵² U mađarskom jeziku je prisutna i poslovice *Farkasból bárány sohasem lesz*.⁵³

Sljedeće dvije poslovice ukazuju na to da ne treba brzati, već treba djelovati polako i smireno. Na to se odnosi i latinska izreka rimskog cara Augusta *festina lente* 'žuri se polako, tj. ne prenapluj se' (HE). Bojničićeva prva izreka s tim u vezi je *Hamari kezdetnek hamar a vége*.⁵⁴ Njoj su bliske hrvatske *Što se brzo gradi, brzo se razgradi*; *Tko hiti, vrat lomi* i *Tko odveć hiti, brzo sustane*. Druga je *Lassan menjünk, tovább élünk*.⁵⁵ Hrvatske

⁴⁵ Dosl. 'Gdje nema konja, prolazi i magarac'.

⁴⁶ Dosl. 'Ako nema konja, dobar je i magarac'.

⁴⁷ Dosl. 'Nije svatko junak, tko je s junačkim ustima'.

⁴⁸ Dosl. 'Tko lako obećava, teško plaća'.

⁴⁹ Dosl. 'Svaka sjekira nađe dršku'.

⁵⁰ Dosl. 'Svaka vreća nađe svoju zakrpu'.

⁵¹ Dosl. 'Uzalud se kupa čavka, neće postati labud'.

⁵² Dosl. 'Vol ostaje vol i ako ga gone u Beč'.

⁵³ Dosl. 'Od vuka nikada neće nastati janje'.

⁵⁴ Dosl. 'Brzom početku brz je i kraj'.

⁵⁵ Dosl. 'Idemo polako, stići ćemo dalje'.

poslovice navedenoga značenja su: *Pametnan polako ide, a brzo dođe; Tko polako ide prije doma dođe* ili *Lako polako, ide se daleko*.

Mađarska poslovica *Nem minden gyümölcs jó, mely szépen piroslík*,⁵⁶ slično kao i *Odijelo ne čini čovjeka*, ukazuje na to da ne možemo suditi o moralnim vrijednostima osobe na temelju njezina izgleda, tj. da nema vrijednost sve ono što lijepo i privlačno izgleda. Istoga je značenja i mađarska poslovica *Nem mind arany, ami fénylik*, a njoj je u izrazu i značenju podudarna hrvatska *Nije zlato sve što sija*. Obje potječu iz lat. *Non omne quod nitet, aurum est* (Litovkina 2005: 36).

Značenje poslovice *Kigyóval nem jó játékba merülni*⁵⁷ je da se treba kloniti zlih i podlih osoba što je iskazano time da se s takvom osobom koju simbolizira zmija nije poželjno upustiti ni u najbezazleniju stvar kao što je igra. Značenjski joj je bliska hrv. *Tko s vragom igra, dušu zaigra* ili *Oko paukove mreže ne treba se igrati* ili *Tko s vragom tikve sadi o glavu mu se obijaju*.

Poslovicom *Ki nagyot hág, nagyot esik*⁵⁸ izražava se da onaj tko poduzima više od svojih mogućnosti na kraju neće dobro proći. Odnosi se na one koji se previše uzdignu, postanu oholi i počnu nepotrebno riskirati pa kasnije dožive neuspjeh i pad. Motivacijom joj je bliska hrvatska poslovica *Tko visoko leti, nisko pada*.

Na promjenjivost sreće i uspjeha ukazuje poslovica *Forgó a szerencse, nincs állandó kincse*.⁵⁹ Značenjski joj je bliska hrvatska poslovica *Gdje je sreća tu je i nesreća* ili *Kolo sreće vrti se i ide naokolo*. O promjenjivosti sreće pisao je i Gundulić u prvom pjevanju Osmana: "Kolo od sreće uokoli vrteći se ne pristaje: tko bi gori, eto je doli, a tko doli gori ustaje" (Gundulić 1826/2011).

Mađarska poslovica *Rossz kántort is megszok a falu*⁶⁰ ukazuje na prirodu čovjeka koja je prilagodljiva, tj. na čovjekovu sposobnost stjecanja navike i na ono što nije ugodno ni lagodno. Značenjski joj je podudarna hrvatska poslovica *učiti (naučiti se) kao magare na batine* (HJP: *magare*).

Poslovica *Rokának roka a fia*⁶¹ ukazuje na sličnost između roditelja i djeteta te joj značenjski odgovaraju sljedeće mađarske poslovice *Amilyen a fa, olyan a gyümölcse*;⁶² *Farkasnak farkas a fia*;⁶³ *Az alma nem esik messze a fájától*⁶⁴ (usp. i Litovkina 2005: 619). U hrvatskom su im značenjski podudarne *Po ocu se pozna je sin, a po majci kći*; *Voće ne pada daleko od stabla*; *Vrba grožđem ne rađa*; *Kakvo stablo takav plod*; *Lavica jedno koti, ali lavića*.

⁵⁶ Dosl. 'Nije svako voće koje lijepo crveni dobro'.

⁵⁷ Dosl. 'Sa zmijom se nije dobro udubiti u igru'.

⁵⁸ Dosl. 'Tko se jako (u velikoj mjeri) penje, jako (u velikoj mjeri) pada'.

⁵⁹ Dosl. 'Okretljiva je sreća, nema stalnog blaga'.

⁶⁰ Dosl. 'Selo se nauči i na lošeg kantora'.

⁶¹ Dosl. 'Lija je liji dijete'.

⁶² Dosl. 'Kakvo stablo, takav plod'.

⁶³ Dosl. 'Vuk je vuku dijete'.

⁶⁴ Dosl. 'Jabuka ne pada daleko od stabla'.

3. Zaključak

Provedeno je istraživanje pokazalo da Bojničićeva građa predstavlja vrijedan izvor poslovice i izreka koje prevladavaju u odnosu na frazeme. Kontrastivnom analizom utvrđeno je da postoji dio mađarskih i hrvatskih poslovice, izreka i frazema koji su podudarni svojim izrazom, motivacijom i značenjem, a razlog tomu je zajedničko podrijetlo tih izraza. Utvrđeno je da su podrijetlom poslovice, izreke i frazemi uglavnom nastali prema tekstovima antičkih pisaca, latinskim izrekama, biblijskim tekstovima te na temelju općepoznatih univerzalnih iskustava i pojava povezanih s ljudskim ponašanjem, karakterom i običajima. Razlike između mađarskih i hrvatskih poslovice, izreka i frazema najčešće su uvjetovane specifičnostima strukture pojedinoga jezika i/ili kulturološkim razlikama.

Literatura

- Ballagi, Mór (1855), *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*, Heckenast Gustávnál, Pest
- Bárczi, Géza, László Országh (1959–1962), *A magyar nyelv értelmező szótára (I–VII)*, Akadémiai Kiadó, Budapest. Dostupno na <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>, pristupljeno 7. listopada 2025.
- Bárdosi, Vilmos (2012), *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Blagus Bartolec, Goranka et al. (n. d.) *Baza frazema hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb. Dostupno na <http://frazemi.ihjj.hr/search/?q>, pristupljeno 14. listopada 2025.
- Bojničić Kninski, Ivan pl. (1905), *Slovnica mađarskog jezika*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb
- Bojničić Kninski, Ivan pl. (1912), *Gramatika mađarskoga jezika*, Naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb
- Čelan Gaganić, Ante (2007), *Pučke izreke o vremenu*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Imotski, Split
- Dudás, Mária (2018), “A jó pap is holtig tanul, avagy magyar és bolgár frazémák pap kifejezéssel”, u: Anna István, ur., *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben: tanulmánykötet*, 193–201, ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Budapest
- Erdélyi, János (1851), *Magyar közmondások könyve*, Kozma Vazul, Pésta. Dostupno na <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szolasok-regi-magyar-szolasok-es-kozmondasok-1/erdelyi-janos-magyar-kozmondasok-konyve-2E62/>, pristupljeno 20. listopada 2025.
- Gundulić, Ivan (1826/2011), *Osman* (Zvonimir Bulaja, ur.), Bulaja naklada, Zagreb
- HE = *Hrvatska enciklopedija* (2025), Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na <https://enciklopedija.hr/>, pristupljeno 22. listopada 2025.
- Horacije (n. d.) *Epistularum liber secundus*. Dostupno na <https://www.espace-horace.org/qhf/epist2.htm>, pristupljeno 15. listopada 2025.
- Lapucci, Carlo (2007), *Dizionario dei proverbi italiani*, Mondadori Editore, Milano

- Litovkina, Anna (2005), *Magyar közmondások nagyszótára*, Tinta könyvkiadó, Budapest
- Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Matijaca, Bartul (2007), *Kad ti kuća gori, a ti se ogriješ: Zbirka poslovice Bartula Matijaca*, Naklada Pavičić, Zagreb
- Menac, Antica, Željka Fink Arsovski, Radomir Venturin (2014), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb
- Mikić, Pavao, Danica Škara, pr. (1992), *Kontrastivni rječnik poslovice*, August Cesarec, Zagreb
- Mlikota, Jadranka, Rene Čipan Banja (2022), "O Bojničićevoj *Gramatici mađarskoga jezika* iz drugoga kuta: uzroci i narav mijena izdanja gramatike na razmeđu dvaju stoljeća", *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 66 (2), 341–358.
- MSZ = *Miről szól – Szólás és közmondás* (n. d.) Dostupno na <https://mirolszol.com/temacsoport/szolasok>, pristupljeno 21. listopada 2025.
- O. Nagy Gábor (1985), *Magyar szólások és közmondások*, Gondolat Kiadó, Budapest
- Opašić, Maja (2022), *Od Adama i Eve do sudnjega dana: o hrvatskim biblijskim frazemima, poslovicama i izrekama*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
- Perseus = *Perseus Digital library*, Gregory Crane, ur., Tufts University, Dostupno na <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>, pristupljeno 22. listopada 2025.
- Piirainen, Elisabeth (2012), *Widespread Idioms in Europe and Beyond*, Peter Lang, New York, Washington/DC Baltimore, Bern, Frankfurt, Berlin, Brussels, Vienna, Oxford
- Pintarić, Neda (1994), "Vlastita imena u poljskim narodnim poslovicama", *Studia ethnologica Croatica*, 6, 137–150.
- Portal hrvatskih poslovice*, Centar za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine – Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Dostupno na <https://poslovice.ffos.hr/pretrazivanje>, pristupljeno 22. listopada 2025.
- Schlandt, Henrik (1913), *Magyar – német közmondások lexikona*, Kerschner és Társai könyvnyomdája, Brassó
- Shakespeare, W. (n. d.). *Timon of Athens (Act 4, Scene 3)*, internetska verzija, Folger Shakespeare Library. Dostupno na <https://www.folger.edu/explore/shakespeares-works/timon-of-athens/read/4/3/>, pristupljeno 22. listopada 2025.
- Stojanović, Mijat (1866), *Sbirka narodnih posloviceah, riečih i izrazah*, Troškom i brزتiskom A. Jakića, Zagreb
- Ujević, Mate (2011), *Narodne poslovice*, Stipe Botica, ur., Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jurčić, Zagreb
- Žagar-Szentési, Orsolya (2002), "Ivan Bojničić: 'Gramatika magjarskoga jezika' / Az első horvát-országi magyar grammatika/", u: Milka Jauk-Pinhak, Csaba Gy. Kiss, István Nyomarkáy, ur., *Croato-hungarica. Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza / A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, 253–262, Katedra za hungarologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Matica hrvatska, Zagreb

Sanja Orlandić: Medijska ratna retorika i njene ideološke implikacije u diskursu o kodifikaciji crnogorskoga jezika

Ovaj rad analizira upotrebu ratne retorike u crnogorskim štampanim medijima u kontekstu kodifikacije crnogorskoga jezika. Polazeći od teorijskog okvira kritičke analize diskursa (Van Dijk 2006; Fairclough 2005), kritičke analize metafore (Charteris-Black 2004; Hart 2008) i koncepta ideologije standardnog jezika (Milroy i Milroy 1999; Lippi-Green 2012), rad ispituje korpus novinskih tekstova objavljenih u listovima *Dan*, *Vijesti* i *Novosti*, koji obuhvata ključne normativne događaje: donošenje Ustava Crne Gore, kodifikaciju crnogorskoga jezika i promjenu naziva školskoga predmeta. Analiza pokazuje da medijski diskurs koristi tri tipa retoričkih obrazaca zasnovanih na semantičkome polju rata i sukoba: retoriku agresije i nasilja, retoriku otpora i odbrane te retoriku haosa i destabilizacije. Ti obrasci realizuju se kroz različita retorička sredstva, od metafora i hiperbola, preko pejorativnih neologizama, do strategija asocijativne delegitimizacije, a njihova zajednička funkcija jeste da kodifikaciju crnogorskoga jezika predstave kao egzistencijalnu prijetnju srpskoj jezičkoj i nacionalnoj zajednici. Rad dalje pokazuje da se ovakav diskurs ne može razumjeti izolovano od ideologije standardnog jezika, koja u postjugoslovenskom kontekstu, zajedno s ekspanzionističkim jezičkim nacionalizmom, služi kao legitimacijski okvir za otpor jezičkim promjenama. Zaključuje se da ratna retorika nije stilska figura nego ideološka strategija koja zatvara prostor za ravnopravni dijalog o jezičkim pravima i autonomiji.

Ključne riječi: ratna retorika, kritička analiza diskursa, konceptualna metafora, crnogorski jezik, ideologija standardnog jezika, medijski diskurs.

Media War Rhetoric and Its Ideological Implications in the Discourse on the Codification of the Montenegrin Language

This paper examines the use of war rhetoric in Montenegrin print media in the context of the codification of the Montenegrin language. Drawing on the theoretical frameworks of critical discourse analysis (van Dijk 2006; Fairclough 2005), critical metaphor analysis (Charteris-Black 2004; Hart 2008), and the concept of standard language ideology (Milroy and Milroy 1999; Lippi-Green 2012), the paper analyses a corpus of

newspaper articles published in the dailies *Dan*, *Vijesti*, and *Novosti*, covering key normative developments: the adoption of the Montenegrin Constitution, the codification of the Montenegrin language, and the renaming of the school subject. The analysis identifies three types of rhetorical patterns grounded in the semantic field of war and conflict: the rhetoric of aggression and violence, the rhetoric of resistance and defence, and the rhetoric of chaos and destabilisation. These patterns are realised through a range of rhetorical devices, including metaphors, hyperbole, pejorative neologisms, and strategies of associative delegitimisation, all of which serve to frame the codification of the Montenegrin language as an existential threat to the Serbian linguistic and national community. The paper further demonstrates that this discourse cannot be understood in isolation from standard language ideology, which, in the post-Yugoslav context, together with expansionist linguistic nationalism, functions as a legitimising framework for resistance to language change. It is concluded that war rhetoric operates not as a stylistic device but as an ideological strategy that forecloses the possibility of equal dialogue on linguistic rights and autonomy.

Key words: war rhetoric, critical discourse analysis, conceptual metaphor, Montenegrin language, standard language ideology, media discourse.

1. Uvod

Standardizacija jezika u modernim nacionalnim državama nikada se ne odvija u ideološkom vakuumu. Riječ je o procesu koji podrazumijeva odabir jednoga varijeteta za normu, imenovanje toga varijeteta i njegovu institucionalnu kodifikaciju, što ga čini uvijek istovremeno lingvističkim i političkim činom. Anderson (2006) je definisao da se moderne nacije konstituišu kao zamišljene zajednice čiji pripadnici osjećaju uzajamnu pripadnost uprkos tome što se nikada neće neposredno sresti. U tom procesu jezik igra posebnu ulogu jer nije samo sredstvo komunikacije, već i simbol kroz koji se zajednica prepoznaje kao cjelina. Kad se jezički standard mijenja ili kad nastaje novi, dovode se u pitanje granice te zajednice, njeni simboli i njen narativ o sebi. Na prostorima na kojima su jezičke politike istorijski bile instrumenti državnih projekata, kao što je to slučaj s društvima na južnoslovenskom području, svako novo imenovanje ili kodifikacija jezika neminovno reaktivira pitanja identiteta, moći i simboličkog poretka.

Podjela na jezike u javnom diskursu najčešće se razumije kao nešto prirodno i samorazumljivo, a institucije poput škola, zakonodavnih tijela i akademija tu percepciju dodatno učvršćuju. Međutim, lingvistika kao nauka ne nudi tako čiste granice. Naime, govori na južnoslovenskom prostoru prelivaju se jedan u drugi gradeći kontinuum u kojem sušedni dijalekti nemaju oštre međe, osim tamo gdje su ih stvorili istorijski poremećaji poput migracija (Kapović 2010: 150–152). Unutar takvog kontinuumu odgovor na pitanje da prestaje jedan jezik, a počinje drugi zavisi mnogo manje od lingvističke strukture, a

mnogo više od toga da li iza nekoga govora stoji država koja ga je odabrala, imenovala i normirala.

Upravo tu leži razlika koja je ključna za razumijevanje postjugoslovenskih jezičkih sporova. Ono što lingvistika proučava kao jezički sistem obuhvata cjelokupnu govornu stvarnost jednoga područja, sa svim njenim varijetetima i prelaznim oblicima. Ono što se u javnosti prepoznaje kao jezik, međutim, najčešće je samo jedan od tih varijeteta, onaj koji je kroz institucije izdvojen i kodifikovan. Savremena sociolingvistika tu razliku terminološki naglašava koristeći pojam standardni varijetet umjesto standardni jezik, čime ukazuje na to da kodifikovani oblik ne predstavlja cjelinu sistema niti zauzima povlašćeno mjesto unutar njega (Starčević, Kapović, Sarić 2019: 10–11). Primjena ove perspektive na štokavsko govorno područje čini vidljivim koliko su procesi imenovanja i standardizacije na ovom prostoru bili uslovljeni političkim okolnostima. Štokavski sistem, koji se prostire preko teritorija četiriju današnjih država, odabran je u devetnaestom vijeku za osnovu zajedničkoga književnog jezika. No taj odabir nije proizašao iz lingvističke procjene o vrijednosti ili strukturnoj razvijenosti štokavskoga u poređenju s drugim sistemima, kako se često nastoji predstaviti, najčešće od strane onih koji taj cjelokupni štokavski prostor doživljavaju kao srpski. Da je zapravo presudio splet društveno-političkih činilaca, vidljivo je iz više faktora. Rasprostranjenost štokavskoga među najvećim brojem govornika činila ga je pogodnim za projekte širega jezičkog objedinjavanja, poput onih koje je zagovarao Ilirski pokret. Postojanje razvijene književne produkcije na štokavskom davalo je kulturno uporište takvom izboru, a Bečki književni dogovor iz 1850. godine dao mu je formu političkoga konsenzusa. Na tom istom govornom području danas postoje četiri standardna varijeteta, bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski, od kojih je svaki nastao u okviru zasebnog državotvornog procesa i od kojih nijedan nema veće ili manje pravo na postojanje od ostalih.

Crnogorski slučaj unutar toga okvira odlikuje se jednom osobenošću koja je bitna za razumijevanje kasnijih diskurzivnih sporova, a to je dugi raskorak između žive jezičke prakse i institucionalnoga statusa te prakse. Naime, geopolitički položaj između velikih imperija i višestoljetna borba za političku autonomiju oblikovali su na prostoru Crne Gore kulturu u kojoj je usmena riječ imala izuzetnu društvenu težinu. Pisana komunikacija oslanjala se na usmeni izraz znatno prije nego što je romantizam takvu praksu programski afirmisao na širem južnoslovenskom prostoru, što objašnjava zašto su Karadžićeve jezičke reforme u Crnoj Gori prihvaćene bez otpora koji su izazvale u drugim sredinama. No upravo u tom periodu dolazi do institucionalnoga čina čije će posljedice trajati više od jednoga vijeka. Školske vlasti zamjenjuju dotadašnji narodni naziv za jezik, naški, nazivom srpski, preslikavajući u obrazovni sistem imenovanje koje nije proisteklo iz same jezičke prakse već iz spoljašnjega kulturno-političkog okvira. U tom preimenovanju već je vidljiv mehanizam koji će strukturno obilježiti crnogorsku jezičku situaciju u čitavom narednom stoljeću, u kojem će odluke o jeziku biti donošene izvan crnogorskih institucionalnih centara.

Taj se mehanizam konsolidovao nakon 1918. godine, kada je crnogorska država prestala da postoji kao samostalni politički entitet, usljed aneksije od strane Srbije i njenog

uključivanja u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Bez sopstvenih kulturnih i naučnih ustanova, Crna Gora nije raspolagala instrumentima za artikulaciju vlastite jezičke pozicije, pa je kompletna jezička politika vođena iz drugih centara. Temelji takve pozicije mogu se pratiti i ranije, kroz uticaj Sima Milutinovića Sarajlije na mladoga Petra II Petrovića Njegoša, kao i kroz djelovanje intelektualnih krugova pod uticajem pansrpskih ideja u vrijeme duge vladavine knjaza, odnosno kralja Nikole Petrovića. Pravopisima Aleksandra Belića iz 1921. i 1927. decidirano su zabranjivane tipične crnogorske govorne osobine, poput jekavske jotacije. Ni socijalistička Jugoslavija nije suštinski izmijenila tu poziciju, jer je, bez obzira na federativno ustrojstvo koje je priznavalo nacionalnu ravnopravnost, nastavila jezičku politiku iz prethodnog državnog okvira, koja je Crnogorce tretirala kao nacionalnu zajednicu unutar srpskoga etničkog korpusa. Takav kontinuitet bio je uslovljen djelovanjem istih lingvističkih autoriteta, zbog čega normativna rješenja nijesu značajnije odmakla u pravcu priznavanja tipičnih jezičkih osobenosti kako u Crnoj Gori, tako ni u Bosni i Hercegovini. Crnogorski “jezički izraz” svrstan je u podvrstu srpskoga jezika unutar zajedničkoga srpskohrvatskog standarda, dok su ključni jezičko-politički dogovori sklapani bez crnogorskoga institucionalnog učešća. Zahtjevi za priznavanjem jezičke posebnosti, koji se pojavljuju od kraja šezdesetih godina, ostaju bez trajnijega institucionalnog učinka. Iako se u javnom diskursu srpski jezik u Crnoj Gori često predstavlja kao izraz duboke i kontinuirane tradicije, on je prvi put institucionalizovan kao službeni Ustavom iz 1992. godine, u okviru Savezne Republike Jugoslavije, formirane u politički i društveno nestabilnim okolnostima nakon raspada SFRJ, u kojima je crnogorska zvanična politika bila u potpunosti podređena srpskoj. Do promjene dolazi s obnovom državne nezavisnosti početkom XXI vijeka. Ustavom iz 2007. crnogorski je prvi put u istoriji imenovan kao službeni jezik jedne suverene države, nakon čega je uslijedio proces kodifikacije koji je obuhvatio donošenje pravopisa i gramatike, uvođenje u standard grafema *š* i *ž* te promjenu naziva školskog predmeta. Time je nastao najmlađi štokavski standard, i to u okolnostima u kojima je svaki normativni korak izazivao intenzivne javne polemike.

Ono što je važno naglasiti jeste da podjele koje su se u tim polemikama manifestovale ne prate jasno etničke ni lingvističke linije, iako se u javnom diskursu artikulišu kroz nazive “Srbi” i “Crnogorci”. Riječ je prije svega o različitim interpretacijama crnogorske državnosti i kulture i njihova odnosa prema srpskome kulturnom i političkom prostoru. Te razlike ne prate stabilne društvene i jezičke granice, već presijecaju iste društvene i porodične mreže i oblikovane su političkim i ideološkim opredjeljenjima. Iz takve perspektive kategorije koje se u diskursu pojavljuju kao etničke mogu se posmatrati kao diskurzivno konstruisane pozicije unutar šire ideološke polarizacije. U ovom radu, stoga, društvene podjele koje analizirani diskurs proizvodi i reprodukuje razumijevaju se prvenstveno kao ideološke, a ne kao odraz stabilnih etničkih ili lingvističkih razlika.

Medijski diskurs o kodifikaciji sistematski je konstruisao jezičku reformu kao izvor prijetnje i destabilizacije, naročito u periodima donošenja Ustava 2007, institucionalne standardizacije 2009, promjene naziva školskog predmeta 2011. godine i izrade osnovnoškolskih i srednjoškolskih udžbenika. Ovaj rad polazi od pretpostavke da ratna

retorika u tom diskursu nije bila slučajna stilski odlika, već kognitivni i ideološki okvir koji je kodifikaciju crnogorskog jezika predstavljao kao agresiju, otpor predstavljao kroz moralnu dimenziju odbrane, a jezičku reformu prikazivao kao uzrok egzistencijalne ugroženosti. Polazeći od teorijskih pretpostavki kritičke analize diskursa, prema kojima diskurs ne odražava društvenu stvarnost nego je aktivno proizvodi (Van Dijk 2006; Fairclough 1995), rad ispituje načine na koje su medijski tekstovi koristili ratnu retoriku kao sredstvo ideološke konstrukcije značenja.

Istraživanje se zasniva na sljedećim pitanjima: koje forme ratne retorike dominiraju u medijskom diskursu o kodifikaciji crnogorskoga jezika; kako se kroz te obrasce konstituišu binarne opozicije između "nas" i "njih"; na koji način se standardizacija delegitimizuje kroz moralno-dramatizujuće diskurzivne obrasce; te u kakvom su odnosu ti diskurzivni obrasci sa širim društvenim rascjepima u postjugoslovenskom kontekstu.

2. Teorijski okvir

Istraživanje se oslanja na tri međusobno komplementarna teorijska pristupa: kritičku analizu diskursa, kritičku analizu metafore i retoričkih sredstava u političkome diskursu te koncept ideologije standardnog jezika. Svaki od tih pristupa osvjetljava različitu dimenziju analiziranoga korpusa, a zajedno omogućavaju razumijevanje načina na koji medijski diskurs o kodifikaciji crnogorskoga jezika funkcioniše istovremeno kao kognitivni, ideološki i sociolingvistički fenomen.

2.1. Kritička analiza diskursa

Polazište kritičke analize diskursa jeste uvjerenje da jezik nije neutralno sredstvo prijenosa informacija, već društvena praksa koja učestvuje u proizvodnji i reprodukciji odnosa moći. Fairclough (2005) ovu pretpostavku razvija u okviru dijalektičke teorije diskursa, prema kojoj diskurs stoji u specifičnom odnosu s drugim elementima društvenoga života. Taj odnos Fairclough opisuje kao dijalektički, što u ovom kontekstu znači da diskurs i drugi elementi društvenoga života međusobno djeluju jedan na drugi, ali nijedan od njih ne može u potpunosti objasniti drugi. Na primjer, odnosi moći u jednom društvu oblikuju način na koji se o jezičkoj politici govori u medijima, ali istovremeno i način, na koji se o njoj govori u medijima, povratno oblikuje te iste odnose moći. Diskurs, dakle, nije puki odraz društvene stvarnosti koji bi se mogao objasniti bez ostatka političkim ili ekonomskim faktorima, ali nije ni autonomna sila koja sama proizvodi društvene odnose. On je jedno od mjesta na kojima se ti odnosi oblikuju, ali ne i jedino takvo mjesto. Upravo zato analiza diskursa jeste neophodan alat za razumijevanje društvenih procesa, ali nije i dovoljan, jer postoje dimenzije društvenoga života koje se ne mogu obuhvatiti isključivo analizom jezika. Iz ove perspektive, medijski tekstovi o kodifikaciji crnogorskoga jezika ne predstavljaju jednostavan odraz postojećih društvenih podjela, već aktivno učestvuju u njihovom oblikovanju, učvršćivanju i naturalizaciji.

Fairclough semiotičku dimenziju društvenih praksi razumije kroz tri modusa: semiotika kao dio djelovanja i interakcije konstituiše žanrove; semiotika kao način predstavljanja društvene stvarnosti konstituiše diskurse u užem smislu; a semiotika kao dio načina bivstvovanja konstituiše stilove (Fairclough 2005). Ono što povezuje ove tri dimenzije jeste pojam koji Fairclough naziva redom diskursa. Red diskursa označava ukupnost načina na koje se unutar jednoga društvenog polja govori, piše, argumentuje i predstavlja stvarnost. Na primjer, crnogorski medijski prostor u periodu kodifikacije imao je svoj red diskursa, unutar kojega su postojali različiti načini govora o jezičkoj reformi, ali ti načini nijesu bili ravnopravni. Neki od njih bili su dominantni, široko zastupljeni i percipirani kao normalni, dok su drugi bili marginalizovani ili tretirani kao ekstremni. Fairclough naglašava da takva neravnopravnost nije slučajna, već da je vezana za odnose moći u datom društvu. Kad jedan način predstavljanja stvarnosti postane toliko dominantan da se više ne preispituje, kad postane dio onoga što se uzima zdravo za gotovo, tad on, prema Faircloughu, poprima hegemonijski karakter (Fairclough 2005). Za analizu crnogorskog slučaja ovo je od neposredne važnosti, jer red diskursa unutar kojega se vodila rasprava o kodifikaciji nije bio neutralan prostor. Dominantni obrasci značenja bili su oni koji su kodifikaciju predstavljali kao prijetnju, a ne kao sociolingvistički proces, i upravo ta dominacija jednog interpretativnog okvira nad drugima zahtijeva analitičku pažnju.

Za razumijevanje mehanizama kroz koje diskurs oblikuje percepciju društvenih procesa posebno je značajan Van Dijkov sociokognitivni pristup. Van Dijk (1997) insistira na tome da se odnos između makro-nivoa društvene strukture i mikro-nivoa teksta i govora ne može razumjeti bez posredujuće kategorije, a to je socijalna kognicija. Diskurzivne strukture, prema Van Dijk, ne djeluju neposredno na društvenu strukturu. One djeluju posredstvom mentalnih modela i društvenih reprezentacija koje organizuju kolektivno znanje, uvjerenja i percepciju društvenih grupa. Ideologije u tom smislu nijesu jednostavno skupovi eksplicitnih tvrdnji, već implicitni interpretativni okviri koji određuju kako se razumiju društveni događaji, koje se grupe percipiraju kao legitimne, a koje kao prijetnja, i koje se akcije smatraju nužnim i opravdanim. Jedan od mehanizama ideološkoga diskursa koji Van Dijk opisuje u tom kontekstu jeste sistematska konstrukcija binarne opozicije između grupe "mi" i grupe "oni", kroz ono što naziva ideološkim kvadratom: diskurs naglašava pozitivne osobine vlastite grupe i negativne osobine druge grupe, dok istovremeno minimizira negativne aspekte vlastite i pozitivne aspekte druge grupe (Van Dijk 2006). Ovaj mehanizam naročito je vidljiv u medijskom diskursu koji se bavi pitanjima identiteta i pripadnosti. Mediji pri tome ne funkcionišu samo kao kanali prijenosa informacija, već kao prostori u kojima se oblikuju interpretativni okviri kroz koje publika razumije društvene procese (Van Dijk 2008). U kontekstu crnogorske jezičke debate, to znači da medijski tekstovi nijesu samo prenosili stavove o kodifikaciji, već su aktivno konstituisali kategorije unutar kojih su ti stavovi dobijali smisao, kategorije napada i odbrane, prijetnje i zaštite, agresora i žrtava.

Hart (2008) upravo tu vezu između diskursa i socijalne kognicije prepoznaje kao mjesto na kojem se kritička analiza diskursa susreće s proučavanjem metafore. Oslanjajući

se na Van Dijkov trougao diskurs – kognicija – društvena struktura, Hart pokazuje da metaforički obrasci u diskursu ne djeluju samo na nivou eksplicitnih tvrdnji, već kroz implicitne interpretativne okvire koji strukturiraju percepciju čitavih društvenih polja. Kada se ti obrasci ponavljaju i konvencionalizuju, oni se ustaljuju u dugoročnoj memoriji zajednice i postaju dio dijeljene socijalne kognicije (Hart 2008). To je teorijska osnova na kojoj počiva prelazak na drugi stub ovoga istraživanja, kritičku analizu metafore i retoričkih sredstava u političkom diskursu.

2.2. Kritička analiza metafore i drugih retoričkih sredstava

Teorija konceptualne metafore, kako su je formulisali Lakoff i Johnson (1980), donijela je temeljni zaokret u razumijevanju metafore. Umjesto da se posmatra kao stilsko sredstvo čija je funkcija estetska ili ilustrativna, metafora se u ovom pristupu razumije kao fundamentalni mehanizam ljudskoga mišljenja. Prema Lakoffu i Johnsonu, konceptualni sistem kojim se služimo u svakodnevnom razumijevanju svijeta u velikoj je mjeri strukturiran metaforički, što znači da apstraktne pojave ne razumijemo neposredno, već posredstvom preslikavanja iz konkretnijih iskustvenih domena. Konceptualna metafora podrazumijeva sistematski odnos između izvornoga domena, koji se zasniva na konkretnijem iskustvu, i ciljnoga domena, koji je apstraktniji. To preslikavanje oblikuje način na koji mislimo o ciljnom domenu, određuje koje njegove aspekte ističemo, a koje ostavljamo u sjenci, i time usmjerava ne samo način govora o nekoj pojavi, već i način razmišljanja o njoj i djelovanja prema njoj.

Međutim, klasična teorija konceptualne metafore razvijana je prevashodno kao teorija kognitivne semantike, što znači da objašnjava metafore kao utemeljene u tjelesnom iskustvu i pripadajuće kognitivnom nesvjesnom. Takav pristup ostavlja malo prostora za ono što je u kritičkoj analizi diskursa od ključne važnosti, a to je namjera govornika i retorička funkcija metafore u konkretnom komunikacijskom kontekstu. Charteris-Black (2004, prema Hart 2008) upravo zato predlaže pristup kritičke analize metafore, koji kombinuje kognitivnu lingvistiku s kritičkom analizom diskursa. Prema ovom pristupu, metafore u političkom diskursu nijesu nesvjesni kognitivni refleksi, već retorički izbori koje govornici koriste radi postizanja konkretnih komunikacijskih ciljeva, poput dramtizacije, delegitimizacije ili mobilizacije. Istraživanja političkoga diskursa pokazala su da metafore iz domena rata i sukoba imaju naročito snažan mobilizacijski potencijal, jer stvaraju osećaj hitnosti, opasnosti i kolektivne odgovornosti, čime složene društvene procese svode na logiku egzistencijalnoga konflikta između suprotstavljenih strana.

Hart (2008) ovu liniju argumentacije dodatno razvija predlažući da se metafora u kritičkoj analizi diskursa tretira kao diskurzivni fenomen koji nastaje u konkretnom komunikacijskom činu i koji može, kroz ponavljanje i konvencionalizaciju, postati trajno usađen u socijalnu kogniciju zajednice. Metaforički obrasci koji se sistematski koriste u medijskom diskursu vremenom prelaze iz pojedinačnih tekstova u dijeljene kognitivne strukture, čime dobijaju sposobnost da oblikuju percepciju ne samo pojedinačnoga čitaoca, već čitave zajednice.

U ovom istraživanju teorija konceptualne metafore ne primjenjuje se kao samostalan kognitivnolingvistički okvir za analizu mehanizama preslikavanja između pojmovnih domena, već kao analitički instrument unutar kritičke analize diskursa. Oslanjajući se na pristup kritičke analize metafore kakav predlaže Charteris-Black (2004, prema Hart 2008), istraživanje je usmjereno na identifikaciju metaforičkih obrazaca u konkretnim medijskim tekstovima, njihovu klasifikaciju prema diskurzivnoj funkciji i analizu ideoloških implikacija koje ti obrasci proizvode u datom društvenom kontekstu. Pritom je važno naglasiti da pojam ratne retorike, kako se koristi u ovom radu, obuhvata širi spektar diskurzivnih sredstava zasnovanih na semantičkom polju rata i sukoba. Pored metafora u užem smislu, u analiziranom korpusu prisutne su i hiperbole, pejorativni neologizmi i strategije asocijativne delegitimizacije, koje zajedno grade koherentan diskurzivni obrazac. Sva ta sredstva posmatraju se kao djelovi jedinstvenoga ideološkog okvira čija je funkcija da kodifikaciju crnogorskoga jezika predstavi kao egzistencijalnu prijetnju.

2.3. Ideologija standardnog jezika

Treći teorijski stub ovoga istraživanja čini koncept ideologije standardnog jezika, koji omogućava da se analizirani medijski diskurs razumije ne samo kao politička retorika ili kognitivna konstrukcija, već i kao izraz dublje ideološke strukture koja oblikuje odnos prema jeziku u cijelom društvu.

Milroy i Milroy (1999) pokazuju da ideologija standardnog jezika počiva na pretpostavci koja se rijetko eksplicitno artikulira, ali koja prožima čitav institucionalni odnos prema jeziku: pretpostavci da postoji jedinstven, stabilan i homogen oblik jezika koji predstavlja normu za sve govornike. Ta je pretpostavka zapravo društvena konstrukcija koja se održava i reprodukuje kroz institucije, prije svega kroz obrazovni sistem, medije i državnu administraciju. Standardizacija u tom smislu nije neutralan proces opisivanja postojeće jezičke stvarnosti, već proces selekcije i kodifikacije u kojem se određeni jezički oblici proglašavaju ispravnim, dok se svaki otklon od proglašenoga standarda doživljava kao kvarenje ili degradacija. Milroy i Milroy posebno naglašavaju da ideologija standarda nastoji prikriti varijaciju koja je inherentna svakom jeziku, stvarajući iluziju o jedinstvenom i nepromjenjivom jezičkom sistemu.

Lippi-Green (2012) ovu analizu proširuje argumentom koji za kontekst ovoga istraživanja ima posebnu težinu. Prema njenoj analizi, ideologija standardnog jezika nije samo pitanje lingvističkih uvjerenja. Ona je u suštini ideologija društvene kontrole, jer se standard vezuje uz moć, prestiž i intelektualnu kompetenciju, dok se odstupanje od njega vezuje uz inferiornost i marginalnost. Kroz procese standardizacije lingvistička raznolikost se ne samo zanemaruje, već se aktivno koristi kao osnova za diskriminaciju, pri čemu se govornici nestandardnih varijeteta percipiraju kao manje obrazovani, manje kompetentni ili manje dostojni učešća u javnom životu.

U postjugoslovenskom kontekstu, ideologija standardnog jezika dobija specifičnu političku dimenziju. Starčević, Kapović i Sarić (2019) u svojoj kritici preskriptivizma

pokazuju kako ideologija standarda funkcionise kao instrument disciplinovanja govornika, i to ne samo na nivou eksplicitnih pravila o tome šta je “ispravno” a šta “pogrešno”, već i na nivou duboko usvojenih uvjerenja o tome kakav jezik jeste “pravi”, “ozbiljan” ili “dostojan” javne upotrebe. U kontekstu u kojem su četiri standardna varijeteta zasnovana na istom sistemu, ta uvjerenja dobijaju dodatnu oštrinu, jer svaki pokušaj nove kodifikacije nužno zadire u poredak koji je ideologija standarda naturalizovala. Kada se crnogorski kodifikuje kao zaseban standard, to se unutar logike te ideologije može percipirati samo kao odstupanje od postojećeg sistema, dakle, kao kvarenje, vještačka konstrukcija ili politička manipulacija. Pritom se navodno neutralni lingvistički argumenti u raspravama o jeziku prožimaju nacionalnom ideologijom, u ovom kontekstu prvenstveno vezanom za srpski jezički i kulturni prostor, na načine koji ih čine teško prepoznatljivim i upravo zato naročito djelotvornim.

Ova tri teorijska pristupa u ovom se istraživanju ne primjenjuju odvojeno. Kritička analiza diskursa pruža metodološki i analitički okvir za razumijevanje načina na koji medijski tekstovi proizvode i reprodukuju odnose moći. Kritička analiza metafore i retoričkih sredstava omogućava identifikaciju i analizu kognitivnih mehanizama kroz koje ratna retorika strukturira percepciju jezičke politike. A koncept ideologije standardnog jezika objašnjava zašto ta retorika nalazi plodno tlo u širim društvenim uvjerenjima o jeziku i zašto njen učinak nadilazi puku političku propagandu. Zajedno, ovi pristupi omogućavaju analizu koja crnogorski medijski diskurs o kodifikaciji ne posmatra kao izolovani fenomen, već kao dio šire ideološke prakse u kojoj se kroz jezik konstruišu granice zajednice, definišu prijetnje i mobilizuju kolektivne emocije.

3. Metodologija i korpus

Korpus ovoga istraživanja nastao je u okviru šireg istraživačkog projekta koji je za predmet imao medijski diskurs o standardizaciji crnogorskoga jezika. U tom širem istraživanju prikupljeni su svi tekstovi o jezičkoj standardizaciji objavljeni u crnogorskim štampanim medijima u periodu od 2007. do 2017. godine. Za potrebe ovoga rada, iz tako formiranog korpusa izdvojeni su tekstovi u kojima se javlja ratna retorika, odnosno tekstovi čija se argumentacija oslanja na leksiku oružanoga sukoba, agresije, odbrane ili egzistencijalne ugroženosti.

Izbor medija nije slučajna. Dnevne novine *Dan* u analiziranom periodu bile su opozicioni dnevni list prosrpske orijentacije, čija je uređivačka politika bila izrazito kritična prema crnogorskoj jezičkoj politici i kodifikaciji crnogorskoga jezika. Nezavisni dnevnik *Vijesti* karakterisala je kritička uređivačka orijentacija, liberalnija od *Dana*, ali su takođe objavljivali tekstove koji su dovodili u pitanje aspekte kodifikacije. Dnevni list *Novosti* su bile srpske novine koje su u kratkom periodu imale izdanje za Crnu Goru i u kojima se jezička politika u Crnoj Gori redovno tematizovala iz perspektive srpske jezičke i kulturne zajednice. Zajedničko svim navedenim medijima jeste da su u analiziranom periodu bili prostori u kojima se kodifikacija crnogorskoga jezika diskurzivno problematizovala,

što ih čini relevantnim izvorima za analizu diskurzivnih obrazaca otpora standardizaciji. Važno je napomenuti da ovaj izbor ne obuhvata medije koji su kodifikaciju podržavali ili o njoj izvještavali s afirmativnih pozicija, te da korpus stoga ne pretenduje na reprezentativnost cjelokupnoga medijskog diskursa o crnogorskom jeziku, već na sistematsku analizu jednog specifičnog diskurzivnog obrasca unutar njega.

Period koji korpus pokriva obilježen je trima ključnim normativnim događajima: donošenjem novog Ustava Crne Gore 2007. godine, kojim je crnogorski jezik dobio status službenoga jezika; institucionalnom kodifikacijom 2009. godine, koja je obuhvatila donošenje pravopisa i gramatike te uvođenje u standard grafema *š* i *ž*; i promjenom dotadašnjega naziva školskoga predmeta "Maternji jezik i književnost" u "Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost". Svaki od ovih događaja izazvao je intenzivne javne polemike u kojima je jezička politika bila predmet ne samo stručne rasprave već i široke medijske konstrukcije značenja.

Metodološki pristup kombinuje kvalitativnu kritičku analizu diskursa i kritičku analizu metafore i retoričkih sredstava. U prvoj fazi istraživanja svi prikupljeni tekstovi čitani su s ciljem identifikacije leksičkih jedinica i fraza koje pripadaju semantičkom polju rata, sukoba i nasilja. U drugoj fazi izvršena je klasifikacija identifikovanih izraza prema tipu retoričkog sredstva i diskurzivnoj funkciji. U trećoj fazi analizirane su binarne opozicije i ideološki okviri koji ta sredstva aktiviraju, pri čemu je posebna pažnja posvećena načinu na koji se kroz ratnu retoriku konstruiše polarizacija između zagovornika i protivnika kodifikacije.

Cilj istraživanja jeste da pokaže kako ratna retorika funkcioniše kao ideološki okvir, na koji način strukturira percepciju jezičke politike i u kakvom je odnosu sa širom ideologijom standardnog jezika. Za takvo istraživačko pitanje detaljna kvalitativna analiza odabranih primjera predstavlja adekvatan metodološki izbor, jer omogućava ispitivanje diskurzivnih mehanizama koji se ne mogu svesti na frekvenciju pojavljivanja.

4. Analiza ratne retorike u medijskom diskursu

U analiziranom korpusu ratna retorika o kodifikaciji crnogorskoga jezika javlja se kroz tri prepoznatljiva diskurzivna obrasca koji se međusobno nadopunjuju i zajedno grade koherentan ideološki okvir. Prvi obrazac čine izrazi koji kodifikaciju predstavljaju kao nasilni čin usmjeren protiv srpske jezičke zajednice. Drugi obrazac čine izrazi koji tu istu zajednicu pozicioniraju kao žrtvu koja ima moralnu obavezu da se brani. Treći obrazac čine izrazi koji kodifikaciju prikazuju kao uzrok šireg društvenog poremećaja. Ti obrasci realizuju se kroz različita retorička sredstva, od metafora i hiperbola, preko pejorativnih neologizama, do strategija asocijativne delegitimizacije, ali ih povezuje zajednička utemeljenost u semantičkom polju rata i sukoba. U narednim podsekcijama svaki od tih obrazaca analizira se na primjerima iz korpusa, pri čemu se ispituje kako se u njima realizuje mehanizam koji Van Dijk (2006) opisuje kao ideološki kvadrat: negativna prezentacija druge grupe uz istovremenu pozitivnu prezentaciju vlastite.

4.1. *Retorika agresije i nasilja*

Najizraženiji diskurzivni obrazac u analiziranom korpusu jeste prikazivanje kodifikacije kao čina nasilja i agresije. Unutar ovoga obrasca jezička reforma dosljedno se predstavlja kroz leksiku oružanoga sukoba, pri čemu se kodifikacija pozicionira kao napad, a srpska jezička zajednica kao meta toga napada. Primjeri iz korpusa koji ilustruju tu tendenciju su ovi:

- (1) "Puč u lingvistici" (Dan, 30. 1. 2008)
- (2) "Duhovni genocid nad narodom" (Dan, 26. 1. 2008)
- (3) "Silom nameću nepostojeći jezik" (Dan, 26. 1. 2008)
- (4) "Ofanziva na srpski" (Novosti CG, 15. 7. 2010)
- (5) "Režim Srbima sprema genocid" (Dan, 4. 8. 2010)
- (6) "Na djelu je lingvocid" (Dan, 4. 10. 2014)

Ovi primjeri obuhvataju različita retorička sredstva. Puč u primjeru (1) i ofanziva u primjeru (4) jesu konceptualne metafore u užem smislu, jer prenose termine iz domena vojnog djelovanja na domen jezičke politike. Termin puč pri tome implicira nezakonito preuzimanje vlasti, čime se kodifikacija diskurzivno delegitimizuje kao proces koji se odvija mimo legitimnih procedura. Ofanziva pak aktivira šemu planiranoga vojnog napada, čime se normativni lingvistički proces preobražava u koordinisanu agresiju. Genocid u primjerima (2) i (5) funkcioniše prije svega kao hiperbola koja uspostavlja ekvivalenciju između jezičke reforme i fizičkog uništenja jedne zajednice, pri čemu pridjev duhovni u primjeru (2) premješta genocid u simbolički registar, ali ne umanjuje dramatičnost tvrdnje. Sintagma "silom nameću" u primjeru (3) predstavlja evaluativni opis koji kodifikaciju prikazuje kao prinudu, bez eksplicitnog metaforičkog preslikavanja, ali s istom funkcijom smještanja jezičke politike u domen nasilja. Ono što sve ove primjere povezuje, uprkos razlikama u retoričkom sredstvu, jeste zajednička utemeljenost u semantičkom polju agresije, kroz koju kodifikacija prestaje biti institucionalni ili lingvistički proces i postaje čin koji pripada domenu fizičkoga sukoba.

Posebno je analitički značajan primjer (6), u kojem se pojavljuje neologizam lingvocid. Ovaj termin, skovan po modelu genocida, uvodi logiku fizičkoga uništenja u lingvistički kontekst i time čitav diskurs o jezičkoj politici premješta iz registra stručne ili političke rasprave u registar egzistencijalne prijetnje. Prema Charteris-Blacku (2004, prema Hart 2008), upravo je ovakva vrsta retoričke konstrukcije karakteristična za politički diskurs, jer govornici koriste metafore i srodna sredstva ne kao nesvjesne kognitivne reflekse, već kao retorička oruđa čija je funkcija dramatizacija i mobilizacija. Upotreba neologizama, poput lingvocida, pokazuje da ratna retorika u analiziranom korpusu nije bila samo preuzimanje postojeće leksike iz domena rata, već i aktivno diskurzivno stvaranje novih termina kojima se percepcija kodifikacije kao oblika nasilja dodatno učvršćuje. Kako naglašava Hart (2008), upravo sistematska upotreba takvih diskurzivnih obrazaca u medijskom prostoru doprinosi tome da se oni ustale u percepciji čitave

zajednice, čime pojedinačni tekstovi prestaju biti izolovani retorički potezi i postaju djelovi koherentnoga ideološkog obrasca.

U terminima Van Dijkovog ideološkog kvadrata (Van Dijk 2006) ovi primjeri realizuju strategiju negativne prezentacije druge grupe. Zagovornici kodifikacije prikazani su kao agresori, a njihove akcije kao nasilne, nezakonite i destruktivne. Istovremeno, sam čin kodifikacije lišen je svake lingvističke ili institucionalne dimenzije i sveden na čin agresije, čime se prostor za racionalni dijalog o jezičkim pitanjima diskurzivno zatvara.

4.2. *Retorika otpora i odbrane*

Komplementaran diskurzivni obrazac u analiziranom korpusu čine izrazi koji pozivaju na kolektivni otpor i odbranu od navodne agresije. Ako prvi obrazac konstruiše kodifikaciju kao napad, drugi konstruiše srpsku jezičku zajednicu kao žrtvu koja ima ne samo pravo, već i moralnu obavezu da se brani. Neki od primjera koji ilustruju ovaj obrazac su:

- (7) "Odbranimo srpski" (Dan, 28. 7. 2011)
- (8) "Pružimo otpor političkom jeziku" (Dan, 1. 9. 2010)
- (9) "Roditelji u frontu protiv diskriminacije" (Dan, 2. 9. 2010)
- (10) "Zaštita djece od duhovnog genocida" (Dan, 26. 1. 2008)

I u ovim primjerima prisutna su različita retorička sredstva. Odbranimo u primjeru (7) i pružimo otpor u primjeru (8) sami po sebi ne moraju biti metaforički, jer se odbrana i otpor mogu razumjeti i u širem smislu zalaganja za nešto. Međutim, u kontekstu u kojem se kodifikacija prikazuje kao agresija, a školska reforma kao bojište, ti izrazi poprimaju vojnu konotaciju i funkcionišu kao mobilizacijski pozivi koji čitaoca pozicioniraju kao borca u kolektivnoj odbrani. Front u primjeru (9) jeste metafora koja roditeljski aktivizam smješta na liniju bojišta. A sintagma "zaštita djece od duhovnog genocida" u primjeru (10) kombinuje poziv na zaštitu s hiperbolom genocida, proizvodeći snažan emocionalni i moralni naboj. Ovo je upravo onaj tip diskurzivne prakse koji Fairclough (2005) opisuje kao aktivno oblikovanje društvenih odnosa kroz jezik, jer tekst ne samo da izvještava o situaciji, već poziva na kolektivnu akciju i time konstituiše zajednicu kao subjekat odbrane.

Primjer (9) zaslužuje posebnu pažnju jer uvodi vojni termin front u kontekst roditeljskog aktivizma. Roditelji koji se protive promjeni naziva školskog predmeta diskurzivno se smještaju na liniju bojišta, čime se čin administrativne promjene u školskom sistemu preobražava u ratni sukob u kojem su деца ugrožena strana. Termin front funkcionišu kao metafora koja roditeljski protest prevodi u registar vojnog djelovanja, sugerirajući da je situacija toliko ozbiljna da zahtijeva organizovani otpor po uzoru na ratnu mobilizaciju.

Primjer (10) ovaj mehanizam dodatno pojačava. Kombinacija dečije ranjivosti i terminologije genocida proizvodi diskurzivni okvir u kojem otpor kodifikaciji postaje moralno nužan. Može se reći da upravo ta moralna dimenzija razlikuje ovaj obrazac od prethodnog. Imajući u vidu da retorika agresije opisuje kodifikaciju kao nasilje, onda

retorika odbrane od čitaoca zahtijeva da na to nasilje odgovori, čime pasivna percepcija prijetnje prerasta u aktivan poziv na djelovanje.

4.3. Retorika haosa i destabilizacije

Treći diskurzivni obrazac funkcionira kao eskalacija prethodna dva: kodifikacija se ne prikazuje samo kao napad i ne zahtijeva samo odbranu, već se predstavlja kao uzrok šireg društvenog poremećaja. Ovaj obrazac kodifikaciju smješta u kontekst destabilizacije čitavog društvenog poretka, čime joj se pripisuju posljedice koje daleko nadilaze jezičko pitanje:

- (11) "Nasilje i prekranje istorije" (Dan, 11. 8. 2010)
- (12) "Pobunu će izazvati nametanje novih slova" (Dan, 1. 9. 2010)
- (13) "Čirgilica ubija dušu jeziku" (Dan, 2. 9. 2014)
- (14) "Getoiziranje crnogorske književnosti i kulture" (Vijesti, 10. 3. 2011)
- (15) "I Musolini htio crnogorski jezik" (Dan, 22. 3. 2007)

Ovaj obrazac realizuje se kroz najraznovrsnija retorička sredstva u čitavom korpusu. Primjer (11) kombinuje evaluativni opis nasilja s metaforom prekranja istorije, čime se kodifikacija prikazuje ne samo kao jezički već i kao civilizacijski problem. Primjer (12) nije metafora već eksplicitna najava pobune kao posljedice kodifikacije, čime se normativna promjena u jeziku diskurzivno pretvara u uzrok društvenog nemira. Primjer (14), getoizacija, jeste metafora koja kodifikaciju dovodi u vezu sa socijalnom izolacijom i marginalizacijom, prikazujući je kao proces zatvaranja crnogorske kulture u uski prostor odvojen od šireg srpskog kulturnog konteksta.

Primjer (13) zasluuže detaljniju analizu jer u njemu djeluju dva retorička mehanizma istovremeno. Neologizam čirgilica iskovan je kao spoj ćirilice i prezimena Adnana Ćirgića, jednog od ključnih lingvista u procesu standardizacije crnogorskoga jezika, a pripisuje se Amfilohiju, mitropolitu Srpske pravoslavne crkve, tada jednom od najuticajnijih javnih protivnika kodifikacije. Termin, dakle, nije samo pejorativna oznaka za crnogorsko pismo, već i personalizovani napad na konkretnoga aktera standardizacije, čime se čitav proces kodifikacije svodi na djelovanje jednoga ćovjeka i diskredituje kroz ismijavanje njegovog imena. Sintagma "ubija dušu jeziku" dodaje i drugi sloj u kojem se jezik personifikuje kao živo biće koje posедуje dušu i koje može biti ubijeno. Može se zaključiti da ovaj primjer istovremeno delegitimizuje aktere kodifikacije i samu jezičku reformu predstavlja kao čin uništenja, čime se svaka rasprava o njoj unaprijed onemogućava, jer se s uništenjem ne pregovara.

Primjer (15) predstavlja retorički mehanizam sasvim različit od prethodnih. Ovde nema metafore ni hiperbole, već je na djelu ono što Van Dijk (2006) opisuje kao istorijsko referenciranje u funkciji ideološke manipulacije. Uspostavljanjem asocijativne veze između kodifikacije crnogorskoga jezika i Benita Musolinija, kodifikacija se diskurzivno premješta iz jezičkoga u moralno-civilizacijski kontekst. Čitalac ne mora poznavati istorijske detalje na koje se tekst poziva, jer je sama asocijacija na fašizam dovoljna

da proizvede delegitimizacijski učinak. Taj primjer jasno pokazuje da ratna retorika u analiziranom korpusu nije ograničena na metafore iz domena savremenog rata, već da obuhvata i šire strategije istorijske delegitimizacije čija je funkcija da kodifikaciji ospori bilo kakav legitimitet.

Ono što sve primjere u ovom obrascu povezuje, uprkos raznolikosti retoričkih sredstava, jeste njihova zajednička funkcija prema kojoj se kodifikacija prikazuje kao uzrok destabilizacije koji nadilazi jezičko pitanje i prijeti čitavom društvenom poretuku.

4.4. Jezik kao pitanje života i smrti

Najintenzivniji diskurzivni primjer u korpusu predstavlja odlomak iz lista *Dan* od 12. februara 2008. godine, koji sintetizuje sva tri prethodno opisana obrasca u jednom tekstu:

Najviše me boli to što mi Crnu Goru izgubismo od onih od kojih smo je branili 600 godina... Treba da istaknemo da to što se dešava srpskom jeziku je najveća opasnost koja vreba ovaj narod. Jer opstanak jezika je i opstanak nacije i naš biološki opstanak. (Dan, 12. 2. 2008)

U ovom kratkom odlomku mogu se identifikovati najmanje tri diskurzivna mehanizma koji zajedno proizvode izuzetno snažan ideološki učinak.

Fraza "izgubismo Crnu Goru" aktivira šemu poraza i okupacije, smještajući aktuelnu jezičku situaciju u istorijski narativ ratnog gubitka teritorije. Glagolski oblik aorista pojačava osećaj neposrednosti i dramatičnosti, kao da se gubitak upravo dogodio. Pritom se ne precizira od koga je Crna Gora "izgubljena", ali se implicira da su za to odgovorni zagovornici crnogorske nezavisnosti i jezičke kodifikacije, čime se oni diskurzivno izjednačavaju s istorijskim neprijateljem.

Referenca na šest stotina godina odbrane aktivira duboki istorijski narativ koji je u crnogorskom kontekstu nedvosmisleno vezan za borbu protiv Osmanskog Carstva. Pozivanjem na tu tradiciju aktuelni jezički spor prestaje biti savremeno pitanje i postaje nastavak mnogo starije priče o odbrani zajednice od spoljašnje prijetnje. No taj narativ ima i sloj koji se ne artikuliše eksplicitno ali koji u crnogorskom društvenom kontekstu nije teško prepoznati. Višestoljetna odbrana od Osmanlija duboko je upisana u kolektivnu memoriju kao odbrana hrišćanske zajednice od islamske imperije. S obzirom na to da je jedan od najistaknutijih aktera standardizacije crnogorskoga jezika lingvista Adnan Čirgić, crnogorski musliman, asocijativni lanac koji se na taj način uspostavlja smješta zagovornika kodifikacije u poziciju onoga od koga se Crna Gora vjekovima branila, čime mu se implicitno osporava pravo na ravnopravno učešće u kreiranju jezičke politike zajednice kojoj i sam pripada. Van Dijk (2008) upravo takvu vrstu diskurzivne prakse opisuje kao oblikovanje interpretativnih okvira kroz koje publika razumije društvene procese, pri čemu mediji ne samo da prenose informacije, već aktivno strukturiraju način na koji se ti procesi tumače.

Jednakost "opstanak jezika = opstanak nacije = biološki opstanak" predstavlja najekstremniju tačku ratne retorike u čitavom analiziranom korpusu. Jezik se na taj način

naturalizuje kao organizam čiji prestanak znači fizičku smrt zajednice. Kad je opstanak jezika izjednačen s biološkim opstankom nacije, jezička politika prestaje biti predmet rasprave i postaje pitanje kolektivnog preživljavanja, čime se prostor za bilo kakav dijalog potpuno zatvara.

Upravo u ovom primjeru najjasnije se vidi kako se teorijski pristupi primijenjeni u ovom istraživanju ukrštaju u praksi. Kritička analiza diskursa otkriva mehanizme polarizacije i konstrukcije prijetnje (Van Dijk 2006; 2008). Analiza retoričkih sredstava pokazuje kako leksika iz domena rata i biologije strukturira percepciju kodifikacije kao egzistencijalne prijetnje. A ideologija standardnog jezika objašnjava zašto je ovakav diskurs mogao naći široko uporište. Naime, u kontekstu u kojem se standard percipira kao prirodan i nepromjenjiv svaka promjena može biti doživljena kao uništenje, pa stoga i jezička kodifikacija može biti diskurzivno konstruisana kao pitanje života i smrti.

5. Ideološke implikacije

Analiza sprovedena u prethodnom poglavlju pokazala je da ratna retorika u medijskom diskursu o kodifikaciji crnogorskoga jezika nije bila puki skup pojedinačnih retoričkih ekscesa, već sistematski organizovan diskurzivni obrazac s prepoznatljivom strukturom i koherentnom ideološkom funkcijom. Ostaje, međutim, pitanje šta taj obrazac govori o širem ideološkom kontekstu u kojem je nastao i kakve posljedice proizvodi za društvenu dinamiku oko jezičkoga pitanja u Crnoj Gori.

Prva implikacija tiče se odnosa između analiziranoga diskursa i ideologije standardnog jezika. U teorijskom okviru ovoga rada pokazano je da ideologija standarda počiva na pretpostavci o jedinstvenom, stabilnom i nepromjenjivom jeziku, te da svaku promjenu doživljava kao degradaciju (Milroy i Milroy 1999; Lippi-Green 2012). Analiza korpusa potvrđuje da je ova ideologija funkcionisala kao legitimacijski okvir za ratnu retoriku, ali otkriva i nešto više. Ona pokazuje da ideologija standarda u crnogorskom kontekstu nije djelovala apstraktno, već kroz vrlo konkretne diskurzivne mehanizme: tvrdnje da crnogorski jezik "nije pravi jezik", da su novi grafemi "vještački" ili da je kodifikacija "nametnuta konstrukcija" nijesu bile samo političke ocjene, već izrazi duboko internalizovanog uvjerenja da standard koji je do tada funkcionisao na prostoru Crne Gore predstavlja jedini prirodni i legitimni oblik jezika. Svaka promjena toga standarda, ma koliko bila utemeljena u govornoj praksi stanovništva, unutar takve ideologije mogla je biti percipirana samo kao nasilje nad jezikom. Ne može se reći da je ratna retorika tu percepciju stvorila, ali joj je dala izuzetno snažan diskurzivni oblik.

Druga implikacija tiče se toga čiji je to standard koji se percipira kao prirodan i nepromjenjiv. Analiza pokazuje da se u medijskom diskursu srpski jezički standard tretira kao jedini legitimni okvir za jezičku praksu u Crnoj Gori, dok se crnogorska kodifikacija predstavlja kao odstupanje od te norme. Važno je naglasiti da to nije neutralna lingvistička pozicija. Kapović (2025) u svojoj analizi jezičkih nacionalizama na postjugoslovenskom prostoru pokazuje da je upravo ekspanzionistički karakter srpskoga jezičkoga

nacionalizma ono što omogućava da se takva pozicija artikulise kao antinacionalistička ili lingvistički neutralna. Pretpostavka da je čitav štokavski prostor u suštini srpski jezički prostor, prema Kapovićevoj analizi, nije naučna tvrdnja već ideološka pozicija koja se održava upravo time što se ne prepoznaje kao ideologija. U analiziranom korpusu ta se pozicija manifestuje i implicitno. Kodifikacija crnogorskoga jezika ne kritikuje se samo kao loša kodifikacija, već kao kodifikacija koja uopšte ne bi trebalo da postoji, jer jezik koji se kodifikuje nema pravo na postojanje. Ratna retorika upravo tu implicitnu pretpostavku dramatizuje i pojačava, pretvarajući je iz lingvističke tvrdnje u egzistencijalni narativ.

Treća implikacija tiče se posljedica koje ratna retorika proizvodi za javni diskurs o jezičkom pitanju. Može se reći da diskurzivni obrasci identifikovani u analizi aktivno produbljuju postojeće društvene podjele. Jasno je da kad se kodifikacija jezika predstavlja kao genocid, puč ili egzistencijalna prijetnja, prostor za racionalni dijalog o jezičkim pravima i jezičkoj politici drastično se sužava. Zagovornici kodifikacije unutar tako konstruisanog diskurzivnog polja ne mogu biti percipirani kao legitimni akteri sa sopstvenim argumentima, jer su unaprijed pozicionirani kao agresori čiji je cilj uništenje jezika i zajednice. Istovremeno, protivnici kodifikacije pozicionirani su kao branitelji čija je pozicija moralno neupitna. Takva asimetrija proizvod je sistematskog diskurzivnog rada koji je, kao što analiza pokazuje, trajao gotovo čitavu deceniju i koji je bio prisutan u više medijskih kuća različitih uređivačkih orijentacija.

Četvrta implikacija tiče se specifičnosti crnogorskoga slučaja u širem postjugoslovenskom kontekstu. Kodifikacija crnogorskoga standarda u svojoj osnovi nije predstavljala raskid s dotadašnjom jezičkom normom, već njeno proširenje. Crnogorski standard zadržao je normu naslijeđenu iz srpskohrvatskoga standardnog okvira i proširio je osobinama koje su opšteproširene u živom crnogorskom govoru, poput tzv. treće jotacije u oblicima *đed*, *šekira* ili *izelica* te fonema *š* i *ž*. Ti oblici nijesu uvedeni kao obavezni, već kao varijantni, uz zadržavanje i dotadašnjih standardnih oblika. Kao što je već dobro poznato iz dijalektološke i sociolingvističke literature, riječ je o oblicima koji su široko zastupljeni u govornoj praksi, a naročito je značajno to što je potvrđuju i autori koji se dosljedno i izrazito kritički odnose prema nacionalističkim intervencijama u jeziku na čitavom postjugoslovenskom prostoru. Tako Kapović (2025), koji u svom radu podjednako kritikuje preskriptivizam i nacionalističke jezičke politike u svim postjugoslovenskim državama, konstatuje da se jotovani oblici koriste u spontanom govoru crnogorskog stanovništva, uključujući i gradske govore i govor najmlađih generacija, te da njihova standardizacija ne predstavlja nacionalistički motivisan zahvat u jezički sistem, već afirmaciju realno postojećega jezičkog stanja. Kada se ima u vidu da takva ocjena dolazi od autora koji ni u jednom kontekstu ne zauzima nacionalističku poziciju i koji jednako kritički pristupa jezičkim politikama u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, ona dobija posebnu težinu kao nezavisna potvrda onoga što analizirani diskurs nastoji zaniijekati, a to je da crnogorska kodifikacija nije nasilje nad jezikom, već institucionalno priznanje onoga što govornici već čine.

Uprkos tome, upravo su ti oblici bili predmet najintenzivnijih polemika u analiziranom korpusu i upravo su oni diskurzivno konstruisani kao prijetnja i nasilje nad jezikom. Otpor, dakle, nije bio usmjeren prema nečemu stranom i nametnutom, već prema onome što je već postojalo u govornoj praksi, ali što nije bilo institucionalno priznato. Otpor je, u krajnjem, bio usmjeren prema onome što se ne uklapa u srpski jezički standard kao “logičnu” i “prirodnu” datost. To je možda i najrječitiji pokazatelj toga kako ideologija standardnog jezika funkcioniše u crnogorskom kontekstu. Naime, ona ne brani stvarni jezički sistem od promjene, već brani percepciju toga sistema od suočavanja sa sopstvenom govornom stvarnošću. U tom smislu ratna retorika u medijskom diskursu o kodifikaciji crnogorskoga jezika ne može se razumjeti samo kao reakcija na konkretne normativne promjene. Ona je, prije svega, izraz šire ideološke strukture u kojoj se prepliću ideologija standardnog jezika, ekspanzionistički srpski jezički nacionalizam i kolektivni strah od simboličkog gubitka, i u kojoj se lingvistička pitanja transformišu u pitanja kolektivnog identiteta i opstanka.

6. Zaključak

Analiza medijskoga diskursa o kodifikaciji crnogorskoga jezika, sprovedena u ovom radu, pokazala je da ratna retorika u crnogorskim štampanim medijima nije bila slučajna stilski odlika pojedinačnih tekstova, već prepoznatljiv i koherentan diskurzivni obrazac. Tri tipa retoričkih obrazaca identifikovana u analizi – retorika agresije i nasilja, retorika otpora i odbrane te retorika haosa i destabilizacije, međusobno se nadopunjuju i zajedno grade ideološki okvir u kojemu se kodifikacija prikazuje kao nasilni akt usmjeren protiv srpske zajednice, ta ista zajednica kao žrtva koja je moralno obavezna da se brani, a jezička reforma kao uzrok moguće destabilizacije društva.

Ti obrasci realizuju se kroz raznovrsna retorička sredstva. Metafore poput puča i ofanzive prenose leksiku oružanoga sukoba u domen jezičke politike. Hiperbole poput genocida i lingvocida uspostavljaju ekvivalenciju između normativnih jezičkih promjena i fizičkoga uništenja zajednice. Pejorativni neologizmi poput čirgilice delegitimizuju kodifikaciju premještajući je iz sfere institucionalnog procesa u sferu ismijavanja i neprihvatanja. A strategije asocijativne delegitimizacije, poput povezivanja kodifikacije s fašizmom, jezičko pitanje premještaju iz lingvističkog u moralno-civilizacijski kontekst. Uprkos raznolikosti ovih sredstava, sva ona dijele zajedničku utemeljenost u semantičkom polju rata i sukoba, i sva obavljaju istu diskurzivnu funkciju, a to je zatvaranje prostora za racionalni dijalog o jezičkim pravima i jezičkoj autonomiji.

Analiza je dalje pokazala da se ovaj diskurs ne može adekvatno razumjeti ako se posmatra isključivo kao politička retorika. Njegova dublja osnova leži u ideologiji standardnog jezika, koja standard razumije kao prirodan, nepromjenjiv i jedinstven jezički oblik, a svaku promjenu kao kvarenje ili degradaciju. U crnogorskom kontekstu, ta ideologija dodatno se artikuliše s ekspanzionističkim jezičkim nacionalizmom koji čitav štokavski prostor tretira kao srpski jezički prostor, čime se kodifikacija crnogorskoga

standarda percipira ne kao legitimni sociolingvistički proces, već kao zadiranje u poređak koji se doživljava kao prirodan. Ratna retorika i ideologija standardnog jezika u tom smislu funkcionišu kao uzajamno pojačavajuće strategije jer ideologija standarda pruža privid lingvistički utemeljenog argumenta, a ratna retorika taj argument dramatižuje, emocionalno pojačava i pretvara u poziv na kolektivnu mobilizaciju.

Ovakav diskurs ima dalekosežne posljedice za društvenu dinamiku oko jezičkoga pitanja. On aktivira kolektivnu traumu i strah, proizvodi polarizaciju koja onemogućava ravnopravni dijalog, a jezičko pitanje svodi na problem egzistencijalne prijetnje. Time se, u terminologiji Fairclougha (2005), reprodukuju odnosi moći koji jednoj strani u debati uskraćuju pravo na ravnopravno učešće u diskursu o jezičkoj politici. Posebno je značajno što je ta retorika bila usmjerena prema jezičkim osobinama koje su opšteprisutne u svakodnevnoj govornoj praksi crnogorskoga stanovništva, čime je sam proces standardizacije govorne stvarnosti bio diskurzivno konstruisan kao oblik nasilja.

Ovaj rad otvara nekoliko pitanja za buduća istraživanja. Prije svega, kako se mijenja retorika o crnogorskome jeziku s promjenom medijskog okruženja, naročito sa širom upotrebom društvenih mreža kao novog prostora jezičkih ideoloških borbi, đe su mehanizmi kontrole diskursa bitno drugačiji od onih u štampanim medijima. I dalje, u kojoj je mjeri ratna retorika iz analiziranoga perioda ostavila traga u široj društvenoj percepciji kodifikacije crnogorskoga jezika, odnosno da li su diskurzivni obrasci koji su bili dominantni u periodu 2007–2017. postali trajno usađeni u kolektivnu kogniciju crnogorskoga društva ili su, s institucionalizacijom normativnih promjena, postepeno gubili na snazi.

Izvori

Dan: 22. 3. 2007; 26. 1. 2008; 30. 1. 2008; 12. 2. 2008; 15. 7. 2010; 4. 8. 2010; 11. 8. 2010; 1. 9. 2010; 2. 9. 2010; 28. 7. 2011; 2. 9. 2014; 4. 10. 2014.
 Novosti CG: 15. 7. 2010.
 Vijesti: 10. 3. 2011.

Literatura

Anderson, Benedict (2006), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London
 Charteris-Black, Jonathan (2004), *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
 Fairclough, Norman (1995), *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London
 Fairclough, Norman (2005), "Critical discourse analysis", *Marges linguistiques*, 9, 1–14.
 Hart, Christopher (2008), "Critical discourse analysis and metaphor: toward a theoretical framework", *Critical Discourse Studies*, 5 (2), 91–106.

- Kapović, Mate (2010), *Čiji je jezik?*, Algoritam, Zagreb
- Kapović, Mate (2025), "Različitost (jezičnih) nacionalizama: slučaj bivše Jugoslavije", u: N. Vujović, ur., *Cetinjski filološki dani IV*, 37–66, FCJK, Cetinje
- Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago
- Lippi-Green, Rosina (2012), *English with an Accent: Language, Ideology and Discrimination in the United States*, Routledge, London
- Milroy, James, Lesley Milroy (1999), *Authority in Language: Investigating Standard English*, Routledge, London
- Starčević, Anđel, Mate Kapović, Daliborka Sarić (2019), *Jeziku je svejedno*, Sandorf, Zagreb
- van Dijk, Teun A. (1997), "Discourse as interaction in society", u: T. A. van Dijk, ur., *Discourse as Social Interaction*, 1–37, SAGE, London
- van Dijk, Teun A. (2006), "Discourse and Manipulation", *Discourse & Society*, 17 (2), 359–383.
- van Dijk, Teun A. (2008), *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan, London

Merima Osmankadić: Kontrastivna funkcionalna analiza tematske i informacijske strukture u bosanskom i engleskom jeziku: Tematska i informacijska struktura u *Travničkoj hronici* i njena dva engleska prijevoda

U ovome radu polazi se od Hallidayevog poimanja tematske i informacijske strukture kao dva komplementarna, ali ipak odvojena sistema koja strukturiraju diskurs i održavaju tok diskursa na strukturalnom nivou. Iako i bosanski i engleski pripadaju SVO jezicima, razlikuju se po tome što je red riječi u bosanskom relativno fleksibilan, dok je on u engleskom relativno fiksiran, što je direktna posljedica reduciranog padežnog sistema i fleksije. Međutim, bez obzira na relativno fiksiran poredak riječi u engleskoj klauzi, i taj jezik posjeduje sintaksičke konstrukcije koje odstupaju od kanonskog reda riječi i koje omogućavaju komunikacijski dinamizam u diskursu u skladu s tematskom i informacijskom strukturom (neki autori, kao što su Ward, Birner i Huddleston (2002), ove konstrukcije nazivaju i *information-packaging constructions*). Osnovni cilj ovoga rada jeste analizirati tematsku i informacijsku strukturu u Prologu romana *Travnička hronika* Ive Andrića, i kontrastirati je s tematskom i informacijskom strukturom u dva engleska prijevoda toga romana, *Bosnian Chronicle* Josepha Hitreca i *The Days of the Consuls* Celije Hawkesworth u saradnji s Bogdanom Rakićem. Metodološki pristup korišten u analizi jeste kontrastivna funkcionalna analiza (Chesterman 1998), koja spaja kontrastivnu analizu i translatologiju. Kontrastivna funkcionalna analiza nam pruža adekvatan metodološki aparat za naše istraživanje jer se bazira na funkcionalnim teorijama jezika, između ostalih i na sistemskoj funkcionalnoj lingvistici, koja je i osnovno polazište ovoga istraživanja. Također, ovaj metodološki okvir podrazumijeva poređenje prijevoda u svrhu kontrastivne analize, što se pokazalo kao veoma prikladna metoda u konkretnoj analizi.

Ključne riječi: tematska struktura, informacijska struktura, red riječi, kontrastivna funkcionalna analiza, sistemska funkcionalna lingvistika.

Contrastive Functional Analysis of Thematic and Information Structure in Bosnian and English: Thematic and Information Structure in *Travnička hronika* and its two English Translations

This paper takes as its starting point Halliday's account of thematic and information structure as two complementary, and yet separate systems, which construe and manage the discourse flow at structural level. Even though both Bosnian and English belong to SVO languages, they differ in that the word order in Bosnian is relatively free (or better, flexible), whereas in English it is relatively fixed, which is a direct consequence of its reduced case system and inflection. However, in spite of the relatively fixed word order in an English clause, that language too possesses syntactic constructions that depart from the canonical word order and that make communicative dynamism in discourse possible in accordance with thematic and information structure (some authors, like Ward, Birner and Huddleston (2002), call them information-packaging constructions). The main aim of this paper is to analyze thematic and information structure in the Prologue of *Travnička hronika* by Ivo Andrić, and contrast it with thematic and information structure in two English translations of that novel, *Bosnian Chronicle* by Joseph Hitrec and *The Days of the Consuls* by Celia Hawkesworth in collaboration with Bogdan Rakić. The methodological approach used in this paper is contrastive functional analysis (Chesterman 1998), which reconciles contrastive analysis and translation studies, blending them into one. Contrastive functional analysis offers us adequate methodological tools for our research because it is based on functional theories of language, systemic functional linguistics among others, on which this paper heavily relies. In addition, this methodological framework implies comparing translations with a source text for the purpose of contrastive analysis, which has proved quite a suitable method in this case.

Key words: thematic structure, information structure, word order, contrastive functional analysis, systemic functional linguistics.

1. Uvod

Kontrastivna analiza tradicionalno se bavila kontrastiranjem dvaju ili više jezika na leksičkom i morfosintaksičkom planu, i to onih elemenata za koje se moglo utvrditi da postoje u oba ili u svim kontrastiranim jezicima. Kontrastiranjem su se u tom slučaju mogle identificirati sličnosti i razlike u kontrastiranim jezicima kada je određena struktura u pitanju. U posljednjih tridesetak godina težište kontrastivne analize polako se prebacuje na kontrastiranje na planu pragmatike i teksta, odn. diskursa. Kada je pragmatika u pitanju, kontrastiraju se govorni činovi u različitim jezicima i kulturama, načini vođenja konverzacije i sl. (npr. interkulturalna pragmatika), a kada je tekst u pitanju, kontrastiraju se načini na koje se uspostavlja tekst na strukturalnom nivou u različitim jezicima, i kako taj tekst funkcionira kao diskurs. S druge strane, translatologija se također u posljednjih tridesetak godina fokusira upravo na istraživanje tekstualne ekvivalencije, prije

svega na to kako se ostvaruju tematska i informacijska struktura u izvornom i ciljnom tekstu (v. Kim & Matthiessen 2017). Iz ovoga slijedi da kontrastivna analiza i translatologija imaju mnogo toga zajedničkog, a ono što ih razlikuje jeste konačni cilj analize: cilj kontrastivne analize jeste uočavanje sličnosti i razlika u dva ili u više jezičkih sistema, dok je cilj translatologije uočavanje sličnosti i razlika između izvornog i ciljnog teksta. No, bez obzira na ovu razliku, upravo su sličnosti između ovih dviju disciplina navele Chestermana (1998) da ih poveže u jedan metodološki okvir za kontrastiranje dva ili više jezika na funkcionalnom planu koji je nazvao kontrastivna funkcionalna analiza. Ovaj metodološki okvir omogućava istraživaču da kontrastira dva jezička sistema ili više njih pomoću poređenja izvornog teksta i njegovog prijevoda na ciljni jezik. Koliko god je prevedeni tekst odraz prevoditeljevog izbora i stila, on nam ipak daje uvid u funkcioniranje cijelog jezičkog sistema, što je cilj kontrastivne analize. Stoga smatramo da je kontrastivna funkcionalna analiza adekvatan metodološki okvir za naše istraživanje.

Cilj ovoga istraživanja jeste analizirati tematsku i informacijsku strukturu u Prologu *Travničke hronike* (TH) Ive Andrića, i kontrastirati je s tematskom i informacijskom strukturom u dva engleska prijevoda toga romana: *Bosnian Chronicle* (BC) Josepha Hitreca i *The Days of the Consuls* (DOCS) Celije Hawkesworth u saradnji s Bogdanom Rakićem, preciznije u dva prijevoda Prologa na engleski (*Prologue*). Metodologija istraživanja je kvalitativna, pa stoga smatramo izbor korpusa za istraživanje opravdanim jer predstavlja jednu zaokruženu tekstualnu cjelinu, a s druge strane, svaki od tekstova je dovoljno kratak da se može detaljno analizirati tematska i informacijska struktura u svakoj klauzi u sva tri teksta.

Istraživačka pitanja od kojih polazimo su sljedeća:

1. Da li je moguće ostvariti tekstualnu ekvivalenciju (tematsku i informacijsku strukturu) između izvornog teksta na bosanskom i ciljnog teksta na engleskom jeziku?
2. Ako jeste, na koji način se ta ekvivalencija ostvaruje?
3. Koje su sličnosti i razlike između dva engleska prijevoda u ostvarivanju tematske i informacijske strukture koje bi bile ekvivalentne izvornom tekstu?

Termin "tekstualna ekvivalencija" ovdje preuzimamo u značenju u kojem ga koristi Baker (2018) – tekstualna ekvivalencija podrazumijeva ekvivalenciju između izvornog i ciljnog teksta u smislu postizanja tematske (Tema + Rema) i informacijske strukture (Dato + Novo) uz pomoć reda riječi. Naprimjer, u oba engleska prijevoda sljedeće klauze Tema je ekvivalentna Temi u izvornom tekstu:

U bašti te kafanice, pod samom stenom, u podnožju brega, ima jedno odvojeno, hladovito i malo uzvišeno mesto, gde raste stara lipa.

(TH, str. 11)

In the garden of this coffeehouse, under a cliff at the foot of the hill, there is a secluded spot, cool and slightly elevated, where an old lime tree grows.

(BC, str. 3)

In the garden of this little cafe, at the foot of a hill, a gentle secluded slope rises up against a cliff, in the shade of an old lime tree.

(DOCS, str.1)

Marjanović (2023) u svome radu analizira tematsku strukturu u Andrićevoj priповijeci *Most na Žepi* i u prijevodu te pripovijetke na engleski *The Bridge on the Žepa* Svetozara Koljevića, a njeni rezultati govore u prilog mogućnosti da se tematska struktura izvornog teksta ostvari na isti način u ciljnom tekstu. Naime, analiza ove autorice pokazuje da u 86% slučajeva tema u prijevodu ostaje konstantna, odn. ne mijenja se u odnosu na izvorni tekst. Marjanović, međutim, ne analizira informacijsku strukturu, niti *end-weight principle*, pa će stoga ovaj rad pokušati popuniti tu prazninu.

Ovaj rad je strukturiran u tri glavna poglavlja (2–4). U poglavlju 2. dajemo teoretski okvir za analizu tematske i informacijske strukture i opisujemo red riječi u bosanskom i engleskom jeziku, kojim se ostvaruje strukturalna komponenta teksta. Poglavlje 3. predstavlja analitičko poglavlje, gdje detaljnije opisujemo metodološku proceduru analize, rezultate analize i njihovu interpretaciju. U poglavlju 4. sadržan je zaključak i odgovori na istraživačka pitanja.

2. Tematska i informacijska struktura

U sistemskoj funkcionalnoj lingvistici, klauza predstavlja jedinicu u kojoj se kombiniraju tri različite vrste značenja – ideacijsko, odn. predstavljanje ili čak kreiranje vanjezičke realnosti i iskustva, interpersonalno, odn. interakcijsko, i tekstualno značenje, koje klauza daje njen karakter poruke.¹ U ovome radu bavimo se ovim trećim značenjem, koje, iako je utkano u tkivo klauze, na strukturalnom nivou doprinosi onome što Halliday naziva tekstualnom komponentom gramatike jezika, čija je svrha uspostavljanje diskursa – teksta koji predstavlja kohezivnu i koherentnu cjelinu sam po sebi, ali i u situacijskom kontekstu. Ovdje možemo dodati, i u intertekstualnom i društveno-političkom kontekstu, jer tekst nikad ne postoji sam za sebe, nego u interakciji sa svim spomenutim faktorima. Tekstualna komponenta jezika sastoji se od obilježja koja svrstavamo u dvije grupe resursa unutar leksiko-gramatike: strukturalnu i kohezivnu. To znači da gramatika konstruira strukturalne jedinice sve do nivoa složene rečenice (Halliday te strukture naziva *clause complexes*), i tu staje (Halliday & Matthiessen 2014: 114). Međutim, iako gramatika staje na nivou složene rečenice, semantika ne staje. Prema Hallidayu, osnovna semantička jedinica analize jeste tekst. Naime, jezik posjeduje i nestrukturalne resurse za održavanje toka diskursa, koji se u sistemskoj funkcionalnoj lingvistici zajedničkim imenom nazivaju kohezijom, odn. gramatičkim i leksičkim kohezivnim sredstvima²

¹ Koristimo termin *klauza* poštujući konvencije sistemske funkcionalne lingvistike, međutim, pod tim po-drazumijevamo *iskaz*, kao kontekstualno realiziranu klauzu, a ne izoliranu rečeničnu strukturu u tradiciji strukturalističke i generativne lingvistike.

² Ovim dvjema tekstualnim komponentama koje su direktno povezane s leksiko-gramatikom pridodajemo i treću komponentu, a to je koherencija. Koherencija, međutim, ne ovisi o leksiko-gramatici jezika, nego o

(Halliday & Hasan 1976). U ovome radu nećemo se baviti kohezivnom komponentom jezika, nego upravo strukturalnom komponentom uspostavljanja diskursa, a to su tematska i informacijska struktura.

Gledano iz perspektive razvoja lingvistike kao nauke, o tematskoj i informacijskoj strukturi klauze među prvim su pisali lingvisti koji su pripadali Praškoj školi lingvistike, prije svega Mathesius, jedan od osnivača Praškog lingvističkog kruga, a zatim i njegovi učenici Daneš i Firbas (Firbas 1974; Bloor & Bloor 2004). U njihovom pristupu tematska i informacijska struktura se preklapaju, tako da Tema uvijek predstavlja Datu informaciju, dok je Rema Nova informacija. Budući da su i Mathesius, i Daneš i Firbas bili anglisti, njihov rad se u velikoj mjeri oslanjao na kontrastivnu analizu reda riječi u engleskom i češkom jeziku, a rezultati njihovih istraživanja pokazuju na koji način se komunikacijski dinamizam postiže u ta dva jezika koje karakteriziraju dva različita poretka rečeničnih konstituenata – u engleskom je on relativno fiksna, a u češkom relativno fleksibilan. I Daneš i Firbas su svoj rad na organizaciji klauze kao poruke razvili u teoriju koja je poznata pod nazivom funkcionalna rečenična perspektiva (engl. *Functional Sentence perspective* ili skraćeno FSP). I kako su Pražani smatrali da je Tema bilo koji element klauze koji nosi najniži nivo komunikacijskog dinamizma (Firbas 1974; Marjanović 2023), tako je izjednačavanje tematske i informacijske strukture imalo svoju teorijsku i metodološku opravdanost. Međutim, kako se funkcionalna lingvistika u širem smislu dalje razvijala, a posebno teorija sistemske funkcionalne lingvistike, postavilo se pitanje opravdanosti izjednačavanja tematske i informacijske strukture. Naime, Tema se prema Hallidayu isključivo veže za sami početak klauze, odn. za onaj segment klauze koji prethodi glagolu, dok se Data informacija ne mora uvijek naći na samom početku klauze. Halliday Temu definira kao “polazišnu tačku poruke; to je ona tačka koja locira i orijentira klauzu u njenom kontekstu”³ (Halliday & Matthiessen 2014: 89). Tako Halliday u svojoj teoriji veoma uspješno razdvaja ove dvije strukture, koje se međusobno isprepliću, ali koje definitivno nisu identične.

2.1. Tematska struktura

Tematska je struktura, dakle, jedna od strukturalnih komponenti pomoću kojih uspostavljamo tekst kao diskurs, odn. kao jednu smislenu cjelinu. Tematska struktura sastoji se od Teme, polazišne tačke poruke, i Reme, ostatka poruke. U nekim se jezicima, kao što je japanski, Tema uvodi pomoću partikule, dok se u drugim jezicima, kao što su engleski i bosanski, Tema određuje isključivo na osnovu pozicije u klauzi, a to je sami

načinu na koji ljudi pohranjuju iskustva i prethodna znanja u svijest, i služe se njima u proizvodnji i interpretaciji teksta. Koherencija teksta nije povezana s konkretnim leksičko-gramatičkim resursima jezika, pa se stoga nećemo detaljnije baviti njome, ali treba reći da je ona jako bitna komponenta u postizanju smislenosti teksta kao diskursa. O pohranjivanju pojedinačnog i kolektivnog, odn. kulturološkog, iskustva, stavova, vjerovanja itd. u vidu okvira, shema, mentalnih modela, kontekstnih modela, *fuzzy* kategorija (u lingvističkoj i CDA literaturi različiti autori koriste različite termine za manje-više slične pojmove) v. Kintsch & Van Dijk 1978, Beaugrande & Dressler 1981, Van Dijk 1982, Van Dijk 2006, Van Dijk 2009, Hart 2023.

³ Prijevod s engleskog M. O.

početak klauze⁴ (Halliday & Matthiessen 2014: 88). U sistemskoj funkcionalnoj lingvistici razlikuju se tri vrste Teme, što je povezano s tri metafunkcije jezika, ideacijske, tekstualne i interpersonalne: topikalna Tema, što je prvi konstituent u klauzi koji je dio značenjske strukture klauze, i koji predstavlja Sudionika, Okolnost ili Proces, a realiziran je Subjektom, Predikatorom, Komplementom ili okolnosnim Adjunktom; tekstualna Tema, koja se realizira u vidu markera diskursa u govoru, odn. konektora (ili vezivnih adjunkta) u pisanom diskursu, kao što su *pa*, *i*, *onda*, *međutim*, *pa ipak*, *s druge strane*, i slično; interpersonalna Tema, koja se može realizirati na više načina: pomoćnim i modalnim glagolima u upitnim rečenicama u engleskom, adjunktima koji izražavaju epistemičku modalnost, evaluaciju neke situacije ili stav prema njoj (*možda*, *vjerovatno*, *mislim*; *nažalost*, *na sreću* i slično), vokativima ako su na početku rečenice i adjunktima koji izražavaju polaritet (*Da/Ne*) (Bloor & Bloor 2004: 72, 77–79; Eggins 1994: 276–282).⁵ Za klauze koje imaju jednu Temu kaže se da imaju prostu tematsku strukturu, dok one koje imaju više Tema predstavljaju klauze s višestrukom tematskom strukturom. Prosta tematska struktura s topikalnom Temom ilustrirana je sljedećim primjerom iz Prologa *Travničke hronike*:

1.

Na kraju travničke čaršije, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća,	postoji otkad svet pamti mala “Lutvina kahva”.
TEMA	REMA

Tabela 2.1. (*Andrić 2014: 11*)

Ilustraciju višestruke tematske strukture možemo vidjeti na sljedećem primjeru:

2.

- Eto,	To	sam čuo, dobri ljudi,
tekstualna	Topikalna	
TEMA		REMA

Tabela 2.2. (*Andrić 2014: 12*)

Budući da su i bosanski i engleski SVO jezici kada je red riječi u pitanju, nemarkirana tematska struktura u oba jezika jeste ona u kojoj je Subjekt Tema klauze. Međutim, možemo reći da to vrijedi samo za klauze koje nisu aktualizirane u određenom tekstu i

⁴ U japanskom, partikula *-wa* u postpoziciji signalizira da sve što neposredno prethodi toj partikuli predstavlja Temu. Partikula *-wa* se tipično pojavljuje ranije u klauzi, a često joj prethode drugi elementi, kao što su kohezivni konektori koji također imaju status Teme (Halliday & Matthiessen 2014: 88).

⁵ Pisanje velikim početnim slovom elemenata ideacijske, interpersonalne i tekstualne komponente leksikogramatike u skladu je s konvencijama sistemske funkcionalne lingvistike.

kontekstu, jer čim klauza postane iskaz, Tema klauze postaje pitanje izbora uvjetovanog različitim tekstualnim i kontekstualnim faktorima, kao i namjerama pisca ili govornika, dakle samim žanrom. Tako, naprimjer, u narativnom tekstu opisnog karaktera, kao što je Prolog u *Travničkoj hronici*, nemarkirana Tema bit će, pored Subjekta, i Adjunkt kojim se najčešće izražavaju vremenske i prostorne Okolnosti. Također, informacijska struktura ima znatnog uticaja na tematsku strukturu, jer, bez obzira na to što klauza može početi s Novom informacijom, nemarkirana informacijska struktura podrazumijeva da Dato prethodi Novom, pa će se pisac ili govornik u stvaranju teksta podsvjesno voditi time i prilagođavati Temu Datom. Smatramo, prema tome, da je informacijska struktura u tekstu primarna i da ona uvelike određuje tematsku strukturu. S druge strane, naša analiza pokazala je da je tematska struktura stabilnija od informacijske jer ima fiksni poredak Teme i Reme. O interakciji ove dvije strukturalne komponente teksta, kao i njihovoj uvjetovanosti redom riječi, govorit ćemo u narednim potpoglavljima.

2.2. Informacijska struktura

Informacijska struktura druga je strukturalna komponenta koja jedan tekst čini smisljenom cjelinom. O informacijskoj strukturi se, pored systemske funkcionalne lingvistike, najviše pisalo i piše u američkoj funkcionalnoj lingvistici, prije svega u radovima lingvista koji su ponikli u tradiciji tzv. funkcionalizma Zapadne obale (engl. *West Coast Functionalism*), čiji su najistaknutiji predstavnici Talmy Givón, Sandra A. Thompson i P. J. Hopper (v. Bloor & Bloor 2004: 248). Lingvisti koji su se u svojim radovima bavili informacijskom strukturom u sklopu te tradicije jesu Birner (2006), Birner & Ward (1992, 1993, 1996), Ward (1983, 1990), Ward & Birner (1992, 1994, 1996, 2006) i Ward, Birner, Huddleston (2002). Navedeni autori informacijskoj strukturi pristupaju iz pozicije reda riječi u engleskom, fokusirajući se, prije svega, na nekanonske rečenične konstrukcije u tom jeziku, koje nazivaju *konstrukcijama koje pakiraju informaciju* (engl. *information-packaging constructions*). O njima će više biti riječi u potpoglavlju 2.4.1.

O nemogućnosti opisa jezika bez opisa informacijske strukture i zakonitosti koje nameće diskurs svjedoči i činjenica da se čak i u generativnoj lingvistici već neko vrijeme intenzivno radi na uklapanju informacijske strukture i diskursa u taj teorijski okvir (npr. zbornik radova *Information Structure and Discourse in Generative Grammar – Mechanisms and Processes* (2026), koji su uredili A. Konietzko i S. Winkler, u izdanju De Gruyter Moutona).

Systemska funkcionalna lingvistika posmatra informacijsku strukturu kao sistem koji počiva na informacijskoj jedinici, koja se u svom nemarkiranom obliku poistovjećuje s klauzom, međutim informacijska jedinica može da bude i bilo koji konstituent manji od klauze, a to su sintagma, riječ i morfem. Također, informacijska jedinica može da se proteže i na dvije i više klauza ili na jednu i pola sljedeće klauze. Informacijska jedinica je ustvari kvantum informacije, odn. najmanja količina informacije u diskursu (Halliday & Matthiessen 2014: 115). Eggins (1994) se veoma striktno drži originalnog Hallidayevog opisa informacijske strukture i kaže da se informacijska struktura realizira isključivo

putem intonacije, tako da uopće nije relevantna za opis pisanog teksta (Eggins 1994: 273). Međutim, kao što vidimo, Halliday i Matthiessen u najnovijem izdanju Hallidayevog *Uvoda u sistemsku funkcionalnu lingvistiku* (2014) informacijsku strukturu primjenjuju i na pisane tekstove. Na sličan način tom fenomenu u sistemskoj funkcionalnoj lingvistici pristupaju i Bloor & Bloor (2004: 64–67). Ovaj pristup bit će primijenjen i u ovome radu.

Značaj informacijske strukture počiva na činjenici da učesnici u komunikacijskom procesu strukturiraju informacije ili, kako Ward *et al.* (2002) kažu, *pakiraju informacije*, na takav način da ih recipijenti mogu što lakše obraditi, odn. razumjeti. U velikom broju slučajeva, pogotovo kada se radi o govornom diskursu, taj proces strukturiranja informacije je podsvjestan, međutim, u većini žanrova pisanog diskursa on je jasno osviješten, jer je pisani diskurs u najvećoj mjeri planiran. Funkcionalna lingvistika može ovaj proces pratiti na način na koji su tekstovi strukturirani, no psiholingvistika i neurolingvistika mogu da istražuju i kognitivne procese koji su u pozadini svega toga. Informacijska struktura je prema sistemskoj funkcionalnoj lingvistici ugrađena u gramatiku jezika i zbog toga se o njoj govori kao o drugoj strukturalnoj komponenti tekstualne metafunkcije jezika, pored tematske strukture.

Kako bi komunikacijski događaj bio uspješan, pisci ili govornici se trude da svoju poruku strukturiraju tako da polaze od onoga što je zajedničko svim stranama u komunikaciji, dakle od poznate, odn. Date informacije, nakon čega slijedi Nova informacija. Prema tome, nemarkirani poredak informacija u informacijskoj strukturi je Dato + Novo. Naravno, odstupanja postoje, tako da možemo u bilo kojem diskursu, u nekim žanrovima više u nekima manje, naći i markirani poredak informacija Novo + Dato, ili informacijsku strukturu koja se sastoji samo od Novog, pa čak i onu u kojoj nema informacije u užem smislu, pa je stoga možemo okvalificirati kao Dato. U literaturi koja se bavi sistemskom funkcionalnom lingvistikom tvrdi se da je Nova informacija obavezan element, a Data opcioni (Halliday & Matthiessen 2014: 116; Bloor & Bloor 2004: 67), međutim, intuicija nam govori da u razgovoru često možemo naići na iskaze koji se isključivo sastoje od Date informacije, odn. informacije koja nema propozicionog sadržaja nego fatičku ili foričku funkciju, a što naravno potvrđuju istraživanja u sklopu analize konverzacije, kao i primjeri iz korpusa analiziranog u ovome radu. U primjeru koji je ilustrativan, Sulejman-beg, na insistiranje svojih sagovornika da im ponovi šta mu je jedan Splićanin u Livnu rekao, objašnjava kako je to bilo:

3.

	- Pa eto	kako.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	
TEMATSKA STRUKTURA TEKSTUALNA TEMA	REMA	

Tabela 2.3. (Andrić 2014: 12)

Cijela klauza sastoji se od diskursnog markera *pa eto*, koji predstavlja tekstualnu Temu, i kataforičkog elementa *kako*, koji dolazi u poziciji Reme. Međutim, ovaj iskaz ne sadrži Novi element u informacijskoj strukturi.

Gramatička komponenta koja realizira tematsku i informacijsku strukturu jeste red sintaksičkih konstituenata u klauzi ili, pojednostavljeno, red riječi u rečenici. U naredna dva potpoglavlja pozabavit ćemo se redom riječi u bosanskom i engleskom jeziku.

2.3. Red riječi u bosanskom jeziku

Općepoznata je činjenica da bosanski pripada grupi južnoslavenskih jezika u kojima je red riječi relativno slobodan, odn. fleksibilan. Nemarkirani red riječi je SVO, ali zahvaljujući bogatoj fleksiji i razvijenom padežnom sistemu, konstituenti se u bosanskoj rečenici mogu prilično slobodno pomjerati. Međutim, ta "sloboda kretanja" rečeničnih elemenata u klauzi je ipak ograničena uključivanjem klauza u tekst, odn. njihovim aktualiziranjem u tekstu, da upotrijebimo Silićevu terminologiju (Silić 1984). Tako u bosanskom možemo imati sljedeće poretke rečeničnih komponenta (koristit ćemo Silićeve primjere, ali notacija je naša):

SVO: Marko ore njivu.
 SOV: Marko njivu ore.
 VSO: Ore Marko njivu.
 VOS: Ore njivu Marko.
 OSV: Njivu Marko ore.
 OVS: Njivu ore Marko.
 (Silić 1984: 41)

Gebert (2008: 308) navodi identičnih šest kombinacija za poljski jezik. Ova autorica također navodi istraživanja korpusa poljskog jezika koja su se bavila frekventnošću ovih šest kombinacija u poljskom pisanom diskursu. Rezultati tih istraživanja pokazuju da je najfrekventniji red riječi SVO (72,5%), zatim slijedi VOS (9,5%), dok je na trećem mjestu OVS (7,4%). Najmanje frekventni su SOV (2,4%) i OSV (1, 5%), dok se VSO nalazi između ova dva pola (6,5%) (Gebert 2008: 310). U literaturi o južnoslavenskim jezicima nismo naišli na ovakva istraživanja, što ne znači da ne postoje, nego samo da mi nismo upoznati s njima.

Dakle, s jedne strane, red riječi u bosanskom je slobodan, dok je s druge strane uvjetovan tekstualnim i izvantekstualnim kontekstom. To govornicima bosanskog jezika otvara široke mogućnosti manipuliranja tematskom i informacijskom strukturom jer je praktički svaki od glavnih rečeničnih elemenata, Subjekat, Predikator, Komplement i okolnosni Adjunkt, moguće tematizirati, a informacije upakirati na takav način da se postigne optimalni komunikacijski dinamizam i izbalansiranost klauze kada je riječ o "težini", odn. sintaksičkoj kompleksnosti pojedinih rečeničnih konstituenata. Ward *et al.* (2002) navode jedan informacijski princip u engleskom, koji je odvojen od informacijske strukture, ali koji je jasno povezan s njim, a to je tzv. *end-weight principle*. Istraživanja

su pokazala da ovaj princip također doprinosi toku diskursa na strukturalnom planu, a podrazumijeva činjenicu da se Data informacija tipično “pakira” u “lakše” konstituente, odn. manje složene konstituente, kao što su zamjenice, prilozi, proste imeničke sintagme, dok su za “pakiranje” Nove informacije adekvatniji “teži”, odn. složeniji konstituenti, kao što su složene sintagme i zavisne klauze. Tu je jasna paralela između principa informacijske strukture Dato + Novo i *end-weight* principa Lako + Teško. Naravno da ima odstupanja od ovog principa, ali za ta odstupanja su opet odgovorni tekstualni i izvantekstualni faktori u kojima diskurs operira. O ovome principu bit će više riječi u narednom potpoglavlju, pogotovo zato što je on jedan od faktora koji utiču da odstupanje reda riječi u engleskoj klauzi od kanonskog. Kada su bosanski i drugi južnoslavenski jezici u pitanju, nismo upoznati s istraživanjima takve vrste, ali samo površan pogled na korpus i istraživačka intuicija nam govore da bi *end-weight* princip i u ovim jezicima mogao biti treći strukturalni sistem koji utiče na komunikacijski dinamizam klauze.

2.4. Red riječi u engleskom jeziku

Red riječi u engleskom je također SVO, kao i u bosanskom, s jednom bitnom razlikom, a to je da je on u engleskom relativno fiksni. Budući da je padežni sistem u ovom jeziku krajnje reduciran, a fleksija gotovo nepostojeća, upravo je red riječi, odn. fiksna pozicija komplementa u klauzi, uz prijedložke sintagme u funkciji indirektnog objekta, osnovni pokazatelj odnosa među sintaksičkim elementima klauze. Subjekt u engleskoj klauzi mora prethoditi glagolu, direktni objekt obavezno dolazi neposredno iza glagola, a kada su u klauzi prisutna oba objekta, indirektni dolazi prvi, osim ako nije realiziran kao prijedložka sintagma. Jedini mobilni element u engleskoj klauzi jeste adjunkt, a i to uvelike ovisi o strukturi i vrsti adjunkta, njegovom značenju i diskursnim faktorima. Međutim, bez obzira na ovakvu rigidnost kanonskog reda riječi u engleskom, moguće je i u ovom jeziku postići komunikacijski dinamizam, prije svega već spomenutim pomjeranjem adjunkta, a zatim i nekanonskim rečeničnim konstrukcijama, koje Ward *et al.* (2002) još nazivaju i *information-packaging constructions* (konstrukcije za pakiranje informacija). U narednom potpoglavlju detaljnije ćemo se pozabaviti ovim rečenicama.

2.4.1. Nekanonske rečenice u engleskom

Pored neutralnog, kanonskog reda riječi SVO u engleskom, u ovome jeziku postoje konstrukcije koje odstupaju od takvog reda riječi. U literaturi se takve rečenice nazivaju nekanonskim rečenicama ili, kao što smo već spomenuli, konstrukcijama za pakiranje informacija (Ward *et al.* 2002). Ukratko, postoje tri tipa sintaksičkih transformacija u takvim vrstama rečenica: u jednom, konstituent se pomjera iz svoje nekanonske pozicije koja ostaje prazna; u drugom, na poziciju iz koje je pomjeren konstituent stavlja se prazni element, tzv. *dummy*, koji služi isključivo da se pozicija u strukturi koja ostaje prazna popuni određenim jezičkim materijalom bez leksičkog sadržaja; u trećem tipu nekanonske konstrukcije na mjesto odakle je pomjeren određeni konstituent stavlja se odgovarajuća zamjenica.

Ward *et al.* (2002) navode sljedeće nekanonske konstrukcije u engleskom:

1. Pomjeranje konstituenta u inicijalnu poziciju u rečenici (engl. *preposing*): *This one she accepted.*
2. Pomjeranje konstituenta u postpoziciju (engl. *postposing*): *I made without delay all the changes she wanted.*
3. Inverzija subjekta i glagola (engl. *subject-verb inversion*): *On board were two nurses.*
4. Egzistencijalna konstrukcija (engl. *existential construction*): *There is a frog in the pool.*
5. Ekstrapozicija (engl. *extraposition*): *It is clear that he's guilty.*
6. Lijeva dislokacija (engl. *left dislocation*): *That money I gave her, it must have disappeared.*
7. Desna dislokacija (engl. *right dislocation*): *They're still here, the people from next door.*
8. Rascijepljena rečenica (engl. *cleft sentence*): *It was you who broke it.*
9. Pasiv (engl. *passive*): *The car was taken by Kim.*

(Ward *et al.* 2002: 1366)

Uz ovu osnovnu klasifikaciju nekanonskih konstrukcija, postoje i potkategorije, kao što su npr. obavezna objekatska ekstrapozicija, bazične i obrnute pseudo-rascijepjene konstrukcije, prezentacijske konstrukcije (kada uz egzistencijalno *there* dolazi neki drugi glagol osim glagola *be*, npr. *There remain only two further issues to discuss.* (Ward *et al.* 2002: 1402), različite vrste pasiva i podizanje subjekta ili objekta iz umetnute u nadređenu klauzu. Na ovome mjestu nećemo se detaljnije baviti ovim konstrukcijama. Cilj nam je u ovom potpoglavlju samo ukratko predstaviti izbore koje govornici engleskog jezika imaju na raspolaganju pri strukturiranju teksta u jedan smislen diskurs.

3. Analiza

3.1. Korpus i metodološki postupak

Kao što smo već u Uvodu rekli, korpus za ovo istraživanje čini Prolog *Travničke hronike* (skraćeno TH), Prologue prijevoda *Bosnian Chronicle* (skraćeno BC) i Prologue prijevoda *The Days of the Consuls* (u daljem tekstu DOCS). Analiza je provedena bez pomoći kompjuterskog softvera. Prvo su tekstovi razloženi na klauze, a zatim je svaka klauza, ustvari tri klauze (jedna iz izvornog teksta i njena dva prijevoda na engleski), analizirana u smislu njene tematske i informacijske strukture, kao i "težine" konstituenata na kraju klauze. Svaka klauza iz izvornog teksta i njena dva prijevoda smješteni su u zasebne tabele, poštujući konvencije analize sistemske funkcionalne lingvistike. Klauzom smo smatrali sve proste rečenice, zatim klauze u nezavisnosloženim rečenicama i adverbijalne klauze u zavisnosloženim rečenicama. Umetnute finitne i nefinitne klauze koje

funkcioniraju kao različiti komplementi u rečenici analizirali smo kao rečenične konstituente, dakle nismo ih odvajali kao zasebne klauze. Naprimjer, ako nominalno-relativna klauza funkcionira kao Subjekt u tematskoj ekvivalenciji, odn. pseudorascijepljenoj rečenici, prema konvenciji sistemske funkcionalne lingvistike cijela ta klauza se može analizirati kao Tema, što smo i mi činili u našoj analizi, ili se može i ona analizirati u smislu njene vlastite tematske strukture, što u našoj analizi nije bilo relevantno.⁶ U korpusu smo na taj način identificirali ukupno 128 klauza u TH i BC, i 122 u DOCS, što je rezultat činjenice da je u savremenijem engleskom prijevodu u nekoliko slučajeva došlo do preformuliranja nekih klauza u sintagme, uključene kao konstituenti u druge klauze, kao i činjenice da jedna klauza iz izvornog teksta uopće nije prevedena na engleski u DOCS.

Na ovom mjestu treba navesti i da smo se kod analize tematske strukture isključivo vodili ekvivalencijom topikalne Teme, iako smo u tabelama označavali i druge dvije vrste Teme, tekstualnu i interpersonalnu, tamo gdje su one bile prisutne.

3.2. Rezultati i diskusija

3.2.1. Tematska struktura

Od ukupno 128 analiziranih klauza, u 51 od njih topikalna Tema se podudara u sva tri teksta. U najvećem broju slučajeva radi se o klauzama čija je Tema Subjekat (primjer 4) ili okolnosni Adjunkt (primjer 5), ponegdje je Tema u izvornom tekstu Komplement, dok je u prijevodima taj isti konstituent u sintaksičkoj funkciji Subjekta (primjer 6):

4.

<i>Travnička hronika</i>	- francuska vojska	je već godinu dana u Dalmaciji,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	NOVO	NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>	- the French army	occupied Dalmatia over a year ago
INFORMACIJSKA STRUKTURA	NOVO	NOVO
<i>The Days of the Consuls</i>	- the French army	had already been in Dalmatia for a year
INFORMACIJSKA STRUKTURA	NOVO	NOVO
TEMATSKA STRUKTURA	TEMA	REMA

Tabela 3.1. (TH, str. 12; BC, str. 5; DOCS, str. 2)

⁶Nominalno-relativna klauza je termin koji preuzimamo iz terminologije Quirk et al. (1985), a koji označava vrstu nominalne zavisne klauze koja se može parafrazirati kao jedna složena imenička sintagma s relativnom klauzom kao postmodifikatorom. U našem korpusu imamo nekoliko takvih primjera "jer što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo isto toliko koliko da je rešeno među ajanima, na Divanu kod vezira" (Andrić 2014: 11, podvukla M. O.).

5.

<i>Travnička hronika</i>	U bašti te kafanice, pod samom stenom, u podnožju brega,	ima jedno odvojeno, hladovito i malo uzvišeno mesto, gde raste stara lipa.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>	In the garden of this coffeehouse, under a cliff at the foot of the hill,	there is a secluded spot, cool and slightly elevated, where an old lime tree grows.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
<i>The Days of the Consuls</i>	In the garden of this little cafe, at the foot of a hill,	a gentle secluded slope rises up against a cliff, in the shade of an old lime tree.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
TEMATSKA STRUKTURA	TEMA	REMA

Tabela 3.2. (TH, str. 11; BC, str. 3; DOCS, str. 1)

6.

<i>Travnička hronika</i>	Ljudima		je nejasno,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO		NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>	The latter,	however,	can't quite make a head or tail of it,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO		NOVO
<i>The days of the Consuls</i>	They		could not make it out
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO		NOVO
TEMATSKA STRUKTURA	TOPIKALNA TEMA	TEKSTUALNA TEMA	
	TEMA		REMA

Tabela 3.3. (TH, str. 12; BC, str. 4; DOCS, str. 2)

U primjeru 6. vidimo da Tema ne mora biti identična u leksičkom smislu, jer se u prijevodima umjesto leksičke imenice pojavljuju anaforički izrazi *the latter* i *they*, koji upućuju na ranije spomenute begove okupljene na Sofi.

U 19 slučajeva Tema je identična u izvornom tekstu i starijem prijevodu (BC), dok se u tim klauzama Tema razlikuje u novijem prijevodu (DOCS). S druge strane, u osam slučajeva Tema je identična u izvornom tekstu i novijem prijevodu (DOCS), dok je u BC ona drugačija u tim klauzama.

Tema se u dva prijevoda podudara u 29 slučajeva, dok je u izvornom tekstu u tim primjerima Tema drugačija:

7.

<i>Travnička hronika</i>	Toga prvog sopstvenika kafane, Lutve,	ne sećaju se ni najstariji ljudi;
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>	Not even the oldest inhabitants	remember Lutva, the original owner of the cafe
INFORMACIJSKA STRUKTURA	NOVO	DATO
<i>The Days of the Consuls</i>	Not even the oldest people	can remember Lutvo, its first proprietor.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	NOVO	DATO
TEMATSKA STRUKTURA	TEMA	REMA

Tabela 3.4. (*TH*, str. 11; *BC*, str. 3; *DOCS*, str. 1)

Primjer 7. ilustrira jasno razliku u tematskoj strukturi koja je direktna posljedica razlika u fleksibilnosti reda riječi u bosanskom i engleskom. I mada su se prevodioci mogli u ovom slučaju opredijeliti za pasiv u engleskom, koji bi zadržao tematsku strukturu izvorne klauze, postoje stilski razlozi zbog kojih bi upotreba pasiva u ovom slučaju bila u najmanju ruku nezgrapna. To se prije svega odnosi na glagol *remember*, koji se može pasivizirati, ali čini nam se samo u onim slučajevima kada je osoba ili događaj koji se pamti od neke posebne važnosti i kada se radi o pasivu u kojem nije izražena agentivnost (engl. *agentless passive*). To nam potvrđuje jedna od narednih klauza, gdje je pasiv u engleskim prijevodima upotrijebljen upravo s glagolom *remember*, odn. *recall* (“...his name is remembered...”, *BC*, str. 3; “...his name is still recalled...”, *DOCS*, str. 1).

U 21 klauzi nema podudaranja u tematskoj strukturi ni u jednom tekstu:

8.

<i>Travnička hronika</i>	I	ta je reč	u narodnom govoru u Travniku imala, kroz naraštaje, svoje utvrđeno društveno i političko značenje,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO		NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>		In the popular usage of Travnik	the word has acquired, through generations, a particular social and political connotation of its own,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO (OPĆENITO)		DATO + NOVO
<i>The days of the Consuls</i>		For generations	this word had a clear social and political meaning in the popular speech of Travnik,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO (OPĆENITO)		DATO + NOVO
TEMATSKA STRUKTURA	TEKSTUALNA TEMA	TOPIKALNA TEMA	
	TEMA		REMA

Tabela 3.5. (TH, str. 11; BC, str. 3; DOCS, str. 1)

Rezultati, dakle, pokazuju da se tematska struktura podudara s izvornim tekstom (bilo da se radi o oba prijevoda ili o jednom) u ukupno 78 slučajeva, što iznosi 61% od ukupnog broja analiziranih klauza (Tabela 3.6). Ono što upada u oči je i činjenica da se u većem broju slučajeva (19) tematska struktura u izvornom tekstu podudara sa starijim prijevodom nego sa savremenijim (8) onda kada je ta podudarnost prisutna u izvorniku i u jednom od prijevoda. Ovaj omjer između podudarnosti i nepodudarnosti tematske strukture u bosanskom i engleskom je nešto manji nego kod Marjanović (2014: 170), u čijoj se analizi prijevoda *Mosta na Žepi* tematska struktura u dva jezika poklapa u 86% slučajeva, ali i naši rezultati pokazuju da podudarnost dominira.

UKUPNO KLAUZA	128	100%
TH, BC, CONS	51	
TH, BC	19	
TH, CONS	8	
PODUDARNOST IZMEĐU IZVORNIKA I JEDNOG ILI OBA PRIJEVODA	78	61%
NEMA PODUDARNOSTI IZMEĐU IZVORNIKA I PRIJEVODA	50	39%

Tabela 3.6.

Nadalje, kao što smo već vidjeli, analiza pokazuje da se tematska struktura u dva engleska teksta podudara u 29 slučajeva, pa kada to pribrojimo onim primjerima gdje se Tema u oba prijevoda podudara s izvornikom, dobijamo broj od 80, što je 63% od ukupnog broja primjera (Tabela 3.7). Ovi rezultati ukazuju na to da bez obzira na različite stilove i strategije prevođenja i na vremensku distancu između dva prijevoda, oba engleska prijevoda imaju mnogo više podudarnosti u tematskoj strukturi nego razlika.

UKUPNO KLAUZA	128	100%
TH, BC, CONS	51	
BC, DOCS	29	
PODUDARNOST IZMEĐU DVA ENGLSKA PRIJEVODA	80	62,5%
NEMA PODUDARNOSTI IZMEĐU DVA ENGLSKA PRIJEVODA	48	37,5%

Tabela 3.7.

3.2.2. Informacijska struktura

Analiza informacijske strukture ukazuje na opravdanost razdvajanja tematske i informacijske strukture, i to ne samo zato što je tematska struktura sistem klauze a informacijska informacijske jedinice, koja može obuhvaćati jednu klauzu, ali i konstituente manje ili veće od klauze, nego i zato što je tematska struktura mnogo stabilnija od informacijske. Naime, bez obzira na to da li klauza počinje s Datom informacijom ili Novom, bez obzira na to da li je ta informacija strukturalno “teška” ili “laka”, to će uvijek biti Tema klauze. Iz ovog razloga nije bilo moguće analizirati informacijsku strukturu na način na koji smo analizirali tematsku, jer postoji mnogo više kombinacija između Datog i Novog. Osnovna informacijska struktura može biti Dato + Novo, Novo + Dato, samo Novo, samo Dato. Zatim, budući da u jednoj klauzi možemo imati više informacijskih jedinica, unutar same Reme može postojati varijacija Dato + Novo (v. primjer 8. u engleskim prijevodima), pa se onda informacijska struktura sastoji od Datog + Novo + Dato + Novo. Stoga smo se odlučili da u obzir uzmemo samo gore navedene četiri osnovne informacijske strukture, i to tako da poredimo sva tri teksta, bez potpodjela kao što je bio slučaj s tematskom strukturom.

Takvom analizom dobili smo sljedeće rezultate. Nemarkiranu informacijsku strukturu Dato + Novo imaju 104 klauze, odn. 81% (u najvećem broju slučajeva podudara se ta informacijska struktura u sva tri teksta), dok markiranu strukturu Novo + Dato ima 20 klauza. Dvije klauze sastoje se samo od Nove informacije, a dvije od Date. Nemarkiranu informacijsku strukturu Dato + Novo i u bosanskom i u engleskom najčešće prati i *end-weight principle*, što znači da je početak klauze gdje je smještena Data informacija obično strukturalno “lakši” od kraja klauze, gdje su smještene “teže” strukture:

9.

<i>Travnička hronika</i>	taj	je bar stotinak godina već na nekom od razasutih travničkih grobalja,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>	- he	has been lying in one of the scattered cemeteries of Travnik for at least a hudred years -
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
<i>The Days of the Consuls</i>	He	has lain for at least a hundred years in one of the cemetaries scattered throughout Travnik,
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
TEMATSKA STRUKTURA	TEMA	REMA

Tabela 3.8. (TH, str. 11; BC, str. 3; DOCS, str. 1)

Međutim, *end-weight principle* ne podrazumijeva doslovno samo one slučajeve gdje je “težina” rečenica na njenom kraju, nego se odnosi i na strukturalni balans u rečenici, pri čemu i s lijeve i desne strane glavnog glagola imamo podjednako “teške” konstituente (v. primjer 10). Veoma rijetko nailazimo na rečenice gdje je početak rečenice opterećen složenom strukturom, a na njenom kraju nalazimo neki prosti konstituent. Takve rečenice su izuzetno informacijski markirane i nose određenu stilsku funkciju u tekstu.

Ovakav strukturalni i informacijski balans je u nekoliko slučajeva i u našem korpusu postignut i upotrebom nekanonskih rečeničnih konstrukcija u engleskom. U starijem prijevodu, *Bosnian Chronicle*, nalazimo 16 nekanonskih rečenica (prezentacijska konstrukcija, pasiv, egzistencijalna konstrukcija, ekstrapozicija i subjekatska ekstrapozicija), u novijem, *The Days of the Consuls*, 11 (pasiv, subjekatska ekstrapozicija, pomjeranje konstituenta u postpoziciju, egzistencijalna konstrukcija). Primjer 10. ilustrira upotrebu prezentacijske konstrukcije u prijevodu *Bosnian Chronicle* kako bi se postigao balans između Datog i Novog i zadržala Tema iz izvornog teksta. Takva konstrukcija, kao varijacija egzistencijalne rečenice u kojoj je sintaksički subjekat egzistencijalno *there*, omogućava pomjeranje logičkog subjekta prema kraju rečenice, iza glagola, što odgovara redu riječi AVS u bosanskom. Takva mogućnost nije iskorištena u prijevodu *The Days of the Consuls*, što je rezultiralo time da se Tema u ovom prijevodu razlikuje od izvornog teksta. Primjer 10. je prva rečenica cijelog romana, pa dok za čitaoce izvornog teksta Tema predstavlja Datu informaciju (Travnik se spominje u samom naslovu romana, a informacija je poznata i iz izvantekstualnog konteksta), za čitaoce engleskog prijevoda *Bosnian Chronicle* ista Tema predstavlja Novu informaciju. S druge strane, u prijevodu *The Days of the Consuls*, Tema se razlikuje od izvornog teksta, ali informacija koja je data u toj Temi može se smatrati Datom ili, barem, neutralnom (“For as long as anyone can remember,”):

10.

<i>Travnička hronika</i>	Na kraju travničke čaršije, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća,	postoji otkad svet pamti mala "Lutvina kahva".
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
<i>Bosnian Chronicle</i>	On the outskirts of the bazaar at Travnik, under the cool and clamoring springs of Shumech,	there stands , older than the town's living memory, a little coffeehouse known as Lutva's Cafe.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	NOVO	NOVO
<i>The Days of the Consuls</i>	For as long as anyone can remember,	the little cafe known as 'Lutvo's' has stood at the far end of the Travnik bazaar, below the shady, clamorous source of the 'Rushing Brook'.
INFORMACIJSKA STRUKTURA	DATO	NOVO
TEMATSKA STRUKTURA	TEMA	REMA

Tabela 3.9. (TH, str. 11; BC, str. 3; DOCS, str. 1)

Analiza informacijske strukture u našem korpusu nije mogla biti tako precizna kao analiza tematske strukture, najviše zbog toga što se informacijska struktura ne mora podudarati s jednom klauzom i što postoji veliki broj kombinacija Date i Nove informacije, ali i zbog toga što je često veoma teško odrediti šta je Dato a šta Novo u nekom kontekstu. Međutim, bez obzira na ove metodološke poteškoće u analizi informacijske strukture u jednom ipak malo dužem tekstu (dužem u odnosu na činjenicu da se u većini radova koji se bave informacijskom strukturom analiza svodi na izolirane rečenice ili, u najboljem slučaju, na niz od nekoliko rečenica), možemo zaključiti da i u bosanskom i u engleskom prevladava nemarkirana informacijska struktura Dato + Novo, kao i *end-weight principle*.

4. Opća diskusija i zaključak

U ovome radu koristili smo kontrastivnu funkcionalnu analizu kako bismo uporedili postizanje tematske i informacijske strukture u bosanskom i engleskom. Slijedili smo Hallidayevo razlučivanje tematske od informacijske strukture i pristupili ovim dvjema strukturama kao odvojenim, ali komplementarnim sistemima koji služe za postizanje strukturalne ustrojenosti teksta. Ovakav postupak je opravdan i u teorijskom i u metodološkom smislu, jer je naša analiza pokazala da su to zaista dva odvojena sistema, pri

čemu je tematska struktura mnogo stabilniji sistem od informacijske. Pri tome mislimo da se tematska struktura sastoji od dva elementa, Teme i Reme, koji imaju svoju konstantnu poziciju u klauzi – Tema je uvijek prvi konstituent u klauzi, dok je Rema sve ono što slijedi. Dakle, bez obzira na to da li na početku klauze imamo Datu ili Novu informaciju, konstituent koji sadrži tu informaciju je Tema klauze. Također, analiza je pokazala da u klauzi možemo imati četiri osnovne kombinacije Date i Nove informacije (Dato + Novo; Novo + Dato; Dato; Novo), ali i mnogo složenije informacijske strukture, upravo zato što informacijska struktura može, ali ne mora da odgovara jednoj klauzi. S druge strane, potvrđena je i naša inicijalna pretpostavka da je informacijska struktura primarna, jer datost informacije znatno utiče na izbor same Teme u klauzi.

Međutim, bez obzira na metodološke poteškoće koje je uzrokovala činjenica da se informacijska struktura ne da tako jednostavno analizirati kao tematska, možemo dati odgovore na postavljena istraživačka pitanja:

1. Rezultati analize pokazuju da je moguće ostvariti tekstualnu ekvivalenciju (tematsku i informacijsku strukturu) između izvornog teksta na bosanskom i ciljnog teksta na engleskom jeziku, bez obzira na činjenicu da je red riječi u bosanskom relativno fleksibilan, dok je on u engleskom relativno fiksiran.
2. Tekstualna ekvivalencija se u najvećem broju slučajeva ostvaruje činjenicom da je Subjekt i u bosanskom i u engleskom nemarkirana Tema, pa ju je veoma jednostavno zadržati u prijevodu; zatim tematiziranjem okolnosnog Adjunkta, koji predstavlja nemarkiranu Temu u narativnom žanru, budući da je to rečenični element koji je relativno fleksibilan u engleskoj rečenici, za razliku od Komplementa; i na kraju, nekanonskim rečenicama u engleskom koje omogućavaju pomjeranje Komplementa u rečenici, najčešće u svrhu postizanja strukturalnog balansa u rečenici u smislu "težine" rečeničnih elemenata i u svrhu postizanja željene informacijske strukture.
3. Između dva engleska prijevoda postoji više sličnosti nego razlika u ostvarivanju tematske i informacijske strukture koje bi bile ekvivalentne izvornom tekstu, bez obzira na vremensku distancu između prijevoda i na poseban stil prevodilaca. Međutim, kada je tematska struktura u pitanju, mogli smo primijetiti da između izvornog teksta i starijeg prijevoda (*Bosnian Chronicle*) postoji više ekvivalencije, nego između izvornog teksta i savremenijeg prijevoda (*The Days of the Consuls*). To pripisujemo činjenici da je prevodilac u prijevodu *Bosnian Chronicle* u većem broju primjera pribjegavao upotrebi nekanonskih rečenica u engleskom, dok su se prevodioci u prijevodu *The Days of the Consuls* više vodili kanonskim redom riječi u tom jeziku.

Na kraju možemo reći da ovo istraživanje ima opće implikacije na dalja istraživanja na polju kontrastivne funkcionalne analize u smislu metodoloških postupaka analize, kao i u širem teorijskom smislu. Naime, tek nakon provedene analize možemo vidjeti da se isti metodološki postupak ne može primijeniti i na tematsku i na informacijsku

strukturu, što ostavlja mnogo prostora za buduće istraživače, dok se na teorijskom planu potvrdila jasna razlika između ove dvije strukture.

Korpus

- Andrić, I. (1963), *Bosnian Chronicle*, Translated from the Serbo-Croatian by Joseph Hitrec, Alfred A. Knopf, New York
- Andrić, I. (2000), *The Days of the Consuls*, Translated by Celia Hawkesworth in collaboration with Bogdan Rakić, Dereta, Beograd (prvi put objavljeno 1992)
- Andrić, I. (2014), *Travnička hronika*, u: *Andrić – romani*, Peto izdanje, Laguna, Beograd, 9–319, (prvi put objavljeno 1945)

Literatura

- Baker, M. (2018), *In Other Words. A Coursebook on Translation*, Third Edition, Routledge, London and New York
- Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London and New York
- Bernardez, E., P. Tejada (1995), “Pragmatic Constraints to Word Order and Word-Order Change in English”, u: A. H. Jucker, ur., *Historical Pragmatics – Pragmatic Developments in the History of English*, 217–241, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia
- Biber, D., S. Conrad (2009), *Register, Genre, and Style*, Cambridge University Press, Cambridge
- Birner, B. (2006), “Inferential relations and noncanonical word order”, u: B. Birner, G. Ward, ur., *Drawing the Boundaries of Meaning – Neo-Gricean studies in pragmatics and semantics in honor of Laurence R. Horn*, 31–51, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia
- Birner, B., G. Ward (1992), “On the interpretation of VP inversion in American English”, *Journal of Linguistics*, 28, 1–12.
- Birner, B., G. Ward (1993), “There-Sentences and Inversion as Distinct Constructions: A Functional Account”, u: J. S. Guenter, B. A. Kaiser, C. C. Zoll, ur., *Proceedings of the Nineteenth Annual Meeting of the Berkley Linguistics Society*, 27–39, Berkley Linguistics Society, Berkley
- Birner, B., G. Ward (1996), “A Crosslinguistic Study of Postposing in Discourse”, *Language and Speech*, 39 (2–3), 113–142.
- Bloor, T., M. Bloor (2004), *The Functional Analysis of English. A Hallidayan Approach*, Second Edition, Arnold, London
- Butler, C. S. (2003), *Structure and Function. A Guide to Three Major Structural-Functional Theories: Part 2*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia
- Chesterman, A. (1998), *Contrastive Functional Analysis*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia
- Clark, H. H., S. E. Haviland (1977), “Comprehension and the Given-New Contract”, u: R. O. Freedle, ur., *Discourse Production and Comprehension*, Vol. 1, 1–40, Ablex Publishing Corporation, Norwood, New Jersey

- Daneš, F. (1974), "Functional sentence perspective and the organization of the text", u: F. Daneš, ur., *Papers on Functional Sentence Perspective*, 106–128, Academia, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague
- Downing, A., P. Locke (2006), *English Grammar – A University Course*, Second edition, Routledge, London and New York
- Eggins, S. (1994), *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*, Continuum, London and New York
- Firbas, J. (1974), "Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective", u: F. Daneš, ur., *Papers on Functional Sentence Perspective*, 11–37, Academia, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague
- Gebert, L. (2008), "Information structure in Slavic languages", u: L. Mereu, ur., *Information Structure and its Interfaces*, 307–324, Mouton de Gruyter, Berlin
- Givón, Talmy (1993), *English Grammar – A Function-Based Introduction*, Vol. 1, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia
- Glovacki-Bernardi, Z. (2004), *O tekstu*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb
- Granger, S. (1983), *The be + past participle construction in spoken English – with special emphasis on the passive*, North-Holland, Amsterdam, New York, Oxford
- Gundel, J. K., T. Fretheim (2006), "Topic and Focus", u: L. R. Horn, G. Ward, ur., *The Handbook of Pragmatics*, 175–196, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton
- Halliday, M. A. K. (1968), "Notes on transitivity and theme in English", Part 3, *Journal of Linguistics*, Vol. 4, No. 2, 179–215.
- Halliday, M. A. K. (1974), "The place of 'functional sentence perspective' in the system of linguistic description", u: F. Daneš, ur., *Papers on Functional Sentence Perspective*, 43–53, Academia, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague
- Halliday, M. A. K., R. Hasan (1976), *Cohesion in English*, Longman, London
- Halliday, M. A. K., R. Hasan (1989), *Language, context and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*, Second edition, Oxford University Press, Oxford
- Halliday, M. A. K., C. M. I. M. Matthiessen (2014), *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, Fourth edition, Routledge, London and New York
- Hart, C. (2023), "Frames, framing and framing effects in cognitive CDA", *Discourse Studies*, 25 (2), 247–258.
- Kim, M., C. M. I. M. Matthiessen (2017), "Ways to move forward in translation studies. A textual perspective", u: J. Munday, M. Zhang, ur., *Discourse Analysis in Translation Studies*, 11–26, John Benjamins, Amsterdam
- Kintsch, W., T. van Dijk (1978), "Toward a Model of Text Comprehension and Production", *Psychological Review*, 85 (5), 363–394.
- Konietzko, A., S. Winkler (ur.) (2026), *Information Structure and Discourse in Generative Grammar – Mechanisms and Processes*, De Gruyter Mouton, Boston
- Marjanović, T. (2009), *Tema, rema i diskurs: kako je čitati i slušati vijesti na engleskom jeziku*, Filozofski fakultet, Banja Luka
- Marjanović, T. (2014), "Thematic structure, one story and two very different languages", u: M. Osmankadić et al., ur., *Zbornik radova u čast profesorice Snežane Bilbije / A Festschrift for Professor Snežana Bilbija*, 163–175, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

- Martínez-Insua, A. E. (2013), "There-construction as a choice for coherence in the recent history of English", u: L. Fontaine, T. Bartlett, G. O'Grady, ur., *Systemic Functional Linguistics. Exploring Choice*, 207–225, Cambridge University Press, Cambridge
- Mereu, L. (2008), "Universals of information structure", u: L. Mereu, ur., *Information Structure and its Interfaces*, 75–101, Mouton de Gruyter, Berlin
- Mišić Ilić, B. (2004), *Diskursne funkcije reda reči u engleskom jeziku*, Prosveta, Niš
- Mišić Ilić, B. (2008), *Od reči do diskursa. Ogledi iz anglističke lingvistike*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš
- Mrazović, P., Z. Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest, Sremski Karlovci, Novi Sad
- Palić, I. (2024), *Gramatika bosanskoga jezika. Sintaksa*, Knjiga 1, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
- Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, London
- Rose, D. (2012), "Genre in the Sydney School", u: J. P. Gee, M. Handford, ur., *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, 209–225, Routledge, London and New York
- Schrodt, R. (2007), "Tekstna lingvistika", u: Z. Glovacki-Bernardi et al., ur., *Uvod u lingvistiku*, 263–276, Školska knjiga, Zagreb
- Silić, J. (1984), *Od rečenice do teksta*, SNL, Zagreb
- Skopeteas, S., G. Fanselow (2010), "Effects of givenness and constraints on free word order", u: M. Zimmermann, C. Féry, ur., *Information Structure. Theoretical, Typological, and Experimental Perspectives*, 307–331, Oxford University Press, Oxford
- Tošović, B. (2005), "Komunikativna perspektiva proste rečenice", u: P. Piper et al., ur., *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*, 1061–1106, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, Beograd
- van Dijk, T. A. (1982), "Opinions and Attitudes in Discourse Comprehension", u: N. Le, J. François and W. Kintsch, ur., *Language and Comprehension*, 35–51, North-Holland Publishing Company, Amsterdam
- van Dijk, T. A. (2006), "Discourse, context and cognition", *Discourse Studies*, 8 (1), 159–177.
- van Dijk, T. A. (2009), *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*, Cambridge University Press, Cambridge
- Velčić, M. (1987), *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb
- Ward, G. (1983), "A Pragmatic Analysis of Epitomization: Topicalization it's not", *Papers in Linguistics*, 17, 145–161.
- Ward, G. (1990), "The Discourse Functions of VP Preposing", *Language*, Vol. 66, No. 4, 742–763.
- Ward, G., B. Birner (1992), "VP inversion and aspect in written texts", u: D. Stein, ur., *Co-operating with written texts: the pragmatics and comprehension of written texts*, 575–587, Mouton de Gruyter, Berlin
- Ward, G., B. Birner (1994), "A unified account of English fronting constructions", *Penn Working Papers in Linguistics*, Vol. 1, 159–165.
- Ward, G., B. Birner (1996), "On the Discourse Function of Rightward Movement in English", u: A. Goldberg, ur., *Conceptual Structure, Discourse and Language*, 463–480, Center for the Study of Language and Information, Stanford

- Ward, G., B. Birner, R. Huddleston (2002), "Information-packaging constructions", u: R. Huddleston, G. Pullum, ur., *The Cambridge Grammar of the English Language*, 1363–1447, Cambridge University Press, Cambridge
- Ward, G., A. Kehler (2005), "Syntactic Form and Discourse Accessibility", u: A. Branco, T. McEnery, R. Mitkov, ur., *Anaphora Processing. Linguistic, cognitive and computational modelling*, 365–384, John Benjamins, Amsterdam
- Ward, G., B. Birner (2006), "Information Structure and Non-canonical Syntax", u: L. R. Horn, G. Ward, ur., *The Handbook of Pragmatics*, 153–174, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton

Lucia Ráčková: Mirativita v slovenskom jazyku. Na príklade románu *Živý bič* od Mila Urbana

Príspevok sa zaoberá miratívnymi významovými odtieňmi v slovenskom jazyku. Autorka ich vzhľadom na jazykovú typológiu slovenčiny identifikuje predovšetkým v prefixoch a sufixoch, a to v rámci slovies, prísloviek a prídavných mien. Metódou sémantickej analýzy objasňuje ich úlohu pri vyjadrení náhleho uvedomenia si, prekvapenia či opaku očakávaného v literárnom texte. Kvalitatívna jazyková analýza pritom zohľadňuje kontextové faktory, ktoré môžu ovplyvniť miratívnu funkciu afixálnych prostriedkov. Výsledky bádania potvrdzujú, že mirativita nie je v slovenčine gramatikalizovanou kategóriou. Tento slovanský jazyk v súčasnosti nedisponuje vlastnými miratívnymi gramatickými alebo lexikálnymi prostriedkami. Zároveň však ukazujú, že na vyjadrenie prekvapenia a neočakávanosti slovenčina využíva rôzne prostriedky vrátane interpunkcie, negácie či spôsobu slovesného deja.

Kľúčové slová: prekvapenie, miratívne stratégie, afixácia, gramatikalizácia, ohybné slovné druhy.

Mirativity in Slovak language. On the example of the novel *The Living Whip* by Milo Urban

The paper deals with mirative meaning shades in the Slovak language. Considering the linguistic typology of Slovak, the author identifies them mainly in prefixes and suffixes, within verbs, adverbs and adjectives. Using the method of semantic analysis, she clarifies their role in expressing sudden awareness, surprise or the counter-expectation in a literary text. The qualitative linguistic analysis takes into account contextual factors that may influence the mirative function of affixal means. The results of the research confirm that mirativity is not a grammaticalised category in Slovak. Nowadays, this Slavic language does not possess its own mirative grammatical or lexical means. At the same time, however, they show that Slovak uses various means to express surprise and unexpectedness, including punctuation, negation, and Aktionsart.

Key words: surprise, mirative strategies, affixation, grammaticalization, inflectional parts of speech.

1. Úvod a teoretické východiská

Mirativita (lat. *mirum* – *prekvapený*) je lexikálno-gramatická kategória, ktorá funguje v každom jazyku. Napriek tomu nie vo všetkých jazykových systémoch sa reflektuje ako samostatná teoretická kategória a zároveň sa nemusí vždy vyjadrovať prostredníctvom gramatikalizovaných prostriedkov. Formálne gramatikalizované miratívne prvky môžeme nájsť v atabaskom jazyku Hare (DeLancey 1990: 153). V turečtine, miratívny marker sufix *-miş* je pendantom sufixu *-di*, tiež slúžiaceho na vyjadrenie minulého času (Aksu-Koç, Slobin 1986). Pôvodne sa tento jav skúmal najmä v indoamerických jazykoch (Aikhenwald 2004, 2012, DeLancey 1990, de Reuse 2003).

Výskum mirativity sa zintenzívnil počas posledného štvrtstoročia. Tento koncept uviedol DeLancey v roku 1997 v článku *Mirativity: The grammatical marking of unexpected information* a definoval ho ako “sémantickú kategóriu súvisiacu s evidencialitou, no zároveň od nej odlišnú” (DeLancey 1997: 35).¹ Aikhenvaldová (2004: 209) uvádza, že: “Mirativita je gramatikalizovaná kategória spočívajúca v nepripravenosti mysle hovoriaceho, neočakávanej informácii a sprievodnom prekvapení”.² Aikhenvaldovej typológia miratívnych významov (2012: 437) zahŕňa: a. náhly objav, odhalenie alebo uvedomenie si niečoho; b. prekvapenie; c. nepripravenú myseľ, nepredvídaný jav; d. opak očakávaného, odlišné očakávanie; e. novú informáciu. V nadväznosti na túto klasifikáciu, sémantické nuansy mirativity definujeme ako konotácie miratívneho významu, teda prejavy prekvapenia, neočakávanosti alebo novosti vzhľadom na novú informáciu, ktoré sú identifikovateľné v gramatickom prvku (napr. afixe), gramatickom tvare (napr. slovesnom čase) alebo v lexikálnom výraze (napr. pejoratívnej konštrukcii).

V slovenčine ide v lingvistickom bádani o pomerne nový koncept, ktorému doteraz nebola vo vedeckých prácach venovaná dostatočná pozornosť. Napríklad Ivanová (2011, 2022) sa zaoberala evidencialitou, ktorá s mirativitou súvisí, aj keď ide o iné jazykovedné záležitosti. Obe kategórie súvisia s vyjadrením informácie, pričom evidencialita sa zameriava na jej zdroj a mirativita na novosť a neočakávanosť z hľadiska odosielateľa i prijímateľa. V slovenčine sa totiž prekvapenie okrem iného vyjadruje evidenčnými partikulami, medzi ktoré patria napr. *údajne* a *vraj*. Pri výskume slovenských prefixálnych sloves perciepcie Ráčková (2023a) zistila, že pridanie prefixu k základovému slovesu môže sloveso obohatiť o význam neočakávanosti či novosti. V štúdiu *Mirativity in the Slovak language on the example of prefixal verbs in the daily newspaper SME* (Ráčková, 2023b) sa ukázalo, že až 76 % sloves zrkového vnímania v minulom čase vyjadrovalo miratívne významy.

Zo slovanských jazykov je kategória mirativity najviac spracovaná v bulharčine (Tsonev 1911, Weigand 1923, Gerdžikov, 1984, Yovkova-Shii, 2004, Guéntcheva, 2006). V českých lingvistických prácach (Hoffmannová, Homoláč, Mrázková, 2019,

¹ “semantic category related to but distinguishable from evidentiality”

² “Mirativity is a grammatical category whose primary meaning is speaker’s unprepared mind, unexpected new information, and concomitant surprise.”

Kratochvílová, 2022) existujú zmienky o tejto osobitej kategórii, avšak nie detailné spracovanie formou štúdií, kapitol venovaných danej problematike či monograficky.

2. Cieľ, hypotézy a metodológia výskumu

Cieľom výskumu je pozorovanie, identifikácia a sémantická analýza afixálnych gramatických prostriedkov v literárnom texte v slovenskom jazyku. Aikhenvaldová (2012: 435–438) za gramatické prostriedky vyjadrujúce miratívne významové odtiene považuje primárne slovesné afixy, zložené predikáty a zámená, prípadne častice s miratívnym rozsahom významov. Opierajúc sa o typologickú povahu slovenčiny predpokladáme, že afixálne gramatické prostriedky budú mať vo vetách s miratívnym významom široké zastúpenie. Miratívne významové odtiene budeme skúmať v lingvistickom priestore verba, adverbia a adjektíva (v ohybných slovných druhoch). Vzhľadom na stále aktuálnu tematiku vojny a s ním súvisiace prekvapenie či údiv sme si na tento účel vybrali román *Živý bič* od Mila Urbana (reedícia, Perfekt, 2003), ktorý zobrazuje život na oravskej dedine v období 1. svetovej vojny.

Metodologický postup zahŕňa nasledujúce kroky:

1) výber relevantného materiálu: na základe systematického čítania textu budeme extrahovať všetky výpovede, v ktorých sa predpokladá alebo je explicitne vyjadrený miratívny význam (napr. neočakávanosť, prekvapenie, údiv hovoriaceho, porov. s Aikhenvaldovej klasifikáciou).

2) identifikáciu afixálnych prostriedkov: v extrahovaných výpovediach budeme analyzovať prítomnosť afixálnych prostriedkov, a teda prefixov a sufixov s potenciálom podieľať sa na vyjadrení miratívnych významových odtieňov.

3) sémantická a funkčná analýzu: každý identifikovaný afixálny prostriedok podrobíme sémantickej analýze, kde budeme sledovať jeho úlohu v kontexte, konkrétne či významovo posilňuje aspekt neočakávanosti, prekvapenia alebo úžasu. Zároveň sa zameriame na to, ako tieto prostriedky interagujú s inými jazykovými prostriedkami (lexikálnymi alebo syntaktickými) v rámci širšej výpovede.

4) Kategorizácia zistení: Na záver výsledky usporiadame do tematických kategórií podľa typu afixu, typu nosného slova (verbum, adverbium, adjektívum) a konkrétneho druhu miratívneho významu, ktorý sprostredkujú.

Metodologicky sa budeme opierať o kvalitatívnu jazykovú analýzu, ktorá umožní zachytiť jemné významové nuansy a kontextové faktory, ktoré môžu ovplyvniť miratívnu funkciu afixálnych prostriedkov. Výsledky výskumu môžu prispieť k lepšiemu poznaniu spôsobov vyjadrovania mirativity v slovenskom jazyku a zároveň ukázať, ako autor svojím štýlom a literárnym jazykom reflektuje a využíva tieto gramatické prostriedky v konkrétnom historicko-spoločenskom kontexte.

3. Sémantická analýza príkladov z literárneho textu

Vzhľadom na obmedzený priestor príspevku sme sémantické nuansy mirativity skúmali v prvej časti románu *Živý bič* pod názvom *Stratené ruky* (25 kapitol, 133 strán), kde sme identifikovali 386 viet s miratívnym významom v slovenčine. Predbežná kvalitatívna analýza ukázala, že v slovenských slovesách sa afixy používajú prevažne v prefixálnych (61 %) a prefixálno-sufixálnych slovesách (4 %). Pozorujeme teda, že 65 % viet s miratívnym významom obsahuje afixálne gramatické prostriedky vo verbách. Afixálne gramatické prostriedky patriace do iných slovných druhov, a to adjektív, adverb, zriedka substantív sa nachádzajú v 58 % viet s miratívnym významom.

3. 1. Slovesá

Verbum *upadať* obsahuje prefix *u-*, ktorý patrí medzi predpony s rozmanitými veľmi abstraktnými významami (Peciar 1966: 261). V príklade (1) sa neuplatňuje jeho perfektivizačná funkcia, keďže sloveso *upadať* vyjadruje priebeh deja a má nedokonavý tvar (oproti dokonavému *upadnúť*). Sloveso *upadať* reflektuje význam ubudnutia nejakej kvality a kvantity (Turočková 2012: 128), prítomný aj v kontexte Urbanového textu v súvislosti s náhlým uvedením si zhoršujúceho sa zdravotného stavu Evy. Keďže ide o neukončený stále trvajúci dej, reč je o duratívnom spôsobe slovesného deja (Sekaninová 1980) (porov. Diskusia výskumných zistení).

(1) To všetko by nebolo bývalo ešte také zlé, ale jej zdravie zo dňa na deň **upadalo**: ruky bezvládne viseli pozdĺž tela, nohy napuchli, nechceli nosiť.

Miratívne významové odtiene sa však v slovenskom jazyku vyjadrujú prevažne dokonavými slovesami, o čom svedčia aj nasledujúce príklady s predponami *z-* (2) a *za-* (3). Vo vete (2) s miratívnym významovým zafarbením možno pozorovať rezultatívny spôsob slovesného deja, a to konkrétne v prefixálnych slovesách *zblednúť*, *zľaknúť sa*. Podobne ako predpona *u-*, aj prefix *z-* slúži na vyjadrenie náhlych, neočakávaných, a teda prekvapivých dejov.

(2) Kaplán Létay, zazrúc okolo seba jazero horiacich ľudí, **zbledol**, **zľakol sa**.

Na rozdiel od predpony *z-*, predpona *za-*, okrem dokonavosti, prináša slovesu význam začiatku a konca deja (Horecký 1971: 225), čo je aj prípadom slovesa *zalomiť*, použitého na vyjadrenie opaku očakávaného (3). Štefanova mama totiž nezareagovala pozitívne na jeho nápad vyhnúť sa odchodu na front:

(3) Ruky jej klesli i **zalomila** ich.

Zaujímavý je aj transfer miratívneho významu prostredníctvom prefixálno-sufixálneho nedokonavého slovesa *poburovať* (4), ktoré je odvodené od slovesa *búriť*, z ktorého prefixáciou vzniklo sloveso *pobúriť* a sufixáciou dané sloveso *poburovať* (*búriť* – *pobúriť* – *poburovať*). Miratívny význam tejto vety je identifikovateľný aj vďaka interpunkcii.

Opytovacie a zvolacie vety totiž často slúžia na vyjadrenie niečoho nového, náhleho objavu či opaku očakávaného. V nasledujúcom príklade (4) ide o vyjadrenie sa notára k žiadosti matky o oslobodenie jediného syna od vojenských povinností:

(4) Ešte čo? Dedinu mi **poburujete**. Ste burička!

3.2. Príslovky

Čo sa týka adverbii, miratívne významy sme identifikovali v plnovýznamových príslovkách s expresívnym zafarbením (5), (6), (7), (8). Príslovka spôsobu *darma* (5), významovo podobná príslovke *zbytočne*, je odvodená od slovesa *dariti sa* (Králík 2015: 111). Opak očakávaného, na ktoré odkazuje okrem iného sloveso *čakať*, podčiarkuje aj spojka *ale* vyjadrujúca odporovací vzťah:

(5) Tešili sa, čakali, že vojna uhasne, prestane, ale **darma**.

Príslovka miery *nesmierne* (6) je odvodená od podstatného mena *miera* (SPJÚLŠ SAV, 2025, online). Je tvorená prefixálno-sufixálne (*ne-*, *-e*). Negácia ako taká slúži ako prostriedok vyjadrenia mirativity, a preto predpona *ne-* je v mnohých kontextoch no-siteľkou miratívnych významov. V príklade (6) táto predpona prináša význam vysokej miery, tým, že neguje príslovku *mierne*. Zaujímavým prvkom v tejto vete je i príslovka *odrazu* so silným miratívnym potenciálom súvisiacim s jeho lexikálnym významom. Vyjadruje náhlu zmenu Kúrňavovho stavu:

(6) Komár zvesil hlavu a Kúrňava, vidiac pred sebou kajajúceho sa starúcha, cítil sa byť odrazu **nesmierne** dôležitým človekom na svete.

Ďalšou príslovkou vyjadrujúcou vysokú mieru je *ukrutne* (7), príslovka miery odvodená prefixálno-sufixálne od adjektíva *krutý* (*u-*, *-e*). V danej vete znásobuje prefixálne sloveso *vynadať* so silným miratívnym zafarbením odkazujúcim na prekvapenie:

(7) Keď boli na dolnom konci, akási žena im **ukrutne** vynadala.

Podobný význam ako príslovka *odrazu* nesie aj príslovka *zhurta* (8). Táto príslovka spôsobu je odvodená od podstatného mena *hurt* (Králík 2015: 214). Prekvapujúci tón vety zdôrazňuje aj opytovacia interpunkcia:

(8) – No, čo chcete? – opýtal sa jej **zhurta**.

Dovolíme si však podotknúť, že predpona *o-* v prefixálnom slovese *opýtať sa* nenesie významový obsah, jej hlavnou funkciou je zmena slovesného vidu z nedokonavého na dokonavý (Bečka 1937: 140).

3.3. Prídavné mená

Miratívny význam nesú aj adjektíva odvodené prefixálno-sufixálne od sloviess. *Pridusený* (9) je adjektívum utvorené zo slovesa *pridusiť*, a to pomocou predpony *pri-* a prípony

-ený. Predpona *pri-* slúži na zmiernovanie intenzity adjektív (Bečka 1937: 140). V miratívnom kontexte odkazuje na silnú emóciu v Štefanovom hlase, ktorá je reakciou na niečo neočakávané, čo si Štefan náhle uvedomil:

(9) – Vzali, – hodil Štefan Ilčík ľahostajne plecom, ale hlas mal **pridusený**.

Miratívnym adjektívom *par excellence* je prídavné meno *udivený* (10) priamo odkazujúce na údiv či prekvapenie. Ide o prídavné meno utvorené zo slovesa *udiviť sa*, tvorené predponou *u-* zo slovesa *diviť sa*. Sufix *-ený* sa aj v tomto prípade ukazuje ako nositeľ miratívneho významu odkazujúceho na odlišné očakávanie:

(10) Predvolaní hľadeli **udivenými** očami, *stáby sa pýtali*: “Prečo?” Bolo to, akoby sa niekto chcel od nich dozvedieť, prečo žijú, prečo rastú alebo prečo sa paprú v zemi.

4. Diskusia výskumných zistení

Aikhenvaldová vo svojich výskumoch pracuje s termínom *miratívne stratégie*. Definuje ich ako “použitie pôvodne nemiratívnych gramatických kategórií v kontexte, kde nadobúdajú miratívny význam” (Aikhenvald 2012: 436).³ V práci *Prefixálne slovesá percepcie ako výsledok prekladu* (2023) sme zistili, že v slovenčine ako miratívna stratégia funguje spôsob slovesného deja, známy tiež pod termínom *Aktionsart*. Vo vzorke príkladov tohto príspevku sme v nadväznosti na Sekaninová (1980: 41–144) identifikovali perduratívny spôsob slovesného deja (4). V príkladoch (1), (2), (3) sme detegovali rezultatívny spôsob slovesného deja slúžiaci na vyjadrenie výsledku nejakej činnosti a úzko prepojený s dokonavým vidom.

Interpunkcia a zápor sú formálne jazykové prvky, ktoré môžu niesť alebo podporovať miratívny význam. Interpunkcia (4), (8), (9), (10) funguje okrem iného ako formálny znak miratívnych významových odtienkov. Reč je primárne o opytovacích a zvolaciach vetách, ale aj o úvodzovkách, ktoré sú znakom priamej reči. Podobne negácia upozorňuje čitateľa literárneho textu najmä na významový odtienok odlišného očakávania (5), (6). Negáciu by však v kontexte mirativity bolo potrebné detailnejšie preskúmať v lingvistickom priestore slovesa.

5. Záver

Je dôležité podotknúť, že v slovenčine miratívne významy neobsahujú jazykové prvky samé osebe, ale nadobúdajú ich v istých kontextoch a kotextoch vyjadrených okrem iného pomocou miratívnych stratégií. Inak povedané, slovenčina neobsahuje gramatikalizované miratívne prostriedky, čo však neznamená, že nevyjadruje významy prekvapenia, neočakávanosti či uvedenia novej informácie.

³ “extensions of essentially, non-mirative categories which acquire mirative meanings within a given context”

Sémantická analýza vybraných príkladov ukázala, že miratívne významové odtienky sa realizujú *a priori* vo vetách v minulom čase (s výnimkou slovesa *poburovať*). Vyjadrenie mirativity primárne v minulosti súvisí s jej povahou perfektívnosti a rezultatívnosti. Okrem toho, afixálne prostriedky vyjadrujúce miratívne významy v sebe nesú expresívny príznak. Ide teda o štylisticky zafarbené príznakové jednotky. V románe Mila Urbana *Živý bič* slúžia na účely narácie, najmä pri zobrazovaní psychologických a situačných zlomov. Toto zistenie nie je prekvapivé, len poukazuje na potrebu štúdia mirativity nielen v gramatickej a lexikálno-sémantickej rovine jazyka, ale aj na úrovni štylistiky.

6. Poďakovanie

V tejto štúdii sú prezentované výsledky výskumného projektu *Sémantický potenciál afixácie v slovensko-francúzskej kontrastívnej perspektíve* v rámci projektu č. 09I03-03-V04-00417 financovaného Európskou úniou NextGenerationEU prostredníctvom Plánu obnovy a odolnosti Slovenskej republiky.



**Financované
Európskou úniou
NextGenerationEU**

Použitá literatúra

- Aikhenvald, Alexandra (2004), *Evidentiality*, Oxford University Press, New York
- Aikhenvald, Alexandra (2012), "The essence of mirativity", *Linguistic Typology*, 16, 435–485.
- Aksu-Koç, Ayhan, Dan Slobin (1986), "A psychological account of the development and use of evidentials in Turkish", u: Chafe, W., J. Nichols, ur., *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*, 273–312, Ablex, Norwood NJ
- Bečka, Josef V. (1937), "Slovesná předpona o-, ob-v staré češtině", *Listy filologické/Folia philologica*, 2/3, 140–154.
- DeLancey, Scott (1990), "Notes on evidentiality in Hare", *International Journal of American Linguistics*, 56 (1), 152–158.
- DeLancey, Scott (1997), "Mirativity: The grammatical marking of unexpected information", *Linguistic Typology*, 1, 33–52.
- de Reuse, Willem J. (2003), "Evidentiality in Western Apache", u: A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, eds., *Studies in evidentiality*, 79–100, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia
- Gerdžikov, Georgi (1984), *Preizkazvaneto na glagolното dejstvie v balgarskija ezik*, Nauka i Izkustvo, Sofija

- Guentchéva, Zlatka (2006), The Bulgarian admirative and the typology of mirativity, u: H. Nolke, I. Baron, I. Korzen, & H. H. Müller, eds., *Grammatica : Festschrift in honour of Michael Herslund*, 123–136, Peter Lang, Bern
- Hoffmannová, Jana, Jiří Homoláč, Kamila Mrázková (eds.) (2019), *SYNTAX MLUVENÉ ČEŠTINY*, Academia, Praha
- Horecký, Ján (1971), *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava
- Ivanová, Martina (2011), “Vidím, že ťa niečo trápi... (Epistemické kvantifikátory a evidenčné kvalifikátory v slovenčine)”, *Bohemica Olomucensia*, 3 (2), 180–187.
- Ivanová, Martina (2022), “Myslím, že to nikdy nebude jednoduché. Epistemické a evidenčné markery v písaných textoch slovenčiny ako L2”, *Prednášky 58. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*, 164–184.
- Kratochvilová, Dana (2022), *The Spanish Conditional (with Reference to English and Czech): A Contrastive Cognitive Approach*, Karolinum, Praha
- Králik, Ľubor (2015), *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava
- Miera (2025, online). *Slovníkový portál Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV*. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=miera&s=exact&c=B52e&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sssj&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=ber nolak&d=noun db&d=orient&d=lo cutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=onom&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#> (24. 7. 2025)
- Peciar, Štefan (1966), Funkcie slovesnej predpony *u-* v slovenčine, *Slovenská reč*, 31 (5), 261–270.
- Ráčková, Lucia (2023a), *Prefixálne slovesá percepcie ako výsledok prekladu*, Belianum, Banská Bystrica
- Ráčková, Lucia (2023b), “Mirativity in the Slovak language on the example of prefixal verbs in the daily newspaper SME”, *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 35 (2), 385–398.
- Sekaninová, Ella (1980), *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*, VEDA, Bratislava
- Turočková, Monika (2012), *Zmena intencnej hodnoty prefixácie*, Matica slovenská, Martin
- Tsonev, Benyo (1911), “Opredeleni i neopredeleni formi v balgarskija ezik”, *Godisnik na Sofijskija universitet*, 3–18.
- Weigand, Gustav (1923), “The admirative in Bulgarian”, *The Slavonic review* 2, 567–568.
- Yovkova-Shii, Eleonora (2004), “Evidentiality and Admirativity: Semantic-Functional Aspects of the Bulgarian I-Participle”, *Gengo Kenkyu*, 126, 1–38.

Prameň

- Urban, Milo (2003), *Živý bič*, Perfekt, Bratislava

Jelena Vignjević: Jezične i ine odlike zadarske početnice iz 1847. godine

U ovome radu opisuje se i analizira školski priručnik za početno čitanje i pisanje (početnica) pod naslovom *Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam / Libretto dei nomi per le scuole rurali negli II. RR. stati*. Ta je neautorizirana knjižica objavljena u Zadru 1847. godine. Sekundarni izvori početnicu pripisuju Stjepanu Ivičeviću,¹ hrvatskom političaru i piscu (1801. – 1871.), aktivnom u zbivanjima hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji. Analiza početnice pokazuje da ona svojom strukturom – istim tekstom na talijanskom (neparne stranice) i na hrvatskom jeziku (parne stranice) – odražava Ivičevićovo zalaganje za uvođenje hrvatskoga jezika kao službenoga u Dalmaciji, ali i za očuvanje ravnopravnosti talijanskoga jezika. Analiza jezičnih odlika hrvatskoga teksta početnice svjedoči o onodobnom hrvatskom jeziku kao jeziku obrazovanja u školama u Dalmaciji. Također svjedoči o Ivičevićevim jezičnim idejama o hrvatskom standardnom jeziku izgrađenom na štokavskoj jezičnoj osnovi, združivanjem elemenata iz ostalih dvaju hrvatskih narječja. Tako je u početnici uz štokavski u znatnoj mjeri zastupljen i čakavski leksik, što ima i didaktičko opravdanje, prvenstveno u osiguravanju razumljivosti za govornike kojima se početnica obraća. Leksička analiza teksta pokazuje i znatnu zastupljenost novotvorenica, kao osobitosti Ivičevićeva jezika i izražavanja. Analiza hrvatskog teksta ove početnice pridonosi razumijevanju tijeka procesa učvršćivanja standardnoga hrvatskog jezika, uloge Stjepana Ivičevića u tom procesu, kao i tijeka razvoja poučavanja i opismenjavanja hrvatskim jezikom sredinom 19. stoljeća na prostoru Dalmacije.

Ključne riječi: hrvatski standardni jezik, početnica, Stjepan Ivičević.

Linguistic and Other Features of the Reading Primer Published in Zadar in 1847

This paper describes and analyzes the linguistic features of the school handbook for initial reading (primer) titled *Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam / Libretto dei nomi per le scuole rurali negli II. RR. stati*. This unauthorized booklet was published in Zadar in 1847. Secondary sources attribute it to Stjepan Ivičević,

¹ Autor se ponegdje u izvorima spominje i pod prezimenom Ivičević. To je prezime i u nazivu osnovne škole u Makarskoj – *Osnovna škola Stjepana Ivičevića*. Kako u jezikoslovnoj literaturi prevladava spominjanje autora pod prezimenom Ivičević, u ovom će se radu također rabiti prezime Ivičević.

a Croatian politician and writer (1801–1871), active in the events of the Croatian national revival in Dalmatia. Analysis of the reading primer shows that its structure – the same text in Italian (odd pages) and in Croatian (even pages) – reflects Ivičević's advocacy for Croatian language as an official language in Dalmatia, but also for the equality of Italian language. Analysis of the linguistic features of Croatian text of the primer shows Croatian language at that time as the language of education in schools in Dalmatia. It also shows Ivičević's ideas about the Croatian standard language built on the Shtokavian language base and combining elements from the other two Croatian dialects. Thus, in addition to Shtokavian, the primer also includes the Chakavian lexicon, which also has a didactic function, primarily in ensuring comprehensibility for the speakers to whom the primer is addressed, i.e. for students. The lexical analysis of the text also shows a considerable representation of Ivičević's linguistic neologisms. Analysis of the Croatian text of this reading primer contributes to the understanding of the course of the consolidation of the standard Croatian language and Ivičević's role in it, as well as the course of the development of teaching in the Croatian language, in the middle of the 19th century in Dalmatia.

Key words: Croatian standard language, reading primer, Stjepan Ivičević.

1. Uvod – vrijeme i prostor nastanka *Knjixice imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam*

Početnica *Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam* / *Libretto dei nomi per le scuole rurali negli II. RR. stati* (u daljnjem tekstu *Knjixica imenah*)² objavljena je 1847. godine u Zadru. Zadar je, kao i čitava Dalmacija, u to vrijeme pod Drugom austrijskom upravom (1814. – 1918.). Dalmacija se tada, kao jedna od austrijskih pokrajina, naziva Kraljevinom Dalmacijom, Zadar joj je glavni grad, a “kao zasebna austrijska pokrajina podvrgnuta je centralističkoj vlasti u Beču, bez ikakve samouprave, a apsolutističku politiku provodio je kancelar Metternich” (Ivković 1992).

Knjixica imenah nije autorizirana, no drugi izvori upućuju na Stjepana Ivičevića³ kao prevoditelja početnice s talijanskoga (Ravlić 1973; *Hrvatski biografski leksikon*).

² Primjerak *Knjixice imenah* na kojem je načinjena analiza, predstavljena u ovom tekstu, čuva se u Hrvatskom školskom muzeju u Zagrebu.

³ Stjepan Ivičević, hrvatski političar i pisac (Drvenik, 24. I. 1801. – Makarska, 16. XII. 1871.). Bio je gradonačelnik Makarske i zastupnik Dalmacije u austrijskom parlamentu u Beču. Pripadao je prvomu preporoditeljskomu naraštaju. Zastupao je slavensku ideju i zagovarao jezično i kulturno jedinstvo južnih Slavena, ističući pritom prvenstvo Dalmacije među ostalim južnoslavenskim zemljama. Nastojao je očuvati jedinstvo političkih snaga u Dalmaciji, pomiriti ideje tradicionalne talijanske društvene elite i hrvatskog puka, osigurati razvoj slavenske kulture i očuvati talijansku kulturnu sastavnicu u Dalmaciji. Kao zastupnik u austrijskom parlamentu zalagao se za sjedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, ali uz očuvanje političkoga identiteta Dalmacije. Priznavao je ulogu talijanske kulture u Dalmaciji, ali je Dalmaciju vidio kao slavensku pokrajinu te je tražio da hrvatski jezik postane službenim uz ravnopravni položaj talijanskoga. Na stranicama *Zore dalmatinske* 1844. – 1848. sudjelovao je u polemikama o pravopisu i književnom jeziku. Ilirce i Dalmatince

Knjižica imanah koristila se za opismenjavanje djece na početku školovanja, odnosno za početno čitanje.

Nema podataka o tome koliko je nepismenih bilo u Zadru i Dalmaciji kad je *Knjixica imenah* objavljena, no za 1880. godinu (kada se prvi put statistički bilježi pismenost) stoji podatak da je u Kotaru Zadar 82 % ljudi nepismeno, a u Dalmaciji je nepismenost iznosila gotovo 90 % (*Statistika pučanstva u Dalmaciji* 1885). To je stanje više od 30 godina nakon objavljivanja *Knjižice*, pa se može pretpostaviti golem razmjer nepismenosti 1847. godine. Razlozi za to stoje u onodobnim političkim, društvenim i materijalnim okolnostima.

1.1. Osvrt na školstvo u Dalmaciji do 1847.

Za mletačke uprave u Dalmaciji, od 15. do 18. stoljeća, država nije otvarala škole. Lokalne općine slabih gospodarskih mogućnosti nisu mogle uzdržavati škole, pa su škole malobrojne i nema o njima sačuvane pisane dokumentacije (usp. Zaninović 1961). Ipak, opismenjavalu se i školovalo i u tom razdoblju, na talijanskom i na hrvatskom jeziku, u katedralnim, župnim i samostanskim školama. Svjedoče o tome brojne glagoljske početnice, od najstarije sačuvane iz 1527. pa do glagoljskih početnica iz 18. stoljeća. Bila je prisutna i praksa privatnog poučavanja.

Prva austrijska uprava u Dalmaciji (1797. – 1805.) započela je organizirano školovanje puka. Podloga toga nastojanja bile su prosvjetiteljske ideje Marije Terezije, a provedba je počivala na carskom dokumentu iz 1774. – *Općem školskom redu za njemačke normalne i trivijalne škole u svim carsko-kraljevskim nasljednim zemljama*. Prema tom je dokumentu 1803. izdan *Pravilnik za školstvo u Dalmaciji* te su u većim dalmatinskim mjestima otvorene osnovne škole (usp. Zaninović 1961).

U vrijeme francuske vlasti (1806. – 1813.) u Dalmaciji se pojačao rad na organizaciji javnoga školstva – donesen je u Zadru 1807. *Opći plan za javnu nastavu u Dalmaciji* prema kojem je planirano otvaranje javnih škola u 19 važnijih mjesta (prema Zaninović 1961). Kad je o jeziku obrazovanja riječ, prema odredbi iz 1810. vidljivo je da je u pučkim školama bilo slobodno upotrebljavati bilo koji od jezika govorenih u ilirskim pokrajinama, pa tako i hrvatski. Kako navodi Urlić (1919: 141), tim se pravom nisu koristile gradske škole, no jesu poneke seoske. No nastavni je jezik u svim školama bio talijanski jer se “ta ista vlada, koja je dopuštala da se po selima osnivaju hrvatske pučke škole, nije na vrijeme pobrinula, da se za te škole prirede zgodni hrvatski udžbenici” (isto).

htio je pomiriti kompromisnom grafijom (ć, č, š, x) i izgradnjom književnoga ili općeg jezika združivanjem narječja. Njegova književna djela ostala su u rukopisu (dramski spjev *Vladimir s Kosarom*, davorija *Viški boj* te epigrama i prigodnice). Načinio je prijevode s tumačenjima Danteova *Pakla*, Alfierijeve tragedije *Saul* i Voltaireova *Proroka Muhameda*. Skupljao je u puku građu za hrvatsko-talijanski rječnik. U Splitu je 1857. kao priređivač objavio koledar za puk *Mostić iz grada u selo a iz sela u grad*. Suautor je praktičnog priručnika za sudske činovnike. Preveo je s talijanskoga više školskih udžbenika za seoske i građanske učionice: *Knjixica imenah za seoske učionice po cesaro-kraljskim derxavam*, Zadar 1847; *Zametci i ogleđala za knjige, priprosto domaće*, Zadar 1854. i drugo. Njegova teorijska i praktična jezično-pravopisna rješenja ostala su izvan glavnih oblikovnih tijekova modernoga hrvatskoga pravopisa i jezika (*Hrvatski biografski leksikon*).

Druga austrijska uprava (1814. – 1918.) nastavlja rad na organizaciji pučkoga školstva. Prema izvještaju iz 1816. planira se svuda po Dalmaciji osnivanje trivijalnih normalnih škola za poučavanje u čitanju i pisanju talijanskoga i ilirskoga jezika, u prvim aritmetičkim operacijama i za tumačenje katekizma vjere (prema Novak 1948: 42). Godine 1818. donesen je *Pravilnik za osnovne škole u Dalmaciji* prema kojem bi u svakoj župi trebala biti po jedna početna škola za mušku i žensku djecu od 6 do 12 godina (isto). Prema izvještaju glavnoga školskog nadzornika za Dalmaciju, svećenika Jurja Plančića, 1819. u Dalmaciji je 19 državnih škola (prema Zaninović 1961). Za dvadesetak godina, a prema izvještaju za 1845. godinu, vidi se velik napredak – samo u zadarskom okrugu⁴ djeluju 33 muške škole i 7 ženskih, a u osnivanju je 26 škola (prema Zaninović 1978). Učitelji su većinom bili svećenici. Tri su razloga za to – osim svećenika gotovo da i nije bilo školovanih ljudi; vjeronauk i ćudoređe bili su obvezni nastavni sadržaji; materijalni status učitelja bio je slab pa su se “svećenici, kao župnici, mogli lakše primiti učiteljskog mjesta radi tadašnjih loših učiteljskih plaća” (Ströhl 1905: 49).

Službeni i nastavni jezik nije bio propisan, no poučavalo se većinom na talijanskom, osobito u gradskim školama koje je i pohađao velik broj učenika govornika talijanskoga jezika, dok je poučavanje hrvatskim jezikom bilo zastupljenije u seoskim školama. Opismenjavalu se na talijanskom i na hrvatskom. Još je 1820. izašla odluka da u knjigama za 1. i 2. razred osnovnih škola ima biti “na jednoj strani talijanski tekst, a na drugoj dalmatinski”, ali knjige za 3. i 4. razred trebale su biti “samo na talijanskom jeziku” (Novak 1948: 43). Pitanje je u kojoj se mjeri opismenjavanje hrvatskim provodilo. Ponajprije zbog toga što je nedostajalo učitelja koji bi mogli opismenjivati i poučavati hrvatskim jezikom. Naime, učitelji su se za svoj poziv mogli obrazovati samo na talijanskom jeziku. Državne učiteljske škole u Dalmaciji, odnosno naobrazba učitelja na hrvatskom jeziku, tek se počinju usustavljivati polovicom 19. stoljeća. Prva muška učiteljska škola “Ilirski preparandij – konvikt” u Arbanasima otvorit će se 1866. godine, a ženski će preparandij u Dubrovniku započeti s radom 1875. godine. Osim toga, nedostajalo je i školskih knjiga na hrvatskom jeziku (usp. Perić 1974), metodičke literature na hrvatskom jeziku, kao i uopće knjiga na hrvatskom jeziku. Tek će se u drugoj polovici 19. stoljeća, reformom školstva i *Općim zakonom o školama*, u pučkim školama organizirati i školske knjižnice (više u Kuić 2008).

U tim okolnostima školstva, početno čitanje i pisanje hrvatskim jezikom i stanje pismenosti puka ostat će još dugo velik problem. Još će se i na Prvoj pokrajinskoj skupštini pučkih učitelja Dalmacije održanoj 1875. u Zadru, u prostorijama spomenute Muške učiteljske škole, na dnevnom redu naći pitanje: “Zašto u nekim školama dječje pismo ne odgovara krasopisnim pravilima, a čitanje ne uspijeva povoljno?” (prema Zaninović 1978: 67). Koliko je pad nepismenosti bio spor, pokazuje podatak za 1910. u kojoj je nepismenih u Dalmaciji bilo 78 % (prema Bralić 2006).

⁴ Dalmacija je bila podijeljena u četiri okruga sa sjedištima u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Zadarski je okrug obuhvaćao i šibensko područje. Činilo ga je 18 općina: Zadar, Nin, Biograd, Sali, Silba, Obrovac, Novigrad, Benkovac, Skradin, Šibenik, Tijesno, Zlarin, Knin, Biskupija, Drniš, Mirilović, Pag i Rab (usp. Zaninović 1978: 10 i Ivković 1992: 35).

1.2. *Jezično-političke okolnosti u kojima je objavljena Knjizica imenah*

U prvoj polovici 19. stoljeća u Europi je sve izraženije buđenje nacionalnih identiteta. Ilirski pokret i jačanje nacionalne svijesti snažno su prisutni i u Dalmaciji, pa se duh kulturnih i političkih zbivanja od 30-ih godina devetnaestog stoljeća sve više osjećao i u Zadru. Kulturna zbivanja nadahnutu idejama ilirizma i narodnoga preporoda poseban će zamah dobiti od 1841. godine, kada je Ljudevit Gaj putovao Dalmacijom oduševljavajući široke slojeve društva za preporodni pokret. Godine 1844. počinje u Zadru izlaziti *Zora dalmatinska* pod uredništvom Ante Kuzmanića i širi se hrvatski nacionalni duh usmjeren prema dvama ciljevima – sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom te uvođenju hrvatskoga jezika u javnu komunikaciju, pa i u škole. Prosvjeđivanjem naroda i podizanjem škola u kojima će se poučavati narodnim jezikom pokušavalo se smanjiti talijanski utjecaj u školama i društvu.

Pitanje jezika, posebno u školama, bilo je vrlo složeno. Spomenuto je, propisanoga nastavnog jezika Monarhija nije imala (usp. Pederin 2003), no višestoljetna strana uprava utjecala je na nacionalni sastav i na govor dalmatinskoga stanovništva, pa i na jezik poučavanja u školama. Za austrijske uprave brojao činovnički kadar, prisutan najviše u gradskim sredinama, činili su uglavnom Talijani (Horvat 1935: 6). Djeca posljednika i obrtnika te svećenički kandidati školovali su se mahom na talijanskim sveučilištima. Čitala se većinom talijanska knjiga i pratili se talijanski časopisi (usp. Novak 1948). U svojoj je dužoj prisutnosti i u funkcionalnoj komunikaciji pripadnika viših slojeva društva i uprave, talijanski jezik stekao ugled i tradiciju (usp. Pederin 2003). Tako je i u školstvu po Dalmaciji talijanski jezik bio duboko ukorijenjen. U srednjim i višim školama isključivo se talijanskim poučavalo, osim u dvama biskupskim sjemeništima s ilirskim nastavnim jezikom, u Priku i u Zadru. U ponekima osnovnim školama, gdje je sastav učenika bio većinom netalijanski, poučavalo se i hrvatskim i talijanskim. Ipak, preporodni je duh znatno utjecao na stanje nastavnoga jezika u pučkim školama i na opismenjavanje hrvatskim jezikom. Podatci za šk. god. 1838./1839. govore da je od 55 početnih škola u Dalmaciji njih 13 radilo samo na talijanskom jeziku, a 42 škole radile su mješovito, na hrvatskome i talijanskome (prema Perić 1974: 22). O dugim sukobima autonomaskog ustrajavanja na talijanskom jeziku u školama i narodnjačkog nastojanja za hrvatskim kao nastavnim jezikom iscrpno su pisali Antun Ströhl (1905), Rudolf Horvat (1935), Grga Novak (1948) i drugi.

Među narodnjacima se u nastojanjima za uvođenjem hrvatskoga u škole isticao Stjepan Ivičević koji je, kao jedan od dalmatinskih poslanika u Beču 1848. godine, predložio da se u svakom većem selu⁵ ustanovi osnovna škola na hrvatskom jeziku, da se na hrvatski prevedu potrebni udžbenici, da se hrvatski uvede u sve razrede osnovnih škola i da postane obavezan predmet u svim gimnazijama. Podržao ga je zastupnik Božidar Petranović, no ostalih se šest dalmatinskih zastupnika usprotivilo tomu prijedlogu (više u Perić 1974). Uslijedio je ubrzo i slom preporodnih nastojanja te razdoblje Bachova

⁵ Podaci za šk. god. 1838./1839. govore da je 55 tada postojećih početnih škola djelovalo u 49 općina. U preostalih 36 dalmatinskih općina nije bilo ni jedne javne osnovne škole (prema Perić 1974: 22).

apsolutizma, no ideje o hrvatskom jeziku u javnoj upotrebi i u školstvu nastavile su se razvijati. Tako su do 1862. u Dalmaciji djelovale 23 škole na hrvatskom jeziku, 9 talijanskih škola i 125 dvojezičnih (isto).

Stjepan Ivičević aktivno je u Dalmaciji radio na uvođenju hrvatskoga jezika u školovanje djece, kao nastavnog jezika i kao nastavnog predmeta, istovremeno se zalažući i za sva prava talijanskoga jezika. Na ta je dva jezika gledao kao na ravnopravne sudionike u stvaranju kulture u Dalmaciji i kao na dvije ravnopravne sastavnice dalmatinskog identiteta. U preporoditeljskom duhu, Ivičević na hrvatski jezik gleda kao na slavenski jezik u kojemu se sjedinjuju pučke govorne inačice širega južnoslavenskoga prostora (usp. Ravlić 1973). Ideje Stjepana Ivičevića o uvođenju narodnog jezika u službeni uporabu, ali uz očuvanje prava talijanskog jezika, kao i njegove ideje o hrvatskom jeziku, njegovu slovo-pisu i pravopisu, zrcale se u *Knjixici imenah*, objavljenoj u Zadru 1847. godine.

2. Jezične, metodičke i sadržajne odlike *Knjixice imenah*

Analiza ove početnice provedena je s temeljnim ciljem uvida u način opismenjavanja (metodiku početnog učenja čitanja) kao i uvida u hrvatski jezik kojim se poučavalo i koji se učio u Dalmaciji sredinom 19. stoljeća. U skladu s tim ciljem, za predmet analize uzet je samo hrvatski dio početnice, odnosno samo tekst na njezinim neparnim stranicama, pisan hrvatskim jezikom.

Istraživačka pitanja u ovoj analizi bila su usmjerena prvenstveno na hrvatski jezik početnice *Knjixica imenah*: na uvid u temeljna obilježja njegova slovopisa, pravopisa, fonoloških i morfoloških odlika, a detaljnije u obilježja njegova leksika. Uz to, analiza je uključila i pitanja kao i pitanja metoda kojima se djecu poučavalo početnom čitanju na hrvatskom jeziku, kao i pitanja sadržaja u koje se upućivalo djecu i kojima ih se poučavalo. Sve sa svrhom detaljnijeg uvida u stanje odgoja, obrazovanja i opismenjavanja djece hrvatskim jezikom sredinom 19. stoljeća u Dalmaciji.

2.1. Opis početnice

Knjixica imenah dvojezična je početnica, hrvatska i talijanska. Ta je praksa u skladu s državnom odlukom iz 1820., za seoske škole u Dalmaciji, da u knjigama za 1. i 2. razred osnovnih škola ima biti "na jednoj strani talijanski tekst, a na drugoj dalmatinski", ali knjige za 3. i 4. razred trebaju biti "samo na talijanskom jeziku" (Novak 1948: 43).

Knjixica imenah otisnuta je na 108 stranica, na parnim je stranicama hrvatski tekst, na neparnima talijanski. Kad je o imenovanju dvaju jezika riječ, onaj na neparnim stranicama priređivač početnice naziva talijanskim, a onaj na parnim dalmatinskim i na-šim, npr.:

"... u riči pravo Dalmatinskoj..." (4)

"Sve slovke ovdje na desnu talijanskoga jezika sluxe i za našega." (14)

Tekstovi na parnim i neparnim (lijevim i desnim) stranicama prate se, no ne podudaraju se u potpunosti, ni u sadržaju ni u strukturi, prije svega zbog različitosti u jezicima samima. Tako je tekst na parnim stranicama prilagođen posebnostima hrvatskoga, npr. u 4. lekciji, gdje su slogovne kombinacije suglasnika sa svakim od samoglasnika: na talijanskoj je stranici organiziran u pet stupaca za pet samoglasnika, dok je na hrvatskoj stranici u šest stupaca zbog poluglasa *è* ispred slogotvornog *r* (str. 10). Iz istog se razloga razlikuju i napomene na dnu stranice, pa na str. 11 (desni, talijanski tekst) fusnota (1) glasi:

“Si fáccia osservare come le sillabe *ac, oc ec.* – ed *ag, og ec.* fanno due suoni diversi, e quindi in due maniere si fácciano pronunciare questedue linee.”

Dok na 10. (lijevoj, hrvatskoj) stranici fusnota (1) glasi:

“Ovi šesti redac uzderxi ono slovo poluglasno prid *r*, što nit je pravo *a*, nit je pravo *e*, neg ništo sridnje; što niki pišu *a*, a niki pišu *e*, a niki sgoljno *r*.”

Za talijanski dio *Knjixice imenah* valjalo bi detaljnije istražiti o izvorniku. Naime, kako se u *Hrvatskom biografskom leksikonu* navodi, hrvatski je dio ove početnice, koji se pripisuje Stjepanu Ivićeviću, prijevod talijanske početnice. Ipak, vidljivo je da je i tekst na talijanskom pisan za potrebe pučkih škola u Dalmaciji. To pokazuje napomena u tekstu o mjerama (43):

“In Dalmazia si usa una misura detta Quarta. Dessa varia. Dove è più grande, dove meno dello stajo veneto. La quarta zaratina è molto più grande. ...”

U nastavku se donosi detaljniji osvrt na jezične odlike hrvatskog teksta *Knjixice imenah*.

2.2. Jezične odlike *Knjixice imenah*

Već je spomenuto, hrvatski jezik opismenjavanja u *Knjixici imenah* naziva se dalmatinskim, a bilježi se slovopisom tada široko prihvaćenim u latiničnom pisanju na prostoru Dalmacije – dalmatinskim slovopisom (dalmatinskom grafijom), usklađenim s rješenjima reformiranog pravopisa što ih je donijela pravopisna komisija u Zadru 1820. (usp. Vince 1990: 131–139). Od današnjega hrvatskog slovopisa razlikuje se u sljedećemu:

- jednoslov *ç* (npr. “učitelj”, “riči”, “naučio”...) za glas koji se danas bilježi slovom *č*
- dvoslov *ch* (npr. “veche”) za glas koji se danas bilježi slovom *ć*
- dvoslov *dj* (npr. “orudje”) za glas koji se danas bilježi slovom *đ*
- jednoslov *ś* (npr. “jošte”) za glas koji se danas bilježi slovom *š*
- jednoslov *x* (npr. “knjixica”) za glas koji se danas bilježi slovom *ž*.

Povijesno gledajući, dalmatinski se slovopis formirao tijekom dugog razdoblja hrvatske pismenosti u Dalmaciji u dodiru s talijanskom i latinskom grafijom, posredovanim putem crkvenih i svjetovnih ljudi školovanih u Italiji (usp. Badurina 2012, 2015). Uz dalmatinsku slovopisnu praksu tijekom 17. i 18. stoljeća supostoje u pisanju hrvatskim

jezikom još dvije slovopisne prakse: na zapadu i sjeveru kajkavski ("horvatski") slovopis (izgrađivan pod utjecajem mađarske grafije) i slavonski slovopis na području Slavonije, dijelova južne Ugarske te Bosne i Hercegovine (usp. Žagar 2013; Badurina 2012, 2015). Postupno, a posebno u zadnjim desetljećima 18. stoljeća, slavonski slovopis zadobiva prednost i na području kajkavske Hrvatske, pa su u vrijeme početaka ilirskoga pokreta i hrvatskog narodnog preporoda "supostojala dva poprilično stabilna i ujednačena slovopisna sustava, slavonski i dalmatinski" (Badurina 2015: 407). Kako bi se dokinula slovopisna neujednačenost, odnosno dvije različite slovopisne prakse, ilirska slovopisna reforma, predstavljena programatskom knjižicom Ljudevita Gaja *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa* objavljenoj 1830. godine, donosi reformirano latinično pismo, (sve)hrvatski slovopis. Taj novi slovopis (nazivan još i Gajeva/ilirska/zagrebačka grafija) nailazi na prihvatanje, ali i na otpor i vrlo žustre polemike, te polako preuzima dominaciju i ustaljuje se u uporabi. Najdulje mu odolijevaju upravo pripadnici zadarskoga jezično-kulturnog kruga, među kojima je Stjepan Ivićević jedan od najaktivnijih zagovornika dalmatinskog slovopisa, ne samo za uporabu u Dalmaciji već u svim hrvatskim krajevima (više u Vince 2002; Pranjković 2015). Na stranicama *Zore dalmatinske* od 1844. do 1848. vrlo je aktivno sudjelovao u polemikama o pravopisu i književnom jeziku. Ilirsku i dalmatinsku koncepciju grafije hrvatskoga jezika htio je pomiriti kompromisnim rješenjem pa je "predlagao da se u zajedničkoj latiničkoj grafiji upotrijebe znakovi *ç*, *x* (za *č* i *ž*) iz dalmatinske grafije, a *ć*, *š* iz zagrebačke" (Vince 2002: 363). Ipak, zagrebačka je grafija sve više osvajala teren, kako u središnjoj Hrvatskoj tako i u Slavoniji, Bosni i Dalmaciji. U Dalmaciji je prva knjiga otisnuta Gajevom grafijom godine 1844. (prema Vince 2002: 364), a 1849. i *Zora dalmatinska* prelazi na Gajevu grafiju (Vince 2002: 365). U tom je kontekstu početnica *Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam*, prevoditelja i priređivača Stjepana Ivićevića, jedna od posljednjih knjiga otisnutih dalmatinskom grafijom i rabljenih u dalmatinskim javnim školama.

Jat se u *Knjixici imenah* bilježi kao *i*, npr.: "rič", "crivo", "kolino", "misto", "zdila", "svicha"...

Pred slogotvornim *r* dosljedno se bilježi poluglasni (mukli) vokal, a piše se jednoslovom *è*, npr.: "kèrsti", "pèrst", "kèrv", "sèrce", "dèržat", "čèrna"... Priređivač o tom slovu donosi u napomenama sljedeće:

"Poluglasno *è* nalazi-se iz prid *r*, kad iza ovoga slidi drugo uzglasno slovo u riči pravo Dalmatinskoj." (4)

"... ono slovo poluglasno prid *r*, što nit je pravo *a*, nit je pravo *e*, neg ništo sridnje; što niki pišu *a*, a niki pišu *e*, a niki sgoljno *r*." (10)

Kad je o pravopisu riječ, u *Knjixici imenah* čuva se u pisanju korijen riječi, npr. "radostni", "ditce", "zarizkom", odnosno primjenjuje se morfonološko pravopisno načelo, što je u skladu s dominantnom pravopisnom praksom u prvoj polovici 19. stoljeća u Dalmaciji i u drugim hrvatskim krajevima (usp. Badurina 2015).

Kad je o morfološkim obilježjima hrvatskoga jezika *Knjixice imenah* riječ, razvidno je da priređivač rabi staru imeničku sklonidbu u dativu, lokativu i instrumentalu množine. Npr.:

“Káxem mojim milim róditeljim što-sam naućio.” (38)

“Štiuchi, néchu nikad dèrxati knjige vèrlo blizu óciuh...” (34)

“S kumpírim se pójimlju voli, prásenja i kókošad,” (48)

Također, sustavno se bilježi dočetno *h* u genitivu množine, vidljivo već u naslovu početnice *Knjixica imenah* za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam.

Leksik hrvatskog teksta ove početnice znatno je širi od čakavskoga, a priređivač se često koristi sinonimima, posebno kontaktnim sinonimima. Tradicija uporabe kontaktnih sinonima duga je u hrvatskoj pisanoj baštini i uobičajena je u hrvatskoj didaktičkoj literaturi, pa i onoj iz 19. stoljeća (usp. Vignjević 2024). Kontaktni sinonimi rabe se sa svrhom stvaranja zajedničkog jezika, ali i približavanja teksta čitatelju iz drugih područja, odnosno osiguravanja razumljivosti, i u konačnici obogaćivanja učeničkog rječnika. Tako se i u *Knjixici imenah* susreće:

“veliki pèrst – palac”; “jetra – cèrna djigerica”; “liztve – skale”; “pod – tavan”; “oxica – kušalo, xlica, kašika”; “vilica – pinjur”; “čaša – xmul”, “stanište – kamara”, “kúvarnica – kuxina, kuhinja, peknjica”, “pechka – štuha”, “ódsebnica – odsebište, ako-je misto osobito, a ne sudje”, “sidnica – katriga”, “dobnik – reloj, ure”, “pólica – kovčeg, ako je stolich za pisati, s ogradom, zove se pisnjak”, “bičve – nanogvice”, “opréglaža – traversa, ogernač”, “uzduh – povitarce, aria, aer”...

Ono što u *Knjižici imenah* na prvo čitanje teksta upada u oko jest velik broj novotvorenica, odnosno riječi koje nisu potvrđene kao dio aktivnoga leksika tijekom 19. stoljeća, prema *Akademijinu rječniku*. Tako je na primjer samo u tematskoj skupini pojmovlja za imenovanje predmeta u kuhinji s talijanskog ovako prevedeno (30):

“*Utensili di tavola* – stolno órudje:

la tovaglia – stolopokrivača

la salvietta – otirača

la saliera – solnjača

la fiasca d’aqua – vodenjača

...

Utensili di cucina – kuvarničko sudje:

la gratella – pecinjak” ...

Ovaj leksički fond početnice *Knjixica imenah* može biti i dodatni prilog atribuiranja toga djela Stjepanu Ivićeviću, čiji se rad odlikuje upravo jezičnom kreativnošću. Tako za jezik Stjepana Ivićevića, osvrćući se ponajviše na njegove tekstove objavljivane u *Zori dalmatinskoj*, Zlatko Vince (2002: 386) kaže: “Ivićevićev jezik karakterizira želja za narodnošću, ali i neka artifizijelnost...” Naime Stjepan Ivićević se, premda bez formalnoga jezičnog i jezikoslovnog obrazovanja, u svojem javnom djelovanju vrlo aktivno

uključivao u polemike o jeziku i rješavanju jezičnih pitanja, posebno od 1861. godine kad je postao urednik lista *Glasnik dalmatinski*. U purističkim je nastojanjima predlagao brojne novotvorenice, npr. "tiskopisanica, groznoprikaza, munjoviest, miloglasje, nazuv, beskrajstvo" (prema Vince 2002: 507), a poseban su odjek imale njegove ideje o uključivanju svih hrvatskih narječja, posebno njihova leksičkog bogatstva, u opći hrvatski jezik. Predlagao je da se iskoriste riječi iz svih hrvatskih govora (ikavskih, ekavskih i jekavskih) na način da se razluče, nijansiraju, njihova značenja. Tako predlaže npr. razlikovanje riječi *jezik* i *jazik*, pri čemu bi riječ *jezik* označavala mišić u usnoj šupljini (njem. *die Zunge*), a *jazik* sustav za ljudsku komunikaciju (njem. *die Sprache*). Ili pak razlikovanje riječi *vjera*, *vira* i *vera*, pri čemu bi riječ *vjera* označavala veliko pouzdanje, povjerenje u koga ili što (njem. *der Glaube*); *vira* odanost, lojalnost (njem. *die Treue*), a *vera* dug, kredit (njem. *der Kredit*). Ivičević (prema Vince 2002: 508) takva razmatranja zaključuje mišlju: "Iz ovoga načela sledilo bi da nariječja iliti *razriječja* jazika našega sdružili bi se dobrovoljno u jedan obćeni jazik bogatiji nego je i jedan od njih, i da jedno razriječje imalo bi svoju službu, i svoj osobiti stolac u jaziku općinskomu." Opisane ideje Stjepana Ivičevića naišle su u onodobnoj javnosti na vrlo oštre kritike i odbijanja, pa i ismijavanja i optužbe (više u Vince 2002: 505–509), no sam je Ivičević ostao ustrajan u jezičnom stvaralaštvu. I *Knjixica imenah* svjedoči o njegovoj jezičnoj osebujnosti i kreativnosti. Izdvojiti će se ovdje iz nje izabrani primjeri, sa sinonimima i pojašnjenjima ili bez njih, kako već autor donosi:

- uhóresa (24)
- sprémnjak – armar (28)
- počivalje – sofa (28)
- pljúvotnjak (28)
- stolopokrívača – napica (30)
- vodénjača – bocun, ili boca za vodu (30)
- nàkosnica – škufia, podčelica (32)
- návratni úbrušćich – okovratich, faculet za vrat (32)
- platénica – ponjava, lancun (32)
- svilo-gújine iliti bube (56)
- pečatópolis – štampa (94)
- nadglas – glaso-udaranje, brecanje, brék, nadslovčica (106)

Navedene riječi po svoj su prilici priređivačeve novotvorenice, ne bilježi ih *Akademijin rječnik*.

Ovdje posebno vrijedi istaknuti tekst s nazivljem za pravopisne znakove koje autor skupno naziva "medjubilixja" (104):

"Kad ja poče štiti, gospódin učitelj pókaza-mi što-su zarizak (.), piknja (.), piknja zarizkom (:), dvopiknja (:), zlaménje pítanja (?), zlaménje vápijanja (!), ósičak ('), svezza (-), dónosice (,,), uklopci (), rázdilka ("), prizivka (*) i nadglasi (")."

Neki se od naziva/znakova u daljnjem tekstu ovako pojašnjaju (104, 106) (isticanje J. V.):

Ósičak zlámenuje izóstavljenje jednog slova glásnoga, ili jošte osícanje jedne cile slóvke.

Sveza zlámenuje da rič nije bila sva u onoj brazdi dóveršena...

Dónosice običáju-se kad se donosi kakvo dugo govorénje kojega pisaoca...

Uklópci sluxe za uklápati kakav izgovor...

Razdílka sluxi da slovo, ná komu-su dvi piknje póloxene, u izgovoru ima biti ráz-diljeno od glasnog slidéhega, a ne s njim slípljeno...

Prizívka sluxi za póslati štioća da gleda ná dnu óne stráne lista, i da vidi što-je óndi od potrebe da štije.

Nadglasi sluxe za nadbilixiti slova glasna, svèrhu kojih ima-se glas ósobiti naslóniti.

Govoreći o tradiciji hrvatskoga pravopisnog nazivlja prije Brozova pravopisa iz 1892., Lukenda i Mamić (1992) od nazivlja koje donosi *Knjixica imenah* spominju samo nazive “piknja” i “dvopiknja”, potvrđene u Partaševu pravopisu iz 1850. i u drugim izvorima. Doprinos Stjepana Ivičevića hrvatskom pravopisnom nazivlju tek treba istražiti.

2.3. Metoda početnog čitanja u *Knjixici imenah*

Načinom ovladavanja čitanjem u *Knjixici imenah* nastavlja se na dugu tradiciju kršćanskog opismenjavanja koja je, kad je o opismenjavanju na hrvatskom jeziku riječ, zabilježena od najstarije glagoljske početnice iz 1527. i prisutna u svim početnicama do polovice 19. stoljeća. Početnice koje su služile za podučavanje čitanja u vjerskim školama podučavale su čitanje na vjerskim tekstovima, pa su istovremeno bile i mali katekizmi. Početnice za potrebe državnoga školstva donosile su tekstove općih moralnih načela i sadržaja bliskih djeci – o svakodnevicu, hrani, dijelovima tijela, djeci, obitelji, prijateljima, životinjama, biljkama i sl. (usp. Franković 2013).

Sve su one započínjale obuku čitanja predstavljanjem abecednog slijeda slova, najprije samoglasnika potom suglasnika, i svih kombinacija suglasnika sa samoglasnicima. Nakon toga donosile su vježbe čitanja koje se postupno usložnjuju – od čitanja jednosložnih, pa dvosložnih te višesložnih riječi, skupova riječi, rečenica i na koncu tekstova. Taj način učenja čitanja nazivao se sricanjem, slovovanjem ili šlabekovanjem (šlabikovanjem, šlabekovanjem), a u didaktičkoj se literaturi (usp. Mendeš 2009; Bežen 2004) svrstava u sintetičke metode početnog učenja čitanja. Mendeš (2009: 120) opisuje sricanje ovako: “Ovom metodom slova se uče abecednim redom iz zidnih tabli ili zidnih početnica. Svako je slovo imalo svoje ime. Čitanje se učilo sricanjem. Kad bi dijete zastalo, moralo je ponoviti cijeli postupak. Učenik bi upoznao ime slova mehaničkim putem. Za djecu je ova metoda bila izuzetno teška pa su protiv nje progovorili J. A. Komenski, Pestalozzi i J. J. Rousseau (koji je naziva ‘bič djetinjstva’).” Da je takva praksa učenja čitanja i u hrvatskim školama prve polovice 19. stoljeća, svjedoči i priručnik za čitanje objavljen u Budimu 1843. – *Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuvanje narodnih shkol vugerzkoga y horvatzkoga kralyeztva* – u kojoj stoji (11): “Chteje Vuchenik krivo,

tak more on Rech onu, koju krivo je chtel, preshlabe kuvati, i taki nato prechteti.” Istu praksu sricanja preporučuje i priručnik iz Budima 1849. *Posebna znanost podučavanja ili naputak k uspěšnom predavanju pojedinih naukah (Didactica specialis)*, prema kojem su obrazovani učitelji u zagrebačkoj preparandiji od 1849. godine.

Opisana metoda sricanja slova prisutna je i u *Knjixici imenah*. Učenike se u 1. lekciji upoznaje sa slovima i njihovim nazivima, prvo sa samoglasnicima, onda sa suglasnicima (4):

“i, u, o, e, a” (s napomenom: “Samoglasna slova nose sobom ime po glasu, ili po zvonu, po komu-se izustivaju.”)

“è” (s napomenom: “Poluglasno è nalazi-se iz prid r, kad iza ovoga slidi drugo uzgla-sno slovo u riči pravo Dalmatinskoj”)

“j, l, h, f, k, c, ç, d, b, p, g, t, r, n, m, v, z, s, ś, x” (s napomenom: “Uzglasna slova (po redu kako-su ovdje ubiližena), zovu-se: je, ele, eka, efe, ka, ce, çe, de, be, pe, ge, te, ere, ene, eme, ve, zeta, ere, eše”)

Upoznavanje sa slovima u ovoj početnici ravna se prema njihovoj međusobnoj sličnosti. Na samom početku talijanski tekst početnice poziva se na metodički priručnik *Metódica* (“Parte prima, Titolo IV, Capitolo III. 8. pag. 51. Edizione di Milano 1826”) upućujući učitelje da, upravo kako propisuje taj priručnik, na ploči pokažu svojim učenicima slova koja su oblikom ili glasom slična jedno drugomu. Hrvatski tekst donosi tu uputu ovako (4):

“Učitelj pokazati-che na crnoj daski svojim učionicim slova, koja-su, ili po obrazu, ili po glasu, jedno drugomu nalična.”

Tek je u 2. lekciji abecedni niz svih slova. U 3. su lekciji sve kombinacije suglasnika sa samoglasnicima, npr. (8):

“ba	bo	bu	be	bi
pa	po	pu	pe	pi
da	do	du	de	di ...”

Od 4. do 7. lekcije nizovi su kombinacija triju glasova koji čine slog, tj. donose se slogovi, npr. (12):

“lap	lop	lup	lep	lip ...
cra	cro	cru	cre	cri ...
ska	sko	sku	ske	ski ...”

Od 8. do 10. lekcije nižu se kombinacije glasova odnosno riječi od tri, četiri ili pet glasova, npr. (18):

“vèrl, vruch, vlast, vranj
zdrak, zdrav, zgled, zmaj...”

U 10. je lekciji niz velikih tiskanih slova i do 20. lekcije nižu se skupovi riječi, rastavljenih na slogove radi olakšavanja čitanja. Skupovi riječi tematski su organizirani (dijelovi tijela, dijelovi kuće, pokućstvo, odjeća i obuća...), npr. (24):

“gla-va, vla-si, če-lo, sli-pe o-či, o,bèr-ve, ze-ni-ce, tre-pa-vi-ce, u-ho, u-ho-re-sa...”

Tako organizirani skupovi riječi uglavnom završavaju kraćim tekstom, pisanim u 1. licu, npr. (30):

“Ja-chu-se na-u-či-ti ka-ko-chu-se stol-nim o-ru-djem slu-xi-ti. Dèr-xa-ti-chu o-xi-cu, nox i vi-li-ce ka-ko-se pri-sto-ji...”

U svim je tekstovima, metodičkim predlošcima namijenjenima uvježbavanju čitanja, provedeno rastavljanje na slogove te povezivanje nenaglasnica s naglasnicama uporabom spojnice, kao i označavanje mjesta naglaska na riječima. U tekstu fusnota autor na riječima ne označuje mjesto naglaska, niti povezuje nenaglasnice s naglašenim riječima.

Od 24. lekcije dulji su integralni tekstovi. Svi su pisani u 1. licu. Ne provodi se više rastavljanje na slogove, no ostaje uporaba spojnice u izgovornim cjelinama u kojima je nenaglašena riječ, ili pak na kraju retka. Npr. (38):

“Kaxem mojim milim roditeljim što-sam naučio. Štiem-jim što god iz mojih knjixica. Domalo znat-chu tako bërzo štiti, kako-se i govori...”

Lekcija 32. donosi opsežne upute za izgovaranje glasova, riječi i rečenica te za čitanje. Upućuje se i na govor usklađen s rečeničnim znakovima (104, isticanje JV):

“Kod **zarizka**, pristani glasom za-malo. Kod **piknje zarizkom**, pristani malo veche. Kod **dvopiknje**, pristani još veche. Kod **piknje**, pristani za najveche, i s jednoga razdila prilazech na drugi, pristani veche neg igdi, i po niki način s glasom kloni.”

Ukupno gledajući, ova početnica, namijenjena prvenstveno početnom čitanju, svojim se metodičkim odlikama ne razlikuje značajno od većine takvih udžbenika polovicom 19. stoljeća (usp. Nemeth-Jajić 2010, 2021).

2.4. Sadržajne odlike Knjižice imenah

Početnica *Knjixica imenah* u prvih 20 lekcija sadrži glasove, slogove i riječi za početno čitanje, organizirane prema didaktičkim zakonitostima, ne prema sadržaju. Sljedećih deset lekcija, od 20. do 29., donosi rečenice i tekstove za čitanje, koji su sadržajno vezani za dječje iskustvo života, za svakodnevicu u kući, vrtu, školi, zajednici. Njima se proširuje dječje znanje o ljudskom tijelu, o kući i životu u obitelji, o prirodi, o društvenim uzusima itd. Ti su tekstovi pisani u 1. licu, naglašeno su usmjereni na dijete, bilježe svakodnevno dječje iskustvo, npr.:

“Gospódin učitelj opóminje-me da-se čuvam u ódénju i skakanju, da-se né-penjem budálasto na visóko, da-se ne-igram s nóxim, s vílicam, s nóxicam. Mógao-bi ja lako

razbit sam sebi glávu, ili pokvárit-mi oko, ili ránit-se ú ruku, ili ístetit-ju, ili jošte slomit-mi nogu. Tada bi-me za névolju bólilo.” (26)

Od 29. lekcije tekstovi su o Bogu i o ponašanju prema zapovijedima kršćanske vjere i ćudoređa. Ti se tekstovi često izravno obraćaju čitatelju, učeniku, i započinju formulom: “Sinko moj”, npr.:

“Sinko moj, Bog znáde svaka, Bog vidi svaka, Bog čuje svaka.” (64).

“Nu vidi, sinko moj, da-si ti vas Boxji. Ako ti ljubiš Boga, ter što on hoche činiš, Bogu-cheš biti mio.” (64)

“Sinko moj, Bog-je vele dobar i ti-si-mu mio.” (66).

Od 31. lekcije sažeto su prepričani događaji iz *Svetog pisma* s naslovom u kojem je istaknuta pouka, npr. “Nelaxi” (str. 80) sa starozavjetnom pričom o Josipu i njegovoj braći. Taj drugi, vjeronaučni dio početnice završava s 34 mudre izreke, složene u rimo-vanom stihu, npr.:

“Bésida lipa sládi,
I, uzput, korist grádi.” (88)

Svi su tekstovi u ovoj početnici, ne samo oni u drugom dijelu, naglašeno didaktični, s jasnom odgojnom porukom, usklađenom s onodobnim školskim odgojem za vrline. Ističe se, u mnogim tekstovima prisutna, namjera odgajanja brige prema zdravlju i higijeni, kako tijela tako i prostora, npr. na str. 34:

“Štiuchi, néchu nikad dèrxati knjige vèrlo blizu óciuh za ne-pokvárit-mi vid. Svuda-chu mnogu pómnju ímati svèrhu mojih óciuh za neoslípiti.”

“Moji róditelji ótvaraju često vráta i prózore, za da-se uzduh u stáništu pónovi, i próčisti.”

Naime, tuberkuloza je bila velik društveni problem u vrijeme kada je objavljena *Knjixica imenah*, pa i još dugo u 20. stoljeću, odnosno sve do pronalaska cjepiva protiv te bolesti. Prema Cvetnić (2020), u 19. je stoljeću dolazilo do njezina širenja zbog industrijske revolucije i velike migracije ljudi iz ruralnih područja u gradove, u potrazi za poslom. Prevencija, odnosno briga o zdravlju te čistoći tijela i prostora, bila je tada jedini način da se bolest izbjegne, pa se na mnoge načine nastojalo upravo školsku djecu uputiti u brigu o zdravlju. Vidljivo je to ne samo u ovoj već i u drugim početnicama sa sredine 19. st. (Vignjević 2023).

U tekstovima *Knjixice imenah* naglašen je odgoj za poštovanje i zahvalnost prema roditeljima i prema učitelju:

“Drágo-je mojim milim róditeljim dá-jim-je pribívalište čisto. Néchu-jim naxao učíniti nimalo.” (28)

“Gospodin učitelj velik je trud radi mene imao; za koi-chu-mu biti vèrlo haran, i rádi-chu ugódit-mu štíuchi dobro.” (106)

Primjetno je i odgajanje za uvriježene životne uloge: uloge koje imaju djeca, djevojčice i dječaci:

“Jednomu dičaku malo-je posla u kúvarnici. Dali jednoj divojčici ima više. Óna-je dúxna sve pósude poznávati. Óna-je dúxna jošte znati čemu svaka pósuda sluxi. Zato moja májka šalje često u kúvarnicu moju sestru. Sve pósude kúvarnične imádu-se dèrxati čiste.” (30–32)

Kao i za uloge odraslih:

“Dok ja stojim účechi-se u účionici, moji róditelji brinu-se o kuchi, o njivam, o xivótini i svemu što tribuje obítiti.” (42)

“Moj chacha jésemi sie psénicu, rax, ječam, zob, bob, i druga simena.” (48)

“Kad novi vlas počme izníciti iz pod staroga runa, moja majka strixe vunu s ovácah.” (52)

“Moja majka hrani kokósiuh, túkah, gúsakah, páatakah, i golubóvah.” (54)

Djecu se odgaja za štedljivo i razumno raspolaganje dobrima:

“Moja májka pripravlja jístbine... Ona nétrati ódviše ni ulja ni masla.” (56–58)

Brojni su tekstovi koji obogaćuju dječje znanje o svijetu, prirodi i društvu što ih okružuje. Premda ne sadrži pouku u računanju, ova početnica djecu upoznaje s nazivljem i vrijednošću novčanih jedinica: “krajcar”, “fenik”, “gazeta”, “cvancika”... (40), kao i s mjerama za količinu, duljinu, težinu, obujam... npr. na stranicama 40 i 42:

“Svita, postav, i drugo tkálo, miri-se laktom.”

“Psénica, bob, lóxnjak, zob, proso, miru-se úborkom.”

“Mlíko, vino, piva, kvásina, miru-se búkarom. Búkara dèrxí četiri litre.”

“Šecher, kava, i mnoge druge tèrgovine miru-se kantarom.”

Posebno se detaljno djecu upoznaje s poljodjelskim kulturama, s poslovima i alatima u poljodjelstvu i graditeljstvu, s mediteranskim voćkama, maslinama, vinovom lozom i murvama. Vinovoj lozi i njezinu uzgoju, radovima u vinogradu kao i spravljanju vina, posvećuje se značajna pozornost. Značajan je dio teksta posvećen i brizi o domaćim životinjama – kravama, ovcima, kozama i peradi. Iznenadujuće se puno pozornosti pridaje i detaljnom opisu uzgoja pčela, kao i dudova svilca, odnosno “svilo-gújine iliti bube”. Djecu se potom upoznaje s divljim, šumskim, životinjama koje se love i spravljaју te na kraju s ribama. Iz spomenutog sadržaja razabire se da se početnica *Knjixica ime-nah* dominantno obraća djeci u seoskim okolnostima života, onima koji su u sadržajima početnice mogli prepoznati i vlastito životno iskustvo i život u svojoj okolini. Drugim riječima, iz sadržaja je vidljivo da je pisana prvenstveno za seoske škole u kojima se, napomenuto je u uvodnom dijelu teksta, i odvijalo opismenjavanje djece hrvatskim jezikom.

2. Zaključak

Opis i analiza hrvatskoga dijela zadarske početnice *Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam / Libretto dei nomi per le scuole rurali negli II. RR. stati* pokazuju da ona nasljeđuje dotadašnju tradiciju opismenjavanja na hrvatskom jeziku, ali i da donosi brojne novine, prije svega u području leksika hrvatskoga jezika. Hrvatski tekst početnice pripisuje se Stjepanu Ivićeviću, a tu atribuciju potvrđuje i ovdje prikazana analiza jezičnih osobitosti toga teksta. Tekst svjedoči o Ivićevićevim pogledima na jezik i o autorovu jezičnom stvaralaštvu, ali i o sredini 19. stoljeća kao vremenu intenzivnih aktivnosti na oblikovanju hrvatskoga jezika opće uporabe, pa i uporabe u školama. Također, tekst upućuje i na to da su upravo edukacijske potrebe, odnosno potrebe opismenjavanja na hrvatskom jeziku, bile pokretač novih jezičnih rješenja u dinamičnom vremenu kodifikacije standardnoga hrvatskoga jezika i vremenu živih jezičnih aktivnosti pripadnika različitih tradicija pisanja i pismenosti hrvatskim jezikom. Istodobno, analiza pokazuje da su upravo početnice bile i medij putem kojega se nastojalo učvrstiti nova jezična rješenja. Sve to čini ovu početnicu vrijednom za istraživanje razvoja hrvatskoga jezika i tijeka njegove standardizacije. Nažalost, i ona i druge iz bogate jezične baštine hrvatskih početnica sve do danas ostale su slabo iskorišten resurs za filološka istraživanja.

Svakako, vrijedno bi bilo dalje istražiti mnoga područja iz prošlosti hrvatskoga jezika kojih se ova analiza tek dotakla. Na primjer, Ivićevićev prinos stvaranju i učvršćivanju hrvatskoga jezičnog standarda na području Dalmacije, njegov prinos leksičkom bogatstvu, napose hrvatskom pravopisnom nazivlju. Također, potrebno bi bilo sagledati Ivićevićevu jezičnu i jezikoslovnu aktivnost u odnosu prema drugim akterima iz razdoblja 19. stoljeća, posebno prema Bogoslavu Šuleku. Brojne leksičke osobitosti ovdje prikazane početnice upućuju na moguće poveznice između dvojice kreativnih jezičnih i jezikoslovnih mislilaca, djelatnih u isto doba, no u dvama različitim hrvatskim regionalnim, političkim i sociolingvističkim kontekstima.

Analiza sadržaja početnice *Knjixica imenah* donosi zanimljiv uvid u povijesne okolnosti odgoja i obrazovanja djece, opismenjavanja djece odnosno njihova ovladavanja čitanjem, u okolnosti djetinjstva, kao i u okolnosti društvenih i kulturnih prilika u Dalmaciji sredinom 19. stoljeća.

Premda ovdje prikazana analiza početnice *Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam / Libretto dei nomi per le scuole rurali negli II. RR. stati* donosi tek djelomičan uvid u njezino jezično i sadržajno bogatstvo, ona može potaknuti daljnja istraživanja i pridonijeti boljemu razumijevanju razvoja školstva u Dalmaciji, razvoja pismenosti i metoda početnoga čitanja te razvoja hrvatskoga jezičnog standarda.

Izvori

- Akademijin rječnik (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika)* (1880. – 1976.), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), Zagreb
- Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebu narodnih shkol vugerkoga y horvatzkoga kralyeztva* (1843), Pritizkana z' Kraly. mudro. vuchene zkupschine slovim, Budim
- Ivićević, Stjepan. *Hrvatski biografski leksikon* (1983–2025), mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb. Pristupljeno 24. 2. 2026. <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/ivicevic-stjepan>>
- Knjixica imenah za seoske učionice po cesarsko-kraljskim derxavam / Libretto dei nomi per le scuole rurali negli II. RR. stati* (1847), Demarchi – Rougier, Zadar
- Posebna znanost podučavanja, ili naputak k uspješnom predavanju pojedinih naukah (Didactica specialis)* (1849), Tiskarnica kralj. ugar. Mudroučne skupštine, Budim
- Statistika pučanstva u Dalmaciji* (1885), Kažimir Ljubić, ur., Zemaljski odbor dalmatinski, Zadar

Literatura

- Badurina, Lada (2012), "Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskom razdoblju", u: Mićanović, Krešimir, ur., *Povijest hrvatskoga jezika – Književnost i kultura devedesetih: Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole*, 65–96, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb
- Badurina, Lada (2015), "Hrvatski slovopis i pravopis u 19. stoljeću", u: Katičić, Radoslav; Josip Lisac; Ivo Pranjković; Marko Samardžija, ur., *Povijest hrvatskoga jezika – 4. knjiga: 19. stoljeće*, 403–429, Croatica, Zagreb
- Bežen, Ante (2004), "Sintetičke metode u nastavi početnog čitanja i pisanja", *Metodika*, 5 (1), 32–47.
- Bralić, Ante (2006), "Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, 597–630.
- Cuvaj, Antun (1910), *Građa za povijest školstva kraljevinā Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, svezak III, Tisak Kr. zemaljske tiskare, Zagreb
- Cvetnić, Željko (2020), "Povijest tuberkuloze: Proširenost tuberkuloze (3. dio)", *Veterinarska stanica*, 51 (6), 645–658.
- Franković, Dragutin (ur.) (1958), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb
- Horvat, Rudolf (1935), *Hrvatski preporod u Dalmaciji*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb
- Ivković, Frane (1992), "Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918.", *Arhivski vjesnik*, 34–35 (35–36), 31–51.
- Kuić, Ivanka (2008), "Reforma školstva za vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola", *Libellarium*, 1–2, 243–262.
- Lukenda, Marko, Mile Mamić (1992), "Brozovo pravopisno nazivlje", *Jezik*, 40, 41–48.
- Mendeš, Branimir (2009), "Početna nastava čitanja i pisanja – temelj nastave Hrvatskoga jezika", *Magistra Iadertina*, 4 (4), 116–130.

- Munjiza, Emerik (2009), *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera i Hrvatski pedagoško-književni zbor, Osijek
- Nemeth-Jajić, Jadranka (2010), "Jezikoslovna obilježja hrvatskih početnica u 19. stoljeću", u: Pavličević-Franić, Dunja; Ante Bežen, ur., *Društvo i jezik – višejezičnost i višekulturalnost*, 218–233, Europski centar za napredna i sustavna istraživanja (ECNSI) i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Nemeth-Jajić, Jadranka (2021), "Početnice u 19. stoljeću", u: Čavar, Ana; Lahorka Plejić Poj, ur., *Predmet: Hrvatski*, 53–56, FF Press, Zagreb
- Novak, Grga (1948), "Dalmacija na raskršću 1848. god.", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 274, JAZU, Zagreb
- Pederin, Ivan (2003), "Odjek školske reforme Marije Terezije u Dalmaciji (1815. – 1826.)", *Kolo*, 4, 218–231.
- Perić, Ivo (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860. – 1918.*, Hrvatski školski muzej, Zagreb
- Pranjaković, Ivo (2015), "Filološke škole i hrvatski standardni jezik u drugoj polovici 19. stoljeća", u: Katičić, Radoslav; Josip Lisac; Ivo Pranjaković; Marko Samardžija, ur., *Povijest hrvatskoga jezika – 4. knjiga: 19. stoljeće*, 77–111, Croatica, Zagreb
- Ravlić, Jakša (1973), "Stjepan Ivičević i narodni preporod u Dalmaciji", *Zbornik za slavistiku*, 4, 46–114.
- Ströll, Antun (1905), *Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do godine 1900*, Nagragjena tiskarnica Petra Jankovića, Zadar
- Urlić, Šime (1919), *Crtice iz dalmatinskoga školstva od dolaska Hrvata do g. 1910. I. dio, do godine 1814*, Matica dalmatinska, Zadar
- Vignjević, Jelena (2023), "Šulekovi priručnici za početno čitanje kao prozor u školovanje i djetinjstvo sredinom 19. stoljeća", u: Čavar, Ana; Lahorka Plejić Poje, ur., *Hrvatski jezik – povijest i uloga nastavnog predmeta: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 1. i 2. srpnja 2022. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*, 73–89, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
- Vignjević, Jelena (2024), "Škola zove se inače učionica. – Sinonimi u službi poučavanja hrvatskoga jezika sredinom 19. stoljeća", u: Baković, Ivica; Anđela Frančić; Marija Malnar Jurišić; Lana Molvarec; Bernardina Petrović, ur., *Zbornik radova Sedmog hrvatskoga slavističkoga kongresa održana u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019*, 1091–1101, FF Press, Zagreb
- Vince, Zlatko (2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
- Zaninović, Mate (1961), "Pokrajinski školski zakoni i pravilnici u Dalmaciji do 1918. godine", *Pedagoški rad*, 16 (1–2), 34–41.
- Zaninović, Mate (1978), *Iz prošlosti školstva Dalmacije*, Školske novine, Zagreb
- Žagar, Mateo (2013), "Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću", u: Katičić, Radoslav; Josip Lisac, ur., *Povijest hrvatskoga jezika – 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*, 343–369, Croatica, Zagreb

Podaci o autorima/autoricama

Elmedina Alić

Mješovita srednja škola "Travnik", Gimnazija Travnik

alic.elmedina@yahoo.com

Ivančica Banković-Mandić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ibmandic@ffzg.hr

Vesna Bjedov

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

vbjedov@ffos.hr

Adriana Car-Mihec

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

adriana.car.mihec@ffri.uniri.hr

Anita Celinić

Institut za hrvatski jezik

acelinic@ihjj.hr

Maria Cichonska

UŚ Katowice

maria.cichonska@us.edu.pl

Bisera Cero

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

bisera.cero@ff.unsa.ba

Mirjana Crnić Novosel

Institut za hrvatski jezik

mcrnic@ihjj.hr

Nermina Čengić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

nermina.cengic@ff.unsa.ba

Nermina Čordalija
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
nermina.cordalija@ff.unsa.ba

Nusret Drešković
Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet
nusret.dreskovic@pmf.unsa.ba

Elma Durmišević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
elma.durmisevic@ff.unsa.ba

Kirill Ganzha
Département d'études slaves, Université Paris Nanterre
kganzha@parisnanterre.fr

Жанна Горіна
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д.
Ушинського
zhgorina444@gmail.com

Jasmin Hodžić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik
jasmin.hodzic@izj.unsa.ba

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
azra.hodzic-cavkic@ff.unsa.ba

Damir Horga
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dhorga@ffzg.unizg.hr

Marijana Horvat
Institut za hrvatski jezik
mhorvat@ihjj.hr

Lana Hudeček
Institut za hrvatski jezik
lhudecek@ihjj.hr

Mehmed Kardaš
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
mehmed.kardas@ff.unsa.ba

Adriana Katavić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
adriana.katavic.ff.unsa.ba

Наталія Кондратенко
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
kondr_nat@ukr.net

Erika Kum
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
erika.kum@ff.uni-lj.si

Ana Lalić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
ana.lalic@ff.unsa.ba

Kristian Lewis
Institut za hrvatski jezik
klewis@ihjj.hr

Amela Ljevo-Ovčina
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
amela.ljevo-ovcina@ff.unsa.ba

Marina Marinković
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
m.marinkovic@uniri.hr

Mira Menac-Mihalić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
miramenacmihalic@gmail.com

Krešimir Mićanović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
kmicanov@m.ffzg.hr

Milica Mihaljević
Institut za hrvatski jezik
mmihalj@ihjj.hr

Irena Mikulaco
Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli
irena.mikulaco@unipu.hr

Damir Mišetić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
damir.miseti@ff.sum.ba

Dženisa Mujević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
dzenisa.m.mujevic@gmail.com

Gerhard Neweklowsky
Institut für Slawistik, Universität Wien
gerhard.neweklowsky@aau.at

Maja Opašić
Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci
mopasic@ufri.uniri.hr

Sanja Orlandić
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
sanja.orlandic@gmail.com

Merima Osmankadić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
merima.osmankadic@ff.unsa.ba

Ivana Petešić Šušak
Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru
ipeteslic@unizd.hr

Lucia Ráčková
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
lucia.rackova@yahoo.com

Erma Ramić-Kunić
Institut za jezik – Univerzitet u Sarajevu
erma.ramic.kunic@izj.unsa.ba

Edita Spahić
Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet
edita.spahic@pmf.unsa.ba

Nina Spicijarić Paškvan

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci

nspicijaric@hazu.hr

Belmin Šabić

Univerzitet u Sarajevu – Filofski fakultet

belmin.sabic@ff.unsa.ba

Emir Šišić

Univerzitet u Sarajevu – Filofski fakultet

emir.sisic@ff.unsa.ba

Filip Škiljan

Institut za istraživanje migracija

filip.skiljan@imin.hr

Jelena Vignjević

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

jelena.vignjevic@ufzg.hr

Silvana Vranić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

silvana.vranic@uniri.hr

Любов Завальська

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

l_zavalska@ukr.net

BOSANSKOHERCEGOVAČKI SLAVISTIČKI KONGRES
ZBORNİK RADOVA (KNJIGA 1)

Za izdavače
Mehmed Kardaš
Jasna Duraković

UDK
Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH

Dizajn korica
Tarik Jesenković

Računarska obrada
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo